

**TC
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ BİLİM DALI**

**BUHARA HANLIĞI'NIN SON EMİRİ ALİM HAN VE DÖNEMİ
(1911-1920)**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Nurettin HATUNOĞLU**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN**

Ankara - 2010

**TC
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ BİLİM DALI**

**BUHARA HANLIĞI'NIN SON EMİRİ ALİMHAN VE DÖNEMİ
(1911-1920)**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Nurettin HATUNOĞLU**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN**

Ankara - 2010

ONAY

Nurettin Hatunoğlu tarafından hazırlanan “Buhara Hanlığı’nın Son Emîri Alim Han ve Dönemi (1911-1920)” başlıklı bu çalışma 14 01 2010 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim dalında doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan:

Üye:

Üye:

Üye:

Üye:

ÖNSÖZ

1990'lı yılların başında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile sona eren Soğuk Savaş döneminin ardından, dünyadaki güç dengelerinde köklü değişimler meydana gelmiş, bu değişimlerden en fazla etkilenen güç odaklarından birisi de Türk Dünyası olmuştur. Uluslar arası platformda bağımsızlığını koruyarak yaşayabilen tek Türk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti, bu tarihten sonra etnik, tarihi, kültürel ve dini açıdan kendisi ile ortak paydalara sahip Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile resmi zeminde sıcak münasebetler kurma imkânı buldu. Türkiye'nin, bu bağlara rağmen, Sovyetler zamanında yakın münasebetler kuramadığı Türkistan topraklarındaki soydaşlarının bağımsızlıklarını ilan etmesinden hemen sonra, onları resmen tanıyan ilk ülke olması tesadüf değil, tarihi ve kültürel arka planın sonucudur.

Sovyetlerin dağılması ile ortaya çıkan Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki bu olumlu gelişmeler bazı pürüzlere rağmen siyasi, kültürel ve ekonomik açıdan olumlu bir seyir izlemektedir. Ortaya çıkan bu süreçte karşılaşılan en büyük sorunlardan birisi 70 yıllık Sovyet döneminin Türkiye ile Türkistan arasına çektiği demir perdedir. Geçen bu zaman zarfında Türkiye siyasi ve kültürel açıdan batıya yönelmesine rağmen tarihi ve milli açıdan Türkistan'a yönelmiş, milli tarih anlayışı çerçevesinde islam öncesi dönemde kapsayarak ortak bir tarih anlayışı geliştirmiştir. Türkistan coğrafyasında ise Sovyetlerin baskısı yüzünden ortak milli bir tarih anlayışı yerine ayırıcı, etnik tarih anlayışını benimsemiştir. Sovyetlerin tarih alanındaki çalışmaları sınırlaması ve resmi çizginin dışına çıkılmasını önlemesi, Türkistan ile Türkiye tarihçileri arasında görüş ayrılıklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu sebeplerden dolayı bağımsızlık sonrası süreçte, Türkistan ile Türkiye arasındaki bu farklı anlayışların giderilmesi ve ortak bir tarih anlayışı geliştirme zorunluluğu ortaya çıkmıştır.

Yaşanan bu süreçte Türkistan coğrafyasının en son işgal edilen devleti Buhara Hanlığı ayrı bir öneme sahiptir. Fakat Sovyetler faktörü yüzünden

meydana gelen gelişmelere bağlı olarak, Türkiye’de Timur sonrası ortaya çıkan “Hanlıklar Dönemi” ve bu dönemin en önemli aktörü olan Buhara Hanlığı ile ilgili çalışmalar istenilen düzeyde olmamıştır. Bu çalışmanın amacı bağımsızlık sonrası ortaya çıkan olumlu sürece katkı sağlayarak, Türkistan coğrafyası ile Türkiye arasında Sovyet döneminde oluşturulan ayrışmayı ortak konuları çalışmak suretiyle ortadan kaldırmaktır.

Bu çalışmada karşılaşılan müşküllerden birisi Alim Han’ın Buhara Hanlığı’nın son hükümdarı olması dolayısıyla, Ruslar ve onlarla iş birliği yapan Ceditçiler tarafından siyasi nitelikli propagandalara maruz kalmasıdır. Ceditçiler Alim Han’a siyaseten muhalif oldukları için, Ruslar ise Alim Han’ın Rus karşıtlığı hareketinin en büyük destekçisi olması dolayısıyla Alim Han’ı karalama yolunu seçmişlerdir. Dönem ile ilgili en önemli kaynaklar olan, ve dönemin Ceditçileri tarafından yazılan yazılar, diğer tarihçiler tarafından da kullanıldığı için Alim Han hakkında olumsuz ve gerçek dışı ithamlar yaygınlık kazanmıştır. Bu sebeple farklı kaynaklara başvurma ihtiyacı ortaya çıkmış, ceditçiler tarafından yazılan bilgilerin de süzgeçten geçirilme ihtiyacı hasıl olmuştur.

Alim Han’ın, özellikle Afganistan’daki sürgün hayatı ve faaliyetleri ihmal edilip pek çalışılmadığı için hayatta olan oğullarından istifade edilerek bu boşluk doldurulmaya çalışılmıştır. Son dönemlerde Özbekistan’da konu ile ilgili arşiv belgeleri yayınlanmaktadır. Fakat Özbekistan’daki güvenlik tahkikatı gibi uzun zaman alıcı prosedürler bizim gibi kıt zamanı olan yabancı araştırmacıların arşivlere ulaşmasını güçleştirmektedir.

Karşılaşılan tüm zorluklara rağmen bu çalışmanın bitirilmesinde bana yardımı dokunan danışmanım Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman’a, babaları Alim Han ile ilgili bilgileri ve dokümanları benimle paylaşan Abdulkebir Azmi’ye, Ömer Alimi’ye, Mansur Alimi’ye, Özbekistan’daki kaynaklara ulaşmamda yardımcı olan Akile Toreyava’ya, Rusça metinlerde yardımcı olan Allahverdi Ahmedov’a, İngilizce metinlerde yardımcı olan Demet Azakoğlu’na, Afganistan’daki kaynakların temininde yardımcı olan Mirhamza

Hatunoğlu'na, Ensar Göçmez'e ve Ayşe Kavuncu'ya teşekkür ederim. Ayrıca dört yıl boyunca Kayseri'deki yalnızlığımı benimle paylaşıp destek olan sevgili eşim Binefşe Hatunoğlu'nun emeklerini de anmak isterim.

Nurettin Hatunoğlu- Kayseri 2009

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ALİM HAN'IN TAHTA GEÇİŞİNE KADAR BUHARA HANLIĞI

1. BUHARA HANLIĞININ KURULUŞU VE MUZAFFER HAN'A KADARKİ SİYASİ HAYATI	9
1.1. Buhara Hanlığı'nın Kuruluşu ve Şeybani Sülalesi	9
1.2. Astrahanlılar (Canibekler) Sülalesinin Başa Geçişİ	13
1.3. Mangıt Sülalesinin Buhara'da İktidarı Ele Geçirmesi	17
1.3.1.Şah Murad Dönemi	21
1.3.2. Said Emîr Haydar Dönemi	23
1.3.3. Nasrullah Han Dönemi	25
2. BUHARA HANLIĞININ İŞGALİNDEN ÖNCEKİ DÖNEMDE RUSLARIN TÜRK TOPRAKLARINDA YAPTIĞI İŞGAL FAALİYETLERİ	32
2.1. I. Petro'ya Kadar Rusların Türkistan'a Yönelik İşgal Faaliyetleri ..	32
2.1.1.Tatar Bölgelerinin İşgali	33
2.1.2.Başkırdistan'ın İşgali	35
2.1.3. Sibiry'a'nın İşgali	36
2.2. I. Petro Dönemi Rus İşgal Faaliyetleri	37
2.2.1. Kırgız ve Kazak Bölgelerinin İşgali	44
2.3. Rusların Türkistan Hanlıklarına Yönelmesi	50
2.3.1. Hanlıkların İşgaline Yönelik Rusların Yaptığı Hazırlıklar.....	51
2.3.2.Hokand Hanlığına Yönelik Faaliyetler.....	52
2.3.3. Rusların İşgal Hazırlıkları İçin Yaptıkları İstihbarat ve Casusluk Çalışmaları	55
2.3.4. Rus Ekonomisinde Meydana Gelen Gelişme ve	

Bu Durumun İşgallere İvme Kazandırması	58
2.3.5. Hanlıkları İşgal Arifesinde Kafkasya'da Durum.....	61
2.4. Rusların Hanlıklara Yönelik İşgal Hareketleri.....	62
3. BUHARA HANLIĞININ RUSLAR TARAFINDAN İŞGALİ VE BAĞIMSIZLIĞINI KAYBETMESİ.....	72
3.1. Emîr Muzaffer Han ve Faaliyetleri	72
3.1.1. Rusya ile Buhara Arasındaki İlk Önemli Savaş ve Sonuçları	80
3.1.2. Son Direniş Zirebulak ve Sonrası	84
3.1.3. Muzaffer Han'ın Ölümü.....	91
3.2. Rus Mandasındaki Buhara ve Abdulahat Dönemi	91
3.2.1. Abdulahat Döneminde Ceditçilik Hareketinin Buhara'da Başlaması	94
3.2.2 Abdulahat Döneminin Son Yıllarında Sünni – Şii İhtilafı	96
3.2.3 Abdulahat Han'ın Ölümü	98

İKİNCİ BÖLÜM

ALİM HAN'IN SALTANATI DÖNEMİNDE BUHARA HANLIĞI

1- ALİM HAN'IN ŞEHZADELİK HAYATI VE TAHTA GEÇİŞİ.....	103
1.1. Alim Han'ın Tahta Geçişine Kadar Hayatı ve Faaliyetleri	103
1.2. Alim Han'ın Tahta Geçişİ	106
2. BUHARA HANLIĞI'NIN SİYASİ, İKTİSADİ VE İÇTİMAİ DURURUMU	113
2.1. Buhara Hanlığı'nın Siyasi Durumu	113
2.2. Buhara Hanlığı'nın Ekonomik Durumu.....	123
2.3. Buhara'nın İçtimai Yapısı	130
2.3.1. Buhara'nın Etnik Yapısının Tarihi Arka Planı.....	130
2.3.2. Alim Han Döneminde Buhara Hanlığı'nın İçtimai Yapısı.....	133
2.3.3. Buhara'da Mezhep Mücadeleleri, Sünni – Şii Çatışmaları... ..	137
3. BUHARA'DAKİ FİKRİ HAREKETLER VE ALİM HAN DÖNEMİNE ETKİLERİ	139
3.1. Genel Manada Ceditçilik Hareketi.....	139
3.1.1. Ceditçiliğin Türkistan'da Ortaya Çıkmasının Siyasi ve	

Ekonomik Sebepleri	142
3.1.2. Ceditçiliğin Türkistan'da Ortaya Çıkışının Fikri Sebepleri ...	146
3.1.3. Gaspıralı İsmail Bey ve Osmanlı Devletinin Ceditçiliğin Gelişimine Etkisi	151
3.2. Buhara'daki Ceditçilik ya da Yaş Buharalılar Hareketi	160
3.2.1 Buhara'da Usul-i Cedit Okulları nın Açılması ve Ceditçilik Hareketine Etkisi	164
3.2.2. Buhara'daki Ceditçilik Hareketinin Siyasallaşması ve Alim Han Döneminde Yaş Buharalılar Adını Alması	169
3.2.3. Rusya'da Meydana Gelen Gelişmeler ve Bu Gelişmelerin Yaş Buharalılar Hareketine Etkisi	182
3.2.4. Yaş Buharalılar Hareketinin Islah Edilmesini İstedikleri Kurumlar ve Bu İsteklerini Buhara Islahat Layihası Adı Altında Yayınlamaları	192
4. BUHARA HANLIĞI'NIN BAĞIMSIZLIĞINI KAZANMASI	199
4.1. Savaş Öncesi Ortaya Çıkan Gelişmeler	199
4.2. Kolesov Vakası Denilen Savaşın Başlaması ve Sonuçları	213
4.3. Bağımsız Buhara ve Alim Han'ın Faaliyetleri	220
4.3.1. Alim Han'ın Diplomatik Faaliyetleri	221
4.3.2. Alim Han'ın Askeri Faaliyetleri	229
4.3.3. Alim Han'ın İç işlerine Yönelik Çalışmaları	233
5. BUHARA HANLIĞI'NIN BOLŞEVİKLER TARAFINDAN İŞGALİ VE BUHARA HANLIĞI'NIN ORTADAN KALKMASI	236
5.1. Bolşevikler Cephesinde Meydana Gelen Gelişmeler	236
5.2. Buhara Hanlığı'nın Ortadan Kaldırılma Sürecinde Yaş Buharalılar Cephesi ve Bolşevikler ile İşbirlikleri	244
5.3. Buhara'nın Düşüşü ve Alim Han'nın Buhara'yı Terk Edişi	246
5.4. Alim Han'ın Doğu Buhara'ya Çekilmesi, Oradaki Faaliyetleri ve Afganistan'a Geçişi	254

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALİM HAN'IN SÜRGÜN HAYATI

1. ALİM HAN'IN KÂBİL'E GİDİŞİ VE KARŞILAŞTIĞI ZORLUKLAR	261
1.1. Kâbil'e Gitme Amacı ve Adı Konmamış Tutsaklık	261
1.2. Siyasi ve Askeri Faaliyetler Dışında Karşılaştığı Zorluklar	270
1.2.1. Karşılaştığı Psikolojik ve Sosyo – Kültürel Problemler	270
1.2.2. Ailesi ile İlgili Olarak Karşılaştığı Sorunlar	274
1.2.2.1. Sovyetlerin Alim Han'ın Çocuklarını Siyasi Propaganda Aracı Olarak Kullanması ve Şahmurad Olayı	281
1. 3. Alim Han'ın Karşılaştığı Ekonomik Sıkıntılar.....	286
2. ALİM HAN'IN SİYASİ FAALİYETLERİ	294
2.1. İngilizlerin ve Batının Desteğini Sağlama Çabaları	294
2.2. Türkiye'nin Alim Han'a Bakış Açısı ve Alim Han'ı Desteklememe Sebepleri	298
2.3. Türkistan Göçmenlerinin Alim Han'a Karşı Tutumu	304
3. İSTİKLALCİLİK VEYA BASMACILIK HAREKETİ VE ALİM HAN	305
3.1. Genel Manada İstiklalcilik Hareketi ve Rusların Bu Harekete Karşı Tutumları	305
3.2. İstiklalcilik Hareketinin Çıkış Sebebi	312
3.3. Hokand Merkezli Ceditçilik Hareketi	315
3.4. Hive Merkezli İstiklalcilik Hareketi	323
3.5. Buhara Merkezli İstiklalcilik Hareketi	330
3.5.1. Buhara Merkezli İstiklalcilik Hareketinde Enver Paşa Dönemi	335
3.5.1.1. Enver Paşa ve Alim Han İlişkisi.....	365
3.5.1.2. Enver Paşadan Sonra Hareketi Onun Adına Yürüten Hacı Sami Bey ve Faaliyetleri	367
3.5.2. Buhara Merkezli İstiklalcili Hareketinin İbrahim Beg Lakay Dönemi ve Alim Han	369
3.5.3. İstiklalcilik Hareketinin Genel Bir Değerlendirmesi	388
4. ALİM HAN'IN VEFATI VE SONRASINDA HANEDANIN DURUMU.....	392
4.1. Âlim Han'ın Vefatı ve Cenazesi	392

4.2. Alim Han'ın Kişilik Özellikleri ve Dünya Görüşü	394
4.3. Alim Han'dan Sonra Hanedan Mensuplarının Durumu	401
4.3.1. Hanedan Mensuplarının Günümüzdeki Sayısı	407
4.3.2. Yakın Dönemde Hanedan Mensuplarının Karşılaştığı Olumlu ve Olumsuz Gelişmeler	409
4.3.2.1. Hanedan mensuplarının Karşılaştığı Olumlu Gelişmeler	409
4.3.2.1.1. Hanedan Mensuplarının Türkiye'ye Gelişleri	409
4.3.2.1.2. Özbekistan'ın Bağımsızlığına Kavuşması ve Ortaya Çıkardığı Gelişmeler	411
4.3.2.1.3. Alim Han'ın Cenazesinin Nakli	414
4.3.2.2. Hanedan Mensuplarının Karşılaştığı Olumsuz Gelişmeler	415
4.3.2.2.1. Sosyo- Kültürel Sorunlar	415
4.3.2.2.2. Ekonomik Sorunlar	417
4.3.3. Alim Han'dan Miras Kalan Menkul ve Gayrimenkuller	419
4.3.3.1. Saadet-i Vatan Hesabının Akıbeti	421
4.3.3.2. Hacı İsmail'in Elinde Kalan Paraların Akıbeti ve Hanedan Mensuplarının Bu Mirastan Yararlanamama Sebepleri	423
4.3.4. Diğer Sorunlar	427
SONUÇ	429
KAYNAKÇA	436
EKLER	461
ÖZET	496
ABSTRACT	498

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale / madde
a.g.g.	: Adı geçen görüşme
a.g.h.	: Adı geçen haber
a.g.r.	: Adı geçen röportaj
AKM	: Atatürk Kültür Merkezi
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BHC	: Buhara Halk Cumhuriyeti
Bkz.	: Bakınız
CAS	: Central Asian Survey
Çev.	: Çeviren
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
GÜ	: Gazi Üniversitesi
Haz.	: Hazırlayan
HHC	: Hive Halk Cumhuriyeti
HMC	: Hokand Muhtar Cumhuriyeti
M.	: Miladi
Mad.	: Madde
MEB	: Milli eğitim Bakanlığı
MT	: Milli Türkistan
Nr.	: Numara
ODTÜ	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
ÖR	: Özbekistan Respublikası
ÖRFA	: Özbekistan Respublikası Fanlar Akademiyası
ÖRŞHHC	: Özbekistan Respublikası Şehitler Hatırası Hayriye Camgarması
ÖSCKF	: Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti Kominist Fırkası
ÖTMDA	: Özbekistan Respublikası Milli Devlet Arhivi

Red.	: Redaktör
RKPMK	: Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi
RMİK	: Rusya Merkez İcra Komitesi
S	: Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SÜ	: Selçuk Üniversitesi
t.y	: Tarih yok
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC	: Türkiye Cumhuriyeti
TDAV	: Türk Dünyası Araştırma Vakfı
TDEK	: Türk Dünyası El Kitabı
TDV	: Türk Dünyası Vakfı
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TKV	: Turan Kültür Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
UT	: Uluğ Türkistan
WUFA	: Writers Union of Free Afghanistan
y.y	: Yayın yeri yok / yüzyıl
YB	: Yaş Buharalılar
YT	: Yaş Türkistan

TABLÖLAR – ŐEKİLER DİZİNİ

Tablo 1: Buhara Dahilindeki Etnik Grupların Toplam Nüfustaki Oranı.....	135
Tablo 2: Buhara Halkının Hayat Tarzlarına Göre Nüfus Oranları.....	135
Tablo 3: Alim Han'ın Ailesi.....	409

GİRİŞ

Türkistan topraklarındaki Rus egemenliğinin uzun süre devam etmesi, Türkistan'da tarih çalışmalarını olumsuz yönde etkilemiştir. Türk tarihi ile ilgili çalışmaların milli kimliğe vereceği olumlu katkılar Rus siyasetçiler tarafından dikkate alındığından, tarih çalışmaları Sovyetler tarafından mümkün mertebe engellenmeye çalışılmış, ya da bu dönemdeki olaylar Marksist - Leninist ideolojisi nokta-i nazarından ele alınıp işlenmiştir.¹

Birçok alanda Çarlık Rusya'sının mirasını ret eden Sovyet Rusya, Türkistan'ın işgali söz konusu olunca, Çarlık Rusya'sının Türkistan'a yönelik işgal hareketlerini destekler bir tutum takınmıştır. Çarlık dönemi tarihi olayların işlenişinde, Rus milli emellerini gözeten resmi tezlerin dışına çıkılmasına imkân verilmeyerek, bu dönemle ilgili çalışmalar yürüten tarihçilerin gerçekleri yazmalarına engel olunmuştur. Özellikle 1950'li yıllarda bu olumsuz tutum o kadar ileri gitmiştir ki, tarihi vakalar çarpıttırılarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Örneğin Rusların Türkistan'ı işgal etmediği, Türkistan halklarının kendi rızalarıyla Rusya'ya katıldıkları iddiaları işlenmiş, böylece dünya kamuoyu Ruslar tarafından yanıltılarak işgal hareketleri haklı gösterilmeye çalışılmıştır.² Bu yanlış iddialar o derece abartılmıştır ki, Rus zulmüne karşı Türkistan'da girişilen milli bağımsızlık hareketleri, alt sınıfın zengin sınıfa karşı yürüttüğü mücadele, şeklinde ifade edilmiştir. Bu amaçlarına hizmet etmesi dolayısıyla, Türkistan'daki siyasi ve sosyal dönüşümün ifadesi olan Ceditçilik hareketinin de sol kanadı ön plana çıkarılmıştır. Ruslar bu bilgi deformasyonu o derece ileri götürülmüşlerdir ki, bağımsızlık sonrası Özbek tarihçileri Sovyet döneminde kullanılan arşiv

¹Ahmet Caferoğlu, "Sovyetler Birliğinde Türkoloji Çalışmaları", *Belgeler İle Türk Tarihi Dergisi*, S. 23, 1987, s.15.

²Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Baymirza Hayit, "Türkistanda Rusiya Hakımıyatı Taraqqıparvarlık Emış Türkistanning Rusiya Tarafından İşgal Etilişi Masalasida Sovetlarning Yangı Siyasati", *Milli Türkistan*, S. 95, Mart – Nisan 1963, s.16-24.

belgelerinin yeniden değerlendirilmesi gerektiğini dahi dillendirmeye başlamışlardır.³

Özellikle 1917-1991 yılları arasında meydana getirilen eserlerde kullanılan arşiv belgelerinin gerçekleri yansıtacak şekilde değerlendirilmemesi ve tarihi gerçeklerin saptırılması, ilmi olmayan bir durumun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.⁴ Tarih çalışmaları üzerindeki bu siyasi baskı, Rus işgal dönemindeki Türkistan tarihi çalışmalarını ve bu çerçevede ortaya konan eserler ile bu eserlerde kullanılan kaynakları ilmi güvenilirlik açısından tartışmalı hale getirmiştir.⁵

Bu gelişmelerden Alim Han ve dönemi de nasibini almış, Sovyetler kasıtlı bir şekilde Alim Han hakkında yıpratıcı propaganda yürütmüştür. Çünkü Alim Han Rusların işgal ettiği Türkistan'ın son ve yurt dışında Rus aleyhtarı faaliyetleri yürüten tek hükümdardır. Ruslar tarihi çalışmalarda bu hususu dikkate almış ve resmi ideolojinin dışında başka bir fikrin söylenmesine müsaade etmemiştir.

Yukarıda saydığımız bu sorunlar Türkistan ile Türkiye arasındaki doğru tarihi bilgi akışını da olumsuz yönde etkilemiştir. Bu yüzdendir ki, Timur'dan sonra 1920 yılına kadar Türkistan'ın en önemli devletlerden birisi olan Buhara Hanlığı ve son hükümdarı, Türkiye kamuoyu tarafından yeteri kadar bilinmemekte ya da Rusların etkisi dolayısıyla yanlış bilinmektedir.

Fakat Türkistan'da, Türk devletlerinin bağımsızlıklarına kavuşmaları ile beraber bir çok alanda olduğu gibi tarih çalışmalarında da önemli gelişmeler ve değişimler meydana gelmeye başlamıştır. Rusların kendi

³D.A. Alimova, "Mustekıllık Yıllarında Tarih Fennı", *Özbekistan Tarihi*, S. 4, 2001. s.38.

⁴D.Ziyaeva, "Tarih Enstitutı Tedkikatçıları Tızımında Mustemleke ve Sovyet Devrı Tarihi Muammaları" *Özbekistan Tarihi*, S. 4, Yıl 2003, s.37.

⁵Özellikle Alim Han ile ilgili dönemin önemli ceditçi şahsiyetleri Abdulrauf Fıtrat ve Sadrettin Ayni'nin ortaya koydukları ve dönem ile ilgili önemli kaynaklar arasında sayılan eserleri, Rusların bu amacına hizmet eder niteliktedir. Zira bu eserlerde hakarete varan ve ilmi anlayıştan uzak ifadelerle dahi rastlamak mümkündür. Rusların bu tutumu dışında Alim Han'ın, ceditçilerin siyasi hedefi olması da olumsuz ve yanlış ifadelerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bkz, Sadrettin Ayni, *Buhara İnkılabı Tarihi İçün Materyaller*, Moskova, SSSR Halkların Merkezi Neşriyatı, 1926. Abdulrauf Fıtrat, *Emir Alim Hanning Hükümler Devrı*, yay. Haz. H. Marifet, Taşkent, Özbekistan Yazuvçular Uyuşması (Minhac) Hayriye Neşriyatı, 1992.

çıkarlarını gözeterek dayattığı ve Türkistan'ın tarih dokusuna zarar veren Rus tezlerinin yerini milli tezler almaya başlamıştır.

Bu durumu bağımsızlık sonrası Özbekistan'da yayınlanan bir tarih kitabının ön sözünde yazılan şu ifadeler ile somutlaştırmak mümkündür. "Özbekistan Cumhuriyeti 31 Ağustos 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra, kısa süre zarfında içtimai, siyasi, manevi, ilmi ve iktisadi alanlarda büyük başarılar kazandı. Bu başarılarından en önemlisi, dünya milletleri içinde önemli yere sahip Özbek halkının, zengin maddi ve manevi mirasını yeniden öğretmek için, uzun yıllar gizlenen gerçekleri yeniden ortaya çıkarması ve topluma yeni ahlaki ve manevi değerler kazandırmasını başarabilmesidir."⁶ Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere, bağımsızlık sonrası tarih anlayışında köklü değişimler meydana gelmiştir.

Timur sonrası bu dönemin (özellikle Rus işgali) gereği gibi tetkik edilerek, Rusya'nın Batı Türkistan'ı işgal amacı ve yönteminin ortaya konması, karşımıza bağımsız Türk Cumhuriyetleri olarak ortaya çıkan Türkistan devletlerinin siyasi, etnik ve kültürel sorunlarının tespit edilmesine ve bu sorunların çözüme kavuşturulmasına olumlu katkı sağlayacaktır. Çalışmamızın kapsamı içinde olan ve yukarıda izah ettiğimiz dönemin bitişi sayılan Buhara Hanlığı'nın son on yıllık dönemi, bu bütünün küçük, fakat önemli bir parçasını teşkil etmektedir.

Timur Devleti'nin yıkılıştan sonra Türkistan⁷ coğrafyası her açıdan gerileme dönemine girmiş, Türkistan topraklarında ortaya çıkan küçük hanlıklar, Türkistan coğrafyasının siyasi, ekonomik ve kültürel hayatının en

⁶Rehber Halikova, Rusya Buhara Tarih Carrehesında,Taşkent, Okutuvçı Neşriyat Matbaa İcadı Uyi, 2005, s.3.

⁷ Türkistan teriminden nerenin kast edildiğine dair bilim çevrelerinde mutabakata varılmış bir görüş birliği yoktur Daha fazla bilgi için bkz. Baymirza Hayit, "Türkistan nedir?", *Türkistan*, S. 11, 1990, s. 20-24. Türkistan kelimesi ve bu kelimenin ifade ettiği coğrafya ile ilgili ilim çevrelerinde farklı görüşler vardır. Bazı çevreler kasıtlı olarak Türkistan kelimesi yerine "Orta Asya" "Merkezi Asya" gibi tabirleri kullanmaktadır. Bu terimlerin yaygınlaşmasına Ruslar sebep olmuşlar ve Türkistan kelimesi yerine Orta Asya kelimesinin kullanılmasına 1924 yılında karar vermişlerdir. Bkz. Mehmet Yüce-İbrahim Kalkan, "Ortalık Asya Devletler Birliği Fikrinin Tarihsel Gelişimi ve İkinci Türkistan Forumu", (Erişim), <http://www.akademikbakis.org>, 10 11 2007. Z. Velidi Togan, *Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, Enderun Yayınları, 1981. Çalışmamızda Türkistan kelimesinden; Batı Türkistan olarak adlandırılıp Türklerin yoğun olarak yaşadığı, Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Kırgızistan adlı Türk cumhuriyetlerinin olduğu coğrafi bölge kast edilmektedir.

önemli aktörleri olmaya başlamışlardır. Anadolu’da, Türkiye Selçuklu Devleti’nin zayıflamasıyla ortaya çıkan ve beylikler dönemi olarak adlandırılan sürecin bir benzeri Türkistan topraklarında da yaşanmaya başlamıştır. Anadolu’da, beylikler dönemini ortadan kaldıran Osmanlı Devleti gibi siyasi bir gücün ortaya çıkmasına karşın, Türkistan’da parçalanmış siyasi yapıyı ortadan kaldıracak bir siyasi güç ortaya çıkmamıştır. Timur sonrası Türkistan’ın iç dinamiklerinde meydana gelen bu köklü değişimler bölgenin her yönü ile zayıflamasına sebep olurken; diğer yandan Timur’un Altın Orda Devletini yıpratarak güçlenmesine sebep olduğu Rusya, Türkistan Türklüğü için büyük bir dış tehdit olmaya başlamıştır. Türkistan hanlıkları arasındaki siyasi çekişmelerin bir türlü bitmemesi ve birliğin sağlanamaması, Türkistan’ın doğu sınırlarında ikinci bir dış tehdidin, yani Çin’in ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Rusya ve Çin’in kısıcında kalan Türkistan’ın siyasi kaderi bu iki ülkenin askeri faaliyetlerine bağlı hale gelmiştir. Sonuç olarak Türkistan toprakları bu iki ülke arasında pay edilmiştir.

Çalışmamızın ana konusunu teşkil eden dönem, yukarıda izah ettiğimiz ve Rus işgali ile biten sürecin son dönemidir. Hanlıklar dönemi denilen bu dönemin temelleri Cengiz ve Timur hakimiyetleri döneminde atılmıştır. Genel olarak Türkistan’ın her yönden gerilemeye başladığı ve içine kapandığı bu dönemin doğru tetkik edilmesi Türk dünyası için hayati bir önem arz etmektedir. Bu dönemin en önemli siyasi aktörü Buhara Hanlığı olduğu için böyle bir çalışmanın yapılmasına gerek duyulmuş ve bağımsızlık sonrası oluşan yeni değerlendirmeler ile özellikle son dönemi olan 1910-1920 yılları arası işlenmiştir. Bu çalışmada Sovyet iddialarından farklı iddialar ortaya konmaya çalışılmıştır. Dönemin şahitleri olmasa da dönemini incelediğimiz Alim Han’ın çocukları ile görüşülmüş, farklı bilgiler derlenerek Sovyet dönemi çalışmalarının Alim Han hakkındaki yanlış iddialarına alternatif görüşler dile getirilmiştir.

Alim Han Ceditçilere düşman olarak gösterilse de aldığı eğitim açısından bir Ceditçidir. Alim Han, aldığı eğitim aynı kalmak şartıyla eğer bir hükümdarın oğlu değil de bir tüccarın oğlu olsaydı Kadimciler safında değil

Ceditçiler safında yer alırdı. Bu sebeplerden dolayı Ceditçiler ile yürüttüğü mücadelede taraf olmasının sebebi düşünsel olmaktan ziyade siyasetidir. Çünkü Ceditçilik Türkistan'ın diğer bölgelerinden farklı olarak Buhara'da siyasi bir nitelik kazanmış, yaşanan sürece Rusların da dahil olmasıyla beraber Ceditçilik hareketi Yaş Buharalılar adıyla Alim Han'a karşı yürütülen devrimci bir karaktere bürünmüştür. Olayların bu şekilde gelişmesi Alim Han'ı bu mücadelede taraf olmak zorunda bırakmıştır.

İkinci bir husus da Alim Han'ın Basmacılık adı verilen istiklalcilik hareketine destek vermemesi dolayısıyla eleştirilmesidir. Oysaki Alim Han bütün mesaisini ve servetini bu hareketi desteklemekte harcamış, İbrahim Beg Lakay nezdinde⁸ en uzun soluklu mücadeleyi Alim Han yürütmüştür. Hive ve Fergana merkezli istiklalcilik hareketine pek fazla ilgi göstermediği doğrudur. Bu durum da hanlıklar dönemi dediğimiz dönemin olumsuz sonuçlarından dolayı olmuştur. Ama Enver Paşa'nın hareketini kendi liderliğinin tehlikeye düşmesi pahasına desteklemiştir.

Buhara Hanlığı ve son Emîr'i Alim Han ile ilgili Türkiye'de yeterli kadar çalışma yapılmadığı için Alim Han ve dönemi Türkiye'de iyi bilinmemektedir. Alim Han'ın çocuklarının Türkiye vatandaşı olarak yaşamlarını devam ettirmeleri ve bağımsızlık sonrası süreçte Türkiye ile Türkistan coğrafyası arasındaki ilişkilerin ivme kazanması Türkistan tarihinin son döneminin Türkiye'de iyi bilinmesi zorunluluğunu ortaya koymaktadır. Bu sebeplerden dolayı Alim Han ve dönemini Sovyet tezlerinden ve yansımalarından farklı olarak ortaya koymaya çalışan bu çalışma yapılmıştır.

⁸İbrahim Beg Lakay, Alim Han'ın en yakın destekçilerinden biridir. Adana'da ikamet etmekte olan Abdurrahman Babur isimli bir Türkistanlı'nın Alim Han ile birlikte Kâbil'e gelen babasından naklettiği bir olay da Alim Han ile İbrahim Beg'in arasındaki ilişkinin mahiyeti hakkında bilgi vermektedir. Bu olaya şahsen şahit olan Rahmetullah Habibullah ismindeki şahsın oğlu olan Abdurrahman Babur'un naklettiğine göre, İbrahim Beg Sovyetlerin sıkıştırması yüzünden Afganistan'a geçmek zorunda kalınca Kâbil'e Alim Han'ın yanına gelmiştir. Alim Han ve Afgan Kralı Amanullah Han'ın da hazır bulunduğu karşılamada İbrahim Beg, ilk önce Alim Han'a sarılmış ve dakikalarca birbirine sarılarak ağlaşmışlardır. İbrahim Beg daha sonra Amanullah Han ile selamlaşmış fakat Amanullah Han'ın kendisinin ve adamlarının silahını teslim etmesi hususunda ısrarcı davranması, gergin bir ortamın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yaşanan bu olumsuzluk yüzünden İbrahim Beg toplantıyı terk etmiştir.

Çalışmada arşiv kaynaklarına yeteri kadar yer verilememiştir. Bunun sebebi, dönem ile ilgili kaynakların bulunduğu Özbekistan, Rusya ve Tacikistan arşivlerine ulaşılamamasıdır. İlgili çalışma için Özbekistan Devlet Arşivi'ne müracaat edilmek istenmiş fakat güvenlik soruşturmasının uzun sürmesi dolayısıyla Özbekistan'da kalınan süre içerisinde ilgili arşivlere girilememiştir. Bu eksiklik güvenlik soruşturmasına ihtiyaç duyulmayan Özbekistan Asarı Atike Kütüphanesinden elde edilen kaynaklarla giderilmeye çalışılmıştır. Rusya ve Tacikistan arşivleri için herhangi bir girişimde bulunulmamıştır. Türkiye'deki Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi taranarak konu ile ilgili belgeler kullanılmıştır. Fakat bu dönem ile ilgili Türkiye arşivinde fazla belgeye rastlanmamıştır.

Arşiv belgelerinin temini hususunda sıkıntı yaşanması sebebiyle ortaya çıkan eksiklik, (özellikle Alim Han'ın sürgün hayatı ile ilgili) Alim Han'ın oğulları ile yapılan görüşmeler ve onların özel eşyaları arasında bulunan belge ve dokümanların kullanılması suretiyle giderilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma sürecinde Alim Han'ın vasiyeti ilk defa gün yüzüne çıkarılmış, parasal durumu ile ilgili çocuklarının elindeki banka mektupları kullanılmıştır.

Alim Han hakkında yazılan ve o dönem için ana kaynak olan eserler, dönemin Ceditçi aydınları tarafından kaleme alınmıştır. Bu aydınlar siyaseten Alim Han'a muhalif oldukları için eserlerinde taraflı iddialara yer vermişlerdir. Diğer çalışmalar da bu kaynakları kullanılarak oluşturulduğu için Alim Han hakkındaki değerlendirmeler olumsuz olmuştur. Bilgileri kullanılırken ilmi süzgeçten geçirilme ihtiyacı duyulan bu eserlerin başlıcaları şunlardır; Abdurrauf Fitrat, Emîr Alim Hanning Hukumranlık Devrı, Feyzulla Hocayev, Buhara İnkılabının Tarihige Materyaller, Sadrettin Ayni, Buhara İnkılabı Tarihi İçün Materyaller, Abdullah Bediri Yaş Buharaliler, (Biçare Halk Dehkanler İçün Yahşi mi Yaman mı?), Ahmet Mahdum Daniş, Risale Ya Muhtesar-i Ez Tarih-i Saltanat-ı Hanedanı Mangıtiye. Bu eserlerin orijinal nüshaları ya da tercümeleri temin edilerek çalışmada kullanılmıştır.

Bu eserlerin dışında o dönemde neşredilen, Turan, Uluğ Türkistan, Buhara-i Şerif, Buhara Ahbarı, Ayna gibi gazete ve dergiler taranmış konu ile ilgili kısımları çalışmada kullanılmıştır. Ayrıca, Yaş Buharalılar Komitesinin hazırladığı, Buhara Islahat Layihası, Ali Belcuvani'nin, Tarih-i Nefe-i adlı eseri, Sukuli Kayoğlu'nun, Türkistan İstiklal Hareketine Karşı Buhara Emîri adlı eseri, Muhammed Şarîf Sadr Ziya'nın, Ruzname adlı eseri ve Alim Han'ın, Tarihi Hüznîl Mîlîl-i Buhara adlı hatıratı temin edilip çalışmada istifade edilmiştir.

Ana kaynaklar dışında Türkiye'de ve diğer ülkelerde konu ile ilgili bilgiler içeren eserlerden de istifade edilmiştir. Zeki Velidi Togan'ın, Hatıralar, Bugünkü Türk İli Türkistan, Baymirza Hayit'in, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi, Seymour Becker'in, Russia's Protectorates In Central Asia (Bukhara And Khiva 1865-1924) Nadir Devlet'in, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, Said Mansur Âlimî'nin, Buhara Gehvare-i Tarkistan, Abdulkebir Azmi'nin, Emîr-i Buhara gibi eserler tetkik edilerek çalışmada kullanılmıştır.

Canlı ve yazılı kaynaklar ile Buhara Hanlığı'nın son dönemi ve son hükümdarı, Sovyet döneminin ağır tahribatlarına rağmen objektif bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Sovyetlerin yıkılmasından sonra ortaya çıkan Türk dünyası ile Türkiye arasındaki ilmi, tarihi ve kültürel ilişkilerin daha da gelişmesi ve Türkistan'ın tarihini yeniden yazma sürecine katkı sağlanması için bu çalışma bilimsel metot ve anlayıştan ödün verilmeden hazırlanmıştır.

Bütünlük olması düşüncesi ile çalışma, Timur devletinin yıkılması ile başlayan Hanlıklar döneminden başlatılmıştır. Buhara Hanlığı da kuruluşundan itibaren ele alınarak, Buhara Hanlığında hüküm süren diğer sülalelere de yer verilmiştir. Rusların Türkistan ve Buhara Hanlığına karşı faaliyetlerine de değinilerek, çalışmada Alim Han öncesi olaylara da değinilmiştir. Çalışmanın asıl konusunu teşkil eden Alim Han dönemi ve Alim Han'ın sürgün hayatı daha ayrıntılı olarak işlenmiş, çalışma Alim Han'ın ölümü ile bitirilmeyerek, hanedanlığın günümüzdeki temsilcileri hakkında da

bilgi verilmiştir. Türkiye tarihi ile ilgili karşılaştırılmalara da yer verilerek iki coğrafya arasındaki bilgi akışına da olumlu katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ALİM HAN'IN TAHTA GEÇİŞİNE KADAR BUHARA HANLIĞI

1- BUHARA HANLIĞININ KURULUŞU VE MUZAFFER HAN'A KADARKİ SİYASİ HAYATI

1.1- Buhara Hanlığı'nın Kuruluşu ve Şeybani Sülalesi

İlk Çağlardan beri köklü medeniyetlere ev sahipliği yapan ve üzerinde büyük devletlerin kurulduğu Türkistan coğrafyasında, Türklerin kurduğu sonuncu cihanşümul devlet, Timur Devleti olmuştur. Timur'un ölümünden sonra Türkistan'da Türk tarihi için olumlu olmayan farklı ve uzun bir dönem yaşanmaya başlamıştır. 1405 Timur'un ölümü ile başlayıp, 2 Eylül 1920'de⁹ Buhara Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgali ile sonuçlanan ve Türkistan coğrafyasındaki siyasi bölünmüşlüğü getirdiği siyasi ekonomik ve kültürel gerilemelerin yaşandığı bu süreç “hanlıklar dönemi” şeklinde ifade edilmektedir.

Timur'un, İtil (Volga) Nehrinden Hindistan'daki Gana Nehri'ne, Tanrı Dağlarından İzmir ve Şam'a kadar¹⁰ uzanan geniş topraklar üzerinde kurduğu devlet, Timur'un tahmininin tersine ölümünden hemen sonra iç karışıklarla yaşamaya başlamış, bu iç karışıklarla devletin uzun ömürlü olmasını engellemiştir. Yaptığı seferleri ve kendisinden sonra gelenlerin uyması gereken kuralları anlattığı Tüzükat'ında Timur; “kahraman oğullarıma devletli torunlarıma malum olsun ki, Tanrıdan ümit vardır, benim evlat ve nesillerimden çok kişiler uzun yıllar saltanat tahtına oturacaklardır” demiştir.¹¹

⁹Ruslar ile işbirliği yaparak Emîrlik yönetimini deviren YB bu tarihi Buhara'nın özgürlüğüne kavuştuğu gün olarak ilan etmişlerdir. Muhammed Said, “İnkılabımız”, *Buhara Ahbarı Gazetesi*, S. 3, 15 Eylül 1920.

¹⁰İbrahim Kafesoğlu, “Ondördüncü Yüzyıldan Sonra Orta Asya'da Kurulan Türk Devletleri”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Cilt I, İkinci Baskı, Ankara, TKAE Yayınları 1992, s. 451.

¹¹ Bōribay Ahmedov'a göre, bizzat Timur tarafından yazılan bu eser, Mir Ebu Talip el- Hüseyini et-Türbeti tarafından Farsça'ya tercüme edilerek hizmetine girdiği Babür Devleti hükümdarı Şah Cihan'a takdim etmiştir. Günümüze ulaşan nüsha aslından tercüme edilen bu nüshadır. Kutlukhan Şakirov – Adnan Aslan, *Tüzükat-ı Timur*, İstanbul, Kaynak Yayınları , 2004. s.IX.

Fakat bu öngörüsünün aksine oğulları ile torunları arasında taht kavgaları yaşanmaya başlamış ve Timur Devleti kısa sayılabilecek bir zaman sonra, yani 1507 yılında yıkılmıştır. Timur Devleti yıkılırken ardında Türkistan'da parçalanmış bir siyasi yapı bırakmış ve bu siyasi parçalanma Türkistan topraklarının Ruslar tarafından işgal edilmesine zemin hazırlamıştır.

Timur Devleti'nde iç karışıklar yaşanırken, Türkistan topraklarında Özbekler güçlenmeye başlamıştır. Batu Han'ın kardeşi olan ve Şeybani soyundan gelen Ebul Hayr Han 1428 yılında büyük dedesi Özbek Han'ın adını verdiği devleti kurmuştur. Bu devlet 1468 yılında Ebul Hayr'ın Moğollara yenilip ölmesi ile dağılma dönemine girmiş fakat Ebul Hayr'ın torunlarından biri olan, Muhammed Şeybani Han 1500 yılında Özbekleri tekrar toparlamayı başarmış ve bağımsızlığını ilan etmiştir.¹²

Bağımsızlığının hemen ardından Hive Belh ve Herat gibi önemli merkezleri ele geçiren Şeybani Han, 1510 yılına gelindiğinde Doğu Türkistan, Hazar Denizi, Siri Derya ve Afganistan arasındaki topraklarda hakimiyetini kurmayı başarmıştır.¹³ Şeybani Han'ın 1468-1500 yılları arasında bugün Özbekistan ismi ile anılan bölgeyi ele geçirmesiyle, kendisi ile getirdiği Kıpçak, Kıyat, Kongırat, Burkut, Nayman, Kuşçu, Celayir, Mangıt gibi Türk ve diğer unsurlardan meydana gelen toplamda 92 kadar boydan oluşan Özbek konfederasyonunu kurmayı başarmıştır.¹⁴ Böylece Volga Nehri civarlarında hüküm süren Altın Orda Devleti'ndeki Özbek boyları Şeybani Han liderliğinde Timur ülkesine yönelmişler ve bu topraklara yerleşmişlerdir. Kendisine bağlı olan Özbek kabilerinin Şahbaht dediği Şeybani Han, dedesi Ebul Hayr'ın kurmuş olduğu devleti tekrar canlandırmak istemiştir.¹⁵

Timuroğullarının iç mücadelelerine karışmaya niyetli olan Şeybani Muhammed Han yeni fetih faaliyetleri içine girerek Maverâünnehir'in en

¹² Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul, Nesil Yayınları, 1993. s. 14.

¹³ Fatih Güldal, "Maverâünnehir'de İktidar El Değiştiriyor, Şeybaniler ve Hanlıklar", *Mostar Dergisi*, S.. 25, Mart 2007, s.49.

¹⁴ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 2. Baskı, Çev. Osman Karatay, Çorum ,Karam Yayınları, 2006, s. 395-396.

¹⁵ C. Barakaev - Y. Haydarov, *Buhara Tarihi: Eng Kadimki Devirlerden Uluğ Oktıyebır İnkılabıgeçe*, Taşkent, Okutuvçı Neşriyatı, 1991. s. 64.

önemli şehri olan Buhara'ya yönelmiş ve kısa bir süre kuşattığı Buhara'yı teslim olmaya mecbur bırakmıştır.¹⁶ 1500 yılında Semerkand'ın düşmesiyle Buhara ve Hive Cengiz neslinden bir sülale olan Şeybanilerin ve onlarla birlikte Özbeklerin eline geçmiştir.¹⁷ Fakat Buhara Şehri'nin başkent olarak ön plana çıkması Şeybanilerin son dönemine denk gelmektedir. Şeybaniler döneminde merkez Semerkand olmasına karşın Buhara veliahtlara tımar olarak verilmiş, Buhara başkentten sonraki en önemli şehir olarak önemini giderek arttırmıştır.¹⁸ Şeybaniler ilk olarak, son verdikleri Timur Devleti'nin başkenti olan Semerkand'ı kendilerine başkent olarak tayin etseler de, 1500'lü yılların ikinci yarısından itibaren, başka bir değişle Abdullah Han (1557-1598) döneminde Buhara'yı devletin başkenti yapmışlardır.¹⁹

Buhara'da hâkimiyetin Şeybaniler sülalesine geçtiği 1500 yılını Buhara Hanlığının kuruluş tarihi olarak kabul etmek doğru ve farklı bir yaklaşım olacaktır. Buhara Hanlığı'nın ortaya çıktığı 1500'lü yıllar Türkistan tarihinin dönüm noktasıdır. Yukarıda da değinildiği gibi Türkistan topraklarındaki siyasi parçalanmışlık bu tarihten sonra Türkistan toprakların kaderi olacaktır. Timur sonrası Türkistan, tekrar küçük yerleşim birimlerine ve kapalı cemaatlere doğru gerilemiştir. Topluluklar, zümreler, sınıflar ve birimler arasındaki ilişkilerin kopması, her biri küçük birimlerden oluşan içine kapalı yapıların ortaya çıkmasına neden olmuştur.²⁰ Bu şartların ortaya çıkardığı siyasi yapı olarak Buhara Hanlığı, büyük devletlerin kurulduğu Türkistan topraklarında ortaçağ Avrupa'sına benzer bir dönemin başladığının ilk işareti olmuştur.

Buhara Hanlığı'nın temelini atan Muhammed Şeybani Han 1510 yılında Safeviler ile yaptığı bir savaşta ölmüştür. Şeybani Han'ın yerine 1510-1530 yıllarında devlet reisi olarak Köçkuncü Han geçmiş onu, oğlu Ebu Said

¹⁶Mehmet Alpargu, *Onaltıncı Yüzyılda Türk Dünyası (Özbek ve Kazak Hanlıkları)*, Ankara, 72 Ofet Yayınları, 1994, s.34.

¹⁷Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Merkezi Enstitüsü Yayınları, 1996, s.96.

¹⁸Güldal, *a.g.m.*, s. 50.

¹⁹Barakaev-Haydarov, *a.g.e*, s. 67.

²⁰Taha Akyol, "Esir Milletler ve Bağımsızlık Çağı", *Milli Eğitim ve Kültür (Esir Türkler Özel Sayısı)*, S. 7, Yıl 2, Haziran-Ağustos, 1980, s. 32.

(1530-1533) ve Şeybani Han'ın torunu Ubeydullah Han (1533-1539) takip etmişlerdir. Sadece altı ay saltanat süren Abdullah Han (1539-1540) zamanında taht kavgaları başlamış Özbeklerin Semerkand'daki Hanı Abdullatif (1540-41) ve Buhara Sultanı Abdülaziz Han (1540-49) aralarında mücadele etmeye başlamışlardır. Bu durum sonu gelmeyen saltanat kavgalarına sebep olmuş bu yüzden 1551-1588 devresinde sık sık hanlar değiştirilmiştir. Ancak II. Abdullah Han'ın (1557-1598) Buhara sultanı ve bir askeri kumandan olarak sivrilmesi ve 1583 yılında imparatorluğun Han'ı olarak seçilmesi ile Özbekler arasındaki parçalanma belirtileri bertaraf edilmiştir. Bir ara bağımsızlıklarını ilan etmiş olan Şehr-i Sebz, Karşi, Hisar, Belh, Taşkent, Semerkand, Badahşan, Herat ve Harezm Begliklerini 1574'den 1588'e kadar kendi hakimiyeti altına alan II. Abdullah Han bunların topraklarını imparatorluğa tekrar bağlamaya muvaffak olmuştur.²¹

Buhara Hanlığı'nın ilk siyasi merkezi Semerkand olmuştur. Zira Timur Devletinin mirası üzerinde kurulan bu devletin Semerkand'ı siyasi merkez olarak seçmesi doğal bir gelişmedir. Fakat Ubeydullah Han'ın 1533 – 1539 yılları arasında Uluğ Han olması ile devletin siyasi merkezi Semerkand'tan Buhara'ya kaymaya başlamıştır.²² II. Abdullah Han'ın ülke topraklarını doğuda Kaşgar'a, güneyde Belh'e ve kuzeyde Taşkent'e kadar genişletmeyi başarmış bu dönemde Buhara siyasi merkez haline gelmiştir. II. Abdulahat Han Buhara'yı 1557 yılında ele geçirip başkent yapınca Özbek Hanlığı, Buhara Hanlığı olarak anılmaya başlamıştır. II. Abdullah Han döneminde Buhara'da yapılan sosyal hizmet binaları, pazar yerleri, yollar ve medreseler Buhara'yı mamur hale getirerek uluslararası ün kazanmasına sebep olmuştur.²³ Bu dönemden sonra Buhara şehri Ruslar tarafından işgal edildiği 1920 yılına kadar devletin merkezi olmuş, II. Abdullah Han Buhara Hanlığı'nın en parlak siması olarak tarihe geçmiştir. Çünkü II. Abdullah

²¹Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları, 1995, s. 9.

²²Mehmet Alpargu, *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*, Ankara, 72 Ofset Yayınları, 1995, s. 64.

²³Seyfettin Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, Ankara, İlahiyat Vakfı Yayınları, 1999, s.59-60.

Han'dan sonra gelen hiçbir hükümet devletin topraklarını bu dönemdeki kadar genişletmeye muvaffak olamamıştır.²⁴

II. Abdullah Han'ın ölümünden sonra yerine oğlu Abdulmumin tahta geçmiş fakat üvey kardeşi tarafından öldürülmüştür. İran hükümdarı Şah Abbas Harezmi işgal ettiği sıralarda Şeybani Hanedanı'nın prensleri arasında, han seçiminden dolayı bir birlik yoktur.²⁵ Çünkü Abdulmumin tahta geçtiğinde, tahta geçmesi muhtemel tüm erkekleri katletmiş, hukuken tahta geçecek biri olmayınca da, kimin han olacağına dair tartışmalar yaşanmaya başlamıştır.²⁶ Begler daha önce Buhara'ya sığınmış olan ve II. Abdullah Han'ın kız kardeşiyle evli olan Sultan Canibeg'in tahta çıkması için kendisine teklifte bulunmuşlardır.²⁷ Cengiz Han'ın soyundan gelmelerinden iftihar eden Şeybaniler, Cengiz soyundan olan ve kendilerine sığınan bu kişilere çok iyi davranmışlardır. Hatta İskender Han, Zuhre adındaki kendi kızını yani II. Abdullah Han'ın kız kardeşini Canibeg ile evlendirmiştir. Uzun süre II. Abdullah Han ile savaflara katılan Canibeg'in, Zühre adındaki bu kızdaki Din Muhammed, Veli Muhammed ve Baki Muhammed Han adında üç oğlu dünyaya gelmiştir.²⁸ Canibeg kendisine teklif edilen hanlığı ret ederek, kendi yerine ilk önce Din Muhammed adındaki oğlunu önermiştir. Fakat büyük oğlu Buhara'ya ulaşmadan ölünce onun yerine diğer oğlu Baki Muhammed'i önermiştir. Bunun üzerine Baki Muhammed han seçilmiş, böylece Buhara Hanlığı'nda Şeybani Hanedanının devri kapanarak Astrahanlılar Hanedanı devri başlamıştır.²⁹

1.2- Astrahanlılar (Canibekler) Sülalesinin Başa Geçiş

Canibekler olarak da anılan hanedan, adını kurucusu Baki Muhammed'in babası Can Muhammed'den alır. Canoğulları'na Volga Nehri

²⁴V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yay. Haz. Kazım Yaşar Koprıman - Avşar İsmail Aka, Ankara, Emel Matbaası, 1975, s. 322.

²⁵Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s.10.

²⁶Rıza Nur, *Türk Tarihi*, Cilt III, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1924, s. 329.

²⁷Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 10.

²⁸Said Mübeşşir Süleyman Kasani, *Orta Asya Tarihi*, cilt I, Taif, y.y, Hicri1415, s.92.

²⁹Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 10.

kıyısındaki anayurtları Astrahan (Hacı Tarhan) şehrinden dolayı Astrahanlılar denildiği gibi ataları Cucinin oğlu Toga Timur'a nispetle Toga Timurlar da denilmektedir. Ruslar 1556'da Astrahan'ı istila edip kendi topraklarına katınca Astrahan Hükümdarı Yar Muhammed ile oğlu Can Muhammed Harezm üzerinden Buhara'ya kaçarak Şeybani Hükümdarı İskender Han'a sığınmışlardır.³⁰ Cengizhan'ın soyundan gelmelerinden iftihar eden Şeybaniler, Cengiz soyundan olan ve kendilerine sığınan bu kişilere çok iyi davranmışlardır. Hatta İskender Han, Zuhre adındaki kendi kızını yani II. Abdullah Han'ın kız kardeşini Canibeg ile evlendirmiştir. Uzun süre II. Abdullah Han ile savaşımlara katılan Canibeg'in bu kızıdan üç oğlu dünyaya gelmiştir. Bunlar; Din Muhammed, Veli Muhammed ve Baki Muhammed Han'dır.³¹ Abdullah Han'dan sonra tahta geçen Abdulum'ın üvey kardeşi tarafından öldürülmesi üzerine Buhara Hanlığında kargaşalıklar baş göstermiştir.³² Kimin han ilan edileceğine dair bir birlik olmayınca devlet ricali toplanarak Cani Beg'i aday göstermişlerdir. O da "Benim aslım da Cengiz Han'a dayanmaktadır, fakat Maverâünnehir padişahlığına Şeybani'lerden birinin seçilmesi münasiptir" demiştir. Bu sözler kendi oğlunun teklif edilmesi anlamına geliyordu. Bunun üzerine Cani Beg'in büyük oğlu Din Muhammed Han ilan edilmiştir. Böylece Buhara Hanlığı'nda Şeybani Sülalesi son bularak Astrahanlılar dönemi başlamıştır. Fakat Din Muhammed han ilan edildiğinde Horasan'da idi. Halk onu büyük bir sabırsızlık ile beklerken, Din Muhammed, Şah Abbas ile yaptığı bir savaşta ölmüş yerine kardeşi Baki Muhammed (1598-1605) tahta geçmiştir.³³ Bu nedenle Astrahanlılar'ın Buhara'daki resmi saltanatları Baki Muhammed ile başlar. Böylece Buhara'ya sonradan gelen bu sülale, siyasi ortamın sağladığı avantajları kullanarak, Buhara Hanlığı'nın iktidarını ele geçirmiş ve Buhara Hanlığı'nı idare eden ikinci sülale olarak tarihe geçmiştir. Böylece Rus istilasından kaçıp gelen Astrahanlılar, sığınmış oldukları Buhara'nın yönetimini ele geçirmiş oldular. Buhara

³⁰Abdulkerim ÖZAYDIN, "Caniler" *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, VII. cilt, İstanbul T.D.V. Yayınları, 1993, s. 154.

³¹Kâsanî *a.g.e.*, s. 92.

³²Hayit, *a.g.e.*, s.10.

³³Nur *a.g.e.*, s.333.

tartışmasız olarak başkent olmuş, bu sülale 1599'dan 1875 yılına kadar Buhara Hanlığını idare etmiştir.³⁴

Baki Muhammed 1605 tarihinde ölünce yerine kardeşi Veli Muhammed geçmiştir.³⁵ Veli Muhammed ağabeyinin ölümü üzerine Belh şehrinden Buhara'ya gelerek tahta geçtiği zaman Özbek Beyleri ile iyi geçinmeye çalışmış bazı beyleri farklı şehirlere naib olarak atamıştır. Bunlardan biri olan İmam Kuli'yi Semerkand'a göndermiştir. İmam Kuli bir süre sonra han olma iddiası ile ayaklanmış fakat yaptığı savaşı kaybederek Belh şehrine sığınmak zorunda kalmıştır. Veli Muhammed Han'ın Baki Muhammed Han döneminden kalan vezirleri öldürmesi ve halka baskı yapması üzerine Özbek begleri Belh'te bulunan İmam Kuli Han'ı kendilerine han olarak seçtiklerini ilan etmişlerdir. Bir anda ordusunu yitiren Veli Muhammed Han, Şah Abbas'a sığınmıştır. Özbek yurtlarını ele geçirmeyi düşünen Şah Abbas, bu durumdan yararlanarak ona çok iyi davranmış ve bir ordu hazırlayarak onu Buhara üzerine göndermiştir. Veli Muhammed'in İran ordusu ile Buhara'ya saldıracağını duyunca bu olayı bir fırsat olarak değerlendirmiş halkın özellikle şeyhlerin tepkilerini kendi lehine kullanarak bir ordu meydana getirmiştir. Yapılan savaşı İmam Kuli kazanmış esir düşen Veli Muhammed şeyhlerin fetvası ile öldürülerek Buhara'nın tahtına İmam Kuli Han geçmiştir.³⁶

İmam Kuli Han 29 yıl saltanat sürmüştür, bu dönemde ülkesinde barış ve emniyet hakim olmuştur. Çok dindar olduğu için son yıllarını Medine'de geçirmek istemiş, kardeşi Nezir Muhammed'i Belh Şehri'nden çağırarak saltanatı ona devretmiştir. Kendisi İran üzerinden Medine'ye geçerek orada ölmüştür.³⁷ Nezir Muhammed Han, oğlu Abdulaziz karşısında tutunamayarak tahtını ona terk etmek zorunda kalmış Nezir Muhammed Han ölünce hanedanın en mühim simalarından birisi olan Abdulaziz Han (1645-1680)

³⁴Güldal, *a.g.m.*, s. 50.

³⁵Nur *a.g.e.*, s.333.

³⁶Kâsanî, *a.g.e.*, s. 96-97.

³⁷Kâsanî, *a.g.e.*, s. 98-99.

tahta geçmiştir.³⁸ Abdulaziz döneminde en çok dikkat çeken olay Harezm Hanlığı ile yapılan savaşlardır. Bu savaşlar esnasında Harezm Hanı Ebul Gazi, Buhara'yı zapt etmiş fakat orada fazla tutunamamıştır. Abdullaziz Han, 33 yıllık saltanatında komşu ülkeler ile yapılan savaşlardan ve kardeşleriyle yaptığı mücadelelerden usanarak devlet işlerinden el etek çekmiş oda Hicaz'a giderek orada ölmüştür. Onun yerine Subhan Kulu Han tahta geçmiştir. Bu dönemde Subhan Kulu'nun oğulları arasında taht mücadelesi olmuş bu durum diğer Özbek kabilelerinin devlet otoritesinden uzaklaşmasına sebep olmuştur.³⁹ Bu dönemde Özbek kabilelerinin Canoğulları aleyhine güçlendikleri görülmeye başlanmış, Harezm Hanı Enüş, Maverünnahirin merkezî yerlerini üç defa işgal etmiştir.⁴⁰ Buhara Hanlığı'nın Hive Hanlığı ile olan mücadelesi, Buhara Hanlığını çok yıpratmış ve ülkede iç meselelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hayatının son günlerinde ilim ile meşgul olmaya başlayan Subhan Kulu Han, yerine veliaht olarak Beğim Hanı bırakmış fakat 1702 yılında öldüğünde Begim Han'ın yaşının küçük olması dolayısıyla tahta en büyük oğlu Ubeydullah Han geçmiştir.⁴¹

Ubeydullah'ın tahta geçmesiyle beraber kardeşler arasında taht kavgaları tekrar başlamıştır. Begim Han'ın kendisini han ilan etmesi üzerine Ubeydullah, Mangıt boyunun Reisi Rahim Atalık'ı kendi tarafına çekmiştir. Beş yıl süren bu mücadeleyi Ubeydullah Han kazandıysa da artık ülkenin bütün kontrolü Mangıtların eline geçmiştir.⁴² Ubeydullah Han, merkezî hükümeti güçlendirmek ve devlet otoritesini yeniden tesis etmek istemiş fakat takip ettiği ekonomik politika 1708'de isyana sebep olmuştur. 1710 yılında Fergana Vadisi, Buhara ile bağlantısını kopararak Hokand Hanlığını oluşturmuştur.⁴³ Ubeydullah'ın bütün saltanatının isyanları bastırmakla geçmesi Özbek Beglerinin kendi aralarındaki mücadelelerde Ubeydullah Han'ı kullanmalarına ve bu sebeplerden dolayı birçok kere boşu buşuna

³⁸Özaydın, *a.g.m.*, s. 154.

³⁹Barakaev- Haydarov, *a.g.e.*, s.72.

⁴⁰Özaydın, *a.g.m.*, s.155.

⁴¹Nur, *a.g.e.*, s. 341.

⁴²Nur, *a.g.e.*, s. 342.

⁴³Özaydın, *a.g.m.*, s. 154-155.

seferlere çıkılmasına neden olmuştur. Mesela Mangıt kabilesinin Reisi Rahim Atalık, Hisar'daki Yuz kabilesi ile şahsî bir sorun yüzünden sefer düzenlenmiş üzerlerine yapılan bu sefere çok kızan Hisarlılar Buhara askerlerini mağlup etmiştir.⁴⁴

Neticede bu dönem Ubeydullah'ın izlediği merkeziyetçi politikalar yüzünden iç karışıklıklar ile geçmiştir. Çünkü Ubeydullah kabile reislerini devlet işlerinden uzaklaştırıp yerine kendine bağlı kişileri yerleştirmeye çalışmıştır. Kabile beglerinin arasındaki mücadele ve bölünmüşlük Ubeydullah Han'dan sonra da devlete olumsuz tesirler bırakmıştır.⁴⁵ Yukarda da değinildiği gibi, kabilecilik etrafında şekillenen Türkistan topraklarındaki siyasi yapı, Ubeydullah'ın bu merkeziyetçi siyasetinin Türkistan topraklarındaki gerçekler ile örtüşmesini engellemiştir. Merkezi otoriteyi güçlendirmeyi başaramayan Ubeydullah Han 1712'de öldürülünce, hanlık beglikler halinde parçalanmış ve ortaya çıkan bu beglikler birbirleriyle savaşa girişmiştir. Halefi Ebul Feyz'in otoritesinin Buhara ve çevresi ile sınırlı kalması, Ebul Feyz'in kendine destek aramasına neden olmuş ve bu süreç gerçek otoritenin Mangıt kabilesi Reisi, Saray Nazırı Atalık Muhammed Hakim Beg'in eline geçmesi ile sonuçlanmıştır.⁴⁶

1.3. Mangıt Sülalesinin Buhara'da İktidarı Ele Geçirmesi

18. asır Türkistan'ında meydana gelen mühim olaylardan biri İran hükümdarı Nadir Şah'ın güney Türkistan'ı işgali ve bunun sonucunda Batı Türkistan'daki eski Cengizli sülalelerinin düşmesi ve urug başkanlarının zorba yönetimlerinden ibaret olan ufak beyliklerin kurulmasıdır.⁴⁷

16. yüzyılın ilk yarısında Horasan'da yaşayan Avşar oymaklarından Kırklar'a mensup olan Nadir Şah zamanında Avşar Emîrleri, yeniden ehemniyet kazanarak devlet idaresini ellerine geçirmişlerdir.⁴⁸ Nadir Şah,

⁴⁴Kâsanî, *a.g.e.*, s.112.

⁴⁵Barakaev- Haydarov, *a.g.e.*, s. 74.

⁴⁶Özaydın, *a.g.m.*, s. 155.

⁴⁷Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul, Enderun Yayınları, s.198.

⁴⁸Fahamettin BAŞAR, "Avşarlar" *D.G.B.İ.T*, IX cilt, İstanbul, Çağ Yayınları, 1992, s. 563.

Hint Seferinden sonra Buhara ve Hive'yi itaat altına almak için kuzeye yönelmiştir. Nadir Şah'ın Buhara önlerine geldiğini gören Ebul Feyz itaatini bildirmeye hazırlanırken Hokand, Namangan, Andican ve hatta Kaşgar'dan birçok Özbek beylerinin yardıma geldiği haberini almış, gelen yardımın kalabalığına kanarak savaşmaya karar vermiştir. Fakat Nadir Şah'ın ateşli silâhları karşısında direnemeyen ordusu savaş meydanında hezimet uğramıştır. 1740 yılında yapılan bu savaşı kaybedince yanına devlet ileri gelenlerini alarak Nadir Şah'ın yanına gitmiş ve bağlılığını bildirmiştir. Nadir Şah da onun bağlılığını kabul ederek bir barış anlaşması yapmıştır.⁴⁹ Yapılan anlaşmaya göre Amuderya, Buhara ülkesinin güney sınırı olmuştur.⁵⁰ 1747'de Nadir Şah ve Ebul Feyz Han'ın öldürülmelerinden sonra Canoğulları Hanedanı yeniden bağımsızlığına kavuştuysa da ülkede gerçek hâkimiyet Mangıtlar'dan Atalık Muhammed Rahim'in eline geçmiştir. Son Canoğulları hükümdarı Ebul Gazi (1757-1785) sadece ismen Han olmuştur.

1785 tarihinden itibaren Canoğulları tarihe karışmış ve yerlerini Ebul Gazi Han'ın kızıyla evli Mangıt Reisi Murad Masum Han'ın kurduğu Mangıtlar Hanedanı almıştır.⁵¹ Canoğulları, Şeybaniler dönemindeki devlet sistemini değiştirmeden Buhara Hanlığı'nı yönetmişlerdir. Başka bir ifadeyle sadece yönetici zümre değişmiş, devlet sistemi aynen devam etmiştir.⁵² Mangıt Reisi Murad Masum Han'ın Ebul Gazi Han'ın kızıyla evli olması dolayısıyla benzer bir durum Canoğulları'nın da başına gelmiştir.⁵³ Şeybanilerde olduğu gibi saltanat, akrabalık yolu ile Canoğulları sülalesinden Mangıt sülalesine geçmiş devletin devamı bir bakıma akrabalık yolu ile sağlanmıştır

Mangıt Hanedanının resmen devlet yönetimini ele geçirmesiyle Buhara Devletinde yeni bir dönem başlamıştır. Buhara Devletinin kuruluş tarihi olarak kabul edilen 1500 tarihinden itibaren Şeybaniler ve Canoğulları devleti yönetmişlerdir. Bu devlet kurulduğunda devlet merkezi Buhara değil

⁴⁹Kâsanî, *a.g.e.*, s. 129.

⁵⁰Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1993, s. 449.

⁵¹Özaydın, *a.g.m.*, s. 155.

⁵²Golden, *a.g.e.*, s. 400.

⁵³Özaydın, *a.g.m.*, s. 155.

iken, son hanedanlara doğru merkez Buhara'ya kaymıştır. Mangıtlar döneminde devlet Buhara Emîrlîği olarak anılmaya başlanmıştır.

Mangıt kelimesi, Cengiz Han zamanında bir Moğol kabilesinin adı olarak geçmektedir. Moğol devrinden beri Mangıt (Muhtelif yazılışları: Mangkıt, Mangut, Mangit, Mankıt ve Mangıt) adı diğer birçok Moğol kavim adları gibi Türk veya Türkleşmiş kavim adları olarak zikredilir. Zafernâme'ye göre Mangıtlar Altın Ordu Devleti hudutları içerisinde yaşamış olan bir oymaktır.⁵⁴ Batu'nun seferi ve daha sonraki seferlerde Deşt-i Kıpçak'a gelen Moğollar birkaç kabileden oluşuyorlardı. Fakat Deşt-i Kıpçak'taki şartlar altında sadece iki büyük Moğol kabilesi Konguratlar ve Mangıtlar kabile birliklerini muhafaza etmekle kalmamışlar ayrıca önemli bir grup teşkil etmişlerdir. Fakat birliklerini muhafaza ettikleri halde kendi Moğol dillerini unutarak Türkleşmişlerdir. Sonradan XV. yüzyılın son yarısında Mangıtlar adlarını değiştirerek Nogay adını almışlardır. Mangıtlar yavaş yavaş göçebe Türk toplumuna girmişler ve kendilerini Türk saymaya başlamışlardır.⁵⁵

Muhammed Şeybani döneminde Mangıtlar paralı askerler olarak kullanılmışlar, bu suretle Buhara'ya yerleşmişlerdir. Beg adı verilen reislerinin yönetimi altında son zamanlara kadar hanlarına sadık kalmışlardır.⁵⁶ Mangıtlar Buhara dışında Şehr-i Sebz ve Karşi gibi şehirlerde de yaşamışlardır.⁵⁷ Canoğullarının kendi aralarındaki mücadelelerinde Mangıt reislerini kullanmaları nedeniyle Mangıtlar Buhara Hanlığında'nde nüfuz sahibi olmaya başlamışlardır. Örneğin, Begim Han ile Ubeydullah Han arasındaki mücadelelerde Ubeydullah Han kardeşini Mangıt Reisi Muhammed Rahim Beg'den aldığı destek ile yenmiştir. Bu olay neticesinde devletin kontrolü Rahim Beg'e geçmiş, o da bir süre sonra Ubeydullahı öldürerek Ebul Feyz'i tahta geçirmiş kendisini de Atalık⁵⁸ ilan etmiştir.

⁵⁴W. Barthold, "Mangıt", *İslâm Ansiklopedisi*, cilt VII, İstanbul, M.E.B. Yayınları, 1970, s.284-285.

⁵⁵A. YU. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Cev. Hasan Eren, Ankara, T.T.K.Yayınları, 1992, s. 133.

⁵⁶Nur, *a.g.e.*, s.343.

⁵⁷Said Mansur Âlimî, *Buhara Gehvare-i Tarkistan*, Peşaver, Merkezi Neşriyat-ı İslâm Yayınları, 1997, s.35.

⁵⁸Şemsettin Sami'nin *Kâmus-i Türkî* adlı eserinde bu kelime Türkistan'da vezirlere verilen unvan, Özbekistan SSR Fenler Akademisi'nin hazırladığı ve 1981 yılında Moskova'da basılan *Özbek Dilinin*

Buhara’da etkili olan Mangıt reislerinden en önemlileri Muhammed Hekim ve onun oğlu Muhammed Rahim dir. Nadir Şah Muhammed Rahim Han’ı savaşlarda kullanmak üzere maiyetindeki askerleri ile beraber Horasan’a götürmüş⁵⁹ ve bu esnada ona olan güveni artmıştır.

1745 yılında Nadir Şah’ın yanından Buhara’ya dönen Muhammed Rahim, Nadir Şah’ın da desteğini alarak kuşbegilik⁶⁰ makamına getirilmiştir. 1747 yılında Nadir Şah’ın ölüm haberi Buhara’ya gelir gelmez, Mir Arab Medresesinin odalarından birinde saklanırken yakalanan Buhara Hanı Ebulfeyz, Rahim Han’ın emri ile öldürülmüştür. Rahim Han, ilk başlarda Buhara tahtına geçmeye cesaret edememiş, öldürttüğü hanın dokuz yaşındaki oğlu Abdulmumin Han’ı göstermelik olarak tahta oturtmuştur.⁶¹ 1785 yılına kadar Astrahanlı Hanlar kukla hanlar olarak hayatlarını devam ettirmişler sadece resmi fermanlara mühürleri basılmış ve bastırılan paralara adları yazılmıştır. Resmiyetteki son Astrahan hanı Ebulgazi Han’ın Buhara sarayından çıkarılıp sıradan bir vatandaş gibi yaşamak zorunda bırakılması ile hanlık (Şah Murat döneminde 1785-1800) resmen Mangıtların eline geçmiştir.⁶² Buhara Hanlığı’nda Mangıt sülalesinin hükümranlılık devri 1785 yılı olarak kabul edilir. Bu tarihe kadar Mangıtlar’dan Muhammed Rahim Han (1756-1758)⁶³ ve Danyalbek (1758-1785) Buhara Hanlığı’nı gerçek bir han gibi yönetseler de Mangıtlar’ın resmen iktidarı ele geçişleri 1785 yılında olmuştur.

İzahlı Lügatı adlı sözlükte ise; Hanlar sarayında yüksek makamlardan biri, hanın danışmanı şeklinde verilmiştir. Başka bir eserde, Selçuklular’daki Atabeylik gibi bir görev iken daha sonra değişerek başbakanlık benzeri bir makam olmuştur demektedir. Golden, *a.g.e.*, s. 401.

⁵⁹Togan, *a.g.e.*, s.201.

⁶⁰Osmanlı Devleti’ndeki veziriazamlık ile denk olan idari bir makamdır.

⁶¹Kahraman Recebov, “Muhammed Rahimhan Mengitler Sulalesi Asasçısı”, *Buhara Mevcleri*, San 3, 2005, s.36- 37.

⁶²Kahraman Recebov, “Emîr Şahmurad Yahud Emîr Masum” *Buhara Mevcleri*, San 1, 2006, s.36-38.

⁶³Kahraman Recepov’un, “Muhammed Danyalbek Atalık” *Buhara Mevcleri*, San 4, 2005 de yayınlanan makalesinin 26 sayfasında verdiği malumata göre ;Muhammed Rahim Han’ın erkek evladı olmadığı için kızından olma küçük yaştaki Fazılhan han ilan edildi. Ona yardımcı olması için de başka bir Mangıt reisi olan Danyalbeg’e yetki verildi. Danyalbeg kendini han ilan etti ve devleti kendi adına yönetmeye başladı.Çıkan karışıklıklar neticesinde tahta kendi oğlu olan Şah Murad’ı geçirdi ve kısa bir süre sonra öldü. Bundan sora gelen hanlar Danyalbek’in zürriyetinden gelmektedir.

Bu sülale Rusların işgal tarihi olan 1920 yılına kadar Buhara Hanlığında iktidarda kalmıştır. 1785 yılından sonra sırası ile, Emîr Şah Murad (1785-1800), Emîr Haydar (1800-1825)⁶⁴, Emîr Hüseyin (2.5 ay), Emîr Ömer (4ay), Emîr Nasrullah (1827-1860), Emîr Muzafer Han (1860-1885), Emîr Abdulahat Bahadırhan (1885-1910) ve Emîr Alim Han (1910-1920) Buhara Hanlığı tahtına çıkmışlardır.⁶⁵

1.3.1.Şah Murad Dönemi

Mangıt hanedanının Buhara Hanlığı'ndaki hakimiyetlerini gerçek anlamda ilan edişleri Şah Murad ile olmuştur. Bu nedenle Buhara Hanlığında Mangıt sülalesi devri onun tahta geçiş tarihi olan 1785 ile başlatılmaktadır. Şah Murad 1741 yılında Buhara'da dünyaya gelmiş, babası Danyalbek onun eğitimi ile çok yakından ilgilenmiş, onun dönemin önemli şeyhlerinden ve Buhara'daki diğer önemli alimlerden dersler almasını sağlamıştır. Hükümdardan ziyade bir derviş hayatı yaşayan Şah Murad, zamanının büyük bir kısmını dini işler ile meşgul olmakla geçirmiştir. Dini yaşamı o kadar yoğun olmuştur ki, babası ülkeyi yönetemez hale geldiğinde, devlet ileri gelenleri ve babasının tahta geçmesi için yaptıkları teklifi⁶⁶ Şah Murad kabul etmemiştir. Şah Murad derviş kıyafetleriyle, yaşayarak ilim ile meşgul olmuş ve saltanat için kendisine gelen teklifleri reddetmiştir.⁶⁷ Fakat onun bu derviş kişiliği iktidara geldikten sonra başarılı olmasına engel olmamıştır.

Babasının ölmesi üzerine 1785 yılında Buhara tahtına oturan Şah Murad'ın yaptığı ilk iş, Astrahanlı sülalesinin sözde hanı Ebulgazi Han'ı saraydan çıkarmak olmuştur. Bu olaydan sonra Mangıt Hanedan'ı tam olarak Buhara Hanlığı'nın hakimi olmuştur. Bu dönemde fiili olarak Astrahanlı

⁶⁴Mangıt Hanları Emîr lakabını kullanmaya başlamışlardır. Ayrıca Emîr Haydardan itibaren seyitlik sıfatına da malik olmuşlardır. Daha fazla bilgi için bkz. Togan, *Türkistan ve Yakın Tarihi*. Ayrıca hanedanın seyitlik şeceresinin yazıldığı fermanın orijinal nüshası, Buhara Hanlığı'nın son Emîri Alim Han'ın Türkiye'de yaşayan oğullarından Seyit Mansur Alimi'nin şahsi arşivinde mevcuttur.

⁶⁵Halikova, *a.g.e.*, s.53-54.

⁶⁶Recebov, " *Emîr Şah Murad..* ", s. 36.

⁶⁷Muhammed Ekber Aşık Kabili, *Tarih-i Hüznî'l Mîlî-i Buhara*, Peşaver, W.U.F.A Yayınları, 1992, s. 9-10.

hanların siyasi işlerde bir fonksiyonları kalmamış, sonuncu Astrahanlı Hanı Ebulgazi Han da sadece fermanlarda mührünün basılması ve bastırılan paralara adının yazılması gibi sembolik bir durumda şeklen hanlık yapmıştır. Şah Murad'ın tahta oturduğu 1785 yılının 9 Haziran'ında kendini Buhara Emîri sıfatıyla han ilan etmesi hem siyasi olarak güçlenmesine hem de Buhara Hanlığı'nın Buhara Emîrliği sıfatı ile anılmasına neden olmuştur.⁶⁸

Bu dönemde Buhara Hanlığı'nın siyasi hayatında dini anlayış daha etkili olmaya başlamıştır. Örneğin, eskiden beri unutulmuş olan “Reîsü’ş-Şer’iyye” makamını yeniden tesis edilerek, bu makama bir görevli atamış ve yeni vakıflar kurularak ulema sınıfı ile yakın ilişkiler kurulmuştur.⁶⁹ Bir bakıma Mısır'ın fethinden sonra Halifelik makamının Osmanlılara geçmesinden sonra Şeyhülislamlık makamının güçlenmesi gibi bir süreç Buhara'da da yaşanmıştır.

Arapça olan Emîr unvanı, birleşen bir çok devletçiğin her birinin yöneticisine verilen bir sıfattır. Bu devletçiklerin yöneticileri kendi bölgelerinin hakimi olup hazineleri devlet hazinesinden ayrı tutulmamıştır. Arap dünyasındaki bu sıfatı, Buhara Hanlığı bağımsız bir devlet olmasına rağmen Mangıtlar döneminde kullanmış, Türkçe olan Han yerine Arapça olan Emîr sıfatı kullanılmaya başlanmıştır.⁷⁰ Buhara Hanlığı başka bir devlete bağlı olmayan bağımsız bir devlet olduğu için bu sıfatın kullanılması gerçek durum ile örtüşmemiş Mangıtlar dönemi Buhara Hanlığı'nın, Buhara Emîrliği olarak adlandırılmasına neden olmuştur.⁷¹

Şah Murad, siyasi yönden mevkiini sağlamlaştırdıktan sonra babasının zamanında başlayan sorunların çözümü için bir dizi önlemler almaya başlamıştır. Mali, askeri ve idari alanlarda yaptığı ıslahatların en önemlisi babasının adına bastırıldığı paralardır. 3.36 gramdan oluşan gümüş sikkelerin yerine saf altından sikkeler bastırılmış, ayrıca halkın elinde bulunan altınların

⁶⁸Recebov, “*Emîr Şah Murad...*”, s. 36.

⁶⁹Hisao Komatsu, “Buhara ve Kazan”, *IX Türk Tarih Kongresinden Ayırıbasım*, Ankara, TTK Yayınları, 1988, s. 602.

⁷⁰Barakaev- Haydarov, *a.g.e.*, s. 83.

⁷¹Mangıt dönemi için genelde Emîrlik unvanı tarihçiler tarafından sıklıkla kullanılsa da bu çalışmada “Emîrlik” yerine “Hanlık” unvanını kullanılmıştır.

bir miktar komisyon karşılığı devlet tarafından paraya çevrilmesini sağlayarak hazineye ciddi miktarda gelir sağlamıştır. Vergi işlerini düzenleyerek yeni kanunlar çıkartmış ve vilayetlerde bu kanun üzeri işlem yapılmasını sağlamıştır.⁷² Alınan bu önlemler sayesinde Şah Murad (Masum) döneminde Buhara Hanlığı huzura kavuşmuştur.⁷³ Bu ıslahatların yanında Şah Murad, Merv ve Belh'i kendi saltanat bölgesine bağlamaya muvaffak olmuştur.⁷⁴ Masum Han sadece Şiîler ile değil Sünnîler ile de uğraşmış, sofliliği buna engel olmamıştır.⁷⁵ Sünnîler ile olan mücadelede en fazla Afgan Kralı Duryani Timur Şah ile uğraşmış, bu politikası ile Amuderya'nın güneyine inmeye çalışmıştır.⁷⁶

Bir handan çok bir derviş görüntüsünde yaşayan Masum Şah sade bir hayat sürmüştür. Han ve emîr gibi yüceltici unvanları kullanmaktan kaçınmış taç ve benzeri hükümdarlık alâmetlerini de kullanmamıştır.⁷⁷ Gösterişten uzak bir hayat ve hükümdarlık dönemi geçiren Şah Murad, 1800 yılının 30 Kasım'ında Buhara da ölmüş⁷⁸ yerine oğlu Emîr Seyyid Haydar'ı veliaht olarak tayin etmiştir.

1.3.2. Said Emîr Haydar Dönemi

Said Emîr Haydar da tıpkı babası gibi sûfî bir yaşam tarzını seçmiştir. Said Emîr Haydar Buhara Hanları içerisinde Seyitlik unvanını kullanan ilk hükümdar olmuştur. Dinî kimliği ön plânda olan emîr, içinde içtihatla bulunabilen 20 kişinin bulunduğu 500'e yakın talebeye medresede ders verebilecek dinî bilgiye sahip bir hükümdardır.⁷⁹ Onun seyitlik makamını kullanmasının sebeplerinden biri de annesinin Astrahan hanı Ebulfeyz Han'ın

⁷²Halikova , *a.g.e.*, s.55-56.

⁷³Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara TTK.Yayınları, 1999, s. 37.

⁷⁴Mirza Bala, "Buhara" *İslâm Ansiklopedisi*, cilt II, MEB Yayınları, İstanbul ,1979, s. 768.

⁷⁵Nur, *a.g.e.*, s. 346.

⁷⁶Grousset, *a.g.e.*, s. 449.

⁷⁷Âlimî, *a.g.e.*, s. 44.

⁷⁸Recebov, "Emîr Şah Murad", s.38.

⁷⁹Kâbilî, *a.g.e.*, s. 10.

kızı olmasıdır.⁸⁰ Kan bağı ile sahip olduğu seyitlik makamını siyaseten de kullanmıştır.

Said Emîr Haydar döneminden itibaren seyitlik makamının kullanılmaya başlanmasında, o dönemin içinde bulunduğu siyasî, ekonomik ve sosyal şartların büyük bir etkisi vardır. Emîr ve babası Şah Murad'ın hükümdarlıklarından önce ve sonra derviş tarzı bir hayat sürdürüklerine yukarıda değinilmişti. Bu iki hükümdarın yaşam tarzları ve hayat görüşleri devlet idaresinde de kendini göstermeye başlamış, Şah Murad'ın Reîsü's-Şer'iyye makamını yeniden tesis etmesine karşın Said Emîr Haydar da seyitlik sıfatını kullanmakla yetinmeyerek, bastırdığı paraların üzerinde Emîr'ül mu'minin ibaresini kullanmıştır.⁸¹

Bu iki emîrden itibaren dinin, devletin siyasî ve sosyal hayatında daha etkili olmaya başladığı görülmüştür. Zira, Buhara emîrleri dinî unvanlar alarak hatta bazen müderrislik yaparak tarikatlara katılmış ve böylece ulema ile medrese çevrelerinin desteğini sağlamaya çalışmışlardır. Daha önce Buhara Hanlığı'nda hükümdarlık haklarını sağlamlaştırmak için Cengizogulları'nın kızları ile evlenip, Kürigen (damat) olmağa ziyadesiyle ehemmiyet verilirken, Mangıtlar ile birlikte ulema ve şeyhlerin nüfuzunun yükselmesi neticesinde seyitliğe daha çok ehemmiyet verilmeye başlanmıştır.⁸²

Buhara Hanlarının, hükümdarlıklarının meşrulaştırılması ve topluma kabul ettirilmesi yönündeki uygulamaları, Said Emîr Haydar döneminde büyük bir değişikliğe uğramıştır. Bir nevi saltanatın kaynağı kan bağılılığı yanında (Cengiz Oğulları) dini bir tema olan seyitlik ile desteklenmiştir. Böylece iki yönden hükümdarlıkları desteklenmiş ve meşrulaştırılmıştır. Said Emîr Haydar'ın mühründe "Nesli Cengiz El Peygamber"⁸³ ibaresini kullanılması, Buhara Hanlığı'nda hâkimiyetin meşrulaştırılması için gerekli olan faktörlerin neler olduğu konusunda ip ucu vermektedir.

⁸⁰Kahraman Recebov, "Emîr Haydar Yahud Emîr Seyit", *Buhara Mevcleri*, San 2, 2006, s. 40.

⁸¹Komatsu, *a.g.e.*, s. 602.

⁸²Togan, *a.g.e.*, s. 213.

⁸³Kâsanî, *a.g.e.*, s. 275.

Said Emîr Haydar'ın tahta geçmesi ile meydana gelen olaylar, ondan önceki hanlarda olduğu gibi iç çekişmeler ile başlamıştır. Babasının ölümünden sonra devlet ileri gelenleri tarafından han ilan edilmesine rağmen hükümdarlık devri iç çekişmeler ile geçmiştir. Said Emîr Haydar göçebe Özbek oymaklarından korktuğu için şehirli Türk ve Taciklere dayanmakta pek ileri gitmiş, sonuçta 1821-1825 yıllarında Zerefşan Havzasında Miyan Kan, Kıtay ve Kıpçak urukları isyan etmiştir.⁸⁴ Kıtay ve Kıpçak boyunun Şehr-i Sebz'deki ayaklanmasına karşı seferde bulunulmuş Said Haydar, bütün bu çarpışmalardan galip çıkmayı başarmıştır.

Emîr Said Haydar en küçük oğlu Hüseyin'i tahta halef olarak tayin ettiğinden⁸⁵ Emîr 1826 yılında vefat ettiğinde küçük oğlu Emîr Hüseyin tahta oturmuştur. Onun kısa süre sonra ölmesi üzerine yerine kardeşi Mir Ömer tahta geçmiş fakat onun da hakimiyeti uzun sürmemiş en büyük kardeş olan Nasrullah Han 1827 yılında tahtı ele geçirerek kendini han ilan etmiştir.

1.3.3. Nasrullah Han Dönemi

Nasrullah Han kendini han ilan ettikten sonra üç kardeşini ve bazı beyleri zehirleterek ya da başka yollarla öldürterek ortadan kaldırmış böylece bütün rakiplerini bertaraf etmiştir.⁸⁶ Hatta Buhara'yı kuşattığı sıralarda kendisine şehrin kapılarını açtıran Muhammed Hakim Kuşbegi'yi dahi⁸⁷ öldürtmüştür. Emîr Nasrullah fevkalade mağrur, asabî, tutarsız, zalim ve şehvet için her şeyi feda edebilen bir zattı. Hakimiyet döneminde komşu hanlıklar Hive ve Hokand ile de iyi geçinemedi. Kendisine baş kaldıran Şehr-i Sebz Begliği'ne 32 sefer düzenlemiştir.⁸⁸

Nasrullah Han ülke içindeki sorunlardan dolayı ülke dışında gelişen olayları kavrayamadığından, Türkistan ve Buhara Hanlığı için ciddi bir tehlike olmaya başlayan Rusya'nın gerçek amaçlarını ve askeri faaliyetlerini

⁸⁴Togan, *a.g.e.*, s.216.

⁸⁵Hayit, *Türkistan Devletlerinin..*, s. 31.

⁸⁶Nur, *a.g.e.*, s. 347.

⁸⁷Hayit, *Türkistan Devletlerinin..*, s. 31.

⁸⁸Halikova, *a.g.e.*, s. 61.

anlayamamıştır. Rusların, Buhara ve diğer Türkistan hanlıklarına ilgisi daha I. Petro döneminde başlamıştır. I. Petro döneminde ortaya konan Hind Okyanusu'na ulaşma çabaları Ruslar için tarihsel bir proje halini almış ve bu amaca ulaşmak için yolları üzerinde bulunan toprakları işgal etmeyi tasarlamışlardır. Rusya'da rejimler değişse de bu amaçlarına ulaşmak için sergiledikleri kararlılık değişmemiştir. Nitekim Çarlık döneminde başlayan Batı Türkistan'ı işgal hareketleri, Sovyet Rusya'nın rejiminin yerleşmesi için en kritik yıllar olan 1920'li yıllarda sonuçlandırılmıştır. Bu durum Rusların Hind Denizine ulaşmadaki kararlılığını göstermektedir. Zira yakın dönemde Sovyetlerin Afganistan'ı işgali Hind denizine ulaşma projesinde ne kadar ısrarcı olduklarını bir kez daha ispatlamaktadır.⁸⁹ Bu projede (Hint Denizi'ne açılma projesi) Rusya'nın karşısına çıkan ilk engel hanlıklar ve askeri gücü itibariyle bu hanlıkların en güçlüsü olan Buhara Hanlığı olmuştur. İngilizlerin bu bölgeye sokulmaya başlaması Rusları bir an önce harekete geçmeye zorlamıştır.

Rusya'nın daha çok ticari amaçlı diplomatik ilişkileri Nasrullah Han'dan daha önce başlamış olsa da bu dönemde yoğunluk kazanmıştır.⁹⁰ Çünkü Emîr Nasrullah dönemi Rusya ve İngiltere'nin Türkistan topraklarında avantaj sağlama yarışının başladığı dönemdir. "Büyük oyun" adı verilen ve Rusya Çarlığı ile Büyük Britanya'nın bölgede yeni pazarlar oluşturmak için nüfuz sahibi olma yarışı olarak özetlenebilecek olan bu diplomatik savaş, Rusların siyasi ve jeopolitik avantajları neticesinde Rusların lehine gelişmiştir.⁹¹

Rusya, İngilizler'in Türkistan topraklarına sokulmasını engellemek için sahip olduğu tüm avantajları kullanmıştır. En büyük avantajı Türkistan topraklarına İngilizler'e nazaran daha yakın olması ve Türkistan toprakları ile

⁸⁹Edvard Girardet, "Rusya'nın Afganistan'daki Savaşı," Çev, Yuluğ Tekin Kurat, *ODTÜ Asya – Afrika Araştırmaları Grubu, Yayın No:3* Ankara, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, 1984, s. 6.

⁹⁰Barakaev- Haydarov, *a.g.e.*, s. 101-102. İngilizlerin Hindistan ve Afganistan yolu ile Türkistan'a sokulmalarından Ruslar rahatsız oluyordu. Çünkü Ruslar Türkistan yolu ile Hint denizine ulaşma niyetinde idiler. İngiliz, Rus ve Akdeniz'de Fransız rekabeti söz konusu idi. Türkistan bölgesinde Rus İngiliz rekabeti için bkz. Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese And Otoman Rivalry Turkestan*, Ankara, Turkish Historical Society Printing House, 2003, s. 9.

⁹¹Thierry Zacone, *Yasak Kent Buhara (1830 1888)*, Çev: Ali Berkday, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 13.

halkını İngilizler'den daha iyi tanıması olmuştur.⁹² İngilizler ile çıkarları uyuşmayan Fransa bile, diğer bölgelerdeki çıkarlarını düşünerek bu konuda Ruslar'a yakın davranmaya çalışmıştır. Örneğin Napolyon'un Avusturya'nın da desteğini alarak hazırladığı proje dikkat çekicidir. Bu projeye göre; General Mesena komutasında bir Fransız ordusu Ruslar'a katıldıktan sonra Orenburg'dan Buhara'ya kadar olan bölgeyi işgal edecek, sonra Afganistan ve İran'ı alarak Hind'e kadar uzanacak ve İngilizleri oradan uzaklaştırarak Ruslar'a büyük bir doğu imparatorluğu kazandıracak, buna karşılık Rusya Fransızlar'ın Akdeniz'de Mısır'da kalıcı olarak yerleşmelerine ses çıkarmayacaktır.⁹³ Bu projeden de anlaşılacağı üzere Ruslar İngilizlerin varlığından rahatsız olmakta ve Hindistan'a ulaşmada en büyük rakip olarak İngilizleri görmektedir. Bu gelişmeler üzerine Türkistan hanlıkları ve Buhara Hanlığı ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. Nasrullah Han dönemi bu rekabetin ve diplomatik ilişkilerin yoğunlaştığı bir dönemdir.

İngilizler, Hindistan işgalini tamamladıktan sonra Afganistan topraklarını işgal etmeye başlamış, böylece Türkistan sınırlarına dayanmıştır. İngiltere Buhara Hanlığı ile ilişkilerini kuvvetlendirmeye çalışırken Buhara Emîri böyle bir yakınlaşmayı kabul etmemiştir. İngilizlerin kafir olduğu ve onlarla ilişki kurulmaması gerektiğine inanmıştır.⁹⁴ Oysaki, Emîr Nasrullah'ın İngiliz aleyhtarlığının temelinde Ruslar ile yapılan ticaretinden sağladığı şahsî çıkar yatmaktadır.⁹⁵ Nasrullah Han'ın bu olumsuz tutumununun bedelini Alim Han ödemek zorunda kalmıştır. Çünkü Buhara 1920 yılında Ruslar tarafından işgal edildiğinde Alim Han Ruslar'a karşı İngilizler'den yardım istemiş fakat

⁹²Rusya ile Buhara arasında diplomatik ilişkiler İngiltere ile Buhara arasındaki ilişkilerden daha önce başlamıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Barakaev- Haydarov, *a.g.e.*, s.102-103. Zaten İngilizlerin elçi gönderme projeleri de fiyasko ile sonuçlanacaktır. Mehmet SARAY, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler, (1775-1875)*, Ankara T.T.K. Yayınları, 1994, s. 46.

⁹³Cengiz Özakıncı, *Türkiye'nin Siyasî İntiharı Yeni-Osmanlı Tuzağı*, İstanbul ,Otopsi Yayınları. 2005, s. 22

⁹⁴Araz Mehmet Sarlı, *Türkistan Der Tarih*, Tahran, Muessese-i İntişarat-ı Emîr-i Kebir, Hicri 1364, s. 125.

⁹⁵Togan, *a.g.e.*, s. 225. 1833 ile 1849 yılları arasında (Nasrullah Han devrinin bir kısmını içeren dönemde) Buhara ile Rusya arasındaki ticarete, Buhara Ruslar pamuk ve pamuk ürünleri ihraç ederken bakır, demir ve demir eşyalar ithal etmiştir. Bu ticaret hacmi milyonlarca soma tekabül etmekteydi. Bkz, Barakaev-haydarov, *a.g.e.*, s. 109-110.

İngilizler geçmişte yaşadıkları bazı sebeplerin de etkisiyle bu yardıma taraftar olmamışlardır.⁹⁶

İngilizler, 1838 yılında Buhara ile resmi temaslar kurmaya başlamışlardır. Gelen İngiliz elçisi Stodhard İngilizlerin Afganistan'daki hareketlerinden Buhara'nın korkmaması hakkında teminat verdiği gibi İngiltere'nin Buhara ile dostluk kurmak istediğini bildirmiştir. Emîr Nasrullah taassup sahibi bir Hristiyan düşmanı olduğu için İngilizlere yakınlık göstermemiştir. Oysaki şahsî çıkar sağladığı için Rusların Hristiyan olması onu fazla ilgilendirmemiştir. İngilizler, Rusların Türkistan'a doğru ilerlemesinden rahatsızlık duydukları için ikinci bir heyet daha göndermişlerdir. Arthur Conolly başkanlığında gönderilen heyetin amacı, Buhara, Hokand ve Hive hanlıklarının müşterek düşman olan Ruslara karşı ittifak yapmalarını sağlamak olmuştur.⁹⁷ İngilizler bu tutumları ile Ruslar'ın güneye doğru inmesini engelleyerek Hindistan'daki hakimiyetlerini sürdürmeyi amaçlarken, Nasrullah Han oluşan konjonktürel durumdan yararlanma yerine Ruslara yakın davranma siyasetini benimsemiştir.

İngiliz Hükümeti elçiler vasıtasıyla Türkistan hanlıklarıyla diplomatik ilişkiler tesis etme yoluna giderek, Conolly isimdeki bir elçiyi Hive'ye, Stodhard adındaki elçiyi de Hokand ve Buhara'ya göndermiştir. Hakikî bir Türk dostu olan Conolly, Türkistan hanlıklarının meselelerini açık kalplilikle ortaya koymaya çalışmıştır. Hive'ye varışında Han'a ziyaret maksadını anlattıktan sonra şunları söylemiştir: "Türkistan'daki Özbek devletlerinin kendilerini yabancı işgalden korumak için bir tek çıkış yolu vardır. O da birbirleri ile iyi geçinmek ve birbirlerini desteklemektir. Bunu yapmak için aranızdaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırıp bir daha bozulmamak üzere sağlam işbirliği yapmalısınız. Şayet birbirinizi zayıflatmaya aranızdaki köprüleri yıkmaya devam ederseniz kuzeydeki hakiki düşmanlarınız sizleri

⁹⁶Alim Han ülkesini Ruslardan kurtarmak için 12 ekim 1920 yılında İngiltere Kralı George'a hitaben bir mektup yazarak para, silah ve asker yardımı istedi. Fakat bu yardımına olumlu bir cevap alamadı. Ahat Andican, *Cedidizimden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, İstanbul, Emre Yayınları., 2003, s. 78

⁹⁷Nur, *a.g.e.*, s. 350.

mahvedecek yolları daha kolay bulacaktır ki, bu sonunda hepinizi üzecektir.”⁹⁸

Hive'deki görevini tamamlayan Conolly Hokand'a doğru yola çıkarken Buhara'ya gitmiş olan Stodhard'ın Emîr Nasrullah tarafından hapsedildiği haberini alır. Conolly meslektaşını kurtarmak için Buhara'ya geldiğinde Emîr'i ikna edemediği gibi kendisi de hapse atılmıştır. Stodhard'ın Buhara'ya geliş maksadına pek inanmayan Emîr Nasrullah, İngilizler'den ülkesine dostane hisler beslediğini bildiren bir mektup istemiş, İngiliz elçisi böyle bir mektup gösteremeyince de onu hapsettirmiştir. Subayların Buhara Emîri tarafından hapsedilmesi İngilizleri hem üzmüş hem de kızdırmıştır. Hive Hanlığı ve Osmanlı Devleti'nin araya girmesine rağmen emîr, subayları bırakmamış ve istediği mektup da gelmeyince, Conolly ve Stodhard'ı 1842 yılında idam ettirmiştir.⁹⁹

Bu olumsuz gelişmelere rağmen İngilizler öldürülen subaylarının durumunu soruşturmak için Türkistan'a (Buhara, Hokand, Hive hanlıklarına) tekrar bir heyet göndermeye karar vermiştir. Aslında bir casus olan heyetin başkanı İlasıf Valf ilk önce İstanbul'a gelerek seyahat için gerekli evrakları hazırlamıştır. Çünkü daha önce İngiliz subaylarının ölümü ile sonuçlanan talihsizliklerin tekrar yaşanmasından korkulmuştur. İstanbul'daki İngiliz Elçiliğinin hazırladığı evraklar yanında ayrıca Osmanlı sultanı tarafından Buhara, Hive ve Hokand hanlarına hitaben, giden heyetin Osmanlı himayesinde olduğuna dair birer mektup verilmiştir. Bu heyet 1844-45 yıllarında Buhara'da faaliyette bulunmasına karşın ciddi bir sonuca ulaşamamıştır.¹⁰⁰ Osmanlı Hükümeti ve İngiltere'nin ortaklaşa yürüttükleri, hanlıkların Rusya'ya karşı güç birliği yapma projesi başarıya ulaşamamıştır.

⁹⁸Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde..*, s. 45.

⁹⁹Saray, *a.g.e.*, s. 46. İngilizlerin Nasrullah Han tarafından öldürülmesinde Stodhard'ın kişisel zaafı da etkili olmuştur. Buhara'yı 1841 yılında ziyaret eden ve Rus diplomatik heyetinde görevli olan Nikolay Vladimiroviç Hanikov, bu İngiliz subay hakkında; “Asyalılarla birlikte yaşama konusunda bu kadar yeteneksiz bir adama daha önce hiç rastlamadım” diye yazmıştır. Conolly ise Asyalılar ile ilişki kurma konusunda son derece yetenekli olmasına karşın arkadaşının kurbanı olmuştur. Stodhard Han'a tepeden bakmış, küçümseyici tavırlar takınmış ve protokol kurallarına uymayı red etmiştir. Neticede idam edilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Zacone, *a.g.e.*, s. 119.

¹⁰⁰H. Sadıkov ‘v.d, *Özbekistanning Yengi Tarihi: Türkistan Çar Rustyesi Mustemlekeçılığı Devride, cilt I*, Taşkent, Şark Neşriyatı, , 2000, s. 55.

Çünkü bu dönemde Türkistan hanlıkları dünya siyasetinden habersiz bir şekilde kendi aralarındaki mücadeleye var güçleriyle devam etmişlerdir.

Oysa Rusya'nın Türkistan topraklarına doğru ilerlemesi o dönem dünya siyasi hayatına yön veren İngilizlerin ve öteden beri Türkistan halkları ile halisane ilişkiler kuran Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına uymuyordu. Dünya siyasetinde oluşan bu konjonktürel fırsattan, Osmanlı devletinin Kırım savaşında yaptığı gibi Buhara Hanlığı da Rusya aleyhinde yararlanma şansına kavuşmuştur. Gerçi Osmanlı Devleti'nin Türkistan bölgesinden İngilizler gibi önemli stratejik ve ekonomik çıkarları yoktu. Ama Osmanlı Hükümeti kendini her zaman için Türkistan hanlıklarının bir hamisi gibi görmüş ve Ruslara karşı istenilen yardımlara da imkânlar dahilinde cevap vermeye çalışmıştır. Örneğin, Osmanlı Devleti, Nasrullah Han'ın komşu hanlıklara yaptığı seferlerden Osmanlı Hükümeti'nin hoşnut olmadığını belirten bir mektubu Buhara'ya yollamıştır. Bu mektupta kısaca şöyle denilmektedir: “Bir vakitten beri o havalide zuhura gelen kıtaller ve savaşlar malumumuz olmakta ve Müslümanlar arasında bu şekilde kan dökülmesi Hilafet makamının hamiyet ve merhametine pek ağır gelmekle, dindarlığımız gereğince bu şekli sizinde tecviz etmeyeceğinizden cereyan eden nifakın himmetinizle ittihada değişeceği emeli teselliye sebep olmaktadır.”¹⁰¹ Bu mektuptan da anlaşılacağı üzere Osmanlı devleti Türkistan hanlıkları arasında birliğin sağlanmasını tavsiye etmektedir. İslam aleminin halifesi olarak bölgede barış ve birliğin oluşmasını sağlamaya çalışmıştır. Bu tavır Osmanlı Devleti'nin son dönem Türkistan politikasının genel karakterini ifade etmektedir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin içte ve dışta yaşadığı sıkıntılar ve coğrafi şartlar Türkistan'a fiili yardımı zorlaştırmaktaydı. Muhammed Parsa Efendi adındaki Buhara elçisinin yardım isteklerine cevap olarak yazılan 7 Haziran 1868 tarihli tezkere-i sâmiye müsveddesindeki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki coğrafi uzaklık, Türkistan sahasına Osmanlı yardımlarını engelleyen en önemli faktörlerden biridir. Bu durum tezkere-i sâmiye müsveddesinde şu şekilde zikredilmiştir:

¹⁰¹ Saray, *Rus İşgali Devrinde..*, s. 57.

“Buhara ile Osmanlı Devleti arasındaki mesafe çok uzun olduğundan fiilen yardım etmek kabil değildir. Buharalılar kendi aralarında ittifak halinde olmadıkları gibi o bölgedeki Hokand, Hive vs. hükümetler ile de hoş geçinmeyerek daima birbirleri aleyhinde bulunuyorlar. Kurtulmaları birlik olmalarına iç işlerini ve fikirlerini ıslah etmekle mümkündür. Bu durum sefire anlatılmış ve bu konuda Buhara Emîri’ne Nâme-i Hümâyûn gönderilmiştir.”¹⁰² Yaşanan tüm zorluklara rağmen, Osmanlı Devleti’nin Türkistan’daki Rus yayılmasına karşı oluşacak uluslararası bir oluşuma olumlu katkı sağlayacağını hesaba katmak kehanette bulunmayı gerektirecek kadar zor bir tahmin değildir. Çünkü gerek dini gerekse milli bağları ve siyasi çıkarları gereği Osmanlı Devleti Türkistan ile Rusya arasındaki mücadelede tarafsız değildir. Nasrullah Han bu siyasi hamleyi yapmak yerine Ruslara avantaj sağlayacak olan faaliyetlerde bulunmuştur. Hokand ve Hive topraklarına bir dizi askeri hareket düzenleyerek Türkistan siyasi birliğinin kurulmasını imkânsız hale getirmiştir.

Osmanlı Devleti’nin dostane ilişkilerine karşın İngilizlerin Türkistan’da ciddi maddi ve siyasi çıkarları vardır. Bu çıkarlar İngilizlerin Türkistan politikasının oluşmasında, en önemli rolü oynamıştır. Çünkü Rusya gibi güçlü bir ülkenin Kırım Savaşı sonrası Osmanlı toprakları üzerinden sıcak denizlere inme imkânının kalmayarak, sıcak denizlerin ve Hindistan’ın ilk durağı olan Türkistan topraklarına yönelmesi ve bu toprakları ele geçirerek İngilizlerin sömürgesi olan Hindistan’a yaklaşması ihtimalinin ortaya çıkması, İngilizleri son derece tedirgin etmiştir. Rusya’nın Hindistan’a yaklaşmasını engellemek için Türkistan hanlıklarının Rusya’ya karşı desteklenmesi İngilizler açısından en akılcı politika olmakla beraber, Türkistan hanlıklarının da Rusya’ya karşı direnebilmesi siyasi birliklerini sağlamaları ile mümkündür.

Türkistan hanlıkları arasında birlik oluşturma ve gelmekte olan tehlikeden Türkistan hanlıklarını haberdar etme görevi için görevlendirilen İngiliz subayları, yukarıda zikredildiği gibi Nasrullah Han tarafından idam

¹⁰²Özcan Mert, *Buhara Emîrliği Elçisi Muhammed Parsa Efendinin İstanbul’daki Diplomatik Faaliyetleri (1867-1869)*, Türk Kültürü Araştırmaları (Ayrı Basım), y.y,t.y, s.100.

edilmişlerdir. Oysaki Türkistan hanlıkları içinde en güçlü hanlık olan Buhara Hanlığı'nın yukarıda izah edilmeye çalışılan uluslararası konjonktürden yararlanması gerekirdi. Fakat Emîr Nasrullah Han bu durumdan istifade edecek kadar ileri görüşe ve kavrayışa sahip bir kişiliğe sahip olmadığı için bu fırsattan yararlanamamıştır.

Nasrullah Han ülkesini zulüm ve baskı ile yönetince, bu durumdan memnun olmayan halkın içinden bazı isyancı gruplar ortaya çıkmıştır. İsyan için hazırlıkların yapılmaya başlandığı sıralarda Nasrullah Han 1860 yılında ölmüştür.¹⁰³ Buhara'da Rus işgalinin başlamasından önceki vaziyet, olayların Buhara Hanlığı'nın aleyhine gelişeceğinin habercisi olmuştur. Rus baskısı iyiden iyice belirginleşmeye başlamış ve kendisinden sonra tahta geçecek olan oğlu Muzaffer Han döneminde Rusların Buhara Hanlığı'nı işgal hareketleri başlamıştır.

2- BUHARA HANLIĞININ İŞGALİNDEN ÖNCEKİ DÖNEMDE RUSLARIN TÜRK TOPRAKLARINDA YAPTIĞI İŞGAL FAALİYETLERİ

2.1. I. Petro'ya Kadar Rusların Türkistan'a Yönelik İşgal Faaliyetleri

Rusların Türkistan'a yönelik geniş kapsamlı ve uzun soluklu işgal hareketinin başlangıç tarihi Kazan Hanlığı'nın işgali (1552) olarak kabul edilirse, bitiş tarihi olarak da Buhara'nın işgali (1920) kabul edilmelidir. Bu süreç yavaş ama süreklilik arz eden bir şekilde ilerlemiştir. Ruslar işgal ettikleri yerleri Rus topraklarına katmakla kalmamış, işgal ettikleri bölgelere Rusları yerleştirmek suretiyle sonraki işgal hareketinin atlama noktası olarak kullanmışlardır.

¹⁰³Nur, *a.g.e.*, s. 350.

Ruslar Türkistan'a doğru ilerlerken, ilk önce Tatar topraklarını ele geçirmişler daha sonra Kazakların yaşadığı sahaya yönelerek bu alanları da hâkimiyetleri altına almışlardır. Türkistan'daki Rus işgal hareketinin en son halkası, Türkistan Hanlıkları (Buhara- Hive – Hokand) olarak adlandırdığımız toprakların işgali ile tamamlanmıştır. İşgal edilen yerlerin maddi olanakları Rus göçmenlerine peşkeş çekilmekle kalınmamış, işgal bölgelerinin manevi dokusu da değiştirilmeye çalışılarak Ruslaştırma hedefi güdülmüştür. Böylece işgal hareketi daha sağlam adımlar ile ilerleme imkânı bulmuştur. Rusların Altın Ordu Devleti'nden bağımsızlığını almasından sonra ilk işgal ettikleri Türk toprakları olan Kazan ve Astrahan da Rus varlığını güçlendirici tedbirler alması, işgal hareketinin kalıcı olmasına yönelik bir uygulama örneği olmuştur.

2.1.1.Tatar Bölgelerinin İşgali

Rusların işgaline uğrayan ilk Türk topluluğu Tatarlar olmuştur. 1552 yılında Kazan'ın işgal edilmesi ile Tatarların yaşadığı toprakların büyük bir çoğunluğu Rus egemenliğine girmiştir. Tatar toprakları işgal edildikten sonra Ruslar bu bölgede Ruslaştırma faaliyetlerine hız vermişlerdir. Bu süreçte Rusların karşısında bir direncin ortaya çıkmasını sağlayan en önemli faktör İslam kimliği olmuştur. Tatarlar ve diğer Türk boylarının Hristiyanlaştırılması için Ruslar çok kararlı davranmış, bu meseleyi bir devlet politikası şeklinde düşünerek kesintisiz bir sürecin oluşmasını sağlamışlardır. Ruslaştırma karşısında Tatarların en önemli dayanak noktası olan İslam'ın yaşama alanı olan camilerin Ruslarca tahrip edilmesi, Rusların ısrarla takip ettiği acımasız ve hoşgörüsüz politikanın bir sonucu olmuştur. Rus işgali ile Tatar yurtlarında başlayan cami tahribatı 1738-1755 yılları arasında daha da yoğunluk kazanmıştır. Kazan şehrinde tahrip edilen 536 caminin dışında, arta kalan camilerden de 418'i kapatılmış ve medreseleri yıkılmıştır.¹⁰⁴ Ruslaştırma siyaseti sadece İslam dinine yapılan saldırılar ile sınırlı kalmamış, Tatarları

¹⁰⁴T.B. Irving, "Milletlerin Esareti: Tatarlar ve Orta Asya Türkleri", Çev. Ali Şafak, *Türk Kültürü*, S. 165, Yıl XIV, Temmuz 1976, s. 28.

siyaset, kültür ve iktisat gibi her alanda Ruslara bağlı hale getirecek olan politikaların ana hattını teşkil eden “Rus göçmen yerleştirme politikası” da tavizsiz şekilde uygulanmıştır. Tatarların toprakları ve diğer malları müsadere edilerek Rus göçmenlere verilmiştir. Tatarlar ekonomik faaliyetler için elverişsiz bölgelere sürülerek, Kazan Şehrine 30 kilometreden, önemli yollar ve nehirlerle ise 15-20 kilometreden daha yakına yerleşmeleri yasak edilmiştir.¹⁰⁵

Zorla din değiştirme faaliyetleri kısmen de olsa sonuç vermiş Hristiyan Starokreshenneye denilen Tatar bir Hristiyan grubun ortaya çıkması sağlanmıştır. İleriki tarihlerde Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma sadece Tatarlar ile sınırlı kalmamış, Ruslar ele geçirdikleri tüm Türk topraklarında misyonerlik çalışmalarına hız vermişlerdir. İlminski'nin: “Son hedef gayri Rusların Ruslaştırılması, dinde ve dilde Ruslar içinde tamamıyla erimesidir” politikasının¹⁰⁶ ilk uygulanmaya başladığı yerler Tatar toprakları olmuştur. Din değiştirmeyenler zaman zaman isyan etse de bu isyanlar bastırılarak, din değiştirmeyenler şehir surlarının dışında yaşamaya mecbur bırakılmıştır. Rusların tüm baskılarına rağmen siyasi zemini uygun bulan Tatarlar eski dinlerine tekrar dönmeye başlamışlardır. Fakat Tatarların dini hassasiyetlerini tüm baskılara inat, canlı tutma gibi olumlu gelişmelere rağmen artık Ruslar Tatarların yaşadığı topraklarda her alanda söz sahibi olmuşlar ve kontrol tamamen Rusların eline geçmiştir.¹⁰⁷ Sadece dini sahada değil ekonomik ve sosyal alanlarda da planlı bir Rus baskısı söz konusu olmuştur.

Tatarların Kazan şehrinden sürülmeleri verimli arazilerin Rus asilzadelerine ve manastırlara verilmesi orta Volga bölgesinin Tatarlardan temizlenmesi siyasetinin bir parçası olmuştur. Rus köylülerinin akınına maruz kalan Tatar topraklarında Tatarlar kısa sürede azınlık durumuna düşmüşlerdir. Karşılaştıkları zulümlere karşı Tatarlar sürekli isyanlar

¹⁰⁵Tamurbek Devleştin, *Sovyet Tataristanı*, Çev. Mehmet Emircan, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 11.

¹⁰⁶Saadet Çağatay, “Çar Devrinde Hristiyanlık Yoluyla Ruslaştırma”, *Türk Kültürü*, S..196, Yıl XVII, Şubat 1979, s. 47.

¹⁰⁷Azade Ayşe Rorlich, *Kominist İdaresinde Volga- Ural Müslümanları*, Ankara, ODTÜ Asya Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, 1984, s. 4.

düzenleseler de bu isyanlar milli kimliğin korunmasına katkı sağlama dışında bir sonuç vermemiş ve hepsi şiddetle bir şekilde bastırılmıştır.¹⁰⁸

2.1.2.Başkırdistan'ın İşgali

Başkırt toprakları da Kazan Tatarları ile aynı kaderi paylaşmak zorunda kalmıştır. 1586 yılında Ufa kalesini işgal eden Ruslar bölgede hakimiyetlerini güçlendirmeye başlamışlardır.¹⁰⁹ Ruslar Başkırt topraklarını işgalinden sonra ülkeye akın akın Rus göçmeni yerleştirerek bölgedeki hakimiyetlerini askeri ve iskan yolu ile takviye etmeye çalışmışlardır. Bu gelişmeler ile Rusların topraklarında kalıcı olma niyetlerini gören Başkırtlar, 17 ve 18. yüzyıllar boyunca sürekli ayaklanmışlardır, Bu ayaklanmalar, Rus tarihçisi Dubrovi'nin Başkırtlar hakkında; “doğuda Rus hakimiyetinin en azılı düşmanları” değerlendirmesini yapmasına neden olacak kadar şiddetli ve sürekli olmasına rağmen, diğer Türk boylarının isyanlarındaki benzer hususiyetler ve Rus Hükümeti'nin sistemli politikaları dolayısıyla nihaiyi başarıya ulaşamamıştır. Kazak boylarının 18. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra Rus tabiiyetini kabul etmek zorunda kalmasından sonra, Rusların Yayık Havza'sında istihkâmlar kurması neticesinde bu ayaklanmalardaki şiddet gevşemeye başlamıştır.¹¹⁰ Böylece, tarihleri boyunca beraber yaşamalarından dolayı kültür birliği meydana getiren Tatarlar ile Başkırtlar Rus işgali karşısında aynı kaderi paylaşmak zorunda kalmışlardır.¹¹¹

Tatarlar ve Başkırtların kontrolüne girmesi ile Ruslar, güneyde yer alan diğer Türk boyları ile kurdukları ekonomik ve sosyal ilişkilerde Tatarları kullanmaya başlamışlardır. II Katerina ve sonrası dönemde Tatarlar, Rusların

¹⁰⁸ Alexandre de Beningsen, “Çarlık ve Sovyet Hakimiyeti Altında Türkler” Çev. Kemal Aytaç, *Türk Kültürü*, S. 270, Yıl XXIV, Ekim, 1995, s. 4-5

¹⁰⁹ Zeki Velidi Togan, *Başkırtlar Tarihi*, Ankara, Türksoy Yayınları, 2003, s. 18.

¹¹⁰ Togan, *Başkırtlar*., s. 27.

¹¹¹ Tatarları eski İdil Bulgarlarının ahfadı olsa da değişik dönemlerde diğer Türk ve Moğol boylarında karışmasıyla şekillenmişlerdir. Yakın döneme kadar Bulgar ve Müslüman adını kullanıyorlardı. Bkz. Tamurbek Devleştin, *a.g.e.*, s.1-25. Togan'a göre; Coci ulusunda, Tatar tabiri yalnız doğudan gelen Türk-Moğol unsuruna, yani hakim unsur için kullanılırdı. Özbek handan sonra Özbek tabiri Kıpçak ve Tatarları kapsayacak şekilde kullanıldı. Doğudan gelen Kıpçak ve Tatarlar memleketin medeni halkları ile karışarak umumi bir ad halini almıştır. Togan, *Türkistan*., s. 31-32.

Türkistan bölgesindeki ekonomik ilişkilerinde Rusların ekonomik partneri haline gelerek Rus yayılmacılığına dolaylı olarak katkı sağlamışlardır.¹¹²

2.1.3. Sibirya'nın İşgali

Tatar toprakları işgal edildikten sonra Ruslar, Kazaklar ile sınır komşusu olmuş, Ural (Yayık) Nehri, Ruslar ile Küçük Cüz¹¹³ Kazakları arasında doğal sınır olmuştur. Kazak topraklarının işgali için bir süreliğine bekleyen Ruslar, I. Petro'nun (1689-1725) ülkelerini güçlü bir konuma getirmesiyle Kazak topraklarına yönelmeye başlamıştır. Bu bekleyiş süresince Rusların Türk toprakları aleyhine olan genişlemesi durmamış, Ruslar işgal yönünü Türklerin yaşadığı diğer bir bölge olan Sibirya istikametine yöneltmiştir. Ruslar Türkistan'ın kuzeyi ve kuzey- batısında kendi mevkilerini kuvvetlendirmek için 1577 yılında Yayık nehrinin sağ tarafına yerleştirdikleri Slav asıllı Kazaçiklerden yararlanmaya başlamışlardır.¹¹⁴ Yermak (1579-1584) adındaki Kazak atamanı 5,000 kişilik bir kuvvetle 1580 yılında Urallar aşmış ve 1581 yılında Sibir Hanı Küçüm Hanı ateşli silahların yardımı ile yenmiştir. Bu savaş Sibir Hanlığı'nın kaderini tayin etmekle kalmamış, Rusların doğuya doğru ilerleyişine de hız katmıştır. 1587 yılında Batı Sibirya'da Tobolks şehrinin kurulması, askerlerin dışında tüccar ve diğer Rus ahalinin bölgeye yerleşmesine zemin hazırlamıştır. Küçüm Han tüm zorluklara rağmen mücadele ettiyse de, 1598 yılında kesin olarak yenilmiş ve Ruslar böylece Baykal gölüne kadar ilerlemişlerdir.

Kazan Hanlığının işgalinden yaklaşık 40 sene sonra Rusya'nın doğu sınırı 1,000 kilometre genişleyerek zengin Sibir ülkesi Rusların kontrolüne geçmiştir. Rus ilerleyişi bu kadarla da kalmamış; 1648 yılında Buryatlar,

¹¹² Serge A. Zenkovsky, *Pan Turkism and Islam In Russia*, Harvard University Press 1967, s. 18.

¹¹³ Kazaklar bu dönemde Küçük, Orta ve Ulu Cüz şeklinde birbirinden bağımsız bir idari yapıya sahiptiler. Ulu Cüz Taşkent çevresinde Alma Ata, Çimkent, Talas ve Yedi-Su bölgesinde yaşayan 11 boydan, Orta Cüz ise Irgız ve Turgay nehirlerinden Sirideryaya, Altay Dağlarından Balkaş Gölüne kadar olan bölgede yaşayan 6 boydan, Küçük Cüz ise Ural Irmağının aşağı mecrasından Sirideryanın aşağı mecrasına kadar olan bölgede 3 boydan oluşuyorlardı. Daha fazla bilgi için bkz. Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin..*, s. 24-26. Ahmet Caferoğlu, "Kazak Türkleri" *Türk Kültürü*, S. 29, Mart 1965, s. 10-14.

¹¹⁴ Hayit, *Türkistan Devletlerinin..*, s. 42.

Tunguzlar ve Yakutlar, 1665 yılında da Baykal gölü civarı Rusların kontrolüne geçmiştir. Ateşli silahlardan habersiz olması ve birlik olma yerine, her boyun kendi başına mücadele etmesinden dolayı, Ruslar çok kolay ve masrafsız bir şekilde bu zengin toprakları ele geçirmiştir. 30 - 40 yıl gibi kısa bir süre içinde Ruslar 4-5 bin km'lik bir sahayı işgal etmişler bu yönü ile Batının Afrika'yı sömürgeleştirmesinin bir benzeri Sibiryâ bölgesinde görülmüştür. Nihayetinde bu ilerleyiş ateşli silahlara sahip olan Çinlilerin, Rusları 1689 yılında durdurması ile sona ermiştir.¹¹⁵

2.2. I. Petro Dönemi Rus İşgal Faaliyetleri

Rusların doğuya olan işgal hareketleri Çin engeli ile karşılaşınca tekrar güneye ve batıya yönelmiştir. Bu yönelmenin I. Petro dönemine denk gelmesi tesadüfî bir gelişme değildir. Çünkü I. Petro Ruslar için hayati önem taşıyan “sıcak denizlere ulaşma” projesini hayata geçirmek için çok önemli adımlar atmıştır. Kazak ve üç hanlık topraklarının işgal edilmeye başlanmasının sebeplerinden biri de bu projenin gerçekleştirilmeye çalışılmasıdır. Konumuzu teşkil eden Buhara Hanlığı ve Batı Türkistan topraklarının diğer kısımlarının işgal edilmesinde, I. Petro dönemindeki gelişmeler büyük rol oynamaktadır.

Buhara ve Hive hanlıkları ile olan ticaret ilk zamanlarda Rusya ile Türkistan arasındaki en önemli ilişki olmuştur. Türkistanlı tüccarların Rus topraklarında rahatlıkla ticaret yapmasına karşın, Rus tüccarları Türkistan halkının Hristiyanlara karşı sert tutumu dolayısıyla Türkistan topraklarında ticaret yapamıyorlardı. Bu nedenle Rusların Türkistan toprakları hakkındaki bilgileri sınırlı kalmıştır. 17 yüzyıl boyunca Ruslar sadece Türkler tarafından yakalanıp satılan Rus kölelerin kurtarılması ve Hindistan ile ticaret yollarının öğrenilmesi amacına odaklanmışlardır. Fakat I. Petro'nun iktidara gelmesi ile Rusların Türkistan ile ilişkisi farklı bir boyut kazanmıştır. Çünkü I. Petro Hindistan ile ticaret yapmak ve sıcak denizler ulaşmak için Türkistan

¹¹⁵Akdes Nimet Kurat-Ahmet TEmîr, “Sibir (Sibiryâ) Hanlığı”, *TDEK*, cilt I, II. Baskı, Ankara, T.K.A.E Yayınları , 1992, s. 437-450.

topraklarının işgal edilmesi gerektiğine inanmıştır.¹¹⁶ Bu dönem Türkistan hanlıkları için Rus politikasının değiştiği bir dönüm noktası olmuştur. Petro'nun Rus halkının önüne böyle bir hedef koyması Türkistan hanlıklarının kaderini önemli ölçüde etkilemiştir.

Bu nedenle I. Petro döneminin önemli hususları, konunun daha iyi anlaşılmasına sağlayacağı katkılar düşünülerek özetlenmeye çalışılmıştır. Petro dönemi siyasi olaylara bakıldığında ilk göze çarpan faaliyetler açık denizlere ulaşma hamleleridir. Bu amacına ulaşmasına engel olabilecek hatırı sayılır güçlü devletler, Osmanlı Devleti ve İsveç Krallığıdır. Bu hususta I. Petro'nun yaptığı ilk faaliyet 1695 yılında Azak Kalesi üzerine kalabalık bir ordu sevk etmek olmuştur. Yapılan hücumlara başarı ile karşı koyan Türk kuvvetlerinin denizden destek aldığı görülünce, bir donanmanın kurulmasına karar verilmiş ve bu donanmayı inşa edecek bir tersane kurulmuştur. I. Petro yaptırdığı bu gemiler marifetiyle Karadeniz'in kilidi sayılan Azak Kalesini 1696 yılında alarak Karadeniz'e çıkmak için çok büyük bir adım atmıştır.¹¹⁷

Rusya Karlofça Anlaşması ile Azak Denizi'ne inerek bu yol ile Karadeniz ve Akdeniz'e çıkmaya çalıştıysa da, bu deniz sahilleriyle İstanbul ve Çanakkale boğazlarına sahip olan Osmanlı Devleti'ni yenemeyeceğini anlaması ve daha sonra gerçekleşen Prut Anlaşması ile Azak Denizine çıkışının engellenmesi üzerine, İsveç Krallığına ait olan Batlık Denizini elde etmek suretiyle açık denizlere çıkmak istemiştir. Bu amacına ulaşmak için İsveç ile yaptığı savaşlar yirmi sene sürmüştür. Petro büyük fedakarlıklarla amaçlarına ulaşmış ve Kuzey Avrupa'yı İsveç'in elinden alarak 1721 yılında Niştat Anlaşmasını imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre Litvanya, Estonya, İngirya, Karoyle ve kısmen de Finladya'ya sahip olmuştur. Batlık Denizi'ne ulaşarak Avrupa'ya bir pencere açmaya muvaffak olmuştur. Devlet merkezini de Moskova'dan kaldırarak yeni yaptırdığı Petersburg (Leningrad) şehrine nakletmiştir.¹¹⁸

¹¹⁶Seymour Becker, *Russia's Protectorates In Central Asia (Bukhara And Khiva 1865-1924)* Newyork, RoutledgeCurzon, 2004, s. 12.

¹¹⁷Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara, TTK Yayınları, 1993, s. 253.

¹¹⁸İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi cilt IV, Kısım I*, Ankara, TTK Yayınları 1995, s. 242.

1721 yılında yapılan bu anlaşma ile Moskova Hükümeti'nin Korkunç Ivan zamanından beri ulaşmak istediği hedeflere ulaşılmış ve Baltık Denizi'ne çıkılmıştır. Bu zafer Moskova ve Petersburg'ta büyük şenlikler ile kutlanmış 22 Kasım 1721 tarihinde senato, Petro'ya bütün Rusya İmparatoru, vatanın babası ve büyük lakabını vermiştir. Bu başarılar ile Rusya, Avrupa devletleri arasında kuvvetli bir mevkie ulaşmış ve Doğu Avrupa'nın en kudretli devleti haline gelmiştir.¹¹⁹ Bütün bu gelişmeler, ileride dünya tarihinde ortaya çıkacak olan Büyük Rusya'yı işaret etmiştir.

Petro'nun kuzeye yönelmesinin sebebi Osmanlı Devleti olmuştur. 1711 yılında yapıla Prut savaşı ile Osmanlı Devleti'ne yenilen Petro, sıcak denizlere ulaşma amacına ulaşamamış, bunun üzerine İsveç Krallığı'na saldırarak Batlık Denizi'ne ulaşmayı başarmıştır. Bu gelişmelerden sonra kendine yayılma sahası olarak Hazar Denizi civarını seçmiştir. Hazar seferi denilen bu harekattaki amacı Basra Körfezi'ne ulaşmak ve oradan da Hint Okyanusu'na doğru yayılmak olmuştur. I. Petro Batı Avrupa'nın Akdeniz ve Atlas Okyanusu'nu vasıtası ile ulaştığı Hindistan ve Uzak Doğu zenginliklerine merkezi Asya'dan ilerleyerek ulaşmaya çalışmıştır. Bu amacına ulaşması için anahtar bölge Kafkaslar olduğu için Çar, burasını kendisine ayrılmış olan bir saha olarak görmüş ve Hazar Denizi'ni bir Rus gölü haline getirmek istemiştir. Çar'ın askeri harekatı 1722 yılının yazında başlamış ilk önce Hazar Denizi'nin batı sahillerine ulaşmıştır. Sırasıyla Derbent, Bakü, Kilan, Mazenderan şehirlerini ele geçirmiş bu gelişmelerden İngiltere ve Osmanlı Devleti rahatsız olmuştur. Osmanlı Devleti kendisinin Ruslar tarafından kuşatılmasına daha fazla seyirci kalmayarak, bağımsızlıklarını yeni ilan etmiş olan Gürcüler ve Dağıstanlılar'a yardım etmiştir. Osmanlı ile savaşı göze alamayan Çar 1724 yılında bir anlaşma yaparak Gürcistan'ı Osmanlılara bırakmış buna karşılık Hazar Denizi'nin sahillerinin bir kısmı ile Bakü, Kilan, ve Mezenderan'ı imparatorluk sınırlarına katmıştır.¹²⁰ Petro'nun idaresindeki

¹¹⁹Kurat , *a.g.e.*, s. 262.

¹²⁰Süleyman Kocabaş, *Kuzeyden Gelen Tehdit Tarihte Türk- Rus Mücadelesi*, İstanbul, Vatan Yayınları, 1989, s. 94.

Rus işgali, Baltık Denizi ve Hazar Denizi İstikametine doğru gelişmiş, Rusya emperyalist bir devlet olarak hızlı adımlar ile ilerlemeğe başlamıştır.¹²¹

I. Petro dönemi siyasi ve askeri faaliyetlere bakıldığında ilk göze çarpan nokta tüm askeri faaliyetlerinin ortak noktasının denizlere ulaşmak olmasıdır. Bu durum Petro'nun kişilik olarak denizciliğe yakın olması yanında, büyük bir ülke olmak için denizlere açılma gerekliliğini iyi kavramış olmasından kaynaklanmaktadır. Olayların gelişimine bakıldığında da Rusya'nın büyük bir devlet oluşunun denizlere ulaşmasına bağlı olduğu görülmektedir.

Büyük bir devlet olmak için denizlere sahip olmak gereğini kavrayan I. Petro, bu amacına ulaşmak için ülkesinin her alanda gelişmesi gerektiğini düşünmüş ve bir takım ıslahatlara girişmiştir. Rusların büyük bir devlet oluşu da onun döneminde yapılan bir dizi yenilikler ile olmuştur. Reformlara yapmak istediği tüm yeniliklere karşı çıkan ve sürekli sorun çıkaran Streliztleri ortadan kaldırmakla başlamıştır. Osmanlı'daki yeniçerilere benzeyen bu Strelistler Rusya'nın sırtında bir ur gibi olmuş Petro bu uru kesmekle reformlarının önündeki büyük bir engeli ortadan kaldırmıştır.¹²²

Petro'nun siyasi ve askeri başarısı, yaptığı yenilikler sonucunda, Rus toplumunu ve devlet yapısını büyük ölçüde Avrupaileştirmeyi başarmasından kaynaklanmaktadır. Rusya ve Ruslar hiçbir zaman tam anlamı ile bir Avrupa devleti ve toplumu olarak kabul edilmese de, teknik ve bilim alanlarında yapılan yenilikler Rusya'yı güçlü bir devlet haline getirmiştir. I.Petro saltanatı boyunca Rus ordusu ve donanmasını her şeyin üstünde tutmuş ve yaptığı yeniliklerin temel amacı Rus ordusunu güçlendirmek olmuştur.¹²³

I. Petro Rusya'yı eski Moskova zihniyetinden kurtararak yeni bir Rusya meydana getirmiştir. Rusya'yı Avrupaileştirerek Avrupa teknik ve yaşam tarzını Rusya'ya sokmuştur. İlk başlarda bu Avrupaileşme hareketi küçük bir zümreyi kapsasa da sonraları bu yolda büyük adımlar atılmıştır. Sonraki

¹²¹Kurat, *Rusya..*, s 263.

¹²²İlber Ortaylı, "XVIII. Yüzyılda Türk-Rus İlişkileri", *Türk – Rus İlişkilerinde 500. Yıl 1491-1992*, Ankara, TTK Yayınları. 1992,s. 126.

¹²³Kurat , *Rusya..*, s.264.

Rusya tarihi I. Petro'nun çizdiği yoldan yürüyerek büsbütün emperyalist bir çehre almıştır. I. Petro az zamanda çok büyük işler yapan, Rusya gibi geri, geniş ve kalabalık bir memlekete yeni bir hayat aşılamağa muvaffak olan önemli bir şahsiyettir. I. Petro'nun başarısı sayesinde Rusya Avrupalı büyük devletler arasına girmiş ve uluslararası siyasete etkin olarak karışmaya başlamıştır.

I. Petro'nun kesin olmamakla birlikte var olduğuna inanılan vasiyeti ve kurduğu ilimler akademisi, Türkistan'ın işgaline uzun vadede zemin hazırlayan önemli gelişmelerdendir. Böyle bir vasiyetname I. Petro tarafından kaleme alınmış değildir. Kendisinden sonraki halefleri zamanında (Çariçe Yelizaveta) Von Münnich'in ve taraftarlarının kaleme aldığı bir protokoldur. Başbakan Christoph Von Münnich Almanlığını unutmayan ama Rusya'nın geleceğini ve potansiyelini bir çok Rus'tan daha iyi anlayan yabancı kökenli yöneticilerden biridir. Tüm varlığı ile Rusya'ya hizmet etmiştir. Ahmet Cevdet Paşa belirli bir Russafobiyi yerleştirmek için bu vasiyetnameyi eserine almış ve Büyük I. Petro'nun vasiyetnamesi olarak takdim etmiştir.¹²⁴ Bu vasiyetname bizzat Petro tarafından kaleme alınmasa da içeriği, I. Petro'nun ulaşmak istediği amaçları içermektedir. İlk defa Rusya'yı büyük devletler safına sokan I. Petro eğer bir vasiyetname bırakmayı düşünseydi içeriği bundan çok farklı olmazdı. Bu vasiyetten konumuzu doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilendiren maddeleri şunlardır;

“Biz bu fikri bir hakikat üzerine koyuyoruz. O ise Avrupa milletlerinin çoğunun kocamış ve çökmek üzere olan bir duruma gelmiş olması veya bu duruma büyük adımlar ile yaklaşmasıdır. Neticede onlar, yeni milletin kuvvet bulması tahakkuk edince, kolaylıkla ve mutlak surette onun eline geçecektir. Devraldığımız Rusya küçük bir çaya benziyordu. Biz onu şimdi bir ırmak halinde bırakıyoruz. Bizim haleflerimize ise onu bir deniz haline getirmek kalıyor. Öyle ki, o, fakirleşmiş Avrupa'yı yeniden verimli hale getirsin. Onun dalgaları zayıf eller tarafından kendisine karşı kurulmuş olan bütün setleri aşsın. İşte onun içindir ki, biz kendi haleflerimize aşağıdaki talimatı bırakarak,

¹²⁴Ortaylı, *a.g.m.*, s. 128.

onların dikkatlerini üzerine çekiyor ve onu her zaman gerçekleştirmeye davet ediyoruz. Şöyle ki:

1- Rus milletini her zaman harp halinde bulundurmak gerek, maksat askerleri her zaman savaşmağa hazır ve milli ruhu da uyanık bulundurmaktır. Milleti kendine gelmeye bırakmayınız. Gerektiği zamanlar, devlet hazinesinin durumunu sağlamlaştırılmalı, zaman zaman silahları yenilenmeli ve taarruz için uygun anlar seçilmelidir. Her zaman öyle hareket edilmelidir ki, barış harbe, harp de barışa hizmet etsin ve bunların topu da yalnız tek maksada hizmet etsin. Rusya'nın genişlemesine.

2- Her türlü vasıtalar ile Avrupa'nın ileri memleketlerinden harp zamanında askeri önderler, barış zamanlarında ise bilginler cezp edilmelidir. Maksat Rus milletini başka memleketlerin kazançlarından faydalandırmak ve kendimizinkine zarar dokundurmamaktır.

3- Rusya'nın sahası kuzeyde aralıksız olarak Baltık Denizi kıyıları boyunca ve güneyde Karadeniz kıyıları boyunca genişlemelidir.

4- Mümkün olduğu kadar İstanbul ve Hindistan'a yaklaşılmalıdır. Her kim İstanbul'u ve Hindistan'ı ele geçirirse dünyanın hakimi olur. Bunun için Rusya mütemadiyen Türkiye ile sonra da İran ile harp etmelidir. Karadeniz sahilinde askeri limanlar kurmalı bu denizle birlikte Batlık Denizi'ne sahip olunmalıdır. Her iki projenin tahakkuk edebilmesi için, önemli köprü başları teşkil edilmelidir. İran körfezine ulaşabilmek için, İran'ın çökmesini hızlandırılmalı mümkün olursa Suriye vasıtasıyla Rusya'nın yakın doğu ile olan eski ticareti canlandırılmalı ve bu yolda dünyanın hazinesi olan, Hindistan'a ulaşılmaya çalışılmalıdır. Bu maksada ulaşabilirsek artık İngiliz altınlarına ihtiyacımız kalmaz.

5- Avusturya hanedanını, Türkleri Avrupa'dan çıkarmaya teşvik etmeli ve İstanbul'un bizim tarafımızdan fethinden sonra, onun gazabını söndürmek için ya onu Avrupa devletleri ile harbe sokmalı ya da elde edilen Türk

topraklarından bir kısmını ona bırakmalıdır. Bunların hepsi de sonradan geri alınabilir".¹²⁵

Bu maddelerden de açıkça anlaşıldığı gibi I. Petro dönemi de büyük bir devlet haline gelen ve dünya siyasetinde önemli rol oynamaya başlayan Rusya'nın en büyük hedeflerinden biri sıcak denizlere inmektir. Bu maddeler I. Petro tarafından kaleme alınmasa da onun başlattığı bir projenin ana hatlarını ortaya koymakta ve kendinden sonra gelen yöneticilerin ulaşması gereken hedefleri konusunda onlara ışık tutmaktadır. Bu hedeflere ulaşma isteği Buhara Hanlığı'nın ve Türkistan'ın diğer bölgelerinin işgal edilmesine sebep olmuştur.

Rusların Doğu Türk illeri ve Uzak Doğu meseleleri ile daha ilmi bir şekilde meşgul olmak üzere, ilk defa I. Petro'nun tesis ve haleflerinin ikmal ettiği Şark İlimler Akademisi meydana getirilmiştir. Alman, Rus ve diğer Avrupalı alimlerin içinde çalıştığı bu müessesenin görünüşte gayesi, bilinmeyen şarkı ve şark milletlerini tetkik etmek, gerçek gayesi ise Rus emperyalizmine zemin hazırlamak olmuştur. I.Petro ölmeden önce gerçekleştirmek istediği ve hayatının en büyük gayelerinden biri olarak kabul ettiği Şark İlimler Akademisi'nin temellerini atmış, kadrosunu ve masraflarını tespit ederek, çalışacak alimleri dahi davet etmiştir. Fakat o bu amacına ulaşmadan ölmüştür. Ama halefleri onun yolundan ayrılmayarak 1726 yılında eksikleri tamamlayarak akademiyi açmışlardır.

Şark İlimler Akademisinde, Müslüman Türk dünyası bir bütün olarak ve her yönü ile ele alınmış, psikoloji, pedagoji ve sosyoloji ilmine göre tetkik edilip, hangi şartlarda zaaf gösterdiği, hangi şartlarda yenilmez olduğu tespit edilmiştir. Bundan sonra Rusların taktığı bu ilmi verilere göre ayarlanmış Türklerin zaaf gösterdiği alanlarda harekete geçilmiş, yenilmez olduğu alanlarda ise sulh meleşki kisvesine bürünölmüştür. Önce parçala sonra yönet prensibini kendine baş prensip olarak kabul eden Rusya, Türkler iç ihtilafa düşünce tüm grupları el altından desteklemiş ve bir birine karşı kıskırtmıştır. Taraflar mücadeleden bitap düşünce de bütün gücüyle harekete geçmiş,

¹²⁵Mehmet Saray, *Türk- Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, İstanbul MEB Yayınları, 1998, s. 63-67.

Türk illerini birer birer ele geçirirken adaletsiz uygulamalarda Avrupalı emperyalistlerden geri kalmamıştır. Petro'nun hayatı boyunca takip ettiği Türk düşmanlığı siyaseti, vasiyetnamede de işaret edilen gayeler ve nihayet kurduğu Şark İlimler Akademisi'nin çalışmalarıyla Rus siyaseti için çizdiği esaslar, daha sonraki çarlar ve Rus nesilleri tarafından sadakitle takip ve icra edilmiştir.¹²⁶ Bu gelişmeler Türkistan topraklarının Ruslarca işgali için gerekli olan siyasi ve askeri faaliyetlerin daima canlı kalmasına sebep olmuştur.

Yukarıda dönemi ve yaptıkları hakkında kısaca bilgi verilen I. Petro, Hindistan, Çin, Afganistan, İran ve diğer ülkeler ile ticaret yapmak için köprü konumundaki Türkistan topraklarının jeopolitik önemini iyi kavramış, Avrupa-Asya ticaret yolunun Rus ekonomisine sağlayacağı katkıyı da dikkate alarak, bu bölgenin Rusların eline geçmesi gerektiği fikrini benimsemiştir. I. Petro'nun doğu siyaseti diye adlandırılan Türkistan topraklarının işgali politikası gerçekleştiği takdirde Rusya'nın Kafkaslar'daki etkinliği de artacaktır. Sıcak denizlere ulaşma yollarından biri olan Osmanlı topraklarındaki emelleri, 1711 Prut Savaşı ile başarısızlığa uğrayınca I. Petro'nun doğu siyaseti ağırlık kazanmaya başlamıştır. Türkistan topraklarında “kum şeklinde altın” çıkarıldığına dair kendisine ulaşan bilgiler¹²⁷ I. Petro'nun Türkistan'ı işgal etme düşüncesini kamçılamıştır.

2.2.1. Kırgız ve Kazak Bölgelerinin İşgali

I. Petro'nun 1722 yılındaki, “Kırgız (Kazak)'ların Ordaları bütün Asya memleketlerinin anahtarı ve kapısıdır. Bu topraklar Rus himayesine alınmalıdır ki, bu ülkelerin vasıtasıyla diğer Asya memleketleri ile ilişkiler kurulsun ve Rusya'nın menfaatlerine uygun tedbirler alınabilsin” talimatına uygun olarak 1734 yılında Küçük Cüz üzerinde Rus hegemonyası tesis

¹²⁶ Mehmet Saray, *Türk- Rus..*, s. 63-67.

¹²⁷ Orhan Doğan, “Çarlık Rusya'sının Türkistan (Orta Asya) Siyaseti İle İlgili Önemli Bir Belge”, Erişim: <http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr>, 25 10 2008

edilmiştir.¹²⁸ Böylece Rus genişleme istikameti güneye doğru kaymaya başlamıştır.

Ruslar güney ve güneydoğu istikametine doğru yönelmeye başladıklarında, bu bölgelerde Kazak Türkleri ile karşılaşmışlardır. Hanlıklar işgal edilmeden önce Kazakların yaşadığı bölge işgal edilmiştir. Çünkü Kazaklar çoğunlukla Hanlıklar ile Ruslar arasında kalan bölgede yaşamaktaydılar. Kazak boyunun ortaya çıkışı hakkında farklı görüşler olmasına rağmen bu görüşlerin ortak noktası, Ebul Hayr döneminde Özbeklerin yaşadığı siyasi olaylar neticesinde bir kısım boyların Özbek birliğinden ayrılarak kuzeye çekildiği ve zamanla coğrafi şartların meydana getirdiği yaşam tarzının sonucunda nispi farklılaşmanın meydana geldiği şeklindedir. Ebul Hayr'ın politikalarından hoşnut olmayan Canibek ve Giray sultanlar 1440 yıllarında Aral bozkırını terk ederek Çu Nehri boylarına çekilmişlerdir.¹²⁹ Bu tarihten sonra göçebe yaşam tarzını benimseyen Kazaklar ile nispeten yerleşik hayatı benimseyen Özbekler arasında Siriderya bölgesinde süreklilik arz eden mücadeleler yaşanmaya başlamıştır. Oysaki Abul Hayr'dan ayrılışlarından önce Kazak kelimesi ile anılan bir Türk boyu yoktur. Bunların Özbeklerden bir farkı olmayıp, Özbek camiasından ayrılıp göçebe yaşamı tercih eden gruplardan oluşmuşlardı. Kalmuklar, Kırgızlar ve Kazaklar uzun süre Kırgız ismi ile anılmış Kazaklar'ı, Kırgızlar'dan ayırmak için Kara Kırgız tabiri kullanılmıştır.¹³⁰ Özbek ve Kazak terimlerinin farklı bir manaya kavuşması 1500'lü yılların ilk çeyreğine denk gelmektedir. Bu dönemde Kasım Han liderliğinde güçlü bir konuma sahip olan Kazaklar, geniş bir alana yayılma imkanı bulmuşlardır. Bu dönemden itibaren Siriderya'nın kuzeyinde kalan Türkler'e Kazak, güneyinde kalan ve Şeybani Han'a tabi olanlara ise Özbek denilmeye başlanmıştır. Her iki topluluk da

¹²⁸Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 49.

¹²⁹Alpargu, *Kazak Hanlıkları*, s. 114.

¹³⁰V.V. Barthold, *Tarih-i Turkha-i Asyay-i Miyane*, Farsçaya Çev. Gaffar Hüseyini, Tahran ,Tus Yayınları, Hicri 1376, s. 272.

Cengiz soyundan gelen idareciler tarafından idare edilmekte olup, ilk başlarda aralarında hiç bir fark yoktur.¹³¹

Kazakların kaderini belirleyen dış faktör Ruslar'dan ziyade Kalmuklar olmuştur. Çin'deki Moğol hâkimiyeti yıkılınca bir takım Moğol kabileleri doğu Moğolları'ndan ayrılarak bağımsız bir hanlık kurmuşlardır. 1447 yıllarında Abul Hayr ile mücadeleye girişen Kalmuklar bir süreliğine Doğu Moğollarına tabi olsalar da, 1552 yıllarında tekrar bağımsız hale gelmişlerdir. Batıya yani, İli havzasına doğru kaymaya başlayan Kalmuklar, Yedisu Kazakları'nın 1598'li yıllarda Siriderya havzasındaki Türkistan ve Taşkent civarlarına gelmelerine sebep olmuştur. Kalmuklar 1634 -1653 yıllarında İrtiş havzasının yukarı kısımlarında bulunurken, 1671-1697 yıllarında Galdan Başuktu döneminde Yedi Su bölgesine yerleştiler. Bazı Kalmuk boyları daha 1600'lerde Kazakistan'ın kuzeyindeki İşim ve Tobıl nehirleri civarına yerleşmişlerdir. Kalmukların bu şekilde batıya kayması ve Kazaklar ile komşu olarak onları batıya doğru sıkıştırması, Kazakların yaşayacağı felaketin habercisi olmuştur.¹³²

Kazakların yaşadığı sahaların Kalmuklar ve Ruslar tarafından kolaylıkla işgal edilmesinin en önemli sebeplerinden biri Kazak toplumu içinde gerçekleşmiş olan siyasi bölünmüşlüktür. Kazakların en önemli hanlarından biri olan Kasım Han zamanında, Kazaklar birlik halinde yaşamışlardır. 1520'li yıllara denk gelen bu birlik, Kazım Han'ın ölümünden sonra ortadan kalkmış sonraki hanlar birlik kurma çalışmalarına girişmeler de Hak Nasar (öl. 1581) dışında hiçbir han ciddi bir sonuç alamamıştır. Tevekkel Han (1583-1599) zamanında Kazakların Cüzlere (Ulu,Orta,Küçük) ayrıldığı tahmin edilmektedir. Bu dönemden sonra Kazakları her yönden zayıf düşürecek olan Kalmuk faciası yaşanmaya başlamıştır. XVII yüzyılın ortalarında Balkaş Gölü, Çu ve İli havzasını ele geçiren Kalmuklar¹³³,

¹³¹Nadir Devlet,"Orta Asya", *DGBİT*, Ek Cilt, red. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, Çağ Yayınları, 1993, s. 298.

¹³²Togan, *Türkistan..*, s. 158.

¹³³14. asır ortalarında Canibek Han'ın ölümünden sonra çıkan karışıklardan dolayı bir kısım Özbek urugları Kalmuklara katılmıştır. İslam dinini kabul eden Kıpçak ve Tatarlara Özbek, eski dininde kalan Moğol ve Türklere ve Budist Moğollara Kalmuk denilmiştir. Kalmuklar Oyrat kabilesine

Kazakların üzerine sürekli akınlar yapmaya başlamışlardır. İlk başlarda bu akınlar Kazaklar tarafından nispeten durdurulabilse de, 1723 yılından sonra Kalmuklar kullandıkları küçük toplar ile Kazaklara karşı üstünlük sağlamaya başlamışlar ve top yekun saldırıya geçmişlerdir. Ateşli silah karşısında direnemeyen Kazaklar 1730 yılına kadar devam eden saldırılarda nerdeyse yok olma noktasına geldiler.¹³⁴ 17 yüzyılın sonlarına doğru şiddetlenen Kalmuk saldırıları Kazakları tam anlamı ile tarumar etmiştir. Bu facia sonucunda mal ve mülklerini bırakıp perişan bir şekilde Buhara toprağı olan Zerefşan'a ve Harezm bölgesine doluşan Kazaklar bu dönemi; "ak taban şuburundu" gibi değimler ile özetlemeye çalışmışlardır.¹³⁵

1723 yıllarında meydana gelen Kalmuk baskısının asıl sebebi Kalmuklar'ın Çinliler tarafından sıkıştırılması idi. Zaten Kalmuklar'ın güç unsuru olarak ortaya çıkışları, Çinlilerin yaşadığı iç karışıklıklarından dolayı olmuştur. Bu tarihlerden sonra Çinliler Kalmuklar'ın işlerine karışmaya başlayarak, 1739 yılında Kalmuk topraklarının doğu kısımlarını ele geçirmiştir. Çıkardıkları isyanlarda Kalmukların büyük bir bölümü Çinlilerce öldürülmüştür. Yayık ve İdil civarındaki Batı Kalmukların başına da aynı felaket gelmiş Rus baskısına dayanamayan batı Kalmukları 1771 yılında İdil nehrini geçerek Ural ve Kazak bozkırları yoluyla Cungarya'ya dönmeye kalkışmışlardır. İdil civarında çok az sayıda Kalmuk nüfusu kalmıştır. Bu yolculuk esnasında Kazaklar ve Başkırtlar Kalmukları yağma etmişler büyük bir çoğunluğu öldürölüp geri kalanları esir alınarak satılmışlardır. Kalmukların az bir kısmı Cungarya'ya ulaşabilmiş ulaşabilenler, Çinliler tarafından iyi karşılanarak Doğı Türkistan'daki Karaşehir, Küçük ve Ulu Ulduz ile Tarbagatay bölgelerine yerleştirilmişlerdir.¹³⁶ Kalmukların büyük çoğunluğu Budist olduğı için daha önce Müslümanlaşan diğer Türk - Moğol boyları ile

mensup Batı Moğollardan idi. Volga ve don Nehirleri civarında da kalıntıları mevcut olup bunlara Eleuths de denilmektedir. Z. Velidi Togan *Türkistan...*, s. 157. Barthold, *Tarih-i Turkha-i ..*, s. 272-73.

¹³⁴Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, 11-12.

¹³⁵Togan, *Türkistan...*, s.170. Bu değimin anlamı; yalın ayak taban bozulup beyaz olana kadar halkın kaçması demektir. Ruslar ve Kamlıkların işbirliği sayesinde yok olma noktasına gelen Kazakların yaşadığı sıkıntılar sözlü edebiyatlarında böyle bir değimin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

¹³⁶Togan, *Türkistan...* s.177.

kaynaşmamışlardır. Bunlardan az bir kısmı Müslümanlığı seçmiş, bunlara da Sart Kalmuk denilmiştir.¹³⁷ Kalmuklar, Kazak topraklarında Rusların yerleşmesini kolaylaştırmakla kalmamış, Kazaklar'a yaşattıkları felaketin bir benzerini kendileri de yaşayarak yok olma noktasına gelmişlerdir. Çinlilere ve Rusların Türkistan'a yayılmasına hizmet etmişlerdir.

Kazakların yaşadığı bu faciaların en büyük sebeplerinden biri olan siyasi bölünmüşlük, tarihçiler tarafından "Cüz terimi" ile izah edilmektedir. Cüzlerin ne şekilde ortaya çıktığı tam olarak açıklanamamıştır. Taraf, bölüm, çadır, yön anlamlarına gelen bu kelime sonraları coğrafi ve iktisadi bakımdan birbirleri ile sınırlanıp belirlenen Kazak uruglarını ifade eder manada kullanılmaya başlamıştır. Kazakların Cüzlere ayrılmasının siyasi ve ekonomik sebepleri olmasına rağmen en büyük faktör yaşadıkları bölgenin coğrafi şartlarıdır. XVI yüzyılda Kazakların yaşadığı topraklarda, Yedi Su, Orta Kazakistan ve Güney Kazakistan adında üç coğrafi bölge bulunmakta idi. Bu bölgelerde yaşanan coğrafi ve ekonomik şartlar, zamanla fiili bir farklılaşmayı meydana getirmiş, Kazakların zamanla siyasi olarak birbirlerinden ayrılmasına neden olmuştur. Bölgesel farklılıklar sadece Kazakların kendi içlerinde farklılaşmasına sebep olmamış, bir zamanlar hiç farklılıkları olmayan Özbekler ile de nispeten farklılaşmalarına neden olmuştur. Kazaklar savaş ve hayvancılık dışında başka bir işle meşgul olmuyor, dedelerinin çadırlarından çıkarak kerpiç evlerde yaşamaya başlayan, ağaç yetiştirerek dokumacılık ve çömlekçilik gibi yerleşik hayat tarzını seçen soydaşları Özbekler'i dahi, zavallı insanlar olarak telakki ediyorlardı. Bu anlayış farkı, Kazaklar ve Özbekler arasında da telafisi güç bir ayrışmaya neden olmuştur.¹³⁸

Siyasi birlikten ve teknolojiye yoksun oluşlarının faturasını çok ağır ödeyen Kazaklar, Kalmukların saldırıları neticesinde, daha tehlikeli ve kalıcı olacak olan başka bir düşmanlarına, yani Ruslara karşı dirençlerini önemli ölçüde yitirmiş oldular. Zira bu tarihten kısa bir süre sonra (1734) Küçük Cüz

¹³⁷ Barthold, *Tarih-i Turkha-i..*, s. 273.

¹³⁸ Alpargu, *Kazak Hanlıkları...*, s.143. Ayrıca Kazak Cüzleri için bkz. Togan, *Türkistan...*, s. 37-41.

üzerinde Rus hegemonyası tesis edilmiştir. Yaşanan bu talihsizliklerden sonra Kazak toprakları Rus işgaline açık hale gelmiştir.

Küçük Cüz, topraklarının coğrafi bakımdan Rusya'ya daha yakın olmasını, topraklarının Ruslar tarafından daha erken işgal edilmesiyle ödemiş bir daha da bu işgalden kurtulamamıştır. Kazakların Cüzler'e¹³⁹ ayrılmaları ve parçalanmaları siyasi hayatlarını çok derinden etkilemiştir. Kendi aralarındaki iç çekişmeler ve savaşlar, Kazak halkının birliğini derinden sarstığı gibi, Rusya'nın Türkistan işgalini de kolaylaştırmıştır.¹⁴⁰ 1731 yılında Küçük Cüz'de Han Şurası toplanarak Rusya himayesine girme konusunu tartışmış sonuçta Küçük Cüz Hanı Abul Hayr Han (1693-1748) ve üç yardımcısı bağlılık yemini ederek Rus himayesine girmek için yemin etmişlerdir. Diğer beyler yemin etmeseler de bu tarihten sonra Küçük Cüz, Rusya'ya bağlı hale gelmiştir. Orta Cüz Kazaklarının da 1782 yılında Rus himayesine girmesiyle beraber, Rusya'ya gelen Kazak elçileriyle Dışişleri Bakanlığı yerine Rusya başsavcılığı meşgul olmaya başlamıştır. 1845 ve 1847 yıllarında Hokand Hanlığı dışında kalan Ulu Cüz Kazakları da Rus hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır.¹⁴¹

Üç Kazak cüzünden özellikle Küçük Cüz Hanı Ebul Hayr'ın yardım alma ümidiyle Ruslara taviz vermesi ve Ruslara sadakatle hizmet etmesi, Kazakların birlik olmasını çok olumsuz etkilemiş, Rus entrikalarının Kazak topraklarında daha etkili olmasına zemin hazırlamıştır.¹⁴² Bu tür davranışlar, Kazakların kendi isteği ile Rusya'ya katıldığı iddialarının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

¹³⁹Orhan Doğan'ın Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (K.R.O) v XVI-XVIII vekah (Sbornik Dokumentov I Materialov), Pod Redaktsiyev: V.F. Şahmatov, F.N: Kireyev, T.J. Şoinbayev, belge No: 50 Alma-Ata 1961, s. 107-114. eserinden alarak tercüme ettiği belgede Kazakların Küçük, Orta ve Ulu cüzleri hakkında ayrıntılı bilgi vermekte ve Rusların Kazaklara karşı gerçek politikaları hakkında bize ip uçları vermektedir.

¹⁴⁰Caferoğlu, "Kazak Türkleri" s. 11.

¹⁴¹Baymirza Hayit, "Rusların Kazakistan Bölgesini İlhakı Meselesi Üzerine Düşünceler", *Belgeler İle Türk Tarihi*, S. 24, 1987, s. 32-33 Hayit bu makalesinde Kazakların kendi istekleri ile Rus hakimiyetine geçtikleri iddiasına cevap vermektedir. Bu makale için bkz. Baymirza Hayit, *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, İstanbul ,TDAV Yayınları 1987.

¹⁴²Mehmet Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası: Türkiye ve Türkiye Haricinde Yaşayan Türkler*, İstanbul, Acar Yayınları, 1988, s. 85

Böylece 1850'li yıllarda İli Havzasının tamamen Ruslar tarafından zapt edilmesi ile tüm Kazaklar (Hokand hakimiyetindeki Taşkent civarı hariç) Rus hakimiyetine girmiştir. Tıpkı 1822 yılında Orta Cüz'ün ve 1824 Yılında Küçük Cüz'ün sözde hanlık rejimlerine son verilmesi gibi, 1868 yılında Hokand topraklarının işgalinden sonra Ulu Cüz de tamamen Rus egemenliğine girdi ve aynı yıl çıkarılan bir kanun ile Kazak toprakları dört vilayete bölünerek buraların Rus mülkü olduğu ilan edildi.¹⁴³

İlk işgallerden itibaren Kazaklar, Rus hâkimiyetine karşı mücadele etmişlerdir. Bu mücadele ve isyanlara rağmen Ruslar, iskân politikalarına hız vererek, hem gelecekte Türkistan'ın geri kalan kısımlarını işgal etmek, hem de Kazakların bir daha baş kaldırmalarına engel olmak için yüz binlerce Rus göçmenini, Kazak topraklarına yerleştirmişlerdir.¹⁴⁴ Verimli topraklara Rusların yerleştirilmesi halk arasında hoşnutsuzluklara neden olmuş bu hoşnutsuzluk Ruslara karşı isyan hareketlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İlk büyük ayaklanma 1783 yılında Sırım Batur önderliğinde olmuştur. 1836 yılında Sultan Kenesarı liderliğinde meydana gelen isyan Kazak istiklal mücadelesine dönüşmesine rağmen bir sonuca ulaşamamıştır. Kazaklar, sık sık isyanlar çıkararak Rusları zor durumda bırakmalarına rağmen, bu isyanların tek elden yönetilmemesi ve planlı yapılmaması dolayısıyla bir sonuca ulaşamamışlardır. Böylece Kazak topraklarında Rus egemenliğinin perçinlemesi ile hanlıkların işgal edilmesi yolunda bir adım daha atılmıştır.

2.3. Rusların Türkistan Hanlıklarına Yönelmesi

Kazak bölgelerin de Rus hakimiyeti tesis edildikten sonra sıra, Türkistan hanlıklarının hakim olduğu bölgeye gelmiştir. Rusları hanlıklar bölgesine yöneldiği sıralarda Türkistan bölgesinin içinde bulunduğu iktisadi, içtimai ve siyasi durum Rusların zaferinin habercisi gibidir. Türkistan coğrafyasındaki üç hanlık devamlı surette birbirleri ile mücadele etmişlerdir.

¹⁴³ Hayit, "Rusların Kazakistan Bölgelerini"..., s. 34

¹⁴⁴ Saray, *Atatürk ve Türk..*, s. 97.

Cizzak, Oratepe, Taşkent, Cust, gibi şehirler Hokand ile Buhara, Merv Çarcuy gibi şehirler ise Hive ile Buhara arasında mücadele ve nüfuz şehirleri olmuştur. Kendi aralarındaki mücadelenin dolayı yaklaşmakta olan Rus tehlikesini sezemeyen hanlıklar, ekonomik ve sosyal açıdan da çöküntü içindeydiler.¹⁴⁵

Bu bölgede ilk işgal hareketleri, Hive Hanlığına karşı yürütülmüştür. Hive'ye karşı yürütülen ilk askeri hareketler, I. Petro döneminde başlamasına rağmen bu hareketlerin başarısızlıkla sonuçlanması, işgal hareketlerinin bir süreliğine askıya alınmasına sebep olmuştur. I. Petro, 1716 yılında Aleksandır Bekoviç Çerkasskiy başkanlığında bir askeri keşif kolunu Hive Hanlığı'na göndermiş Hive Hanı Gazi Han (1715-1727) başta Çerkasskiy olmak üzere 3500 kişilik bütün kabileyi öldürmüştür. Bu keşif kolundan beklenen görev yerine getirilemese de, keşif ekibinin Kazak - Rus sınırlarında yapmış olduğu istihkâm hatları ve kaleler daha sonraki dönemlerde Rusya'nın Türkistan'a açılmasında bir üs olarak kullanılmıştır.¹⁴⁶

Çünkü Hanlıkları hedef alan işgallerin gerçekleşebilmesi için ciddi askeri hazırlıkların yapılması gerekiyordu. Zira hanlıkların nüfus yoğunluğunun, askeri ve siyasi yapılarının Tatar ile Kazaklardan nispeten iyi olması, bu bölgelerin işgali için Rusların askeri hazırlıklar yapması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu askeri ve stratejik hazırlıklar yapıldıktan sonra Rusya önce Hokand Hanlığına sonra da Buhara ve Hive hanlıklarına yönelmiştir.¹⁴⁷

2.3.1. Hanlıkların İşgaline Yönelik Rusların Yaptığı Hazırlıklar

Adım adım ilerleyen Ruslar 1552 yılında kazanı, 1598 yılında ise Batı Sibirya'yı işgal ederek, 1665 yılında Baykal gölü civarına ulaşmışlardı.

¹⁴⁵B. Tümen Somuncuoğlu, "Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açısından Eğitime Yaklaşımı, (Basılmamış doktora Tezi), Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 2006, s. 5-6.

¹⁴⁶Orhan Doğan *a.g.m.*, s. 289. Hive Han'ı ilk önce bu kabileyi olumlu bir tavırla karşılamış daha sonra bu kabileyi ağırlayacakları yerleri olmadığı bahanesi ile evlere dağıtmıştır. Evlere dağılan Rus Askerleri Han'ın emri ile aynı anda öldürülmüşlerdir. Bkz. Hayit, *Türkistan Devletlerinin..*, s. 47.

¹⁴⁷D. Ziyaeva, "XIX Asır Ahır ve XX Asır Başlarında Orta Asya'da Harbî İşler Tarihiden", *Özbekistan Tarihi*, San 4, 2002, s. 12.

1730'lü yıllara gelindiğinde ise, Kazak toprakları işgal edilmeye başlanmış ve 1850 yıllarında Kazak topraklarındaki işgali tamamlanmıştır. Hızla ilerleyen Rus işgali hız kesmeden devam etmiş ve Kazak topraklarının tamamen esaret altına alınmasından sonra hanlıklara yönelik askeri faaliyetler başlamıştır. Kazak topraklarının işgalinden sonra Rusların, Türkistan hanlıklarına karşı başlattığı nihai-i askeri hareket arifesinde, Irgız ve Turgay nehirleri boyunca bir çok kaleyi alarak Aral Gölü kıyılarında müstahkem mevki kurması ve Çin ile 1851 yılında Gulca Anlaşması'nı¹⁴⁸ yaparak askeri ve diplomatik önlemler alması, Rusların Türkistan'ın işgalindeki kararlılığını göstermesi açısından önemlidir.

1800'li yıllardan başlayarak 1842 yılına kadar Taşkent, ve Kazak bozkırlarındaki bazı yerleri alarak bir genişleme süreci yaşayan Hokand Hanlığı, Seyhun (Sirderya) ve Balkaş Gölü arasındaki Kazak Türklerini de egemenliğine almıştır.¹⁴⁹ Ancak Hüdayar Han (1846-1858) zamanında Hokand Hanlığı'nda iç karışıklıklar ortaya çıkmaya başlamış ve bu durum işgal hareketlerine başlamak için fırsat kollayan Ruslara bekledikleri fırsatı vermiştir.¹⁵⁰ Hokand Hanlığı'na ait olan Akmesic şehrinin, Rusların planladığı işgal hareketinin en önemli basamaklarından birini teşkil etmesi yanında, Hokand Hanlığında yaşanan iç karışıklıklar, Rusların Akmesic'e karşı harekete geçmesine fırsat vermiştir.

2.3.2.Hokand Hanlığına Yönelik Faaliyetler

Şeybaniler'den Şah Ruh 1722 yılında Buhara Hanlığı'ndan ayrılarak Fergana vadisinde Hokand Hanlığı'nı kurmaya muvaffak olmuştur. Bu hanlık

¹⁴⁸Ruslar ile Çinliler arasında 25 Temmuz 1851 yılında imzalanan 17 maddelik bir ticaret anlaşmasıdır. Ayrıca bu iki ülke arasında İli bölgesi için 20 Eylül 1879 yılında bir anlaşma imzalanmış, Rusların uymaması üzerine 24 Şubat 1881 yılında Petersburg'ta yeni bir anlaşma daha yapılmıştır. Bu anlaşmalar ile Türkistan toprakları Ruslar ile Çinliler arasında paylaşılmıştır. Rusların ağırlığının Batı Türkistan'a vermesine neden olmuştur. Bkz., M. Ali Taşçı, *Esir Doğu Türkistan İçin: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, İstanbul, Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi, 1985, s. 69.

¹⁴⁹Ruslar 1850'li yıllarda tüm Kazak topraklarını hakimiyeti altına alamamıştı. Yukarıda zikredilen bölgedeki Kazaklar Hokand Hanlığı sayesinde Rus işgalinden bir süreliğine kurtulmayı başarmışlardı.

¹⁵⁰Fazıl Ahmet Burget, "Türkistan Milli Mücadelesi ve Sonrasında Afganistan Türkleri", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s.44.

kuruluşundan kısa bir süre sonra Çinlilerin hakimiyetine girmiş fakat Ming sülalesinden Alim Han, (1799-1808) Hokand Hanlığını Çin hakimiyetinden kurtararak Taşkent şehrini almış ve topraklarını genişletmiştir. Alim Han'dan sonra başa geçen Ömer Han, Kırgız bozkırlarının büyük bir kısmını ve Türkistan (Yesi) şehrini ele geçirerek topraklarını Siriderya'nın aşağı mecrasına doğru genişletmiştir. Fakat 1842 yılında Nasrullah Han döneminde Buhara Hanlığı'nın saldırısına uğramış ve Hokand, Buhara Hanlığı tarafından işgal edilmiştir. Kısa bir süre sonra, yani 1845 yılında bağımsızlıklarına tekrar kavuşsalar da bir daha kendilerini toparlayamamışlardır.¹⁵¹

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Hokand Hanlığı'nın sınırları doğuda doğu Türkistan, batıda Buhara ve Hive hanlıkları, güneyde ise Buhara Hanlığı ile arasında tampon bölge niteliğinde olan Karatekin ve Dervaz şehirleri ile sınırlanmıştı. Hanlığın merkezi Hokand şehri olmakla birlikte, Taşkent, Margılan, Özgen, Andican, Namangan, Çimkent, Türkistan, Evliya Ata, Suzak ve Akmescit gibi şehirlerinden meydana geliyordu. Ülke toprakları 15 beyliğe bölünmüştü. Hanlıkta nüfusun ekseriyeti Özbek Türklerinden oluşuyordu. Ülkede, Özbekler dışında Kazaklar, Kırgızlar Uygurlar ve Karakalpak Türkleri ile Tacikler yaşıyordu.¹⁵²

Türkistan'ın kuzeyden işgali için hayati stratejik öneme sahip olan Akmescit kalesinin alınması gerekliliğine inanan Ruslar, 16 Nisan 1852 tarihinde taarruza geçmişlerdir. İlk Rus taarruzu kale komutanı Yakup Bey tarafından püskürtülse de alınan takviye ile Ruslar kaleyi dört taraftan kuşatmışlardır. Rus Generali Perovski'nin kale müdafilerine yolladığı notada sarf ettiği cümleler, Rusların Türkistan hanlıklarının işgali öncesi gerçek amaçlarını ortaya koyması açısından önemlidir. Perovski bu notada şöyle demiştir: “ Ruslar buraya ne bir gün için, ne de bir yıl için gelmişlerdir, bilakis ebediyen burada kalmak için gelmişlerdir ve geri çekilmeyeceklerdir.”¹⁵³ Rus generalinin bu kararlığına karşı kaleden aynı kararlıkta bir cevap gelmiştir.

¹⁵¹ Erşahin, *a.g.e.*, s. 62-63. daha fazla bilgi için bkz. Togan, *Türkistan....s.* 213, Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*s. 32-38.

¹⁵² Sadıkov, *a.g.e.*, s.49.

¹⁵³ Saray, *Atatürk ve Türk..*, s. 87.

Kale komutanı Yakup Bey yardım için Hokand'a gittiği için kale komutanlığı yapan Muhammed Veli, aynı kararlığı sergileyerek Ruslara şu cevabı vermiştir: "Barut boynuzlarında tek bir barut tanesi ve sokaklarda bir toprak parçası bulunduğu müddetçe harp edeceğiz". Bu kararlılık ve kahramanca yapılan müdafaa teknoloji karşısında yenik düşmüş ve kale ağır topçu ateşine dayanamamıştır. Çünkü kuvvetler arasında ciddi bir güç dengesizliği mevcuttur. Bu kuşatmaya 1250 atlı, 4 yaya bölüğü ve 36 toptan oluşan bir ordu ile yapan Ruslar stratejik öneme sahip bu noktayı işgal etmeye kararlı idiler. Kale surları 27 temmuz 1853 yılında ortadan kaldırılarak içindeki 83 kadın kadın ve erkek öldürülmüş, geri kalanları ise esir edilmiştir.¹⁵⁴

Akmescit'in işgal edilmesi Rusların daha emin adımlar ile Türkistan topraklarına ilerlemesine imkan sağlamasına rağmen, diğer cephelerde meydana gelen gelişmeler bu projenin bir süreliğine duraklamasına neden olmuştur.¹⁵⁵ Fakat bu duraklama devri, uzun sürmemiş diğer cephelerdeki olayların sona ermesiyle birlikte, büyük bir hız ile Rusların lehine gelişmeye devam etmiştir. Kırım Savaşı gibi Rusların aleyhinde gelişen olaylar Rusların Türkistan topraklarının işgal projesine ağırlık vermesine sebebiyet vermiştir. Rus Devleti'nin tepesinde meydana gelen iktidar değişikliğin hususiyetleri de bu sürece etki etmiştir.

Çünkü 1855 yılında Rus tahtına II Aleksandır geçmiştir. II Aleksandır'ın başa geçmesi ile Rus dışişlerinde savaş yanlısı generaller ağırlık kazanmaya başlamış bu durum Rusya'nın Türkistan siyasetini daha da saldırgan hale getirmiştir. Ayrıca, Rus basınında Hindistan'ın İngilizler tarafından müstemleke haline getirildiği ve benzer faaliyetlerin de Ruslar tarafından Türkistan'da yürütülmesi gerektiğine dair haberler çıkmaya başlamıştır.¹⁵⁶ Artık savaş çanları Türkistan hanlıkları için çalmaya başlamış,

¹⁵⁴Baymirza Hayit, "Türkistan Büyük Timur ve Uning İmperyası Devriden Ruslarning Basıp Alğunğa Qadar," *Milli Türkistan Hürriyet Davası (MT Mecmuasında Bildirilen Fikirler)*, Yay. Haz. Ömer Çakır, Ankara, AKM Yayınları, 2004, s. 536.

¹⁵⁵Diğer cephelerde meydana gelen olaylar Kırım Harbi ve Kafkaslar'da Şeyh Şamilin yürüttüğü bağımsızlık hareketidir.

¹⁵⁶Sadıkov, *a.g.e.*, s. 62.

diğer soydaşlarının paylaştığı kadere adım adım hanlıklar da yaklaşımaya başlamıştır.

Rusların Türkistan hanlıklarına doğru yayılışını tetikleyen gelişmelerden biri de Kırım Savaşı olmuştur. Yukarıda da değinilen Hokand Hanlığı'nın işgalinin ertelenmesine sebep olan Kırım Savaşı, genel manada Türkistan hanlıkları'nın Ruslar tarafından işgaline ivme kazandırmıştır. Çünkü, Kırım Savaşı'ndan mağlup çıkan, Avrupa ve Orta Doğu'ya yayılması İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devletleri tarafından ittifakla durdurulan Rusya, ciddi anlamda prestij kaybına uğramıştır. 1855-1881 yılları arasında Rus tahtına geçen Çar II. Aleksandır birçok alanda reformlar yapmış olmasına rağmen, Rusya'nın Avrupa devletleri ile rekabet edemeyeceğinin farkında idi. Bu nedenle daha önceden başladığı Türkistan bölgesine yayılma politikasına ağırlık vermeye başlamıştır.¹⁵⁷ Ruslar Kırım Savaşında yakınlaşan İngilizler ile Osmanlı hükümetlerinin Türkistan bölgesinde iş birliği yapmasından da çekinmiştir. Ayrıca İngilizlerin Afganistan topraklarına yerleşmeye başlaması, Rusları tedirgin etmeye başlamıştır.¹⁵⁸

2.3.3. Rusların İşgal Hazırlıkları İçin Yaptıkları İstihbarat ve Casusluk Çalışmaları

Rus Hükümeti daha önce girişilen askeri ve stratejik hazırlıklara ek olarak, casusluk yoluyla bilgi toplama faaliyetlerine başlamış ve konularının uzmanlarından oluşan üç heyet meydana getirilmiştir. 1858 yılında şarkiyatçı N. V. Hanikov başkanlığındaki ilmi heyet İran ve Herat'a, Ç. Valihomy başkanlığında ticaret heyeti Doğu Türkistan'a, N. P. İgnatiyev¹⁵⁹ başkanlığındaki diplomatik heyet de Hive ve Buhara'ya gönderilmiştir. Bu

¹⁵⁷Saray, *Türkistan Hanlıklarının...*, s.60

¹⁵⁸Becker, *a.g.e.*, s. 15-16.

¹⁵⁹Tam ismi Nikolay Pavloviç İgnatiyev (1832-1908) olan bu şahıs Türkistan hanlıkları ile ilgili çok başarılı bir çalışmada bulunmuş, bu başarılarından dolayı Rus dışişlerinde önemli görevler almıştır. 1865-1876 yıllarında İstanbul 'da da ekçilik görevinde bulunmuştur. Balkanların karışması için elinden geleni yapmış ve 93 Harbi (1877-78 Osmanlı - Rus Savaşı) olarak bilinen savaşın çıkmasına önayak olmuştur. Bkz. Alaeddin Yalçınkaya, "Rusya'nın tarihi Misyonu: Entrikacılık", *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, S. 31. John L Evans, *Mission Of N.P İgnatiev To Khiva And Bukhara 1858*, Russia İn Assia Series 1 Oriantal Research Partners,

heyetler; diplomatlardan, bilim adamlarından, haritacılar, jeologlardan, coğrafyacılar, etnograflardan, askeri uzmanlardan ve tüccarlardan oluşturularak, heyette görevli kişilerin 190 kişiden fazla olması sağlanmıştı. Bu heyetler, gittikleri yerlerin siyasi durumlarını öğrenmek, Rus tüccarlarının Buhara'da ve Hive'de çıkarlarını arttırmak ve korumak, İngilizlerin hanlıklardaki etkisini azaltarak hanlıkları Rusyaya yakınlaştırmak, Amuderya'da Rus gemilerinin dolaşımını sağlamak, yolların ve stratejik noktaların haritasını çıkartmak, hanlıkların savaş kabiliyetlerini tespit etmek, hanlıklardan İran ve Afganistan'a giden yolları belirlemek, ve Hindikuş Dağları'ndan Hindistan'a giden yolları belirlemek görevlerini üstlenmişlerdi. Heyette görevli uzmanlar bu görevlerini ayrıntılı raporlar hazırlayarak başarı ile bitirmişlerdir.¹⁶⁰

İgnatiyev, Nisan 1858 yılında Dış İşleri Bakanlığı Asya Departmanı kanalıyla Rus Çarı'na üstleneceği görevi şu üç madde şeklinde rapor etmiştir.

1- Orta Asya'nın mevcut durumu hakkında bilgi toplamak.

2- Buhara ve Hive'de Rus nüfuzunu güçlendirerek ticareti Rusların lehine geliştirmek.

3- İngiltere'nin Türkistan'da artmakta olan ve Rusların zararına olan etkilerini azaltmak.¹⁶¹

Bu heyetler, hazırladıkları raporların dışında casusluk faaliyetlerine de önem vererek Türkistan halkı ve hanlıkları arasındaki ayrılıkları körüklemişlerdir. Yamud Türkmenlerinin Hive hanlığına karşı yürüttükleri ayaklanmayı desteklemişler Buhara Emîrliğine Hokand'a saldırılarına halinde yardımda bulunacaklarını söylemişlerdir.¹⁶²

Bu heyetlerin diplomatik kanadı Hive de bir başarı sağlayamamasına karşın Buhara'da amaçlarına ulaşmışlardır. Bu projede Rusları en çok

¹⁶⁰D.A. Alimova, *Tarih Şahidliği ve Sabakları*, Şark Neşriyatı, Taşkent 2001, s. 10-11.

¹⁶¹John L Evans, *Mission Of N.P Ignatiev To Khiva And Bukhara 1858*, Russia İn Assia Series 1 Oriental Research Partners , t.y, s. 14.

¹⁶²Mert a.g.e. s. 94.

ilgilendiren husus Buhara Hanlığı'nın jeopolitik konumudur. Çünkü Buhara Hanlığı, İngilizlerin Türkistan'a giriş noktasıdır. Önceki sayfalarda da bahsedildiği gibi İngilizler Türkistan toprakları ile ilgilenmeye başlamışlar ve görevlendirdikleri memurlar da Buhara'da idam edilmişlerdi. Rusya açısından Buhara, Hive'ye nazaran İngiliz etkisine daha açık haldedir. İngiliz şirketlerinin ticari malları ve faaliyetleri İngilizlerin nüfuzunu Buhara'da arttırmıştır.¹⁶³ Bu durumun engellenmesi, heyetin en büyük görevlerinden biri olmuştur. Amuderya Nehri'nde Rus gemilerinin seyretmesini sağlamaya çalışmalarındaki asıl amaç budur. Dönemin Emîri Nasrullah Han'a Ruslar; Buhara'ya giren Rus mallarından verginin az alınması, Rus tüccarlar için özel pazar yeri ayarlanması, Buhara'da devamlı Rus ticaret temsilcisinin bulunması, Amuderya üzerinde Rus ticaret gemilerinin serbestçe dolaşması tekliflerini sunmuşlar, devamlı ticaret temsilciliği dışında tüm teklifler Nasrullah Han tarafından kabul edilmiştir. Hatta büyük dostluk gösterileri altında İgnatiyev Emîr tarafından yolcu edilmiştir. Bu durum Türkistan hanlıklarında ilk kez görünen bir durumdur.¹⁶⁴

Bu sefer sonunda Ruslar Türkistan bölgesi için çok önemli bilgilere sahip olmuşlardır. İgnatiyev bu verimli seyahati ve Rusların sağladığı avantajları şu cümleler ile ifade etmiştir: “Bizim Orta Asya'daki gezimiz ve görevimiz, hanlıkları Rus hükümetinden gizleyen sisi dağıtmıştır.”¹⁶⁵ Rus Hükümeti için son derece verimli bilgiler toplayan ve hanlıklar arasına nifak tohumları serperek bu bölgelerin işgalini kolaylaştıran İgnatiyev, hazırladığı raporda Rus hükümetine şu telkinlerde bulunmuştur: “Rusya bu ülkeleri işgale derhal başlamalıdır. Yalnız bunun için Rus kanının dökülmesine pek de lüzum yoktur. Zira buradaki üç Türk hanlığı arasında yeteri kadar ihtilaf vardır. Rusya'nın yapması gereken bu ihtilafları körükleyerek, devletleri birbirine düşürmektir. İhtilafların savaşa dönüşmesi için de, uygun olan

¹⁶³Evans, *a.g.e*, s. 14

¹⁶⁴Saray, *Türkistan Hanlıklarının...*, s. 64

¹⁶⁵Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese And Otoman Rivalry Turkestan*, Ankara, Turkish Historical Society Printing House, 2003, s. 9.

devlete silah ve mühimmat yardımı vaat edilerek savaşın çıkması sağlanmalıdır.”¹⁶⁶

Rusların işgal politikaları hakkında bize ipucu veren bu değerlendirme, eskiden beri kullanıla gelen yöntemleri ifade ediyordu. Fakat o dönem için Türkistan hanlıklarının içinde bulunduğu durumu çok net olarak ortaya koyması açısından önemlidir. Bu raporda belirtilen hususlara riayet eden Ruslar, hanlıkları birbirine karşı kışkırtarak işgal sürecini kolaylaştırmıştır. Örneğin, Buhara Hanlığını Hokand’a saldırması durumunda destekleyeceklerini söyleyerek, her iki hanlığın da enerjilerini tüketmiş daha sonra da bu hanlıkları sırayla işgal etmiştir. Bu politika Sovyet devrinde de devam ettirilmiş, Türkistan kelimesi yerine kasıtlı olarak Orta Asya¹⁶⁷ kelimesi kullanılarak bölge ayrı devletler adı altında bölünmüştür. Ortaya çıkan yeni devletler de sanki farklı milletlerden oluşmuş gibi telakki edilmiş ve bu tez ısrarla işlenmiştir. Neticede aralarında sorunlar olan komşular meydana getirilmiştir.

2.3.4. Rus Ekonomisinde Meydana Gelen Gelişme ve Bu Durumun İşgallere İvme Kazandırması

Rusların işgal niyetini ortaya koyan bu hazırlıklarının en büyük amillerinden biri de Rus ekonomisinde meydana gelen değişimdir. 1850 ve 60’lı yıllarda kapitalist anlayış ve sistem Rusya’da hakim duruma gelmiş bu anlayışın doğal sonucu olarak Rusya, Türkistan topraklarını ekonomisi için bir pazar ve hammadde kaynağı olarak görmeye başlamıştır. İşgal öncesi Rusya ile hanlıklar arasında pamuk çok önemli bir ticaret malı olarak ortaya çıkmıştı. 1850’li yıllarda Rus tekstil sanayisinde meydana gelen gelişme, pamuk ihtiyacını ortaya çıkarmış, 1864 yıllarına gelindiğinde ise hanlıklardan

¹⁶⁶ Alaeddin Yalçınkaya, “Rusya’nın tarihi Misyonu: Entrikacılık”, *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, S. 31. Erişim: <http://www.dallog.com/buyutec/ignatiyev.htm> 15 09 2007.

¹⁶⁷ Türkistan terimi, 1925 yılından bu yana Sovyet terminolojisinde “Orta Asya” olarak geçiyor. Rusya bu şekilde Türk toplumlarının etnik kimliklerine vurgu yapmaktan kaçındı. Gökçen Oğan, “Türkistan Cumhuriyetlerinin Perspektifinden Rusya”, Erişim: <http://www.asam.org.tr/temp/temp377.pdf>, 0110 2007.

Rusya'ya yapılan ihracatın yüzde 85'ini pamuk teşkil eder hale gelmişti. Daha öncesinde yani 1850'li yıllarda Rusya'nın Pamuk ithalatının yüzde 31 hanlıklardan yapılırken, 1860 ta ise Rusların tekstil ihracatının yüzde 53'ü hanlıklara yapılır duruma gelmişti.¹⁶⁸ Ruslar ve hanlıklar arasında Rusların lehine hızlı gelişen bu ekonomik ilişkiler hanlıkların işgal edilme sürecini hızlandırmıştır. Kırım savaşının Rus ekonomisine verdiği zarara rağmen Rus şirketleri Avrupa şirketleri ile rekabet edebilecek kabiliyette idi. Rusya, Kırım Savaşı sonunda ekonomik faaliyet alanı olarak Avrupa topraklarından ziyade Asya topraklarına, özellikle Türkistan topraklarına yönelmek zorunda kalmıştır.¹⁶⁹ Bu ekonomik gelişmeye paralel olarak Rusya, Türkistan hanlıklarının kaynaklarına sahip olma düşüncesini hayata geçirmeye başlamıştır.

Ruslar, Türkistan topraklarının işgalini gerçekleştirmek için bir dizi hazırlık yaparken, dünya kamuoyunun tepkisini engellemek ve işgal hareketlerini haklı göstermek için diplomatik faaliyetlerden de geri kalmamışlardır. Hokand Hanlığı'na saldırıya geçtikleri 1864 tarihinde Avrupa'da diplomatik faaliyetlerde de bulunmaya başlamışlardır. 21 Kasım 1864 yılında Rusya Başbakanı Gorçakov bütün Avrupa ülkelerine Türkistan'ı işgal edeceklerini ve bu bölgelere medeniyet götüreceklerini duyuruyordu.¹⁷⁰ Gorçakov, "Asya milletleri aşikar ve etkili bir otoriteden başka hiçbir şeye hürmet etmezler" diyerek, Rusya'nın Türkistan'daki faaliyetlerin İngiltere'nin, Hollanda'nın, Fransa'nın ve Amerika Birleşik Devletleri'nin kendi kolonilerindeki faaliyetlerinden farklı olmadığını anlatmaya çalışmış, özellikle İngiltere'nin tepkilerini yatıştırmaya gayret etmiştir.¹⁷¹ Bilindiği gibi bu söylem emperyalist batının işgal ettiği yerlerdeki faaliyetlerini haklı göstermek için kullandıkları düzmece bir argümandı. Güya Batı medeniyeti geri kalmış yerleri işgal ederek oralara medeniyet götürüyor ve bunu yapmakla da insanlık tarihine katkı sağlıyordu. Kendini Batının bir parçası olarak düşünen

¹⁶⁸Becker, *a.g.e.*, s.21-22.

¹⁶⁹Saray, *The Russian, British...*, s. 11

¹⁷⁰Mert *a.g.e.*, s. 95.

¹⁷¹Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 79.

Ruslar da aynı bahaneleri kullanarak, yayılma alanı olarak seçtikleri Türkistan topraklarındaki işgal hareketlerini dünya kamuoyunda haklı göstermeye çalışmıştır.

Rusların, işgal hareketlerini haklı gösterebilmek için Çarlık dönemi ve Sovyet döneminde de aynı söylemleri kullanmaları dikkat çekicidir. Çünkü büyük devletlerin iktidarları değişse de milli politikaları değişmez. Zira, Rusya, büyük bir devlettir ve Türkistan'ın işgali de Rusların milli politikasıydı. Bu söyleme göre Türkistan halkları kendi istekleri ile Rusya'ya katılmış ve bu katılım güya bölge için ilerici bir hareket niteliği taşımıştır. Özellikle Sovyet döneminde bu görüşün Türkistan halkı tarafından kabulünü sağlamak için büyük gayretler sarf edilmiştir. Örneğin, Mayıs 1959 yılında Taşkent'te "Orta Asya'nın Rusya'ya katılışının ilericiliği önemine bağışlanan" bir konferans düzenlenmiştir.¹⁷² Bu konferansta Rus tezleri savunulmuş ve resmi çizginin dışına çıkılmamıştır.

Sovyet döneminde milli bir politika mahiyetinde savunulan bu görüşün temelleri elbette Çarlık Rusya'sına dayanıyordu. Sovyetler döneminde bilimsel gerçeklikten nasibini almamış bir şekilde ısrar ile savunulan, Türkistan halklarının ihtiyari olarak Ruslara katıldığı görüşü, aslında Çarlık Rusya'sı döneminde şekillenmiştir. General Çernayev Taşkent'i işgal ettikten sonra şehir ileri gelenlerini toplayarak şehrin savaşız olarak teslim edildiğine dair bir yazı vermelerini istemiştir. Bu isteğine karşılık toplanan şehrin ileri gelenlerinden Hoca Salih Beg Ahun şöyle demiştir; "Akmescit'ten başlayarak Taşkent'e kadar Türkistan'ın tüm kalelerini Ruslar savaş ile aldı. Özellikle Taşkent iki aylık savaş sonunda alınabildi."¹⁷³ Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Ruslar, Türkistan'ın işgali için her alanda çok planlı ve programlı

¹⁷²Baymirza Hayit, "Türkistanda Rusiya Hakımıyatı Taraqqıparvarlık Emış Türkistanning Rusiya Tarafından İşgal Etilişi Masalasida Sovetlarning Yangı Siyaseti" *Milli Türkistan*, San 95, Yıl 90, Mart – Nisan 1963, s. 18.

Bu konferansa katılan Tacikistan Akademisi temsilcisi S.A. Recepov'a göre Türkistanın ilhakı ne mutlak şer, ne de ehven-i şer idi. Rusların Türkistan'ı işgali ilerici bir hareketti ve Türkistan halkı Ruslara karşı büyük bir sevgi besliyordu. Ruslar birkaç aşiret reisinin Rus tabiyetini kabul edişini tüm millete mal ederek sömürgeci olmadığını ispatlamaya çalışmıştır. Konferans hakkında daha geniş bilgi için bkz. Abdulkadir İnan, "Sovyet Rusya'nın Sömürgelerine Karşı Yeni Siyaseti", *Türk Kültürü*, S. 14, Aralık 1963, s. 63.

¹⁷³Hayit, "Sovyetlarning Yangı Siyaseti", s. 19.

davranmışlardır. Yukarıda değinilen, Rusya Başbakanı Gorçakov'un Avrupa ülkelerine yaptığı açıklama ve General Çernayev'in gerçek dışı¹⁷⁴ teklifi tesadüf değil, yürütülen ortak politikanın bir yansımasıdır.

2.3.5. Hanlıkların İşgal Arifesinde Kafkasya'da Durum

Buhara Hanlığı'nın işgal arifesinde Kuzey Kafkasya'da meydana gelen olaylara da kısaca değinmek gerekir. Çünkü yıllarca Rusları uğraştıran bu bölge Buhara Hanlığı'nın işgali öncesi Ruslarca zapt edilmiş ve Rusya tüm enerjisini Türkistan topraklarına kaydırmıştır. Ayrıca iki deniz arasında köprü görevi yapan Kafkasya kuzeyde geniş bozkırlara ve güneyde ise geniş verimli ovalara açılma noktasıdır. Kültürel ve stratejik yapısı dolayısıyla bölgenin kaderi Türk dünyası ile de yakından ilişkilidir.¹⁷⁵ Kuzey Kafkasya'ya Rus taarruzları, Korkunç İvan (1594) zamanında başlamış ve tam olarak Ruslar tarafından ele geçirilmesi yaklaşık 250 yıl sürmüştür.

Rusların Kafkaslar'a sarkmasından sonra bu bölge Rus, Osmanlı ve İran arasında mücadele sahasına dönüşmüştü. Tarih 1812 yılını gösterdiğinde Ruslar İran'ı bozguna uğratarak Kuzey Kafkasya'yı hâkimiyetleri altına almışlardır. 1813 yılında imzalanan Gülistan Anlaşması ile Ruslar bu hâkimiyetlerini resmen teyit ettirmişlerdir. 1828 yılında İran ile yapılan Türkmençay Anlaşmasına göre Güney Azerbaycan İran'a bırakılmış, Erivan ve Nahçıvan civarı Ruslar'da kalmıştır. Bu durum Dağıstan halkının güney ile ilişkisini kesmekle kalmamış İran'ında Kafkaslar'daki etkinliğini ortadan kaldırmıştır. 1829 yılında Balkanlardaki ayaklanmalar ile uğraşan Osmanlı Devleti, Erzurum, Kars ve Batuma karşılık aynı yıl imzaladıkları

¹⁷⁴Hanlıkların işgali arifesinde Generalin bu tavrı Hanlıkların işgali için hazırlanan çok yönlü planın mahiyeti hakkında bize ip ucu vermektedir. II. Aleksandır, Milyutin, Shuvalov, Rostovtsev, Baryatinsky, ve Kovalevsky gibi kabiliyetli devlet adamlarının da yardımı ile birçok alanda reformlar yapmış ve bu kadrolar Türkistan topraklarında geniş kapsamlı ve planlı işgal hareketlerinin başlamasına neden olmuşlardır. Örneğin, Baryatinsky ve Milyutin II Aleksandır'ın Hanlıklar politikasının daha da saldırganlaşmasını sağlamışlardır. 1850 – 1860 yılları arasındaki gelişmeler de işgali tetiklemiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Saray, *The Russian British..* s. 1-10. Evans, *Mission Of .. s. 8-10, Kurat, Rusya Tarihi..s. 337 352.*

¹⁷⁵Paul B. Henze, "Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: 19 Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi", Çev. Akın Kösetorunu, *ODTÜAsya- Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 18*, Ankara, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basın İşliği, 1985, s. 2-3.

Edirne anlaşması ile Çerkez bölgesinin hakimiyetini Ruslara bırakmıştır.¹⁷⁶ Kafkaslardaki Rus hakimiyeti, işgal edilen diğer Türk yurtlarında olduğu gibi hemen kabullenilmemiş, Ruslar isyanlar ile uğraşmak zorunda kalmışlardır. Rusların yürüttüğü zorba ve haksız politikalar, diğer Türk bölgelerinde ortaya çıkan Sırım Batur, Sultan Kenesarı ve İşan Sultan gibi halk kahramanlarının bir benzerini de Kafkasya'da ortaya çıkarmıştır.

Kafkasya'daki istiklal mücadelesi İmam Şeyh Şamil ile özdeşleşmiştir. Rusların en ağır taarruzları da bu döneme denk gelmektedir. Çünkü Kırım Savaşı sonrası Avrupa'da prestij kaybeden Rusya II Aleksandr döneminde Kafkaslara ve Türkistan'a yönelmiştir. Dışarıdan yardım alamayan İmam Şamil 1859 yılında esir düşmüş ve 25 Mayıs 1864 yılında Kuzey Kafkasya'da savaş durumu sona ermiştir.¹⁷⁷ Kuzey Kafkasya çeşitli adlar altında bölünmüş ve başına valiler tayin edilmek suretiyle yönetilmeye başlanmıştır. Daha sonra baş gösteren isyanlardan bir sonuç elde edilememiştir.¹⁷⁸ Kuzey Kafkasya'nın tamamen işgalinden sonra burada kullanılan Rus ordusunun bir kısmı Türkistan coğrafyasına kaydırılmıştır.

2.4. Rusların Hanlıklara Yönelik İşgal Hareketleri

İşte bu gelişmeler sonrası Rusya sağladığı avantajları da kullanarak Türkistan hanlıklarını işgal hareketlerine girişti. Rusların işgal hareketlerinin ilk hedefi Hokand Hanlığı oldu. Gerçi Hokand ile savaş daha önceden beri devam ediyordu. Fakat Kırım harbinin başlaması bu işgali biraz geciktirdi. Hokand Hanlığının işgal edilmesi de Buhara Hanlığı'nın işgali için yapılan hazırlıklardan biri sayılabilir. Çünkü Hokand Hanlığının Ruslar tarafından işgal edilmesi Buhara Hanlığı'nın işgale açık hale gelmesi demektir. Bir

¹⁷⁶Henze, a.g.m, s. 5.-6.

¹⁷⁷Şeyh Şamilin Ruslar ile mücadelesi hakkında bkz. Henze, a.g.m, s. 40.

¹⁷⁸Ahmet Hazer Hızal, “ Kuzey Kafkasya'ya Karşı Çarlık Rusyası'nın İstila Hareketleri”, *Hilal*, S. 3, Yıl 16, Ocak 1961, s. 10. Şeyh Şamil ve Ruslar ile Mücadelesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. İ. Kayabalı-C. Aslanoğlu, “Büyük Türk Mücahidi Şeyh Şamilin, Kafkasya'da Rus Ordularıyla Mücadelesi ve Dargo Meydan Savaşı”, *Türk Kültürü*, S. 126, Yıl XI, Nisan 1973, s. 69-77.

bakıma Hokand'ın ortadan kaldırılması, Buhara Hanlığı için Rusların ayak sesleri anlamına geliyordu.

Ruslar, Türkistan hanlıklarının işgal işine Hokand Hanlığından başlamışlardır. 1848 yılında iki Rus savaş gemisi Aral gölüne indirildi. Bu şekilde Çu Nehri ve Siriderya arasındaki bölgeye hakim olunmuş ve Hokand ile yapılacak olan bir savaşta müstahkem bir hat meydana getirilmiştir.¹⁷⁹ Yapılan hazırlıklar ile Türkistan hanlıklarına karşı girişilecek askeri hareketlere stratejik destek sağlaması amaçlanıyordu. Daha önce de değinildiği gibi işgal hareketleri yavaş ama emin adımlar ile ilerliyordu. Kazak topraklarının işgalinden sonra Çar Hükümeti Türkistan sınırındaki Irgız ve Turgay Nehirleri boyunca kaleler inşa etmeye başlamışlardır. Orenburg ve Sibiryaya kara hattının birleştirilmesi için en önemli stratejik nokta olan Hokand Hanlığı'na bağlı Akmescit kalesini 3 temmuz 1853 yılında ele geçirerek Hokand Hanlığı'nı işgale açık hale getirmişlerdir.¹⁸⁰ Böylece Siriderya'nın Aral gölüne dökülen ağız kısmından içeri doğru 60 kilometrelik saha Rusların kontrolüne geçmiştir.¹⁸¹ Fakat, 4 ekim 1853 yılında başlayan Kırım Savaşı ve İmam Şamilin önderliğindeki Dağıstan ayaklanması Hokand Hanlığı'na karşı yürütülen Rus saldırılarının bir süreliğine ara verilmesine neden olmuştur.¹⁸²

Fakat bu ara uzun sürmemiş Kırım Savaşı'nın 1856 Paris Antlaşması ile son bulması, Rusya'nın tüm gücünü Türkistan topraklarına yöneltmesine neden olmuştur. Yarım bıraktıkları işi, yani Hokand Hanlığı'nın tamamen işgalini gerçekleştirmek için Ruslar, bir kez daha Hokand topraklarına doğru harekete geçmişlerdir. 1860 yılında General Kalpakovskiy kumandasında Hokand topraklarına yönelen Rus ordusu Çu Irmağına kadar olan yerleri ele geçirmiştir.¹⁸³ Rusların Hokand topraklarına doğru harekete geçmeleri aslında Türkistan topraklarının geri kalanını işgal projesinin bir parçasını teşkil etmiştir.

¹⁷⁹Hayit, *Türkistan Devletlerinin..*, s. 62-63.

¹⁸⁰Saray, *Türk Hanlıkları..*, s. 63.

¹⁸¹Saray, *The Russian, British..* s. 12.

¹⁸²Mert, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁸³“Hokand Hanlığı” maddesi, *MEB Türk Ansiklopedisi*, Cilt XIX , Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1971, s. 325.

Rusların, Türkistan topraklarına karşı saldırgan bir politika izlemelerinin sebebi ekonomik olmakla birlikte, Rusların karşılarında düzensiz ve güçsüz bir bölgenin olması, onları cesaretlendirmiştir. Askerler ve sınır boylarındaki Rus yetkililer bu coğrafya da kolaylıkla zaferler kazanacaklarının farkındaydılar. Kazanandıkları başarılar ile de Çar'ın gözüne girmeyi amaçlamışlardı. Çarlık yönetimi de Kırım savaşında kaybettiği prestiji geniş çaplı işgaller ile düzeltme yoluna gitmiştir. Ortaçağ anlayışı ile yönetilen Buhara, Hokand ve Hive hanlıklarında ne yöneticiler ne de halk Rus tehlikesini sezecek kabiliyette olmadığı için kendi aralarında didişip duruyorlardı. Dış dünya ile de sınırlı ilişkilerinin bulunması Rus yayılmasını kolaylaştırmıştır.¹⁸⁴

1860-64 yılları arasında duraksayan Rus – Hokand savaşı, Rusların Türkistan ve Evliya Ata şehirlerine yaptıkları baskınlar ile tekrar başlamıştır. Hazırlıklarını tamamlayan ve işgallerine başlamak için bahane arayan Ruslar 1 Mayıs 1864 yılında bu şehirlere keşif kolları göndererek sefer düzenlemiş bu duruma da Hokand hanlığı itiraz edince, savaş başlamıştır.¹⁸⁵ Ruslar, Evliya Ata ve Türkistan şehirlerini ele geçirince, hanlığın Hokand'tan sonraki en önemli ikinci şehri olan Taşkent'i işgal edebilmek için stratejik öneme sahip olan Çimkent şehrine yaklaşmış oldular. Evliya Ata ve Türkistan şehirlerini işgal eden komutan Çernayev şehrin talan edilmesine müsaade ederken, Türkistan şehrini işgal eden Palkavnik Viryavkin komutasındaki askerler de, Türklerin manevi hayatında çok önemli bir yere sahip olan Ahmed Yesevi Türbesini topa tutmuşlardır.¹⁸⁶

Taşkent nasıl Hokand Hanlığı'nın anahtarı konumunda ise Çimkent şehri'de Taşkent'in anahtarı konumunda stratejik bir noktaydı. Çernayev'in bu hususta sarf ettiği; "Çimkent'i ele geçirmek tüm Türkistan'ın anahtarını ele geçirmek demektir" sözü bu şehrin stratejik önemini ortaya koymaktadır. Bu sebeple sağlam bir kalesi olan ve Alim Kul gibi becerikli bir komutan

¹⁸⁴David MacKenzi, "The Conquest and Administration of Turkistan, 1860-85", *Russian Colonial Expansion to 1917*, Edited by Michel Rywkin, Mansell Publishing Limited London and New York, s. 210-211.

¹⁸⁵Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*. İstanbul, Nesil Yayınları, 1993. s. 21i

¹⁸⁶Sadıkov, a.g.e., s. 62-63.

tarafından savunulan bu noktayı ele geçirmek için Ruslar, şehri üç taraftan kuşatmışlardır.¹⁸⁷

Rusların bu ilerleyişi Hokand Hanlığı'nı tedirgin etmiştir. Evliya Ata ve Türkistan şehirlerinin tekrar ele geçirilerek Rus ilerleyişinin durdurulmasını amaçlayan, Hokand Hanlığı ordusunun baş komutanı Alim Kul¹⁸⁸, Çimkent'e yığınak yapmaya başlamıştır. Bu durumu öğrenen Rus komutanı Çernayev, 7 Temmuz 1864 yılında Çimkent üzerine yürümüştür. Alim Kul'un birlikleri, Rus ordusunu Çimkent şehrinden 40 kilometre uzağa püskürtmeyi başarsalar da, bu sırada Buhara birliklerinin hanlığın başşehri Hokand'a doğru ilerlediği haberinin gelmesi üzerine Alim Kul, birliklerinin bir kısmını alarak başkente doğru gitmek zorunda kalmıştır. Bu dar zamanda Hokand ordusu, Oratepe ve Hocent için Buhara birlikleri ile savaşmak zorunda kalmıştır. Aynı anda iki cephede savaşmak zorunda kalan Hokand ordusu, 6000 kişi ile Çimkent'i 15 bin Rus askerine karşı savunmak mecburiyetinde kalınca, bu fırsatı değerlendiren Ruslar 3 Eylül 1864 tarihinde Çimkent'e saldırmışlardır. Aralıksız devam eden kanlı savaşlar sonunda Ruslar bu şehri 22 Eylül de işgal etmişlerdir. Rus komutan Çernayev, Taşkent'in işgali konusunda hükümetin bazı sebeplerden dolayı zamanının gelmediği görüşüne uymayarak, Hokand Hanlığı'na karşı savaş durumunu devam ettirmiş ve Taşkent'e yönelmiştir.¹⁸⁹

Rusların eninde sonunda Taşkent'i işgal edecekleri daha öncesinde yaptıkları değerlendirmelerden de anlaşıyordu. Orenburg genel valisi

¹⁸⁷Baymirza Hayit, "Türkistan Büyük Temur va Uning İmperiyası Devriden Ruslar Basıp Alğunğa Qadar", *Milli Türkistan*, No:55,15 Ekim 1944, s. 13-30. Bu makale için Bkz, *Milli Türkistan Hürriyet Davası (Milli Türkistan Mecmuasında Bildirilgen Fikirler) Türkistan Türkçesiyle Metinler*, Ankara, AKM Yayınları, 2004, s.538.

¹⁸⁸Hokand Hanlığı'nın iç karışıklık geçirdiği bir döneminde 12 yaşındaki Sultan Said han ilan etti ve hanın Naibliğini ele aldı. Bu nedenle Hanlığın tüm kontrol Alim Kul'un elindedir. Bkz. Hayit, *Türkistan Devletlerinin..*, s.75-76. Sadıkov, *a.g.e.*, s. 62-91.

¹⁸⁹Hayit, *Türkistan Devletlerinin..*, s. 77-78. Rus Hükümeti Türkistan'daki ilerleyişine İngilizler tarafından dikkatle izlendiğini bildiklerinden dolayı İngilizlerin Rus ilerleyişine müdahale etmesinden korkuyorlardı. Londra'daki Rus elçisine gönderilen hükümet talimatnamelerini öğrenmişler bu durum Rus Hükümetine bildirildiğinde Rus Hükümeti'nin Taşkent'te kalıcı olmayacakları cevabını almışlardı. Oysaki bu sadece bir aldatmacaydı ve Çernayev de bu durumu bildiği için savaş halini devam ettirerek, Hokand'ın işgali için kararlılığını göstermiş oldu. Daha fazla bilgi için bkz. Saray, "Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri", *ODTÜ Asya Afrika Çalışmaları Grubu Yay.* Ankara 1984, s. 1-28. Sadıkov, *a.g.e.*, s. 62-92.

Bezak'ın 1861 yılında Harbiye bakanlığına yaptığı bir teklif, Taşkent'in kaderi hakkındaki ip uçları vermesi açısından önemlidir. "Taşkent, Rusya'nın en elverişli sınırı olarak kabul ediliyor. Hokand Hanlığı Taşkent'i tehdit ettiği taktirde Rus ordusu Siriderya ve Sibirya hattından yardım alabilir. Taşkent önemli bir endüstri şehri olup, Buhara, Çin ve Rusya'dan gelen kervanların buluşma noktasıdır. Taşkent işgal edilince sadece Hokand'ı egemenliğimiz altına almakla kalmayıp, Buhara üzerindeki nüfuzumuzu da arttıracaktır..."¹⁹⁰ diye devam eden bu teklif Türkistan Askeri Valisi Çernayev tarafından uygulamaya konulmuştur. Taşkent'in sigortası durumundaki Çimkent şehrinin işgal edilmesi de bir bakıma Taşkent şehrinin işgal edilmesi anlamına geliyordu.

Rus orduları 27 Eylül 1864 tarihinde Taşkente doğru yola çıkmış 1 Ekim tarihinde ise Ruslar Taşkent şehrinin doğu tarafında gözükmüştür. İki taraf arasındaki savaş 2 ekim tarihinde başlamış ilk Rus hücumu Musa Muhammed komutasındaki Taşkentliler tarafından başarı ile püskürtülmüştür. Gösterilen bu başarı Hokand Hanı Said Han'a bildirilmiş ve ülke genelinde büyük bir sevinçle karşılanarak halkın Ruslara karşı mücadele azmini kamçılamıştır. Bu haber üzerine Said Han ve en büyük destekçisi Leşker Başı Alim Kul ile Taşkent'e doğru yola çıkmışlardır. Kasım ayında Alim Kul püskürtülmüş olan Ruslara karşı tekrar harekete geçmiş Ikan muharebesinde Rusları tekrar yenerek geri çekilmek zorunda bırakmıştır.¹⁹¹ Çernayev'in kendi başına giriştiği ve başarısızlığa uğradığı Taşkent saldırısı Rus hariciyesi tarafından kısa bir süreliğine ertelenmiştir. Taşkent'i işgal etme yerine bu tarihe kadar işgal edilmiş olan bölgelerdeki mevkilerin tahkim edilmesi istenmiştir. 12 Şubat 1865 yılında, Rus Hariciye Bakanlığı'nın Orenburg Genel Valiliği'ne verdiği, "Rusya'nın Orta Asya sınırlarının genişletilmesi emri" üzerine General Çernayev birliklerini 20 Nisan 1865 tarihinde tekrar Taşkent'e sevk etmiştir.¹⁹²

¹⁹⁰Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 73.

¹⁹¹Sadikov, *a.g.e.* . s. 70 73.

¹⁹²Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 79.

Rus cephesinde bu gelişmeler olurken, işgale karşı koymaya çalışan Alim Kul savunma tedbirlerini alarak halkın Ruslara karşı koymaları için çalışmalarda bulunmuştur. Taşkent'i savunmaya gelenler arasında Hokandlılar, Andicanlılar, Nemanganlılar ve Oratepelilerden başka, çevreden gelen gönüllüler de vardır. Savaş tekrar başladığında Alim Kul yerinde yaptığı hazırlıkları neticesinde Rus askerlerin tekrar mağlup etmeyi başararak Rusları, atlı birlikleri ile Alçak ve Altıntepe mevzileri yolu ile Şortepe mevkiine kadar takip etmiştir. Çok büyük bir taktik hatasına düşerek, bu takip devam ettirilmemiş durum değerlendirmesi yapmak için yersiz bir toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantıda Kazak askerlerin ileri gelenlerinden Sultan Sadık ve Arslan Kenesarı zaman kaybetmeden Rusları takip ederek Türkistan, Akmescit gibi işgal edilen yerlerin kurtarılması gerektiğini söylemişlerdir. Fakat Hokandlı komutanlar; “ Eğer bu Kazakların dedikleri gerçekleşirse, biri han diğeri de vezir olmayı isteyerek bizden yüz çevirir” diyerek küçük hesapların peşinden koşmuş ve Rusların toparlanmasına olanak vermişlerdir.¹⁹³ 9 Mayıs 1865 tarihinde Rus hücumu tekrar başladığında olaylar Hokand'ın birliklerinin aleyhine gelişmeye başlamıştır.¹⁹⁴ Bazı grupların çatışmalara katılmakta imtina gösterdikleri bu savaşta Alim Kul Oratepe civarında ağır şekilde yaralanmış ve kısa bir süre sonra ölmüştür. Böylece Hokand kuvvetleri Taşkent'e çekilmiştir. Cesur Hokand komutanını Alim Kul'un ölmesi, üç gruba ayrılmış olan Taşkent halkının moralini son derece bozmuştur.¹⁹⁵

Aksilikler bununla da sınırlı kalmamış, bu hassas duruma rağmen Buhara Emîri Muzaffer Han, başkent Hokand'a saldırmıştır. Oysaki 9 mayısta Alim Kul'un ölmesi üzerine Taşkent ahalisi Buhara Emîri'nden yardım

¹⁹³Sadikov, *a.g.e.*, s. 70-75.

¹⁹⁴Kahramanlığı ile bilinen ve iyi bir komutan olan Ser Leşker Alim Kul, askerlerin gayretini arttırmak için savaş alanında askerler ile beraber savaşıyor top atışlarını kendisi idare ediyordu. Kendisi de Kıpçak boyuna mensup olan Alim Kul, bu sırada Kıpçak ve Kırgızlardan oluşan birliğin savaşmadan beklediğini görünce onlara haber göndermiş ve savaşmayan birliklere; “Bu nasıl ahval düşmanlık ve garzin zamanı değildir. Savaş bittikten sonra gönülleri ne isterse yaparım. şimdi birlik içinde savaşalım. Aksi halde devlet ve memleket elden gider” demiştir. Fakat bu sözleri tesir etmemiş ve bu grup savaşa dahil olmamıştır.bkz., Sadikov, *a.g.e.*, s. 76. MEB. Hokand Hanlığı mad. Cilt XIX, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1971.

¹⁹⁵Saray, “Rusların Orta Asya'yı ..”, s. 11.

talebine bulunmuştu. Bu esnada Çernayev kendilerinin de yardım edeceklerini bildiren bir mektubu Muzaffer Han'a yollamış ve Hokand Hanlığı'nın kuzey bölgelerinin işgal etmesi için davette bulundu. Fakat bu mektup Muzaffer Han'a ulaşmamıştır.¹⁹⁶ Bu mektup Han'a ulaşmamasına rağmen Buhara hanının bu mektubun ruhuna uygun hareket etmesi ve Taşkent için ölüm kalım savaşı yapıldığı esnada Hokand'a bağlı olan Hocent'i işgal ederek başkent Hokand kapılarına kadar yaklaşması Ruslar'dan başkasına yaramıştır. Henüz 15 yaşında olan Hokand Emîri Seyid Han bu gelişme üzerine Taşkent'ten ayrılarak başkente doğru hareket etmiş 10 Mayıs'ta Hanın Taşkent'i terk etmesi üzerine halk kaderi ile baş başa kalmıştır.

30,000 kişilik bir grup Ruslar ile savaşımaya karar vererek, çoğunluğunu eğitimsiz askerin oluşturduğu bir orduyla ve ilkel silahlar ile şehri savunmaya koyulmuştur. Bu gayretli savunmaya rağmen zenginlerden oluşan bir grup Ruslara yardım etmiştir. Tarihler 15 Mayıs gösterdiğinde Ruslar şehir duvarlarını aşmışlar ve sokak savaşları sonunda 16 Haziran 1865 tarihinde şehir tamamen işgal edilmiştir. Şehir işgal edildiğinde dış baskılardan korkan Çernayev, şehrin kendiliğinden teslim olduğu yalanını yaymak için şehrin ileri gelenlerinden kendi istekleri ile Ruslara kaldıklarına dair Çar'a bir mektup yazmalarını istemiştir. Şehrin ileri gelenlerinin böyle bir belgeye imza atmaması üzerine bir çoğu sürgün edilmiştir. Fakat şehrin işgali için hizmetleri dokunan 31 Rus yanlısı kişi bu mektubu yazarak Rusların siyasi emellerine hizmet etmiş ve bunlara Ruslar tarafından mükâfatlar verilmiştir.¹⁹⁷ Böylece önemli bir stratejik öneme sahip Taşkent şehrinin Ruslar tarafından işgali tamamlanmıştır

Çernayevin dış ülkelerin, özellikle İngilizlerin tepkisini yumuşatmak için baş vurduğu istekli katılım hilesine karşı, Damulla Salihbek Ahund'un verdiği cevap tarihi nitelikte olup, Rus işgalinin gerçek yüzünü gözler önüne sermesi açısından da önemli bir vesikadır. Kendi istekleri ile Ruslara

¹⁹⁶Halikova, *a.g.e.*, s. 100.

¹⁹⁷Hayit, *Türkistan Devletlerinin..*, s. 81. Rus Çarına yazılan bu mektubun tam metni için bkz. Sadikov, *a.g.e.*, s. 89-90 . Taşkent'in işgali için bkz., MacKenze, *a.g.m.*, s.214-216.

katıldıklarına dair bir mektuba imza atmaları söylenen Damulla Salihbek Ahund, Çernayev'e özetle şu tarihi cevabı vermiştir: "Biz meydana gelen olayları değiştirmeden adilane şekilde değerlendiriyoruz. Ruslar ve Hıristiyanlar Türkistan topraklarını Taşkent ile Akmescit'deki her bir kaleyi ve vilayeti savaşıla ve zorla kendilerine tabi ettiler. Özellikle Taşkent şehri aylarca susuz ve aç bırakıldı. Taşkent halkı Buhara Emîri, Harezm, Urgenç, Fergane ve diğer dindaşlarından yardım almaksızın, silahsız ve kurşunsuz bir şekilde dinleri için savaştılar. Halk son günde dahi, şehir binaların birçoğu yıkılıp yanıncaya dek düşmanla yaka yakaya gelecek şekilde savaşımıştır."¹⁹⁸

Taşkent halkı bu sıkıntılar içindeyken Ruslara karşı Buhara Emîri Muzaffer Han'dan yardım istemişlerdir. Bu yardım talebine karşı Muzaffer Han kendisine muhalif olan Mallahan'ın iade edilmeden yardım göndermeyeceğini söylemiştir. Muzaffer Han Taşkentlilere yardım edeceği yerde Hokand Hanlığının iç işlerine müdahale etmekle meşgul olmuştur. Hudayar Han yanında olduğu halde Hokand Hanlığı'nın merkezine saldırmış ve Hudayar Han'ı Hokand tahtına oturtmuştur. Kıpçaklar ve Kırgızlar Buhara Emîri'nden korkarak Hokand'ı terk etmişlerdir.¹⁹⁹ Tüm bu gelişmeler önce Taşkent'in sonra da Konad ve Buhara hanlıklarının işgaline zemin hazırlamıştır.

İster zorla ister gönüllü katılım olsun, Taşkent şehri Rusların kontrolüne girmiş ve Taşkent halkı kısa bir süre sonra Rus hâkimiyetinin perçinlenmesi yönündeki gelişmelere şahit olmuştur. Çar Hükümeti Taşkent'in işgalinden sonra 1867 yılında Siriderya ve Yedisu Vilayetlerini içine alan Türkistan Genel Valiliği'ni tesis ederek, bu birimin merkezini de Taşkent şehri olarak tayin etmiştir.²⁰⁰ Bu durum Taşkent'in Ruslar için ne derece önemli olduğunu ortaya çıkarmakla birlikte, Rusların Buhara

¹⁹⁸Sadikov, *a.g.e.*, s. 86-87. Taşkent işgali sırasında görülen ve daha sonra Rusların uydurma propagandası haline gelen, Türkistan'ın kendi isteği ile Rusya'ya katıldığı ve bu katılımın ilerici bir hareket olduğu yalanı için bkz, Baymirza Hayit, "Türkistanda Rusiya Hakimiyatı Taraqqiparvarlık Emişi", *Milli Türkistan*, San 95 A, Mart -Nisan 1963, s. 16-33.

¹⁹⁹Mirza Alim Bin Domulla Mirza Rahim Taşkendi, *Ansab As-Salatin ve Tevarih al – Havakin*, Erişim: http://www.turklib.ru/uploads/files/default/mirza_olim_toshkandiy.doc, 01 03 2009.

²⁰⁰Barakeyev- Haydarov.*a.g.e.*, s.112.

topraklarındaki ilerleyişinde Taşkent'in lojistik ve askeri destek veren önemli bir merkez olarak ön plana çıkmasına neden olmuştur.

Taşkent'in işgali, Türkistan toprakları üzerinde yaşayan insanların milli amaçlar doğrultusunda birlik olma konusundaki zaafalarını ve küçük siyasi hesapların nasıl büyük felaketlere yol açabileceğini gözler önüne sermesi açısından ibretlik ve ders alınması gereken önemli olaylardan biridir. Ayrıca bu olay Hokand ve Buhara Hanlığı'nın işgal edileceğinin bir göstergesi olmasından dolayı özel bir öneme de sahiptir.

Bu olayın hemen akabinde 24 Haziran 1865 yılında Rusların hazırlattığı bir anlaşma ile Hokand Hanlığı Rusya'nın nüfuzu altına girmiştir.²⁰¹ Fakat Ruslar Hokand Hanlığı'nın ortadan kaldırılması için bir müddet beklemişlerdir. 1867 yılında Türkistan Genel Valiliğinin kurulması ve başına geniş yetkiler ile Konstantin Von Kaufmanın getirilmesi, hanlıklarda Kaufman döneminin başlamasına neden olmuştur. Bu durumdan en çok etkilenen de Hokand Hanlığı olmuştur. Çünkü bu hanlık 1876 yılında bir vilayete dönüştürülmüş ve genel valiliğe bağlanmıştır. Türkistan Genel Valiliğinin kurulması Rusların Türkistan'ı işgal planlarının önemli bir safhasını oluşturmuştur. Geniş yetkilere ve askeri amaçlara göre teşkilatlandırılan bu idari birim imparatorluğun diğer vilayetleri gibi iç işleri bakanlığına değil savaş bakanlığına bağlanmıştır. Başına atanan valiye de o kadar geniş yetkiler verilmişti ki bu vali "yarım Çar" olarak adlandırılmıştır.²⁰²

1853 ile 1867 yılları arasında Ruslar Hokand Hanlığı'nı yavaş ama kesin bir şekilde etkisiz hale getirmişlerdir. Dıştan da yardım alamayan ve Hocent'in Ruslarca işgali ile Buhara ile bağlantısı kesilen hanlık, Buhara-Rus savaşında da tarafsız kaldı. Rus tehdidi yetmezmiş gibi, Buhara ile manasız mücadeleler 1870 yılına kadar devam etmiştir.²⁰³ Ayrıca yaşanan iç mücadelelerde, hanlığın ortadan kalktığı 1876 yılına kadar iki defa iktidar değişiklikleri meydana gelmiştir. Hanlık içinde yaşayan Kıpçaklar, Kırgızlar,

²⁰¹Saray, *Özbek Türkleri...*, s. 22.

²⁰²C. Tillabaev, "Rusya İmperyasının Turkistanda Memuri - Hududi Başkeruv Sahasındaki Siyasetining Bazı Hususiyetleri", *Özbekistan Tarihi*, 3. San 2005, s. 75.

²⁰³Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 87-89.

Sartlar ve Tacikler arasında yaşanan iktidar mücadelesinden Ruslar iyi bir şekilde yararlanmışlardır. Kıpçaklar ve Kırgızlar eski güçlerini yitirmiş Hudayar Han'a karşı halk Cihat ilan etmiştir. İşin garibi cihat ilan edilen Huhdayar Han, Ruslar tarafından desteklenmiş ve onlar sayesinde ayakta durmaya çalışmıştır. Ruslar'ın bu müdahalesi hanlığın resmen ortadan kalkmasına zemin hazırlamıştır.²⁰⁴ İç çekişmelerde Ruslardan yardım istenmesi ve Rusların da bu mücadelelerde taraf olarak, fırsatlardan layığı ile istifade etmesi, hanlığın Ruslar tarafından 8 Şubat 1876 yılında işgal edilerek, 19 Şubat 1876 tarihinde de Fergane Vilayeti adıyla Türkistan Genel Valiliğine bağlanması sürecini kolaylaştırmıştır. Böylece Hokand Hanlığı resmen ortadan kalkmış oldu.²⁰⁵

Taşkent'in işgal edilişi Türkistan topraklarındaki siyasi vaziyette köklü değişiklikler getirmesi açısından da önemli bir olaydır. Bu durum, Rusya'nın gerçek maksatlarını sezemeyen Buhara Hanlığı'nın farklı bir tutum içine girmesine neden olmuştur. Buhara Emîri Muzaffer, Taşkent'in düşmesi üzerine telaşa kapılmış ve Çernayev'in Taşkent'ten çekilerek Çimkent'e dönmesini istemiştir. Bu teklifi ciddiye alınmadığı gibi Çernayev, Türkistan vilayetindeki Buhara tüccarlarının ve vatandaşlarının yakalanıp mallarının müsadere edilmesi emrini vermiştir. Hatta 26 Haziran 1865 tarihinde Orenburg valisine bir mektup yazıp bu muamelenin tüm Rusya'da uygulanmasını istemiştir. Oysa Buhara Emîri'nin bu uygulamadan habersiz olarak Hokand Hanlığı'nın başkentini 10 Temmuz 1865 tarihinde işgal etmiş ve daha önce Hokand Hanlığı'ndaki iç çekişmelerde desteklediği Hudayar Han'ı²⁰⁶ Hokand tahtına oturtup Buhara'ya dönmüştür.²⁰⁷

²⁰⁴Beatrice Forbes Manz, "Central Asian Uprising in the Nineteenth Century; Fergana Under the Russians", *The Russian Review*, Vol. 46, 1987, s. 272. Ayrıca Hokand Hanlığı'ndaki iç mücadele için bkz., Mirza Alim Bin Domulla Mirza Rahim Taşkendi, *Ansab As-Salatın ve Tevarih al – Havakin*, Erişim: http://www.turklib.ru/uploads/files/default/mirza_olim_toshkandiy.doc, 01 03 2009

²⁰⁵Türkistan'da işgal edilen yerlerin idari teşkilatı ve bu yönetimi halkın tepkisi için bkz, Edward Allworth, *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance in Historical Overview*, Duke University Press, Durham and, London, 1994, s. 150-171.

²⁰⁶Akmescit'in kaybedilmesi ile Hokand hanlığında iç karışıklıklar yaşanmaya başlamıştı. Hokand Hanı olan Hudayar Han kardeşi tarafından tahttan indirildi. Hudayar han Buhara'ya sığınmıştı. Gelişen olaylar neticesinde kontrolü ele geçiren Alim kul Said han'ı tahta oturtmuş Hudayar Han da Buhara'da yaşamak zorunda kalmıştı. Hudayar Han iki defa hanlık tahtına oturmuştur. Birinci dönemi 1845-1858 yılları arası, ikinci dönemi ise 1865-1875 yıllarıdır. Ara dönemde kardeşi Molla Han 1858-

Hokand ve Hive ile savaşlarında Ruslar daima Buhara hanlığını tarafsız tutmaya çalışmış bu amacında da büyük ölçüde başarılı olmuşlardır. Hatta, Buhara birliklerinin savaş esnasında Hokand'a saldırması ile Ruslar, Buhara Hanlığının dolaylı yardımlarını dahi görmüştür. Fakat Rusya, Taşkent'i işgal etmesi üzerine Buhara'ya karşı güttüğü politikada köklü değişiklikler yapmıştır. Taşkent'in işgal edilmesi Emîr Muzafferin de aklını başına getirmiş ama artık iş işten geçmiş, Ruslar Buhara ile diğer hanlıkların işgal edilmesi için stratejik öneme sahip bir mevki ele geçirmişlerdi. Buhara Hanlığı, Taşkent'i Ruslar'dan tekrar alabilmek için diplomatik faaliyetlerde bulunsa da bir sonuç alamamıştır.²⁰⁸

3- BUHARA HANLIĞININ RUSLAR TARAFINDAN İŞGALİ VE BAĞIMSIZLIĞINI KAYBETMESİ

3.1. Emîr Muzaffer Han ve Faaliyetleri

Buhara Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgali ve ortadan kaldırılması Alim Han dönemine denk gelmesine rağmen, hanlık asıl öldürücü darbeyi Emîr Muzaffer döneminde almıştır. Emellerine ulaştıkları bu tarihe kadar Ruslar çok planlı bir şekilde hareket etmişler ve Türkistan'ın işgalini, başarılması gereken milli bir politika şeklinde düşünmüşlerdir. Sonuçta hedeflerinden sapmayarak, oluşan şartları da akıllıca kullanarak düşündükleri amaçlarına emin adımlarla yaklaşmışlar ve amaçlarına ulaşmayı başarmışlardır.

Nasrullah Han zamanında yoğunlaşan diplomatik ilişkiler, Emîr Muzaffer döneminde yerini sıcak temaslara bırakmış, bu askeri harekâtlar neticesinde Buhara Hanlığı Rusya'ya bağlı bir devlet haline gelmiştir. Bu

1863 ve Sayit Han 1862-1865 Hokand Hanlığı'nın başına geçtiler. Hudayar Han 1875 yılında çıkan isyan sonucunda bu sefer de Rusya'ya iltica etti. Bkz. Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 74-75.

²⁰⁷Halikova, *a.g.e.*, s. 101.

²⁰⁸Mert, *a.g.e.*, s. 96.

nedenle Rus işgallerinin başladığı ve Buhara Hanlığı'nın tamamen ortadan kaldırıldığı 1920 yılına kadarki siyasi hayatını "Rus işgali döneminde Buhara Hanlığı" başlığı ile adlandırmak konunun anlaşılır olması için önem arz etmektedir. Çünkü bu tarihten itibaren Buhara Hanlığı siyasi, ekonomik, kültürel ve askeri bakımdan Rusların güdümüne girmiş bu sahalardaki hayatında önemli değişiklikler meydana gelmeye başlamıştır. Bu süreç Buhara Hanlığı Ruslar tarafından tamamen işgal edilmesi ile sonuçlanmıştır.

Buhara Hanlığı son elli yıldan beri iyi idarecilerden mahrum olmasına rağmen, Türkistan Hanlıkları içinde ağırlığı olan kuvvettir. Geçmişte Türkistan Müslümanları, yenemedikleri güçler karşısında yardım için umumiyetle Buhara emîrlere müracaat etmişlerdir. Taşkent'in işgale uğraması ve şehri müdafaa edenlerin Ruslarca katledilmesi bütün Türkistan ülkelerinde olduğu gibi Buhara'da da büyük üzüntü yaratmıştır. Rus işgalini nefretle karşılayan Taşkent ahalisi Buhara Emîrine elçiler göndererek kendilerinden şehri kurtarmasını rica etmişlerdir. Emîr Muzafferiddin'in babası Nasrullah Han'ın başlatıp uzun yıllar sürdürdüğü ve kendisinin de devam ettirdiği Hokand düşmanlığını Taşkentlilerin bu yardım çağrısı karşısında unutarak şehri Rus işgalinden kurtarmaya karar vermiştir.²⁰⁹

Buhara - Rus ilişkileri olumlu bir hava ve zeminde başlamışsa da, Rusya'nın Hindistan'a yakınlaşmak için bu devleti istila etmek gibi gizli bir gündeminin olması iki ülke arasındaki ilişkilerin savaş ile son bulmasına neden olmuştur. Buhara'nın ham maddeleri Rusya için önemli olduğundan Rusya, Buhara'yı ticaret ortağı olarak kabul etmiştir. Aynı zamanda Buhara, Kâbil, Keşmir ve Herat'a gönderilen Rus mallarının bir geçit yeridir. Daha 1846 yılında Petersburg'da siyasî bakımdan Buhara'nın Rusya için tehlikeli olmadığı fikri hakimdir. Fakat Taşkent'in işgalinden sonra Rusya, Buhara siyasetini tamamen değiştirmiştir.²¹⁰ Taşkent'in işgalinden sonra Ruslar'ın gizli gündemin hayata geçirilmesi için uygun ortam ve zemin oluşmuştur.

²⁰⁹ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde...*, s. 77.

²¹⁰ Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 92.

Temmuz 1867 yılında Kaufman ilk Türkistan genel valisi olarak atadığında ona askeri, siyasi ve ekonomik açıdan süper yetkiler verilerek, ona Türkistan topraklarını Rusya'ya bağlama emri verilmişti. Bu yetkiler ile donatılan Kaufman bu hususta şunları söylemiştir; “ Tüm belirtiler Buhara'nın işgal edilmesi yönündedir. Barış ya da savaş ile Buhara ikna edilmeli daha sonra da kayıtsız şartsız olarak boyunduruk altına alınarak bu topraklar bizim topraklarımıza katılmalıdır. İşgalden sonra yapılacak reformlar ile buradaki yönetim güçlendirilmelidir ki, Rus otoritesi burada sonsuza dek hakim olsun.”²¹¹ Kaufman'ın bu söyledikleri Buhara için kötü günlerin başlaması anlamına geliyordu. Rus milli politikası ve Buhara'nın işgal edilmesi gereği yakın bir zamanda Buhara – Rus savaşının başlaması anlamına geliyordu.

Hokand Hanlığının nüfuz altına alınmasından sonra Ruslar, Buhara Hanlığı'na yönelmiştir. Buhara'nın işgali, Rusya'ya siyasi askeri ve ekonomik kazanımlar sağlayacak olan Türkistan işgal siyasetinin sadece küçük bir kısmını teşkil ediyordu. Başka bir ifade ile Ruslar tarafından çözülmesi gereken büyük bir bulmacanın küçük fakat önemli bir parçasını ifade ediyordu. Buhara Hanlığı'nın tabiri caizse bulmacanın önemli halkası olmasının sebebi hanlıkların içinde en güçlü hanlık olmasından kaynaklanıyordu. Çünkü Buhara Hanlığı kendini Timur Devleti'nin mirasçısı olarak görüyor ve askeri güç bakımından da kendini diğer hanlıklardan üstün tutuyordu. Gerçekten de Buhara'nın askeri gücü diğer hanlıklardan kıyasla daha fazlaydı. Zira, diğer hanlıklar Buhara Hanlığı'ndan ayrılarak siyasi hayatlarına başlamışlardı. Buhara Hanlığı XIX yüzyılda da diğer hanlıklardan daha zengin, daha yoğun nüfuslu, toprak bakımından daha geniş ve şehirleşme oranı daha fazla olan bir hanlıktır. Bu yüzyılın sonlarında İngiltere ve Kuzey İrlanda toprakları kadar bir toprak genişliğine sahiptir.²¹²

²¹¹David MacKenzie, “Turkistan's Significance to Russia”, *Russian Review*, Vol.33, No 2, April 1974, s. 171.

²¹²Becker, *a.g.e.*, s. 6. İngiltere'nin yüzölçümü 130,395 kilometrekare, Kuzey İrlanda'nın yüz ölçümü ise 114.121 kilometrekaredir. Türkiye'nin yüz ölçümü ise 814578 kilometrekaredir. Bu verilere göre; İkisinin toplamı yaklaşık olarak Türkiye yüz ölçümünün 3'te 1'ine denk gelmektedir.

Emîr Muzaffer döneminde Buhara'da bulunan Vambery'nin Emîrin ikinci Timur olma niyetinde olduğundan bahsetmesi²¹³ Buhara Emîrlерinin Türkistan'daki siyasi niyetleri hakkında bize bilgi vermektedir. Buhara Hanlığı nüfusu ve topraklarının genişliği bakımından da ön plana çıkmaktaydı. 1850 yılında Türkistan'ın nüfusu beş milyon civarında olup bu nüfusun üç milyonu Buhara topraklarının içindeydi.²¹⁴ Bu sebeptendir ki Buhara Hanlığı kendini daima Timur devletinin mirasçısı olarak görmüş ve hanlıklar arasında iş birliğinin ancak bu toprakların Buhara'ya ilhakı ile olabileceğini düşünmüştür. Bu amaçlarına ulaşmak içinde Hokand ve Hive ile daima savaş halinde olmuşlardır. Fakat Buhara Hanlığı'nın bu gücü sadece çevresindeki hanlıklara nazaran etkili ve değerliydi. Bölgenin siyasi ve askeri kaderinde etkili olmaya başlayan Batılı Ruslar söz konusu olunca, Buhara Hanlığı'nın bu gücü önemsiz ve geçersiz bir hale gelmiştir.

Ticaret yollarının değişmesi ve Şii İran'ın Türkistan ile Orta Doğu ticaret yollarına bağlayan yolları kapatması, bu ticaret yollarından ekonomik kazanç sağlayan Türkistan Türklüğünün iktisaden gerilemesine neden olmuştur. Bu gerilik doğal olarak hanlıkların kültür ve medeniyet sahasında geri kalmalarında en önemli rolü oynamıştır.²¹⁵ Bu durum Türkistan hanlıklarının askeri gücünü de etkileyerek ateşli silahların ve modern orduların savaşlarda kullanılmasına engel olmuştur. Buhara Hanlığı Türkistan hanlıkları içinde liderlik yapacak avantajlara sahip olsa da, Türkistan'daki genel olumsuz durumu yaşayan bütünün bir parçası olması, Buhara'nın her alanda daha güçlü olan Rusya'ya karşı direnmesini engellemiştir.

Buhara ile Ruslar arasında sıcak çatışmaların başladığı Muzaffer Han döneminde, daha önceki devirlerde olduğu gibi, kaderci bir anlayış ve yaşam tarzı Türkistan ve Buhara topraklarında hakim durumdadır. Buhara Hanlığı bilimsel gelişmeleri Türkistan topraklarına getirmeyi başaramadığı gibi son dönemler hariç bu hususta herhangi bir refleks de geliştirememiştir. Ortaçağ Avrupa'sında geçerli olan skolâstik anlayış, Yakın Çağ Buhara'sında hakim

²¹³Hayrulla İsmetulla, "Buhara Emîrining Mehfi Mektubu", *Tefekkür*, San 1, Yıl 1999, s. 106.

²¹⁴Evans, *e.g.e.*, s. 1.

²¹⁵Becker, *a.g.e.*, s.4.

durumdadır. Bilimsel ve teknik geriliğin yanında Rusya'nın büyük bir güç olarak Türkistan'a yönelmesi Buhara Hanlığı'nın kaderini tayin eden ikincisi gelişme olmuştur. Ruslar, Türkistan topraklarını ele geçirmek ve İngilizlerin bu bölgeye sızmasını engellemek için, Alaska topraklarını 7,2 milyon dolara satıp bu paranın bir miktarını bu bölgelerdeki savaşlarda kullanacak kadar kararlı hareket etmişlerdir.²¹⁶

Bu şartlar altında Buhara topraklarına yönelen Rusya işgal hareketlerine başlamadan önce diplomatik faaliyetlerde bulunarak işgal hareketleri için avantajlar sağlamaya çalışmıştır. Rusya, Türkistan da askeri faaliyetlerini sürdürürken bir yandan da Avrupa ülkelerinde diplomatik faaliyetlerde de bulunuyordu. 21 Kasım 1864 yılında Rusya başbakanı Gorçakov bütün Avrupa ülkelerine Türkistan'ı işgal edeceklerini ve bu bölgelere medeniyet götüreceklerini duyurmuştur.²¹⁷

Dış ülkeleri bu şekilde ikna etmeye ya da en azından tepkilerini yumuşatmaya çalışan Rusya, diğer yandan Buhara Hanlığı'na Hokand Hanlığı ile savaşması halinde yardım edeceği vaadinde bulunarak Türkistan hanlılarının iç çekişmesinden yararlanmaya çalışmıştır. Rusya, Türkistan devletleri arasında birliğin sağlanmaması için diplomatik faaliyetlerde de bulunmayı ihmal etmemiştir.²¹⁸

Taşkent'in işgali olayı Buhara Emîri'ni gaflet uykusundan uyandırarak, Emîr'i farkına vardığı Rus tehlikesine karşı önlem almaya zorlamıştır. İlk iş olarak, İngiltere ve Osmanlı Devleti'ne elçi göndermiştir. Diplomatik destek için bu iki ülkeyi seçmesinin geçerli sebepleri vardır. Zira, Rusya'nın güçlenerek İngiltere'nin Hindistan hakimiyetine zarar vereceğini ve bu durumdan İngiltere'nin de rahatsız olduğunu düşünmüştür. Bu ümitle, İngilizlerin kendisine yardım edeceğini ummuştur. Rusya'nın Osmanlı Devletinin amansız düşmanı olduğu malum idi. Ayrıca Osmanlı Kırım Savaşında Türkistan Türklerinin hunhar düşmanı olan Rusları yenmişti. Batılı

²¹⁶Erşahin, *a.g.e.*, s.83.

²¹⁷Mert, *a.g.e.*, s. 95.

²¹⁸Mert *a.g.e.*, s. 94.

devletlerinin Osmanlı Devleti'nin yanında yer almasının da sebebi Rusya'nın İngiliz ve Fransızların hâkimiyet alanına doğru yayılması idi. Başında halifenin bulunduğu bir devletin yardımı da moral açısından çok önemliydi. Ayrıca Batı'da bu iki ülkenin dışında yardım edebilecek ve Rusların ilerleyişinden rahatsız olup yardım edebilecek başka bir ülke de yoktur. Fakat gelişmeler sanıldığı gibi olumlu bir çizgide seyretnemiştir.

Muhammed Parsa Efendi 11 Kasım 1866 yılında Britanya – Hind Hükümeti ile görüşmek için Peşaver'e gitmiştir. 9 Ocak 1867 yılında Sir Laurens ile Kalküta'da görüşmüştür. Ama herhangi bir yardım temin edememiştir. Parsa Efendi, Kraliçe Viktorya ve Osmanlı padişahı Abdülaziz'e verilmek üzere getirdiği mektupları vermek için önce İstanbul'a gelmiş oradan da Londra'ya gitmiştir. İlk olarak İstanbul'a gelmiş 22 Eylül 1867 yılında Abdülaziz tarafından kabul edilmiştir. Buradan da İngiltere'ye gitmiş fakat bir başarı sağlayamamıştır.²¹⁹

Muhammed Parsa Efendi'nin Babı Aliye sunduğu belgeler 6 Mayıs 1868 tarihinde Mecl-i Mahsus'a sevk edilmiş ve muhtelif zamanlarda bu konular değerlendirilmiştir. 7 Haziran 1868 tarihli Tezkere-i Samiye de özetle şu görüşlere yer verilmiştir. "Buhara ile Osmanlı arasında mesafe çok uzak olduğundan fiilen yardım etmek mümkün değildir. Buhara Hanlığı kendi içinde birliği sağlayamadığı gibi komşusu Hive ve Hokand ile de hoş geçinememektedir. Kurtulmaları, birlik olmaları, iç işleri ve fikirlerini ıslahları ile mümkündür. Rusların son tecavüzleri ve Taşkent'in işgalinden bahisle kendilerinin Osmanlı himayesine alınarak yabancıların saldırılarından kurtarılmasını isteyen bir elçi geldi ve getirdiği mektup mecliste görüşüldü. Osmanlı Buhara'nın bu tür felaketlerden kurtulmasını arzu etmektedir. Fakat iki devlet arasında başka devletlerin olması fiilen yardımı imkânsız kılmaktadır. Fakat aralarında bir sulhun yapılması için Osmanlı Devleti kefilidir. Fakat bunun olması için Buhara'da birliğin sağlanması gerekmektedir. Rusların Hindistan'a yaklaşması İngilizleri rahatsız etmesi beklenirdi. Fakat Rusya Buhara'daki hareketlerinin Hindistan ile alakasının

²¹⁹Mert, *a.g.e.*, s. 97.

bulunmadığına dair teminat vermiştir. Bu durum İngilizlerce uygun görünmüştür. Bu durumda yardım umudu kalmadığı için Ruslarla sulh yapılması ve komşu ülkeler ile iyi geçinmesi gerekmektedir.”²²⁰

Buhara'nın mevcut durumunu ortaya koyan ve Osmanlı Devleti'nin ortaya koyacağı tavrı ifade eden bu görüşler, Osmanlı Devletinden etkili bir şekilde yardımın gelmeyeceğini ortaya koymaktadır. Bu durumda Buhara Hanlığı güçlü ve saldırgan komşusu ile baş başa kalmıştır. İşgalden kurtulması için ne Buhara'nın mevcut durumu ne de Rus cephesinde gelişen olaylar, Buhara'nın lehine gelişecek olaylara işaret etmiyordu.

Çünkü Ruslar, Hokand'dan sonra Buhara Hanlığını da işgal etmeye karardır. Bu işgallerin bir plan dahilinde yürütüldüğü ve Buhara Hanlığı'nı da kapsadığı II Aleksandr'ın resmi makamlara gönderdiği uyarılardan da anlaşılıyordu. Bu yazılarda şöyle denilmekteydi: “ Bizim doğu istikametinde ileri atılmamız, sadece Siriderya kadar bir yayılma olmayıp İran ve Hindistan'a kadar uzanacaktır. Şimdiye kadar fethetmiş olduğumuz bölgelerdeki mevkiimizi takviye edene kadar, Hokand, Hive ve Buhara'nın bize karşı birleşik bir cephe kurmasına mani olunmalıdır. Bundan dolayı Hokand ve Buhara Hanlığı ile hiçbir anlaşma yapılmamalıdır. Buhara Emîrliği'nin kontrolümüze girmesi için baskı yapılmalıdır.”²²¹

Emîr Muzaffer, Hokand'ı işgal edip kendi ülkesine döndüğünde, Buhara vatandaşlarının bir kısmının General Çernayev'in emri ile hapsedildiğini öğrendi. Ayrıca Taşkent'in işgalini protesto etmek ve iade edilmesini talep etmek için Petersburga gönderdiği elçilik heyeti Orenburgta durduruldu. Çünkü Türkistan ile ilgili konularda tam yetki ile donatılan Orenburg Genel Valiliği, elçilik heyetinin Petersburg'a gitmesine lüzum görmemiştir. Bu duruma çok sinirlenen Emîr, Hokand işlerine karışmasını engellemek ve ülkesini Rus ticaretine açmak görevlerini üslenen Rus elçilik heyetini tutuklatmıştır.²²²

²²⁰Mert, a.g.e., s.100-101.

²²¹Hayit, *Türkistan Devletlerinin..*, s, 71-72.

²²²Mehmet Saray, *Rusların Orta Asya'yu..*, s. 13.

Bu arada hanlığa bağlı güçlerin komutanı Rustembek 1865 yılının Eylül ayında Taşkent'in güneyindeki Çırçık denilen arazilerde askeri faaliyette bulunmuştur. Taşkentin güvenliği için önemli olan Çırçık bölgesinin alınması için Ruslar 12 Eylül'de harekate girişmişlerdir. Çırçık Nehri'ni geçerek Taşkent'in güney ve güneybatısında yer alan Toytepe, Niyazbek, Çınaz, Keluvçı ve Piskent mıntıkalarını ele geçirmişlerdir.²²³ Böylece Rusya ve Buhara arasındaki olası bir savaşın fitili ateşlenmiştir. Çünkü Emîr, Taşkent'in geri alınamayacağını bildiğinden en azından Rusların geçmeyeceği bir sınırın belirlenmesini istiyor, Ruslar ise Taşkent'in güvenliğinin sağlanması için önündeki bir kısım toprakların işgal edilmesi gerektiğine inanıyorlardı.²²⁴

Ekim 1865 tarihinde Çernayev, Buhara'ya bir elçilik heyeti göndermiştir. Emîr kendi elçilerine yapılanlara karşılık bu heyeti tutuklamıştır. Karşılıklı olarak elçilik heyetlerinin tutuklanması Çernayevi kızdırmış ve hazırlıkları tam olarak tamamlamadığı bir müfrezeyi Çınaz mevkiinden Cizzak'a doğru göndermiştir.²²⁵ Daha sonrasında kendisinin de katıldığı hareket kış şartlarında yapıldığı için güçlükler ile karşılaşmıştır. Rus birlikleri Cizzak kalesine ulaştığında kale sakinleri etkili bir müdafa ile Çernayevin geri çekilmesini sağlamışlardır. Açlık ve salgın hastalıklar Rusları zor durumda bırakmıştır. Rus ordusu çekilirken süvariler tarafından takip edilmişler ve zorlukla Siriderya'nın sağ kıyısına geçebilmişlerdir. Keşif heyeti niteliğindeki bu birliğin aldığı yenilgi sürekli kendi başına hareket eden Çernayev'in kaderinde etkili olmuş ve Mart 1866 yılında kumandayı Tuğgeneral D.I. Romanosky almıştır.²²⁶

Bu olaydan sonra Buharalı askerler Taşkent yakınlarına kadar askeri hareketlerde bulunmaya başlamışlardır. Hatta Taşkent'teki Buhara taraftarları isyan hareketlerine dahi başlamıştır. Bu durum karşısında Romanosky askeri önlemler almaya karar vererek askeri birliklerini takviye etmeye başlamıştır.

²²³Halikova, *a.g.e.*, s. 102.

²²⁴Saray, *Rusların Orta Asya'yu..*, s.12.

²²⁵Halikova, *a.g.e.*, . 103. 12 Ocak 1865 yılında başlayan bu hareket 16 bölük. 6 Kazaçık yüzlüğü ve 16 toptan oluşuyordu. Hayit, *Türkistan Devletlerinin..*, s. 93.

²²⁶Saray, *Rusların Orta Asya'yu..*, s. 13. 11. Temmuz 1867 yılında Türkistan Askeri Valiliği kurulunca, ilk askeri vali olarak K.P Kaufman atandı.

Bu arada Emîrin İcrar mevkiine geldiğini duyunca, 5 Mayıs 1866 tarihinde İcrar'a doğru yola koyulmuştur.²²⁷

3.1.1. Rusya ile Buhara Arasındaki İlk Önemli Savaş ve Sonuçları

İki ordu 8 mayıs tarihinde karşılaşmış fakat savaşın sonucunu belirleyen çatışmalar 9 mayısta gerçekleşmiştir. Buhara ordusu 5000 Mangıt, 30.000 Kırgız, 10.000 Türkmen'den oluşuyordu. O günün şartlarında oldukça önemli olan 20 tane toptan, Ruslar kadar verimli şekilde yararlanamayan Buhara ordusunun kaderini, Rusların etkili top atışları belirlemiştir. Teknik açıdan güçlü olan düzenli Rus ordusu, kayıplarını yeni askerler ile takviye ederek etkili top atışları sayesinde Buhara ordusuna büyük kayıplar vermiştir.²²⁸ Emîr Muzafferiddin "İcrar" denilen bu yerde 3.000 kişilik Rus kuvvetine bir-iki saatten fazla dayanamayıp bütün eşyasını taşıt ve toplarını (20 toptan 10 kadarını) bırakıp geriye çekilmiştir. Kalabalık olmasına rağmen yenilen Buhara ordusunun niteliği mağlubiyete davetiye çıkarır gibidir. Ordunun esasını, ceza için askere alınan suçlu ve sabıkalılar oluşturmuştur. Kalan ahali ise gelişi güzel fırkalara bölünmüş olup, ordu tecrübeli komutanlardan yoksun bir şekilde idare edilmeye çalışılmıştır. Süvari askerlerin kumandanlığını güya İslâmiyet'i kabul edip Osman adını alan bir firari Rus Kazak neferi, topçu fırkasının kumandanlığını ise yine bir kaçak Rus yapmıştır. Emîr Muzaffer, Müslümanlar'dan hatta Osmanlı Türkleri'nden bile topçuluğu bilen bir adam çıkmayacağına inanmıştır. Fakat piyade askerine bir Osmanlı Türkü kumanda etmiştir. Ruslar ile muharebe için Afganlılar'dan 2000 kişilik bir ordu kiralanmış, bunların reisliğini de İskender²²⁹ adında bir Afganlı şehzade yapmıştır ki, bu şehzade de ihanet edip Ruslar tarafına geçmiştir.²³⁰ Tüm şartlar Emîrin aleyhinde iken savaşın farklı şekilde sonuçlanması elbette beklenemezdi. Bu bu savaş Rusları çok

²²⁷Halikova, *a.g.e.*, s. 107.

²²⁸Âlimî, *a.g.e.*, s. 66.

²²⁹İskender Han Afganlıların Belh'teki generallerindendi. Serdar Rahman Han ile Buhara'ya firar etmiş ve orada kalmıştır. Ruslar tarafına geçerek Rus ordusunda özel görevler generali oldu. Hayit, *Türkistan Devletlerinin..*, s. 95.

²³⁰Togan, *Türkistan..*, s. 228-229.

sevindirmiş ve tüm Türkistan topraklarının işgali için önemli bir adım atmalarına olanak vermiştir.

Buhara, bu savaşı 5000 ölü vererek kaybetmiştir. İcrar'da kaybedilen bu kanlı savaştan sonra Buhara'nın geleceği, hatta varlığı bile tehlikeye düşmüştür. Öyle ki Ruslar'ın İcrar zaferine Çar bile sevinmiştir. Bu savaş Ruslar'a, Buhara Emîrliği üzerine başka seferlere girişme cesareti vermiştir. Fakat ordu Semerkand ve Cizzak yerine Hocent şehrine yönelmiştir. Çünkü Romanosky yorulan ordusunu çöl ve kurak bir araziden geçirmeyi uygun görmemiş, 20-25 Mayıs 1866 tarihleri arasında yapılan savaşlar sonunda top atışlarına daha fazla dayanamayan bu şehir de, 25 mayısta Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Bu savaşta 2.500'den fazla kişi ölmüştür.²³¹

Bu ani ve ağır yenilgiden sonra Buhara Emîri, gözaltında tuttuğu Rus elçilik heyetini serbest bırakarak sulh için son bir defa daha teşebbüste bulunmuştur. Oysa Romanosky hukuken Buhara ile resmi bir anlaşma hakkına sahip değildir. Bu nedenle askeri hareketlere ara vererek Taşkent'e geri dönmüştür. Bir süreliğine Buhara ile Rusya arasında savaş durmuştur. Orenburg genel valisi Kricanovsky savaş yanlısı bir politikadan yana olduğu için öncelikle Hokand Hanlığının tamamıyla işgal edilmesi gereğine inanıyordu. Hatta Romanovsky'e bu meyanda bir mektup göndermiştir. Fakat sulh görüşmeleri için Buhara elçilerinin gelmesi farklı gelişmelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Buharalı elçiler her ne şarta olursa olsun bir anlaşmanın imzalanması gereğine inanmışlardır. Oysa Kricanovsky Buhara'ya ait olan Oratepe ve Cizzak'a kadar olan toprakların işgali için hazırlıkların yapılmasını emretmiştir. 100 bin altın savaş tazminatı verilmesi şartı dışında Buhara elçileri önerilen tüm teklifleri kabul etmişlerdir. Kricanovsky bu şartın 10 gün içinde yerine getirilmemesi durumunda savaş halinin devam edeceğini bildirmiştir.²³²

On birinci gün, yani 7 Eylül 1866'da Ruslar Buhara topraklarına tekrar saldırmışlar ve Oratepe ile Cizzak'ı işgal etmişlerdir. Sadece Oratepe'de

²³¹Hayit, *Türkistan Devletlerinin..*, s. 94. Halikova, *a.g.e..s.* 109.

²³²Halikova, *a.g.e.*, s. 110.

15.000'den fazla Buharalı öldürülmüştür. Rusların bu kararlığı Orenburg Genel Valisi Kricanovsky'nin tutumundan kaynaklanmıştır. Onun Buhara ile ilgili Romanosky'e yolladığı mektuptaki ifadeleri Rusların bu kararlılıklarını açıkça göstermektedir.²³³ Ruslar 1868 yılının mart ayının sonuna kadar, Buhara topraklarında son savaş için hazırlanmışlardır. Yapılan sulh teklifleri reddedilmiştir. Ruslar daha başka ilhak hedeflerinin peşinde oldukları için bir sulh anlaşmasını bilinçli olarak geciktirmişlerdir.²³⁴

Bu arada Rus cephesinde Buhara ve diğer hanlıkları yakından ilgilendiren önemli bir idari gelişme meydana gelmiştir. Rus orduları, Türkistan'ı istilaya başladıkları 1865 yılında bir step komisyonu kurarak işgal edilen ülkelerin nasıl idare edilebilecekleri hakkında çalışmalara başlamıştı. Çar'ın plâni beğenmesi üzerine 11 Nisan 1867'de uygulanmaya başlanmıştır. Buna göre Orenburg ve Batı-Sibiryâ genel valiliklerinin haricinde merkezi Taşkent olan müstakil bir genel valilik kurulacaktır. 11 Temmuz 1867'de yürürlüğe giren ve ilk genel vâililiğine de Kaufman'ın getirildiği ve bilahare Türkistan'ın tamamı işgal edildikten sonra nihai şeklini alan Türkistan Genel Vâililiği'ne Sirderya, Fergana, Semerkand, Zerefşan ve Hazar ötesi dahil edilmiştir. Bu idari yapılanma, Rusya'nın Buhara'ya karşı daha kararlı ve etkili hareket etmesine olanak vermiştir.²³⁵ Çünkü yeni kurulan Türkistan Genel Valiliği'nin merkezi olan Taşkent Türkistan'daki askeri faaliyetlerin önceki merkez üssü olan Orenburg'tan daha yakındır.

General Kaufman'ın karşısındaki en büyük mesele Buhara ile Rusya arasındaki sınır anlaşmazlığı olmuştur. Çünkü Buhara ile Rusya arasındaki sınır belirsiz bir şekilde duruyor, özellikle Cizzak dolaylarında Buharalı askerler faaliyetlerde bulunuyorlardı. 1868 yılının başların da bu kontrolsüz askeri faaliyetler devam etmiştir. 15 nisanda ciddi taarruzlar olunca, Kaufman 18 Nisan'da 25 piyade bölüğü, 7 tane Kazaçık yüzlüğü, 16 top toptan oluşan

²³³Buhara elçisi ile görüşmeler devam ederken Romanosky'e yolladığı mektupta şöyle diyordu: "Yaptığımız gibi Emîri yendikten sonra, iyice sıkıştırılmalı ve ona bir santim yer bırakmamalısınız. Bkz. Saray, *Rus. İşgal Devrinde...*, s. 14.

²³⁴Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 95.

²³⁵Mehmet Saray, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul, Nesil Yayınları, 1993 s. 17.

3600 kişilik bir ordu ile Taşkent'ten Buhara topraklarına doğru harekete geçmiştir. Zerefşan vadisine geldiklerinde 1 Mayıs tarihinde ilk çarpışmalar meydana gelmiştir. Barış tekliflerini kabul etmeyen General Kaufman Semerkand şehrine hücum etmiştir.²³⁶ Rusların bu kararlılığına karşın Buhara tarafında olumsuz olaylar yaşanmıştır. Rusların şehre saldıracağını daha öncesinden sezen Semerkand Beg'i Baba Hoca, Emîre bir mektup göndererek; "Benim aldığım duyumlara göre Rus ordusu Yengikurganda beklemekteler. Yakın zamanda Semerkand üzerine yürüyecekler. Buna karşı nasıl bir önlem almamızı buyurursunuz? Sizin emriniz üzere oğlunuz idaresindeki askerler Çopantepe mevkiine yerleştirildi. Halkın bir kısmı silahlanıp orduya katıldı. Halkınız sizi şafakta çıkacak güneş gibi beklemektedir. Sizin gelmeniz ile ordunuz cesaretlenecektir" ifadeleriyle Emîr'i şehre davet etmesine rağmen, Emîr Semerkand'a gitmemiştir.²³⁷

Bu şartlar altında Ruslara karşı direnmeye çalışan Buhara ordusu Çopanata mevkiindeki savaşı kaybederek geri çekilmiş, şehrin kaderini tayin eden bu savaşın ardından 2 Mayıs 1868 yılında sadece 2 kişi kayıp veren Rus ordusu, ülkenin en büyük ikinci şehri Semerkand'ı bir direnme ile karşılamadan işgal etmeyi başarmıştır.²³⁸

Buhara şehrinden sonra devletin en önemli şehrinin işgal edilmesi halk ve Emîr üzerinde çok olumsuz bir etki bırakmıştır. Zira Emîr, Semerkand'ın işgal edildiğini duyunca; "Allah beni Semerkand'dan mahrum bırakacağına canımı alsaydı daha iyi olurdu."²³⁹ demekle yetinmiş şehrin savunulması için gönderilen davetlere kulak asmamıştır. Söyleyen için bir anlam ifade etmese de, Emîrin bu sözleri Semerkand'ın, Buhara'nın geleceği için ne kadar önemli olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Çünkü Semerkand'ın alınması Buhara'nın hayat damarlarından birinin kopması demektir. Nitekim de öyle olmuş, Zerefşan Nehri'nin yukarı mecralarını elinde tutan Rusya, ileriki tarihlerde Buhara'nın su kaynaklarını kontrol etmeye başlamıştır. Kurak

²³⁶Halikova, *a.g.e.*, s. 117.

²³⁷Sadikov, *a.g.e.*, s. 104.

²³⁸Halikova, *a.g.e.*, s. 117.

²³⁹Barakayev - Haydarov, *a.g.e.*, s. 113.

iklim özellikleri ve Buhara halkının temel geçim kaynağının tarım olduğu dikkate alındığında bu nehrin Buhara toprakları için önemi daha iyi anlaşılmış olur. İleriki dönemlerde Buhara topraklarında ciddi anlamda su sorunu yaşanmaya başlanmış, bunun üzerine Buharlıların terk ettiği topraklara Rus göçmenler yerleşmeye başlamıştır. Buhara'da susuzluk nedeniyle tarımsal üretim düşmüş bu durum Buhara topraklarına farklı kaynaklardan su getirme arayışlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur.²⁴⁰

Rusların Semerkand'ı bir oldu bitti ile işgal etmelerinin bir sebebi de verimli topraklarıdır. Hokand Hanlığı'nı nüfuzları altına almayı başaran Ruslar, Fergana gibi verimli toprakları olan bir bölgeyi ele geçirmişlerdi. Şimdi de Semerkand'ı ele geçirmişler ve tarım açısından çok verimli bu iki bölgede yetişen pamuk, gelişmekte olan Rus tekstil sanayisi için hammadde kaynağı olmuştur. Bu bölgeler yarı bağımsız olan Buhara ve Hive'nin aksine Türkistan Genel Valiliği'ne bağlanarak Rus toprağı sayılmıştır.²⁴¹

3.1.2. Son Direniş Zirebulak ve Sonrası

Semerkand'ın düşmesinden sonra ilerleyen Rus birlikleri Buhara ile Semerkand arasında yer alan Kettekurgan mevkiine ulaşmışlardır. Rus birlikleri burada ağır hücumlara maruz kalınca Semerkand'ta bulunan Kaufman, emrindeki askerler ile 30 Mayıs günü bu mevkiye doğru yola çıkarak Rus ordusunun yardımına ulaşmıştır. 6 bin piyade 15 bin süvari ve 14 hafif toptan oluşan Buhara ordusu, Zirebulak denilen mevkide mevzilenmiştir. Buna karşılık Rus ordusu sol ve sağ kanat olarak konuşlanmış, savaş 2 Haziranda sağ kanadın hücumu ile başlamıştır. İki koldan ağır topçu ateşine maruz kalan Buhara ordusu 7 saat süren kader savaşında büyük bir mağlubiyete uğramıştır.²⁴² Mağlup olan ve çaresizlik içine düşen emîr, Rus isteklerini kayıtsız şartsız kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. 23 Haziran 1868 yılında yapılan ve Rusların dikte ettikleri antlaşmaya göre; Buhara

²⁴⁰Ahmet Mahdum Daniş, *Risale Ya Muhtesar-i Ez Tarih-i Saltanat-ı Hanedanı Mangitiye*, Haz. Abdulgani Mirzayof, İstalinabat , Neşriyatı Devlet-i Tacikistan, 1960, s. 135-161.

²⁴¹William M. Mandel, "Soviet Central Asia", *Pacific Affairs*, Vol 15, No 4, December 1942, p.390.

²⁴²Halikova, *a.g.e.*, s. 120.

500.000 ruble harp tazminatı ödeyecek, o ana kadar Rusların işgal ettikleri Hocent, Oratepe, Cizzak, Kettekorgan ve en önemlisi Semerkand gibi yerleri Rusya'ya verecekti. Özellikle Buhara'nın su kaynağı olan yukarı Zerefşan'ın Rus kontrolüne girmesi Buhara'nın elini kolunu bağlamıştır. Bunun dışında Buhara Emîri'nin kontrolünde kalan topraklarda, başta ticaret olmak üzere her türlü Rus faaliyeti serbest bırakılmıştır. Yapılan anlaşma ile Buhara Hanlığı Rus idaresine giren bir ülke konumuna girmiştir.²⁴³

Bu anlaşma ile Buhara - Rusya ilişkileri farklı bir mahiyet kazanmıştır. Rusya'nın kontrolüne girmiş olan Buhara Hanlığı'nın dış ülkeler ile ilişkilerini düzenleyen bir madde olmamasına rağmen, Buhara'nın dış ülkeler ile ilişki kurmasına Rus yönetimi izin vermemiştir. Osmanlı Devleti'ne 1871 yılında Abdulhay adındaki elçinin gönderildiğini duyan Ruslar, derhal Emîri sert bir şekilde uyarmışlardır. Uğradığı sert muameleden sonra Emîr, Osmanlı sultanına bir daha elçi göndermeyeceğini beyan etmek zorunda kalmış ve bu tarihten sonra dış ülkeler ile siyasi münasebetleri kesmiştir.²⁴⁴ Bu tarihe kadar Emîr Muzaffer az da olsa ülkesini Rus işgalinden kurtarama ümidini taşımıştır. 1870 yılında da İngilizlerin Hindistan'daki temsilcisine gizli bir mektup yazarak yardım talebinde bulunmuş, fakat bu mektuba da olumlu bir cevap alamamıştır.²⁴⁵ Diğer ülkeler ile ilişkilerini Rus baskısı sonucu sınırlaması, bir bakıma egemenlik haklarından da vazgeçmesi anlamına gelmiştir. Buhara Hanlığı bir daha ancak bağımsızlığını kazandığı Alim Han devrinde dış ülkeler ile ilişki kurabilecektir.

Zirebulak mağlubiyeti ve Emîr'in Ruslar ile antlaşma yapması halk arasında çok büyük bir muhalefetin doğmasına neden olmuştur. Babasına isyan eden Ablulmelik, oluşan muhalefetin merkezi konumuna gelmiş, bunun üzerine Abdulmelik, Karşi vilayetinde kendini Buhara Emîri ilan etmiştir. Kısa süre içerisinde etrafında 10 bin kişilik bir ordu toplanmıştır. Saltanatını devam ettirmek ve isyanı bastırmak üzere Emîr Muzaffer, Abdulmelik'in üzerine

²⁴³Allworth, *Central.*, s. 87-89.

²⁴⁴Halikova, *a.g.e.*, s. 133.

²⁴⁵İsmetullah, *a.g.m.*, s. 104-107.

yürümüştür.²⁴⁶ Bu esnada Abdülmelik 14 Haziran'da Semerkand üzerine yürümüş ve halkın da desteğini alarak Semerkand'ı tekrar ele geçirmiştir. Kaufman, tam Buhara'ya girmek üzereyken Semerkand'a dönmek zorunda kalmıştır. Kaufman 4 bin askeri ile gelerek şehri ikinci kez kuşatmış şehzadeye destek veren komutanlara düzmece bir mektup yazılmıştır. Bu mektupta Emîrin bu komutanların ailelerini cezalandırılacağı yazılmıştır. Bu komutanlar hassas bir zamanda ailelerinin bulunduğu bölgelere gidince üstünlük Rusların eline geçmiştir. Bunun üzerine Ruslar tekrar Semerkand'a hücum ederek şehri ikinci kez ele geçirmişler ve ceza olarak da yağmalamışlardır. Emîr ve Rus askerleri aynı safta yer alarak 23 Ekim 1868 yılında Karşı Şehrini işgal etmişlerdir. Şehzade Abdülmelik, Buhara topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır.²⁴⁷

Buhara Emîri Muzaffer Hanlığın kaderini tayin eden Zirabulak savaşında, aslında ülkesini kaybetmiş durumdaydı. Rusya'ya karşı İngiltere'den yardım gelmemesine rağmen, General Kaufman ve Rus Hariciyesi diplomatik tepkileri dikkate alarak, Buhara merkez olmak üzere hanlığın enkazını bir müddet daha emîre bırakmaya karar verdiler.²⁴⁸ Buhara Hanlığı'nın tamamen ortadan kaldırılmasının önünde herhangi bir askeri engel yoktu. Ruslar sadece şartların olgunlaşması için bir süreliğine beklemeyi siyasetleri için daha uygun görmüşlerdir.

Buhara Hanlığı Zirebulak Savaşı ve ardından imzalanan ateşkes anlaşması ile bağımsızlığını kaybetmesine karşın, ülkede tam anlamı ile Rus hâkimiyetinin kurulması, 28 Eylül 1873 yılında imzalanan dostluk anlaşması ile olmuştur. Bu durum, İtilaf kuvvetlerinin Osmanlı Devleti ile ilk önce geçici bir ateşkes anlaşma ve daha sonra ise nihai anlaşma imzalaması olayına benzerlik göstermektedir.²⁴⁹

²⁴⁶ Âlimî, *a.g.e.*, s. 73-74.

²⁴⁷ Hayit, *Türkistan Devletlerinin..*, s.97-98.

²⁴⁸ Alaattin Yalçinkaya, *Sömürgecilik ve Panislavizm Işığında Türkistan*, İstanbul , Timaş Yayınları., 1997, s. 86.

²⁴⁹ Savaşın galip çıkan İtilaf kuvvetleri, Birinci Dünya savaşı sonunda Osmanlı Devleti ile Mondros Ateşkes Anlaşması imzalanmış ve ülke büyük ölçüde hâkimiyet altına alınmıştır. Fakat nihai anlaşma olan Sevr Anlaşması daha sonra imzalanmıştır. Şayet bu anlaşma yürürlüğe girseydi Türkler tam anlamı ile boyunduruk altına alınmış olacaktı. Bir bakıma 1868 yılında imzalanan anlaşma

Ruslar, Zirebulak Savaşı ile Buhara üstünde sağladıkları hâkimiyeti anlaşmalar yaparak perçinlemeye çalışmıştır. Buhara ile Rusya arasında, 1873'e kadar Buhara'nın hükümrâlık bölgesinde Rusya'ya kontrol yetkisi tanıdığı anlamına gelen hiçbir anlaşma yoktur. Hive Hanlığı'nın 1873'de boyunduruk altına alınmasından sonra Rusya Buhara siyaseti için yeni bir fırsat elde etmiştir. Rusya 1873 yılında Buhara Hanlığı'nı yeni bir anlaşma yapmaya zorlamış 28 Eylül 1873'te iki devlet arasında 18 maddelik bir anlaşma imzalanmıştır.²⁵⁰ Bu anlaşmanın Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığını kazandığı 1918 yılına kadar Buhara - Rus ilişkilerinin dayanağı olması, tüm maddelerinin tahlil edilmesi zaruriyetini ortaya çıkarmaktadır. Anlaşma maddeleri şunlardan ibarettir;

1- Rusya imparatoru zatı âlileri ile Buhara Emîri cenap-ı alilerinin ülkeleri arasındaki sınır değişmeyecektir.

2- Hive Hanlığı'ndan Amuderya'nın sol sahilindeki yerler alındığı için, Buhara'dan Kuzey'deki Rus topraklarına gidecek olan bütün kervan yolları Rus ve Buhara topraklarından geçecektir. Her iki hükümet kendi topraklarındaki ticareti korumaya çalışacaklardır.

3- Amuderya'nın Buhara'ya ait olan kısımlarında Buhara'ya ait olan gemilerin yanında Rus resmi ve sivil gemileri de özgürce yol alabilecektir.

4- Amuderya'nın Buhara'ya ait olan kısımlarında, Ruslar istedikleri yerlere baraj ve gölet kurma hakkına sahiptirler. Bu barajların korunması Buhara'ya aittir. Göletler için uygun görülen yerleri Orta Asya'daki Rus âli Hükümeti onaylar.

5- Buhara Emîrliği'nin tüm şehir ve köyleri Rus ticaretine açıktır. Rus kervanları ve tüccarları Buhara topraklarında özgürce seyahat edip, mahalli idareler tarafından özel korumaya alınacaklardır. Buhara topraklarındaki Rus kervanlarının güvenliğinden Buhara Hükümeti sorumludur.

Mondros'a, 1873 yılında imzalanan anlaşma ise Sevr'e benzemektedir. Bu bakımdan farklı olan yönleri ise Anadolu halkının Servi kabul etmeyip bağımsızlık savaşına girişmesi ve boyunduruk altına girmemesidir. Oysa Buhara Hanlığı 1873 tarihli anlaşma ile tam anlamıyla boyunduruk altına girmiştir.

²⁵⁰ Hayit, *Türkistan Devletlerinin..*, s. 100.

6- Rusya'dan Buhara'ya ya da Buhara'dan Rusya'ya giden tüccarların tüm mallarının % 25 'inden vergi alınacaktır. Türkistan ülkesinde ise 1/40 kısmı miktarında vergi alınır. Bu zekâttan başka vergi alınmaz.

7- Ruslar diğer ülkelere (transit olarak) vergisiz olarak mal götürme hakkına sahiptirler

8- Rus tacirleri Buhara topraklarında lüzum gördükleri yerlerde kendi kervansaraylarını kurma hakkına sahiptirler.

9- Ticaretin gelişmesi, vergi işlerinin kanuni olması ve mahalli idareler ile ticaret yapılabilmesi için, Rus tacirleri Buhara topraklarında şirket açma hakkına sahiptirler. Buhara tacirlerinin de Türkistan topraklarında benzer şirketler açma hakkı vardır.

10- Rusya ile Buhara arasında ticaret mecburiyetini tarafeyn kutsal addedip bu ilişkinin bozulmaması şarttır. Buhara Hükümeti ticaretin adilane oluşuna garanti verip onun korunması mecburiyetini kabul eder.

11- Rus vatandaşları Buhara vatandaşları ile beraber Buhara'da şariat taleplerine uygun olarak istedikleri her türlü işlerde ve mesleklerde çalışma hakkına sahiptirler. Buhara vatandaşları da Rus ülkelerinde kanunların izin verdiği faaliyetler ile uğraşabilirler.

12- Rus vatandaşları hanlık topraklarında taşınmaz mal, yani ev, bağ ve toprak alma hakkına sahiptirler. Bu mülklerden Buhara vatandaşlarından alındığı kadar vergi alınır. Bu hukuktan Rus İmparatorluğundaki Buhara vatandaşları da yararlanabilirler.

13- Rus vatandaşları Rus Hükümeti'nin izni ile Buhara topraklarına giriş yapacaklardır. Tüm Buhara topraklarında seyahat etme hakkına sahip olup, Buhara Hükümeti'nin özel korumasından ve hamiliğinden faydalanırlar.

14- Rus Hükümeti'nin izni olmadan hangi milletten olduklarına bakılmaksızın Buhara Hükümeti hiç kimseyi kabul etmeyecektir. Kanuna muhalif davranarak Buhara'ya gelmiş olan Rus vatandaşları yakalanıp Rusya'ya teslim edilecektir.

15- Orta Asya'daki Rusların âli Hükümeti ile yakın ve daimi ilişkiler için Buhara Emîri güvendiği birini Taşkent'te daimi elçi olarak atayabilir. Bu işi Taşkent'teki Emîrin mülkünden Emîr adına yürütür.

16- Rusya Hükümeti de Buhara'ya daimi temsilcisini atayabilir. Rus Hükümeti'nin vekili Rus Hükümeti adına faaliyet gösterir.

17- Rus imparatoru cenaplarının itibarının korunması için Emîr Seyit Muzaffer cenabı âlileri kabul eder ki; bu günden itibaren Buhara sınırlarında sonsuza kadar insan haklarına karşı hareket eden kişiler ile ilişkilere son verilecektir. Bu karara binaen Seyit Muzaffer kendisine bağlı beklere kesin Emîr yollayacaktır. Eğer Buhara civarındaki şehirlere yukarıda zikredilen fermana muhalif olarak Buhara vatandaşları başka ülkelerden köle getirirler onlar ile alış verişi anlaşıma gereği kesilecektir. Emîr fermanına riayet edilmeden getirilen kişiler ise sahiplerinden alınıp özgür bırakılacaklardır.

18- Seyit Muzaffer canı gönülden dostluk ve komşuluk münasebetlerini kurmak için Rusya ile Buhara arasındaki anlaşmayı ve beş yıldan beri yürürlükte olan anlaşmayı Buhara'nın saadeti için referans olarak kabul edecektir. Bu anlaşma iki nüsha olarak, iki dilde Rus ve Türk dilinde yazılmıştır. Onay nişanesi olarak Seyit Muzaffer kendi mührünü bastı. Bunu kendi ve varisleri için referans olarak kabul etti. 23 Eylül 1873 yılı, 1290 yıl Şaban ayının 19. günü.²⁵¹

Buhara Emîrliği'nin ayağına köstek vuran bu anlaşmayı Emîr Said Muzaffer ve Rusya'nın Türkistan Genel Valisi Van Kaufman imzalamışlardır. Rusya, Semerkand ve çevresinin kendisine terk edilmesini, Buhara'nın bağımsız bir dış politika takip edemeyeceğini, Rusya'nın Buhara'da ticarî serbestlikten her bakımdan faydalanacağını ve burada bir Rus siyasî komisyonu bulundurulabileceğini Buhara'ya dikte ettirmiştir. Bu suretle Buhara Emîrliği tam anlamı ile Rusya'nın kontrolü altına girmiştir. Emîr,

²⁵¹Halikova, *a.g.e.*, s. 145-149.

Buhara'nın küçük sınırları içindeki halka hükmediyor, Rusya'da, Türkistan Genel Vâlisi vasıtasıyla emîr'e hükmetmeye başlamıştır.²⁵²

Bu anlaşmanın metninden de anlaşıldığı gibi merkezi Taşkent olan Türkistan Genel Valiliği Hive ve Buhara hanlıklarını 1917 yılına kadar ayrı bir devlet gibi yönetmiştir. Dış işleri bakanlığı yerine Türkistan Genel Valiliği ile temas kuran ve bu birime bağlı olan Buhara Hanlığı Rusya'nın, Afganistan ise İngilterenin nüfuz alanı olarak kabul edilmiştir.²⁵³

Bu durumdan dolayı bazı beyler Buhara Emîri'ni tanımıyor, Ruslar da ahalinin protestolarına rağmen, isyancı grupları emîr'e tabi kılıyorlardı. Bu sebepten emîr Ruslara pek minnettar ve sadık bir vasal haline gelmiştir. Memleketinde bir isyan çıkarsa derhal Ruslara başvurur hale gelmiştir.²⁵⁴ 1884 yılında Rusların isteği ve Emîr Muzaffer'in onayı ile Rusya ve Buhara arasında demiryolu ve telgraf hattı inşasına karar verilmiştir.²⁵⁵ Rusya'nın isteği ile kurulan telgraf hattına Muzaffer Han itiraz ettiyse de bu teklifi kabul etmekten başka seçenek bulamamıştır. Her ne kadar Rus nüfuzunun yerleşmesine sebep olsa da, Buhara Hanlığı 28 Ağustos'ta hizmete giren telgraf sayesinde modern dünyadan izole olmaktan nispeten de olsa kurtulma imkânını yakalamıştır.²⁵⁶ Böylece bir zamanlar batılı seyyahların merakını uyandıran gizemli Buhara şehri modern dünyaya açılmaya başlamıştır.

Diğer yandan siyaseten başka ülkeler ile de irtibatı koparılan Buhara Hanlığı, giderek içine kapanan ve tamamıyla Rusların siyasi kontrolüne giren bir ülke haline gelmiştir. Muzaffer Han döneminde Buhara da Rus hâkimiyetinin başlamasıyla, Emîr devleti ve halkı güçlendirmek yerine şaşalı düğün merasimleri, abartılı nevruz ve bayram kutlamaları ile meşgul olmaya başlamış²⁵⁷ bu tutum ülkenin ileride Rus işgalinden kurtulması için ihtiyaç

²⁵²Hayit, *Türkistan Devletlerinin..*, s. 100.

²⁵³Seymour Becker, "Russia's Central Asian Empire 1885-1917", *Russian Colonial Expansion to 1917*, Manasell Publishing Limited, London and New York, 1987, p.236.

²⁵⁴Togan, *Türkistan..*, s. 255.

²⁵⁵Kâbilî, *a.g.e.*, s. 18.

²⁵⁶Becker, *Russian Protectorates..*, s. 112.

²⁵⁷Daniş, *a.g.e.* s, 101.

duyacağı ekonomik kültürel ve sosyolojik alt yapının tam anlamı ile oluşmasına engel teşkil etmiştir.

3.1.3.Muzaffer Han'ın Ölümü

Emîr Muzaffer 31 Ekim 1885 yılında 62 yaşında vefat etmiştir. Bir gün öncesinden Emîrin vefat edeceğini sezen Kuşbegi Muhammed Beg ve Divanbegi Astanakul, Emîri Buhara'nın dışında bulunan ikametgâhından gizlice şehrin merkezindeki sarayına getirmişlerdir. Emîr bir gün sonra burada vefat edince devlet ileri gelenleri herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için bu durumu gizlemeye çalışmışlar ve hemen Kermine'de bulunan veliaht Abdulahat'a haberci göndermişlerdir. Veliaht, mahiyeti ile Buhara'ya doğru yola çıktığında, yolda demiryolu inşaatından sorumlu Teğmen M.N. Anenkov ile karşılaşmış yanında Rus teğmen olduğu halde 1 kasımda Buhara'ya ulaşmıştır. Buhara'ya ulaştıktan üç gün sonra da resmen Buhara tahtına oturmuştur. Veliahdın yanında Rus askerlerinin olması Emîrliğinin Ruslar tarafından desteklendiği anlamına geliyordu. Ayrıca 1 Kasım'da Muzaffer Han'ın öldüğü ve yerine geçecek olan Abdulahat'ın Buhara'ya ulaştığına dair telgraf Taşkent'teki Dış İşleri Bakanlığı yetkililerine bildirilmişti. Siriderya'daki Rus yetkilisinin yeni Emîre tebrik telgrafı göndermesi yeni Emîrin Ruslar tarafından tanınması anlamına geliyordu. Böylece Buhara'ya bağlı diğer şehirlerin hâkimlerinin de Emîre bağlılıklarını bildirmesiyle Abdulahat Han, 4 Kasım 1885 tarihinde Buhara Hanlığı'nın tahtına kesin olarak geçmiştir.²⁵⁸

3.2.Rus Mandasındaki Buhara ve Abdulahat Dönemi

Abulahat Han, saltanatını Ruslara tasdik ettirmek için Baş Vezir Astanakul Kuşbegi başkanlığında bir heyeti Çar Nikola Aleksandır'a yollamıştır. Astanakul Buhara'ya bir dizi yeni Rus istekleri ile dönmüştür. Bu yeni isteklere göre; Buhara askeri 10.000 piyade, 400 süvari 12.000 polisten ibaret olacak, Buhara surları tamir edilmeyecek, köle ticareti yapılmayacak,

²⁵⁸Becker, *Russian Protectorates...*, s. 129.

Buhara'ya yabancılar Rusya'nın izni ile girecek, Buhara'nın gümrük vergisi miktarı Ruslar tarafından belirlenecek ve buna karşın herhangi bir devletin Buhara'ya saldırması durumunda Rusya, Buhara'yı korumakla yükümlü olacaktır. Bu anlaşma ile Buhara tamamen Ruslara bağımlı bir ülke haline gelmiştir.²⁵⁹ Buhara'nın hâkimiyetini ortadan kaldırmaya yönelik bu tür faaliyetlere rağmen Abdulahat Han askeri ıslahatlar yapmaya teşebbüs etmiş ve bu hususta Rusların müsaadesini almaya muvaffak olmuştur. Hatta Ruslar kendilerinin kullanmadığı iki bin tüfek ve birkaç topu Buhara ordusuna hediye etmişlerdir.²⁶⁰

Abdulahat Han, döneminde faaliyete geçen demiryolunun Buhara'nın ortadan kaldırmasına zemin hazırlayan gelişmelere yol açtığını tam anlamı ile kavrayamamıştır. Bu hususta önlemler alamayınca yol boyunca işçiler için kurulan küçük yerleşim birimleri giderek büyümüştür. Ruslar demiryolu ve Amuderya kıyılarına çok süratli bir şekilde Rus göçmenler iskân etmişlerdir.²⁶¹ Demiryolu boyunca araziye sahip olma imtiyazını elde tutan Ruslar buralara yerleşim köyleri kurmuşlardır. Yerleşim köyleri dokunulmazlık hakkına sahip olup, Buhara ile Kattakurgan arasındaki iskân yerleri doğrudan doğruya Rusyalı şef tarafından yönetilmiştir. Rus İşçilerin sayısı sürekli artış göstermiştir.²⁶² Örneğin 1895'ten 1899 yılları arasında, demiryolunda çalışan Rus işçilerin sayısı 2803 ten 4280 çıkarken, Özbeklerin sayısı ise 174'ten 25 düşmüştür.²⁶³ Bu işçiler Alim Han döneminde Buhara'nın Sovyet işgaline uğramasında önemli katkılar sağlayacaklardır. Aslında bu durumu en iyi özetleyen sözleri 1888 yılında Türkistan'ı ziyaret eden İngiliz devlet adamı Lord Curzon²⁶⁴ söylemiştir. Lord Curzon'a göre; "Rus demiryolu hanlığa doğru uzanmaya başlayınca, Buhara bağımsızlık için son şansını da

²⁵⁹Kâsanî, *a.g.e.*, s. 284.

²⁶⁰Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Milli Hareketi*, y.y, İstanbul 1945, s. 12.

²⁶¹Şeşen, *a.g.m.*, s. 367.

²⁶²Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 171.

²⁶³Sadikov, *a.g.e.*, s.240.

²⁶⁴İngiliz Devlet Adamı. 1859 yılında Kedleston-Derbyshire'de doğmuştur. 1885 yılında siyasete atılmış, Asya üzerindeki siyasi tecrübelerinden dolayı 1898'de, Hindistan genel valiliğine atanmıştır. 1888 yılında Türkistan'ı ziyaret etmiş ve Rusların bu topraklardaki faaliyetlerini yakından görme fırsatı bilmıştır. Ayrıca 1922-1923 Lozan görüşmelerinde İngiliz heyetine başkanlık etti. 1925 yılında Londra'da öldü.

kaybetmiştir.”²⁶⁵ Gerçekten de demiryolu Buhara’da Rus nüfuzunun gelişmesinde anahtar rol oynamış ileriki dönemde Rus işgaline olumlu katkı sağlamıştır.

Abdulahat mali işlerde de yenilikler yapmaya çalışarak hazineyi güçlendirmeye çalışmıştır. Fakat kendi döneminde biriktirdiği ve çok eski dönemlerden beri biriken hazineyi ülkenin gelişmesi için kullanamamıştır. Ölümünden birkaç yıl sonra Semerkant’da basılan Ayna Dergisi’nin 1914 yılında çıkan 25 numaralı sayısında Alim Han’ın hazinesi hakkında şunlar yazılmaktadır; “Buhara Emîri’nin tasarrufu altında bulunan hazinenin miktarı bekli de başka hiçbir ülkenin hazinesinde yoktur. Bu para 50 alçın²⁶⁶ uzunluğunda 20 alçın genişliğinde ve 8 alçın yüksekliğinde bir tepelikten ibarettir. Bu hazinenin dışında 3 alcın büyüklüğünde, Rus ve Buhara altınları ile türlü paralardan oluşan başka bir hazine daha vardır.”²⁶⁷ Emîr var olduğu iddia edilen bu hazineyi ülkesinin imarı, iktisadi ve kültürel gelişimi için kullanmamasına karşın, her sene gittiği Kırım Yalta’sında Rus Çarı’na kıymetli hediyeler göndermiştir.²⁶⁸

Buhara’nın aleyhine gelişen ekonomik gelişmeler bununla sınırlı kalmamıştır. 1894 yılında gümrük işlerini ve Buhara Afgan sınırının muhafazasını Ruslar kontrol etmeye başlamıştır. Bu münasebetle Buhara-Hint gümrük vergilerini %30’dan % 50’ye çıkarmışlardır. Böylece Hint malları Kafkasya ve Batum üzerinden gelmeye başlamıştır. 1901 yılında Ruslar Buhara’nın para basma hukukunu lağvetmek isteseler de Astanakul: “Sikkenin ilgası, emaretin ilgasına müsavidir” diye karşı çıkmıştır. Emîr, 25 milyon Tenge’den fazla basmamak ve onu da Rus Devlet Bankası’nda bulundurmak şartıyla sikke basmaya devam etme hukukunu muhafaza edebilmiştir.²⁶⁹

²⁶⁵Becker, *Russian Protectorates...*, s. 125.

²⁶⁶1 Alçın 70 cm’ ye denk gelen ölçü birimidir.

²⁶⁷*Ayna Dergisi*, S. 25, Yıl 12 Nisan 1914, s. 400.

²⁶⁸Baysun, a.g.e, s. 12.

²⁶⁹Togan, *Türkistan...*, s. 257.

3.2.1. Abdulahat Döneminde Ceditçilik Hareketinin Buhara’da Başlaması

Her alanda Rusların baskısı ile karşılaşan Emîr, Astanakul Kuşbegi ve Şeyh-ül İslâm Mir Bakahan’a Rusya ve Türkiye’ye öğrenci gönderilmesi talimatını vermiştir. Bunun üzerine dil ve hukuk eğitimi almak üzere Karşı Beg, Molla Kerim, Mirza Ahmet Haydarnam adındaki kişiler Rusya’ya gönderilmiştir. Bunlar eğitimlerini tamamladıktan sonra Buhara’ya gelerek Emîr’in hizmetine girmişlerdir. Bunların yanı sıra 1884-95 yıllarında yüksek eğitim almaları için Osman Hoca, Mirza Abdulahad Han, Ahmet Han, Mahdum, Mirza Hasan, Haşim Şayık, Kari Sıraceddin, Kasım Han, Mirza Sarac, Mirza Nazarullah, Habibullah, Mirza Saral, Mirza Şah Feyz, Rafi Mahdum, Nesir Mahdum ve Abdulrauf Fıtrat gibi gençler İstanbul’a (Osmanlı Devleti) gönderilmiştir. Bu gençler eğitimlerini tamamladıktan sonra ülkelerine dönerek ülkenin siyasî ve kültürel hayatında çok önemli rol oynamışlardır. Osmanlı Devletine gönderilen bu öğrencilerin toplamı 200 kişiden ibaret olup Ruslardan korkulduğu için gizlice gönderilmiş ve masrafları bizzat Emîr tarafından karşılanmıştır.²⁷⁰ Buhara’da 1907-1908 yılında başlayan mektep ıslahatı işlerinde Emîr’in, Kuşbegi Astanakul’un, Kadı Kelan Bedreddin’in göz yummaları²⁷¹ ve İstanbul’a gönderilen öğrencilerin geri dönmeleri ile Buhara’da bir takım fikri gelişmeler meydana gelmeye başlamıştır.²⁷² Bu dönemde Buhara’da meydana gelen fikri gelişmeler “Ceditçilik” başlığı altında ileriki konularda daha ayrıntılı olarak işlenecektir.

Abdulahat döneminde yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen, Buhara Hanlığı’nda demiryolunun inşasının bitirilip hizmete geçmesi ve babası Muzaffer Han döneminde açılan telgraf hattının düzenli olarak işlemeye başlaması, hanlığın batı dünyası ile daha yakın etkileşim içerisine girmesine

²⁷⁰Kâbilî, *a.g.e.*, s. 20.

²⁷¹Togan, *Türkistan...*, s. 256.

²⁷²Rusya ve Türkiye’de eğitim görerek ülkelerine dönen bu gençler ülke yönetiminde ıslahatlardan yana idiler. Bu yüzden bunlara genel olarak Cedidciler (Yenilikçiler) denilmiştir. Çıkarttıkları gazetelerde de ıslahat konularını işlemişlerdir. Bu gazeteler Buhara’da fikri akımların gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır.

olanak vermiş, bu durum batılı anlamda fikir hareketlerinin ve kültürel değişimin başlamasına zemin hazırlamıştır.

Diğer Türkistan topraklarında olduğu gibi Buhara Hanlığı'nın da batı kültürü ile temas Ruslar vasıtası ile olmuştur. Bu yüzdendir ki, Türkistan'ın kuzey bölgelerindeki Rus okullarında okuyan ve Rus aydınları ile temasa geçenlerin tavsiyeleri neticesinde yenileşme hareketleri kuzey bölgelerinde güneye nazaran daha önce başlamıştır. Yenilikçi hareketler önce Tatar ve Kazak yurtlarında başlamış daha sonra Türkistan ve Buhara topraklarına sirayet etmiştir. Bu reformcu aydınların ilk eğitimlerini Buhara medreselerinde alıp daha sonra bu ekolu eleştiren bir düşünce yapısına kavuşmaları da ilginç bir durumdur. 19 yüzyılda Buhara ile Tatar bölgesinin merkezi olan Orta Volga coğrafyası arasındaki, dini, ekonomik, eğitim ve diğer kültürel ilişkilerin yoğunluğu Tatar bölgesindeki fikri gelişmelerin Buhara'ya taşınmasına sebep olmuştur.²⁷³ Türkistan'ın güneyinde yenileşme fikrini ilk ortaya atan, Buhara Hanlığında elçilik görevinde bulunan ve bu sayede Ruslar ile temas kurarak modern dünyayı tanıma fırsatı bulan Ahmet Danişdir.²⁷⁴ Abdulahat dönemi modern düşünce akımlarının Buhara'ya hızla girmeye başladığı dönem olmuştur.

Rusya'daki Türk aydınlanmasının aksiyon adamı olan İsmail Gaspıralı'nın Buhara Hanlığı'nda okullar açabilmek için, Emîr Abdulahat ile dostluğunu geliştirmesi ve bu okulları açmaya karar vermesi ile Buhara'daki yenilik hareketi farklı bir boyut kazanmıştır. Emîr, Gaspıralı'nın yayınladığı Tercüman gazetesinin bir okuyucusuydu ve mücadelelerinden dolayı onu Bahçesaray'da ziyaret edip tebrik dahi etmiştir. Bu dostluğa binaen Gaspıralı Buhara'da okullar açmak gayesiyle 1893 yılının mayıs ayında Buhara'ya gelmiştir.²⁷⁵ Buhara'ya ulaştığında Emîrin özel resmi görevlileri tarafından

²⁷³Uli Schamiloglu, "İctihad or Millat? Reflection on Bukhara, Kazan and the Legacy of Russian Orientalism", *Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924 (Studies in Honour of Osman Khoja)*, Haz. Timur Kocaoğlu, SOTA Haarlem 2001. Erişim: <http://www.turko-tatar.com> 20 02 2009.

²⁷⁴Çağatay Koçar, "Türkistan'da Ceditçilik Hareketinin Başlaması", *Türk Kültürü*, S. 269, Yıl XXIV, Eylül 1985, s. 20-27.

²⁷⁵Saray, *Gaspıralı..*, s. 38.

karşılanmış ve Emîrin özel misafiri olduğu belirtilmiştir. Buhara'da kaldığı süre içerisinde elçilerin ağırlandığı konağa yerleştirilmiş ve emrine dört atla çekilen bir araba tahsis edilmiştir. Buhara'da Kazikelan ile görüşmüş ve Usul-i Cedit okullarının Buhara'da açılması için uğraşmıştır. Kazikelan okulun eğitim dilinin farsça olması konusunda ısrar etmiş Gaspıralı İsmail Bey ise halkın Özbek Türkçesi konuştuğu için Türkçe ders kitaplarının daha başarılı sonuçlar vereceğini hususunda ısrar etmiştir. Bu ziyaretten olumsuz bir netice çıkmasında dil konusundaki anlaşmazlık kadar Rusların muhalefeti de etkili olmuştur. Bu ziyaretle Buhara'da bir usul-ü cedit okulu açmak mümkün olmamıştır. Ancak 1894 yılında Emîrin tekrar Gaspıralıyı ziyaret etmesi Buhara'da usul-ü cedit okullarının açılmasının önünü açmıştır.²⁷⁶ Böylece Abdulahat dönemi olan 1900 yılında, Buhara'daki ilk cedit okulu Molla Corabay tarafından kurulmuştur.²⁷⁷ Emîrin saltanatının son dönemlerinde Buhara'da gizli olarak kurulan Cemiyet-i Terbiye-i Atfal derneği, bu dönemdeki yenilikçi ve fikri hareketlerin boyutunu göstermesi açısından önemlidir. Bu gelişmeler babası Muzaffer Han'ın Ruslar ile yaptığı savaşlar ile anılmasına, Abdulahat Han'ın ise ülkesindeki ıslahatlar ve fikri uyanışlar ile anılmasına sebep olmuştur. Fakat bu aydınlanma ileri de temas edileceği üzere, Buhara Hanlığı'nı Rus işgalinden kurtarmaya yetecek olgunluğa ulaşmadan Sovyet Rusya tarafından etki altına alınmış ve daha sonra da büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır.

3.2.2 Abdulahat Döneminin Son Yıllarında Sünni – Şii İhtilafı

Emîr Abdulahat dönemi genelde sakin geçmiştir. Fakat saltanatın son yıllarında mezhep ayrılıklarından ortaya çıkan bir takım olaylar baş göstermiştir. Emîrin erkânından kuşbegi çok defa Buhara'nın Şii İranlılar'ından seçiliyordu.²⁷⁸ 1888 yılından beri Zekatçı-i Kelan makamında bulunan Astanakul 1906 yılında hanlığın Emîrden sonraki en önemli ikinci

²⁷⁶Nadir Devlet, *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)*, Ankara ,Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s.65, Saray, *Gaspıralı...*, s. 38.

²⁷⁷Hayit, *İslamın Bazı Meseleri...*, s. 83.

²⁷⁸Togan, *Türkistan...*, s. 256.

makamı olan kuşbegilik makamına atanmıştır. Nasrullah Kuşbegi, görevi boyunca genelde Sünniler'in atandığı ordu ve yönetimdeki önemli makamlara Şiileri atamıştır. Temayüllere aykırı olan bu durum Sünni idareciler, medrese ileri gelenleri ve halk arasında rahatsızlıklara neden olmuştur.²⁷⁹

Fıtrat'ın ifade ettiğine göre ülkenin gelişmesi için önemli işler yapmakta olan Astanakul'dan Kagan'da bulunan Rus idaresi memnun değildi. Çünkü onun Ruslar ile yapılan anlaşmanın şahidi ve uygulayıcısı olması, Rusların gizli emellerinden haberdar olmasına imkân veriyor, bu durum da Rus isteklerinin bir çoğuna razı olmamasına ve Rus isteklerine karşı direnmesine sebep oluyordu.²⁸⁰

Astanakul'un, Şiiler'e iltimas geçmesi çoğunluğu Sünni olan halk desteğini, bazı Rus karşıtı tutumları ise Rus desteğini kaybetmesi ile sonuçlanmıştır. Bunlara bir de çıkacak bir olayda Rusların etkin rol oynayarak hanlıktaki mevkilerini güçlendirmesi ihtimali de eklenince, kuşbeginin siyaseten sonunu hazırlayan olayın sebepleri daha iyi anlaşılmış olur.²⁸¹

Şiilerin 10 Muharrem'de Buhara'nın merkezine toplanarak dini merasimlerini gerçekleştirmeleri Sünnîler tarafından hoş karşılanmamıştır. Sonuçta, Sünnî ve Şiî'ler arasında münakaşa çıkmış ve her iki taraftan ölenler olmuştur. Buharalı alimler (Sünnîler) ile İranlı alimler (Şiîler) arasında bir anlaşma sağlanamaması²⁸² ve İranlı bir Şiî olan Kuşbegi Astanakul'un da Şiîleri tutması üzerine olaylar büyümüştür. Bu olaylar 10 Ocak 1910 (10 Muharrem)'da patlak vermiş 11 Ocak'ta asayiş yeniden sağlamıştır.²⁸³

Bu olaydan sonra Emîr Abdulahad'ın fermanı ile Şiîlerin görevine son verilerek yerlerine Sünnîler getirilmiştir. Mesela Astanakul'un yerine Sünnî

²⁷⁹Becker, *Russian Protectorates...*, 218-219

²⁸⁰Fıtrat, *Alim Han Devri...*, s. 15.

²⁸¹Alim Han'ın Gaziantep'te yaşayan oğullarından Abdulkebir Azmi'nin bu sebeplere ek olarak söyledikleri, ciddi argümanları olmamasına rağmen, aile arasında kulaktan kulağa aktarılan bir bilgi olarak tartışılabilir ve farklı bir yaklaşım nokta-i nazarından değerlendirilebilir. Azmi'ye göre olayların çıkmasının sebebi Ruslardır. Çünkü Ruslar Abdulahad Han'a iktidarı boyunca Buhara'nın asayişini bozulmadan kalması durumunda bağımsızlıklarını vereceğini vaat etmişlerdi. Onun ölümüne doğru bu olayların çıkmasını sağlamış ve verdikleri sözün gerçekleşmemesini sağlamışlardır.

²⁸²Alimî, *a.g.e.*, s. 83.

²⁸³Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 174.

olan Nasrullah Buharî getirilmiştir. Bu olaylar Ruslara Buhara'nın iç işlerine karışma imkânı vermiştir.²⁸⁴ Fırsatı kaçırmayan Ruslar, hemen Buhara istasyonunda tebasını himaye maksadıyla bir Prostafluk (siyasi polis komiserliği) kurmuşlardır. Böylece Buhara'nın iç işlerine daha etkin bir şekilde karışmaya başlamışlardır.²⁸⁵

3.2.3 Abdulahat Han'ın Ölümü

Emîr Abdulahat, gayet hasis tabiatlı bir adam idiyse de tecrübeli, işgüzar, tutumlu ve fikir sahibi bir hükümdardı. Zamane adamlarına ve gazetecilere ehemmiyet vermiş, kendisi de şiirler yazarak şairlik iddiasında bulunmuştur. Eğitime önem vererek, Haremeyn'de tekkeler yaptırmıştır. Hicaz yoluna ve Petersburg camiine birçok yardımda bulunmuştur.²⁸⁶ Dindar olduğu kadar reformcu olarak anılacak kadar yenilikçi bir kişiliğe sahiptir. Babası Muzaffer Han ve dedesi Nasrullah Han ile karşılaştırıldığında dönemin şartlarına göre oldukça yenilikçi bir padişah olduğu söylenebilir. Gerçekten de ortaçağ devletlerini andıran Buhara Hanlığı onun döneminde batı ile hızlı bir etkileşim içine girmiş ve Buhara'da aydın bir tabakanın oluşmasına zemin hazırlanmıştır. Yenilik hareketlerine açık olduğuna örnek olacak bir olay şöyle gelişmiştir; Abdulahat Han, Rusya'dan Avrupalıların kullandığı bazı eşyaları kendisi ile getirmeye çalışmış, fakat babasının sert muhalefeti ile karşılaşınca bu eşyaları Buhara topraklarına sokamadan dışarıda bırakıp gelmiştir.²⁸⁷ Ayrıca Emîrin yukarıda değindiğimiz gibi İsmail Gasprallı ile yakın dostluk kurması, onun fikri yapısı hakkında bize ipuçları vermektedir.

Emîrin bir farklı yönü de ticaret ile uğraşmasıdır. Başta Rusya olmak üzere diğer ülkeler ile ticari ilişkilerde bulunmuştur. Abdurrauf Fıtrat'ın

²⁸⁴ Âlimî, *a.g.e.*, s. 84.

²⁸⁵ Baysun, *a.g.e.*, s. 13.

²⁸⁶ Togan, *Türkistan...*, s. 257.

²⁸⁷ Emîr beraberinde yemek takımlarından oluşan bazı özel eşyaları getirdiğinde babası buna dindarlığı dolayısıyla karşı çıkmıştır. Bir bakıma Rusların eşyalarını kullanmayı dinden çıkmak olarak telakki etmiştir. Bu bilgiyi yazılı kaynaklar ile doğrulatacak bir malumata ulaşamamakla beraber Abdulahat'ın torunlarından (Âlim Han'ın Gaziantep'te yaşamakta olan oğlu) biri olan Abdulkebir Azmi'nin verdiği bilgilerden aktarılmıştır.

tespitine göre Emîr siyasi durumunun farkındaydı ve kontrol tümü ile Rusların elinde olduğu için uğraşının büyük bir kısmını ticaret işlerine ayırmıştır.²⁸⁸ Buhara Hanlığı'nın son Emîr'i Alim Han ölmeden kısa bir süre önce bir vasiyetname bırakmış ve bu vasiyetnamenin son bölümünde babasının ticari faaliyetleri hakkında bilgi vererek şu ifadeleri kullanmıştır. "Rahmetli babamın Fransa'daki bir Yahudi'ye ticaret için vermiş olduğu yaklaşık 300 milyon Pound Sterlin'in (eğer belgeleri bulabilirse) tek varisi Said Ömer dir. Eğer bu konuda dava eden olursa davası batıldır. Said Ömer bu parayı istediği gibi kullanabilir."²⁸⁹ Bu ifadeden anlaşılacağı üzere Emîr oldukça yüksek meblağlara varan ölçüde ticaret ile ilgilenmiştir.

Rus baskısının iyiden iyiye belirginleştiğine şahit olan ve buna karşı bir şey yapamayan Abdulahat Han, ömrünün son yıllarında ağır bir hastalığa yakalanmış ve bu hastalık neticesinde de 22 Aralık 1910 yılında Kermine'de ölmüştür.²⁹⁰ Yerine Hanlığı'nın son Emîri olacak olan oğlu Alim Han tahta geçmiştir. Böylece Buhara Hanlığı'nda önemli olayların yaşanacağı bir dönemece girilmiştir. Hem ülke içinde hem de ülke dışında hanlığın kaderini etkileyecek önemli olaylar Alim Han döneminde yaşanmaya başlamıştır. Ülke içinde hanlığa karşı gruplar oluşmaya ve güçlenmeye başlarken, dünya da ise sömürge rekabetinin getirdiği gerginlik, devletleri silahlı çatışmaya her geçen gün biraz daha yaklaştırmıştır. Ne Buhara içindeki gelişmeleri kontrol

²⁸⁸Fıtrat, *Alim Han Devri...*, s. 10. Bu eser yazarın Tacikistan Devlet Neşriyatı tarafından 1930 yılında yayınlanan nüshasından tercüme edilerek basılmıştır. Fıtrat'ın bu eserde tarihi gerçekleri gün yüzüne çıkarma gayretinden ziyade, karalama ve propaganda gayretine giriştiği sezinlenmektedir. Bu durum eserin başındaki girişten de anlaşılmaktadır. İlgili girişte şu ifadeler kullanılmıştır. " Tacikistan Devlet Neşriyatı çok zamandan beri Alim Han'ın hayatı ve hükümlanlık döneminde yaptığı uygunsuz hareketlerini bir risalede toplayıp yayınlamayı planlamıştı. Bundaki maksat, bizim içtimai inkılabımızın halkı nasıl bir zulümden kurtardığının gözler önüne serilmesidir. Neşriyat bu amaçla kaç zamandan beri delilleri toplamakta idi. Nihayet toplanan materyalleri bana verip onları işleyip kitap haline getirmemi istediler. Bu iş benim uzmanlık alanıma uymasa da Buhara'da yaşamış ve Alim Han'a karşı faaliyet göstermiş biri olmam dolayısıyla, bu teklifi ret etmeyi uygun görmedim. Sonuçta materyalleri kullanarak işte bu kitabı vücuda getirdim". Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere eser ısmarlama bir eserdir. Bu nedenle yorumlardan ziyade olaylardan istifade edilmiştir.

²⁸⁹Alim Han bu vasiyeti 5 Mart 1944 yılında yazmıştır. En büyük oğlu Sait Ömer'i veliyaht tayin ederek maddi konulara da değinmiştir. Gerçek nüshasının Sait Ömer'in elinde bulunduğu bu vasiyetname yakın bir zamana kadar gizli tutulmuştur.

²⁹⁰Sadrettin Ayni, *Buhara İnkılabı Tarihi İçün Materyaller*, SSSR Halkarının Merkezi Neşriyatı, Moskova 1926, s. 71. Bu tarih kaynaklarda farklı şekillerde zikredilmektedir. Fıtrat a.g.e., s., 11. Fıtrat eserinde bu tarihi (H 1329) yani Miladi 1911 olarak vermektedir. Oysa farklı Kaynaklarda bu tarih 1910 olarak geçmektedir. Bkz. Halikova, a.g.e, s. 180, Becker, *Russias Protectorates...*, s. 207.

altına tutabilmiş, ne de hanlığın hakimi Rusya dışarıdaki olaylardan sıyrılabilmiştir. Nitekim her iki devlet de aynı kaderi paylaşmış, Buhara Emîr'i hâkimiyetini kaybetmiş, Rus Çarlığı'nda tarihe karışmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

ALİM HAN'IN SALTANATI DÖNEMİNDE BUHARA HANLIĞI

Alim Han'ın tahta geçtiği yıllarda Buhara Hanlığı'nın durumu her açıdan çok kötü durumdadır. Dönem hakkında yapılan değerlendirmelerde, Buhara halkının yalnız malları ve mülklerinin değil, hayatlarının bile asla güvence altında olmadığı, Buhara'da adalet denilen şeyin boş bir sözden ibaret olduğu, satılmışlık, rüşvet, iltimas, para karşılığı memuriyete getirme gibi hallerin bütün mahalli idarenin kanına ve etine kadar nüfuz ettiği ve bu gibi faaliyetlerin saklanmaya dahi ihtiyaç duyulmadığı ifade edilmektedir. Bu sebeple büyük haksızlıkların, kanunsuzlukların ve keyfiliklerin Buhara Hanlığı'nın her yerinde hüküm sürdüğü, yalnız köylerde ve küçük şehirlerde değil, hatta hanlığın başşehri Buhara'da bile feryat ve figanların işitildiği aktarılmaktadır. Bu duruma itiraz edenlerin de Rus askerlerinin aldığı önlemler ile susturulduğu, Rusların, Buhara yönetimine destek verip yönetime karşı yapılacak itirazlara izin vermediği söylenmektedir. Buhara'nın genel siyasi vaziyetinin bundan 300- 400 yıl önce nasılsa halen aynı durumda olduğu vurgulanmaktadır.²⁹¹ Ortaçağ kaideleri ile yönetilen hanlık bir de Rus egemenliğine girince halk her açıdan geri kalmıştır. Ortaçağ Avrupa'sındaki feodal sistemin benzer bir şekli Buhara Hanlığı'nda uygulanmıştır. Topraklar Beg denilen varlıklı kişilerin elinde olup devlet idarecileri ve toprak sahipleri çiftçilerin emeği üzerinden geçimlerini sağlayıp refah içinde yaşamışlardır. Ayrıca çiftçiler ve diğer gruptaki sıradan insanlar yol, köprü ve kamu binalarının yapımı için zorla çalıştırılmıştır.²⁹²

Bu yönleri ile tipik bir ortaçağ Avrupa devleti olan Buhara Hanlığı'nın başına geçen Alim Han, bu durumu kendi saltanat döneminde de bir süre devam ettirmiştir. Fakat Alim Han'ın saltanat yılları bölgede ve dünya da büyük değişimlerin yaşandığı bir döneme denk geldiği için, Alim Han ister

²⁹¹“Buhara İnkılabı” (Başmakale), *YT*, S. 22, Eylül 1931, s. 1-9. Bkz, Tülay Duran - Ahat Andican, *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*, İstanbul, Ayaz Tahir Türkistan İdil- Ural Vakfı Yayınları, 2006, s.123.

²⁹²Mandel, *a.g.m*, s.391.

istememez bu mevcut değişime ayak uydurmaya çalışmıştır. Meydana gelen olaylar mevcut düzenin bozulup yerine yeni düzenin kurulmasına sebep olduğu için Alim Han dönemi oldukça hareketli geçmiştir.

1910 yılının son günlerinden 1920 yılının son çeyreğine kadar devam eden Alim Han'ın saltanat dönemini ve Buhara Hanlığı'nın siyasi hayatını, vasal Buhara ve bağımsız Buhara olmak üzere, iki devreye ayırıp ele almak gerekmektedir. Gerek hanlığın em'ri olarak Alim Han'ın ve gerekse yönettiği devletin siyasi faaliyetleri, bu iki dönemde birbirinden çok büyük farklılıklar arz etmektedir. Birinci dönemde Rusya'nın kontrolünde olan Em'ir ve idare ettiği devlet oldukça sakin bir hayat sürmüştür. Adeta devlet işlerinden el etek çeken Alim Han, devlet idaresini kuşbegiye bırakmış ve hiçbir ciddi faaliyette bulunmamıştır. Fakat dünya da meydana gelen değişimler ve bu değişimlerin meydana getirdiği I. Dünya Savaşı ile Bolşevik İhtilali gibi gelişmeler, Alim Han'ı adeta gaflet uykusundan uyandırmıştır. Bu gelişmelerden sonra Alim Han ülkenin kaderinde etkin rol oynamaya başlamıştır. Bu etkin siyaseti Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığına kavuşması ile sonuçlanmıştır. Bu yeni dönem bağımsız Buhara diye adlandırdığımız dönemi içermektedir.²⁹³

1918 yılına kadar devam eden ve siyasi açıdan sakin bir seyir izleyen birinci dönemin aksine ikinci dönem, savaşların yaşandığı ve var olma ya da yok olma mücadelesinin verildiği bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle bölümün birinci kısmında Buhara Hanlığı'nın siyasi, ekonomik ve içtimai hayatı üzerinde durulmuş, ikinci kısımda ise askeri ve siyasi faaliyetleri içeren konulara ağırlık verilmiştir. Siyasi ve askeri açıdan sakin geçen birinci periyot, siyasi ve askeri gelişmelere zemin hazırlayan fikri zeminin oluşması için önemli olup, bu dönemdeki fikri hareketlerin ana karakterini de Yaş Buharalılar hareketi oluşturmuştur.

²⁹³1868 yılındaki anlaşma ile Rus tabiiyetine giren Buhara Hanlığı 25 Mart 1918 yılında tekrar bağımsızlığına kavuşmuştur. Bolşeviklerin desteği ile Em'iri devirmek isteyen reformcuları hareketleri başarı ile engellenmiş ve Kolesov komutasındaki Rus birlikleri mağlubiyete uğratılmıştır. Bu olaydan sonra Rus Hükümeti 25 Mart 1918 yılında Buhara'nın bağımsızlığını resmen tanımak zorunda kalmıştır. Bkz, Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 262. Bu tarihten sonra Alim Han hem dışarıda hem içeride daha bağımsız ve etkin bir politika yürütmeye başlamıştır.

1- ALİM HAN'IN ŞEHZADELİK HAYATI VE TAHTA GEÇİŞİ

1.1. Alim Han'ın Tahta Geçişine Kadarki Hayatı ve Faaliyetleri

1881 yılında babasının ikinci oğlu olarak Kermine'de dünyaya gelen Alim Han'ın yaşça büyük ağabeyinin veliaht olarak tayin edilmesi dolayısıyla tahta geçmesi beklenmiyordu.²⁹⁴ Fakat veliahdın beklenmedik ölümü üzerine yeniden şekillenen mevcut şartlar Alim Han'a Buhara tahtının yollarını açmıştır. Daha çocuk yaşta iken omuzlarına ağır bir sorumluluk yüklenmiş olan Alim Han'ın sonraki hayatı kardeşlerinden farklı olarak bu ihtimal üzerinde şekillendirilmiştir.

Kendisinden büyük ve tahta geçmesi muhtemel olan kardeşinin 1888 yılında aniden hastalıktan ölmesi üzerine, Alim Han 1893 yılının ocak ayında babası tarafından, Rusya'nın o dönemdeki başkenti St. Petersburg'a götürülmüştür. Abdulahat Han, oğlunun Rusya'da modern tarzda eğitim almasını sağlamakla beraber onun veliahtlığının da Rusya tarafından tanınmasını istemiştir. Nitekim dönemin Rusya İmparatoru III. Aleksandr Buhara tahtının yeni varisinin Alim Han olduğunu beyan etmiştir.²⁹⁵

Alim Han hatıratında, Buhara'da dini eğitimini tamamladıktan sonra babası tarafından devlet idaresi ile ilgili kaideleri öğrenme amacıyla Rusya'ya yollandığını söylemektedir.²⁹⁶ Onun bu ifadesinden modern devlet yapısını öğrenmek kast edilmektedir. Bu durum Abdulahat'ın yenilikçi ve reformcu zihniyetinden kaynaklanmıştır. Alim Han'ın bu ifadesi Rusya'nın

²⁹⁴Abdulahat'ın Said Mir Abdullah, Said Mir Alim Han, Said Mir Hüseyin ve Said Mir Hüseyin adında dört oğlu vardır. Oğullarından iki tanesi 1889 yılında sıtma ve tifodan ölmüştür. Bkz., Vitali V. Naumkin, *Buhari*, Haz. G. Andrei Nedvetsky, Arapça'ya Çev., Salah Salah, Abu Dabi, Menşuratül Mecmuel Sekafi yay., 1995, s. 33.

²⁹⁵Halikova, *a.g.e*, s. 181.

²⁹⁶Alim Han, *Tarih-i Hüzn-ül Mîl-i Buhara*, Yay. Haz., E. Rue du Sabot, Paris, Maisonneuve Matbaası, t.y, s.3. Alim Han yetkili temsilcisi olarak 1927 yılının haziran ayında General Hacı Yusuf adındaki bir yardımcısını Paris'e göndermiş, Hacı Yusuf orada siyasilerle görüşmelerde bulunduktan sonra Eylül başlarında Cenova'ya giderek orada açılan Cemiyet'i Akvam meclisine Emîr adına bir memorandum vermiştir. Tarih-i Hüzn-ül Mîl-i Buhara adıyla tanınan Alim Han'ın hatırası olarak kaleme alınan bu memorandum pariste taş baskı olarak basılmıştır. Bu ser Fransa'da Farsça olarak basılmasından sonra Abdussadık İrisov tarafından 1991 yılında Özbek Türkçesine tercüme edilmiş ve esrin sonuna bazı tamamlayıcı bilgiler eklenmiştir Bkz. Emîr Seyit Alim Han, *Buhara Halkining Hasreti Tarihi*, Haz., Abdussadık İrisov, Taşkent, Özbekistan SSC. Fen Neşriyatı, 1991.

gelişmişliğinin gerçek nedenini kavranmış olduğunu göstermesi açısından dikkat çekici bir ifadedir. Ortaçağ esaslarına göre yönetilen bir devletin hükümdarının memleketin geri kalışını engellemek için modern bir devletin yönetim kaidelerini öğrenmek ve bu doğrultuda devleti yönetmesini beklemek çok derin bir zihniyet değişikliğine işaret etmektedir. Bu düşüncelerin, daha sonraki bölümlerde değineceğimiz Buhara Hanlığı'ndaki yenilik taraftarlarının düşünceleri ve amaçları ile örtüştüğü görülmektedir.

Alim Han'ın Rusya'ya gidişi elbette sıradan birinin gidişine benzememiştir. Rus çarının gönlünü kazanmak amacıyla, Alim Han ile birlikte değerli eşyalardan oluşan birçok hediyeler gönderilmiştir. Alim Han Rus asilzadelerinin eğitim gördüğü bir okula kabul edilmiş bir müddet sonra askeri eğitim yanında sarayın muhafazası görevini de yerine getiren askeri birliğe alınmıştır. Bu bölümü başarı ile bitirdikten sonra çarın Kazaklardan teşkil edilen muhafız alayının komutanı olarak seçilmiştir. Alim Han, emîrlik döneminde tıpkı Petersburg'da olduğu gibi kendine bir muhafız alayı kurdurmuş. Fakat bu muhafız alayı Petersburg'daki gibi Terek Kazaklarından değil kendi hizmetindeki kölelerden teşkil edilmişti.²⁹⁷

Alim Han'ın Moskova'ya eğitim almak için gönderilmesi onun babası tarafından veliaht olarak seçilmesinin bir sonucudur. Zira seçilen veliahdın Rusya tarafından da kabul edilmesi, o dönem Buhara Hanlığı için uyulması gereken zarurî bir durumdur. Çünkü Rusya'nın onayını almayan bir hanedan mensubunun kendini han ilan etmesi ya da onun bir önceki hükümdar tarafından han ilan edilmesi, Rusya'nın Buhara'daki siyasi, askeri ve ekonomik pozisyonu dolayısıyla mümkün değildir. Rusya'nın tahta geçecek olan veliahtlara onay vermesi ve yönetime karışması 1868 ve 1873 yılında yapılan anlaşmaların doğal sonucudur.²⁹⁸ Çünkü bu anlaşmalara göre Buhara, Rus himayesini kabul etmiş oluyordu. İlgili anlaşmaların siyaseten hayata geçirilişi bu tür gelişmeler ile mümkün olmakla beraber, Rus Hükümeti'nin Buhara Hanlığı'nın siyasi vaziyetini doğrudan etkileyecek böyle

²⁹⁷Nusretullah Naimov, *Emîrning Zürriyeti*, Buhara Neşriyatı, 1995 s. 4-5.

²⁹⁸Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 351.

bir olaya müdahale etmesi, Rus nüfuzunun Buhara'da daha da derinleşmesine ve kâğıt üzerindeki anlaşmaların fiiliyatta uygulanmasına olanak sağlaması açısından da özel bir öneme sahiptir. Zira, Alim Han'ın veliahtlığı da babasıyla gittiği Rusya gezisinde Rus Hükümeti tarafından kabul edilmiş ve tahta geçişinden çok önceleri ilan edilmiştir.

Bağlı bulunan ülkede siyasi nüfuz sağlamak için yapılan bu uygulamanın benzerlerini farklı devletlerin tarihinde de görmek mümkündür. Buna benzer bir uygulamaya Osmanlı tarihinde de rastlanmaktadır. Eflak ve Boğdan beylikleri Osmanlı egemenliğine girdikten sonra, yöneticileri Osmanlı Hükümeti tarafından tasdik edilirdi. Kendi mahalli teamüllerine göre seçtikleri kişinin asaletinin Osmanlı Hükümetince tasdik edilmesi şart idi. Örneğin mahalli kanun gereği seçtikleri Eflak voyvodalarının ismi Osmanlı Hükümetine bildirilir, Kapıcıbaşlarından biri İskemle Ağası tayin olunup iki-üç yüz kişi ile birlikte Eflak'a gönderilirdi. Getirilen Berat, Sancak, Tuğ, Serpuş ve Hil'at , yeni voyvodaya beyleri ve tebası huzurunda takdim edilir ve giydirilirdi. Heyet yeni voyvodayı tahtına oturtuktan sonra İstanbul'a dönerdi.²⁹⁹

Alim Han'ın veliahtlığının Rusya tarafından tanınması kadar önemli bir olay da onun Rusya'da aldığı eğitimidir. Alim Han'ın Rusya'daki bu okula³⁰⁰ eğitim için gönderilmesi onun batı ve Rus kültürü ile yakından tanışmasına olanak vermiştir. Rusya'da aldığı eğitim onun fikri hayatı üzerinde önemli etkiler bırakmıştır. Kızıl Ordu, Buhara'yı işgal ettiğinde Alim Han'ın sarayından Tolstoy, Dostoyeskiy, Belinskiy ve Nekraso'un eserlerinin³⁰¹ çıkması Rusya'da aldığı eğitimin bir neticesidir.

Emîr Âlim Han 1896 yılında eğitimini tamamlayarak Buhara'ya babasının yanına dönmüştür. Babasının yanında geçirdiği süre zarfında siyasî, iktisadî, kamu ve yönetim alanlarında babası tarafından özel bir

²⁹⁹İsmail hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt II, Ankara, TTK Yayınları. 1995 s. 430.

³⁰⁰Bu okul Petersburg'ta askeri eğitim veren Nikolaevskiy Harb Okulu dur. Alim Han'ın hatıratında yazdığına göre bu okulun normal eğitimi 7 yıldır. Fakat Alim Han alınan karar üzerine okulu üç yılda tamamlayıp Buhara'ya dönmüştür.

³⁰¹Becker *a.g.e.*, s. 389.

eğitime tabi tutulmuştur. Bu eğitimi tamamladıktan sonra Nesef³⁰² vilâyetine babası tarafından vali olarak tayin edilmiştir.³⁰³

Vâli olarak tayin edildiği Karşı vilâyetinde 12 yıl yöneticilik yapmıştır. Kendi hatıratında yazdığına göre yöneticilik yaptığı 12 yıl boyunca halka çok iyi davranmış ve sevgisini kazanmıştır. Ayrıca bu vilâyette köprü ve medreseler yaparak vilâyetin gelişmesine çaba harcamıştır.³⁰⁴ Fakat Fıtrat, Alim Han'ın bu ifadelerine karşın Nesef'deki yıllarının çok verimsiz geçtiğini söylemektedir. Alim Han'ın tüm işlerini, babasının yanında görevlendirdiği Osman Bek adındaki kişiye havale ettiğini ve kendisinin memleket işleri ile uğraşmadığını söylemektedir.³⁰⁵ Âlim Han 12 yıl Karşı vilâyetinde yöneticilik yaptıktan sonra babası tarafından Kermine'ye atanmıştır. Bu görev değişikliğinin sebebi Emîr'in oğlunu yakınına getirmek istemesidir. Nitekim Kermine'deki hizmetinin ikinci yılında babası Emîr Said Abdulahat Han hastalanarak vefat etmiştir.

1.2. Alim Han'ın Tahta Geçışı

Abdulahat'ın ölümünden sonra yerine geçecek veliahdın neler yapacağına dair halk arasında bir merak oluşmuştur. Genç padişah hakkında olumlu bir hava esmiş halk sabırsızlık ile onun saltanatını beklemeye başlamıştır. Zira Alim Han, St. Petersburg'da eğitim almış, Rus ve Avrupa medeniyetini bir ölçüde yakından tanıma fırsatı bulmuştu. Bu sebeplerden dolayı halk ve aydınlar arasında ifrata kaçan bir iyimserlik hasıl olmuştur. Cûlus merasiminin gerçekleşeceği 30 Aralık tarihine kadar sokaklarda bazı söylentiler dahi dolaşmaya başlamıştır. Güya Emîr memleket yönetimini tümüyle yeni usullere göre düzenleyecek, okul ve eğitime ehemmiyet verecek, memurlar ve askerlerin maaşlarını düzeltip rüşvet olayını tamamen

³⁰²Günümüzde Özbekistan Cumhuriyetinin Karşı şehirdir

³⁰³Âlimî, *a.g.e.*, s. 91.

³⁰⁴Âlimî, *a.g.e.*, s. 91.

³⁰⁵Fıtrat, *a.g.e.*,... s.,12-14.

ortadan kaldıracaktır.³⁰⁶ Bu tür söylentiler halkın ve aydınların fikri yapısını açığa çıkarması açısından önemlidir. Zira, bu beklentiler kurtuluşun medeni usullerin uygulanması ile olabileceğini düşünen bir aydın tabakanın oluşmaya başladığının da göstergesidir. Bu fikirlerin oluşması ve halkın buna benzer beklentiler içine girmesi, Abdulahat döneminde yaşanan gelişmelerin sonucudur. Artık yöneticileri ve aydınlar arasında da ülkenin yeni usuller ile yönetilmesi gerektiği fikri karşılık bulmaya başlamıştır. Alim Han bir bakıma bu düşüncede olanların umut kaynağı olmaya başlamış özellikle onun dışarıda okumuş olması yenilik taraftarlarını ziyadesiyle heyecanlandırmış ve beklenti içine sokmuştur.

Bu fikri ve ruhi iklimde Alim Han tahtın en güçlü varisi olarak Buhara Hanlığı'nın tahtına oturdu. Babasının ölümü üzerine 24 Aralık 1910 yılında Buhara tahtına oturan Alim Han'ın resmen tahta geçişi, 30 Aralık 1910 yılında yapılan cülûs töreninden sonra olmuştur. Bu törene devletin ileri gelen memurları, nüfuzlu kişiler ve Buhara'da görevli Rus elçileri katılmıştır.³⁰⁷ Ananevi kaidelere göre gerçekleştirilen bu törene Ruslar yalnızca izleyici sıfatında katılmışlardır.

Alim Han'ın tahta çıkış töreninde Rusların sadece izleyici statüsünde katılması, Alim Han dönemi Buhara - Rus ilişkilerinde farklı bir dönemin yaşanacağı anlamına gelmiyordu. Zira Alim Han döneminde de Rus kontrolü devam etmiş, fakat Çarlık Rusyası'nın yaşadığı iç meseleler Buhara'nın bağımsız hareket etmesine imkan verebilmiştir. Örneğin 23 Şubat 1912 yılında, yani Alim Han'ın tahta geçtiği ilk yıllarda Rusya ile Buhara arasında 17 maddelik bir sözleşme imzalanarak Şirabat ve Baysun vilayetlerindeki bazı araziler 99 yıllığına Ruslar tarafından kiralanmıştır.³⁰⁸

Fakat Buhara'nın iç dinamikleri açısından düşünüldüğünde bu iktidar değişimi farklı beklentilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çünkü

³⁰⁶Sadrettin Aynî, *Buhara İnkılabı Tarihi İçün Materyaller*, Moskova, SSSR Halkının Merkezi Neşriyatı, 1926, s.72.

³⁰⁷Aynî, *Buhara İnkılabı*, s. 71.

³⁰⁸T.G. Tohmehmetov, *Pabeda Buharskok Nerogna Revolitsi İzgatelustvo*, (Buhara Halk İhtilalinin Zaferi), Taşkent, Fan Yayınları, 1966, s.117.

Abdulahat döneminde olgunlaşmaya başlanan reform talepleri Alim Han ile birlikte yüksek perdeden dillendirilmeye başlanmış bu beklenti Alim Han'ın ilk iş olarak bir ferman yayınlamasına sebep olmuştur. Emîrin daha ilk tahta çıkışı sırasında yayınladığı ferman, beklenti içinde olanları ziyadesi ile heyecanlandırmıştır. Mirza Urgenci'nin ıslahatlara dair okuduğu ilk ferman halkın beklentilerinin etkisi altında kalınarak hazırlanmış bir ferman hüviyetindedir. Dönemin aydınlarından biri olan ve eserleri dönemin olayları için referans olarak gösterilen Sadrettin Ayni bu fermanın bazı maddelerini şu şekilde aktarmaktadır; “Biz Hanlığın asayiş ve huzurunu samimane bir şekilde istemekteyiz. Reayanın saadeti ve yurdun gelişmesi için Allahın izni ile çalışacağız. Kadıların yılda birkaç kez Emîr ve rüesaya gönderdiği hediyelerin gönderilmesi bundan sonra kesinlikle men edilmiştir. Kadılar bu masraftan kurtuldukları için halktan herhangi bir şey talep etmesinler. Her kim bu hükme uymaz ise cezalandırılacaktır. Bundan sonra emlak yerlerinden alınan % 40 vergi bundan sonra %30 alınsın. Asker, memur ve ümeranın maaşlarının bazıları iki, bazıları bir buçuk kat arttırılacaktır.”³⁰⁹

Bu ferman halk arasında memnuniyet ile karşılanmıştır. Çünkü kadıların Emîr ve yüksek rütbeli devlet adamlarına yolladıkları hediye ve rüşvetlerin maliyeti halka çıkarılıyor, bu durum da halkın gerek adalet duygusuna gerekse maddi durumuna zarar veriyordu. Bu uygulamanın kalkması halk tarafından olumlu karşılanmış ve iyimserlik havasının daha da yaygınlaşmasına neden olmuştur. Halkın olumlu tavrına karşın, kadılar ve eski sistemden getirim elde eden yüksek rütbeli devlet adamlarının yeni uygulamadan memnun kalmaları beklenemezdi.

Yüksek rütbeli memurların bu olumsuz tavrına rağmen bu gelişmeler halk arasında sevinçle karşılanmış ve kendine duyulan sevgi artmıştır. Fakat Alim Han düşündüğü bu vergi indirimlerini tam anlamı ile gerçekleştirememiştir. Çünkü vergi indirimleri yanında, bütçeyi düzenlemek ve memur maaşlarını düzene sokmak gibi bazı ıslahatlar düşünmüştür. Bu ıslahatlarından memnun olmayan ulema değişiklikleri hoş karşılamamış ve emîr

³⁰⁹ Ayni, *Buhara İnkılabı...*, s. 77.

de ıslahat dūřūncelerini gerçekleştirememiştir. Emīr, Rusya’da gōrdūđū tahsile rağmen ıstediği yenilikleri yapmaya muvaffak olamamıştır. Hem beraber çalışacağı ve ıslahatlara inanan bir kadrosunun olamayışı hem de Rusların Buhara’yı ortaçağdaki haliyle muhafaza etmeye çalışarak gelişmesini engellemek için yenilik karşıtı ulemayı destekleme tavrı, Alim Han’ın reformlarında başarısızlığa uğramasına neden olmuştur.

Halk arasında oluşan bu olumlu havanın verdiği heyecan ile Ālim Han tahta geçişinden bir yıl sonra devlet işlerinin dūzene sokulması için çalışmalara başlamıştır. Medrese ve tarihi binaların onarımlarını yaptırarak yeni camiler ve ibadethaneler yaptırdı. Ayrıca, değişik ilimlerin tahsilinin yapıldığı bir okul açtırmış ve ihtiyaçlarını kendisi karşılamıştır.³¹⁰ Tarihi binaların tamir edilmesi ve eğitime önem vermesi yeni Emīrin fikri yapısı hakkında bazı ipuçları vermektedir. Ālim Han ayrıca sanat, ticaret ve ziraat alanlarında bazı değişikler yaparak asker maaşlarını ũ katına çıkarmıştır. Ŭlke yönteminde de bazı değişiklere gitmiştir. Örneđin; Karateg’in hakimi olan Evliya Kul Beg’i, Divanbeg’i olarak Hisar vilayetine tayin etmiş İşhak Beg’i Kulap vilayetine, Mirza Rebi’yi şirabat vilayetine, Abdulhafız Beg’i Baysun vilayetine, Osman Beg’i Karři vilayetine atamıştır.³¹¹ Tařrada yaptığı değişiklikleri merkezde yapmaya çalıştıysa da babasının son dönemlerinde devletin en önemli ikinci makamına getirilen Kuřbegi Nasrullah ile birlikte çalışmaya devam etmiştir.

Alim Han’ın Sitare Mah denilen sarayında yaşamaya başlaması devlet işlerinden uzak kalmasına neden olmuştur. Ayrıca Emīrin Bahçesaray’da (Rusya) da bir yazlığının bulunduğu ve yaz aylarında sık sık buraya gittiği bilinmektedir. Abdulahat devrinin sonlarında yaşanan Sūnni-řii çatışmalarından sonra Astanakul’un yerine Nasrullah’ı kuşbegi olarak tayin etmiş, Nasrullah’ta devlet ile ilgili tūm işlerde en yetkili ve etkili konuma gelmişti. Hatta dönemin aydınlarından biri olan Fıtrat’ın aktardığına göre;

³¹⁰Kābili, *a.g.e.*, s.3.

³¹¹Ālimī, *a.g.e.*, s.92.

Nasrullah devlet idaresinde, Alim Han'ın yakın akrabalarının işlerini halledebilecek kadar nüfuzlu ve etkili bir konuma sahiptir.³¹²

Nasrullah Kuşbegi, Rusça diline vakıf olduğu için Rusça yayınları takip edebiliyor bu durum da onun mevcut siyasi yapı hakkında isabetli tespitler yapabilmesine olanak veriyordu. Ayrıca Ruslar ile olan münasebetlerde başrol oynadığı için Ruslar ile yakın ilişkiler kurmayı da başarmıştı. Bu durum onun konumunun daha da sağlamlaşmasına olanak veriyordu. Hatta Rusya'nın güvenilir bir temsilcisi konumuna gelerek, mevcut vaziyeti şahsi çıkarları için kullanmaya dahi başlamıştı. Devlet makamlarına kendine yakın kişileri atayarak yüksek rütbeli memurlar arasında rekabetin kızışmasına sebep oldu. Kendine karşı olanları sindirerek devlette en nüfuzlu kişi haline gelmiştir. Bildiği Rus dili sayesinde dışarıdaki gelişmelerden haberdar olan kuşbegi, yenilik hareketlerinin kaçınılmaz bir gelişme olduğunun farkına varmıştır. Kaderini belirleyen de bu tespiti olmuştur. Kazikelan ve reislik makamlarına kendine ve Ceditçilere yakın olan, Muhammed Şerif ile Kadı Abdussamet'i ataması rakiplerinin eline fırsat vermiş Alim Han'ında desteğini alan rakipleri Nasrullah'ı tüm yakınları ile beraber ortadan kaldırmayı başarmışlardır.³¹³ Nasrullah devrinin Emîr tarafından bitirilmesinde Rusya'nın yaşadığı iç karışıklıklar da etkili olmuştur.

Nasrullah'ın bu denli güçlü bir konuma gelmesi Alim Han'ın kişiliği ve devlet idaresindeki anlayışından kaynaklanıyordu. Şayet Alim Han gerçek anlamda bir liderlik vasfı gösterse ve ülke idaresini ele almaya çalışsaydı, iktidara tek başına hakim olur ya da ülkede en azından bir iktidar mücadelesi yaşanırdı. Fatih Sultan Mehmet'in Candarlı ailesi ile yaşadığı ve Candarlı ailesinin bertaraf edilmesi ile sonuçlanan olayın bir benzerini bu dönemde görmek mümkün olurdu. Fakat Alim Han devlet idaresini tek başına ele almak yerine, devlet işlerini kuşbegiye bırakmayı tercih etmiş, kendisi de bir kenara çekilmiştir. Bu durumun sebeplerinden biri de Buhara'daki mevcut şartların Fatih döneminden bazı yönleri ile farklılık göstermesidir. Buhara'daki

³¹²Fitrat, *a.g.e.*, s. 22.

³¹³Fitrat, *a.g.e.*, s. 23. Nasrullah'ın görevden alınmasına neden olaylara çalışmanın ileriki safhalarında değinilmiştir.

ilgili durumun bir sebebi de devletin tüm kontrolünün Rusların elinde olması idi. Ne zaman ki I. Dünya Savaşı yaşanmış ve Rusya bu savaştan ağır yaralar alarak çökilmek zorunda kalmış ve Bolşevik İhtilalına engel olamadan iç karışıklıklar yaşamaya başlamıştır, işte o zaman Alim Han ülkeyi gerçek anlamda idare etmeye koyulmuş ve çalışmanın ileriki safhalarında görüleceği üzere hanlığın bağımsızlığını tekrar sağlamayı başarmıştır.³¹⁴ Nasrullah kuşbegininde ortadan kaldırılması bu döneme yani Alim Han'ın devlet idaresini ele geçirdiği ve iktidarına ortak olan ikinci bir unsurun ortadan kaldırılması gereğinin yaşandığı döneme denk gelmektedir.

Alim Han döneminde devlet idaresinde bulunan ve iktidarı paylaştan kuşbegilik makamından başka kazikelan, ve reis gibi makamlar da vardır. Buhara Hanlığı sözde İslam şeriatı ile yönetilen bir devlet olduğu için Kazikelanlık makamı devlet idaresinde çok önemli bir yere sahipti. Kazikelan bütün ruhanilerin reisi olup adliye işlerinin de en yetkili makamını işgal ediyordu. Babası Abdulahat döneminde Kazikelan olarak atanmış olan Bakahan, Alim Han'ın tahta geçmesinden kısa bir süre sonra azledildi ve yerine Burhaniddin, Kazikelanlık makamına atandı. Kısa bir süre görevinden alınmış olsa da (4 Ay) tekrar bu makama gelmeyi başarmış ve Buhara'nın işgal tarihi olan 1920 yılına kadar görevini sürdürmüştür. Buhara'nın işgalinden sonra Bolşevikler tarafından çıkarıldığı mahkemede suçlu bulunarak idam edilmiştir. Fıtrat'ın belirttiğine göre eğitimsiz olan bu kişi devlet idaresinde diğer yöneticiler ile sürekli rekabet halinde idi. Hatta yöneticilerin taraftarları arasında sokak kavgaları dahi zuhur etmiştir. Bu mücadelede Kazikelan Burhaneddin Kadimcileri, rakipleri ise Ceditçileri temsil etmiştir.³¹⁵

³¹⁴Bolşeviklerin desteği ile Emîri devirmek isteyen reformcuları hareketleri başarı ile engellenmiş ve Kolesov komutasındaki Rus birlikleri mağlubiyete uğramıştır. Bu olaydan sonra Rus Hükümeti 25 Mart 1918 yılında Buhara'nın bağımsızlığını resmen tanımak zorunda kalmışlardı. Bkz, Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 262. Bu tarihten sonra Alim Han hem dışarıda hem içeride daha bağımsız ve etkin bir politika yürütmeye başlamıştır.

³¹⁵Burhaneddin'in arası Kuşbegi Nasrullah ile iyi değildi. Bu mücadelede makamını bir süreliğine kaybetmesine dahi sebep oldu. En büyük rakibi Muhammed Şerif Sadr idi. Bkz..Ayni, *Buhara Tarihi...* 24-25.

Bir diğerk önemli makam da reislik makamı olup, devletin asayışı ve nizamı bu makam tarafından sağlanırdı. Kadı Burhaneddin ilk başlarda reislik makamını işgal etse de daha sonra bu makama Abdullahhoca tayin edildi. O da azledilip yerine İzamiddin adında biri atandı. Tüm bu reisler kendi aralarında mücadele etmekten, ülkeye gerçek anlamda hizmet etmeye fırsat bulamadılar. Devletin tepesindeki yöneticilerin liyakatsiz oluşu ve aralarındaki rekabet Alim Han'ın işini daha da zorlaştırmıştır. Vasıflı kadrodan mahrum oluşu Alim Han'ın devlet idaresindeki başarısını olumsuz etkilemiştir.

Devlet idaresindeki bu olumsuz yapıya rağmen Âlim Han döneminin ilk yılları Buhara Hanlığı için sakin geçmiştir. Oysa ki dünya da gelişmekte olan olaylar, bu sükûnete tezatlık arz edecek şekilde gelişmekte, tüm dünyayı etkileyecek olan olayların etkisi ve sonuçları Buhara Hanlığı'nı kaderi ile yüzleştirecek şekilde cereyan etmekte idi. Alim Han döneminin en fazla tenkit edilmesi gereken yönü, modern tarzda eğitim almasına rağmen ülkesini bu yüzleşmeye hazırlayamaması olarak ifade edilebilir.

Gerçi Rusya Alim Han'a fırsat vermeksizin, Buhara Devleti'ne kolaylıkla son verme gücüne sahipti. Fakat dış politikada ortaya çıkaracağı sorunlar yüzünden bu meseleyi ertelemiş, bir nevi bu meseleyi Bolşeviklere devretmiştir.³¹⁶ Ruslar, Hanlığı 1915 yılına kadar bitirmeyi plânlamışlardı. Fakat patlak veren I. Dünya Savaşı Hanlığın ömrünü uzatmıştır.³¹⁷ Alim Han dönemindeki siyasi olaylar, işte bu denklem içerisinde şekillenmiş ve Buhara halkının aleyhinde bir sonuç ile çözüme kavuşturulmuştur.

³¹⁶Hayit, *Türkistan Devletlerinin..*, s.175.

³¹⁷Togan, *Türkistan..*, s.258.

2- BUHARA HANLIĞI'NIN SİYASİ, İKTİSADİ VE İÇTİMÂİ DURURUMU

2.1. Buhara Hanlığı'nın Siyasi Durumu

Çarlık Rusya'sı Çin ile paylaştığı Türkistan topraklarının Batı Türkistan diye adlandırılan kısmını, kuzeydeki Kazak steplerinin büyük kısmını içine alan bölgesini "Step Genel Valiliği" ve tahminen Aral ve Balkaş gölleri güneyinde kalan Güney Türkistan'ı da "Türkistan Genel Valiliği" olmak üzere idari bakımdan iki kısma ayırmıştı. Bu idari yapılanmanın yanında bir de yarı müstakil Buhara ve Hive Hanlıkları vardı.³¹⁸ Böylece Türkistan toprakları Orenburg Genel Valiliği, Batı Sibiryâ Genel Valiliği ile 11 Temmuz 1867 yılında kurulan ve sonraki tarihlerde yapısında bazı değişiklikler yapılan Taşkent merkezli Türkistan Genel Valiliği kanalıyla doğrudan, yarı bağımsız Hive ve Buhara Hanlıkları da dolaylı olarak Rus hâkimiyetine girmiş oluyordu. Türkistan Genel Valiliği Oblast adı altında bölgelere taksim edilmişti. Bu Oblastlar Sır Derya, Fergana, Semerkand, Zerefşan ve Hazar Ötesi (Türkmen el)'den ibaret olup bu bölgeler de Yüzd adı altında daha küçük birimlere ayrılmıştı. Bu idari birimler Rus idareciler tarafından idare edilmesine karşın bu idari yapılanmanın en küçük birimi olan Aul (ağul) lar Rus idarecilerinin onayının zaruri olduğu yerli idareciler tarafından idare edilmiştir.³¹⁹ Yarı bağımsız olarak hayatlarının devam etmesi sağlanan hanlıklar, idari ve askeri yönetimi elinde bulunduran Genel Valilik kanalı ile yönetilmiştir. Buhara'da, Rusya İmparatorluğu Komiserliği'nin tesis edilmesiyle Buhara Hanlığı'ndaki Rus varlığı güçlenmiş ve hanlık bu komiserlik vasıtasıyla yönetilmeye çalışılmıştır.³²⁰

Rusların, Buhara'yı yenilgiye uğratması 1868 ve 1873 yıllarındaki anlaşmaları ortaya çıkarmış, bu anlaşmalar Rusların siyasi, iktisadi ve askeri

³¹⁸İbrahim Yarkin, "Türkistan'da Rusyanın Sömürme Siyaseti", *Türk Kültürü*, S. 69, Temmuz 1968, s. 69.

³¹⁹Saray, *Gaspıralı...*, s. 17-18.

³²⁰Sadıkov, *a.g.e.*, s. 200.

nüfuzunun gün geçtikçe Buhara'da artmasına zemin hazırlamıştır. Fakat bu anlaşmalar mutlak bir otorite sağlayamadığı için Buhara'nın tam anlamı ile boyunduruk altına alınması için farklı çareler aranmaya başlanmıştır. Gerek Buhara iç pazarının tam anlamı ile Ruslara açılması isteği, gerekse Rus tüccar ve halkının bu ülkeye rahat girip çıkabilmesi için arayışlara girilmiş, tüccarlardan gelen istekler üzerine 1886 yılında Çar III. Aleksandr fermanı ile Buhara'da Rusya Siyasi Komiserliği kurulması karara bağlanmıştır. Böylece aynı yılın mart ayında N. Çarikov ilk komiser olarak atanmış ve onun göreve başlaması ile Buhara'daki Rusya siyasi temsilciliği fiilen kurulmuştur. Bu komiserliğin idaresi ilk başlarda Rus dışişlerine bağlı olmasına karşın, 1910 yılında yapılan bir düzenleme ile yönetimi Türkistan Genel Valiliği'ne dolayısıyla Rus Savaş Bakanlığı'na devredilmiştir.³²¹

Bu komiserlik, Rusya'nın Buhara Hanlığı'nın iç işlerine karışması ve bu suretle bu ülkedeki Rus çıkarlarını gözeterek yarı müstakil idari yapının fiili olarak işletilmesi için son derece önemli yetkiler ile donatılmıştır. Bu komiserliğe tanınan haklar ve yürüttüğü faaliyetler Buhara Hanlığı'nı bir bakıma Rusya'nın mandası haline getirmiştir.

Bu komiserlik Buhara hükümeti ile her türlü siyasi ve ekonomik meseleleri müzakere etme hakkına sahipti. Emîrin ve üst rütbeli memurların Rusya ile bağlantısı, sınırlarda düzenlenme yapılması³²², Buhara'daki Rus ve gayri Rus Hıristiyanların haklarının korunması, sulama, haberleşme ve iskân işleri, Buhara'daki memurların maaşları, cinayet ve benzeri suçlar işleyen Rus vatandaşlarının yargılanması, Rus vatandaşlarının resmi işleri ve Ruslar ile ihtilafa düşen Buhara vatandaşlarına ceza verme işlerini üstlenen komiserlik, hanlığın iç işlerine müdahale etme yetkisine de sahipti. Bir süre sonra bu komiserlik Emîrin en önemli danışma makamı oldu ve bu durum komiserliğin memur alımlarına dahi müdahale etme şansı yakalamasına

³²¹Halikova *a.g.e.*, s. 188-192.

³²²Bu komiserliğin çalışmaları ile Afgan sınırındaki bazı yerler Rus çıkarları gözetilerek Afganistan'a verildi. Bu işi gerçekleştirirken Komiserlik, Buhara Hükümetine sorma gereği dahi duymadı. Buna karşın Afgan sınırındaki Pamir bölgesinin ihtilafı olan bir kısmı da (Vahan, Ruşan, Şuğan) Buhara'ya bağlayarak gönül almaya çalıştı. Bu durum, bir ülkenin mahremi sayılan sınır konusunda dahi, Buhara Hükümeti'nin söz sahibi olmadığına bir göstergesidir.

imkan verdi. Bu durum kuşbegi ve beglik gibi makamlara gelmek isteyenlerin Ruslar ile daha yakın ilişki içerisine girmesine neden olmuş, Rusların müsadese veya tavsiyesi olmadan bu yüksek rütbeli memurlar atanmaz olmuştur. Zira Alim Han hatıratında, Petersburg'ta okuduğu süre zarfında veliahtlığının Rus Hükümeti tarafından teyit edildiğini belirtmektedir. 1895 yılında Buhara'nın gümrüklerinin de ortadan kaldırılması ile hükümet hem gümrük gelirinden oldu hem de Rusya'nın açık pazarı haline geldi. Tüm bunlar yetmezmiş gibi bir de komiserliğin masraflarının karşılanması için Buhara Hükümeti bu kuruluşa maddi destek de sağlamak zorunda bırakılmıştır.³²³ Bu durum Alim Han döneminde de devam etmiş Buhara Hanlığı ancak Bolşeviklere karşı kazanılan zaferden sonra bağımsız hareket etme imkânı bulmuştur.

Rusların idari bakımdan düzenlediği Türkistan topraklarında Buhara Hanlığı'nın yarı bağımsız olarak yaşamasına müsadese edilmesi ve yönetim yapısının aynen korunmasına izin verilmesi ya da başka bir deyişle devam etmesinin istenmesi, siyasi ve iktisadi açıdan Ruslara avantajlar sağlamıştır. Ruslar işgal ettiği topraklarda askeri ve idari birimler kurarak bazı ıslahatlar yapma mecburiyetinde idiler. Askerleri birimlerin ve idari birimlerin kurularak sevk ve idarelerinin sağlanması maddi açıdan Ruslara bazı külfetler getirmekteydi. Buhara Hanlığı'nın varlığının ismen devam ettirilmesi Rusları bu külfetten kurtarmış, istenilen düzenlemeler devamı sağlanan idareciler tarafından sağlanmıştır. Ayrıca şeklen devam eden bu yapı İngilizler ile yürütülen rekabette işgal edilen yerlerin kamufle edilmesine de olanak sağlamıştır.

Buhara Hanlığı o dönemde birçok dünya ülkesinde de geçerli olan monarşik bir yapıya şeklen sahip olsa da, Rus tabiiyetine girmiş olması dolayısıyla Emîrin tek başına iktidarı elinde tuttuğu fiili bir monarşik yönetim Buhara da söz konusu değildir. Yani ülkenin yönetimi Emîrdan çok Rus idaresinin kontrolünde idi. Bu fiili kontrol hanlığın içişlerinde serbest, dışişlerinde ise Rusya'ya bağlı olma prensibi ile sağlanarak, hanlığın ortaçağ

³²³Halikova *a.g. e.*, s. 189-195.

kaideleri ile yönetilmesine devam edilmesi ile güya hanlığa lütufta bulunulmuştur. Bu durum Emîr ve yönetim kadrolarının işine gelse de dünya da büyük olayların ve fikri hareketlerin meydana geldiği bir zaman diliminde ülkenin köhnemiş ortaçağ kaideleri ile yönetilmesi Buhara'da kültürel ve fikri gelişmeleri olumsuz etkilemiştir. İlerideki konularda daha ayrıntılı olarak ele alınacak Ceditçilik hareketinin Emîri karşısına almasının en önemli sebeplerinden biri de bu mevcut durumdur.

Yaşanan bu fiili vaziyet Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda yenilenler tarafında yer almasının bir sonucu olarak resmi olarak imzalanan fakat Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde yürütülen bağımsızlık savaşının başarı ile sonuçlanması dolayısıyla fiili olarak uygulanma imkanı bulamayan 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Anlaşması'nın uygulanması sonucu ortaya çıkması muhtemel vaziyetin Türkistan topraklarında hayata geçmiş şekline benziyordu. Sevr ile Osmanlı Devleti yaşama imkan bulacak fakat dar bir alanda ve sözde bir egemenliğe sahip olacaktı. Buhara için söz konusu olan durum bundan ibaret idi ve gerek Abdulahat Han ve gerekse Alim Han bu mevcut durumun dışına çıkma gereği duymamıştır. İdareciler Rusya'yı dost ve müttefik bir ülke olarak kabul etmişler ve bu dostluğa kalben olmasa da siyaseten bağlı kalmışlardır. Hatta Alim Han hatıratının Bolşevikler ile mücadele bölümünde bu dostluk konusunu şu şekilde ifade etmektedir; "Ceddim Muzaffer Han ile babam Abdulahat Han'ın ve benim saltanat dönemim Buhara'da geçti. Bu müddet zarfında Rus Devleti ile Buhara arasında dostluk meydana geldi ve bu dostluk devam etti. Bu dostluk gereği Buhara ile Rusya arasında anlaşma yapılmış ve Buhara'nın askeri gücü 12 bin ile sınırlanmıştı. Buhara'nın korunmasını Ruslar üslenmişti. Ülke müdafaası için asker lazım olsa bu askerler Ruslar tarafından sağlanacaktı."³²⁴ Alim Han İmparatorluğun Bolşevikler tarafından yıkılmasına kadar Buhara Hanlığı'nın sakin bir hayat sürdüğünü söyleyerek sözlerine devam etmekte ve bu dostluk ilişkileri vurgulanmaktadır.

³²⁴ Alim Han , *Buhara Halkının Hasreti Tarihi* , Yay Hazırlayan, Abdusadık İrisov, Taşkent, Fen Neşriyatı Yayınları, 1991 s. 9.

Rusların iktidardaki etkileri bir kenarda tutulacak olursa Buhara Hanlığının merkezi yönetiminde iktidar paylaşımı diğer ülkelerde olduğu gibi belli zümreler tarafından paylaşılmıştır. İktidar erki Emîrin mutlak idaresi yanında, yüksek rütbeli saray memurları, Özbek boylarının liderleri ve bazı din âlimleri tarafından paylaşılmaktaydı. Devlet resmi olarak emîr tarafından idare edilir ve devlet emîr ailesinin ortak malı sayılırdı.³²⁵

Ülkenin merkezi yönetimini meydana getiren bu unsurların başında emîr bulunmakla beraber ülkenin son 70 yıllık idari hayatında önem kazanan Kuşbegiler devlet idaresinde çok önemli görevler üstlenmekte idi. Divanbegi (Maliye), zekatçı-i kelan (zekat ve vergi memuru), kazikelan (baş kadı), işan reis (polis şefi) ve ordunun başında bulunan topçubaşı merkezi yönetimde yer alan üst rütbeli memurlardandı. Tüm yüksek rütbeli bu memurlar emîrin mutlak otoritesi altında olup, onun bilgisi dışında bir icraat gerçekleştiremezlerdi.³²⁶

Merkezi yönetimde dikkatti çeken bir başka unsur da şehrin dışında (yaklaşık 10 kilometre) kurulan ve Rusların karargâhı konumunda bulunan Kagan'ın isimli idari merkezdir. Bu idare merkezinin kurulmasının sakıncalarını dönemin önemli devlet adamlarından biri olan Ahmet Mahdum Daniş da görmüş ve eserinde; "Bu dönemde Kagan denilen bir yerde binalar yapıldı, demiryolunun gelmesi ile bazı iş yerleri Rusya'dan buraya taşınarak çok miktarda asker tüccar ve bunların aileleri buraya yerleştirildi. Burasının demiryolu ile Buhara'ya bağlanması ile Buhara tamamıyla Rusya'ya bağlı hale geldi."³²⁷ şeklinde ifade ettiği gibi merkezi yönetimdeki Rus kontrolü vasıtalarına biri daha eklenmiştir.

Ülkede merkezi yönetimin yanında Beglik yönetimi denilen bir de taşra yönetimi vardır. Emîr tarafından kendine yakın olan kişiler ya da yerli halktan seçilen bu yöneticiler Taciklerin ağırlıkta olduğu ülkenin doğu bölgelerinde Mir olarak bilinirdi. Kendi orduları ve halkı mahkeme etme yetkisi bulunan ve

³²⁵Halikova, *a.g.e.*, s. 151.

³²⁶Becker, *a.g.e.*, s. 8.

³²⁷Daniş, *a.g.e.*, s. 158.

vergi toplayan bu Begler topraklarını sanki birer hükümdar gibi yönetirlerdi. Bu begliklerin kendi zakatçı, kazi ve reisleri vardı ki, bu durum onların idari bakımdan yetkili olduklarının bir göstergesidir. Beglikler de idari yapı gereği piramidin en altında yer alan kışlak denilen birimlere bölünmüştü.³²⁸

Begliklerin Buhara'nın siyasi hayatındaki önemi büyüktü. Çünkü emîrlerin çocukları ve yakın akrabaları çoğunlukla bu begliklere beg olarak atanır, görev yaptıkları süre zarfında da devlet idaresi hakkında tecrübe sahibi olurlardı. Buhara'da bu anlamda en popüler beglik gerek merkeze yakın olması ve gerekse iklimi dolayısıyla Kermine³²⁹ Begliği idi. Osmanlı Devletinde de görülen ve "Sancağa Çıkma" olarak adlandırılan bu uygulama çerçevesinde şehzadeler geniş yetkiler ile donatılmış şekilde Anadolu'daki sancaklara gönderilirdi.³³⁰ Bu sancaklardan en revaçta olanı şehzadeler şehri diye anılan Manisa ile Amasya Sancakları olup, bu yönleri ile, bu iki şehir Buhara'daki Kermine Begliği'ne benzemekteydi. Alim Han da kendi hatıratında yazdığı üzere babası tarafından devlet idaresini öğrenmek amacıyla önce Nesef³³¹ sonra da Kermine'ye gönderilmiş ve bu begliklerde babası ölünceye kadar toplam 12 yıl yöneticilik yapmıştır.

1868 ile 1873 yıllarında imzalanan anlaşmalar ve daha sonrasında tesis edilen komiserlik vasıtasıyla baskı altına alınan merkezi yönetimde görülen Rus baskısı begliklerde de kendini hissettirmiştir. Gerek siyasi gerekse ekonomik ve askeri maksatlar ile bu beglikler kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Bu münasebetle, Ruslar Buhara sınırlarının en çok güney ve doğu sınırlarında bulunan begliklere ilgi duymuşlardır. Çünkü bu sınırlar güneye açılmanın yolu olmakla beraber bölgede mücadeleye girişilmiş olan başka bir sömürgeci gücün yani İngiltere'nin bölgeye sızabileceği noktalar. Ayrıca Rusların güneydeki Afganistan ve dolayısıyla Hindistan ile ticaret

³²⁸Becker, *a.g.e.*, s 9

³²⁹Geçmiş çok eskilere dayanan bu şehir Mangıtlar döneminin sonlarına doğru Abdulhathan ve Alim Han döneminde daha çok önem kazandı. Hatta Abdulahat Han'ın cenazesi Buhara'dan getirtilip burada defnedildi. Bu şehir ile ilgili daha fazla bilgi için bkz., A. Muhammedcanov, "Kermine Yaki Kermene Tapanamının Etimolojisi Hakkında" *Özbekistan Tarihi*, san 2, 1999, s. 68-72.

³³⁰Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, TTK Yayınları., 1996, s. 5

³³¹Bu şehir günümüzde Özbekistan Devleti'ne bağlı olup, bu şehrin ismi Karşi olarak değiştirilmiştir.

yapması için stratejik öneme sahip bölgelerin, başka bir deyişle ülkenin doğu ve güneyinde bulunan begliklerin de zapt-u rapt altına alınması gerekmektedir.

Rusların merkezde yaptıkları faaliyetlerin benzerleri begliklerde de görülmeye başlanmıştır. Bu begliklere Rus ahali yerleştirilmeye başlanarak, 1894 yılından itibaren Tirmiz'e askeri birlikler sevk edilmiş ve bu birliklerin kalıcı olarak kalması için idari ve askeri çalışmalar yürütülmüştür. Sınır bölgelerine yerleştirilen asker ve halkı korumak bahanesiyle askeri gücünü arttırmak isteyen Ruslar Orenburg'tan bu bölgeye 4 Kazaçık bölüğü nakletmişlerdir. Yapılanlar bunlarla sınırlı kalmayıp, 1910 yılında Buhara - Tirmiz demiryolunun kurulması kararı alınmış ve Baysun ile Divan Begliklerinin de ulaşımın düzeltilmesi için köprüler yapılmıştır.³³² Ruslar, hanlığın Rusya'ya boyun eğmesinden sonra ülke içinde toprakların her noktasında kendilerini takviye etmeye ve gerek askeri gerekse siyasi birimler ile ülke topraklarındaki hâkimiyetlerini güçlendirmeye çalışmışlardır. Böylece taşra yönetimi diye adlandırılan begliklerde de Rus egemenliği tesis edilmiştir.

Rus egemenliğinin güçlenmesine karşın begliklerde merkezi yönetimin mutlak otoritesini görmek mümkün değildir. O dönemdeki ulaşım ve iletişim olanaklarının yetersizliğine, Rus idaresi, emîrlerin kişilikleri ve devlet idaresi anlayışından kaynaklanan olumsuzluklar da eklenince, beglikler de ortaçağ Avrupa'sında görülen ve merkeze ismen bağlı feodal yönetim tarzının bir benzeri görülmeye başlanmıştır. Dönemin görgü tanığı durumunda olan Sadrettin Ayni'nin belirttiğine göre; Begliklerde hakimler ve beyler kendi başlarına hareket ediyor, halka da kötü davranıyorlardı. Alim Han'ın ıslahat fermanı merkeze yakın yerlerde uygulanmaya çalışılsa da Hisar, Külap, Karategin ve Dervaza gibi merkezden uzak begliklerde ıslahat fermanından hiçbir eser yoktur. Hatta böyle bir fermanın varlığından oradaki halkın haberi dahi yoktur. Emîrin habersiz ve pasif yönetiminden istifade eden hakim ve

³³²Avazov Yusufcan Osmanoviç," XIX Asır Ahır - XX Asır Başlarında Buhara Emîrligining Cenubi-Şarki Bekliklerideki İctimai - Siyasi Ve Medeni Hayat", Mirza Ulugbek Üniversitesi Tarih Bölümü (Basılmamış Doktora Tezi), Taşkent 2005. s.20-21

beglerin keyfi idaresi altında kalan halk kadını, erkeği, çocukları, malı ve mülkü ile bu yerel idarecilerin kölesi durumuna düşmüştür.³³³

Ayni'nin başka bir eserinde anlattığına göre; “Karatekin ve ülkenin doğusunda bulunan dağlık bölgelerdeki halk maddi durumu kötü olduğundan dolayı, Rus Türkistan’ı diye bilinen ve Türkistan Genel Valiliğine bağlı Fergana bölgesine çalışmaya giderler, burada birkaç yıl çalışarak biriktirdiği paralar ile tekrar ülkesine dönerlerdi. Fakat Karategin topraklarına girer girmez, zekatçı adındaki gümrük memurları tarafından getirdiği mallar kontrol edilir ve içinden beğenilen eşyalar, “bu hakime gerek”, ya da “bu bege gerek” diye gasp edilirdi. Bu yüzden yaşadığı yeri terk edip Fergana’ya yerleşenler dahi olmuştur. Karşi ve Tirmiz arasında inşa edilecek olan demiryolunun inşasında çalışmak üzere Ruslar Emîrden işçi istemiş, Emîr Karategin bölgesinin ekonomik durumunu dikkate alarak bu bölgenin iş imkânından yararlanması için bu vilayetin Hakimi olan Mirza Nimetullah’a bir ferman göndermiştir. Bu fermanla çalışmak isteyenlerin toplanarak yol ve yemek masraflarının karşılanmasını, ayrıca bu işin ücret karşılığı olup, gönüllülük esasına göre yapılacağını bildirmiştir. Fakat Karategin hakimi bu fermanı suiistimal ederek, yol masrafları ve alacakları ücret hakkında halkı bilgilendirmemiştir. Hatta bu işi mecburi bir askeri görevmiş gibi gösterip halkı gitmeye mecbur tutunca maddi durumu iyi olanlar para karşılığı bu işten kurtulma çareleri aramaya başlamışlar böylece bu iş bir kazanç kapısına dönüştürülmüştür. Maddi durumu iyi olmayanlar rüşvet veremedikleri için sanki askeri bir görevmiş gibi çalışmaya gönderilmiş yaya olarak gönderilenlerin çoğu yolda ölmüş ulaşanların da hasta olması ve çalışmayacak kadar zayıf kişiler olmasından dolayı Ruslar, Emîre bir mektup göndererek durumu bildirmişlerdir. Bu derece zalim olan Karategin Hakimi bu yaptığından dolayı hiçbir ceza almadığı gibi, daha gelişmiş olan Şehri Sebze tayin edilerek bir bakıma ödüllendirilmiştir. Taşrada bu tür olaylara karşı gelen memurlar olsa da, bu adil memurlar, halkı sömüren yöneticilerin merkezde bulunan üst rütbeli adamları vasıtasıyla, sürgüne gönderilerek,

³³³ Ayni, *Buhara İnkılabı...*, s., 77.

hapse atılarak ya da işten atılmak suretiyle etkisiz hale getirilmişlerdir. Bazen Emîrin bu yaşananlardan haberi dahi olmamıştır.³³⁴

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Buhara Hanlığı'nda taşra yönetimi başlı başına bir sorundur. Her alanda görülen yozlaşma ve geri kalmışlığın sonuçları, kendini merkezi yönetimde olduğu gibi taşra yönetiminde de göstermiştir. Ülke idaresinde kaynaklanan sorunların sebeplerinden biri de, ileriki konularda ayrıntılı olarak işlenecek olan, eğitim sisteminin ülkeyi yönetecek kadroları yetiştirmekten uzak bir anlayışta yapılmasıdır.

Kısaca özetlemek gerekirse, Alim Han dönemi Buhara Hanlığı'nın siyasi yapısı; komiserlik ile hayata geçirilen Rus idaresi, merkezi idare ve taşra yönetiminden oluşan, şeklen basit, fakat devlet egemenliği açısından kabul edilemez ve karmaşık bir idari yapıdan ibarettir. Ülke yönetimi bu idari birimler tarafından idare edilmekle beraber ülke içindeki iktidar mücadelesi farklı sınıflar ve zümreler arasında devam etmiştir.

Alim Han da babası gibi Rus hükümeti'nin sadık bir müttefiki olarak davranmaya devam etmiştir. Zira hanlığın devam etmesi Ruslar ile ilişkilerin iyi tutulmasına bağlıydı. Oysa ülkedeki iktidar şeklen Emîrin elindeymiş gibi görünse de kontrol tamamıyla Rusların elinde geçmiştir. Abdulahat Han ve Alim Han dönemini kapsayan komiserlik sayesinde hanlar, Rus imparatorunun memurları haline gelmiştir. Onların bu sadakatleri Rusların nezdindeki makamlarını zatı alilerinden, hazreti alilerine dönüştürse de, resmiyette en fazla generallik unvanı ile temsil edilebilmişlerdir. Ruslar bu itaatlerinin karşılığında ülkede çıkan ayaklanmaları şiddetle bastırmış ve mevcut durumun devamını sağlamışlardır. Örneğin; 1888 yılında Kullap'ta, 1910 yılında merkezde, 1914 yılındaysa Taşkopruk, Şehrisebz, Kitar, Karşi ve Hisar'daki halk ayaklanmaları Rus birlikleri tarafından

³³⁴Sadrettin Ayni, *Tarihi İnkılabı-ı Fikri der Buhara* (Ba Mukaddime-i ez Kemaliddin Sadrettinzade Ayni), Tahran, İntişarat-ı Seda ve Sima-i Cemhuri-i İslami-i İran, 1381, 67-68. Kitabı yayına hazırlayan şahsın (Ayni'nin oğlu) ifade ettiği üzere bu kitap Ayni'nin basılması için Semerkand'a gönderdiği fakat kaybolan kitabıdır. Bağımsızlık döneminde bulunmuş ve orijinal nüshasına sadık kalınarak ilk baskısı yapılmıştır. Bu özelliği ile Sovyet döneminde yazılan ve bazı sansürlere maruz kalan diğer eserlerine nazaran, bu eser orijinal metne sadık daha fazla sadık kalmıştır.

bastırılmıştır.³³⁵ Alim Han'ın Rusya'ya bağımlı olarak ülkeyi idare etmesi bağımsızlığını kazandığı 1918 yılının mart ayına kadar devam etmiştir. Bu tarihten itibaren Buhara'nın siyasi yapısı değişmiş ve Rus baskısının ortadan kalkması ile bağımsız bir ülke gibi dış ülkeler ile münasebet kurmuştur. Fakat bu durum çalışmanın ileriki safhalarda ayrıntılı olarak ele alınan süreçlerden sonra ortadan kalkmış Alim Han'ın Buhara'yı terk etmesi ile Buhara Hanlığı fiilen ortadan kalkmıştır.

2.2. Buhara Hanlığı'nın Ekonomik Durumu

Türkistan'ın en tanınmış ve saygın şehirlerinden biri olan Buhara bu ününü sahip olduğu coğrafi konuma borçludur. Efsanevi İpek Yolu'nun kavşak noktasında olmasından dolayı, ilk çağlardan itibaren önemli bir ticaret merkezi olmuş, bu durum ekonomisindeki en önemli unsurlardan birinin ticaret olmasına sebebiyet vermiştir. Buhara, Türkistan'ı bir yandan güney Rusya'ya, diğer yandan Afganistan, Hindistan, Doğu Türkistan ve Çin'e bağlayan ticaret yollarının merkezidir.³³⁶ İran üzerinden gelip Buhara'ya sonra da Türkistan'ın iç kısımlarına ulaşan yol da düşünüldüğünde kervan ticaretinin Buhara'nın kaderini tayin eden en önemli unsur olduğu ortaya çıkmaktadır. Kaderi bu ticaret yolları ile şekillenen şehir coğrafi keşiflerin yol açtığı alternatif ticaret yolları yüzünden eski önemini kaybetmeye başlasa da uzun süre etrafındaki ülkeler ile ticaret yapmaya devam etmiştir. Bu ülkeler komşusu olan Hive, Afganistan ve Hokand devletleri ile İran, Rusya, Kaşgar ve Hindistan gibi nispeten uzak devletleri kapsamaktaydı.³³⁷

Doğu batı yönündeki ticaret yolunun önemini kaybetmesinden sonra kuzeyde güçlenen Rusya'nın güneye doğru sarkma çabaları kuzey güney yolunun önem kazanmasına ve Rusya'nın bu bölgelere ilgi duymasına sebep

³³⁵Sadikov, *a.g.e.*, s. 212

³³⁶Zarcone *a.g.e.*, s. 11-12. Bkz., Zekeriya KİTAPÇI, *Türkistanda İslâmiyet ve Türkler*, I. Baskı, Konya, Nur Basımevi, , 1988, s.110.

³³⁷Halikova, *a.g.e.*, s. 88. Ayrıca Buhara'nın Çin ile ilgili ticareti için bkz., Altınay Masaliyeva, "Buhara Emîrligi ve Hitayning 18-19 Asırlarda Uzara Munasebetleri", *İctimai Fikir, İnsan Hukukları*, No 4(28), 2004, s., 141-144.

olmuştur. Rusya'nın bu şekilde ortaya çıkması Buhara Hanlığı'nın kaderini derinden etkilemiştir.

Sömürgecilik konusunda batı ile yarışa giren Rusya, Türkistan topraklarına yönelmiş ve bu bakir topraklar sayesinde gelişmesine güç katmıştır. Buhara da yaşanan bu sürecin bir parçası haline gelmiş, Rusların bölge ile ilgilenmeye başlamaları, 1868 yılında hanlığın bağımsızlığının ortadan kalkması ile sonuçlanmıştır. Bu tarihten sonra Buhara Hanlığı ekonomik bakımdan Rusya'nın açık pazarı haline gelmiş, eski devirlerde ekonomide önemli yere sahip olan ticaret, yerini Rusya sanayisine hammadde sağlayan tarıma bırakmıştır. Yapılan anlaşmalar ile Buhara Hanlığı, Rus sanayisinin açık pazarı haline gelmiştir. 1973 yılındaki anlaşma maddelerine bakıldığında büyük bir çoğunluğunun ticaret ile ilgili maddelerden ibaret olduğu görülmektedir. Bu durum Rusya'nın, Buhara'daki ekonomik çıkarlarını ortaya koymaktadır. Ekonomik açıdan Rusların Buhara üzerinde kurduğu hegemonya Alim Han döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde göze en çok çarpan gelişme I. Dünya Savaşı'na giren Rusya'nın Türkistan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Buhara'ya da ekonomik açıdan yeni yükler getirmesidir. Savaş dönemlerinde Buhara'daki pamuk üretimi kasıtlı olarak arttırılmıştır. Genel manada ise Rus nüfusunun bulunmadığı yerlere sanayi kuruluşları kurulmamış özellikle Buhara ve civarı sanayi kuruluşlarından mahrum bırakılmıştır. 1906 yılında açılan Orenburg - Taşkent demiryoluna 1910 yılında bağlanan Buhara, Alim Han döneminde direkt olarak Moskova'ya bağlanmıştır.³³⁸

Osmanlı ekonomisini çökerten ve Osmanlı topraklarını sömürgeci güçlerin açık pazarı haline getiren kapitülasyonların Buhara versiyonu Alim Han döneminde de devam ederek Buhara ekonomisini çökertmiştir. Bu sürecin hukuki zemini oluşurken Buhara'nın Osmanlı Devleti'nden farklı olarak manda hukuku ile yönetilmesi, Alim Han'ın hareket alanını daraltmıştır. Başka bir deyişle Buhara Hanlığı'ndaki siyasi ve ekonomik şartlar Osmanlı Devleti'ninkinden çok daha ağırdır. Savaşta yenilmiş bir ülke ile yapılan

³³⁸Tohmehmetov, *a.g.e.*, s.124-128.

anlaşmanın ruhuna uygun olarak, muzaffer Rusya mağlup Buhara'ya ağır maddeleri imzalatarak ekonomisini ele geçirmeyi başarmıştır. Örneğin, Buhara Hanlığı'ndaki tüm şehir ve köyler Rus ticaretine açık olmuştur. Rus kervanları ve tüccarları Buhara topraklarında özgürce seyahat edip, mahalli idareler tarafından özel korumaya alınmışlardır. Buhara topraklarındaki Rus kervanlarının güvenliğinden Buhara Hükümeti sorumlu olmuştur.³³⁹ Bu durum Rusların Buhara ekonomisindeki etkinliğini arttıran 1873 tarihli anlaşma maddelerinden ortaya çıkmıştır. Bu maddeler Alim Han döneminde yapılan sözleşmeler ile daha da ağırlaştırılmıştır. I. Dünya savaşının başlaması ve ortaya çıkan ihtiyaçlar Alim Han döneminde Buhara'ya yapılan ekonomik baskıların artmasına neden olmuştur.

Buhara Hanlığı'nın para birimi tenge olup geleneksel olarak gümüş sikke şeklinde tedavülde tutulmuştur. 1880'li yıllarda tenge içerisindeki gümüş miktarı 2,88 gram olup yaklaşık 20 Rus kopeği değerindedir. Fakat gümüş değerinin düşmesi üzerine bazı fırsatçılar Rusya'dan gümüş getirterek Buhara'da para basmışlar ve bu para ile tekrar Rus rublesi olarak ciddi karlar elde etmişlerdir. Bu durum Rus yönetimi tarafından bir sorun olarak görülmüş ve Buhara tengesinin Türkistan Genel Valiliği tarafından yürütülen gümrük ve vergi işlemlerinde geçersiz olduğu 1 Mayıs 1895 yılında ilan edilmiştir. Rus Maliye Bakanlığı Buhara'da açtığı devlet bankası şubesi ile Buhara'daki tenge fiyatını sabitlemeye çalışmıştır. 12 kopekten alınan tenge kısa sürede 15,4 kopeke çıkmıştır. Bu durum Rusların bu sorunu kesin olarak çözme arayışlarına sokmuş 1901 yılında Maliye Bakanlığı'ndan bir heyet Buhara'ya gelerek Abduahat Han ile görüşmeler yürütmüştür. Bu görüşmelerde Rus tarafı dört maddelik bir öneri sunmuştur. Buna göre;

1- Tengenin kuru tahmini değeri olan 15 kopek ile sabitlenecek.

2- Emîr 20 milyon tenge değerindeki parasını devlet bankasının Buhara şubesine yatıracaktır.

³³⁹Halikova, *a.g.e.*, s. 145-149.

3- Buhara parası, Rus hazinesinin Buhara ve Semerkand'taki devlet bankası şubeleride kabul görecektir, buna karşılık Rus parası Buhara içindeki harcamalarda kullanılabilir.

4- Tedavüldeki sikke tengeler kullanılmaya devam edilecektir.³⁴⁰

Bütün bu girişimler Rusların hanlığın ekonomisini tamamıyla kontrol altına alacağını bir göstergesiydi. Rusların para üzerindeki tasarruflarını arttıran bu tür girişimleri Emîr Abdulahat şiddetle reddetmiştir. Buhara'nın para basma hakkına sınırlamalar getirilmeye çalışılan bir görüşmede; "Bizim ülkemizdeki kanunlar ve örfelere göre, Emîrin otoritesi ile hükümdarlığı, kendi adına para bastırması ve camilerde adına hutbe okutması ile kabullenilir. Eğer Emîrin para basma yetkisi sınırlandırılrsa bir süre sonra otoritesi de ortadan kalkar." diyerek bu tür yaklaşımlara karşı olduğunu ifade etmiş, fakat bu anlaşmayı ufak değişiklikler ile kabul etmek zorunda kalmıştır. 25 milyon tenge basabilecek ve yeni basılacak paralar devlet bankasına konulacaktır. Buna karşılık Emîrin ileride basacağı paralar ancak Rusların onayı ile gerçekleşebilecektir. Böylece Buhara parasının kuru sabitlenmiş oldu ve Rus parası Buhara Hanlığı'nda serbest olarak dolaşmaya başlamıştır. Buna karşılık Buhara tengesi Rus hazinesi ve bankaları tarafından kabul görmüş ve Buhara'dan alınan tengeler St. Petersburg'a gönderilerek Rus parasına dönüştürülmüştür. Buna karşın Emîr yıllık miktarı basmaya devam etmiştir. Halk da ayarı daha düşük olan Rus parası yerine kendi paralarını kullanmaya devam etmişlerdir. Fakat Buhara parasında 11 kopek değerinde gümüş olmasına karşın Rus kopeğinde 6-7 kopek değerinde gümüş bulunuyordu. Rus parasının ayarı daha düşük olduğu için Buhara'dan toplanan paralar Rusya'ya götürülüp orada tekrar paraya dönüştürülüp piyasaya sürülüyordu.

Yukarıda izah ettiğimiz Rus faktörü Buhara ekonomisinde karşılaşılan en büyük sorundur. Merkezi Hükümetin para politikasının bağımsızlığını kaybetmesi ekonominin tüm katmanlarını derinden etkilemiştir. 1911 yılına gelindiğinde ekonomideki Rus varlığı iyiden iyiye kendini hissettirmeye başlamış, 1883'den 1911 yılına kadar Buhara ile Rusya arasındaki ticaret

³⁴⁰Becker, *a.g.e.*, s. 159-160.

Rusların lehine yüz kat artmıştır. Buhara da en önemli tarım ürünlerinden biri pamuktur. Pamuğun da en büyük alıcısı Rusyadır. Hanlığın sonlarına doğru yapılan tarım da Rusya endeksli olmuş Rusya'nın hammadde ihtiyacını karşılar bir mahiyet almıştır. Buhara bu dönemde Fergana'dan sonra en fazla pamuk üreten bölgedir.³⁴¹

Buhara ile özdeşleşen ve en büyük alıcısı Rusya olan bir diğer ürün de Karakul derisidir. Bu ürün Buhara için o kadar önemliydi ki Alim Han da vasiyetinde³⁴² yazdığı üzere yurt dışına bu derilerden göndermiş ve bu ürünün ticaretini yapmıştır. Karakul derileri Rus tüccarlar vasıtası ile dünya piyasasına sunuluyor ve bu işten en büyük karı Ruslar yapıyordu. Buhara yılda yaklaşık 2,5 milyon tane karakul derisi üretiyor ve bu deriler Ruslar tarafından Moskova gibi pazarlara nakledilerek satılıyordu.³⁴³

Bu ürünler dışında ipek, yün, kuru meyve, canlı hayvan gibi ürünler de üretiliyor ve ihraç ediliyordu. Alim Han döneminde iç ve dış ticaret tıpkı babasının devrinde olduğu gibi Rusların kontrolünde olmuştur. Siyasi yapının aynen devredilmesi gibi ekonomik yapı da aynen devralınmış, I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı şartlar ile siyasi baskı nispeten azalsa da ekonomik baskı daha da artmaya başlamıştır. Çünkü savaş şartlarının ortaya çıkardığı ekonomik gereksinimlerin karşılanması için Türkistan'ın diğer mıntıkalarında görülen baskıdan Buhara da etkilenmeye başlamıştır. Örneğin 1913 yılında üretilen pamuk miktarı ile 1915 yılında üretilen pamuk miktarı arasında iki kat artış olmuştur. Ekim devrimine kadar ki süre zarfında Rusların, Buhara civarında açılmasına mümkün mertebe engel olmaya çalıştığı sanayi kuruluşları Buhara ve civarında 60'a yaklaşmıştır. Bu kuruluşlar pamuk işleme üzerinde yoğunlaşıp ciddi birer sanayi kuruluşundan ziyade irili ufaklı işletmelerden ibarettir. Büyük bir çoğunluğunun pamuk işleme üzerine faaliyet gösterdiği fabrikaların sadece 7 tanesi Buharalıların

³⁴¹Barakaev – Haydarov, *a.g.e.*, s. 119

³⁴²Farsça kaleme alınan bu vasiyetname iki nüshadır. 10 Rebiülevvel 1363 (5 Mart 1944) tarihinde Kâbil'de yazılmıştır. Orijinal nüshaları ABD'deki büyük oğlu Seyit Ömer Alimi tarafından muhafaza edilmektedir.

³⁴³D. Ziyaeva, "XIX Asır İkinci Yarımı XX Asır Başlarında Çarizmning Türkistan Maddi Baylıklarını Özleştiriş Siyaseti", *Ozbekistan Tarihi*, San 1 -2, 2000, s. 28.

olup, geri kalanı Ruslar tarafından işletilmiştir. 1917 yılına gelindiğinde bu fabrikalarda çalışanların sayısı yaklaşık 3,5 bin kişi olup, Buhara'nın işçi sınıfı da bunlardan ibarettir.³⁴⁴

Halkın büyük bir çoğunluğu tarım ve hayvancılık ile uğraştığı ve tarım da eski usullere göre yapıldığı ülkede toprak, devlete ait (mülki sultani) topraklar, özel mülkiyete ait (mülk) topraklar ve dini kurumlara ait olan (vakıf) topraklar diye üç gruba ayrılmıştır.³⁴⁵ Bu topraklar Emîrin sayılır, bu toprakların satılması hibe edilmesi ya da vakıflara tahsis edilmesi söz konusu olmazdı. Halk bu toprakları işler ve ürünleri üzerinden % 40-50 vergi verirlerdi. Ülkede en geniş alana sahip bu topraklardan sonra miras olarak bırakılabilen ve mülk arazi denilen topraklar kapladığı alan bakımından ikinci sırada idi. En son sırada ise vakıf arazileri bulunmakta idi.³⁴⁶

Toprak sistemi bozulup nüfus düştüğü için arazilerde etkili bir şekilde tarım yapılamamıştır. 1912 yılında yayınlanan bir gazete haberine göre, çiftçiler topraklarını ekmekte zorluklar ile karşılaşmış, nüfusun azalmasından dolayı tarlalarında çalışacak adam bulmakta sorunlar yaşanmıştır. Çiftçilerin bilgisizliği ve hükümetin ilgisizliğinden dolayı zırai faaliyetlerin azaldığı tespiti yapılmıştır. Özellikle taşrada yaşayan göçebe halkın da sıkıntılar çektiği aktarılmaktadır. Bu gazetenin haberlerinden Alim Han döneminde de ülke ekonomisinin iyi olmadığı anlaşılmaktadır.³⁴⁷

Semerikand'da basılan Ayna Dergisi'nin 1914 yılında çıkan 25 nolu sayısında devlet hazinesi hakkında; "Buhara Emîri'nin tasarrufu altında bulunan ihtiyat hazinesinin miktarı bekli de başka hiçbir ülkenin hazinesinde yoktur. Bu para 50 alçın uzunluğunda 20 alçın genişliğinde ve 8 alçın yüksekliğinde bir tepecikten ibarettir. Bu hazinenin dışında 3 alçın büyüklüğünde, Rus ve Buhara altınları ile türlü paralardan oluşan başka bir

³⁴⁴Barakaev- Haydarov, *a.g.e.*, s. 119-120.

³⁴⁵Devlete ait olan topraklar için Mülki Sultani, Emlak Yerler, Sultan Serleri, Padişah yerleri gibi adlar kullanılırdı. Mülk yerleri ise Mülki Huri Halis, Mulki Hirac ve Mülki Öşr diye üç gruba ayrılmıştı. Bunların her birinin vergisi farklı idi. ürünün 1/3 vergi olarak verilirdi. Bu miktar ülkenin tüm bölgelerinde aynı olmayıp 1/5 e kadar farklılık gösterirdi. Mülkü Öşr'dan da 1/10 vergi alınırdı. Tarım ve hayvancılık ile uğraşanların oranı yaklaşık olarak % 85 civarında idi. bkz. Halikova, *a.g.e.*, s. 85

³⁴⁶Halikova *a.g.e.*, s. 96.

³⁴⁷M.S. "Tereki Kabinha", *Buhara-i Şerif Gazetesi*, No 66, 28 Mayıs 1912.

hazine daha vardır.” ifadeleri yazılmaktadır. Bu hazineden milletin terakkisi ve medeniyetinin gelişmesi, devletin ise mamur hale getirilişi için kullanılabileceğini, fakat Emîr’in bu işleri yapmadığını bildirmekte, Emîr’in ıslahat çabalarının da pek inandırıcı olmadığı ifade edilmektedir.³⁴⁸ Dergide kaleme alınan bu efsanevi hazine miktarı hakkında farklı tarihlerde çalışmalar kaleme alınmıştır. Bir duvar gazetesinin haberine göre, Buhara işgal edildikten sonra Emîr’in sarayından on pudlarca külçe altın, altın eşya ve sikke ile binlerce pud gümüş ve başka ülkelere ait gümüş paralar ile çeşitli değerli eşyalar bulunmuştur.³⁴⁹ Bu gazete haberini ve hazinenin Ruslarca talan edilmesini, Kahraman Recebov arşiv belgelerine dayanarak hazırladığı makalede doğrulamaktadır. Bu makalede yer alan bilgilere göre Alim Han, 1917 yılında Kuşbegi Mirza Nasrullah’ı hazinenin kaydını çıkarması için görevlendirmiştir. Bu sayım sonucuna göre Buhara hazinesi; 1 148 380 tane Buhara altını, 4 635 100 som Rusya altını, 1 108 pud Hamburg altını, 2 844 pud Hamburg gümüşü, 1 835 pud Rusya gümüşü, 62 834 780 tane Buhara gümüşü, 731 pud Buhara bakırı, 16 pud toz altın ve 864 pud Rusya gümüşünden ibarettir. Ayrıca Alim Han ve yakın çevresine ait değerli taşların da kaydı alınmış ve bu taşların da 13 067 grattan (1 Grat 0,2 gram) ibaret olduğu zikredilmiştir. Moskova’ya gönderilen bu hazinenin yaklaşık miktarı 77 milyon altın somdur. Günümüzdeki (2001) kurlar ile 80 milyar dolara denk gelmektedir.³⁵⁰ Başka bir malumata göre ise, Buhara’nın Ruslar tarafından işgal edilişinden sonra bu altın, gümüş ve değerli eşyalar 13 yük vagonu ile Rusya’ya gönderilmiştir. Ayrıca birçok altın ve değerli eşya, Rus askerleri tarafından talan edildiği ifade edilmektedir.³⁵¹

³⁴⁸ *Ayna Dergisi*, S. 25, Yıl 12 Nisan 1914, s. 400-401.

³⁴⁹ *Rusta Gazetesi*, 16 Ekim 1920. Emîrin hazinesi hakkında Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi* adlı eserinin 173. sayfasındaki 62 nolu dipnotunda (Etherton’dan naklen) Emîrin 35 milyon sterlin değerinde altın ve gümüşe sahip olduğunu yazmaktadır.

³⁵⁰ Kahraman Recebov, “Buhara Altınları Hakkında Yahud Ortak Frunze İş”, *Buhara Mevcleri*, Yıl 2001 No 1, s. 26. Bu tarihlerde yani 1920’ li yıllarda bir koyunun ortalama fiyatı 1 som, sığırın fiyatı 5-6 som ve bir atın fiyatı ise ortalama 10 somdur. Bu hazinenin sayım işinde görevli olanlar şüpheli bir şekilde ölmüşlerdir. Bazıları faili meçhul cinayete kurban gitmiş bazıları ise hastalanarak ölmüş, bazılarının evi yanmış ve bu yangınlarda ölmüşlerdir. Kuşbegi’de Ceditçilik suçlaması ile suçlanıp ailesi ile beraber öldürülmüştür. Bu hususta bkz., Nerzulla Yoldaşev, “Emîr Alimhan Hazinesi Kerda”, *Fen ve Turmuş Dergisi*, San 7, Yıl 1991, s. 26.

³⁵¹ Nerzulla Yoldaşev, *a.g.m.*, s.10.

Alim Han'ın bu zenginliğine karşılık halkın ekonomik durumunun iyi olduğunu söylemek ya da Emîr'in hazinesinde var olduğu söylenen altınların tıpkı Ayna dergisinde dillendirildiği gibi halkın refahı ve gelişimi ya da devletin kalkınması için kullanıldığını söylemek mümkün değildir. Örneğin Alim Han bağımsızlığını kazandıktan sonra askeri açıdan orduyu güçlendirme çalışmaları sırasında Mehdihan, Hacı Corebek ve Muhiddinhan adlı komutanları ile yaptığı bir toplantıda geçen diyaloglar buna güzel bir örnektir. Bu toplantıda komutanları Bolşeviklerin saldırılarına karşı koymak için 30-40 milyon altına ihtiyaç duyulduğunu, bu paralar ile İngilizlerin Meşhed'teki ordusunun silahlandırılıp Buhara'ya getirilmesini, İngilizlerin de buna sıcak baktığını Alim Han'a söyleyince Alim Han: "Hazinedeki altın akçeler benim ya da sizin şahsi malı değildir." diyerek karşı çıkmıştır.³⁵²

Her ne kadar Alim Han tahta geçtikten sonra saray çalışanlarının hediye kabulünü, devlet görevlilerinin rüşvet alışı yasaklayan ve çiftçilerden alınan vergileri azaltarak memur maaşlarını arttıran bir ferman yayınlasa da bu ferman fiiliyatta etkin şekilde uygulanma şansına ulaşamamıştır. Hanlık yönetimine muhalif Ceditçilerin arasında önemli bir yeri olan Fıtrat'ın belirttiğine göre Emîr'in yayınladığı fermanın iltimas ve rüşveti yasaklayan maddelerine Nasrullah Kuşbegi hariç herkes muhaliftir. Ülkeyi yöneten memurlar halktan aldığı paralar ile saraya hediyeler gönderiyor ve bu sayede makamlarını koruyor ya da yeni makamlara geliyorlardı. Ülkenin tüm yükünü çeken çiftçilerden alınan vergi de Emîr'in iyi niyeti ile %40'tan % 30'a düşürüldü. Fakat çiftçilerden vergi toplayan emlakdarlar ürünü tahmini olarak vergilendiriyor ve bu tahminlerinde ürün miktarını fazla tutarak fazla vergi topluyorlardı.³⁵³

Örneğin 1000 birim buğday üreten bir çiftçinin vergisi yeni fermana göre 400 birim yerine 300 birim buğday oluyordu. Fakat vergi memurlarının ürünü 1300 birim olarak hesaplaması yüzünden 300 yerine 390 birim vergi tahsil ediyordu. Fıtratın Emîrlik yönetimine muhalif olduğu düşünüldüğünde

³⁵²Naimov, *a.g.m.*, s. 23-24.

³⁵³Fıtrat, *Alim Han Devri.*, s. 32-33.

birkaç fevri olayın genelleştirilmiş olabileceği olasılığı güçlü olmakla birlikte bu dönemde halkın her bakımdan iyi idare edilmediği ve devletin ciddi bir ıslahata ihtiyaç duyduğu aşikar bir olgudur.

2.3.Buhara'nın İctimai Yapısı

Buhara Hanlığı her ne kadar Türklerin yurdu anlamına gelen Türkistan'ın merkezinde yer alsa da etnik açıdan yekpare bir manzaraya sahip değildir. Farklı dönemlerde farklı siyasi oluşumların ve kültürlerin içinde yar alan Buhara şehri, yaşadığı bu sürecin bir sonucu olarak sosyo - kültürel açıdan renklilik arz eden bir merkez haline gelmiştir. Tarih boyunca Buhara şehri, kuzeyindeki Türk kültürü ile güney ve batısındaki Fars kültürünün mücadele sahası olmuştur. Ticaret yolları üzerinde olmasından dolayı sahip olduğu ticari canlılık, hem etnik hem de kültürel açıdan çeşitliliğini zenginleştirmiş ve bu zenginlik günümüze kadar yaşama şansını bulmuştur.³⁵⁴

2.3.1. Buhara'nın Etnik Yapısının Tarihi Arka Planı

Alim Han dönemi Buhara Hanlığı'nın etnik yapısına geçmeden önce etnik yapının tarihi arka planını ortaya koymak konunun anlaşılır olması açısından yararlı olacaktır. Şehrin etnik yapısına ciddi anlamda değiştiren üç önemli devre yaşanmıştır. Bu dönemlerin etnik açıdan aktörleri ve günümüzdeki temsilcileri Aryaniler, Türkler ve Ruslardır. Üçüncü ve son devre olan Rus dönemini 1868 yılından başlatıp Özbekistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1991 yılına kadar devam ettirilirse, ülkenin etnik ve kültürel yapısındaki önemli etkinin Buhara Hanlığı döneminde değil Sovyet

³⁵⁴2006 yılında doktora çalışması için Özbekistan'a gidildiğinde Buhara Şehrini de ziyaret etmek mümkün olmuştur.Bu ziyaret esnasında şehrin kültürel ve etnik açıdan zenginliği bizzat gözlemlenmiştir. Örneğin, halk kendi aralarında Resmi dil Özbekçe olmasına karşın halen yaygın olarak Farsça'nın bir lehçesi olan Tacikçe konuşmaktadırlar. Tacikçe konuşan Özbeklere bu durum sorulduğunda; "Evde Özbekçe konuşuyoruz ama dışarı çıkınca Tacikçe konuşuyoruz" diye cevap verilmiştir. Fakat bu durum tüm halk için geçerli değildir. Özellikle gençler arasında Özbekçe daha yaygın olarak kullanılmaktadır.

döneminde olduğu görülür. Rusların iskân politikası Türkistan'ın diğer bölgelerinde çok etkili bir Rus nüfusunu yerleştirmek ile sonuçlansa da yarı bağımsız hukuku Buhara'yı bu iskan politikasından nispeten korumuştur. Şehre kültürel kimliğini kazandıran İslam dönemi ise etnik açıdan ziyade kültürel anlamda sürece dâhil olmuştur.

Kısaca özetlenecek olursa; Aryanî kavimlerin Orta Asya da ilk zuhuru M.Ö. 2000'lerde başlamıştır. Küçük Asya ve Kafkasya yoluyla gelen Aryanî kavimler bir müddet Hazar Denizi'nin güney kıyılarına yerleşmişlerdir. Türkistan'da yerleşen Aryanîler İran zümresine mensup Harezmi, Soğd ve Alan'dan ibarettir. Fakat Aryaniler Türkistan'da kalıcı bir hâkimiyet kuramamışlar sahneye Aryani istilası neticesinde doğuya çekilmiş olan Sakalar ortaya çıkmış ve hâkimiyeti ele geçirmişlerdir.³⁵⁵

Sakalar'dan sonra hâkimiyet tekrar Aryani unsurların eline geçmiştir. Bu Ari unsurlardan en önemlilerinden biri olan Soğdlar, Semerkand merkez olmak üzere Zereşan bölgesinde yerleşmişlerdir. Siyasi hâkimiyetleri sona erse de kültürel etkileri uzun süre devam eden Soğdlar, Araplar yeni geldikleri zaman Semerkand ve Buhara'nın etrafında kendi dilleri ile konuşuyorlardı. Hatta Müslüman Soğdlara camilerinde namazda kendi dillerini kullanmaya bile müsaade edilmiştir. Miladî 10. asırlara gelindiğinde ise Buhara civarında ancak bazı nahiyeler Soğdça bilirlerdi. 11. ve 12. asırlarda bu dil tamamen unutulmuştur.³⁵⁶ Oysa Müslümanlar bu bölgeye geldikleri sırada şehrin hükümdarına Buhar-Hudat (Buhara sahibi) deniliyordu. Paralar üzerindeki ibarelerden de yerli dilin Soğdça olduğu anlaşılmaktadır. İbni Havkal da Buhara halkının Soğdça ve Farsça konuştuğunu belirtmektedir.³⁵⁷

Akhunlar ve Göktürkler ile Buhara'da tekrar Türk hakimiyetinin başlaması ve tarihin eski çağlarından beri Aryanî (Tahariler, Soğdlar) ile kuzeyde yaşayan Türkler (Saka, Eftalit, Göktürkler) arasındaki mücadelenin

³⁵⁵Z. Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, Enderun Kitabevi, , 1981.,s.33.

³⁵⁶Togan, *Türkistan..*, s.78.

³⁵⁷Ramazan Şeşen, *a.g.m.*, s.363.

Türklerin galibiyeti ile sonuçlanmasının ardından, yaşanan iki süreç Türklerin Buhara'da hakimiyetlerinin yerleşmesine olumsuz etkide bulunmuştur. Bunlardan biri Arap diğeri de Samaniler devridir. Çünkü Araplar genellikle Horasan'da divan ve muamelat dili olarak Arapça'yı değil Farsça'yı kullanmışlardır. Samaniler ise bu hususu daha da ileri götürmüşler bu da memlekette Farsça'nın revacına büyük katkı sağlamıştır.³⁵⁸

Karahanlılar'ın yarı yarıya Türk ve İranlı halkla meskûn Maverâünnehir'i Samanilerden almaları Batı Türkistan'ın Türkleşmesi tarihinin mühim adımlarından biri olmuştur.³⁵⁹ Buhara'nın fethedilmesi (1041-1042) Karahanlı Devletinin doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılması dönemine rastlamasına rağmen, Türk kültürünün inkişafı açısından olumlu sonuçlar ortaya çıkarmıştır.³⁶⁰ Buhara'daki hâkimiyet daha sonra Selçuklulara onlardan da Harzemşahlar'a geçmiştir. Harzemşahlardan sonra tarih sahnesine Moğollar çıkmış ve Buhara'yı işgal etmişlerdir. Moğol imparatorluğu parçalandığında Buhara ve civarı Çağatay Hanlığı'nda kalmıştır.

Özbeklerin 1500 yılında Buhara ve çevresinde tamamıyla hakimiyet kurmalarına zemin hazırlayan Cengiz ve Timur döneminde, Moğol Türk ve Tacik dilleri mücadelesindeki eski denge tamamen Türk dili lehine değişmiştir. Cengiz oğulları zamanında Maverâünnehir Taciklerinin ekserisi Doğu Türkistan'a ve Horasan'a, İlhanlılarla Çağataylıların mücadeleleri sırasında Tacik unsuru yine Horasan'a inmek mecburiyetinde kalmıştır. Bunların yerlerini Türkler doldurmuşlar Moğollar ve Timuriler hakimiyeti zamanında eskiden Farsça konuşan Karşı, Çarcuy, Mergılan, Cızak gibi şehirlerde o dil ortadan kalkmıştır. Ancak Buhara, Semerkand ve Hokand gibi eski Fars Medeniyetinin kökleşmiş ve kuvvetli olduğu şehirlerde, medreselerde eğitim dilinin Farsça olması dolayısıyla bu dil yaşayabilmiştir.³⁶¹ Farsçanın en dirençli olduğu şehir Buhara ve civarı olmuştur. Örneğin Özbek İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra ortaya

³⁵⁸Togan, *Türkistan..*, s.80.

³⁵⁹Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, Cilt I, Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996,, s.711.

³⁶⁰Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları, 1991, s.24.

³⁶¹Togan, *Türkistan..*, s.81.

çıkan Hokand, Hive ve Buhara hanlıklarının içinde Tacik unsurların en fazla olduğu hanlık Buhara Hanlığı olmuştur. Hatta yönetici zümre olan Mangıtlar içinde ana dillerini unutarak Tacikleşen ve kendilerine Özbekleştirilmiş Tacikler diyenler dahi vardır. Bu durum onların Özbek olmadığına delalet etmediği gibi Mangıtların hepsi de bu durumda değildir.³⁶² Günümüzde dahi Alim Han'ın çocukları arasında Özbek dilini bilen ve konuşanların sayısı yok denecek kadar azdır. Aralarında Tacik dili ile anlaşılmaktadırlar.³⁶³

2.3.2.Alim Han Döneminde Buhara Hanlığı'nın İçtimai Yapısı

Alim Han dönemindeki içtimai yapı yukarıda özetlediğimiz süreçlerin sonuçlarının görüldüğü bir dönemdir. Bu dönemde tarihi süzgeçten geçerek gelen Türk - Tacik mücadelesine Ruslar da müdadahil olmuşlardır. Diğer Türkistan topraklarına nazaran yerleşimci Ruslar Buhara'da az olsa da, özellikle Kagan'daki ve ülkenin doğu sınırındaki görevli Rus unsurlar sayesinde önem arz etmeye başlamışlardır. Alim Han dönemine nüfus sayımının yapıldığına dair bir bilgiye ulaşamamıştır. Ancak, Alim Han ve hemen öncesindeki dönem Buhara Hanlığı'nın etnik yapısı ile ilgili malumatlar veren Halikova'nın çalışmasında aşağıdaki oranlar ve bazı batılı kaynaklarda da Alim Han'ın yönetime geldiği yıllarda (1911) hanlığın nüfusu 2,5 milyon civarında verilmektedir.³⁶⁴

Etnik Grup	Yüzdelik Oranı	Nüfus İçindeki Yüzdelik Oranı
Türkler	% 85	1.830.454

³⁶²Bahtiyar Karimov, “Özbeklerin Mangıt Kısımının Tarihi ve Milli düşünceleri” *XII Türk Tarih Kongresi (Ankara 12-16 Eylül 1994) Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt II*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s 417-418.

³⁶³Bu husus yani hanedan üyelerinin Tacikleşmesi konusunu ileriki konularda daha ayrıntılı olarak işlenecektir.

³⁶⁴Halikova bu tablolar ve nüfus oranları için Rusya Devleti Harbi Tarih Arşivi,1396 Cemgarma, 2-Ruyhat, 1485- iş, 51 Bet numaralı arşiv belgesini referans göstermektedir. Bkz. Halikova a.g.e, s. 80. Ayrıca Buhara ve Türkistan'ın nüfusu için bkz, Khalid Edeeb, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, University of California Press, 1999. s., 17.

İranî Halklar	% 12	258.389
Diğer etnik gruplar	% 3	64.597
Toplam	% 100	2.153.240

Tablo – 1: Buhara Dahilindeki Etnik Grupların Toplam Nüfustaki Oranı

Halkın büyük bir çoğunluğu Zerefşan vadisi boyunca yaşamaktaydı. Ayrıca Kaşkaderya, Kızılsu, Surhanderya gibi su kaynaklarının bulunduğu bölgelerde nüfus yoğunluğu diğer bölgelere göre daha fazladır.

Halkın yaşam tarzı ile ilgili olarak da aşağıdaki tablo karşımıza çıkmaktadır:

Halkın Yaşam Tarzı	Sayı Olarak Miktarı	Yüzdelik Oranı
Yerleşik	1.399.606	%65
Yarı Göçebe	322.986	%15
Göçebe	430.648	%20
Toplamı	2.153.240	%100

Tablo 2: Buhara Halkının Hayat Tarzlarına Göre Nüfus Oranları

Bu tablodan halkın büyük bir çoğunluğunun yerleşik yaşam tarzına sahip olduğu anlaşılmaktadır.³⁶⁵

Buhara halkının büyük bir çoğunluğunu Özbek Türkleri teşkil etmekte idi. Farklı boylara ayrılan Özbeklerin nüfusu takriben 1.5 milyon kişi olarak tahmin edilmektedir. Halikova'nın da belirttiğine göre Buhara Hanlığı'nda herhangi bir nüfus sayımı yapılmamıştır. 1914'te Buhara'nın doğu sınırlarında Ruslar tarafından ele alınmış bazı çalışmalar olsa da bu çalışmalarda yapılan hesaplamalar tahmini olarak yapıldığı için kesin olarak nüfusu miktarını

³⁶⁵Halikova .a.g.e., s. 84.

ortaya koymaktan uzaktır. Halikova bazı bilim adamlarının ifadelerine göre Özbekleri üç ana gruba ayırmıştır.³⁶⁶ Boy ve kabilevi ilişkiler içinde olmayıp yerleşik olarak şehirlerde yaşayan Çağataylar, Hocalar ve Karşilikler diye adlandırılan, “Türk dilli Sartlar” ya da “Yerleşik ahali” de denilenler birinci grubu, Moğolların gelişlerine kadar etkili olan fakat daha sonra zayıflamasına rağmen varlıklarını sürdüren Türk boylarından Karluk ve Halaçlar gibi Türk boylardan oluşan “ilk kabileler” de denilenler ikinci grubu, XV. yüzyılda deşti Kıpçaktan gelerek şu an yaşadıkları bölgelere yerleşen Kongırat, Yüz, Lakay, Semuz, Kesemur, Katagan, Durmen olarak adlandırılan, “Göçebe Özbekler” de denilenler ise üçüncü grubu teşkil etmiştir.³⁶⁷

Bu sınıflama Türkistan’da etkili olan üç unsurun (Ari -Türk – Moğol) tarihi süreçte birbirine girmesi ve kaynaşması ile ortaya çıkan Özbek halkının etnik gen haritasını ortaya koymakla beraber yukarıda özetlediğimiz Türkleşme sürecine de ışık tutmaktadır. Geniş bir coğrafya’ya yayılan Özbeklerin, Arilere dayanan Tacikler ile en yakın şekilde yaşadıkları bölge Buhara ve civarı olmuştur. Özbekler etnik açıdan farklı gruplamalar ile ifade edilmeye çalışılsa da, Özbeklerin tarih ve kültürel açısından Türk tarih ve kültür dairesinin içinde yer alan bir Türk boyu olduklarını da unutmamak gerekir.

Buhara Hanlığı’nda ikinci büyük etnik grubu oluşturan Taciklerin sayısı yaklaşık olarak 500 ile 650 bin olarak tahmin edilmektedir. Tacikler yoğun olarak Buhara, Semerkand, Kitar, gibi şehirlerde ve ülkenin dağlık olan güney doğu sınırının Afganistan’a yakın olan Hisar, Dervaz, Karategin, Kullap, Balcıvan, Yekkebağ şehirlerinde ve Zerefşan nehrinin yukarı kısımlarında yaşamakta idiler.³⁶⁸ Doğu Buhara denilen ve Afganistan sınırına yakın olan dağlık bölge daha sonra kurulacak olan Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin sınırlarını teşkil etmiştir.

³⁶⁶Bahsi geçen bilim adamları Özbeklerin etnik yapıları hakkında eserler veren M.G Vahabov ve B. Kemişeva dır.

³⁶⁷Buhara’daki Özbekler arasında Mangıt, Kongırat ve saray boyları kalabalık olmakla beraber Cabgu, Karluk, Kalmuk, Nayman, Hıtay, Kıpçak, ve Kırk, Çağatay, Lakay, Barlas, gibi boylar da mevcut idi. bkz., Halikova *a.g.e.*, s. 75-78.

³⁶⁸Halikova *a.g.e.* 77.

Buhara Hanlığı'nda Tacikler'den sonra yaklaşık 200 bin nüfusu ile Amuderya'nın kenarları boyunca, ülkenin batı ve güney kısımlarındaki Çarcuy, Kerki, Şerabad, Korgantepe begliklerinde tarım ve hayvancılık ile geçinen Türkmenler üçüncü kalabalık grubu teşkil etmişlerdir. Kalabalık kesp eden bu üç grubun dışında Kazak, Kalmuk, Karakalpak gibi Türk boyları ile İranî, Arap, Yahudi, Hintli, Afganlı, Çingene ve Rus gibi gayrı Türk unsurlar, az miktarda da olsa hanlığın etnik yapısında yer almışlardır. Buhara Hanlığı etnik açıdan bu derece çeşitlilik göstermesine karşı dini ve mezhepsel açıdan bir bütünlük arz ediyordu. Gerek Hristiyanlar, gerekse Yahudiler ya da İslamın Şia mezhebine mensup İraniler ve diğer unsurlar devletin dengesini bozacak derecede bir çoğunluğa sahip değillerdir. Fakat mezkûr milletlerden İranîler, sayı olarak az olmalarına karşın, ülke yönetimini elinde bulunduran Mangıt Hanedanı ve ileri gelenleri ile kızlarını evlendirmek suretiyle akrabalıklar tesis etmişler, bu avantajlarını kullanarak devlet içindeki önemli makamları ele geçirerek ciddi bir güce malik olmuşlardır.³⁶⁹ Oysaki ülkenin ezici çoğunluğu Türk kökenli Hanefi Müslümanlardan ibarettir. Mezhepsel açıdan ezici çoğunluk Sünni olsa da, Abdulahat Han'ın son dönemlerinde Şiiler ile Sünniler arasında ciddi bir çatışma meydana gelmiştir.

Halkın sosyal yaşamına bakıldığında Alim Han döneminde de bazı kötü alışkanlıkların devam ettiği görülmektedir. Örneğin debdebeli düğünler ve merasimlerin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Dönemin kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla Alim Han'ın debdebeli ve israflı düğünleri yasaklamasına rağmen bu alışkanlıklar devam ettirilmiştir.³⁷⁰ Gazetelerde çıkan haberlere göre düğünlerin masrafları ve alınan fahiş başlık paralarından dolayı gençler

³⁶⁹Y. Feridof, *Orta Asya Milli İnkılâbı Hareket Tarihi*, Taşkent, Özbekistan Devlet Neşriyatı, 1925, eserinin 47. sayfasında; dışarıdan gelen İranilerin kızlarının müthiş güzellikleri sayesinde Buhara yönetimine girdiklerini ve çok güzel İran kızları için verilen başlık paralarının fahiş miktarlarda olmasının İranlıların zenginleşmesine sebep olduğu gibi, bu paraları sadece zengin devlet adamlarının verebilmesinin de İranilerin yönetici sınıfa yaklaşmalarına olanak verdiğini, Kuşbegilik, su, askeri ve vergi işlerini yürüten yöneticilerin Şiilerden oluştuğunu ifade etmektedir. Zeki Velidi Togan'da Hatıralarında; Doğu Buhara'ya yaptığı seyahat sırasında Guzar vilayetine gelip, Alim Han'ın amcası Said Ekrem'e misafir olduğunu ve Guzar hakimi Said Ekemin yeğeni olan Emîrden memnun olmadığını, yardımcısı Mustafa Mirahor'un Kavçın kabilesine mensup olduğunu ve bu kişinin de Mangıt'ların şehirli İranilere fazla yüz verdiklerinden şikâyet ettiğini belirtmektedir. Bkz., Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, Ankara, TDV Yayınları, 1999, s. 107.

³⁷⁰Anmine Muhibiri, "Buhara'da Toyler", *Ayna Dergisi*, S. 6, 1913, s. 142.

evlenemektedir. Evlenemeyenlerin sayılarının artması yüzünden doğum oranlarının düştüğü ve bu durumun nüfusu azalttığı iddia edilmiştir. Devletin ve din adamlarının bu husus ile ilgilenmesi istenmiştir. Sağlık koşullarının yetersizliğinden halkın değişik hastalıklara duçar olduğu ve bu hastalıklardan dolayı çok miktarda ölümlerin gerçekleştiği aktarılmaktadır.³⁷¹

2.3.3.Buhara'da Mezhep Mücadeleleri ve Sünni – Şii Çatışmaları

Sebepler ve sonuçları çalışmanın Abdulahat dönemindeki konularında özetlenen olayların ilk olarak başlamasına medreselerde okuyan öğrenciler sebep olmuştur. Fıtratın aktardığına göre; güya İraniler şehrin Semerkand kapısı dışında aşure ayı merasimini yaparlarken iki-üç medrese öğrencisi yanlarına gidip merasimlerini izlemiş, onlar da bu öğrencileri yakalayarak öldürmüşlerdir. Bu söylentilerin başladığı günün gecesinde her yerde bu konu konuşulmuş, Molla Burhaniddin adındaki biri gece yarısı bazı öğrencileri gizlice toplayıp onları Şiilere karşı örgütlemiştir. Öğrenciler dörder gruplar halinde herkesin uyuduğu bir sırada diğer medreselere gitmiş, “gaza vacip oldu yarın gazadan geri kalmayın” diye bağırmaya başlamışlardır. Şafak vaktinde her yer ellerinde silah ve benzeri aletler olan öğrenciler ile dolup taşmış, öğrencilerden birkaçı kuşbegi ile görüşerek üç öğrencinin öldürüldüğünü söylemişlerdir. kuşbegi olayın yalandan ibaret olduğunu söylemesine rağmen öğrenciler öbek öbek gaze vacip oldu bağırışmaları ile yolda yakaladıkları İranileri dövmeye ve dükkânlarına zarar vermeye başlamışlardır. İçlerinden bazıları kuşbeginin Şii olduğunu söyleyerek onu da öldürmeleri gerektiğini söylemişlerdir. kuşbegi devlet ileri gelenlerini Ark’a toplayarak hep birlikte öğrencilere kimsenin öldürülmediğini, öldürülmüş olsa da bunun cezasız kalmayacağını söyleyerek nasihatte bulunmuş, fakat olaylar dinmemiş ve ertesi gün de öğrencilerin toplandığı bir sırada dört kişi gelerek niye burada duruyorsunuz, Hiyaban ve Cuybar medreselerinde İraniler gelip oradaki öğrencileri öldürmüş, bundan sonra gelip sizi de katledecekler diye öğrencileri provoke etmiştir. Bunun üzerine galeyana

³⁷¹M.S.“Tereki Kabinha”, *a.g.h.*,

gelen öğrenciler ellerinde çeşitli silahlar olduğu halde batıya doğru yönelmişler, İraniler ile karşılaştıklarında onların da silahlanmış olduklarını görmüşlerdir. Bunun üzerine kuşbegi askerleri toplayarak öğrencileri durdurmak amacıyla uyarı ateşi açılmasını emretmiş, fakat askerler içinde bulunan bazı Şii askerler öğrencilere doğru ateş etmiştir. Bu fırsattan yararlanan İraniler de atışa başlayınca gösterici öğrencilerden ve İranlılardan ölenler olmuş, çıkan çatışmada askerlere karşı koyamayan öğrenciler kaçışmaya başlamışlardır. Şehre makineli tüfekler ile mücehhez Rus askerlerinin ve Emîr'in olayların durdurulmasına dair fermanının gelmesi ile olaylar nispeten azalsa da ufak çaplı olaylar devam etmiştir. Emîr'in oğlu veliaht Alim Han'ın şehre geleceğinin duyulması ile olaylar yatışmış, askeri birlikler ile şehre gelen Alim Han öğrencilerin ileri gelenleri ile görüşmesi ile de olaylar durmuştur. Babasının bilgisi dahilinde Kuşbegi Astanakul ve üç Şii yardımcısını görevinden azlederek, kuşbegi'ni Emîr'in bulunduğu Kermine'ye göndererek sorunu çözmüştür.³⁷²

Abdulahat Han kuşbegilik makamından azledilen Astanakul'un mallarını da müsadere ettirmiştir. Bu durumdan istifade eden bazı Buharalılar İranlılara ait olan dükkânları ve malları talan ederek zarar vermişlerdir. İranlılar çok zor duruma düşmüş çatışmalarda 300'e yakın İranlı ölmüştür. Kalanları da can güvenliklerinin kalmadığını düşünerek şehri terk etmişlerdir. Bu olaylar ile ciddi sıkıntılar yaşamak zorunda kalan İranlılar Buhara'da sahip oldukları mevkiyi büyük ölçüde kaybetmişlerdir.³⁷³ Özellikle medreselerdeki ağırlıklarını kaybetmeleri, dengeyi kendi lehlerine çeviren ulemanın var olan güçlerine güç katmasına olanak vermiştir.

Neticede bin kişiye yakın kişi bu olaylarda ölmüştür. Alim Han da bu olayların bastırılmasında görev alarak babasının sağlık durumunun kötü olduğu bir dönemde varlığını gösterme imkânı bulmuştur. Alim Han'ın olayları bastırırken Sünnilere, Şiilerin bazı görevlerden azledileceğine dair

³⁷²Fıtrat, *Alim Han Devri*, s. 17-21

³⁷³Muhammed Ali Belcuvani, *Tarih-i Nefe-i*, Yay. Haz. F.R Ergeşev- R.E Halikova, Taşkent, Akedemiya Neşriyatı, 2001, s. 41. Bu eser dönemin devlet adamlarından ve şahitlerinden biri olan Belcuvani tarafından 1927 yılında yazılmıştır. Daha sonra Arap alfabesinden Tacikçe'ye çevrilmiş, 2001 yılında da Özbek Türkçesi ile yayınlanmıştır.

taahhütlerde bulunması Şiilerin bazı makamlardan uzaklaştırılması ile sonuçlanmıştır. Zaten bu olayların çıkmasının temelinde yatan asıl sebep Sünni – Şii ihtilafı değil, ülke idaresindeki güç mücadelesidir.³⁷⁴ Şiilerin devlet idaresinden uzaklaştırılması ve nüfuzlarının kırılarak yerlerine başka kimselerin geçmek istemesi olayların çıkmasına neden olmuştur. Alim Han'ın bastırılmasında etkili olduğu olay dışında Buhara'da mezhepsel açıdan başka ciddi bir ihtilaf yaşanmamıştır.

3- BUHARA'DAKİ FİKRİ HAREKETLER VE ALİM HAN DÖNEMİNE ETKİLERİ

Alim Han'ın tahta geçtiği 1900'lü yılların başları Türkistan ve Buhara'da fikri hareketlerin ortaya çıkıp ivme kazandığı yıllar olmuştur. Bütün Türkistan coğrafyasında olduğu gibi Buhara'da da bu fikir hareketleri; siyasi, kültürel ve askeri gelişmelere sebep olmuştur. Fakat Buhara Hanlığı'nın siyasi yapısı ve tarihi arka planı bu hareketlerin diğer bölgelerden farklı nitelikte gelişmesine sebep olmuştur. Alim Han tahta geçtiğinde kendisinden önceki dönemde başlayan bu fikri hareketlere tavır almak zorunda kalmıştır.

Türkistan'daki fikri hareketlere genel manada Ceditçilik denmiştir. Alim Han döneminde Buhara Hanlığı'nda güçlenen Ceditçilik siyasi bir nitelik kazanarak Yaş Buharalılar hareketine dönüşmüştür. Alim Han'ın kaderini de belirleyen bu hareket olmuştur.

3.1. Genel Manada Ceditçilik Hareketi

Türkistan'da ve onun bir parçası olan Buhara Hanlığı'nda 1900'lü yılların başında Çeditçiler ve Kadimciler diye adlandırılan iki ana fikir akımı vardır. Bu akımlardan Ceditçilik akımı, gerek mevcut durumu savunan Kadimcilere alternatif olarak tüm İslam aleminde görülen yenileşme

³⁷⁴Feridof, *a.g.e.*, s., 48.

hareketinin Türkistan versiyonu olması, gerekse Türkistan topraklarında meydana gelen sosyo-kültürel dönüşümü ifade etmesi açısından daha dikkat çekici olmuş ve araştırmacıların dikkatini Kadimcilere nazaran daha fazla celp etmiştir.³⁷⁵

Türkistan topraklarının fikri manada Rönesans ve Reformu olarak değerlendirebileceğimiz Ceditçilik kavramının bir fikir akımı olarak ortaya çıkışındaki temel sebep, Türkistan topraklarının her alandaki geri kalmışlığına çareler aranması ve çare olarak da sebep olan yapıların değiştirilme ihtiyacının aydınlar tarafından dile getirilmesidir. Türkistan'da değişim ve gelişim isteyen tüm düşünceler eskiye karşı olduğu için, bu düşünce akımlarının hepsine “yeni” anlamında olan “Cedit”, bu fikirleri savunanlara da “Ceditçi” denilmiştir.

19. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde Türkistan topraklarında yaşayan Türkler, içinde bulundukları durumu sorgulamaya başlamış, siyasi, içtimai, iktisadi ve askeri alandaki geriliği ortadan kaldırma çarelerini aramaya başlamışlardır. Mevcut duruma düşülmesine sebep olarak gördükleri uygulamalar yerine batının uyguladığı yöntem ve uygulamaları getirmeyi tartışmaya başlamışlar, bu tartışmalar sonunda yeni fikirler ortaya çıkmış, değişimi simgeleyen bu düşünce tarzlarına genel manada Ceditçilik denilmiştir. Mevcut durumlarından kurtulmak için yenilik yapılmasını isteyenler hemen her fırsatta medreselerin ıslahını dile getirmişlerdir. Dönemin Ceditçi yayıncı yapan bir gazetesinde bu durum şu ifadeler ile dile getirilmiştir: “Bu gazeteyi yayınlamayı başardığımız günden beri asıl amacımız ilmi geliştirmek olmuştur. Bunun için de medreselerin ıslahı gereğini savunduk.”³⁷⁶

Yenilik taleplerinin ilk önce eğitim sahasında çıkmasının en büyük sebebi Türkistan medreselerinin gündelik ihtiyaçları karşılamaktan uzak ve

³⁷⁵Bu konu için bkz.Uli Schamiloglu, “İctihad or Millat? Reflection on Bukhara, Kazan and the Legacy of Russian Orientalism”, *Reform Movements and Revolutions in Turkhistan: 1900-1924 (Studies in Honour of Osman Khoja)*, Haz. Timur Kocaoğlu, SOTA Haarlem 2001. Ingeborg Baldauf, “Jadidism in Central Asia Within Reformism and Modernism in the Muslim World”, *Die Welt des Islam*, New Ser., Vol.41, Issue 1. (Mar., 201), p. 72-88. Erişim: <http://www.jstor.org>, 3.04.2008.

³⁷⁶Celal, *Islah-ı Medaris, Buhara-i Şerif Gazetesi*, S. 97, 5 Temmuz 1912.

sadece dini eğitim vermeleridir. Türkistanlı aydınların dünyanın diğer bölgelerinde meydana gelen gelişmeler ile temas kurmaya başlamasıyla, kendilerini diğer bölgelerdeki insanlar ile kıyaslama imkanı bulmuş, bu kıyaslama eğitim alanında yenilikler yapılması gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Örneğin, Türkistan coğrafyasında Çeditçilerin sesi niteliğindeki Ayna dergisinde yayınlanan bir yazıda bu talepler şu şekilde dile getirilmiştir: “ Tüm toplumların gelişmesi ilim tahsiline bağlıdır. İlk önce temel eğitimde okuma yazma öğrenilmelidir. Daha sonra Arapça, matematik ve diğerlerini öğrenmelidir. Ticaretimizin gelişmesi ve gündelik hayatımızın ilerlemesi için Rusça öğrenmek zorundayız. Daha sonra Fransızca gibi dilleri öğrenelim ve dış ülkeler ile ilişki kuralım ki niye geri kaldığımızı anlayalım. Başka dilleri öğrenmek neden günah olsun.”³⁷⁷

Buhara’daki Çeditçilerin ileri gelenlerinden biri olan Feyzullah Hocayev bu hareketi değerlendirirken: “Rusya’nın içtimai ve siyasi gelişimi Orta Asya halklarını da etkiledi. Etkilenen bu gruplar öncelikle mevcut okulların ıslahı için uğraştılar. Ondan sonra dünyevi eğitim almayı ve fazlaca önemli olmayan sahalarda ıslahatlar talep etmeye başladılar. Bu hareket zamanla güçlenerek eğitim ve kültürel bir harekete dönüştü. Daha sonra da yerel yönetimlerde ıslahat talep etmeye başlamıştır. Süreç 1917 yılında Hokand Muhtar Cumhuriyeti’nin kurulması ile sonuçlanmıştır³⁷⁸ ifadelerini kullanmaktadır. Kısaca özetlemek gerekirse; Rusya kanalıyla Türkistan’a giren batılı fikirler eğitim sahasında ortaya çıkmış ve zamanla ilerici ve özgürlükçü bir karaktere bürünmüştür.

Ceditçilik hareketi Türkistan’daki değişim sürecini ifade etmektedir. Değişimi hedefleyen fikirlerin yayılmaya başlamasının hemen ardından, eski güçlerini kaybedeceklerini düşünen kesimler muhalefet göstermeye başlamışlar ve bu reaksiyon eski usul ve geleneklerin terk edilmemesini savunan “Kadimciler” denilen karşıt grubun ortaya çıkmasına neden

³⁷⁷İsimsiz, “İlm-i Terekki”, *Ayna Dergisi*, S. 10, 1913, s. 246.

³⁷⁸ Feyzulla Hocayev, *Buhara İnkılabının Tarihiğe Materyaller: Feyzullah Hocayev Hayatı ve Faaliyeti Hakkında Yengi Mulahazalar*, Yay. Haz., D. A. Alimova, Taşkent, Fen Neşriyatı, 1997, s.62. Bu eserin içinde Feyzullah Hoca’nın eseri dışında konu ile ilgili farklı makaleler yer almaktadır.

olmuştur. Gerçi Kadimciler eskiden beri var olan bir kesimi ifade etmekte ise de, siyaseten bir alternatif olarak ortaya çıkmaları Ceditçilik akımının yayılmasından sonra olmuştur. Çeditçiler yenilikçi, milliyetçi ve laik düşünceleri savunurken, Kadimciler statükocu, ümmetçi ve şeriatçı düşünceleri savunmuşlardır.

Türkistan'ın genelindeki fikri kutuplaşmanın daha derinleşmiş şeklini Buhara topraklarında görmek mümkündür. Zira Kubbe-i İslam sıfatı ile anılmasına uygun olarak medreselerin ve din adamları zümresinin ağırlığını hissettirdiği ülkede, şeklen de olsa ülkeyi eski usullere göre yöneten bir idare mevcuttu. Bu durum Kadimcilerin elini güçlendirdiği gibi Çeditçilerin de radikalleşmesine sebep olmuştur. Ceditçilik hareketinin siyasallaşması ve mevcut yönetimi devirme hareketine dönüşmesini Buhara da görmemizin temelinde yatan sebep budur. Ceditçiliğin Buhara'daki taraftarları "Genç Buharalılar" olarak adlandırılmıştır. Özelde Buhara'daki fikri akımlara geçilmeden önce bu fikrin Türkistan topraklarında çıkış sebeplerini irdelemek gerekmektedir.

3.1.1. Ceditçiliğin Türkistan'da Ortaya Çıkmasının Siyasi ve Ekonomik Sebepleri

Tarih boyunca büyük devletlerin ve köklü medeniyetlerin kurulup dünyanın diğer bölgelerini etkilediği Türkistan coğrafyası, Timur'un ölümünden sonra siyasi ekonomik ve kültürel açıdan gerilemeye başlamış, siyasi açıdan Türkistan topraklarının fetret dönemini yaşaması ve bu fetret dönemini sona erdirecek siyasi yapılanmanın sosyo - ekonomik sebeplerden ötürü bir türlü ortaya çıkmaması, Türklüğün doğu kanadını teşkil eden Türkistan coğrafyasının tarih sahnesindeki etken rolünden çıkıp edilgen bir rol üstlenmesiyle sonuçlanmıştır.

Timur'un vefatının hemen ardından, Türkistan bozkırlarında kurulan sonuncu büyük Türk Devlet'i dağılmaya başlamış, Moğolların ortaya çıkardığı yıkımı nispeten ortadan kaldırsa da, Timur'un Saray, Almalık ve

Ürgenç gibi merkezleri tahrip etmesi, Türkistan'ın Avrupa ve Uzak doğu ile ticaretine, Fars, Irak ve Hint seferleri ile de Hint ticaretini sekteye uğratmıştır.³⁷⁹ Altınordu'yu yıkan süreci başlatması kuzeyde Rusların ortaya çıkıp güçlenmesine ve Türkistan'a yönelmesine zemin hazırlamış, Anadolu'yu işgali ise Osmanlı Devleti'nin gelişmesine sekte vurarak Rusların mirasçısı olduğunu iddia ettiği Bizans'ın ömrünü uzatmıştır. Her ne kadar sanat ve kültür alanında Timurlu Rönesansı diye anılan bir dönem yaşanmış³⁸⁰ ve özellikle Semerkand ilmi yönden ön plana çıkmış olsa da, Timur'dan sonra Türkistan topraklarında siyasi açıdan bölünmeler meydana gelmiştir.

Timur, oğul ve torunları bakımından Cengiz Han kadar talihli olamamış, ölümünden sonra devletinin sınırlarının gelişmesi şöyle dursun, ülke topraklarının korunması dahi söz konusu olmamıştır.³⁸¹ Bu durum Türkistan'da "Hanlıklar Dönemi" dediğimiz ve Anadolu'da Türkiye Selçuklarının Moğollar tarafından yenilip ortadan kaldırılması ile ortaya çıkan beylikler dönemine benzeyen bir sürecin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Siyasi açıdan meydana gelen bölünmüşlüğü Özbekler, bir süreliğine kısmi olarak ortadan kaldırsalar da bu durum uzun sürmemiştir.

Sonuçta, Türkistan toprakları kabile bağları etrafında birleşmiş modern manada devlet dahi denilemeyecek hanlık, cüz, beylik ya da emîrlik şeklinde ifade edilen siyasi birimlere ayrılmıştır. Buhara, Hive, Hokand, Taşkent hanlık veya emîrlikleri ile Kazakistan'da bulunan Küçük, Orta, Ulu cüzlerin birbirleri ile sürekli mücadele etmeleri ile oluşturdukları siyasi manzara, bir bakıma Roma sonrası Avrupa'nın feodal birimlere ayrılması ile oluşan siyasi yapıya benziyordu.³⁸²

İçsel sebeplerden meydana gelen bu bölünmüşlüğün karşımıza çıkardığı siyasi kaosa, Avrupa'da denizcilik sahasında meydana gelen

³⁷⁹M. Fuad Köprülü, "Timur'un Fetihleri ve Neticeleri, *Mostar Dergisi*, S.. 25, Mart 2007, s. 46-47

³⁸⁰İsmail Aka, Göçebelikten Rönesansa Bir Türk Devleti: Timurlular , *Türk Kültürü*, S.. 452 ,Yıl XXXVIII Aralık 2000, s. 19.

³⁸¹V.V Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında..*, s, 307.

³⁸²Akyol, *a.g.m.*, s. 34-35.

gelişmelere paralel olarak ticaret yollarının değişmesi, milletlerin askeri ve ekonomik hayatlarında denizciliğin önem kazanmaya başlaması ve geniş karalar üzerinde hüküm süren Türkistan coğrafyasının denizlere uzak olması dolayısıyla tarihi ipek yolunun eski önemini kaybetmesine bir alternatif yol geliştirememesi gibi dışsal sebepler de eklenince, Türkistan topraklarında her alanda bir gerilik meydana gelmiştir. Türkistan’da “Hanlıklar Dönemi” değişim dönemin başlaması, Ortaçağ Avrupa’sında görülen siyasi bölünmüşlük, feodal yönetim ve skolâstik düşünce tarzı gibi gelişmeyi engelleyen anlayışların birer benzerlerinin bu topraklarda da ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Bu gelişmelerin bir neticesi olarak, 20.yüzyıla gelindiğinde Türkistan toprakları tam anlamı ile bir sömürge haline gelmiştir. Rusların idari kadroları Ruslaştırma ve yerli halkı Hristiyanlaştırma çabaları, Rusçayı resmi dil olarak diretmeleri ve verimli topraklara Rus yerleşimcilerini yerleştirerek Hristiyan olanlara imkânlar sağlamaları şeklinde hayata geçirdikleri kurnaz ve sömürgeci politikalar, Türkistan’ın batı ve kuzey kısmında sistemli Rus işgalinin yerleşmesi ile sonuçlanmıştır.

Rusların, Türkistan topraklarında yürüttüğü ekonomik politikalar yüzde 90’nın tarım ve hayvancılık ile geçindiği halkın ekonomik darboğaza düşmesine yol açmıştır. Rusya’dan gelen mallar ile rekabet edemeyen esnafın büyük bir bölümü işini kaybetmiştir. Rusların müsebbip olduğu ekonomik çöküntü, işgalin ortaya çıkardığı uygulamalar ile birleşince halk içinde bulundukları mevcut durumu sorgulamaya ve kurtuluş çareleri aramaya başlamıştır. Bu sebeptendir ki Ceditçiler olarak adlandırdığımız aydınları ekonomik alandaki geriliğin sebep ve sonuçlarına ayrı bir ehemmiyet vermişler, dönemin gazete ve dergilerinde bu konular ile ilgili yazılar yazmışlardır.³⁸³

Rusya’nın, Türkistan’ı istila politikası diğer Avrupa ülkelerinin Asya ve Afrika’daki istila hareketlerinden daha sert ve çetin olmuştur. Zira İngiltere ve

³⁸³R. Tursunov, “Ceditlerning Turkistan İctimai İktisadi Haletige Kereşleri”, *Ozbekistan Tarihi*, San 3, 2004, s. 60.

Fransa gibi ülkeler ele geçirdikleri milletleri bünyesinde eritme gibi bir metodu kullanmamasına karşın Ruslar, temeli çarlık döneminde atılan hâkimiyetleri altına aldıkları milletleri Ruslaştırma politikasını kurnazca yürütmüşlerdir. Çarlık Rusya'yı hesaba katmasak dahi 1926 yılında Rusya'da bulunan 194 millettten 101 tanesi mevcudiyetini koruyabilmiştir. Geriye kalan 93 tanesi tamamen Ruslaşmıştır.³⁸⁴ Türklerin mensup olduğu İslam dini ve köklü tarihleri Rusların bu politikalarına direnç göstermelerine neden olmuş, batı fikirleri ile temasın sağlanmasının ardından bu direnç siyasi bir fikir akımı olarak ortaya çıkmıştır.

3.1.2. Ceditçiliğin Türkistan'da Ortaya Çıkışının Fikri Sebepleri

Fikri manada Ceditçiliğin ortaya çıkmasındaki en büyük etmen eğitim hayatına yön veren medreselerdeki eğitimin bozulup yozlaşmasıdır. Bu bozulmaya dikkat çeken ünlü Ceditçi simalardan biri olan İsmail Gaspıralı İsmail Bey, medrese meselesi adlı bir yazısında; medreselerde dini ilimler dışında akli ilimlerin okutulması, öğrencilerin ders dışında yemek ve benzeri işler ile uğraşmak zorunda kalmaları ve eğitim süreleri ile ilgili konulara dikkat çekerek eğitimin içine düştüğü kötü durumu açıklamaya çalışmış gelişmek için medreselerin ıslah edilmesinin zorunlu olduğunu vurgulamıştır.³⁸⁵ Gaspıralı İsmail Bey'in bu şekilde ifade ettiği eğitim alanında meydana gelen bozulma sosyal hayatın tüm yönlerinde gerilemeye neden olmuş ve bu geriliğe tepki olarak yeni fikirleri savunan Ceditçilik akımı ortaya çıkmıştır. İlk zamanlarda verdiği (Dini ilimler yanında Fen-Matematik-Tıp gibi pozitif ilimler) kaliteli eğitim ile üne kavuşan Buhara medreselerinin dünyevi ilimleri bırakarak yozlaşmaya başlamasından sonra da uzun yıllar Türkistan'ın diğer bölgelerinden öğrenci kabul etmeye devam etmiş, böylece Buhara'daki bozulma zincirleme etkide bulunarak diğer bölgelerdeki medreselerin de bozulmasına neden olmuştur.

³⁸⁴Darhan Hıdıraliyev, Türkistan'da Cedit Hareketinin Fikri Kaynakları ve Abay, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 2, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayını İzmir 1997, s. 79 -80.

³⁸⁵İsmail Gaspıralı, "Medrese Meselesi II", Erişim: <http://www.ismailgaspırali.org>, 20 02 2009.

Medreselerdeki bu sürecin başlangıcı, Buhara Hanı Abdullah Han'ın 1587 yılında bir medrese yaptırmayı ile başlamıştır. Yaptırdığı medreseye Şeyh'ül Ulema (Rektör) seçmek için ulemayı bir ilmi münazaraya davet etmiş, ulemadan Buharalı Müfsar Mavlavi Sadrettin ile Şiraz'dan gelen misafir müderris Mirzacan Şirazi arasında dini ve ilmi münazara açılmıştır. Şirazi ilahiyat ilminin derinleşmesi gerektiğini, Sadrettin ise dini eğitimin yanında dünyevi ilimlerin de ehemmiyetli olduğu fikrini savunmuştur. Mecliste bulunanlar han karşısında, Şirazi'nin fikirlerinin daha üstün olduğunu söylemişler. Böylece yeni kurulan, han'ın ismi ve koruyuculuğu altında olan medreseye Şirazi Şeyh'ül ulema olarak tayin edilmiştir. Şirazi ilk iş olarak medreselerde dünyevi ilimlerin okutulmasını yasaklamıştır. Böyle bir uygulama diğer medreseleri de etkileyerek 10-12 yıl bu medreselerde eğitim gören talebelerin yalnız dini ilimler öğrenmelerine sebep olmuştur. Bu medreselerde eğitim gören öğrenciler matematik, fen, edebiyat, tarih ve tıp ilimlerinden habersiz bir şekilde mezun olmaya başlamışlardır. Dünyevi ilimlere karşı olan bu hareket sadece Buhara Hanlığı'ndaki medreseler için değil, belki de bütün Türkistan medreseleri için kötü bir örnek teşkil etmiştir.³⁸⁶

Buhara medreselerinin eğitim anlayışında meydana gelen bu değişikliğin yanında, Buhara Emîri Şah Murad'ın (1785-1800) eski ve yıkık medreselerin tamiri karşılığında, tamiri yapan şahıslara medreselerden hücre (oda) edinme hakkı veren fermanı yayınlaması, medreselerin eğitiminde olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Çünkü bu tarihten itibaren hücreler özel mülkiyet haline gelerek, medreselerin bir tür otele dönüşmesine sebep olunmuştur. Medresenin yararlandığı vakıftan bu hücreler de belli bir oranda yararlanmakta, bu nedenle hücrelerin fiyatları medresenin sağladığı bağışların miktarı ile doğru orantılı olarak değişmekte idi. Bir yatırım aracına dönüşen bu hücrelerde barınanların içinde eğitim ile pek de ilgisi olmayan kişiler de olup eğitim alacak olan kadroların sıkıntıları yaşamalarına sebep

³⁸⁶Hayit, *İslamın Meseleleri*., s. 81.

olmuşlardır.³⁸⁷ Medreselerde yaşanan bu olumsuz gelişmeler her alanda geriliğin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Bu durum Türkistan'da her alanda geriliğin yaşanmasının önemli bir nedeni olarak uzun süre devam etmiştir. Neticede 20. yüzyıla gelindiğinde “Türkistan Uleması” medeniyet devrinin gerçek uleması olmaktan uzaklaşmış sadece bu ismi kullanan ve bu isim ile halkı etkileri altına alıp sömüren bir yığın cahil ve yobazdan ibaret kalmıştır. Bir zamanların meşhur medreselerinde artık sadece Kuran'ı Kerim ezberletiliyor, tecvit öğretiliyordu. Medrese mezunları manasını kavrayamadıkları ve düşünmedikleri Kuran'ı Kerim'i ezbere okumaktan başka hiçbir bilgi ve marifet sahibi olamazlardı. Medreselerde değil müspet ilimler sosyoloji, felsefe antropoloji gibi Sosyal Bilimler, tarih coğrafya dahi okutulmuyordu. Ulema felsefe, ekonomi, tarih coğrafya, sosyoloji gibi ilimlerin okutulmasına karşı çıkıyor ve bu ilimleri kâfirlik sayıyorlardı.³⁸⁸

Yapılan eğitim sadece dini bilgilerin aktarıldığı ve ezbere dayanan bir eğitimdi. Bu sebeple öğrencilerin verilen dersleri kalabalık şekilde tekrar etmek suretiyle işlemeleri, bilgilerin sadece ezberlenmesine ve yazımdan çok okuma davranışlarının gelişmesine sebep oluyordu. Yazma etkinlikleri ihmal edildiği için mezun olan öğrencilerin pek çoğu okuyabiliyor fakat hepsi istenen derecede yazamıyordu. Tekrardan öteye gitmeyen ve sadece okumaya odaklı bu eğitim sistemi toplumun ihtiyacını karşılayıp gelişmeyi sağlamaktan uzaklaşmıştır. Okullarda bu şekilde yürütülen eğitim sistemini 1840 yılında Buhara'yı ziyaret eden N.V. Hanikov şu şekilde ifade etmiştir.” Buhara sokaklarında dolaşırken mekteplerin yanına yaklaşımadan önce öğrencilerin yüksek sesle tekrarlarından ortaya çıkan uğultularını duyuyorduk.” 1918 yılında da A. Polovtsoff adında bir Rus'un “Yere oturmuş öğrenciler önlerine doğru sallanarak anlamını bilmedikleri Kuran ayetlerini var güçleri ile tekrarlıyorlardı” sözleri Hanikov'un söylediklerini destekler

³⁸⁷Khalid Adeeb, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, University of California Press, 1998, s. 31, Erişim: <http://www.escholarship.org>, 26 11 2008.

³⁸⁸Akyol, *a.g.m*, s. 40-41

niteliktedir.³⁸⁹ Bu şekilde yürütülen ve gelişmeleri takip edemeyen eğitim sisteminin eleştirilmeye başlanacağı kaçınılmaz bir gerçektir. Fakat eğitimin kutsallaştırılması bu eğitime karşı gelenlerin eğitimsiz halk ve bu eğitimden çıkar sağlayan ulema tarafından dinsizlikle suçlanmasına sebep olmuştur.

Eğitim hayatının bu hale düşmesine ek olarak, Ruslar da kültürel gelişimi sağlayacak olan fikri iklimin gelişmesini önlemeye çalışmışlardır. Örneğin Rus İçişleri Bakanlığı'nın 1910 yılında vilayetlere gizlice gönderdiği talimatnamede şunlar yazılmakta idi: "Rusya'da yaşayan gayrı Rus unsurlar arasında cemiyet ve birlikler kurulmasına dair 4 Mart 1906 tarihli Muvakkat Çar Fermanı'nın neşrinden bu yana milletlerin maarif ve medeniyet yolunda gelişme hareketleri müşahade edilmektedir. Bu hareketler milli siyasi şuurun uyanmasına çalışıyor ve bu maksatla çeşitli adlar altında birçok cemiyetler kuruluyor. Bu cemiyetlerin gayesi gayrı Rus milletleri kendi milli menfaatleri etrafında birleştirmektir. Bu nedenle artık bu cemiyetlerin kurulmasına müsaade edilmemelidir. 1910 tarihli başka bir ferman ile de Rus Hükümeti Ceditçileri Osmanlı ajanı olarak ilan etmiştir."³⁹⁰

Rusların Ceditçilik hareketine bu şekilde tavır takınmalarının sebebi, ceditçiliğin Rusların yürüttüğü iktisadi siyasi ve kültür politikalara bir tepki olarak ortaya çıkması ve yukarıdaki raporda da ifade edildiği gibi gayrı Rusların milli menfaatlerini düşünmeleridir. Ceditçi hareketlerin başarıya kavuşması Rusların yürüttüğü politikalarının iflas etmesi anlamına gelirdi. Sadece Tercüman gazetesinin ortak bir dil oluşturma çabası ve fikri dikkate alındığında bile Rusların korkusu ve tavrı daha iyi anlaşılmış olur.

Rusların yürüttüğü kültür politikası Türk boyları arasında müşterek dil ve kültüre dayanan birlik fikrinin ve milli şuurun oluşmamasını hedeflediği için, bu durumu ortaya çıkaracak eğitim işleri, yerli halkın medeniyet nurundan istifadesi, Türkler arasında yeni dünya görüşünün oluşması, fen ve kültür bilgilerinin Türkler arasında yayılması gibi girişimleri mümkün mertebe engellemeye çalışmıştır. Tüm bu engellemelere ve ulemanın içine düştüğü

³⁸⁹Serge A. Zenkovsky, *Pan Turkism and Islam In Russia*, Harvard University Press 1967, 77.

³⁹⁰Akyol, *a.g.m*, s. 40

içer acısı duruma tepki olarak, 19. y.y sonlarına doğru, Kırım, Kafkasya ve İdil – Ural bölgelerinde başlayan, Türkistan'ın geri durumdan ve esaretten kurtulmasının biricik yolunun taassup ve cehaleti yok ederek halkı yeni öğretim yolu ile çağdaş bilgilerle donatmak gerektiğini savunan fikri uyanış meydana gelmiş ve buradan Türkistan'ın diğer bölgelerine yayılmaya başlamıştır. Bu fikir akımı Türkistan'ın daha önce işgal edilen kuzey kesimlerinde başlamış, oradan güney kesimlerine daha sonra ulaşmıştır.³⁹¹ Örneğin 1910 yılında Devlet Duması üyesi olan Maksudof, tüm Türkistan'ı dolaşmış ve her köşesinde Kırım'da basılan Tercüman gazetesinin okunduğunu belirtmiştir. Ayrıca Taşkent, Hokand gibi merkezlerde okulların ve milliyetçi grupların olduğunu belirterek, Rusya'daki okulların yaygınlaştırılması için çalışan Çeditçilerin büyük çoğunluğunun Tatarlardan müteşekkil olmasına dikkat çekmiştir.³⁹²

19. asrın sonlarında Türkistan'da başlayan Ceditçilik hareketi (muasırlaşma) yenileşme olarak uzun zamandan beri devam ettirilen kültür meselelerindeki tartışmaların yeni şekilde ortaya çıkışıdır. Ceditçilik, yeni usulde eğitim ile Avrupa medeniyetini öğrenerek onu milli kültüre hizmet ettirmenin bir ifadesidir. Bu şartlar altında Türkistan'da yenileşmeye ve eğitim öğretime ilişkin tartışmalar devam ederken Osmanlı ve Hindistan gibi diğer bölgelerde oluşan yenilikçi fikirler Türkistan coğrafyasını da etkilemeye başlamıştır. Başlangıçta İslami reform şeklinde olan bu hareket zamanla kültür ve eğitim ile ilgili harekete dönüşmüş ve zamanla (20. yüzyılın başlarında) siyasi bir nitelik kazanmıştır.³⁹³ Ceditçilik bir bakıma Türkistan topraklarının içine düştüğü kültürel ve siyasi düşkünlüğe çare olarak ileri sürülen fikirlerin toplamını ifade eden entelektüel bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Bu fikirlerin yoğun olarak ortaya çıktığı yıllar Türkistanlıların farklı kültürler ile (özellikle Rusya ve Osmanlı) temasa geçmeye başladıkları yıllara denk gelmektedir. Nasıl ki Osmanlı yenileşme hareketleri batı ile temastan

³⁹¹İbrahim Yarkın, "Türkistan Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış", *Türk Kültürü*, S. 18, Yıl II Nisan 1964, s., 139.

³⁹²Feridof, *a.g.e.*, s., 49.

³⁹³Fuat Uçar, "Türkistan'da Bir Fikir Hareketi Olarak :Ceditçilik", Erişim: <http://www.turkdirlilik.com> , 15 09 2007.

etkilendiyse Türkistan'daki yenileşme hareketi de Rusya ile temastan çok etkilenmiştir. Örneğin yenileşme hareketlerinin ilk önce Tatarlar arasında ortaya çıkması ve yaygınlaşması Tatarların Ruslar ile kurdukları temaslardan kaynaklanmaktaydı. Eğitim ve yayın hayatının 19. yüzyılın ortalarında Tatarlar arasında yaygın olmasının sebebi budur. Tatar zenginleri tarafından desteklenen okulların yaygınlaşması Türkistan'ın diğer bölgelerini de etkileme şansı bulmuştur. İçinde Kuran'ın da bulunduğu Müslümanlığa ait dini kitapların basılması Tatar bölgesinde gerçekleştirilmiştir.³⁹⁴ Hareket 19. yüzyılın ortalarından itibaren Rusya Müslümanları arasında çok küçük bir grup içerisinde başlamıştır. Ruslar ile beraber yaşamak zorunda kalmaları onları kendi yaşamları ile Rusların yaşamı arasında bir karşılaştırma yapmaya itmiş, aradaki farkı tespit edip bu farkın batılı pratikler ile kapanacağını düşünmeye başlamışlardır. Bu düşüncelerini dillendirmeye başladıklarında, skolâstik bir anlayışa sıkı sıkıya bağlı olan eğitim kurumları ilk hedefi olmuşlardır.³⁹⁵

İkinci unsur olarak, Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeler de Türkistan topraklarındaki gelişmelere etkide bulunmuştur. Fakat Osmanlı'da fikir akımlarının miladı olarak kabul edilen Tanzimat'a karşılık, Türkistan'da hukuki ve fikri açıdan milat kabul edilecek bir olay olmamıştır. Ama Gaspıralı İsmail Bey'in yeni usulde okullar açması ve modern tarzda eğitimin inkişafa etkisine dikkat çekmesi, Şehabettin Mercani, Abdulnasır Kusravi, Kayyum Nasiri, Hüseyin Feizkhanov, Abay Kunanbayev gibi Türkistanlı yenilikçi aydınlarının gayelerinin İsmail Bek Gaspıralı'nın şahsında somutlaşmasına ve bu hareketi şekillendiren, zenginleştiren ve hayata geçiren İsmail Bey'in, düşüncelerinin Tercüman gazetesi vasıtasıyla bütün Rusya Müslümanları, Çin, Hindistan ve Osmanlı başta olmak üzere bütün Müslümanlar arasında yayılmasına olanak vermiştir.³⁹⁶ Bu sebeplerden dolayı Gaspıralı İsmail

³⁹⁴Zenkovsky, *a.g.e*, s. 26.

³⁹⁵Edward J. Lazzerini, "Ğadidism at the Turn of the Twentieth Century : A View From Within", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, Annee 1975, Volume 16, Numero 2, p. 246. Erişim: <http://www.persee.fr> , 02 16.2008 , s. 246.

³⁹⁶Hıdıraliyev a.g.m, s. 83. Mercani ve Nasiri için bkz, Hantal Lemercier- Quelquejay, *Abdül Kayyum El Nasiri: 19. Yüzyıldabir Tatar Islahatçı*, Çev, Deniz Bozer, ODTÜ Asya Afrika Araştırmaları Yay.,

Bey'in Tecüman gazetesinin yayın tarihi olan 1883 tarihini Türkistan yenileşme hareketlerinin miladı olarak kabul etmek gerekir.

3.1.3. Gaspıralı İsmail Bey ve Osmanlı Devleti'nin Ceditçiliğin Gelişimine Etkisi

Yenilikçi Ceditçilik hareketi süreç olarak Türkistan topraklarında daha önceleri başlamış olsa da, sistemli olarak, İsmail Bey'in³⁹⁷ Tercüman gazetesi sayesinde halk hareketine dönüşmüştür. Tercüman gazetesi sayesinde yenilikçi fikirler Türkistan halkının tüm katmanlarına sirayet etmiş ve fikir hareketine dönüşmüştür. Araştırmacılar tarafından Ceditçilik akımına bir başlangıç noktası belirleme ihtiyacı söz konusu olursa, bu başlangıç Tercüman gazetesinin yayına başladığı 10 Nisan 1883 yılı olmalıdır. Çünkü İsmail Bey ve onun çıkardığı Tercüman gazetesi, Usul-i Cedit fikrinin yayılıp yeni fikir hareketlerinin oluşumuna zemin hazırlamakla kalmamış, fikirleri yüzünden aydınlar tarafından sayılıp sevilmiştir. Örneğin Ayna dergisinde Muhammed Hoca imzalı bir yazıdan, İsmail Bey ile tesadüfen İstanbul'da yapılan bir karşılaşma ve ardından yapılan bir sohbetin yayınlanacak kadar önemli ve özel olarak telakki edildiğini, bu vaziyetten de İsmail Bey'in Türkistanlı aydınlar üzerinde büyük etkisinin olduğunu anlayabiliyoruz.³⁹⁸ Bu fikri etkiyi meydana getirilen eserler ile de ifade etmek mümkündür. Örneğin, İsmailiye Mektebi Müdürü Ahund Salihcan tarafından Ayna dergisinde kaleme alınan bir yazıda, İsmail Bey'in hayatı boyunca sürdürdüğü eğitim faaliyetlerine teşekkür edilmiş, bu faaliyetlerine binaen kendi açtıkları bir okula "Mektebi İsmailiye" ismini vererek kendisini de okulun hamisi olarak ilan ettiklerini ve bu durumu da hükümete tasdik ettirdikleri ifade etmiştir.³⁹⁹

Gaspıralı İsmail Bey'in Türkistanlı aydınlar arasındaki yeri ve önemini, yine Gaspıralı Bey gibi aydın bir şahsiyet olan Münevver Kari'nin bir öğrencisi

Ankara 1984. Bu makale CAS dergisinin Cilt I, S. 4 (Nisan 1983) baskısından çevrilmiştir. Mercani, Kusravi ve Feizkhanov hakkında bakz, Lazzerini, *a.g.m.*, s. 246-248. Schamiloglu, *a.g.m.*, s.153-155.

³⁹⁷İsmail Gaspıralı'nın Hayatı ve Medrese Meselesi isimli yazıları için bkz, <http://ismailgaspırali.org>.

³⁹⁸Bkz., Muhammed Hoca, "İsmailbek Hazretleri İle Sohbet", *Ayna Dergisi*, S..149, 1914 , s.1162-1164.

³⁹⁹Ahund Salihcan, "Mekteb-i İsmailiye", *Ayna Dergisi*, S.. 7, 1913, s. 163.

tarafından aktarılan sözlerinden de anlaşılabilir. Yaş Türkistanlı imzası ile kaleme alınan yazıdan, yazarın Münevver Kari'nin bir öğrencisi olduğu ve bu konuşmanın Gaspıralı Bey'in ölümü üzerine yapıldığı anlaşılmaktadır. Münevver Kari'nin; "Sevgili aziz gençler! Dünkü cuma günü sizler tatilinizi her tarafta oynayıp gülererek geçirirken biz matem içinde geçirdik. Dün, size benzer Müslüman çocuklara yazmayı ve okumayı kısa zamanda öğretmekte olan yeni okulların programlarını oluşturan, bunları kendi gazetesi aracılığıyla bütün Müslüman ülkelerine yayarak milletin uyanması ve aydınlığa kavuşması yolunda büyük hizmetler yapmış olan değerli öğretmen, büyük yazar İsmail Bey'in öldüğü haberini aldık. Bu mektebi artık sizlerle birlikte devam ettireceğiz" şeklindeki ifadesinden, İsmail Gaspıralı Bey'in Türkistan'ın eğitim ve kültür hayatındaki yerini daha iyi anlaşılmaktadır. Gaspıralı Bey'in ölümünden sonra cedit okullarının iki gün yas ilan ederek, öğretmen ve bazı aydınların göğüslerinde yas alameti işaretler taşıması, Gaspıralı Bey'in Türkistan'daki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Münevver Kari tarafından kaleme alınan "İnkılâba Kadar Türkistan Mektepleri" başlıklı yazı da Tercüman gazetesinin Türkistan'ın fikri uyanışında ve yeni okulların açılışında oynadığı rolü anlatmıştır.⁴⁰⁰

Sadece Türkistan'da yaşayan aydınlar değil Osmanlı Devleti'nde yaşayan aydınlar da Gaspıralı Bey'in ekolüne büyük saygı duyuyorlardı. Aslen Tatar Türk'ü olup Osmanlı topraklarında yaşayan ve fikirleri buralarda şekillenen Yusuf Akçura, Gaspıralı Bey hakkında şunları yazmaktadır: "İsmail Bey iyi bir muallim, mahir bir gazeteci, mümtaz bir muharrir, içtimai ve siyasi bir mütefekkir ve faal bir cemaat hadimi idi. Fakat tüm bu vasıflar İsmail Bey'i tanıtmaya yetmez. Türk ve İslam âleminin son elli yıllık tarihinde saydığımız evsafı haiz olabilecek yirmi- otuz kişi sayılabilir. Fakat İsmail Bey tektir. Onun bir eşinin daha, değil yalnız geçen elli yılın içinden, hatta birkaç asırlık İslam ve Türk hayatından bulup çıkarmak zordur. Şimal Türkleri'nin hayatı fikriye ve içtimaiyyelerinde azim ve inkılabın husulüne fikri memba, İsmail Gaspralı'nın

⁴⁰⁰Yaş Türkstanlı, "Gaspıralı İsmail Bey (Tarcümann'ın Çıkışınınng Ellinçi Yılı Münasebetiyle)", *YT*, S. 41,Nisan 1933, s.,15 (13-21) derginin bu sayısında Münevver Karinin yukarıda zikredilen yazısı da mevcuttur.

dimağı olmuştu. Bu nokta-i nazardan İsmail Bey bir inkılapçı ve medeniyet-i garbiyenin “reformatör” kelimesine idhal ettiği mefhum murad olunmak üzere bir müceddiddir” şeklinde değerlendirilmektedir.⁴⁰¹

Gaspıralı Bey hayatı boyunca Osmanlı Türkçesi’ni bütün Türklerin umumi edebi dili haline getirmeye çalışmış ve bunu 1905 senesinde “ dilde, fikirde, işte birlik” şiarı haline getirmiştir.⁴⁰² Usul-i Cedit hareketinin yayın organı olan Tercüman gazetesinin Türkiye’deki tirajının 5-6 bin olduğu ve bazen de 15-20 bine⁴⁰³ ulaştığı düşünüldüğünde Türkistan ile Osmanlı aydınları arasındaki fikri etkileşim daha iyi anlaşılmış olur. Şunu da belirtmek gerekir ki 1905 İhtilali’nin meydana getirdiği serbestlik ortamı Türk dünyasında birçok dergi ve gazetenin çıkmasına sebep olmuş, Tercüman’ın tirajına olumsuz etki yapsa da, diğer gazeteler Ceditçilik fikrinin yayılmasına olumlu katkı sağlayarak harekete ivme kazandırmışlardır. 1910 yılına gelindiğinde Tercüman’ın tirajı 1500’e düşmüştür. Resmi raporların bu gazetelerin tirajını az göstermesine rağmen 1910 yılında Türkçe yayınlanan gazetelerin tirajı 28 000 olarak gösterilmiştir.⁴⁰⁴ Tüm bu gazeteler içinde fikri manada Ceditçiliğe en fazla yön veren gazete Gaspıralı Bey’in Tercüman olmuştur.

Gaspıralı’nın, döneminde yaşayan aydınları çıkardığı Tercüman gazetesi ile derinden etkilemesi, onu Ceditçilik fikrini çıkaran ve yayanlar içinde ön plana çıkarmakta ve özel bir konuma yerleştirmektedir. Bu nedenle onun gazetesinin çıktığı 1883 yılını Ceditçilik akımının başlangıcı olarak olmasa da, bu akımın dönüm noktası olarak kabul etmek gerekir.

Gerçi bu fikrin babası sayılan Gaspıralı İsmail Bey yeni tarzdaki okullarını açtığında usulü cedit kavramını kullanmasına karşın, değişimi ifade eden yenilikler için, daha önce Osmanlı devletindeki değişimleri ifade

⁴⁰¹ Altan Deliorman, “İsmail Gaspıralı ve tercüman Gazetesi”, *Türk Kültürü*, S.. 69, Yıl VI, Temmuz 1968 s. 53.

⁴⁰² Ahmet B.Ercilasun, “İsmail Gaspıralı’nın Fikirleri”, *Türk Kültürü*, S.. 337-338, Mayıs Haziran 1991., s., 332-335.

⁴⁰³ Fuat Uçar, *a.g.m.*, s.y.

⁴⁰⁴ Nadir Devlet, *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s.52-53.

eden Tanzimat sözcüğünü kullanmayı tercih ediyor, açtığı okulları da (o zamanda modern kelimesi kullanılmadığı için) “muntazam mektepler” olarak adlandırıyordu⁴⁰⁵. Fakat onun takipçilerinin yeni okulların yenilikçi karakterlerinin ağır basması dolayısıyla, bu okulları cedit okulları şeklinde adlandırmaları, yeni okulların temsil ettiği düşüncenin de Ceditçilik ya da Ceditizm olarak anılmasına sebep olmuştur. Yusuf Akçura’nın fikrine göre; Usul-i Cedit tabiri Osmanlı Türklerinden alınmıştır. Çünkü bu tabir, cemiyet hayatının yenileşmesi ve batılılaşması anlamında 19. y.y sonlarında İstanbul toplumunda kullanılan bir tabirdir.⁴⁰⁶

Yenileşme ve fikri akımlar bakımından Osmanlı devleti diğer coğrafyalarda yaşayan Türklere ve Müslümanlara öncülük etmiştir. Çünkü imparatorlukta karşılaşılan yenilgiler, çareler aranmasına neden olmuş, bu durum da yenileşme hareketlerine yenileşme hareketleri de fikri akımların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Gerek imparatorluk kültürünün avantajları, gerek Avrupa’ya coğrafi yakınlık ve iletişim yollarının çeşitliliği ve gerekse bağımsız bir ülke oluşu, Osmanlı Devleti’ni fikri akımlar bakımından diğer Türk ve Müslüman ülkelerden daha tecrübeli ve avantajlı yapmıştır. Örneğin Türkistan topraklarında halkın gelişmek için modern tarzda eğitimin önemini yeni kavradığı ve aydınların bu fikirlerini benimsetmeye çalıştığı dönemde Osmanlı toplumu fikri açıdan bu meseleyi büyük ölçüde aşmış aydınlar yönetim sistemini ilgilendiren (I. ve II. Meşrutiyet) siyasi fikir akımları ile meşgul olmaya başlamıştır.

Her iki coğrafyanın yenileşme hareketleri benzer hususiyetler taşımakla beraber, farklı dinamiklere de sahiptir. Osmanlı Devleti’ndeki yenileşme istekleri gerilemekte ve yıkılmakta olan bir devleti koruma refleksinden, Türkistan’daki yenileşme hareketleri ise işgal edilen bir ülkeyi kurtarma refleksinden ortaya çıkmıştır. Bu durum her iki coğrafya da meydana gelen hareketlerin derinliğinin ve organizasyon yeteneğinin farklı

⁴⁰⁵Ingeborg Baldauf, “Jadidism In Central Asia Within Reformism And Modernism In The Muslim World”, Erişim: <http://www.jstor.org>, Mon Sep 24 04 :41:32 2007.

⁴⁰⁶A. Battal Taymas, “Türk Dünyasında Usul-i Cedit Hareketi, *Türk Kültürü*, S. 18, Yıl II, Nisan 1964 s. 119 .

olmasına yol açmıştır. Her iki oluşumun da süregelen anlayışların yeni ve çağdaş anlayışlar ile değiştirilmesini amaçlaması, coğrafi ve tarihi sebeplerden dolayı bu süreci Türkistan toplumundan daha önce yaşamaya başlayan Osmanlı Devleti'nin Türkistan topraklarını etkilemesini kolaylaştırmıştır. Bu sebeptendir ki bu süreçte yapılan tartışmalar, "Tercüman-Tercümanı Ahval" "Nizamı Cedit-Usul-i Cedit", "Jön Türkler-Yaş Buharalılar", gibi kavramlar birbirinin yansıması olarak kullanılmışlardır.

Her ne kadar Osmanlı Devleti'nde yenilik hareketleri eskilere dayansa da Osmanlı Devleti'nin siyasi ve kültürel hayatındaki fikri dönüşüm açısından dönüm noktası Tanzimat Fermanı olmuştur. Bu ferman Osmanlı'nın siyasi, toplumsal, dini, ekonomik, ailevi ve estetik görüntülerini etkilemiş, adeta dünya görüşünü tersine çevirerek yeni oluşumların ana kaynağını teşkil etmiştir.⁴⁰⁷ Bu yönüyle Tanzimat daha önce askeri yenilgiler ile ortaya çıkan geriliği ortadan kaldırmak için askeri alanda yapılan yenilik hareketlerinin aksine, toplum düzeni ve idari mekanizmada görülen aksaklıkları sosyal, hukuki ve idari alanlardaki yeni düzenlemeler ile ortadan kaldırmayı amaçlayan bir süreçtir.⁴⁰⁸

Tanzimat Fermanı'nın ortaya koyduğu fikri değerler, devletin içinde yaşadığı sosyo - ekonomik ve siyasi sorunlar ile birleşince, ülkede çözüm getirme amaçlı fikri hareketler ortaya çıkmıştır. Tanzimat Fermanı ile ortaya çıkan dönüşümden, bir müddet geçip de ortaya konan fikirler olgunlaşmaya başlayınca, Osmanlı toplumunda ilk kez modern manada siyasi ve fikri hareketler başlamıştır.

Yeni Osmanlılar denilen aydın grubunun ortaya çıkması Sultan Abdulaziz dönemine denk gelmektedir. Türk içtimai ve siyasi hayatında mühim rolü olan bu girişim 1865 yılında Namık Kemal ve yakın arkadaşları tarafından gizli olarak kurulmuştur.⁴⁰⁹ Giderek güç kazanan Yeni Osmanlılar

⁴⁰⁷ Süleyman Hayri Bolay, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Düşünce Tarihi", *Türkler*, XIV Cilt, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları., 2002, s. 519.

⁴⁰⁸ Necdet Hayta - Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri*, Gazi Kitapevi, Ankara 2003, s., 119.

⁴⁰⁹ Hayta -Ünal, *a.g.e.*, s., 166.

1877'den sonra Abdulhamit tarafından dağıtılınca, aydınlar faaliyetlerine Avrupa'da devam ettirmişler ve Avrupa'da Jön Türkler olarak adlandırılmaya başlamışlardır.⁴¹⁰ Bu aydınların yaşadıkları devirlerde Osmanlı Devletinde batılı eğitim kurumları açılmaya, gazeteler yayınlanmaya ve batı devletleri ile fikri anlamda münasebetler tesis edilmeye başlanmıştır. Kurulan bu münasebetler aydınların medreselerde hakim olan tevekkül felsefesinden kurtularak, akıl ve mantığa dayanan tenkitçi ve yenilikçi fikirleri benimsemelerine neden olmuştur.⁴¹¹

Yukarıda kısaca özetlenmeye çalışılan fikri gelişmeler Osmanlı devletinin 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarındaki yaklaşık altmış yıllık siyasi ve içtimai hayatını derinden etkileyerek yön vermiştir. Bu süreçte Türkistan topraklarında yaşayan aydınlar da Osmanlı aydınları ile temas kurmuşlar ve benzeri fikirlerden etkilenmişlerdir. Bu sebeptendir ki yukarıda izah edildiği gibi Türkistan topraklarında Ceditçiliğin babası sayılan Gaspıralı İsmail Bey, yeni tarzdaki okullarını açtığında Usul-i Cedit kavramını kullanmamasına karşın, değişimi ifade eden yenilikler için, Osmanlı'da değişimleri ifade eden "Tanzimat" sözcüğünü kullanmayı tercih etmiştir.

Ortak kavramlar ve terimler bununla sınırlı kalmayıp, Genç Osmanlılar yada Jön Türkler olarak adlandırılan Osmanlı aydınlarının yansımaları olan Türkistanlı aydınlar, genel manada "Ceditçiler" olarak anılırlar da, Yaş⁴¹² Buharalılar, Yaş Hiveliler ya da Yaş Türkistanlılar olarak da anılmışlardır. Benzer terimlerin veya hareketlerin ortaya çıkmasının sebebi Osmanlı toplumu ile Türkistan toplumu arasındaki tarihi ve kültürel bağlar dolayısıyla, Osmanlı topraklarına eğitim ya da başka sebeplerle aydınların gelerek etkileşime girmesi ve geri kalmışlığın sebeplerine benzer reçeteler (geriliği ortadan kaldırmak için eski düzenin yerine ya da yanına yeni değerleri getirme isteğidir) düşünmeleridir. 1900'lere gelindiğinde daha çok eğitim ve kültür alanında yoğunlaşan Ceditçilik hareketinin aksine Osmanlı topraklarındaki hareket biraz daha olgunlaşarak derinleşmiş ve siyasi

⁴¹⁰Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yay., İstanbul 1994, s. 32.

⁴¹¹Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Cilt VII*, Ankara TTK Yayınları., 1995 s. 300.

⁴¹² "Yaş" kelimesi Özbek Türkçesinde "Genç" anlamında kullanılır.

hareketlere dönüşerek Ceditçilik hareketine fikri manada etkide bulunmuştur. Ceditçilik hareketi nispeten de olsa siyasi olgunluğa ancak 1917 İhtilalinden sonra kavuşacak gerek Rusya'ya gerekse hanlık yönetimlerine karşı siyasi talepler ile harekete geçeceklerdir.

Örneğin Buhara'da Ceditçilerin ileri gelenlerinden biri olan Abdurauuf Fıtrat, İstanbul'da eğitim görmüş Osmanlı aydınları ile temas kurarak onların fikirlerinden etkilenmiş, hatta Sıratü'l Müstakim dergisinde yazılar dahi yazmıştır.⁴¹³ 1910 yılında Buhara'da kurulan Terbiye-i Etfal adlı cemiyet 1911 ve 1912 yıllarında 45 öğrenciyi İstanbul'a eğitim görmeye göndermiştir.⁴¹⁴ Buhara'nın ceditçi kişiliklerinden biri olan Sadrettin Ayni de Osmanlı topraklarında çıkan Sıratül Müstakim dergisi hakkında; "Türkiye'de inkılaptan (II Meşrutiyet) sonra yayınlanmaya başlanan Sıratü'l Mustakim adlı bir dergiyi inceleme imkanı bulduk. Bu gazete dini, ilmi, içtimai, siyasi ve edebi bir dergi olup hilafet merkezinin en yetkili ve tanınmış kişilerinin iştiraki ile çıkardı. Bu dergide siyasi ve içtimai inkılâplar ayet ve hadislere tatbik edilerek yazıldığından bizim fikirlerimizde köklü bir değişime sebep oldu." gibi ifadelerinden⁴¹⁵ Osmanlı toplumundaki fikri hareketlerin Türkistan topraklarındaki aydınları nasıl derinden etkilediği anlaşılabılır. Örneğin I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında İstanbul'dan Türkistan'a dönen tanınmış öğrencilerden Abdurauuf Fıtrat, Kırımlı Bekir Çobanzade gibi şahsiyetler İstanbul'da edindikleri fikirleri de kendileri ile beraber bu topraklara götürmüşlerdir.⁴¹⁶

Eğitim için İstanbul'a gelen öğrencilerin yanı sıra, hacıların hac farzasını yerine getirmek için İstanbul'a uğrayarak Hicaz'a gitmesi ve İstanbul'da kaldıkları süre zarfında buradaki fikirler ile temasa geçmesi fikri etkileşimi hızlandırmıştır. Gerek aydınların dış ülkeler ile teması, gerekse öğrencilerin yurt dışında aldıkları eğitim fikri hareketlerin gelişimine olumlu bir katkı sağlamıştır. Dünyanın hızla geliştiği iletişim ve ulaşım imkânlarının

⁴¹³Hamidulla Baltabayev, *Abdurauuf Fıtrat* :Tenlengen Eserler I,Taşkent Maneviyatı, 2000, s., 8

⁴¹⁴Togan, *Türkistan...*, s, 354.

⁴¹⁵ Ayni *Materyaller*, s., 7.

⁴¹⁶Safter Nagayev, Dilde , Fikirde, İşte Birlik; Gaspıralı ve Türkistan, Aktaran, Bayram Orak, Erişim: <http://egitim.selcuk.edu.tr>, 07 06 2007.

gelişerek demiryolu, gazete ve telgraflar gibi olanakların Türkistan'ın içlerine kadar geldiği bir ortamda değişim ve fikri akımların oluşmaması düşünülemezdi. Nitekim öyle de olmuş tüm bu bileşenlerin neticesi olarak Türkistan'da Ceditçilik olarak adlandırılan fikri hareket ortaya çıkmıştır.

Ceditçilik akımının fikri manadaki lokomotifi Usul-i Cedit okulları olmuştur. Eğitimde geleneksel eğitim yerine yeni modern metodu kullanılmaya çalışan bu okullar fikri gelişime de büyük katkı sağlamışlardır. Usul-i Cedit anlayışı, okulların medreselerden ayrılmasını, eğitimin öğretmenler aracılığı ile yapılmasını, öğretmenlerin aylık almasını, geleneksel hecelemenin terk edilmesini, okuma yanında yazmaya da önem verilmesini, kız çocuklarının da okumasını ve eğitimin bir program dahilinde yürütülmesini savunan bir eğitim anlayışına sahiptir.⁴¹⁷ Bu fikir geleneksel yöntemi reddettiği için başlı başına Ceditizm yada ceditçilik denilen yenilikçi düşüncenin temelini oluşturmakta idi. Bu fikirleri destekleyen ve bu okullarda okuyan öğrencilerin fikir dünyasında meydana gelen değişim, bir süre sonra iktisadi, siyasi ve kültürel sahalarda dillendirilen talepler olarak ortaya çıkmış ve Ceditçilik yada Ceditizm olarak adlandırılmıştır.

Sosyal ve kültürel taleplerle ortaya çıkan ceditçilik hareketi doğal olarak siyasi bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Çünkü eğitim ve kültür alanında gelişimi ön gören bu düşünce, Çarlık Rusyası'ndaki Müslümanların ve Türklerin kimliklerini siyasi manada yeniden tanımlamalarına olanak vermiştir.

Siyasi anlamda Pantürkizm ve Panislamizm olarak adlandırılan fakat temeline ceditçilik fikri olan bu düşünceler oldukça ılımlı ve esnek bir yapıya sahiptir. Rus tarihçilerin işlediği kadar emperyalist ve yayılmacı bir siyasi niteliye sahip değildir.⁴¹⁸ Rusların özgürlükçü ve Rus karşıtı hareketleri Pantürkist ve Panislamist kavramları ile özdeşleştirip karalamalarının sebebi tamamen siyasidir. Zira Ruslar 1921 yılındaki 10. Komünist Parti

⁴¹⁷Devlet, *Gaspirali...*, s, 68.

⁴¹⁸Alxandre Beningsen, "Panturkisim and Panislamism in History and Today", *CAS*, Vol.3 No 3, 1984, p.41.

Kongresi'nde Pantürkizm ve Panislamizm hareketlerini “demokratik burjuva milliyetçiliği” şeklinde ifade ederek karalamaya başlamışlardı.⁴¹⁹ Kültür ve eğitim sahalarında başlayan Ceditçilik hareketinin Pantürkist ve Panislamist şekilde ifade edilen siyasi nitelikli Rus karşıtlığına dönüşmesi doğal bir süreçtir. Çünkü bu hareket Türklerin ve Müslümanların Ruslar karşısında geri kalmasına aranan çözümden kaynaklanmış, sadece zenginler değil farklı sosyal katmanlardan da taraftar bulmuştur. Ceditçilik hareketinin mücadele gerektiren siyasi bir niteliye kavuşması Buhara ve Hive Hanlıkları'nda daha önce başlamıştır. Türkistan coğrafyasında tüm dengeleri değiştiren 1917 devrimi yaşandığında birçok Ceditçi aydın özerklik talebi ile hareket etmeye başlamışlar hatta bazıları tam bağımsızlık için açıktan açığa İstiklalciler grubuna katılarak ilan edilen cihada destek vermişlerdir.⁴²⁰

1917 devrimi gerek Buhara'daki gerekse Türkistan'ın diğer bölgelerindeki aydınları bir tercih yapmak zorunda bırakmıştır. Aydınların bir kısmı Rusya'nın içine düştüğü iç karışıklığı fırsat bilerek bağımsızlık hareketine girişmişler bir kısmı ise Bolşevikler ile iş birliği yolunu seçerek yeni düzende Türklerin haklarını savunmaya çalışmışlardır. Bolşevikler birinci gruptaki aydınlar ile mücadele ederek bu mücadelede Bolşevikler ile iş birliği yapan aydınları kullanmışlardır. Bolşevikler kendileri için tehdit unsuru Ceditçileri saf dışı ettikten sonra işbirlikçi Ceditleri ortadan kaldırmaya başlamışlardır. Bu iş birlikçi Ceditler Rusların gücünden yararlanarak milli anlamda faaliyet göstermeye çalışmışlardır. Fakat gerçek amaçları Ruslar tarafından bilinen aydınlar, milliyetçi Ceditçiler yok edildikten sonra 1930- 39 yılları arasında karşı devrimci ve milliyetçilik suçlamaları ile ortadan kaldırılmıştır.⁴²¹ Öldürülen bu aydınlar arasındaki en önemlilerinden olan Feyzullah Hoca ve Abdurauף Fıtrat Alim Han'a karşı mücadele edip Ruslar ile iş birliği yapmıştır. Fakat Ruslar bu aydınların milli anlamda faaliyet

⁴¹⁹Schamiloglu, *a.g.m*, s. 363.

⁴²⁰Baldauf, *Jadidism* .., s. 80.

⁴²¹H.B Küzatüvçi, "Niçun Ceditçiligtan Korkmaktalar", *Milli Türkistan*, San 94A ,Yıl 10 Ocak- Şubat 1963, s.28.

göstermelerine daha fazla izin vermemiş Alim Han ve İstiklalcilik hareketine karşı kullandıkları bu aydınları idam etmiştir.

Gerek milliyetçi Ceditçiler gerekse Bolşevikler ile iş birliği yapan solcu Ceditçiler hiçbir zaman vatanlarına ihanet etmemiş ülkelerini içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için çaba göstermişlerdir. Ceditçi aydınların bir kısmı Ruslar tarafından kullanılmak suretiyle Rusların Türkistan'ı işgaline katkı sağlasalar da bu durum onların hain olmalarından değil ülkelerini kurtarmak için yanlış yol seçmelerinden ve dönemin şartlarından kaynaklanmıştır. Özbekistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra Bolşeviklerin anti devrimci ve burjuva milliyetçileri diye idam ettikleri bu Ceditlerin, halk kahramanı olarak tanımlanmaya başlamalarının sebebi de Ceditçilerin niyetleri ile ilgilidir. Bağımsızlık sonrası basılan bir kitapta Ceditçiler ve mefkûreleri hakkında şunlar yazılmaktadır: “Ceditlerin zengin tarihi mirasında milli gaye ve milli mefkûre özel bir yere sahiptir. Ceditçilik sadece kültürel bir olay değil, aynı zamanda siyasi bir olaydır. Milli aydınlar, devlet ve onun kuruluşu ile toplum ve toplumun manevi hayatları ile ilgili problemlere de değinmişlerdir.”⁴²² Ceditçilik ve ceditçi aydınlar günümüz Özbekistanı'na siyasi, içtimai ve kültürel miras olarak bırakılmış ve hak ettikleri yeri almaya başlamışlardır. Bu süreçte Ceditçilerin mücadele ettiği ve amaçları ceditçiler gibi ülkelerini Rus işgalinden korumak olan aydınların ve idarecilerin de tarihi bir miras olarak algılanıp hak ettikleri yeri almaları bağımsızlık sonrası Türkistan'nın önemli bir kazanımı olacaktır.

3.2. Buhara'daki Ceditçilik ya da Yaş Buharalılar Hareketi

Buhara'daki Ceditçilik hareketi ilk başlarda Türkistan coğrafyasında görülen Ceditçilik hareketiyle benzer amaç ve nitelikte ortaya çıkmakla beraber, bu hareket Alim Han devrinde farklı bir nitelik kazanmaya başlayarak siyasi bir boyut kazanmış ve “Yaş Buharalılar” hareketi olarak

⁴²²D.A. Alimov 'vd, *Özbekistan Tarihi (1917-1919)*, Taşkent, Şark Neşriyatı, 2006.s. 6. Bu kitap bağımsızlık sonrası Özbekistan'da, 10. sınıf öğrencilerine ders kitabı olarak hazırlanmıştır. Basmacılık ve Ceditçilik olaylarına Sovyet döneminden farklı bir açıyla bakılmıştır.

adlandırılmaya başlanmıştır. Başka bir deyişle Buhara'daki Ceditçilik hareketi Alim Han'ın saltanatının ortalarından itibaren farklı bir nitelik ve kavramsal çerçeveye kavuşmuştur. Alim Han dönemi için Ceditçi grupların yaptığı değerlendirmelere bakılırsa, Ceditçilik hareketinin Yaş Buharalılar ismi ile ihtilalcı bir niteliye kavuşmasının en önemli sebeplerinden biri, Alim Han döneminde de Buhara Hanlığı'nın dünya da meydana gelen medeni gelişmeye ayak uyduramamasıdır. Zira dönemin önemli yayın organlarından biri olan ve Türkistan'daki Ceditçilerin yayın organı olan Ayna dergisinde 1914 yılında yazılan bir yazıda dünyadaki medeni gelişmelere atıfta bulunulduktan sonra Alim Han dönemi Buhara Hanlığı için “ Aynı tas aynı hamam” ibaresini kullanmıştır.⁴²³ Alim Han ile Buhara Hanlığı'nın mevcut durumunda bir değişme meydana gelmediği için o dönemin şartları içerisinde Ceditçilik hareketi Yaş Buharalılar adı altında farklı bir nitelik kazanmıştır.

Şöyle ki, Buhara'da “Yaş Buharalılar” olarak adlandırılan Ceditçilik hareketi, Türkistan'da görülen Ceditçilik hareketinin bir koluymuş gibi gözükse de, en keskin dönüşümlerin ve Kadimciler ile ceditçiler arasındaki en sert mücadelelerin burada cereyan etmesi, Buhara'nın Ceditçilik hareketinin en faal merkezi olarak algılanmasına sebebiyet vermiş, Ceditçilik hareketinde Buhara'yı diğer Türkistan şehirlerinden ön plana çıkarmıştır. Çünkü gerek medreseleri ve tarihi altyapısı sayesinde sahip olduğu İslami kimlik, gerekse yarı bağımsız olsa da şer'i hükümler ile yönetilen yönetim yapısı, Ceditçilik fikrinin ortaya çıkmasından sonra kendini savunma pozisyonunda bulan Kadimcilerin Buhara'yı direnç merkezleri haline getirmelerine sebep olmuş, bu itibarla en keskin mücadeleler tarihi ve hanlığın merkezi olan bu şehirde cereyan etmiştir. Bu sebeptendir ki bu iki grup arasındaki mücadele sadece eğitim ve kültürel alanda değil siyasi alanda da alevlenmiş bu yönü ile Ceditçilik hareketinden farklı olarak Yaş Buharalılar hareketi ortaya çıkmıştır. 1917 yılından sonra sürecin içine Bolşeviklerin girmesi ile hareket askeri boyuta taşınmıştır. Hareketin askeri ve siyasi boyuta taşınması, Buhara'daki

⁴²³Bkz. “Buharanın İstikbalı Karanğu” *Ayna Dergisi*, S. 40Semerkand ,26 Temmuz 1914 . s.,946. Yazarının belirtilmediği bu makalede o dönem Buhara Hanlığı'ndaki mevcut durum hakkında bilgi vermekte ve mevcut gidişle sonunun karanlık gözüktüğüne dair uyarılarda bulunmaktadır.

Ceditçilik hareketinin Yaş Buharalılar adı altında asıl amacından saparak ihtilalci bir kimliğe kavuşmasına ve Rusların farklı isim altında, fakat benzer amaçlarla tekrar Türkistan'a (Buhara topraklarına) hakim olmalarına katkı sağlamıştır.

Ceditçilik hareketinin Türkistan'ın diğer bölgelerinin aksine Buhara'da daha keskin bir siyasi talebe dönüşmesinde Buhara Hanlığı'nın siyasi yapısı sebep olmuştur. Ruslar tarafından işgal edilen ve yönetilen Buhara ve Hive dışındaki topraklarda geri kalmışlığın sebebi olarak Hıristiyan ve işgalci Rus hükümetini suçlu bularak siyasi taleplerde bulunmak mantık dışı bir olaydı. Bu nedenle bu topraklardaki hareket ilk olarak sosyal ve kültürel bir mecrada yol almıştır. Oysaki Buhara'da geriliğin sebebi olarak muhatap alınabilecek siyasi bir yapı vardır. Üstelik bu siyasi yapı geriliğe sebep olduğu düşünülen eğitim anlayışını ve düşünce yapısını temsil ediyordu. Bu sebeplerden dolayı Buhara'daki Ceditçilik hareketi siyasi bir mecraya daha kolay kavuşmuştur.

Gerek Buhara'da gerekse Türkistan'ın diğer noktalarında entelektüel bir tepki hareketi olarak meydana gelen Ceditçilik hareketi, batılı fikirlerin birçok kanal ve vasıta ile bu topraklara sirayet etmesinin ardından mevcut düzeni değiştirme ya da düzeltme isteği şeklinde ortaya çıkmış ve bu düşünce özellikle aydınlar arasında taraftar bulmuştur. Türkistan'ın geniş bir coğrafya'ya sahip olması ve önceki konularda değinilen Timur sonrası siyasi yapının çeşitliliği, Ceditçilik hareketinin tek bir noktadan ortaya çıkarak tek elden örgütlenmesine engel teşkil etmiştir. Ortak mefkure ve amaç Rus işgali ve uygulamalarından eğitim-kültür alanındaki terakki ile kurtulmak olsa da bu düşüncenin hayata geçirilmesi için ortak bir örgütlenme geliştirilememiştir. Örneğin Ceditçi kişilikler olarak ön plana her bölgeden bir yada birkaç isim (İsmail Gaspıralı Bey müstesna) yürüttüğü şahsi çabaları ile ön plana çıkmıştır. Örneğin Kazakların yaşadığı bölgelerde Abay Kunanbayev, Kazan Tatarları'nın yaşadığı bölgelerde Şehabettin Mercani, Özbekler'in arasında ise Münevver Kari ön plana çıkmıştır. Gaspıralı Bey'in Tecüman'ının işlevi ve fikirlerinin bölgesellikten uzak bir ufka sahip olması, onu Ceditçiler arasında birleştirici ve aksiyoner düşünce adamı gibi özel bir

konuma getirmekte, bir bölgeden ziyade tüm Türk dünyasına mal olmasına sebep olmaktadır.

Mezkur Ceditçilerin fikirleri siyasetten ziyade kültür ve eğitim temeli üzerinde şekillenmiştir. Eğitimin geliştirilerek halkın medeni seviyesinin yükseltilmesi ve bu sayede Müslüman halkın ekonomik durumunun düzeltilerek güçlenmesini sağlamak en öncelikli hedeftir. Fakat Buhara Hanlığı'ndaki yenilik hareketlerinin eğitim ve kültürel hedeflerinin yanında siyasi bir nitelik taşıması dolayısıyla YB hareketi diğer bölgelerdeki Ceditçilik hareketlerinden farklılık arz etmiştir. Buhara'daki Ceditçilik hareketi siyasi yönündeki farklılığına rağmen ortaya çıkışındaki sebepler ve çıkış süreci bakımından diğer bölgelerdeki hareketlerle benzerlikler göstermektedir.

Türkistan ve Buhara'daki Ceditçilik hareketinin dönüm noktası Rusya'da meydana gelen 1905 inkılâbı olup bu olayla Rusya'da yaşayan Türkler ve yarı bağımsız Buhara ile Hive Hanlıkları'nda da milli ve kültürel hareketlerin gelişmesi hız kazanmıştır. Tatar, Kazak ve Kafkas Türkleri arasında daha önceki tarihlerde başlayan hareketler Türkistan Türklerini daha fazla etkilemeye başlamıştır. Örneğin 1905 inkılabının özgürlükçü havasının eseri olan Tercüman, Vakit ve Molla Nasreddin gibi Türklerin çıkardığı yayın organları Türkistan Türkleri arasında milli ve özgürlükçü mefkurenin gelişimine büyük katkı sağlamıştır.⁴²⁴

Buhara Hanlığı'ndaki Ceditçilik hareketinin gelişmesinde ve şekillenmesinde de Gaspıralı Bey'in özel ilgisinin etkisi büyüktür. Özel ilgisinin sebebi Buhara'nın yarı bağımsız bir yönetime sahip olmasından ileri gelmiştir. Çünkü Rus yönetiminin Usul-i Cedit okulları'nın Türkler arasında yaygınlaşmasını istememeleri, Gaspıralı Bey'i bu okulları yarı bağımsız Buhara'da açmaya yönlendirmiştir. Rusların engellemeleri ile karşılaşan Gaspıralı Bey Rusya'nın vasalı olan Buhara Hanlığı'nın yenilikçi Emîri Abdulahat ile dostluğunu geliştirmiş ve bu yolla Buhara'da Usul-i Cedit okulları açmayı hedeflemiştir. Zira Emîr, Tercüman gazetesinin bir

⁴²⁴Feyzulla Hocayev, *Materyaller...*, s. 63. Türk dünyasında yayınlanan gazeteler ve tirajları hakkında bkz, Devlet *Gaspıralı...*, s. 52-53.

okuyucusuydu ve 1893 başlarında Rusya'yı ziyarete gittiğinde Kırım'a da uğrayarak Gaspıralı Bey'i mücadelesinden dolayı tebrik etmiştir. Aynı yıl Gaspıralı Bey de Buhara'yı ziyaret etmiş ve Emîr ile yeni okullar konusunu görüşmüştür. Fakat bu görüşme ilk başlarda Rusların baskısı ve ulemanın muhalefeti dolayısıyla sonuç vermese de zamanla başarıya kavuşmuştur.⁴²⁵

3.2.1 Buhara'da Usul-i Cedit Okulları'nın Açılması ve Ceditçilik Hareketine Etkisi

Buhara'da ilk Usul-i Cedit Okulu'nu Rusya'daki okulları görüp gelen Molla Corebay isimli kişi 1900 yılının başlarında açmış, fakat 4-5 ay eğitim veren bu okul fazla ilgi görmediğinden dolayı kendiliğinden kapanmıştır.⁴²⁶ 1907 yılına gelindiğinde ise Buhara'da yaşayan Molla Nizam Sabit'nin teşebbüsleri ile Tatar çocuklarına ders vermek amacıyla yeni bir okul daha açılmıştır. Öğretmen olarak Abdurrahman Sadi görevlendirilerek 10-12 kişiye eğitim vermeye çalışılmıştır. Tatarca eğitim veren bu okula Buharalılar'ın ilgisinin fazla olmaması yerli dilde eğitim veren okulların açılmasını gündeme getirmiş, Ayni'nin anlattığına göre Farsça eğitim veren yeni okul 1908 yılının ekim ayında Mirza Abulvahit'in evinde açılmış ve ilk iki ayda öğrenci sayısı 12' ye yükselmiştir. Bu okulun ayakta kalması ve ihtiyaçlarının karşılanması için Ayni ve yakın arkadaşları tarafından "Şirketi Buhara-i Şerif" adlı bir şirket tesis edilmiş, bu şirket özellikle okutulacak kitapların basım ve temini için çalışmıştır. Orenburg ve Bahçesaray'dan yeni usule göre hazırlanmış kitaplar temin etmeyi görev edinen bu şirket, Mirza Muhittin Mansuroğlu, Fazleddin Mazum gibi zenginler tarafından finanse edilmiştir.⁴²⁷

Açıldıktan bir yıl sonra (1909), Mirza Abulvahit kendi evinde açtığı okulu şehrin ileri gelenlerinden yaklaşık 100 kişinin bulunduğu bir mecliste imtihana tabi tutmuş bu imtihan Cedit okulları için bir dönüm noktası

⁴²⁵Saray, *Gaspıralı...*, s. 37.

⁴²⁶Abdullah Rahman, *Şafirkan Yıldızları*, Abdullah Kadiri Halk Mirası Neşriyatı, 2004,s. 10. Molla Corebay'ın açtığı yeni usuldeki bu okul Buhara'da açılan ik okuldur. Corebay İstanbul'da eğitim görmüş, Bir süreliğine Rusya da'da bulunmuştur. Kendi doğduğu köy olan Postindozan köyünde bu okulu açmıştır.

⁴²⁷*Allworth, Central ...s. 100., Ayni, Materyaller...*, s. 32-36.

olmuştur. Çünkü imtihana katılanlar arasında çok büyük tartışmalar yaşanmış, katılımcılar yeni okulları destekleyenler ve karşı olanlar diye iki gruba ayrılmıştır. Molla İkrâm okullara taraftar olanların başını çekerken, muhalif olanların başını ise Abdurrezzak adında bir Kadimci çekmiştir. Muhalifler okulların dine ve hükümete karşı olduklarını, Ceditler ise tam tersini savunmuşlardır. Sonuçta Ceditçiler ve Kadimciler diye birbirine düşman iki grup ortaya çıkmıştır.⁴²⁸

Bu sınavda öğrencilerin büyük bir başarı sergileyip, halk arasında bu okulların itibarını yükseltmesi, eski usulde eğitim veren kadroların dikkatlerinin bu okullara yöneltmesine ve daha önceden de sergiledikleri olumsuz tutumlarının şiddetini arttırmalarına neden olmuştur.

Oysa ki, Astanakul Kuşbegi, Müftü Damla İkrâm gibi üst rütbeli devlet adamlarının yanı sıra halktan da seçkin kişilerin seyirci olarak katıldığı imtihanda Usulü cedit okulları'nın öğrencileri katılımcılar üzerinde olumlu bir etki bırakmış, bu okullara desteğin artacağı beklentisini doğmuştur. Fakat, bu okullara daha önceden de karşı olan bazı medrese hocalarının ve ulemanın daha da sert bir tutum takınmaları okulların kaderini tayin etmiştir.⁴²⁹

Okullara karşı olanlar dini olmaktan ziyade siyasi sebeplerden dolayı okulların kapatılmasını istemişlerdir. Mesela oldukça etkili bir kişi olan ve okullara karşı olan Molla Kamer'in; "Görmüyor musunuz, eğer okulların açılması devam ederse halk kısa zamanda yöneticilerinin Abdulhamit Han ve Ali Şah gibi yerinden edilmesini talep etmeye başlayacaklardır. Gazeteler Buhara Hükümeti'nin baskıcılığından bahsetmektedir. Tüm gazeteciler ve bu okullardakiler aynı kişilerdir."⁴³⁰ sözleri muhaliflerin asıl niyetlerini ortaya koymaktadır.

⁴²⁸Muhalifler, okulların İslâm'a uygun olmadığını, Rus ve Avrupa usulü ile eğitim verdiğini, öğrencilerin sıraya oturduğunu, öğrencilerin aynı anda okuyup yazdıklarını, dini eğitim verilse de yeterli olmadığı, coğrafya, matematik, tabiat dersleri okutulduğu ve bunların da Müslümanların zihniyetine zararlı olduğu iddiaları ile muhalefet göstermişlerdir. Bkz., Feyzullah Hocayev, *Materyaller..*, s., 76.

⁴²⁹Becker, *a.g.e.*, s.205.

⁴³⁰Edward A. Allworth, "Suppressed Histories of the Jadids in Turkistan and Bukhara", *Turkestan als historischer faktor und politishe idee*, Festschrift für Baymirza Hayit zu seinem 70 Geburtstag, 17 Dezember 1987, Studienverlag, Köln, s.39.

Bu imtihandan sonra Usul-i Cedit okullarının kapatılıp kapatılmaması veya İslam'a uygun olup olmadıkları gibi tartışmalar yöneticiler ve ulema arasında ciddi ayrışmalara neden olmuştur. Buhara'daki etkili müderrislerden biri olan Molla Kamer muhaliflerin sözcüsü rolünde, muhalefetin başını çekiyor ve her fırsatta bu okullara karşı olumsuz propaganda yapıyordu. Fakat Dönemin kuşbegisi olan Astanakul, dış dünyadan haberdar, İsmail Gaspıralı Bey ile de hem sohbet olmuş, Usul-i Cedit okullarının açılması taraftarı aydın bir kişiydi. Kuşbegi ile münasebetleri iyi olmayan Reis Burhaneddin ve taraftarları bu vaziyetten haberdar oldukları için ulemayı ve üst rütbeli diğer memurları yeni okulların kapatılması gerekliliğine inandırmaya çalışmışlardır. Kuşbegi'ye bu okulların kapatılmasını sağlamak için sarf ettiği; "Bu okullar bidat ve haramdır. Şeriattan sorumlu olduğum için bu okulların kapatılmasını sağlamak benim görevimdir. Fakat padişahın naibi siz olduğunuz için sizin imzanız ve izniniz gerekmektedir. Bu okulların resmen kapatılmasına dair benim adıma bir izin belgesi düzenleyip vermenizi rica ediyorum ki bu sayede bu okulları kapatıp bidati ortadan kaldırayım." sözleri Reis Burhaneddin ile destekçilerinin bakış açısını ve amaçlarının gerekçesini anlamaya yardımcı olmaktadır. Buna karşın kuşbeginin yanında bulunan komutanlardan Mirza Sehbabay; "Bu okullar Müslümanlar için yararlı ve gereklidir. Bu okulların kapatılması İslam'a ihanet olup, Müslüman çocuklarına karşı işlenen bir cinayettir. Ümit ediyorum ki siz böyle bir işe cesaret etmezsiniz." diyerek Burhaneddin'e muhalefet göstermiş ve ulemadan olan Burhaneddin'den, asker olan kendisinin bu konulara daha fazla vakıf olduğunu söyleyerek Kuşbegi Nasrullah'a dolaylı destek olmuştur.⁴³¹

Sonraları daha da kızışacak olan Ceditçi Kadimci mücadelesinde Kadimcilerin Ceditçilere karşı kullandığı "kafirlik" suçlamasının fikri temelini, Burhaneddin'in konuşmada geçen "bidat" ve "haram" ibareleri, Ceditçilerin Kadimcilere karşı kullandığı "gerçek İslam'dan uzaklaşma" suçlamasının fikri temelini de "İslam'a ihanet" ibaresi ifade ediyordu. En üst düzeyde yaşanan

⁴³¹ Ayni, *Tarihi İnkılabı Fikri Der Buhara...*, s.26-27.

bu suçlamalar bir bakıma halk ve aydınlar arasında da benzer çizgide tartışılmış olan Cedit – Kadim meselesinin ana hatlarını çizmiştir.

Kuşbeginin okulları samimiyetle savunarak kapatılması yönündeki baskılara karşı kararlı tutum sergilemesi, okulların kapatılması sorununun suiistimal edilerek siyaseten dahili mücadelede kullanılan bir argümana dönüşmesine neden olmuştur. Muhaliflerinin kuşbeginin Şii olmasını dile getirmeleriyle beraber tartışmalar, ülkenin birlik beraberliğini bozacak bir boyuta ve zemine kaymaya başlamıştır. Burhaneddin ulemeden bazılarını toplayarak; “Kuşbegi Şii’dir ve okullar da bid’attır. Elbetteki kuşbegi bu bid’atı himaye edecektir. Eğer kuşbegi okulları kapatmazsa sünnetin hamileri olan bizler kuşbegiye karşı harekete geçeceğiz.” demiş ve ulemayı kuşbegiye karşı kışkırtmaya çalışmıştır. Molla Kamer, Molla Abdulresul ve Molla Abdurrauf gibi Burhaneddin’e yakın olan müderrisler sözde ulemanın temsilcileri olarak kuşbeginin huzuruna çıkmışlar ve okulların kapatılmasını talep etmişlerdir. Kuşbegi durumun ciddiyetinin farkında olduğu için Kazikelan Beka Hoca’dan fetva alınması halinde isteklerini yerine getireceğini bildirmiştir. Fakat Kazikelan, okuldaki öğrenciler ile görüşünce çok etkilenmiş ve çocukları “cennetin bülbülleri” olarak nitelemiştir. Okulların da İslam’a muhalif olmadığını, tam aksine bu okulların açılmasının dinen vacip olduğunu bildirmiştir. Kazikelan Beka Hoca’da okulların açık kalması yönünde tavır sergileyince muhalifler daha da keskinleşmişler ve yaptıkları toplantılarda açıktan açığa tehditler savurmaya başlamışlardır.⁴³²

Olaylar bu noktaya gelince kuşbegi ve Kazikelan baskılara daha fazla dayanamayarak, okulların kapatılmasına dair hazırlanan fetvayı 10 Eylül 1909 tarihinde imzalamak zorunda kalmıştır. Bu fetva alındıktan sonra hükümet yetkilileri okula gidip okulun kapatıldığını Mirza Abdulvahit’e bildirmişler, okulun kapatılmasına rağmen yaklaşık elli öğrenci okula kaydolmak istemiş, fakat okul görevlilerinin okulun hükümet tarafından

⁴³²Ayni, *Tarihi İnkılabı Fikri Der Buhara...*, 37-38. Ayni’nin aynı eserinde aktardığına göre; muhalifler eğer okullar iyilikle kapatılmazsa fitne çıkaracaklarını, Kuşbegi ve Kazikelana karşı geleceklerini, Kazi İkrâmı ve okul öğretmenlerini ortadan kaldıracaklarını, hatta öğrencilerin velilerine dahi zarar vereceklerini söylemişlerdir.

kapatıldığını söylemesi üzerine Buhara'daki diğer Usul-i Cedit okulu olan ve Tatarlar tarafından işletilen okula yönelmişlerdir. Bunun üzerine okullara muhalif olanlar bu okulunda kapatılması için hükümete müracaat etmişler hükümet yetkililerinin bu okulun Ruslara tabi olduğunu bildirmesi üzerine Molla Kamer Ruslar ile görüşerek Buhara Hükümetine Rusların da kapatma yanlısı olduğunu bildirmiştir. Tatar okulunu kapatma emri gelince okul yöneticileri kendilerinin Rus vatandaşı olduklarını söyleyerek itiraz etmişler ve Rus elçiliğine başvurarak Buharalı öğrencileri almamak şartı ile okulun açık kalmasına müsaade almışlardır. Böylece sadece Tatarlara eğitim veren bir okul olarak varlıklarını devam ettirebilmişlerdir. Buharalı öğrenciler ise bu okullardan mahrum kalmışlardır.⁴³³

Bu uygulama, Buhara'da Rus vatandaşı olmanın sağladığı avantajların anlaşılması için çarpıcı bir örnek olup, Buhara vatandaşlarının bir haksızlığa uğraması halinde bir koruyucularının olmadığını ve hükümetin kendi vatandaşına gelişmeyi reva görmediğini göstermesi için de önemli bir ipucudur. Ayrıca İslam dünyasında yenileşme hareketlerine reaksiyon gösteren kesimlerin dini sebeplerden ziyade, ekonomik ve siyasi sebeplerden dolayı yenileşmelere karşı geldiklerini ve bu karşı gelişlerde dinin suiistimal edilerek mevcut konumlarını devam ettirmede kullanıldığını, bu kez de Buhara örneğinde görmek mümkündür. Zira matbaanın Osmanlı devletine gelişine razı olmayan hattatların ve ulemanın karşı gelişlerini dini sebeplere bağlaması (dini eserlerin basılmaması şartı ile matbaaya izin verilmesi)) dini kaygılardan ziyade ekonomik kaygılardan kaynaklanmakta idi. Oysa Osmanlı topraklarında yaşayan gayri müslim Osmanlı vatandaşları uzun zamandan beri matbaayı kullanıyorlardı. Tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi Buhara'da da benzer sebeplerden dolayı yenileşme hareketlerine karşı gelinmiş ve bu muhalefete İslam dini alet edilmiştir. Buhara'da okullar ile ilgili ikilik yaşanmasının temel sebebi yukarıda izah edilmeye çalışılan ekonomik ve siyasi kaygılar ile yeniliklere karşı gelme psikolojisinden kaynaklanmaktadır.

⁴³³ Ayni, *Materyaller...*, s., 51-52.

Okulların Eylül 1909 yılında resmen kapatılması, Ceditleri farklı arayışlara mecbur bırakmış, bu durum Ceditlerin gizli faaliyetlere başvurmalarına sebep olmuştur.⁴³⁴

3.2.2. Buhara'daki Ceditçilik Hareketinin Siyasallaşması ve Alim Han Döneminde Yaş Buharalılar Adını Alması

Buhara'daki Ceditçilik ıslahatçılıktan devrimci sosyalizme dönüşen bir süreç yaşamıştır. 1880-1938 yıllarını kapsayan bu hareket, Rus sömürgesinden kurtulma gayesiyle geleneksel sosyal ve ekonomik yapıyı ıslah etme fikri ile ortaya çıkmış, fakat sosyalizm fikrine meyletmelerinden dolayı, Rusların Türkistan'ı işgalinde figüran rolü üslenmişlerdir.⁴³⁵

Ceditçi önderlerinden Fıtrat, Osman Hoca, Gulcalı Abdulaziz, Hamid Hoca ve Sadık Aşuroğlu gibi gençler İstanbul'a gelme imkânı bularak Türkiye'deki eğitimi ve fikri hareketleri tanıma imkanı bulmuşlardır. Buhara'daki Terbiyeyi Etfal Cemiyeti'nin bir şubesini de İstanbul'a açılmıştır.⁴³⁶ Bu gibi faaliyetler Ceditçilik hareketinin Osmanlı'daki fikri hareketlerden etkilenerek, "Genç Osmanlılar'a" nispetle "Yaş Buharalılar" denilmesine sebep olmuştur. Ayrıca 1900'lü yılların başından beri Buhara'da var olan Ceditçilik hareketi İran ve Türkiye'deki Meşrutiyet yönetimlerinin etkisi altında, 1910 yılından itibaren bir teşkilat hareketine dönüşmüştür.⁴³⁷

Ceditçilerin bu derece sert bir muhalefet ile karşılaşmalarının temelinde geçmiş konularda da irdelenen Buhara'nın özel konumunu yatmaktadır. Türkistan'ın dini merkezi olan ve medreseleri ile diğer bölgelerden öğrenci çekerek eğitim alanında cazibe merkezi olan Buhara, bu yönüyle Kadimcilerin ağır bastığı bir sosyal yapıya sahiptir. 1911 yılındaki bir istatistiğe göre Buhara dışındaki Türkistan topraklarında mektep ve medreselerde okuyan öğrencilerin toplamı yaklaşık 100 bin iken, sadece

⁴³⁴ Ayni, *Materyaller...*, s., 84.

⁴³⁵ Seyfettin Erşahin, *Abdurrauf Fıtrat: Buhara'da Ceditçilik Eğitim Reformu*, (Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası), Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s.7-8.

⁴³⁶ Çağatay Koçar, *Atayurttan Anayurda Türkistanlılar*, Adana Ekrem Matbaası, s. 193.

⁴³⁷ Hocayev, *Materyaller...*, s., 65.

Buhara Hanlığı'ndaki öğrenci sayısı yaklaşık 120 bin dir.⁴³⁸ Bu rakamlardan da anlaşılacağı üzere Buhara Hanlığı, geleneksel eğitim anlamında ciddi bir merkezdir ve bu yapıya aykırı olarak gelişecek herhangi bir hareketin ciddi bir dirençle karşılaşacağı beklenen bir durumdur. Buharanın bu yapısı dolayısıyla açılan okullar sert bir muhalefete maruz kalmış ve bir süre sonra kapatılmıştır.

Okulların kapatılması Buhara'daki Ceditçilik hareketinin yer altına inip gizli şekilde yürütülmesine neden olmuştur. Böylece hareketi derinden etkileyecek bir sürecin başlamasına neden oldu. Çünkü Kadimcilerin Usul-i Cedit okulları sahasında elde ettiği bu başarıdan sonra Yaş Buharalılar 1909-1915 tarihleri arasında farklı, fakat harekette derin izler bırakacak girişimlere imza atmışlardır. Bunlardan ilki İstanbul'a öğrenci göndererek Dersaadet'te cereyan eden fikri hareketlerin Buhara'ya taşınması,⁴³⁹ ikincisi ise o dönemlerde fikri akımların gelişip yayılmasında en etkili silahlardan biri olan gazete yayınına başlanması, üçüncüsü Usul-i Cedit okulları'nın gizli olarak faaliyet göstermesi ve dördüncüsü de hükümet aleyhtarı bir edebiyatın oluşturulmasıdır. Yayınlanan kitapların yanı sıra, Rusların Buhara'da meydana gelen olaylardan haberdar olabilmek için yayınına iznin verdikleri Farsça basılan Buhara-i Şerif gazetesi ile Özbek Türkçesi ile basılan Turan gazeteleri, Buhara Hanlığı tarihinde ilk olmaları ve Ceditçilik fikrini işleyip fikri gelişime ivme kazandırmaları açısından hususi bir öneme haizdir.

Kısa süren yayın hayatlarına rağmen siyasi ve eğitim alanlarındaki reformları irdelemeleri ile aydınlar arsında derin etkiler bırakan bu gazeteler, aynı zamanda bu yönleri ile hükümetin dikkatlerini üzerlerine çektiler ve akabinde hükümet tarafından 2 Ocak 1913 yılında kapatıldılar.⁴⁴⁰ Gazetelerin

⁴³⁸Zenkovsky, *a.g.e*, s.76. Bu rakamlar biraz abartılı olsa da Buhara'da büyük miktarda öğrencinin eğitim aldığı bilinen bir gerçektir.

⁴³⁹Kuşbegi Nasrullah Bek'in çabaları ile Osman Hoca Polat Oğlu, Ata Hoca, Mazhar Mahzum, Burhan Mahzumoğlu, Mukim Beg ve Abdurraf Fıtrat gibi öğrenciler eğitimlerini tamamlamak için İstanbula gittiler. Gittikle İstanbul'da etkisi altında kaldıkları fikirleri Buhara'ya taşıdılar, bkz., Allworth, *a.g.m.*, s., 38.

⁴⁴⁰Becker, *a.g.e.*, s. 207. Buhara'da bir gazetenin basılması ne Rusların ne de Buhara Hükümeti'nin işine geliyordu. Bunu üzerine Miza Muhiddin ile Mirza Sıraç Kagan'daki bir matbaanın sahibi Yahudi asıllı Leyvi'i ikna ederek Rus elçiliğine müracaat ettirdiler. Buharalılar'ın Rus idaresine alıştırılması

kapatılması ortaya çıkardıkları fikri hareketin bitmesi anlamına gelmiyordu. Çünkü uyanmış dimağlardan bu fikirleri çıkarmak mümkün değildi ve Ceditçilik hareketi dışarıya öğrenci göndermek suretiyle de farklı bir mecrada akışına devam etmiştir.

Ceditçilik hareketinin Osmanlı ile bağlantı kurmasını sağlayan Terbiyeyi Etfal Cemiyeti'nin İstanbul'a öğrenci göndermesi Rusların dikkatinden kaçmamış, gönderilen aydınların İstanbul'a gidip oradan özgürlükçü fikirlere kapılıp dönmelerinden rahatsız oldukları için, Buhara'da tekrar açılmaya başlanan okullara el altından izin vermek suretiyle bu süreci durdurmaya çalışmışlar, bu durum okulların görmemezlikten gelinmesine ve sayıca artmalarına neden olmuştur. Örneğin 1913 yılının baharında İstanbul'dan dönen Osman Hoca'nın ve Hamid Hoca'nın okul açma seferberliği kısa zaman zarfında netice vermiş ve birçok okulun açılmasına sebep olmuştur. Buhara içinde ve dışında birçok yeni okul açılmış ayrıca bu okullarda geceleri okuryazarlık kursları verilmeye başlanmıştır. 1914 yılında da okulların açılması devam edip Buhara dışındaki merkezlerde dahi yeni okulların açılması ile gün geçtikçe daha fazla öğrenci bu okullarda eğitim görmeye başlamış ve Yaş Buharalılar grubuna halktan katılımlar artmıştır.⁴⁴¹

Bu okullarda eğitim görenler mevcut hükümete muhalif bir şekilde mezun olmuşlardır. 1913 ve 1914 yılında tekrar kapatılmalarının en büyük sebebi bu tutumlarıdır. Bu okulların hükümete karşı propaganda yaptığını Feyzullah Hocayev şu ifadeler ile itiraf etmektedir. “Ben kendim çok iyi hatırlıyorum ki, Osman Hoca, Mirza Abdulvahit, Burhan oğlu ve diğerlerinin okullarında öğrenciler toplanıp, Emîr'e ve onun hükümetine karşı propagandaya tabi tutulurlardı. Bu propagandalarda Emîr'in nasıl Rus Çarlığı'na köle oluşu, kültürsüzlüğü, din adamlarının cahilliği, Emîr

ve pamuk ekiminin yaygınlaştırılmasına dair faaliyet gösterileceği vaadiyle Rus yönetimini ikna edildi.. Yazarlık hakları kendilerinde olmak şartı ile Buhara Hükümetinden Haydar Hovca ve Leyvi adına izin alındı. Bunun üzerine Buhara-i Şerif 11 mart 1912 de Turan gazetesi de 14 Temmuz 1912 yılında ilk sayılarını çıkarttılar. Daha fazla bilgi için bkz., Ayni, *Materyaller..*, s. 94-102.

⁴⁴¹ Ayni, *Materyaller..*, s., 102-104.

sarayındaki sefahat, yöneticilerin kötülüğü, vergilerin ağırlığı ve başka şeyler dile getirilirdi.”⁴⁴²

Yaş Buharalılar hareketine katılımların olması hareketin halkçı bir hareket olarak, çiftçiler, köylüler ve yoksulların haklarını savunma düşüncelerinden kaynaklanıyordu. Abdullah Bediri adlı bir Ceditçi kaleme aldığı bir eserinde; “Emîr, kuşbegi ile vilayetlerdeki begleri ve toplumda saygın yere sahip zenginler, mollalar, müderrisleri bir tarafta, köylüleri ve fakir halkı ise bir tarafta değerlendirmekte, çilekeş halkın taraftarı olan Yaş Buharalılar’ın halktan yana olukları için bu kesimler tarafından düşman olarak ilan edildiğini” ifade etmektedir.⁴⁴³ Hareketin geniş kitleler tarafından benimsenmeye başlaması Buhara’daki hareketin giderek siyasallaşmasına neden olacaktır.

Çalışmanın geçmiş konularında irdelendiği gibi Rusya’da eğitim görerek batılı fikirlere ve ıslahat hareketlerine taraftar olan Alim Han, Ceditçilik hareketinin Yaş Buharalılar adı altında siyasi bir harekete dönüşmesi ve eğitim alanında talep ettikleri ıslahatlar yanında siyasi alanda da ıslahat taleplerini dile getirmeleri, Emîr’in YB hareketini bir tehdit olarak algılamasına sebep olmuştur. Usul-i Cedit okulları ile ellerindeki gücün alınacağını düşünen Kadimcilerin, Ceditçilere gösterdiği muhalefete ek olarak, Ceditçilik hareketinin YB adı altında siyasi bir boyut kazanması, Emîr’in de bu harekete muhalif olmasına sebep olmuştur. Ceditçilik hareketlerinin siyasi bir nitelik kazanması ve yönetimin ıslahını dillendirmesi Buhara ve Hive gibi Rusya’ya doğrudan bağı olmayan ve monarşi ile yönetilen bölgelerde meydana geldi. Türkistan’ın diğer bölgelerinde eğitim alanında dile getirilen talepler, YB ve Yaş Hiveliler⁴⁴⁴ hareketinde ülkelerindeki mevcut yönetimi hedef alan hareketlere dönüştü.

⁴⁴²Feyzullah Hocayev, *Materyaller...*, s., 78. Usul-i Cedit Okulları’nın Alim Han tarafından kapatılmasının sebepleri hakkında bkz, Serge A. Zenkovsky, *Pan Turkism...*, s. 87-88.

⁴⁴³Abdullah Bediri, *Yaş Buharalılar: Biçare Halk Dehkanları İçin Yahşi mi, Yaman mı?*, Moskova, Yaş Buharalılar Moskow Komitesi Yayınları, 1919, s., 3-5.

⁴⁴⁴Buhara gibi Hive Hanlığı da Rusya’ya bağlı fakat iç işlerinde kısmen bağımsız bir ülke idi. Hive’de de hanlar varlıklarını devam ettirebilmek için Rus yönetimi ile mümkün mertebe iyi geçinmeye çalışıyorlardı. Hive Hanı Sait Muhammed Rahim Han’ın (1864-1910) ölmesi üzerine Rusların isteği ile oğlu İsfendiyar Han tahta oturdu. İsfendiyar Han zalim bilgisiz ve dirayetsiz bir kişi olup, ülkeyi

Buhara'daki Ceditçilik hareketinin Emîr'i hedef alan siyasi bir niteliye kavuşması ve akabinde tüm enerjisini Emîrlik yönetimini devirmeye harcamasında, hareketin ideologu Abdurrauf Fıtrat'ın⁴⁴⁵ önemli bir rolü vardır. Çünkü, Fıtrat'ın fikirlerinin şekillendiği İstanbul'da kaldığı dönem (1911 – 1914) İttihat ve Terakki Partisi'nin ve meşruti yönetim taraftarlığının oldukça güçlü olduğu bir dönemdir. Fıtrat, Münevver Kari, Behdudi, Ahmet Daniş, Şahabettin Mercani gibi birçok Ceditçi simanın aksine sadece eğitim ve kültür sahaları gibi entelektüel alanlarda değil, siyasi alanlarda da ıslahat yapılması gereğine inanıyordu.

Fakat fikri hayatındaki asıl kırılma noktası ve Emîr yönetimine karşıtlığı yüksek öğrenimini tamamladığı İstanbul Üniversitesi yıllarında olmuştur. Burada yeni politik ve kültürel düşüncelere sahip olan Jön Türkler hareketi ile tanışmıştır.⁴⁴⁶ II. Meşrutiyet'in fikri ikliminden etkilenerek edindiği politik edebi ve ilmi fikirleri sayesinde döndüğü Buhara'daki Ceditçiler içinde, bir adım önde olarak, önemli bir mevkie sahip olmuştur.

Fıtrat'ın İstanbul'da eğitim aldığı dönem Osmanlı Devleti'ndeki fikri hareketlerin birbiri ile kıyasıya mücadele ettiği bir döneme denk gelmektedir. Bu dönemde Türkçülük akımının güçlenmekte olduğu ve iktidarı elinde bulunan İttihatçılar tarafından siyaseten benimsenmeye başlandığı dönemdir. Balkan Savaşları, Arap ve Arnavut milliyetçi hareketlerinin ortaya çıkması, Türkçülerin güçlenmesini ve sayılarının artmasını sağlamıştır. Balkan

kötü yöneterek halka zulmetmeye başladı. Önemli devlet adamı ve yenilik yanlısı İslam Hocayı 1913 yılında öldürtmesi de Yaş Hiveliler'in yönetimi hedef almalarında etkili oldu. Daha fazla bilgi için bkz., M. Kayumov, "XX Asr Başında Hive Hanlığında Islahatçılık Hareketlerinin Başlanışı (Vezir Sait İslam Hoca Faaliyeti Misalıda)", *Ozbekistan Tarihi*, San 3, s. 53-59.

⁴⁴⁵Fıtrat 1886 yılında Buhara'da dünyaya geldi. Mensup olduğu aile varlıklı olup babası Abdurrahimbay annesi ise Mustefbibi adında okuma yazma bilen kültürlü bir kadındı. Annesinin ve babasının aldığı eğitim üzerinde çok etkisi vardır. Temel eğitimini Buhara'daki miri Arap medresesinde almasına rağmen medrese eğitimi ile sınırlı kalmayıp dönemin yenilikçi ulemalarından da özel dersler alma imkânı bulması yanında öğrencilik yıllarında özellikle Kazanda neşredilen gazeteleri takip ederek fikriyatını geliştirdi. Fıtrat ve eserleri hakkında bkz., Hamidulla Baltabayev, *Abdurauuf Fıtrat (Tenlengen Eserler I, II, III Ciltler)*, ÖRŞHHC Taşkent Maneviyatı Yay, 2000- 2003. Bekir Tümen Somuncuoğlu, "Abdurrauf Fıtrat", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), G.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000.

⁴⁴⁶Halim Kara, Reclaiming National Literary Heritage: the Rehabilitation of Fıtrat and Abdulhamit Sulaymon Cholpan in Uzbekistan, *Europe- Asia Studies*, Vol. 54, No.1, 2002, s., 123-142. Zenkovsky, *Pan Turkism..*, s. 90.

Savaşı'nın ardından İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin onayıyla Türkçülük hareketi "siyasal bir silaha" dönüşürken Türk Ocağı da milliyetçilik anlayışının geliştirilmesine katkı sağlıyordu.⁴⁴⁷ Bu gelişmelerin etkilerini Fıtrat'ın bazı söylemlerinde görmek mümkündür. Örneğin yazarlık yaptığı Hürriyet gazetesinde yazdığı bir şiirindeki ifadeler, bu etkileri güçlü bir şekilde yansıtmaktadır. "Yurt Kaygusu" başlığı ile yazdığı şiirde şu ifadeleri kullanmıştır;

"Ey uluğ Turan, erslanlar ulkesi! Senge ne boldı, haling kalaydır?

Neçuk kunlerge kalding ? Yer yuzining bır neçe palvanları bolgen Batur Turklering kenı?

Niçun çekindiler? Niçun kettiler? Kureş meydanlarını ozgelerge niçun koydiler ? Niçun...."⁴⁴⁸

Bu ifadelerinde, o dönemin Türkçü fikir akımlarının izlerini rahatlıkla bulmak mümkündür. Siyasi fikirlerinin şekillenmesi ile ilgili ipuçlarını sadece Hürriyet Gazetesindeki yazılarında değil farklı yazı ve eserlerinde de görmek mümkündür.

Örneğin, Fıtrat İstanbul'daki öğrencilik yıllarında Türk Yurdu ve Sıratü'l Müstakim gibi yayın organlarında yazılar yazmakla kalmamış meşhur eserlerinden biri olan Münazara'yı da bu dönemde neşretmiştir. Münazara adlı eserinde; "Bu zamanda her milletperver alim kendi halkı ve cemiyetinin menfaati ve saadeti için faaliyet gösterir. Hatta bu yolda canını ve malını esirgemeyenler azımsanmayacak kadar çoktur. Öğle ki, düşününüz Enver ve Niyazi Beyler Meşrutiyetin ilanı için ne kadar fedakârlık gösterdiler. Bunların amacı halkının saadeti ve asayişini istemekten başka ne idi" ifadelerini⁴⁴⁹ kullanmakta ve Meşrutiyetin ilanını halkın saadeti için yapılan bir iş olarak yorumlamaktadır. Türkçülük fikri Fıtrat ve diğer aydınlar arasında yayılmaya başlamış Fıtrat'ın, Oğuzhan, Timur Sağanesı gibi eserlerinde Türkistan'ın

⁴⁴⁷Sacit Kutlu, İkinci Meşrutiyet Döneminin Düşünce Akımları, <http://www.obarsiv.com>, Erişim: 14 11 2008.

⁴⁴⁸Baltabayev, *a.g.e.*, s., 14. Şiirin Türkiye Türkçesi; Ey Ulu Turan, Aslanlar ülkesi Sana ne oldu halin nasıldır. Nasıl günlere kaldın. Yer yüzünün sayılı pehlivanları olan kahraman Türklerin nerede, Niye çekildiler niye gittiler, güreş meydanını başkalarına koyup niye gittiler? Niçin....!

⁴⁴⁹Baltabayev, *a.g.e.*, s., 8.

düşmandan kurtulması konuları işlenmiştir.⁴⁵⁰ Bu etkileşim Fıtrat ve diğer aydınların tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi ülkelerindeki saltanata tavır almalarına sebep olmuştur.

Fıtrat'ın II. Meşrutiyetin ilanıyla oluşan fikri atmosferindeki mülahazalarda etkin rol oynamasının ardından Der Saadet'ten Buhara'ya dönmesi, onun saltanat aleyhtarı düşüncelerin Buhara'daki aydınlar arasında yayılmasına imkan sağlamakla kalmamış, Türkistan'da eğitim seferberliği şeklinde ortaya çıkmış olan Ceditçilik hareketinin YB adı altında Alim Han'ın devrilmesi şiarıyla siyasallaşmasına ve bu siyasal mücadelenin ihtilal hareketine dönüşüp, Buhara'da da ihtilallerin şanına yakışır mücadelelerin görülmesine neden olmuştur.

Elbette ki bu süreç sadece Fıtrat ile sınırlı değildir. İstanbul ve Orenburg gibi dış merkezlerde okuyup bu yıllarda Buhara'ya dönen öğrenciler eski hocalarından farklı düşüncelere sahip idiler. Siyasi taleplerde bulunarak vergilerin yüksekliği, yöneticilerin adaletsizliğini dile getirmek için Ceditlerin çalışmaları gerektiğini dile getirmeye başlamışlardır. Bu tavırları halk arasında taraftar toplasa da Ceditçiler arasında farklı fraksiyonların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Eski Ceditler ve Sol Ceditler olarak ikiye bölünen hareketin sol kanadının başını Fıtrat, Eski Ceditlerin başını ise Abdulvahit Burhanov çekmiştir. Fakat gerek Rus baskısı gerekse Emîr'in baskısı hareketin hem gizli çalışmasına hem de birlik içinde hareket etmesine sebep olmuştur.⁴⁵¹

Ayrıca, Rusya'da 1905 yılında, Osmanlı'da ise 1908 yılında ilan edilen meşruti yönetimler, aydınların etkilendikleri her iki kanaldan da benzer sinyaller almalarına neden olmuş, bu vaziyet benzer taleplerin Buhara'daki aydınlar tarafından da dillendirilmesine zemin hazırlamıştır. Gerek gazete, kitap gibi yayın organları gerekse Rusya ve Osmanlı devletlerinde eğitim

⁴⁵⁰Kahraman Recepov, "Yaş Buharalıklar", Buhara Mevcleri, S. 2, 2005, s. 28. Ayrıca Fıtratın eserleri hakkında bkz, Bekir Tümen Somuncuoğlu, "Abdurrauf Fıtrat", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), G.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000.

⁴⁵¹Hocayev., *Materyaller...*, s., 80.

gören öğrenciler ve dış ülkeler ile kurulan farklı düzeydeki ilişkiler, aydınların demokratik ve özgürlükçü fikirlerden bihaber olmasına ve bazı siyasi içerikli taleplerde bulunmalarına etki etmiştir.

1914 yılına gelindiğinde YB hareketini olumlu ve olumsuz etkileyen iki gelişme meydana geldi. Bunlardan ilki gizli cemiyetin çalışmaları ile Marifet Kütüphanesi ve Bereket Şirketi'nin açılması, ikincisi ise okullara muhalif olan Burhaneddin'in Baka Hoca yerine tekrar Kazikelan seçilmesidir. Buhara–i Şerif ve Turan gazetelerinin kısa ömürlü yayın hayatları halk arasında okumaya ilgisini arttırmıştır. Bunun üzerine YB'lar Marifet Kütüphanesi'ni kurarak İstanbul ve Rusya'da basılan gazetelerin temin edilerek Buhara'da okunmasını sağlamışlardır. Her türlü kitaplar temin edilip okuyucuların merakına sunulmuş özellikle İstanbul'da eğitim gören öğrencilerin çabaları farklı kitapların Buhara'ya girmesine sebep olmuştur. Bir başka olumlu gelişme de Bereket Şirketi'nin kurulması olmuştur. Bu şirket görünürde ticaret ile uğraşsa da asıl amacı insanları bir araya toplamak ve hükümete karşı örgütlemek olmuştur. Kısa sürede halktan katılımlar ile şirketin ortak sayısı artmış ve bu şirket Yaşlar'ın şirketi diye anılmaya başlanmıştır. Her iki kuruluşa da kuşbegi tarafından izin verilmiş ve bu tutumu YB faaliyetlerine hız kazandırmıştır. Bu olumlu havada okullarda okuyan öğrenci sayıları da yüzler ile ifade edilmeye başlanmıştır.⁴⁵²

Bu olumlu hava yukarıda zikrettiğimiz olumsuz gelişme ile değişmiştir. Çünkü daha öncesinden de Cedit okullarına muhalif olan fakat Şii – Sünni ihtilafından sonra azledilen Kazi Burhaneddin yeniden Kazikelan olarak atanmayı başarmıştır. 1914 yılının mayıs ayında makamına kavuşur kavuşmaz tekrar açılmış olan okulların kapatılması için girişimler başlatmıştır. Fakat bu sefer mevcut ortam biraz farklıdır. Zira ulemadan bir çoğu yeni okullara karşı olmamakla beraber kuşbegi ve Alim Han da okulların varlığına göz yumuyor ve Ruslar da ileriki safhalarda izah edilmeye çalışıldığı gibi okullara karşı olumsuz bir harekette bulunmuyorlardı.

⁴⁵² Ayni, *Materyaller...*, s., 107. Sözde ticaret ile uğraşan bu kuruluşlar halkın düşünce hayatında etkili olmuştur. I. Dünya savaşı başlayınca İstanbul'dan dönen öğrenciler Emîr karşıtı hareketin ve dışarıda edinilen fikirlerin yayılmasına hız kazandırdı. Zenkovsky, *Pan Turkism...*, s.90-91.

Kazi Burhanedin'in başa geçmesinden sonra okulların kapatılmasına yönelik tekrar kampanya başlatılmıştır. Öğretmenleri vazgeçirme amacıyla Molla Kamer'in, Osman Hoca ile görüşmesinde aldığı cevap Ceditçilerin davalarına kutsiyet derecesinde bağlılıklarını göstermesi açısından dikkate şayan bir cevaptır. Okulların kendi istekleri ile kapatılması halinde kendilerine bazı makamlar verileceği teklifine karşılık Osman Hoca; "Öğretmenlik yapışımız aklıktan ya da herhangi bir makama ulaşamamamızdan değildir. Halkımıza ve yurdumuz çocuklarına faydalı olmak için bu denli meşşakatları göze aldık ve tutduğumuz kutsal yolu dünya malı için terk etmeyiz." cevabını vermiştir.⁴⁵³

Ceditçiler bir taraftan Kadimcilerin muhalefeti ile uğraşırken diğer taraftan da Ruslar ile uğraşmak zorunda kaldılar. Görünürde gelişmeye taraftarmış gibi gözükseler de Ruslar, YB'n faaliyetlerine aslında mesafeli yaklaşıyor ve bu grubun ortaya çıkaracağı fikri hareketlerin Rus çıkarlarına ters düşeceğini düşünüyorlardı. Daha ileriki tarihlerde dillendirilmeye başlanacak olan ıslahat isteklerinin gerçekleşmesinin Buhara Hanlığı'nın eskimiş ve ihtiyaçlara karşılık vermeyen yapısını değiştireceğini, bu durumun hanlığının güçlenmesi anlamına geleceğini çok iyi biliyorlardı. Bu nedenle görünürde Ruslar, Yaşlar grubunu destekleseler de gizli olarak Yaşlar hareketine, başka bir deyişle ülkenin yeniden yapılandırılmasına karşı idiler.

Buhara'nın içler acısı durumu Ceditçi medya tarafından da bazen konu ediliyor ve mevcut yapının geleceği hakkında görüşler öne sürülüyordu. Örneğin Semerkand'da basılan ve Ceditçilerin yayın organı şeklinde çalışan Ayna Dergisi'nde "Buharanın İstikbalı Karanğu" yani "Buhara'nın Geleceği Karanlık" başlıklı yazıda da, mevcut yönetimin adalet ve medeniyet devrinin yaşandığı bir zamanda, hukuk, askeri, siyasi ve diğer yönlerden diğer medeni dünyadan çok geride olduğunu bu nedenle iki milyon kişinin yokluk içinde yaşadığını bu durumdan kurtuluşun tek yolunun eğitim alanında yapılacak ıslahatlara bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Buhara'nın Rus yönetimi altında kaldığı süre içinde Rusya'daki gelişmeleri örnek alması

⁴⁵³ Ayni, *Materyaller*., s. 112.

gerektiği ve eğitim alanındaki gelişmelerin ülkeyi daha iyi bir duruma getireceğini belirtmişlerdir.⁴⁵⁴ Zaten Ceditçilik fikrinin temel çıkış noktası da eğitim yolu ile geriliği ortadan kaldırmak ve Türkistan topraklarının içine düştüğü durumdan kurtarmak düşüncesi idi. Bu durumu Ruslar da bildiği için meydana gelecek eğitim hareketlerini engellemek Rus çıkarları ile örtüşüyordu ve bu nedenle gelişmeci olduklarını göstermek için zahirde eğitim hareketlerini destekliyor, batini olarak ise engellemeye çalışıyorlardı.

Rusların bu tutumu, zaten okulları kapatmaya hevesli olan Kazikelan Burhaneddin'in her fırsatta okulları kötülemesine, Emîr ve üst rütbeli memurları ikna faaliyetlerini yoğunlaştırmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine 4 Temmuz 1914 yılında Emîr'e bir dilekçe ile başvurmuştur. Bu dilekçede; "Merhum Emîr devrinde ulema fetvası ile Usul-i Cedit okullarının haram ve bidat olduğu sabit olup, okullar cenab-ı alilerinin emri ile kapatılmış idi. Bir süredir Ceditler baş kaldırıp şehrin her tarafında tekrar okullar açmak suretiyle halkın çocuklarını yoldan çıkarmakta, fitne ve fırsatı körüklemektedirler. Şayet okullar cenab-ı âlileri tarafından tez zamanda tekrar kapatılmaz ise, medrese öğrencileri bu bid'ati ortadan kaldırmak için harekete geçeceklerdir. Bu şekilde ülke içinde fitne ve ayrılıklar ortaya çıkacaktır."⁴⁵⁵ ifadelerini kullanarak Emîr'i okulların kapatılması yönünde harekete geçirmeye, ikna etmeye çalışmıştır.

Oysaki devlet ileri gelenleri aslında okulların kapatılmasına fazla taraftar değildir. Daha önce de değinildiği gibi Alim Han Rusya'da batı tarzında eğitim görmüş, bir bakıma Ceditçiler ile aynı fikri membalardan beslenmiştir. Zaten babası tarafından kapatılan okulların tekrar açılmasına ses çıkarmamış ve Ceditçilerin faaliyetlerinin devam etmesini görmemezlikten gelerek bir bakıma bu hareketi desteklemiştir. Devletin ikinci adamı olan Kuşbegi Nasrullah da Ceditleri destekliyordu. Ceditçilerden Fıtrat yazdığı bir eserde tüm idarecileri kötüler iken, Nasrullah Kuşbegi'yi özellikle

⁴⁵⁴ "Buharanın İstikbalı Karanğı" *Ayna Dergisi*, S. 40, Semerkand, 26 Temmuz 1914 , s. 946-947.

⁴⁵⁵ Ayni, *Materyaller*., 115.

müstesna tutmuş ve onu samimiyetle çalışan bir devlet adamı olarak nitelemiştir.⁴⁵⁶

Emîr'in, Burhaneddin'in çalışmaları neticesinde kuşbegi ve Kazikelan'a okulların tekrar kapatılmasına dair direktif vermesi üzerine, kuşbeginin ilgili memurlarını görevlendirip tüm öğretmenleri huzuruna topladığı 5 Temmuz 1914 tarihli görüşmede meydana gelen diyaloglar da Emîr ve kuşbegi gibi yöneticilerin aslında okullara fazla muhalif olmadıklarını destekler niteliktedir. Kuşbegi Nasrullah öğretmenlere; “ Usul-i Cedit okulları merhum Emîr tarafından ulema fetvası ile kapatılmış idi. Siz niye tekrar bu okulları açtınız” diye sorunca, öğretmenler; “Bizim okullarımızın kendi çaba ve masraflarımız ile kurulduğu herkes tarafından bilinmektedir. İlk başlarda kendi çocuklarımız ve akrabalarımızın çocuklarına eğitim vermek için bu okulları açmış olsak da, zamanla halkın yoğun ilgisi ile karşılaştık. Okullar tüm hükümet üyeleri tarafından bilinse de herhangi bir engelleme ile karşılaşmadık. Hükümetin sessizliğini okullara rızası olarak yorumladık ve okula susamış olan halkın çocuklarını reddedemedik. Sizden rica ediyorum bugüne kadar kim bir memur gönderdi de okulları teftiş etti? Eğer hükümet ve şeriata muhalif bir durum tespit ederseniz okulları kapatınız. Eğer bulamazsanız lütfen okullara resmen izin veriniz.” şeklinde cevap vermişlerdir.⁴⁵⁷ Ceditlerin yaptığı değerlendirmelerden anlaşıldığı gibi hükümet, okulların varlığından haberdar olduğu halde görmemezlikten gelmiş, fakat muhaliflerin geçmiş dönemdeki bir fetvaya dayanak olarak gösterip okulları kapatmaya yönelik hareketlerinin karşısına durma kararlığını da sergileyememişlerdir.

Okullara fazla muhalif olmayan fakat dış telkinler yüzünden okulların kapatılması yönünde hareket eden kuşbeginin, bu konuşmalar neticesinde yumuşaması ve konuyu, muhalefeti yönlendiren Kazikelan Burhaniddin'e havale etmesi muhalefetin karşısına kararlılıkla duramamasının bir sonucudur. Oysa ki Burhaneddin öğretmenleri huzurunda toplayarak;

⁴⁵⁶Fıtrat, *Alim Han Devri...*, s. 33.

⁴⁵⁷Ayni, *Materyaller..*, s. 117.

“Emîr’in okulların kapatılmasına dair emri var. Okullar önceki Emîr’in ve ulemanın fetvası ile kapatılmıştı. Bugün okul açmış olan öğretmenler Emîr’e başkaldırmış sayılır. Bu nedenle öğretmenler bu günden itibaren okulları kapatıp Buhara dahilinde bir daha öğretmenlik yapmayacaklarına dair imza vereceklerdir. Eğer bunu yapmazsanız cezaya çarptırılacaksınız.”⁴⁵⁸ diyerek kararlı bir şekilde öğretmenleri tehdit etmesi, öğretmenlerin ilgili imzayı vererek okullarını dağıtmalarına yetmiştir.

Okullar kapatıldıktan sonra Fıtrat ve diğer Ceditler zaman kaybetmeden Buhara’yı terk etmişler ve diğer şehirlerde benzer okullar açmayı başarmışlardır. Merkezden gelen fermanlara rağmen mahalli yöneticiler okulları kapatmadılar ve faaliyet göstermelerine göz yumdular. Halkında büyük desteğini alan bu okullar Feyzullah Hocayev’in ifadesi ile “inkılabın gelecekteki işçilerini hazırlayan fabrikalardır.”⁴⁵⁹

Emîr ve diğer yöneticilerin eğitim alanındaki gelişmelere taraftar olmalarına rağmen Kazikelan’ın okulların kapatılması yönündeki kararlı tutumuna direnme noktasında zaafa düşmelerini, makamları gereği fikri anlamda karasızlık yaşamalarına ve hareketin siyasi sonuçlarından korkmalarına bağlamak yanlış bir saptama olmayacaktır. Yukarıda ifade edildiği üzere öğretmenler ile yaptığı görüşmeden sonra iyi ya da kötü bir karar vermek yerine, olayı okulların kapatılması yönünde olumsuz tavırlarını önceden bildiği Kazikelan Burhaneddin’e havale etmesi sorumluluktan kaçma şeklinde yorumlanabilir. Nihayetinde millet için olumlu fakat kendileri için olumsuz gelişmelere neden olacak harekete şüphe ile yaklaşarak Kazikelan Burhaneddin’in Ceditleri zayıflatacak olan girişimlere kararlılıkla direnmeden, bu gelişmelerde inisiyatif almama yolunu seçmişlerdir. Bu belirsiz ve kararlı olmayan davranışları yüzünden okulların kapatılması meselesinde inisiyatifi daha istekli ve kararlı olanlar ele geçirmiştir.

⁴⁵⁸Ayni, *Materyaller...*, 116. Okulların kapatılması için devlet ileri gelenlerinin yaptığı toplantıda alınan karar gereği İkrâm Damla gibi okul taraftarı bazı devlet görevlileri Buhara’dan sürgün edilmişlerdir. Bkz, Kahraman Recepov, “Yaş Buharalıklar”, Buhara Mevcleri, S. 2, 2005, s.26-29.

⁴⁵⁹Hocayev., *Materyaller...*, s.78.

Halkın yenilikleri ve Ceditleri algılama şekli de okulların kapatılmasına olumsuz etki etmiştir. Zira eğitim seviyesi düşük olan halk İslam dünyasının diğer yerlerinde olduğu gibi dışarıdan gelen değişimleri İslam'a aykırı bir durum olmasa da İslam'a aykırı şekilde algılamış ve karşı çıkmıştır. Ceditçilik hareketinin halka inememesinin sebeplerinden biri de bu algılamadır. Günümüzde dahi Afganistan gibi geri kalmış ülkelerde televizyon gibi teknik gelişmelerin dine aykırı olarak algılandığı düşünüldüğünde o gün Buhara'sındaki halk da yenilikleri İslam'a aykırı olarak algılamış ve Ceditlere yeteri desteği vermemiştir.

Böylece köklü gelişmelere sebebiyet verecek I. Dünya Savaşı'nın başladığı sıralarda YB'nin eğitim hareketi önemli ölçüde darbe almış ve eğitim faaliyetleri ikinci defa sekteye uğramıştır. YB'nin faaliyetleri sadece eğitim faaliyetlerinden ibaret olmayıp siyasi faaliyetleri ve mücadeleleri devam ediyordu. Özellikle 1914 yılının ortalarında Fıtrat'ın Buhara'ya dönmesi hareketin siyasi faaliyetlerinin daha da güçlenmesine neden olmuştur.

I. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 1914 yılı ile Rusya'da Şubat İhtilali'nin gerçekleştiği 1917 yılına kadar Buhara'daki YB'lar hareketi sakin bir dönem geçirmiştir. Çünkü okulların resmen kapatılmış olması eğitim işlerini sekteye uğratmış bu durum eğitim faaliyetlerinin yalnız evlerde gizli ve sınırlı şekilde yürütülmesine imkân vermiştir. Buna karşın gerek savaş ortamı dolayısıyla halkın gazete okumaya heveslerinin artması, gerekse gizli şekilde çalışan YB Cemiyeti'nin Maarifet Kütüphanesi yolu ile gerçekleştirdiği faaliyetler ve Abdurraf Fıtrat'ın Buhara'ya dönmüş olması siyasi alandaki faaliyetlere ivme kazandırmıştır.

Ayni'nin aktardığına göre, kendisinin siyasi faaliyetlerinden şüphelenen kuşbegi, Rusya'nın Almanlar'a ve Osmanlı'ya yenilmesi hususundaki siyasi sohbetlere katılıp katılmadığını sorgulamış, sorgu esnasında da Fıtrat ile görüşüp görüşmediğini sormuştur.⁴⁶⁰ Bu ifadesinden Fıtrat'ın YB arasında aktif olarak çalıştığını ve hükümetin de bu siyasi faaliyetlerden haberdar olduğunu göstermektedir. Savaş yılları boyunca

⁴⁶⁰ Ayni, *Materyaller...*, s., 126.

Ruslar da YB yakından takip etmiş, hatta Rus yetkililerinden Şolke, Kazikelan Burhaneddin'e mektup yazarak Yaşlar'a karşı hareket etmeye teşvik etmiştir. Bir mektubunda "Siz korkmadan bu fırkayı yok etmeye çalışın, bu hususta bizden her türlü yardımı göreceksiniz."⁴⁶¹ demiştir. Çünkü Ruslar Buhara'da meydana gelecek entelektüel bir gelişmeyi istemiyorlardı. Zira Buhara Hükümeti her yönü ile kontrolleri altında olup bu şekilde devam etmesi Rusların menfaatine uygun geliyordu. Neticede 1917 yılının şubatına kadar ciddi bir gelişme meydana gelmemiş bir bakıma fırtına öncesi sessizlik yaşanmıştır.

3.2.3. Rusya'da Meydana Gelen Gelişmeler ve Bu Gelişmelerin Yaş Buharalılar Hareketine Etkisi

Buhara Hanlığı Rusların savaş dolayısıyla giriştiği yoğun malzeme ve para tedarik etme çalışmalardan etkilense de, kaderini etkileyen asıl önemli olay Rusya'da meydana gelen ve tüm dünyayı önemli ölçüde etkileyecek olan Şubat ve Ekim İhtilalleri ile ortaya çıkan Bolşevik İhtilali olmuştur. Hem Emîr'in Çarlık Hükümetini sona erdiren yeni hükümet ile dengeleri tekrar kuramayıp bağımsızlık hareketine girişmesi, hem de Bolşeviklerin Ceditçileri kullanarak Emîrliği devirme istekleri YB hareketini farklı bir noktaya taşımıştır.

1917 yılının başlarında Rusya genelindeki durum çok kötü bir hal almış, Şubat ayında doruk noktasına çıkan grevler ve gösteriler rejime karşı siyasi bir harekete dönüşmüştür. 27 Şubatta isyancıların galip gelmesi ile Rusya'da yeni bir dönem başlamış oldu. Neticede Çarlık rejimi, Çar II. Nikola'nın 2 Mart'ta yerine halef tayin ettiği biraderi Michail'in de 3 Mart'a tahtı bırakıp yetkilerini geçici hükümete devretmesi ile resmen yıkılmıştır.⁴⁶²

Rusya'da işçiler, askerler ve halk mitingler yaparak ihtilali destekliyor ve eski generalleri hapse atarak birlikler oluşturmak suretiyle eski yöneticileri

⁴⁶¹Aynı *Materyaller*.., s. 129.

⁴⁶²Kurat, *a.g.e.*, s. 434. Bu ihtilal birçok kaynakta Mart İhtilali yerine Şubat İhtilali olarak adlandırılmıştır. Çünkü ihtilal yeni zaman hesaplamasını yürürlüğe koyan Bolşevikler tarafından eski zaman hesaplamasına göre şubatta gerçekleştirilmişti. Bkz., Hayit, *Türkistan*, s., 213.

görevlerinden uzaklaştırıyorlardı. Fakat söz konusu doğrudan Rusya'ya bağlı olan Türkistan toprakları ve yarı bağımsız hanlıklar olunca, geleneksel Rus siyasetinde bir sapma olmuyor, Sosyal Demokratlar Hükümeti'nin ilk tamimi; "Bütün memurlar ve askerler bulundukları yerde kalacaklardır."⁴⁶³ şeklinde oluyordu. Bu durumda yeni yönetim Çarlık Rusya'sının bir devamı niteliğinde olup yeni gelen emirlere sadakatle bağlı kalınmış ve uygulamaya konulmuştu. Örneğin haber Taşkent'e ulaştığında genel vali A.N.Kurapatkin 8 Mart tarihinde yayımladığı bir emirname ile hükümetten yeni bir ferman gelinceye kadar tüm birimlerdeki yönetici ve askerlerin yerinde kalmalarını emretmiştir. Böylece çıkan ihtilal ve eşitlik prensiplerine rağmen Türkistan'daki sömürgecilik siyasetinde bir değişiklik olmamış oluyordu.⁴⁶⁴ Hatta Akmescit ahalisi Rusların askerlerinin varlık döneminin efendileriymiş gibi davranmalarına karşı isyan etmişler, bu isyan geçici Krenskiy Hükümeti tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır.⁴⁶⁵ Oysa ki bu ihtilal ilk başlarda Türkistan halkı tarafından sevinçle karşılanmış ve Çarlık Rusya'sının sebep olduğu baskıların azalacağı hissini uyandırmıştı.

İhtilal haberi Buhara'ya ulaştığı zaman Buhara'nın Kagan denilen ve Rus elçiliğinin bulunduğu mevki de Rusların, Rus vatandaşı Müslümanların ve Avrupalıların katıldığı sevinç gösterileri meydana gelmiştir. Bu gösterilerde ihtilalin önemi ve geleceğe etkisi hakkında konuşmalar yapılıyor, zalim idarenin bitmesinden duyulan memnuniyetler ifade ediliyordu. Bu gelişmeler Rus temsilciliği memurlarını son derece rahatsız etse de, Rusların desteği ile varlığını sürdüren Buhara yönetimi daha çok korkutmuştur. Buhara yönetimi bunun üzerine ilgili mevkiye görevliler gönderilerek Buhara halkının bu gösterilere katılımını yasaklamıştır. Ayni'nin ifadesi ile Yaş Buharalılar kazan gibi kaynamakta, hükümetin tedbirleri ise kaynayan kazanı kapakla kapatmak gibi yararsız bir hareketten ileri gidememektedir. Zira YB bu olayı duyar duymaz Feyzullah Hoca'nın evinde bir teşkilat meydana getirmiş ve bu

⁴⁶³Hayit, *Türkistan Devletlerinin..*, s. 213.

⁴⁶⁴Sadikov, *a.g.e.*, s., 442-443.

⁴⁶⁵Kim Dae Sung, "Şubat İhtilalinden Sonra Türkistan'ın Siyasi Durumu", *AÜDTCF Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Dergisi*, Cilt 5, S. 2, 1993, s. 149.

teşkilatın şehrin bir çok noktasında temsilcilik açmasını sağlamışlardır. Bu faaliyetler neticesinde 10-15 gün içinde Yaşlar şehirde ciddi bir güç haline gelmişlerdir.⁴⁶⁶

YB zaman geçirmeden Petrograt'a bir mesaj göndererek yeni yönetime bağlılıklarını dile getirmişler ve yeni rejimin Yaşların uzun zamandan beri beklediği reformların yapılması gerektiğini dile getirerek, yeni oluşan yönetim sayesinde Emîrlik yönetimini ortadan kaldırmayı düşünmeye başlamışlardır. YB Şubat İhtilali'lini bir fırsata dönüştürmeyi düşünmeye ve yeni rejime bağlılıklarını bildirdiği sıralarda Emîr yönetiminden de karşı atak gelmiş ve Emîr de Taşkent yolu ile geçici hükümete tebrik mesajları göndererek, Buhara ve Rusya arasında süregelen geleneksel ve dostane ilişkilerin devamını sağlamaya çalışmıştır.⁴⁶⁷

Dostane ilişkilerin devam ettirilmesi yanında Çarlık yönetiminin başına gelenlerin kendi başına gelmesini engellemek için yeni yönetimle iyi geçinmeye çalışmıştır. Siyaseten bir anlaşma zemini meydana getirmenin ıslahatlar yapma yolundan geçtiğine inanıldığı için geçici hükümete her türlü ıslahata hazır olunduğuna dair bir telgraf yollandı. Bu telgrafa cevap olarak yollan iki telgrafta Yaşların ve Buhara halkının taleplerinin yerine getirilmesi gerektiği geçici yönetim tarafından dile getirilince Buhara yönetim çevrelerinde önemli gündem maddesi yapılacak olan ıslahatlar olmuş, gerekli ıslahatların yapılacağı değişik fırsatlarda Emîr tarafından dile getirilmeye başlanmıştır.⁴⁶⁸

Şubat İhtilali ile Yaş Buharalılar'ın Ruslar ile açıktan açığa temasa geçmesi ve Rusların Emîr yönetimi yerine Yaşların tarafını tutması Yaşların

⁴⁶⁶Ayni, *Materyaller..*, s.139. Gizli çalışma prensibine göre meydana getirilen merkezi komitede; Abdulvahit Burhanov (Reis), Fitrat(serkatip), Osman Hocayev (Hazineçi), Muhitin Rıfat, Musa Sadikov, Ata Hocayev, Ahmetcan Abdusaidov, Feyzulla Hocayev gibi üyelerden oluşuyordu. Bkz., Hocayev, *Materyaller..*, s. 82.

⁴⁶⁷Becker, *a.g.e.*, s. 242.

⁴⁶⁸Bu telgrafta; "Rusya'nın mandası olan Buhara da adaletten yoksun bir halkın varlığının yeni anlayış ile bağdaşmadığı " ifadesi yer almakta idi. Bkz., Becker, *a.g.e.*, s., 242. Bu yaklaşım ile geçici hükümet ezilenlerin yanında gözükersen Çarlık döneminden kalan Buhara – Rus ilişkilerinin eskisi gibi olmayacağını hissettirmiştir. Zira ileriki tarihlerde Buhara ezilmiş olarak ifade edilen grupların yardımı ve iş birliği ile ortadan kaldırılacaktır. Bu ifade bu sürecin başlangıcı olması dolayısıyla önem arz etmektedir.

bir tehdit olarak algılanmasına ve Emîr ile Yaşların arasındaki köprülerin atılmasına neden olmuştur. Bu tarihten sonra Emîrlik yönetimi Yaşlara karşı daha sert bir politika gütmeye ve onları sindirmeye yönelik uygulamalara başvurmaya başlamıştır.

Buhara Hükümeti, ıslahatları şiddetle isteyen Yaşların isteğinden ziyade, Rus baskılarından kurtulmak ve Ruslar ile ilişkilerini düzeltmenin bir aracı olarak gördüklerinden dolayı metnin hazırlanışı sürecinde reformistlerin devre dışı bırakarak Rus yetkililerden biri olan Miller ile birlikte çalışmıştır. Emîr ve Kuşbegi Nasrullah bazı ıslahatlar yapılmadıkça, geçici Rus Hükümeti, işçiler ve askerlerin Buhara Hanlığı'nı ortadan kaldıracağına, bu yüzden de bazı ıslahatların yapılması gereğine inanmışlardır. Islahat işleri ile kuşbegi uğraşmış ve ıslahatlara karşı olan bazı ileri gelen devlet adamları ile görüşme lüzumu görmeksizin çalışmalarını yürütmüştür. Bu zaman zarfında Yaşlar dışında halk arasında da bir ıslahat beklentisi ortaya çıkmış, her yerde bu konu konuşulur olmuştur. Halk arasındaki olumlu olumsuz tartışmaların yanı sıra devlet üst rütbeli memurları arasında da tartışmalar olmuştur. Örneğin Kazikelan Burhaneddin ve Nizamettin Urgenci gibi yöneticiler ıslahat isteyenlerin ağır cezalara çarptırılması, sürgüne yollanması hatta birkaçının öldürülmesi ile ıslahat probleminin çözüleceğini beyan etmişlerdir. Bu olaylardaki sorumluluğu kuşbegiye atmışlar ve kuşbeginin de Ceditçi olduğu için yapılan ıslahatlar ile hükümeti Yaşlara teslim edeceğini iddia etmişlerdir. Halk arasında da “Hürriyet nedir? Kadınların yüzü açılacak, çocuklar kâfir okullarında okuyacak müftü ve kadı ve bütün şariat kaybolacak” gibi sözler yayılmaya başlamıştır.⁴⁶⁹

Kadimcilerin bu propagandalarına karşılık Yaşlar da Rus temsilcisi Miller vasıtası ile taleplerini dile getirmişlerdir. Bu talepler; Emîr ve beglerin yanında halk temsilcilerinin de bulunması, şeriatın hükmü dışındaki vergilerin kaldırılması, okul ve yayın özgürlüğü ve Emîrin yanında bulunan tutucu ve gerici yöneticilerin görevden alınmasından ibarettir.⁴⁷⁰

⁴⁶⁹ Ayni, *Materyaller...*, s. 144.

⁴⁷⁰ Feyzulla Hocayev, *Materyaller...*, s., 85.

Tüm bu gelişmeler ileride ortaya çıkacak olan büyük olayların habercisi gibidir. Bir tarafta, Rusya'da Şubat İhtilali neticesinde kurulan geçici hükümet ile alt üst olan siyasi dengeyi tekrar sağlamaya çalışan Emîr, bir tarafta reformları gerçekleştirmek için Ruslar ile işbirliği yapmaktan çekinmeyen Yaşlar, bir tarafta ise reformları ve bu süreci ortaya çıkaran tüm gelişmeleri kendilerine tehdit olarak gören yönetici sınıf, diğer tarafta ise kısmen Ceditleri, ağırlıkta ise Kadimcileri destekleyerek ortada kalan halk vardır. Tüm bu kesimlerin kaderini belirleyecek olan olaylar çok kısa bir zaman diliminde ortaya çıkıp gelişse de sonuçları yıllarca bölge insanının hayatında derin izler bırakmıştır. Buhara tarihinde köklü değişimlere sebebiyet verecek olan olayların başlangıcında ilk adımı Emîr atmış ve merakla beklenen Islahat Fermanı'nı yayınlayarak süreci başlatmıştır.

Herkesi beklenti içine sokan Islahat Fermanı nihayet 6 Nisan 1917⁴⁷¹ yılında Alim Han, Kuşbegi Nasrullah, Rus temsilciler ve devlet ileri gelenlerinin hazır bulunduğu bir törenle ilan edilmiştir. Farsça kaleme alınıp Kazi Şerifcan tarafından okunmuş olan fermana şu ifadelerle yer verilmişti;

1- Tüm halkımızın yararını gözeterek, çoğunluğun rızası ve milletin talebi üzere başladığımız fermanı uygulayacağız ki, idaremizin ıslahatları ve düzeni sayesinde bozgunculuk hareketi ortadan kalsın.

2- Halkımıza duyurulur ki, ıslahat ile hükümet idarelerinde olacak değişikliklerin şeriata aykırı olmayacağı sebebiyle tüm halkımızın bu çalışmalara destek vermesini ümit ediyor, çalışmalarımızın ilim ve terakkiye katkı sağlayarak Buhara'nın aydınlık geleceğine vesile olmasını temenni ediyoruz.

3- Birinci işimiz, mahkemelerin haraç, zekât ve diğer padişahlık gelirlerinin ıslahı olup, sanayi ve ticarette bilhassa Rusya Devleti ile devam eden ticaretimize de ivme kazandırmaktır. Yöneticilerin ve memurlara

⁴⁷¹Bu tarih farklı kaynaklarda farklı farklı şekilde verilmiştir. Örneğin, Hocayev, *Materyaller..*, 28 Cemazeyilahir 1335 tarihini verirken, Ayni, *Materyaller..*, 27 Cemazeyilahir 1335 tarihini vermektedir. Muhammed Şarif Sadr Ziya, *Ruzname*, Yay. Haz. Adward A. Allworth, The Personal History of A Bukhara İntellektual , Brill Leiden – Boston 2004 eserinde, 29 Cemazeyilahir 1335 olarak verilmiştir.

muayyen bir aylık tayin edip, onların gayrı meşru işler yapmalarını engellemek için özel müfettişler tayin edilecektir.

4- Yöneticiler tarafından verilmekte ve alınmakta olan tüm hediyeler bundan sonra men edilmiştir. Her çalışma ve ıslahat ile ilim ve fenleri şeriata uygun yapmamız gereklidir.

5- Başkent'in gelişimi ve ıslahı için başkentte ikamet eden tüm milletlerin kendi aralarından açık fikirli ve meşveret sahibi olan adamlarını seçerek bir meclis kurulacaktır. Bu meclis başkentteki reayamızın asayiş ve menfaatleri için çalışıp başkent'in düzeni için çaba harcasınlar.

6- Devlet hazinesinin açılıp iç ve dış hesabının sınırlandırılması tarafımızdan gerekli görülmektedir.

7- Her fermanı, kararları, yapılmakta olan uygulamaları ve gerekli diğer işleri zamanında halka anlatmak için başkentimiz Buhara-i Şerif'de bir matbaa kurulup, halkın menfaatine dair haberler neşredilip halk bilgilendirilecektir.

8- Gelecekte yönetimimizin gerektiği kadar sınırlanıp her işin ittifak ve halkın meşvereti ile cari olmasını vatandaşımızın yararına gördüğümüz için bu hususta gerekli çalışmalar yapılacaktır.

9- Hamimiz olan Rusya'nın hürriyet ve eşitlik şerefine, hapishanemizde yatan tutukluları kendi ülkelerinin izni ile serbest bırakacağız.⁴⁷²

Islahat Fermanı'nın geneline bakıldığı zaman, monarşi ile yönetilen bir devlet için, meclis açılması ya da yönetimin yetkilerinin sınırlandırılması gibi maddeler radikal kararlar gibi gözükse de, ilgili maddeler bu meclisin nasıl çalışacağı, yetkilerinin neler olacağı, yönetimin yetkisinin sınırlanmasının nasıl yapılacağı gibi sorulara cevap veremediğinden dolayı somut olarak bir anlam ifade etmemiştir.

⁴⁷² Ayni *Materyaller...*, s. 159.

Ayrıca arlığın yıkılışı ile bozulan Rus – Buhara siyasi dengelerinin yeniden sağlanmasına yönelik, Ruslar ile ticaretin arttırılması ve Rus tutukluların serbest bırakılması gibi maddelerden de, Islahat Fermanı'nın hazırlanış amacının sadece ıslahat yapmaktan ibaret olmadığı, Rusya ile bozulan siyasi dengeleri tekrar kurmaya yönelik bir operasyon olduğu anlaşılmaktadır.

Tüm bu olumsuz yanlarına rağmen Islahat Fermanı'nı, Emr'in kendi yetkilerinin sınırlandırılmasını ve hazinenin kontrol edilmesini kabul etmesiyle bir iyi niyet, ilim ve terakkiye atıfta bulunup matbuatı serbest bırakıp Ceditlerin hareket alanı genişletmesi ve Emr'in Ceditçilik hareketine temelde karşı olmadığının ipuçları içermesi açısından da tarihi bir vesikadır.

İyi ya da kötü yönlerine bakılmaksızın ilan edilen fermanın nüshalarını, yayınlanmasının hemen ardından Registan meydanında okuyup halka açıklamaya alışan YB “Yaşasın Emr Alim Han” nidaları ile sevinçlerini ve heyecanlarını dile getirmişlerdir. Ortaya çıkan sevinç ve heyecanın etkisi ile Yaşlar şehrin değişik yerlerinde öbek öbek toplanmış halka fermanı açıklamaya çalışmışlardır. Konuşmaların sık sık alkışlar ile kesildiğ ve coşku dolu sahnelerin yaşandığı sıralarda, olayların Emr ve Yaşlardan sonraki aktörleri olan Kadimciler sahneye çıkmış ve yığınları uzaktan izleyip çevrelerine; “Müslümanlık bitti, devir Ceditler devridir, iş böyle devam ederse kötü. Bakalım Allah neler gösterecek” gibi ifadeler ile zaten var olan karşıt grubun harekete geçmesine zemin hazırlamaya çalışmışlardır.⁴⁷³

Şubat İhtilali ortaya çıktığı günden itibaren Yaşlar arasında gösteri düzenlenme fikri ortaya çıkmış ve süslü bayraklar hazırlamak suretiyle gösterinin yapılacağı günü tartışmalara rağmen beklemeye başlamışlardı. Bu süre zarfında gösterinin yapılması durumunda nerede yapılacağı ve ne surette hangi yollardan toplanacağı planları dahi yapılmıştır. Fakat karşıt grupların böyle bir harekete müdahale edeceği söylentileri ortaya çıkınca Yaşlar iki gruba ayrılmıştır. Birinci grup halkın bir araya toplanarak Emr'e ıslahat fermanı için teşekkür edilmesi ve böylece fermanın yürürlüğe girmesi

⁴⁷³ Ayni, *Materyaller...*, s. 161.

için manevi bir etki yaratılmasını, ikinci grup ise hükümetin fermanın yayınlanmasında fazla istekli olmadığını, eğer gösteri sırasında karşıtların müdahalesi ile bir kargaşa yaşanırsa hükümetin Kadimcileri tutarak tüm sorumluluğu Yaşlara atacağını ve ıslahat yolunu kapatacağını savunmuşlardır.⁴⁷⁴

Bu tartışmalar devam ederken tüm dengeleri alt üst edecek ve fırtına öncesi sessizliği bozup tüm grupların kaderini derinden etkileyecek olan gösterinin hazırlıkları hız kazanmaya başlamıştır. Çünkü aleni bir gösterinin yapılıp yapılmaması konusunda önceden beri süre gelen tartışmalar Fıtrat ve Osman Hoca'nın ısrarlı tutumları sayesinde bitirilmiş, gösterinin 8 Nisan da yapılmasına karar verilerek hazırlıklara başlanmıştır.⁴⁷⁵ Bu gösteri aslında ıslahat Fermanı'ndan ziyade Şubat İhtilali'nin ortaya çıkardığı heyecanın etkisi ile YB gizli olarak yürüttükleri faaliyetlerini artık açıktan yapıp gövde gösterisi yapma düşüncesinden kaynaklanmıştır.

Şubat İhtilali ve ıslahat Fermanı'nın ortaya çıkardığı heyecan ile tabiri caizse kazan gibi kaynamakta olan ve bir şekilde kendilerini ifade etme ihtiyacı duyan Yaşların hareketini doğal olarak hükümet de yakından takip etmiştir. Fakat hükümet yetkilileri olayları kontrol edecek adımlar atma yerine, kendi pozisyonlarını nasıl korurum telaşına düştükleri için olayları kontrol etme basiretinden uzak görünüyorlardı.

Örneğin Kuşbegi Nasrullah tıpkı bu makama gelmesine sebep olan Şii-Sünni olayları gibi bir olayın çıkmasından korkuyor, böyle bir kargaşanın kendisini koltuğundan edeceğini sanıyordu. Zira muhaliflerinin de böyle bir olayın ortaya çıkmasını fırsat olarak kullanacaklarını bildiğinden, bu gösteriye karşı bir tutum sergiliyordu. Nihayetinde 8 nisan 1917 Bereket Mağazası ve civarında toplanan gruplar kent merkezine doğru yürüyüşe geçmiştir. Gösteri bayraksız olarak başlamasına rağmen Nogay Sarayı mevkiine geldiklerinde

⁴⁷⁴Ayni, *Materyaller...*, s. 163

⁴⁷⁵Hayit'in, Feyzullah Hocayev, *Buhara İhtilali Tarihine Dair Materyaller*, Taşkent 1926 eserinden naklettiği bilgiye göre göstericilerin sayısı başlangıçta 1000 kişi olup, daha sonraki katılımlar ile bu sayı 7000'e çıkmıştır. Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 260.

bir grup gösterici kızıl bayrak açmıştır.⁴⁷⁶ Bunun üzerine kontrolden çıkan kalabalık, uyarılara rağmen daha önce toplanmış olan kızıl bayrakları alarak göstericiler arasına dağılmışlardır. Göstericilerin geçtiği yerlerde halktan da katılımlar olmuş, Buhara'daki Özbek, Tatar, Tacik, İranlı, Kafkaslı ve Yahudi gibi tüm etnik gruplar tek bir bayrak altında toplanmış gibi hareket etmişlerdir.⁴⁷⁷

Kızıl bayrakların açılması ve Buhara'daki tüm etnik grupların ortak bir şekilde hareket etmesi, Emîr'e karşı olmayan bu gösterinin "Yaşasın Emîr kurtarıcımız" sloganına rağmen, hükümet tarafından bir tehdit olarak algılanmasına sebep olmuştur. Tüm bu olumlu beyanlara rağmen göstericiler bir tehdit unsuru olarak algılanmıştır. Zaten Kadimciler de olaylardan hoşnut değillerdi ve uzaktan izledikleri olaya müdahil olmak için bahane arıyorlardı.

Zira Kadimcilerin başını çeken Burhaneddin ve devlet kademelerinde bulunan bazı görevliler, farklı begliklere mektuplar ve adamlar göndererek, tanıdıklarını meydana gelecek olaylara karşı hazırlıklı olmaya davet etmişlerdi. Yaşların gösterisi başladığı sıralarda Kadimcilerde toplanmaya başlamış bazı kişiler "Ey Müslümanlar din elden gitti, şeriat bitti. Eşleriniz yüzlerini açacak ve kızlarınızın namusuna tecavüz edecekler, tüm çocuklarınızı kafir yapacaklar. Ey iman ehli Müslümanlar! dinin imanının şeriatın muhafazası için gayret ediniz ve gazaya hazır olunuz. Ceditler bayrak açıp gittiler cenab-ı aliyi ortadan kaldıracaklar. Yollarına çıkan kadınların çarşafalarını çıkarmaktalar." gibi söylemler kullanarak halkı galeyana getirmeye çalışmışlardır. Kısa sürede bine yakın kişi toplanmış ve bu grup harekete geçtikten sonra yollarına çıkan dükkân ve esnafı da zorla

⁴⁷⁶Kızıl bayrak açılıncaya kadar bu yürüyüş siyasi açıdan nötrdür. Çünkü gösterideki amaç Emîr'e teşekkür edip yayınlanan fermanın uygulanmasını sağlamaktır. Fakat kızıl bayrağın açılması hareketi siyasi açıdan taraf haline getirmiş ve gösterinin Çarı tahtından eden Rusya'daki hareket ile aynı şekilde algılanmasına sebep olmuştur. Zaten kontrolsüz gelişen olayların çıkırından çıkması bu gelişme ile olmuştur. Çünkü taşınan pankartlarda tehdit gibi algılanan kızıl bayrak dışında İslahat Fermanına aykırı başka hiçbir slogan yoktu. Sloganlar; Yaşasın Emîr kurtarıcımız", "yaşasın hürriyet, anayasa , basın hürriyeti ve okulların bağımsızlığı" gibi ifadelerden ibaretti. Bkz., Hayit, *Türkistan Devletlerinin..*, s., 260.

⁴⁷⁷Ayni, *Materyaller..*, s, 165.

kendi gruplarına katmıştır.⁴⁷⁸ Ceditlerin istekleri Kadimciler tarafından dine karşıymış gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Yapılan propaganda öğlesine etkili olmuştur ki, çıkan olaylardan sonra Kagan'a sığınan Ceditçilerin yönetim ile bir anlaşma sağlanması için gönderdikleri elçilik heyeti halk tarafından linç edilmek istenmiştir. Halkın galeyana getirilmesinde dini duygular Kadimciler tarafından suiistimal edilmiştir. Olaylar sırasında Kazikelan ile görüşen Ceditçileri linç etmeye çalışan kalabalığa; "Ey Buhara ehli, emîrinizin azledilip ülkenize cumhuriyet ve hürriyet gelmesini istiyor musunuz" sorusuna, toplanan göstericiler; "Biz bunların hiç birini istemiyoruz, İslam ülkesinin hürriyete kavuşmasını istiyoruz. Muhammed dininden vazgeçmiş değiliz" diyerek cevap vermişlerdir.⁴⁷⁹ Oysa ki Ceditçiler İslam karşıtı bir mefkureye sahip değillerdi.

Buhara dahilinde birbirine karşı iki grup meydana gelip, olaylar bu noktaya ulaşınca Emîr, Yaşların dağıtılması emrini vermiştir. Askerlerin geldiğini gören bir kısım Yaşlar hemen kaçmaya başlamışlardır. Geri kalanlar da ya asker ve Kadimciler ile çatışmış ya da kaçmışlardır. Nitekim çatışanlar da kaçma yolunu seçerek bir kısmı şehrin muhtelif yerlerine dağılarak saklanmışlardır. Bir kısmı da Rus kontrolünde olan Kagana doğru kaçmışlardır. Bu olaydan sonra meydan Kadimcilere kalmış ve onlar da beş kişilik bir heyeti saraya görüşme için göndererek dağılmışlardır. Bu heyet sarayda bayrak açıp Emîr'e kaşı gelenlerin asi ve bunların katlinin helal, mallarının da mubah olduğunu ifade eden bir fetva hazırlamışlar ve bu fetvayı da müftülere imzalatmışlardır. Ayrıca YB'dan tutuklanacak olanların isimlerinin yazıldığı bir de liste hazırlanmıştır. Kuşbegi Nasrullah görevinden azledilerek Nizameddin Divanbegi kuşbegi ilan edilmiş ve Ceditçilerin malları müsadere edilmiştir.⁴⁸⁰

Bu şekilde sona eren gösteri Yaşlar ile hükümetin bir daha anlaşma zemini meydana getirmelerini imkânsız hale getirmiştir. Bu olaydan sonra her kesim kendi pozisyonunu almaya başlamış ve Buhara'daki bu kesimler

⁴⁷⁸ Ayni, *Materyaller.*, s 168.

⁴⁷⁹ Belcuvani, *a.g.e.*, s. 48.

⁴⁸⁰ Ayni, *Materyaller.*, s. 171. Belcuvani, *a.g.e.*, s..50.

arasında kesin ayrışmalar yaşanmaya başlamıştır. Fermanın uygulanma şansını ortadan kaldırdığı gibi hükümetin tamamıyla Kadimciler ile iş birliği içine girmesine ve Yaşları ortadan kaldırılması gereken bir grup olarak algılanmasına neden olmuştur. Öte yandan barış umudu kalmayan Yaşlar da tüm güçlerini Emîr'i devirmeye ve Ruslar ile iş birliği yapmaya yönelmişlerdir. Böylece mevcut dengeler bozulmuş ve yeni saflar ve birliktelikler kurulmuştur ki Buhar Hanlığı'nın bundan sonraki kaderini bu yeni oluşan konjonktür belirleyecektir.

Yaş hareketi Buhara'dan sürüldükten sonra siyasal anlamda örgütlenmeye çalışmıştır. Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığını kazanmasına sebep olacak Yaş - Rus ittifakından sonra Feyzullah Hoca hareketin liderliğine getirilmiştir. Daha önce kurulmuş olan gizli komite yerine Feyzullah Hocayev başkanlığında bir ihtilal komitesi meydana getirildi. Bu komite amaçlarına ulaşmak için Ruslar ile temas kurmuş ve propaganda çalışmalarına hız vermiştir.⁴⁸¹

3.2.4. Yaş Buharalılar Hareketinin Islah Edilmesini İstedikleri Kurumlar ve Bu İsteklerini Buhara Islahat Layihası Adı Altında Yayınlamaları

Bu tarihten sonra siyasi parti şeklinde çalışmalar yürüten YB 1918 yılında bir layiha neşrettiler. Bu layiha YB'nin amaçlarını ve taleplerini göstermesi açısından önemli bir belge niteliğindedir.⁴⁸² Bir parti programı niteliğinde olan bu layihada ıslahat yapılmasını istedikleri alanları ayrı başlıklar altında ele alarak, yapılmasını istedikleri ıslahatları dile

⁴⁸¹ Hocayev, *Materyaller..*, s. 124.

⁴⁸² YB parti programı niteliğinde olan bu layiha arap harfleri ile 1918 yılında basılmıştır. YB komitesi bu layiha için bir komisyon kurarak komisyon başkanlığına Buhara'daki Ceditçilik hareketinin ideologu Abdurrauf Fıtratı getirmiştir. Fıtrat bu layihayı 1918 yılında tamamlayarak komiteye sunmuş komitenin onayından sonra çoğaltılarak parasız olarak dağıtılmıştır. Bu layiha Ceditlerin genel anlamda hedeflerini belirleyen bir program niteliğinde olduğu için önemli bir kaynak niteliğindedir. Orijinal metni Semerkand'daki Tarihi Arkeoloji Müzesinin Belgeler bölümünün yer almaktadır. Layiha hakkında daha fazla bilgi ve orijinal metni için Bzk, B.A. Abdulhalimov, *Buhara Islahat Layihası*, ÖRFA Abu Reyhan Biruni Şarkşınaslık Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Taşkent 2005.

getirmişlerdir. YB hareketinin amaçlarını ortaya koyması açısından bu layihada talep edilen istekler aşağıda özetlenmeye çalışılmıştır.

Buharadaki Araziler:

Buharadaki bütün ekili araziler üç türlü olsun. Vakıf yerleri, Mülki Hor⁴⁸³ yerler ve Mülki Hirac⁴⁸⁴ yerleri. Vakıf yerleri için ayrı bir kurum kurulsun. Mülk Harac olan yerlerin kaydı çıkarılsın. Bu topraklardan vergi alınsın. Her vilayet beş on aksakallığa ayrılıp aksakallar bu toprakları kayda geçirsın ve vergilerini bu kayıtlara göre toplayan aksakallar topladıkları vergiyi beglere versin. Beglerde ellerindeki kayıtlara göre topladıkları vergiyi merkezi hükümete göndersin. Sadece ekilen arazilerden değil ekilmeyen arazilerden de vergi alınsın. Fakat susuz olan tarlalar istisna tutulmalıdır. Savaş esnasında ve şahsi eşyalardan alınan vergiler tamamen kaldırılsın. Su işleri düzenlenip Mirabalar istedikleri gibi su satamasın. Herkesin su hakkı daha öncesinden belirlensin. Devlet adamları ve emirlere ait olan yerler için halk çalıştırılmasın, sadece su işleri için angarya olsun. Buhara'nın su sorunu Amuderya'dan su getirilerek çözülsün. Çiftçilere musallat olan tefecilik yasaklanarak, çiftçileri ihtiyaç duydukları para devlet tarafından verilsin. Çiftçiler ihtiyaç duydukları parayı verebilmek için Buhara'da bir ziraat bankası kurulmalıdır. Vilayetlerde de bu bankanın bir şubesi açılsın. Tarım makinaları ile çalışmak kolay olduğu için bu makineler getirilip çiftçilere dağıtılsın ve kullanımı öğretilsin. İşsiz güçsüz toprağı olmayanlara sahipsiz topraklar dağıtılsın. Zırlat okulları açılsın. Tüm bu işler ile sadece kuşbegi ilgilenemez. Bu nedenle hükümette bir tarım bakanlığı kurulsun ve bu ileri o bakanlık yürütsün.

Bu talepler toprak sistemini düzenleyip teknolojik gelişmeleri Buhara'ya getirmeyi amaçlayan ve tarım bakanlığı ile ziraat bankası sayesinde çiftçileri kalkındırmayı hedefleyen Buhara Hanlığı için olumlu taleplerdir. Taleplerin geneline bakıldığında gelişen dünyaya paralel olarak

⁴⁸³Vergiden muaf Emîre ve yüksek rütbeli memurlara ait olan arazilerdir.

⁴⁸⁴Özel mülk olup hazineye vergi veren arazilerdir. En fazla olan ve hazineye en fazla vergi ödeyen araziler bunlardır.

yeni taleplerin dile getirildiği gözden kaçmamaktadır. Özellikle banka ve bakanlık talepleri, Ortaçağ kaideleri ile yönetilen devletin artık modern devlet anlayışına geçmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Vakıflar:

Vakıf yerleri için ayrı bir kurum kurulsun. Vakıf yerleri ıslah edilip gelirleri yerinde kullanıldığı takdirde, eğitim açısından Buhara birçok Avrupa ülkesinden daha üstün duruma gelir. Fakat şimdi en düzensiz, israfli ve bozulmuş işlerimiz vakıf işlerimizdir. Buhara'da bir Vakıf Bakanlığı açılsın. Tüm vakıflarla bu bakanlık uğraşsın. Kapanmış vakıflar şeriata uygun olarak ıslah edilsin. Vakıf gelirleri ayrı bir hazineye toplansın ve bu paralar işletilip yeni hastane, okul cami, kütüphaneler ve aşevleri yapılsın. Ayakta olan vakıflar da bu bakanlığın kayıtlarına alınsın ve idare edilsin.

Vakıfların ıslah edilmesi ve bir bakanlığın kurulmak istenmesi Buhara gibi vakıfların çok olduğu bir ülke için hayati bir önem arz etmektedir. Medreselerin sahip oldukları vakıfların bozulmasından sonra gerilediği düşünüldüğünde bu tespitler önem arz etmektedir. Fakat vakıfların mallarını kiralayarak bozulan vakıf sisteminden rant sağlamaya çalışanlar, yenilik taraftarlarının faaliyetlerine muhalif olacağından, bu talepler olumlu talepler olsa da YB hareketine karşı muhalefetin artmasına neden olmuştur.

Askerlik:

Rusya ile yapılan anlaşma gereği Buhara'nın 12 bin asker besleme hakkı vardır. Hükümet bu anlaşmadan yararlanarak bu güne kadar asker sayısını arttırabilirdi. Fakat yöneticilerimiz bunu düşünmediler. Şimdi hükümet asker sayımızı 12 bine çıkarmalıdır. Fakat askerler zorla temin edilmemeli, askerlik görevi umumileştirmelidir. Şehzadeler ve ilim ehli istisna olmak kaydıyla halktan 22 yaşını tamamlayan sağlıklı gençler 2 yıllığına askerliğe alınsın. Askere alınanlar bu iki yılda askeri eğitimlerini aldıktan sonra görevi bitenler yenileri ile değiştirilsin. Buhara ve diğer vilayetlerde askerler için

kışlalar kurulsun. Bu kışlalarda cami ve okul yapılsın. Okuma yazma bilmeyen askerlere eğitim verilsin. Askerlere tek tip kıyafet giydirilip eğitilmiş komutanlar atansın. Bizde eğitilmiş komutan olmadığı için Müslüman ülkelerden komutanlar getirilsin. Daha sonra Buhara'da askeri okullar açılsın. Okullara Müslüman hocalar atansın. Askerler için hastane, eczane ve karakollar kurulsun, askerlerin yemekleri ile süvarilerin yem ihtiyacı devlet tarafından karşılansın. Bu askerlerin tüm ihtiyaçları karşılandıktan sonra askerler bir miktar maaş bağlansın. Tüm bu işleri yürütecek bir Ordu Bakanlığı kurulsun.

Askerlik ile ilgili dikkati çeken en önemli talepler askerliğin 2 yıllık süre içinde vatan görevi sayılması ve açılan askerlik okullarında Müslüman öğretmenlerin ders vermesi talepleridir. Bu şekilde gücünü halktan alan milli bir ordu kurulmaya çalışılmıştır. Müslüman öğretmenlerin istenmesinin sebebi de, Rusların bu okullara gönderecekleri öğretmenler sayesinde orduyu kontrolleri altına alma ihtimali içindir. Paralı askerliğe dayanan ve yozlaşan askerlik sisteminden çıkarları olan kesimlerin bu talepleri hoş karşılamayacağı tahmini zor bir durum değildir. Osmanlı'daki yeniçerilerin askeri ıslahatlara karşı çıkması gibi Buhara'daki askeri çevrelerin Ceditçilere muhalefet göstermesi devletin geleceği için hayati önem taşıyan bu ve benzer taleplerin muhalefet ile karşılaşmasına neden olmuştur. En azından bu çevreler YB grubunu desteklemek yerine karşı çıkmışlardır. YB hareketinin halk tarafından tam destek bulamamasında eski düzenin devamını isteyen çevrelerin etkisi oldukça fazladır. Örneğin ileriki konularda değinilen Kadimcilerin, Ceditçileri kendilerine tehdit unsuru olarak görmelerinin temelinde bu durum yatmaktadır.

Maliye işleri:

Dünya'da Buhara hazinesi kadar düzensiz idare edilen başka bir hazine yoktur. Hazineye hangi kanallar ile ne kadar para geldiği, ya da hangi yollarla ve kimler tarafından kullanıldığını kimse bilemez. Hazine işlerini bir

düzene sokmak gerekir. Buhara’da bir Maliye Bakanlığı açılsın. Vergi ve zekat gelirleri bu bakanlığa bağlansın. Memleket dışından mal getirenlerden alınmamasına karşın ülke dahilindeki tüccarlardan belli miktarda vergi alınsın. Alınan vergilere karşılık makbuz verilsin. Ayrıca bir hazine müdürü tayin edilsin. Hazine müdürü Emîr’in masraflarını kontrol ederek bu parayı maliye bakanlığından istesin. Maliye bakanlığı masrafları kontrol edip halka hesap versin.

İleriki konularda irdeleneceği gibi, hazinesindeki para miktarı ve nerede saklandığı kesin olarak bilinmeyen, hazinenin kaydının ancak 1917 yılında çıkarıldığı bir ülkede bu teklifler çok yerinde taleplerdir. Ülke bu şekilde yönetildiği takdirde yapılacak olan reformlar için ihtiyaç duyulan para, hazineden rahatlıkla karşılanabilirdi. Çünkü Rusların talan ettiği hazine Buhara gibi bir ülke için oldukça iyi sayılan bir meblağdaydı.⁴⁸⁵

İç İşleri:

Memleket işlerini yürütmek üzere İçişleri Bakanlığı kurulmalıdır. Ülke, başlarına bir Beg atanan 10 Kurgan’a, kurganlar da başına İlbegi atanan İlbegliğine bölünsün. İlbeglikleri de 10 Tuman’a bölünsün. Bunların da başına bir Tumen Beg’i atansın. Tumen beglerine aksakallar ve imamlar yardımcı olsun. Aksakallar halk tarafından seçilsin. Bu birimler içişleri bakanlığına bağlanarak bu görevlere atamayı Emîr onayı ile içişleri bakanı yapsın. Bu birimlerdeki polis müdürlerini ise bakanlık atasın. Atanan görevliler mahkemelere karışmasın. Sadece çıkan kararları uygulasınlar. Hükümet işlerini idari zincire göre halka bildirsinler.

Bu taleplerin içinde en çok dikkat çeken talep mülki idare amirlerinin yargıya karışmamasını engelleyici taleplerdir. Hukukun üstünlüğü ve bağımsızlığı modern devlet anlayışı ile uyuşmakta, dile getirilen talepler ile bozulan adalet sisteminde demokratik değişiklikler dile getirilmektedir. O

⁴⁸⁵Buhara’nın hazinesi hakkında bkz. Kahraman Recebov, “Buhara Altınları Hakkında Yahud Ortak Frunze İşi”, *Buhara Mevcleri*, San 1,Yıl 2001, s. 26.. Nurettin Hatunoğlu, “Buhara Hanlığı’nın Son Emîri Alim Han’ın Vasiyeti ve Hazinesi”, *TDAV Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 254 Şubat 2008, s., 47-53. Nasrullah Naimov, *Emîrning Hazinesi*, Buhara 1995, s. 25-33.

dönemin Buhara'sında bu talepler çok ileri seviyede taleplerdir. Diğer konularda olduğu gibi bu alanda da ülkeyi yönetip yargıya müdahale edebilen çevreler Yaşlara tavır almıştır.

Şer'i Mahkemeler:

Adliye Bakanlığı adı altında bir bakanlık kurulup bu bakanlığa fıkıh ve şer'i kanunları bilen birisi adliye bakanı olarak atansın. Buhara merkezinde iki ya da üç tane kadı olsun. Yargılama işini bakan değil bu kadılar yapsın. Ülkenin diğer idari birimlerine kadılar bu bakanlık tarafından atansın. Bu her kadının yanında ikişer müftü bulunsun halkın tüm sorunları bu mahkemelerde görülsün. Şer'i mahkemelerin üzerinde bir İstinaf Mahkemesi (Yargıtay) kurulsun. Hakimler hazineden maaş alsınlar ve mahkemeye çağrılanlar mektupla çağırılsın. Mahkeme işlemlerinden para alınsın, fakat bu paralar hazineye aktarılsın.

Zaptiye işleri:

Buhara'nın güvenliliğinden sorumlu Mirşeblik bakanlık makamı ile temsil edilerek unvanı Zaptiye Bakanlığı olsun. Şehre polis çıkarmak ve güvenliği sağlamak bu bakanlığa ait olsun.

Yollar ve Madenler.

Ülkedeki karayollarının ve demiryollarının yapımı, tamiri ve madenlerin çıkarılıp işletilmesi, kurulacak olan Yol ve Maden Bakanlığı tarafından yapılsın.

Harici İşler:

Rusya ve diğer devletler ile ilişkilerimizi düzenleyen bir bakanlık kurulsun. Dışişleri bakanı bütün vezirlerin reisi olsun.

Maarif İşleri:

Memleketin her tarafında masrafları hazine tarafından karşılanmak üzere iptidai ve yüksek okullar açılsın. Bu okullara öğretmen atamak,

okulların programını teftiş etmek hülâsa hazine tarafından açılan tüm okulların işlerini yürütmek üzere Maarif Bakanlığı kurulsun. Bu okulların dışında isteyenler okul açabilmelidir. Bu okulları bitirenlere maarif bakanlığının talim heyeti tarafından liyakatlerine diploma verilsin.

Bakanlar Kurulu:

Yukarıda sayılan bakanlıkların her birinin yanında kendimizden görevliler yetişinceye kadar Müslüman bir danışman olsun. Bu bakanlar toplanarak iş yürütsünler. Bakanlar bu kurul ile anlaşarak iş yapsın. Kendi başlarına hareket etmesin. Görevine son verilen bakan emîrin onayı, dışişleri bakanının teklifi ile seçilsin.

Belediye Meclisleri:

Her şehirde yol, piyasa ve benzeri işleri düzenleyen bir meclis olsun. Bu kişiler halk tarafından seçimle başa gelsin.

Bu layihada dile getirilen talepler, devlet sisteminde köklü değişiklikler meydana getirecek kadar önemli ve devleti dönemin şartlarına göre yeniden düzenleme ihtiyacını ortaya koyan haklı taleplerdir. Fakat bu layihada Emîr'in ve Emîrlik yönetiminin nasıl olacağına dair bir görüş olmadığı için, layiha bu yönü ile önemli ölçüde eksik kalmıştır. Layihadaki bakanların emîrliğin onayı atanması gibi ipuçlarından Emîrlik sisteminin kaldırılmasının düşünülmeyeceği anlaşılmaktadır. Meclisten ve bakanlıklardan bahsedilmesine karşın bu meclisin nasıl seçileceği hususunda herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Talepler genel olarak değerlendirildiğinde Yaşların meşruti yönetim tarzına benzer bir yönetim tarzı istedikleri anlaşılmasına rağmen Emîr'in görev ve sorumlulukları ile herhangi bir ifade kullanılmamıştır.

YB tarafından dile getirilen talepler, devletin zamanın şartlarına uyumlu bir yönetim anlayışı ile yönetileceğinin ipuçlarını vermektedir. Bu hali ile YB Emîrlik yönetimine ve devlete düşman gözükmemektedir. Fakat getirilmesi düşünülen köklü değişiklikler emîrin dışındaki idareci kadroları ve bu düzenden beslenen diğer grupları rahatsız edecektir. Bu gruplar Yaşlara çıkarları için karşı olduklarından halkı yanlarına çekebilmek için dini duyguları

suiistimal etmişler, Yaşlara kafirlik yaftası yapıştırılarak bu reformlardan en fazla yarar sağlayacak olan halkı manipüle etmişlerdir.

Aslında Emîr bu talepleri kabul etmekten çok uzak değildir. Yani fikri açıdan Yaşlar hareketi ile ortak hareket edip asıl düşman olan Ruslara karşı ortak mücadele edilebilirdi. Fakat değişimin sebep olduğu psikolojik korku ve eski düzenin değişmesi ile kaybedilmesinden korkulan kazançlar olayları farklı noktalara taşımıştır. Alim Han'ın Yaşların talebine fikren fazla uzak olmadığını ortaya koyan gelişmelerde olmuştur. Örneğin mart ayında Emîr'e karşı yürütülecek olan harekatta Yaşlar yukarıdaki taleplerin benzerlerini barış şartı olarak Emîr'e bildirecekler, Emîr de bazı şartlar ile bu talepleri kabul edecektir. Emîr, şartların ferman ile duyurulmaması, gösteri yapılmaması, ve Rus askerlerinin Buhara'ya girmemesi gibi haklı şartlar öne sürünce bu sefer de YB anlaşmaya yanaşmamıştır.⁴⁸⁶ Çünkü bu noktadan sonra işin içine Ruslar müdahil olmuş, Buhara'yı ilgilendiren dahili bir sorun uluslar arası soruna dönüşmüştür. YB sorunun çözümünü Emîrlik yönetiminin ortadan kaldırılmasında görmeye başlamışlardır.

4. BUHARA HANLIĞI'NIN BAĞIMSIZLIĞINI KAZANMASI

Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığını kazanması Bolşeviklerin YB'lar ile ortaklaşa giriştikleri bir saldırının başarısızlığa uğramasından sonra olmuştur. Bu süreçte Bolşeviklerin Taşkent'teki yönetimi ele geçirmeleri ve Yaşların Bolşevikler ile işbirliği yapmaları önemli rol oynamıştır.

4.1. Savaş Öncesi Ortaya Çıkan Gelişmeler

Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığını kazanmasında Rusya da Birinci Dünya Savaşı'nın sebep olduğu Bolşevik İhtilali'nin ve Ceditçilik hareketinin önemli rolü vardır. Rusyalar, Buhara Hanlığı'nı daha önce ilhak etmeyi

⁴⁸⁶ “Buhara Vakaları”, *UT*, S. 79, 6 Nisan 1918.

düşünmüş, fakat meydana gelen gaileler ve Rusların Hindistan'a yaklaşmasına karşı çıkan İngilizlere karşı yürütülen denge politikası yüzünden bu düşüncelerini ertelenmek zorunda kalmışlardı.

Ocak 1910 yılında Buhara'da ortaya çıkan mezhep ihtilafları Rusların Buhara'yı ilhak meselesini tekrar gündeme getirmelerine sebep olmuş, 28 Ocak 1910 tarihinde St. Petersburg'ta toplanan kabine Buhara'nın ilhakını görüşmüş, fakat bu hususta uygun zamanın daha gelmediği görüşü ile ilhak meselesi ileri bir tarihe tehir edilmiştir. 1913'de ve 14 Haziran 1914 yıllarında da parlemanto Buhara'nın ilhak meselesini görüşmüş fakat I. Dünya savaşının başlaması ile bu mesele çözülememiştir.⁴⁸⁷

İşgal konusu medyada da tartışılmış ve işgalin gerekçeleri açıklanarak olası işgal hareketinin gerçekleşmesi için uygun zemin hazırlanmaya çalışılmıştır. Yeni Zaman ve Orta Asya dergilerinde çıkan yazılarda Buhara Hanlığı'nın Rusya ile Afganistan arasında yapılması gereken doğrudan ticarete engel olduğu belirtilmekte ve aldığı gümrük vergileri ile Rus ticaretine zarar verdiği vurgulanarak işgal edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu iddialara cevaben Gıyaseddin Hüsni adında birinin kaleme aldığı yazıda da Afganistanın Buhara ile din kardeşi olduğu Rus vatandaşlarının bu ülkede serbestçe dolaşmadığı fakat Buharalı tüccarlar sayesinde Rus mallarının bu topraklara girebildiği vurgulanarak işgal hareketlerinin İslam alemini Rusya'ya karşı kıskırtacağı dile getirilmiştir.⁴⁸⁸

Buhara'nın tamamıyla işgal edilmesi Rus yöneticilerinin gündeminden hiçbir zaman düşmemiştir. Rus İngiliz rekabetinin bir eseri olan yarı bağımsız Buhara Hanlığı, Rusya'nın Afganistan ile doğrudan ticareti ve Hint Denizi'ne ulaşmasında bir engel teşkil ediyordu. Rusya Buhara'yı Hokand Hanlığı gibi tamamen ortadan kaldırıp bir vilayeti yapmak için askeri ve siyasi güce de

⁴⁸⁷XX Yüzyılın başlarından beri Rus yöneticilerinin arasında Buhara Hanlığı ile ilgili şu görüş hakimdir. "Unutmamak gerek ki, buhara er-geç siyasi bağımsızlığını kaybedecektir. Rusya'nın kırk yıldan daha fazla bir süre buhara üzerinde yürüttüğü siyasi himaye, buhara halkının Rusya ile kaynaştırılması için gereken şartları yeterince hazırlamıştır. Buhara'nın Rusya'ya katılıma zamanının geldiği, atık anlaşılmalıdır". Bkz. Hayit. *Türkistan Devletlerinin...*, s. 174.

⁴⁸⁸ÖRMDA, Fond I, Yığma Cild 27, İş 676 (1882-1916 Yıllar). Rusça kaleme alınan Buhara başlıklı bu belgede iddialara cevap veren Gıyaseddin Hüsni'nin yazısının hangi yayın organında çıktığına dair bir bilgi verilmemiş sadece karşılıklı iddialar rapor haline getirilmiştir.

sahipti. Fakat İngiliz faktörü böyle bir dengenin kurulması zaruriyetini ortaya çıkarmıştır. Tüm bu tartışmalar devam ederken hem Rusya'nın hem de Buhara'nın kaderini derinden etkileyecek olan I. Dünya Savaşı başlamış ve Ruslar niyetlerini bir kez daha ertelemek zorunda kalmışlardır. Meydana gelen gelişmeler umulanın aksine Buhara Hanlığı'nın tam bağımsız olmasına yol açmıştır.

Gerek I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı zor şartların Rusya'daki dengeleri alt üst etmesi, gerekse eğitim ve kültür temelli ıslahatlar düşüncesi ile ortaya çıkan Ceditçilik hareketinin YB adı ile siyasi bir harekete dönüşmesi, ve bu iki unsurun birleşerek Emîrlik yönetimine son vermek için işbirliği yapması, Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığına kavuşmasına neden olmuştur. Mezkur işbirliğinin ortaya çıkmasında Rusya'da meydana gelen Şubat İhtilali'nin de önemli bir yeri vardır.

Şubat İhtilali'nden sonra Türkistan topraklarındaki aydınların siyasi faaliyetleri hız kazanmasına karşın Buhara'daki aydınlar Rusya genelindeki bu faaliyetlere fazla ilgi göstermediler. Çünkü Kazan, Kırım, Taşkent ve Kafkasya gibi doğrudan Rus Devleti'ne bağlı olan bu topraklarda yaşayan aydınların Ruslara karşı milli nitelikli siyasi hareketlere hız vermesine karşın, Rusya'ya doğrudan bağlı olmayan Buhara topraklarındaki aydınlar Ruslardan ziyade Emîrlik yönetimine karşı faaliyetlerine hız vermeye başladılar. Böylece I. Dünya Savaşı sırasında meydana gelen olaylar Yaş Buharalılar hareketini bir eğitim ve kültür hareketi olmaktan çıkarıp Emîri hedef alan devrimci bir harekete dönüşmesine neden oldu ki, bu tarihi yani 27 Şubat (12 Mart) 1917 tarihini, Yaş Buharalılar hareketinin ihtilalci safhasının başlangıç tarihi olarak kabul etmek, yanlış bir yaklaşım olmayacaktır.

Çünkü bu İhtilalin ortaya attığı özgürlük ve eşitlik gibi kavramlar Yaşların mücadelelerinin gayeleri ile uyduğuundan, Yaşlar hareketini kolayca etkilemiş ve Yaşların zamanla bu İhtilalin rüzgarına kapılıp başlangıcından farklı bir şekle bürünmesine neden olmuştur. Bu yönleri ile ihtilal Yaşlar hareketi için bir dönüm noktasıdır. Örneğin Abdullah Bediri ismindeki bir

ceditçi tarafından yazılan ve 1919 yılında Yaş Buharalılar komitesi tarafından yayınlanan bir kitapçıkta, Rusya'daki devrime atıfta bulunarak aynı devrimin Buhara'da da gerçekleşmesi gerektiği savunulmuştur. Yaşların söylemlerinin sertleşmesini ve sınıfsal farklılıklardan bahsedilmesini göstermesi açısından bu eser çarpıcı bir örnektir.

Yaş Buharalılar kimler? Adlı kitapçıkta şu ifadeler yer verilmektedir: “Biraderler şu iki yıl içinde meydana gelen olaylardan haberiniz var. Rus halkı kendi zalim padişahlarını tahttan indirip memleket idaresini kendi ellerine aldılar. Rusya halk tarafından seçilen yöneticiler tarafından idare edilmektedir. Hâlihazırdaki halk hükümeti ülkeyi adalet ve doğruluk üzere yöneterek, tüm zavallılar ile ezilmişleri ve bunların haklarını korumaktadırlar. Şimdi biz Buharalılar da Ruslar'dan ibret alıp kendi memleketimizde böyle bir idareyi kurabilmek için tereddüt etmemeliyiz. Bu işi yapmak için uğraşan ve tereddüt etmeyen kişiler yani Yaş Buharalılar'a bel bağlayıp onlara yardım etmek gerekir. Onların amaçları gerçekleştikten sonra halihazırda kanlarımızı içip etlerimizi yiyenlerin zulmünden kurtulacağız.”⁴⁸⁹ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere YB'nin birinci öncelik olarak Alim Han'ı devirmeyi amaçlamaktadırlar ve bu mesele üzerine odaklanmışlardır. Bu yönü ile YB hareketi Türkistan'da görülen genel manadaki Ceditçilik hareketinde özel bir yere sahiptir.

Geçmiş konularda ifade dildiği üzere, Şubat İhtilali'nden ve Emîr'in yayınladığı İslahat Fermanı'ndan ilham alan Yaşlar, Buhara kent merkezinde bir gösteri düzenlemiş, gösteride Emîri öven sloganlar olmasına rağmen bazı grupların kızıl bayrak açması Yaşların Emîr ve Kadimciler tarafından tehdit olarak algılanıp silahlı birlikler vasıtasıyla dağıtılmalarına yol açmıştır. Bu

⁴⁸⁹ Abdullah Bediri, *Yaş Buharalıklar Kimler*, Moskova, Yaş Buharalıklarning Moskov Kemiteti Yayınları, 1919, s., 7-8. Çıkan İhtilalin Ceditleri etkilemesine bir örnek de Uluğ Türkistan gazetesinde yayınlanan bir yazı dizisinden verilebilir. “İngiliz ve Rus rekabeti sayesinde yarı bağımsız olarak kalmayı başaran Buhara'da bu inkılaplar acaba İhtilalin etkisi ile diğer milletler gibi bağımsızlık hareketine girişecek mi? Buhara bu fırsattan istifade edebilecek mi? Hor görülen halk Buhara Hükümetinden bin kat daha güçlü olan Nikola Hükümeti'nin ortadan kaldırılışından ibret alıp Hanlık yönetimine karşı harekete geçecek mi? Dayak ve baskı Hükümetinden kurtulma çarelerine bakacak mı.....?” Sorularına cevap aranan bu yazıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Rusya'da çıkan ihtilaller Emîrlik karşıtı cephenin güçlenmesine neden olmuş bu da Yaş Buharalılar hareketinin siyasallaşmasına neden olmuştur. Bkz., *Uluğ Türkistan*, 12 Ocak 1917.

olaydan sonra Emîr ve Kadimcilerin Yaşlara karşı tavırlarının sertleşmesine karşılık, Yaşların da öteden beri var olan muhalefetlerinin sertleşmesine ve Emîri devirmek için yabancı bir güç ile işbirliği yapmasına neden olmuştur.

Gösteri sırasında dağıtılan Yaşların büyük bir kısmı çoğunlukta Rusların bulunduğu ve Rus komiserliğinin de bulunduğu Kagan'a kaçmıştır. Şehirde saklananlar da bir süre sonra gizlice Kagan'a geçerek burada Şura-i İslam adında bir teşkilat meydana getirmişlerdir. Bu teşkilatın birinci görevi tutuklanan Yaşların kurtarılması olup bu iş için başvurabilecekleri tek mercii de Rus elçiliği idi ki, onlar da bu şekilde davranarak Rus elçiliğinden tutuklu Yaşların serbest bırakılması için Buhara yönetimine baskı yapmalarını istemişlerdir.⁴⁹⁰ Olayların bu şekilde gelişmesi Yaşlar ile Rusların ortak hareket etmesine zemin hazırlayarak Buhara Hanlığı'nın kaderinin değişmesini sağlayan olayların da temelini atmıştır. Buhara cephesinde bunlar yaşanırken Rusya cephesinde de siyasi manada önemli gelişmeler meydana gelmiştir.

Buhara Hanlığı'nın ihtilalden sonraki kaderini büyük ölçüde etkileyen merkez Moskova'dan ziyade Taşkent olmuştur. Çünkü Buhara'ya yönelik askeri ve siyasi harekâtların hareket noktası Türkistan Genel Valiliği'nin merkezi olan Taşkent şehri olmuştur. Bu nedenle Taşkent'te meydana gelen siyasi gelişmeler, Buhara Hanlığı'nın kaderi açısından Petesburg ya da Moskova'da meydana gelen olaylar kadar ehemmiyet kesp etmiştir.

Şubat İhtilali sonrası kurulan geçici hükümetin Taşkent'te yönetim alanında yaptığı ilk teşebbüs, Türkistan Genel Valisi Kuropatkin'in tutuklanarak yerine, Sadri Maksudi, Muhammed Tanışbayev gibi Türklerin de bulunduğu ve başkanlığını Şçepkin'in yaptığı 9 üyeli Geçici Hükümet Komitesi'ni atamasıdır. 7 Nisan 1917 yılında atanan komite üyeleri ve başkan kısa bir süre sonra görevden alınarak yerine V.P Nalivkin başkanlığında yeni bir ekip atanmıştır. Bu karışıklıklara ek olarak Taşkent'te yaşayan Ruslar siyasî teşkilatlarını oluşturarak, üç gruptan oluşan Rusları, İşçi, Asker ve Köylü Temsilcileri Sovyeti adı altında birleştirdiler. Bu iki gruplar arasında

⁴⁹⁰ Ayni, *Materyaller...*, s. 194.

tıpkı Rusya'da olduğu gibi siyasi mücadele yaşanmış, Bolşevik İhtilalini takiben 11 Kasım'da F. İ. Kolesov liderliğindeki Rus komünistleri Taşkent'teki iktidarı da ele geçirmişlerdir. Böylece Türkistan Sovyet Komiserliği ilân edilmiştir.⁴⁹¹

Taşkent'te komünistlerin iktidarı ele geçirmesinin Rusya'daki genel durum ile yakın ilgisi vardır. Şubat İhtilali sonucu kurulan geçici hükümet ömrünü yaklaşık bir yıl gibi kısa bir süre zarfında tamamlayarak yerini Ekim İhtilali ile kurulan Bolşevik Hükümetine bırakmıştır. Lenin, burjuva zihniyetiyle iş görmek isteyen geçici Hükümetin ne ilkelerine ne de yönetimine güvenilmeyeceğini öne sürerek devrimci bir programla ortaya atılmış, 6 ekimde başkentte Bolşevik askeri komite liderleri yönetiminde giriştikleri bir ayaklanma sonunda kimi hükümet ileri gelenlerini tutuklayarak iktidarı ellerine geçirmişlerdir.⁴⁹²

Bu değişiklik Rusya'daki herkes tarafından kabul görmeyerek, geçici hükümet sırasında da var olan ayrılıkların su yüzüne çıkarıp çatışma ortamının çıkmasına neden olmuştur. Fikir ayrılıkları yüzünden Rusya'da iç savaş şeklinde patlak veren bir iktidar mücadelesi yaşanmaya başlamıştır.⁴⁹³

Çarlığı sona erdiren bu ihtilalci olaylar Buhara Hanlığı'ndaki Yaşlar grubunu da fikri manada etkilemiştir. Özellikle gösteri sonrası Yaşların büyük bir kısmının Buhara'dan sürülerek Taşkent'e gitmek zorunda kalmaları ile monarşik Emîrliğin, devrimin eşitlik ve özgürlük kavramlarının doğal düşmanı olması, Yaşlar grubunun ihtilalci gruplardan etkilenmesini kolaylaştırmıştır. Buhara'da bir işçi sınıfının olmamasına rağmen ihtilalci hareketlerin taraftar bulması, Yaşların sınıf mücadelelerinden ziyade Emîri devirme isteğine yoğunlaşmasından kaynaklanmıştır.

Oysaki ihtilalin eşitlik ve adalet söylemlerine rağmen Rusların Türkistan halkına bakışında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Örneğin, 17 Nisan 1917 tarihinde Türkistan Müslümanları Kongresi'nde Türkistanlıların,

⁴⁹¹Erşahin, *a.g.e.*, s. 93.

⁴⁹²Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi, Cilt IX*, Ankara, TTK Yayınları., 1996, , s.503-505.

⁴⁹³Nadir DEVLET, "Rus ve Sovyet Silahlı Kuvvetlerindeki Türklerin Rolü" *X. Türk Tarih Kongresi, Ankara 22-26 Eylül 1986*, Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt III, Ankara, TTK. Yayınları, 1991. s. 815.

hükümet encümeninin Türkistanlılardan teşkil edilmesini istemeleri üzerine İşçi, Asker ve Köylüler Şûrası temsilcisi Nikora'ın cevabı gayet manidardır. İlgili cevapta; "İhtilâl, Rus ihtilâlcıları, Rus işçileri ve Rus askerleri tarafından gerçekleştirildi. Bunun için Türkistan'da kuvvet ve idare bizim elimizdedir. Yerli halk kendisine verdiğimizle yetinmelidir."⁴⁹⁴ ifadelerini kullanmıştır. İhtilal sonrası Buhara'da meydana gelen seçimde de Rus vatandaşı Müslümanların seçime katılımı engellenmiş olduğundan tepkilere sebep olmuştur. Miller'in Türkistan Genel Valisi'ne yolladığı telgrafta halkın itirazının Ruslar ile eşit sayılmamalarından kaynaklandığı yazılmaktadır.⁴⁹⁵

Tüm bu olumsuzluklara rağmen olayların gelişimi YB'ı Ruslar ile işbirliği yapmaya sürüklediği gibi aynı zamanda hareketin halk tarafından daha fazla desteklenmesine de yardımcı olmuştur. YB'ın darmadağın oldukları bir esnada kendilerini toparlamak için kurdukları Şurayı İslam Teşkilatı dönemin önemli kişilerinden oldukça rağbet görmüştür. O dönemde yayınlanan bir gazetenin haberine göre; müderrislerden Hacı Abdurrahim, Vahidcan Mahdum, Abdullah Hocayof ve teşkilata tek başına 10 bin som bağışta bulunan meşhur milyoner Muhittin Mansurov bu teşkilatın kurucuları arasında yer almaktadır.⁴⁹⁶

Olaylar Buhara Hükümetinde de değişikliklere neden olmuştur. Örneğin olayların bu noktaya ulaşmasında sorumlu tutulan Nasrullah Kuşbegi koltuğundan olmuş, yerine Divanbegi Nizameddin kuşbegilik makamına getirilmiştir. Yaşlara karşı muhalefette başı çeken Molla Kamer de tutuklanarak hapse atılmıştır.⁴⁹⁷ Bir siyasi kargaşa sonrası bu makama getirilen Nasrullah Kuşbegi yine bir siyasi kargaşa neticesinde hapsolunarak koltuğundan olmuştur. Ceditçilere yakınlığı ile bilinen Nasrullah Kuşbegi ile Yaşlara aşırı tepki ve muhalefet gösteren Molla Kamer'in aynı olaylar neticesinde görevden alınması tezat oluşturmaktadır. Eğer Emîr Yaşlara

⁴⁹⁴ Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 226.

⁴⁹⁵ Sadikov, *a.g.e.*, s.443.

⁴⁹⁶ "Buhara Ahvali" *Uluğ Türkistan*, S. 1, 25 Nisan 1917. Bu haberde, Yaş Buharalılar'ın düzenledikleri gösteriden sonra meydana gelen olaylar konu edinmiştir.

⁴⁹⁷ *Uluğ Türkistan a.g.h.*,

karşı ise Molla Kamer'i neden hapsetmiştir? ya da Yaşlara karşı değilse Yaşlara yakınlığı ile bilinen kuşbegi görevden niçin alınmıştır?

Bu tezadın sebebi Emîrin ne yardan ne de serden vazgeçememesidir. Zira bir tarafta hedef alınan iktidarı diğer tarafta ise ülkenin gelişmesi için varlığına inandığı Ceditçilik ya da günümüz tabiri ile modernleşme hareketi vardır.⁴⁹⁸ İki durum arasında tercih yapmak zorunda kalan Emîrin yaşadığı ikilem orta yolu bulmaya yönelik girişimlere imza atmasına sebep olmuştur. Emîri tereddüde düşüren sorun, ilk başlarda eğitim sahasında reform istekleri ile ortaya çıkan Ceditçilik hareketinin, YB adı altında, önce İran ve Türkiye en son olarak da Rusya'daki ihtilal hareketlerinden etkilenip Emîri tamamen ortadan kaldırmaya yönelik ihtilalci bir harekete dönüşmesidir. Bu dönüşümde Şubat İhtilali'nin ve sonrasında Buhara'da yapılan geniş çaplı gösterinin çok büyük rolü vardır.

Bu gösteri ve sonrasında çıkan olaylar Islahat Fermanı'nın çıkmasında oldukça etkili olan Miller ve Şolke'nin geçici hükümet tarafından da anti devimci olarak değerlendirilip görevden alınmasına ve Buhara'dan gönderilmelerine ve Rusları Emîrliğe karşı tutumlarının daha da sertleşmesine neden olmuştur. Çünkü içinde iki Rus üyenin de bulunduğu bir komisyonun Buhara'ya gidip çıkan olayları soruşturması neticesinde gösteri sonrası yakalanan ve içlerinde Sadrettin Ayni, Mir Baba ve Mirza Nazirullah gibi şahısların bulunduğu Yaşlara işkence yapıldığı ortaya çıkmıştır. İşkencelere dayanamayıp ölen Mirza Nazirullah'ın haberi ve işkenceye uğramış olanların fotoğrafları.⁴⁹⁹ Yaşlar ile arası iyi fakat Emîrlik yönetimi ile arası kötü olan Rus yönetimini de harekete geçirmiştir. Fakat Rusların, Miller'i görevden uzaklaştırmasının asıl sebebi Yaşların işkence görmesi

⁴⁹⁸Emîr Alim Han'ın St. Petersburg'ta batı tarında aldığı eğitim ve sarayı işgal edildiğinde bulunan Tolstoy, Dostoyeskiy, Belinskiy ve Nekraso'un eserleri, bkz. Becker age. ., 389 ile oğullarından Türkiye'de yaşayan Abdulkebir Azmi ve ABD'de yaşayan Ömer Alimi'nin babalarının çok güzel piyano çaldığı ve Rusya'dan gelirken Rus gündelik eşyalarını getirme teşebbüsü ile ilgili ifadeleri Alim Han'ın fikri altyapısı ve modern yaşama yaklaşımı hakkında ip uçları vermektedir. Oğulları ile yapılan görüşmelerden anlaşıldığı üzere Alim Han Kadimcilerin aksine batı kültürüne fazla yabancı olmamakla beraber batılı değerleri özellikle eğitim sahasındakileri kendine ve ülkesine tehdit olarak görmemektedir.

⁴⁹⁹Uluğ Türkistan, *a.g.h.*

değil, geçici hükümete karşı oldukları için Buhara'daki karışıklıklara göz yumarak geçici hükümeti zorda bıraktıklarına dair Rus idaresinde oluşan kanıdır. Çünkü karışıklıklara Buhara'daki Rus askerleri değil Semerkand'tan gelen askerler müdahale etmiş ve olayları yatıştırmıştır. Çarlık rejiminin devrilip İhtilalin gerçekleştiği böyle hassas bir dönemde ortaya çıkan kargaşa Türkistan Genel Valiliği'ndeki Rus idareciler tarafından tehlikeli ve kasıtlı bir hareket olarak değerlendirilmiş Miller ve Şolke görevden alınarak Buhara dışına yollanmışlardır.

Şubat İhtilali sonrası kurulan geçici Hükümetin Türkistan Genel Valisi Kuropatkin'i tutuklayarak yerine, Geçici Hükümet Komitesi'ni atamasıyla 7 Nisan 1917 tarihinde Taşkent'teki çarlık yönetimi resmen sona ermiş oldu. Fakat Rusya'da meydana gelen siyasi gelişmelere bağlı olarak Taşkent'te de geçici hükümet ile Ekim Devrimi'ni gerçekleştirecek olan Bolşevikler arasında iktidar mücadelesi devam ediyordu. Bolşevik İhtilali'ni takiben 11 kasımda F. İ. Kolesov liderliğindeki Rus komünistleri Taşkent'teki iktidarı da ele geçirmişlerdir. Fakat asıl sorun Taşkent'teki Bolşevik iktidarı değil, İhtilali gerçekleştiren Lenin'in Buhara ve Hive hanlıkları hakkındaki düşüncelerinin değişmesidir. Zira Lenin ihtilal gerçekleştirilmeden önce Buhara ve Hive'deki Rus varlığını diğer emperyalist ülkelerin kolonileştirme siyaseti ile eş değer tutuyor, hanlıkların bağımsız olmalarına dair beyanlarda bulunuyordu. Fakat geçici Hükümetin Bolşevikler tarafından devrilmesi ile, hanlıklar için olumsuz işaretler ortaya çıkmaya başlamıştır. İhtilalden üç ay gibi kısa bir süre geçtikten sonra Sovyet Rusya'nın gönüllü bir federasyon olacağı ve self determinizm ilkesinin karşıt devrimcilerin işine yarayacağına dair ifadeler kullanılmaya başlanmıştır. İşçiler ve çiftçilerin kendi kaderlerini ellerine alarak yönetimde hak sahibi olması gibi fikirlerin ortaya atılması doğal olarak Emîrlük rejiminin tehdit olarak kabul edilmesi anlamına geliyordu.⁵⁰⁰ Bu tutum da gelecekte Buhara Hanlığı'nın kaderini belirleyecek olayların temelini teşkil etmiştir.

⁵⁰⁰Becker, *a.g.e.*, s. 262 .

Rusya ve Taşkent'te meydana gelen siyasi gelişmeler ile Buhara'da meydana gelen olaylar Emîr karşıtı hareketlerin aynı amaç doğrultusunda ortak bir noktada birleşmelerine olanak vermiştir. Bir tarafta Sovyet Rusya'nın gönüllülük esasına dayalı federalizmi ve bunun için Emîrin devrilmesi gerektiğine inanan Bolşevikler, bir tarafta ise Emîre karşı oldukları için dağıtılan YB vardır. Mevcut konjonktür doğal olarak bu iki grubun ortak hareket etmesine neden olmuştur.

Yapılacak olan bir iş birliği her iki cenahın da yararına gibi görünse de, komünizmin yerleşmesi ile bu iş birliğinin Ruslara daha çok yaradığı ortaya çıkmıştır. Yaşların o gün için içine düştükleri durum “Suya düşen yılanı sarılır” atasözü ile özetlenebilir. Zira yaşanan olaylar ikileme düşen Yaşların Ruslar tarafından kullanıldığını göstermektedir. Bu sürecin ilk adımı gösteri sonrası Emîr ile köprülerin atıldığı bir ortamda görüşmelerden bir sonuç alamayan Yaşların Buhara'yı kontrollerine almak isteyen Taşkent Sovyet Komserliği'nden yardım istemeleri olmuştur.⁵⁰¹ Kagan'lı komünistlerin lideri Preobrajensky, Ceditçiler ve Taşkent Sovyetleri arasında temasın kurulmasını sağlamıştır. Yaş Buharalılar Merkez Komitesi, aralık 1917'de Feyzullah Hoca vasıtasıyla, Halk Komserleri Şurası Başkanı Kolesov ile görüşerek Emîrin devrilmesi için destek sözü almıştır.⁵⁰²

Yukarıda da izah edildiği gibi 1917 devrimi Ceditleri bir tercih yapmak zorunda bırakmıştı. Feyzullah Hoca gibi aydınlar Emîrlik yönetimini milletin gelişimi önündeki en büyük engel olarak görmüşler ve milli amaçlarına ulaşmak için Bolşevikler ile işbirliği yapmayı tercih etmişlerdir. Bolşeviklerin Ceditler ile iyi ilişkiler kurma amaçları ise siyasi emellerine ulaşabilmek içindir. Bu amaçlarına ulaştıktan sonra Feyzullah Hoca gibi Bolşevikler ile işbirliği yapan kişileri ÖSCKF birinci kâtibi Şaraf Raşid'in sözlerinde ifadesini bulan suçlamalar ile suçlayacaklardır. Raşid, Bolşeviklerin görüşünü ifade eden şu sözleri söylemiştir: “Bazı kişiler Ceditçilik ve onun gayesini himaye etmeyi istemektedirler. Biz buna olumlu bakmıyoruz ve izinde vermeyiz.

⁵⁰¹Saray, *Özbek Türkleri...*, s.41.

⁵⁰²Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s.261.

Pantürkizm ve Panislamizm Ceditçiliğın esas gayesiydi. Sovyet hâkimiyetine karşı mücadele eden Basmacılık işte bu Ceditçiler, Pantürkistler ve Panislamistler tarafından korunmuştu. Kim Ceditleri himaye ederse düşmanı himaye etmiş olur.”⁵⁰³ Feyzullah Hocayev Bolşevikler ile temas kurduğu ve işbirliği yaptığı bu günlerde, yukarıda izah edilen suçlama ile suçlanacağını ve öldürüleceğini elbette ki bilemezdi. O dönemde Buharalı Ceditlerin tek düşmanı Alim Han idi ve onlara göre devrilmesi için ne gerekirse yapılmalıydı.

Bolşevikle, Buharalı Ceditçilere yardım etmeden önce, Türkistan bölgesinde Bolşevikler için daha elzem olan bir meseleyi hal etmesi gerekiyordu. Bolşevik İhtilali'nin ortaya çıkardığı siyasi kargaşadan yararlanan Türkistan Türkleri, Hokand merkez olmak üzere yeni bir hükümet tesis etmişlerdi. Bu oluşumun ortadan kaldırılması Ruslarca Buhara'ya nazaran daha öncelikli bir sorun olarak ele alınmış ve tıpkı Hokand Hanlığı'nın işgal edilişi gibi önce Hokand Hükümeti ortadan kaldırılmış daha sonra sıra Buhara'nın ortadan kaldırılmasına gelmiştir. Aradan yaklaşık kırk yıl gibi kısa bir süre geçmesine rağmen sanki tarih tekerrür etmiş, Türkistan toprakları da geçmişten ders çıkaracak kabiliyetten ve birlikten uzak bir şekilde isim değiştiren ama özünde aynı olan düşmanın iğfal hareketine karşı koymaya çalışmıştır.

İşgal edildikten sonra Hive ve Buhara'nın aksine doğrudan Rusya'ya bağlı hale getirilen ve bir bakıma Rusya'nın bir vilayeti haline getirilen Hokand Hanlığı topraklarındaki Rus karşıtlığı hanlıklara nazaran daha canlı idi. Çoğunlukla Fergana Vadisi içinde yer alan bu topraklarda 1898 yılında İşan Sultan Ayaklanması, 1916 yılında da Andican Ayaklanması ile Rus yönetimine karşı geniş çaplı ayaklanmalar yapılmıştır. Bu ayaklanmalara hanlıklar herhangi bir alaka göstermemiş, kanlı şekilde bastırılan ayaklanmalara bir bakıma seyirci kalmışlardır. Ruslar bu bölgedeki Rus aleyhtarlığı potansiyelini iyi bildikleri için Bolşevik İhtilali ile ortaya çıkan siyasi karışıklıktan yararlanarak kurulan Hokand Hükümeti'nin güçlenmeden

⁵⁰³Küzetüvçi, *a.g.m*, s. 29.

ortadan kaldırılması işini hanlıkların ortadan kaldırılması meselesinden daha hayati telakki etmişler, öncelikle Hokand Hükümeti'nin ortadan kaldırılması işine girişmişlerdir.⁵⁰⁴

Rusların Hokand Hükümetini ortadan kaldırmaya çalıştıkları süreçte, Hokand Hükümeti'nin Taşkent'e karşı Buhara'dan destek beklemesine rağmen, Alim Han mevcut durumu çok riskli bularak yardım etme yerine, bekle ve gör politikasını tercih etmiştir. Bir gazete haberine göre de Türkistan merkezi komitesi tarafından görevlendirilen bir komisyon Buhara'ya giderek Emîr ile görüşmüş ve Türkistan Cumhuriyeti ile Buhara Hükümeti arasında temas kurulmak istenmiştir.⁵⁰⁵ Fakat bu görüşmelerde Buhara Hükümeti temas kurmak için pek istekli davranmamış sadece Hokand Hükümetine karşı askeri bir harekâta girişmeyeceği gibi zaten mümkün olmayacak bir harekâtı gündeme getirmiş, bu yaklaşımı ile meydana gelen olayların dışında kalmayı tercih etmiştir.

Çünkü Kagan'da bir Rus askeri garnizonu mevcut olup Afgan sınırı dışındaki tüm sınırları Ruslar tarafından kontrol altına alınmış idi. Ayrıca Semerkand'ın Rusların elinde olması, tüm su kaynaklarının da Rusların elinde olması anlamına geliyordu. Ayrıca Bolşevik İhtilali'nin daha neler getireceği belli olmadığı için Bolşeviklerin ortadan kalkmadan önce Buhara Hanlığını bir oldu bitti ile ortadan kaldırmasından çekiniyordu. Alim Han bu nedenlerden dolayı Ruslar ile olan nazik durumu idare etmeye çalışarak

⁵⁰⁴Hokand Hükümeti'nin kanlı şekilde ortadan kaldırılması Rus aleyhtarlığını bitirememiş, Basmacılık hareketi olarak bilinen Milli Kurtuluş Hareketinin en yoğun olarak yaşandığı ve desteklendiği bölge yine bu bölge olmuştur. Buhara Hanlığı ortadan kaldırılmış olsa da Emîr Alim Han ancak bu dördüncü kalkışmada bölge halkı ile iş birliği yapacak fakat bu işbirliği bir netice vermeyecektir. Bolşeviklerin Hokand'a yaptığı saldırıya seyirci kalacaktır.

⁵⁰⁵ Uluğ Türkistan Gazetesi, Buhara Ahvali Hakkında Daklad, başlığı ile 30 Kasım 1918 tarihli haberinde "Türkistan Cumhuriyeti" ibaresi kullanılmıştır. Türkistan topraklarında bu isimle bir teşkilat meydana getirilmemiştir. Türkistan Kominist Partisi Müslüman Bürosu'nun 1920 yılındaki kongresinde böyle bir isim geçse de haberin yayınladığı tarih 1918 yılına aittir. Burada bahsi geçen teşkilattan Hokand'da kurulan Türkistan Muhatar Cumhuriyeti'nin kast edilmesi kuvvetle muhtemeldir. Haberin çıktığı tarih Özbekistandaki çalışmalarım sırasında 30 Kasım 1918 olarak not edilmişse de bu tarih Türkistan Muhtar Cumhuriyeti'nin dağıtıldığı 19 Şubat 1918 tarihinden çok sonraya denk gelmesinden dolayı doğru olmayabilir. Çünkü bu tarihte çok öncesinden yapılmış bir görüşmenin haber konusu edilmesi zayıf bir ihtimaldir. Bu nedenle tarih 1918 değil de teşkilatın Hokand'da geçip Türkistan Kongresini toplamaya karar verildiği Kasım 1917 tarihi ile daha uyumludur.

Hokand Hükümeti'nin işgaline sessiz kalmıştır. Fakat Koknad'ın 19 Şubat 1918 yılında düşmesi⁵⁰⁶ ve Bolşeviklerin Rusya dahilinde giderek güç kazanması Buhara Hanlığı için tehlike çanlarının çalmasına neden olmuştur.

Şubat İhtilali sonrası 6 nisanı yayımlanan İslahat Fermanı'nın iki gün sonrasında Yaşlar tarafından yapılan gösteri ve yaşanan olaylar Alim Han ile reformistler arasındaki ipleri koparmış, Rusların olaya müdahil olması ve Bolşevik İhtilali'nin ortaya çıkması, süreci farklı bir noktaya taşımıştır. Gösterinin dağıtıldığı nisan ayından, Feyzullah Hoca'nın Kolesov ile görüştüğü aralık ayına kadar geçen dokuz aylık süre zarfında Ceditçiler faaliyet açısından sakin bir dönem geçirmişlerdir. Geçici hükümet ile Bolşevikler arasında yaşanan ve ekim ayındaki ihtilal ile Bolşeviklerin zaferi ile sonuçlanan süreçte Yaşlar daha çok bir program hazırlama işi ile meşgul olmuşlardır. Yaşanan geçiş dönemi çıkacak olayların bir bakıma olgunlaşma dönemi olmuştur. Ne zaman ki, Rusya genelinde ve özellikle Taşkent'te Bolşevikler yönetimi ele geçirmişler, Yaşlar da harekete geçerek Bolşevikler ile aralık ayında temas kurmuşlardır.

Bolşevikler ile temas kurulan aralık ayı boyunca aradan geçen dokuz aylık süre zarfında Yaşların Buhara'daki etkinliği azalmıştır. Çünkü büyük bir kısmı Buhara'yı terk etmek zorunda kalmış kalanları da hükümet tarafından çeşitli cezalara çarptırılmıştır. Büyük bir çoğunluğu kontrolü Rusların elinde bulunan Kagan'a sığınmak zorunda kalmışlardır. Harekete geçecekleri mart ayına kadar Buhara dahilinde pek faaliyetleri olmamıştır. Bu tarihlerde çıkan bir haberde Buhara'da gösteri sonrası meydanın Kadimcilere kaldığı Yaşların ise ortalıkta gözükmediği belirtilmektedir.⁵⁰⁷

Bu sırada meydana gelen en önemli olaylardan biri 1918 yılının mart ayında Y.B. hareketinin lider kadrosunda değişiklik meydana gelmesidir. Daha önce kurulmuş olan gizli komite yerine Feyzullah Hoca başkanlığında

⁵⁰⁶Becker *a.g.e.*, s., 205.

⁵⁰⁷Ahmet Taciddin, "Buhara'da Bir İki Gün", *Uluğ Türkistan Gazetesi*, 14 Ocak 1918. Yazar bu haberde Buhara'ya yaptığı gezide toplumun değişik katmanları ile görüşüp edindiği izlenimleri aktardığını ifade etmektedir. Kendi ifadesine göre Bolşevik İhtilali sonrası Buhara'yı merak etmiş ve oraya giderek halk ile görüşmüş, izlenimlerini de iki bölüm olarak gazetede yayınlamıştır.

bir ihtilal komitesi meydana getirilmiştir. Bu komite amaçlarına ulaşmak için Ruslar ile temas kurmuş ve Buhara'da bir ayaklanma çıkarmak suretiyle Emîri devirmeyi planlamıştır.⁵⁰⁸

Dağıtılan gösteri sonrası moralleri bozulan ve hareket alanı bulamayan Yaşların, Bolşevik İhtilali sonrası yeni yönetim ile temas kurması ve ortak düşman olarak Emîri ilan etmelerinden sonra tekrar yoğun faaliyetlere başlamalarına sebep olmuştur. Komite başkanı Feyzullah Hoca'nın yaptığı görüşme sonrası bir ayaklanmanın düzenlenmesi kararı alınmıştır. Bu karara göre YB ayaklanarak Emîri devirecekler ihtiyaç duyulduğu anda da Taşkent'ten askeri destek sağlanacaktır. Hokand Hükümeti'nin ortadan kaldırılmasından sonra plan yürürlüğe konacaktır. Mart aylarının başında Hokand meselesini Rusların lehine sonlandıran Kolesov Buhara'ya bağlı Kagan'a gelerek beş gün içinde Taşkent'teki güçlerin harekete geçeceğini bildirmiştir. Kendisi ile de bir miktar asker ve mühimmat getirmiş olduğu için Yaşlar geniş çaplı bir isyan planını değiştirerek Bolşevikler ile birlikte hareket edip Emîri devirmeyi planladılar. Kolesov 13 martta kendi birliklerinin yanında Yaşlardan da yaklaşık 200 kişiyi de silahlandırarak bir birlik meydana getirmiştir.⁵⁰⁹ Abdulrauf Fıtrat'ın, "Kolesov'un Alim Han'a gönderdiği ültimatomu ben yazdım."⁵¹⁰ şeklindeki ifadesinden de anlaşılacağı üzere Alim Han'ı devirmek uğruna Ruslar ile Ceditçi Yaşlar arasında çok sıkı bir ilişki kurulmuştur.

Böyle bir işte kendisine de pay çıkarmayı düşünen ve Bolşeviklerin aktif rol alarak ortaya çıkacak olan süreçte etkili olmasını düşünen Kolesov, operasyonun mali giderlerini karşılamak üzere, (Türkistan halkının parası ile yine Türkistan'daki bir toprak parçasını ele geçirmek niyetiyle) bir ferman yayınlamış, bu ferman uyarınca, Tirmiz'de bulunan hükümet malları ile Semerkand ve Buhara'dan yüklü miktarda tedarik ettirdiği altın gümüş ve banknot parayı bu operasyonda kullanmıştı.⁵¹¹

⁵⁰⁸Hocayev, *Materyaller...*, s. 124.

⁵⁰⁹Becker, *a.g.e.*, s. 266

⁵¹⁰Merat Hasanov-Vilariy Germanov, "Emîr Alim Han Faciası", *Fen ve Turmuş*, S. 3, 1991, s., 19.

⁵¹¹"Buhara Vakıyaları ve Afganistan", *U.T.*, S. 72, 21 Mart 1918.

4.2. Kolesov Vakası Denilen Savaşın Başlaması ve Sonuçları

Buhara'ya karşı başlatılan harekât savaş hukuku kaidelerine aykırıydı. Savaştan sonra meydana gelen gelişmeler göstermiştir ki Buhara Hanlığı'na karşı başlatılan savaş için sözde bahaneler aranmış, bu bahanelerin neler olduğu o dönemde yayınlanan gazetelerde haber yapılmıştır. Bu haberlere göre 31 mart tarihinde Kolesov Taşkent'te bir toplantı düzenlemiş ve bu toplantıda savaşın sebeplerini açıklamıştır. İddia edilen sözde sebepler; “Buhara son zamanlarda silahlanıp asker toplamış, karşı devrimcileri muhafaza etmiş, Türkistan'daki zenginler de Buhara'ya destek verip giyim ve erzak gibi mühimmatları Buhara'ya göndermiştir. Buhara bu malları savaş için biriktirince Türkistan halkı aç kalmış ve bu hususta yapılan girişimlere cevap vermeyerek Rus istekleri reddedilmiştir.”⁵¹² ifadelerinden ibaret olup, bu iddialar aynı toplantıda diğer katılımcılar tarafından çürütülmüştür.

Şöyle ki, yine aynı gazetenin haberine göre, bu toplantıda Kolesov'a muhalif olan ve yenilgiden Kolesov'u sorumlu tutarak Hokand ve Buhara'da yapılan zulümleri eleştirenler olmuştur. Ayrıca Buhara'dan gelen temsilciler, “Emîrin ya da halkın zenginlerin mallarını yollamasını istemediğini, Buhara Hükümeti'nin savaştan korkup ihtiyatlı davrandığını ve topladığı askerlerin de Bolşeviklerin Buhara'ya saldıracağı haberinin çıkmasından sonra olduğunu, bunun da kendi halkının can ve mal güvenliğini korumak için yapıldığını” dile getirerek Kolesov'u eleştirmişlerdir. Savaşın Kolesov tarafından başlatıldığı vurgulanarak, eğer gıda için savaşılmış olsa idi oradaki zenginler belirlenir, malları onların elinden alınırdı. Oysa Ruslar oradaki fakir halkı talan etmişlerdir denilince, Rusların yaptığı zulümler su yüzüne çıkmaya başlamış, Bolşevikler bu sözlerden rahatsız oldukları için toplantıyı bitirmişlerdir.⁵¹³

⁵¹²“Buhara Vakıyaları Hakkında”, *U.T.*, S. 78, 4 Nisan 1918. Aynı gazetenin 141 numaralı sayısında o dönemde Türkistan'da halkın cenazelerinin dahi kılınmadan gömülmesine sebep olan bir açlığın yaşandığını belirtmektedir. Erzak meselesinin savaş sebebi sayılmasının sebebi de yaşanan bu açlıktır. Emîrin sözde erzak depolayarak halkın aç kalmasına sebep olduğu söylenmeye çalışılmış ve savaş bahaneleri haklı gösterilmeye çalışılmıştır.

⁵¹³*U.T.* S. 78, *a.g.h.*

Savaştan sonra bir açıklama yapmak zorunda kalan Kolesov'un ifadelerinden, Emîrin silah ve asker toplaması dışındaki tüm bahanelerinin bir savaşı ortaya çıkarak geçerli bahaneler olmadığı anlaşılmaktadır. Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığına kavuşmasını sağlayan operasyonun, dile getirilen sebeplerinin ciddiye alınmayacak sebepler olduğu, buna karşın asıl sebebinin ise Rusların İngilizler'den çekinmeleri dolayısıyla bir türlü ortadan kaldırılamayan hanlığın tamamen ortadan kaldırılması vaktinin geldiği kanaatine varmış olmaları olduğu, kolayca anlaşılabilmektedir.

Savaş esnasında bu bahaneler mevzu bahis olmamış farklı bir yöntem takip edilmiştir. Kolesov Buhara'ya geldiğinde YB Komitesi ile görüşmüş, ortaklaşa hazırlanan istekler çıkacak savaşın bahanesini oluşturmak için 24 saat içinde yerine getirilmesi koşuluyla bir ültimatoma olarak Emîre bildirilmiştir. Bu ültimatoma göre;

- 1- Buhara'da tam hürriyet ilan edilecek.
- 2- Memleketin yönetimi Yaş Buharalılar tarafından teşkil edilen komiteye devredilecek.
- 3- Bakanlar bu komitenin seçeceği kişilerden atanacak
- 4- Emîrin yanındaki şura dağıtılıp yerine Y.B. tarafından seçilen heyet getirilecek.
- 5- Emlak işleri bitirilecek.
- 6- Bu taleplerin hepsi Emîrin çıkaracağı bir ferman ile halka duyurulacak.

Bu istekler Emîr tarafından kabul edilmediği takdirde Y.B. savaş ilan edeceklerini bildirmişlerdir. Oldukça ağır olan bu istekler sürpriz bir şekilde Emîr tarafından kabul edilmesine karşın, Emîr, şartların ferman ile duyurulmaması, gösteri yapılmaması, ve Rus askerlerinin Buhara'ya girmemesi şartını ortaya atmıştır. Fakat bu şartları kabul etmeyen Y.B. daha

öncesinden belirlendiği gibi Bolşevik kuvvetleri ile beraber Buhara'ya karşı harekete geçmişlerdir.⁵¹⁴

15 martta Buhara'nın merkezine doğru yapılması planlanan harekatı Kolesov idare etmiş, Emîre savaştan başka bir seçenek bırakmamıştır. Savaş başladığında Yaşların ve Bolşeviklerin Buhara'da çıkmasını umduğu isyan hareketi meydana gelmedi ama Emîrin ordusu 1868 tarihinde imzalanan anlaşmalar dolayısıyla zayıf kalmış savaş ihtimallerinin ortaya çıktığı kısa süre zarfında ordusunu yeteri kadar güçlendirememiştir.⁵¹⁵

Harekete geçen bu birlikler ile Buhara Ordusu eski Buhara diye anılan ve Emîrin sarayının da bulunduğu şehir merkezine yakın bir yerde karşılaşmışlardır. İlk çatışmaları koalisyon güçleri kazanıp bazı savaş mühimmatını ele geçirmişlerdir. İki ordu arasında anlaşma yapıp Emîr tüm şartları kabul edeceğini bildirmiştir. İmza işi için eski Buhara'da toplanılması istenmiş bir komisyon oluşturularak Emîrin yanına yollanmıştır. Emîr 24 kişilik komisyonu yakalayıp cezalandırmış içlerinden sadece 3 tanesi kaçmayı başarmıştır. Bunun üzerine sağlanan ateşkes bozulmuş savaş tekrar başlamıştır. Bu süre zarfında avantaj sağlayan Emîr Bolşeviklerin Taşkent ile irtibatını sağlayan demiryollarını ve telgraf hatlarını tahrip etmiştir. Kapana kısılmış hissine kapılan Ruslar ümitsizce Buhara'nın merkezini rastgele topa tutmaya başlamışlardır. Şehirde yangınlara sebep olan bu top atışları halkı galeyana getirmiş halk eline geçirdiği her türlü savaş aracıyla düşmana karşı harekete geçmiştir. Buhara etrafından da gelen yardımlar ile güç kazanan bu taarruz karşısında paniğe kapılan Ruslar kendilerini kurtarabilmek için Y.B. ortada bırakarak kaçmışlardır. Bu geri çekilme panik havasında yapılmış askerler Kettekurgan'a doğru kaçmaya başlamışlardır. Bu geri çekilme Kızıltepe mevkisine kadar devam etmiş Kolesov burada durarak bir barış anlaşması yapılması için adamlarını Emîre yollamıştır. Fakat Emîr bu teklife Feyzullah Hoca, Fıtrat ve Burhanov gibi Y.B. ileri gelenlerinin teslimini isteyince Kolesov niyetlense de Yaşların tepkisi yüzünden reddetmiştir. Bu

⁵¹⁴ “Buhara Vakıyaları”, *UT*, S. 79, 6 Nisan 1918,

⁵¹⁵ Becker *a.g.e.*, s. 267.

arada Taşkent'ten takviye olarak gelen Bolşevik askerleri Kermine'yi ele geçirerek talan etmesine rağmen şehir tekrardan işgalden kurtarılmıştır. Bu savaşta Kermine, Hatırcı, Ziyaüddin ve civarı ile bunlar arasında kalan köyler Ruslar tarafından talan edilmiştir. Buralarda yaşayan halk ya öldürülmüş ya da yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalmışlardır. Gazetede belirtildiği üzere bu savaşta öylesine dehşetli facialar yaşanmıştır ki bu tür olaylar ancak uluslararası büyük savaşlarda görülür.⁵¹⁶

Bu savaşta sivil halk büyük zarar görmüştür. Hatırcı, Kermine, Karaköl ve Çarcuy civarları Ruslarca talan edilmiştir. Rusların asıl kaybı ülkede askeri ikmali sağlayan en önemli yol olan demiryollarının Emîr yönetimi emri ile bozulması olmuştur. Emirabat'tan Tirmiz'e, Karşi'den Şehrisebz'e kadar olan demiryolu hattı halkın da desteği ile bozulup burada çalışan işçileri öldürülmüştür. Hatta Amuderya boyundaki Rusların bir kısmı Afganistan topraklarına sığınmak mecburiyetinde kalmıştır. Kolesov birlikleri bozulan demiryolu dolayısıyla Semerkand'a 11 gün sonra ulaşabilmişlerdir.⁵¹⁷ Taşkent'ten gelen yardım sayesinde rahatlayan Kolesov, Emîrin de yeni gelen takviyeden çekinmesi üzerine teklif ettiği barış anlaşmasını memnuniyetle kabul etmiştir. Böylece kolayca hal etmeyi düşündüğü fakat az kala bir felakete dönüşecek olan hareket 25 Mart 1918 tarihinde imzalanan Kızıltepe bir anlaşma ile bitirilmiş oldu.⁵¹⁸

Yapılan ateşkes anlaşmasından sonra Lenin, Eliava ve Broido adında iki temsilcisini Buhara'ya göndererek Alim Han ile bir anlaşma yapmıştır. Alim Han'ı oyalama amaçlı olan bu anlaşmanın hayata geçirilen tek maddesi, Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığının tanınmasını sağlayan madde olmuştur. Onun da sebebi o tarihlerdeki konjonktür gereği Bolşeviklerin Buhara Hanlığı'na müdahale edememesidir. Diğer maddeleri, elli bin tüfek, beş yüz top, elli uçak, elli milyon altın som ve yüzyıldan beri işgal edilen yerlerin Buhara'ya geri verilmesi gibi gerçekleştirilme ihtimali oldukça zayıf maddelerdir. Bu anlaşma gereği Akselirod Pevel Borisoviç

⁵¹⁶Buhara Vakıyaları *UT*, S. 78, 6 Nisan 1918. Becker, *a.g.e.*, s. 268-269.

⁵¹⁷Ayni, *Materyaller..*, s. 233.

⁵¹⁸Becker, *a.g.e.*, s.268.

Buhara'ya elçi olarak atanmış, diğer maddelerde verilen sözlere karşılık sadece on bir tane mermisiz topu Buhara'ya hibe etmiştir. Alim Han, bu olay ile Bolşeviklerin iç yüzünü anladığını ve güçlü bir ordu kurmak için işe koyulduğunu hatıratında ifade edilmektedir.⁵¹⁹

Diğer maddelerinin gerçekleşmemesi bir yana, Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığı bu anlaşma ile Moskova tarafından da tanınmış oldu. Böylece birkaç yüz kişi ve Bolşeviklerin yardımı ile Emîri devirmeyi zanneden Y.B. ile Hokand'da sağladığı başarının sarhoşluğu ile Buhara Hanlığı'nı da kolayca devirmeyi zan eden Kolesov'un ortaklaşa giriştiği hareket 1868 yılından beri Rusya'nın egemenliği altında bulunan Buhara Hanlığı'nın tekrar bağımsız olmasını sağlamıştır. Bu savaş Kolesov, Alim Han ve Y.B.'in her biri için farklı sonuçlar ortaya çıkarması açısından da önemli bir olaydır.

Bolşeviklerin savaşta yenilmesi Taşkent'te bazı tartışmalara neden olmuş 2 nisan tarihinde demiryolu çalışanları enternasyolistlerinin yaptığı bir toplantıda bu itirazları dile getirilmiştir. İhtilal Komitesi Reisi Papov'un yaptığı eleştiriler bize savaş sırasında Rusların yaptığı talan ve Bolşeviklerin Ruslara bakış açısı hakkında önemli ipuçları vermesi açısından önemlidir. Kermine ve bazı yerlerin talan edildiği,⁵²⁰ bu savaşın devrimi yaymaktan ziyade şahsi çıkar ve ihtiraslardan dolayı çıktığı ve bu sebeple savaşın asıl müsebbibinin Kolesov olduğu ifade edilmiştir. Buhara Sovyet yönetimi azalarından Kalpirin'in ifadeleri de Bolşeviklerin Y.B. bakışı açısından önemlidir. Kalpirin, Y.B. arasında sosyalistler olsa da bunların sayısının az olduğunu, çoğunluğunun burjuva olduğu ve proletarya sınıfından olanların yok denecek kadar az olduğunu, reislerinin de (Feyzullah Hoca kastedilmektedir) bir milyoner olduğunu halk arasında da taraftarlarının az olduğu, 30 bin asker söz vermelerine rağmen bu sayıyı tedarik edemediklerini, bunların Kolesov'a alet olduklarını ifade etmiştir.⁵²¹

⁵¹⁹Alim Han, *a.g.e.*, s. 12.

⁵²⁰Buhara'dan sonra en zengin hazine Kermine'de olup bu hazine Rus askerler tarafından talan edilmiştir. bkz. Ayni, *Materyaller...*, s. 231.

⁵²¹“Buhara Hakkında Miting”, *U.T.*, 6 Nisan 1918. .

Savaştan sonra Buhara'da yaşayan Ruslar ile Yahudiler Taşkent'e kaçmışlardır. Bunun üzerine Ruslar Buhara'nın terk edilmemesine dair karar almışlar, Buhara yönetimi de olaylara karışmayan Ruslara bir ceza verilmeyeceğini ilan etmiştir. Ayrıca kaçan Yahudilerin geri dönmeleri istenmiş, Yahudilerin mallarına dokunulmamasına dair ferman yayınlanarak talanının engellenmesi için evleri hükümet tarafından mühürlenmiştir.⁵²²

Yaşların Ruslar tarafından yüz üstü bırakılması ve çoğunun yakalanarak idam edilmesi Yaşların ilk gösteriden sonra bir kez daha kötü duruma düşmelerine neden olmuştur. Yaşanan bu karmaşa ve yenilgi Y.B. ümitsizliğe sevk ettiği gibi aralarında da ayrılıkların yaşanmasına neden olmuştur. Hareketin ideolojik lideri Fıtrat ile hareketin siyasi lideri Feyzullah Hoca arasında yaşanan fikir ayrılıkları gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Fıtrat'ın ve Feyzullah Hoca'nın gazeteler aracılığı ile yaptıkları hesaplaşmalar ve suçlamalar, hareketin savaştan sonraki durumu hakkında bize ipuçları vermesi açısından önemlidir.

U.T gazetesinin 98 numaralı sayısında yayınlanan Fıtrat imzalı yazıda Y.B. Komitesi Reisi Feyzullah Hoca hakkında suçlayıcı ifadeler kullanılmıştır. Bu habere göre; Buhara'dan kaçan yaklaşık 200 cemiyet üyesi Semerkand'da çok kötü durumlara düşmüştür. Aç ve açıkta kalarak, bazıları dilencilik yapmaya dahi mecbur kalmışlardır. Reislerine inanarak sabırla beklemelerine rağmen bunların hallerini soran olmamıştır. Feyzullah Hoca hareketin ileri gelenlerinden 4 kişiyi Taşkent'e götürmüş, daha sonra Semerkand'a dönerek Kolesov'dan 10 bin som aldığını söyleyerek, 40 kişiyi seçmiş, kalanlara 50 şer som vererek başlarının çaresine bakmalarını söylemiştir. Taşkent'e gitmesinin ardından bir adamı Semerkand'a gelerek daha öncesinden seçilen 40 kişiyi Taşkent'e götürmüş, geride kalanlar ise yokluk ile baş başa kalmışlardır. Götürülenler de maddi sıkıntı ile karşılaşmış olup, Kolesov'un verdiği paranın 10 bin değil de 30 bin som olduğunu öğrenmeleri üzerine itiraz ederek Feyzullah Hoca'ya karşı gelmeye başlamışlardır. Hepsi bir dairede yokluk içinde yaşamak zorunda

⁵²²“Buhara Vakıyalarına Dair”, *U.T*, S. 76, 30 Mart 1918.

kalmışlardır. Semerkand'a kalanların durumu daha da kötüye gitmiş cemiyet üyelerinden ölenler dahi olmuştur. Bu durumu bildirmek için Ata Efendi Taşkent'e gitmiş, fakat cemiyet Reisi Feyzullah Hoca tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu kişi Taşkent'dekilerin de durumunu görüp Komiser Abidof 'a müracat edince Feyzullah Hoca hastalığını bahane ederek cemiyet reisliğinden istifa etmiştir. 10 kişilik idare heyetinden 8'i istifa edip 2 kişi kalmış, bu nedenle de idare heyetinin görevinin devam etmesi ihtimali kalmamıştır.⁵²³

Bu iddialardan en dikkat çekici olanı Y.B. cemiyetinin Kolesov'dan para aldığı iddiasıdır. Zira daha sonra bu iddialara cevap mahiyetinde yazılan Feyzullah Hoca imzalı yazıda bu iddia reddedilmemiş, sadece miktarı doğrultusunda açıklama yapılmıştır. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere Y.B. cemiyeti giderek Bolşeviklerin kontrolüne girmeye başlamış, Emîri devirmek uğruna para dahi kabul edecek duruma gelmişlerdir.

Fıtrat'ın bu iddialarının muhatabı olan Feyzullah Hoca aynı gazetenin 103 numaralı sayısında cevap vermiş ve iddiaları yalanlamıştır. Feyzullah Hoca bu iddialara cevap verirken resmi belgeler kullandığını özellikle vurgulamaktadır. Y.B. ile ilgilendiğini söyleyerek cemiyetten istifa edenlerin kendisi ile anlaşmazlığa girmediklerini, zorluklara göğüs geremedikleri için cemiyetten çekildiklerini belirtmektedir. Alınan para konusunda da 30 bin som aldığını kabul etmekte, fakat 10 bin somunu değil 16 bin somunu dağıttığını belirtmektedir. Fıtrat'ı da "harekete bulaşan veba mikrobu" gibi ağır bir ifade ile eleştirmekte kendisine de Semerkan'da 1000 som verdiğini ifade etmektedir.⁵²⁴

⁵²³ Buhara Yaşları Toğrisıda, *U.T.*, S. 98, 30 Mayıs 1918. Farklı şehirlere dağılan ve çok kötü durumlara düşen Yaşlardan Molla Rafaat ve Molla Mahsum açlıktan ölmüşlerdir. Bkz., Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s., 262 . Taşkent'e götürülen kişilerin bir dairede yaşamak zorunda kalmalarının sebebi Yaşların tasfiye sürecinde suikasta maruz kalma ihtimalleridir. Aynı'nin, *Materyaller...* s., 243 eserinde belirttiğine göre, Buhara dışındaki Yaşların öldürülmesi için Emîr yönetimi tarafından görevlendirilenler vardır.

⁵²⁴ "Buhara Yaşları Toğrisıda" *UT* S. 103, 11 Haziran 1918,. Bu haberde cemiyetin kayıt defteri kaynak gösterilerek şu bilgiler verilmektedir. 950 Som Kerki Yaşlarına , 2700 Som Hiyabanlılara, 2200 Som Buharalılara, 4100 Türkmen gönüllülere 5100 Dağıstanlı gönüllülere ve 1854 somu da cemiyete borç verenlere dağıtılmıştır. Fakat Fıtrat'a verdiğini iddia ettiği 1000 Som'u belirtmemektedir.

Y.B. hareketinin önde gelen iki şahsiyeti arasında meydana gelen gerginlik ve gazetelere yansıyan haberlerden anlaşılacağı üzere Kolesov'a güvenilerek başlatılan ve ihanet derecesine ulaşan Emîri devirme operasyonu Y.B. için fiyasko ile sonuçlanmıştır. Buhara'dan kaçarak Semerkand ve Taşkent gibi şehirlere sığınan Yaşlar çok büyük sıkıntı yaşamışlar, Buhara'ya demokrasi getirmek için başlattıkları hareket dağılma sürecine girmiştir.

Bu savaşta halk büyük zarar görmüş ve sıkıntılar yaşamıştır. Bolşevikler yol güzergâhında bulunan köylerde birçok sivil öldürmüş, bu katliamların ortaya çıkmasında Hokand'da olduğu gibi Bolşevik ordusunda görevli Ermeni asıllı askerlerin dini ve milli taassupla günahsız halkı katletmeleri etkili olmuştur. Savaş devam ederken Emîrlik yönetiminin cihat ilan etmesine karşın, Bolşevikler askeri birlikleri takviye ederek karşılık vermesi, tarafların kararlılığını göstermesi açısından önemlidir.⁵²⁵

4.3. Bağımsız Buhara ve Alim Han'ın Faaliyetleri

Alim Han'ın Bolşevikler ve Y.B.'dan oluşan orduya karşı başarı kazanıp Kızıltepe Anlaşması ile bağımsızlığını Bolşevik hükümete kabul ettirmesi hukuki açıdan bir belirsizliği de ortadan kaldırmıştır. Çünkü Bolşevik İhtilali ile Çarlık Rusya'sı ortadan kalkmış Buhara ve Hive Hanlıkları da hukuken bağımsız olmuşlardı. Fakat bu fiili bağımsızlıklarının yeni hükümetçe de tanınması gerekiyordu. Bu hususta yaşanan belirsiz statü Kızıltepe ve Buhara Anlaşmaları ile sona ermiş Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığı Bolşevik hükümetince de resmen tanınmıştır. Bundan sonraki süreçte merak edilen Bolşeviklerin sözünü tutup tutmayacağı ve Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığını koruyup koruyamayacağı olmuştur. Bu tarihten sonra meydana gelen tüm olaylar sanki bu soruların cevabında gizlidir ve yaşanan olaylar göstermiştir ki ne Bolşevikler verdiği sözü tutmuştur ne de

⁵²⁵Buhara ve Ukrayna Savaşları, U.T, S. 74, 26 Mart 1918. Bu savaşta Buhara topraklarında yaşayan Yahudi ve Hristiyanlar Taşkent'e kaçmışlar ve Buhara'nın kendi ülkeleri olmadığı için savunmadıklarını ifade etmişlerdir.

Buhara Hanlığı elde ettiği bağımsızlığını koruyabilmiştir. Buhara'nın işgal edildiği tarihten önce bu soruların cevabı bilinmediği için hem Alim Han hem de Bolşevikler kendi amaçlarına yönelik girişimlere başlamışlardır. Bolşevikler için çözülmesi gereken sorun ihtilalin ortaya çıkardığı karmaşanın bitirilmesi ve Buhara dahilinde Bolşeviklerin rejimlerini ihraç edecek zeminin oluşmasıydı.

Alim Han'ın işi biraz daha zor gözükmekte, bağımsızlığını kazanan Buhara yönetiminin önünde acilen çözülmesi gereken üç önemli sorun çıkmaktaydı. Bunlardan ilki uluslararası alanda tanınma (diplomasi), ikincisi ihmal edilen orduyu güçlendirme (askeri), üçüncüsü ise Emîre karşı olan Y.B. hareketinin tehdit unsuru olmasını engelleme (iç siyaset) sorunuydu.

4.3.1. Alim Han'ın Diplomatik Faaliyetleri

Alim Han'ın dış siyaset ile ilgili yapması gereken en öncelikli iş bağımsızlığının diğer ülkeler tarafından da tanınmasını sağlamaktır. Bu sayede dış ülkeler ile irtibat kurabilir ve ihtiyaç duyduğu yardımı sağlayabilirdi. Zira dış destek almadan bağımsız kalmasının imkânı yoktu ve Rusların, Buhara'yı tamamen ortadan kaldırmayıp yaşamasına izin vermesinin sebebi da hanlığın iç dinamikleri değil, İngiliz – Rus rekabeti gibi dış kaynaklı bir sebepti. Yine medet umulacak en önemli dış güç dönemin süper gücü İngiltere olacaktır. Zira yeni oluşan şartlar bir İngiliz müdahalesi ya da yardımını, geçmişe nazaran daha uygun bir zemine oturtuyordu. Çünkü 1907 yılında Rusya ve İngiltere'nin bölge rekabeti için anlaşarak Afganistan'ı tampon bölge kabul ettikleri statü Bolşevik İhtilali'nin patlak vermesinden sonra değişmiş, Çarlığın mirasçısı Bolşevikler, İngiltere ile düşman olarak tekrar bu bölgede mücadele etmeye başlamışlardı. Bolşevik yönetiminin yıkılması ya da en azından Menşevikler ile olan iç mücadelede zayıflatılması için İngiltere, Buhara Hanlığı kullanılabilirdi. Zaten Afganistan toprakları üzerinden yapılacak bir müdahalede hanlığının jeopolitik konumu çok büyük

önem arz ediyordu. Alim Han bu şartlar altında İngilizlerin desteğini sağlamaya çalışarak girişimlerde bulunmaya başlamıştır.

İngilizlerin ise Buhara Hanlığı ile temasa geçmeleri bölge siyasetlerinin sadece bir parçasını teşkil ediyordu. Geleneksel Hindistan politikası Almanların ve Osmanlı'nın, İran, Afganistan ve Türkistan gibi bölgeler ile ilgilenmesi ile tehlikeye girmiş bunun engellenmesi için müttefiki Rusya ile ortak hareket ederek İran'ın kuzeyinde ortak hareketlerde bulunmuştu. Fakat Bolşevik İhtilali tüm dengeleri değiştirince ve Rusya'nın İran ve Türkistan bölgelerindeki etkinliği azalınca İngiltere bu gölgeler ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. Bolşevik Rusya'nın Almanlara yanaşması bölge için tehlike arz etmeye başlamıştır. Bu bölgedeki İngiliz faaliyetleri Hindistan'daki İngiliz yönetimi tarafından idare ediliyordu. Bölgede Alman ve Bolşevik nüfuzunun kırılması için İran, Afganistan ve Türkistan'a asker gönderme ihtimali ortaya çıkmıştır. Bu konular tartışılırken Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığını ilan etmesi üzerine İngilizler etkin faaliyetler için harekete geçmiştir. Böylece Kaşgar ve Meşhed 'de bulunan İngiliz yönetimlerine aktif görev vermiş iş bölümü yapılarak Doğu Türkistan ve çevresini Kaşgar Konsolosluğu'na, Buhara ve Hazar Ötesi (Hazar denizinin doğu bölgeleri) denilen bölge ile ilgilenme işi Meşhed Konsolosluğu'na verilmiştir. Haziran 1918 tarihine gelindiğinde Türkistan'daki Menşevik güçlerle de temas sağlanmıştır.⁵²⁶ Bu sebeple Buhara Hanlığı'da Meşhed yolu ile İngilizler ile temas sağlamıştır.

Alim Han hatıratında da belirttiği gibi bağımsızlığını kazandıktan sonra Hacı Seferbay ismindeki temsilcisini İngiltere'nin Meşhed'teki temsilciliğine göndermiş ve İngilizler ile temas sağlanmıştır. Bu temastan olumlu sonuç alınmış olacak ki Alim Han yine hatıratında Mirza Selimbek Pervaneçi ve Abdurrauf Kervanbaşı'yı İngiliz askerlerine yol göstermek için Çarcuy tarafına yolladığını, fakat bu askerlerin geri döndüğü için bu askerler ile temas kurulamadığını yazmaktadır.⁵²⁷ İngilizlerin Buhara topraklarında gözükmesi

⁵²⁶L.P.Morris, "British Secret Missions inTukestan 1918-1919", *Journal of Contemporary History*, S. 12, 1977, s. 367.

⁵²⁷ Alim Han, *a.g.e.*, s. 10. İngilizlerin Türkistan topraklarında gözükmekten kısa bir süre sonra geri çekilmesinin Afganistan'daki bağımsızlık hareketinin büyük etkisi vardır. Buhara Hanlığı için bir

23 Kasım 1918 tarihli bir gazete de haber konusu yapılmıştır. Bu haberden de anlaşılacağı üzere İngiltere ile kurulan siyasi temas olumlu sonuç vermiş İngiliz askerleri Buhara topraklarında gözük müştür. Bu habere göre Çarcuy taraflarının İngilizler tarafından işgal edildiği söylentisi yayılmış olup, Buhara Hükümeti İngilizler ile işbirliği yaparak Rus askerlerinin geri çekilmesine neden olmuş, olası bir savaş Semerkand civarında olacaktı. Bu söylentilere 18 Kasım tarihinde çekilen bir telgraf haberi kısmen de olsa kesinlik kazandırmıştır. Zira çekilen telgrafta Sovyet askerlerinin geri çekilmesi doğrulansa da Çarcuy'un işgal edildikten sonra karşı taarruzla Sovyet askerleri tarafından alındığı belirtilmiştir.⁵²⁸

Alim Han'ın Bolşevik İhtilali çıkmadan önce de Afganistan'a gönderdiği temsilciler aracılığıyla İngilizler ile bazı anlaşmalar yapmıştı.⁵²⁹ İhtilal çıktıktan sonra İngilizler ile Meşhed üzerinden temas kumaya başlamıştır. Çünkü İngilizler Meşhed Konsolosluğu'nun aktif görev alarak Türkistan topraklarına İran sınırı üzerinden nüfuz kurması görevini vermişlerdi. Çarcuy'a gelen İngiliz ordularının 1918 yılının Kasım ayının ortalarında geldiği düşünülürse Mart ayında bağımsızlığını resmen kazandıktan sonraki girişimlerinin bu askerin gelmesinde etkili olduğu yorumuna ulaşılabilir. Fakat Afganistan'da başlayan bağımsızlık hareketi İngilizlerin bu topraklardan çekilmesine ve 1919 yılında bağımsızlıklarını elde etmeleri ile de İngilizlerin Buhara gibi iç bölgelere nüfuz tesis etmesine engel olmuştur. Bir bakıma Afganistan'ın bağımsızlığını elde etmesi Buhara Hanlığı'na olumsuz etkide bulunarak en

şanssızlık faktörü olarak meydana gelen bu gelişme ile Afganistan İngiltere'ye karşı Bolşevikler ile yakınlaşacak Bolşeviklere karşı İngiltere ile yakınlaşan Buhara hanlığının İngiltere olan temasını kesecektir. Bu mevcut durum Buhara hanlığının kaderini etkileyecektir.

⁵²⁸“Ashabat Meydanı- İngilizler ve Buhara Hükümeti”, *U.T.*, S. 152, 23 Kasım 1918. Bu gazete haberinde diğer Rus gazetelerinden de haberler verilerek Rusların olaya bakış açısı aksettirilmeye çalışılmıştır. Bu habere göre Buhara Hükümeti'nin tavrı sorgulanmakta ve tarafsız olması gerektiği vurgulanmaktadır. İngilizler düşman olarak nitelenmekte ve saldırının kendilerine olup Buhara Hükümeti'nin İngilizlere yol vermemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Buna karşılık Rus askerlerine topraklarında müsaade edilmesi gerektiği çünkü dEmiryolları ve yolun geçtiği torakların Ruslara ait olduğu ifade edilmektedir. Ruslara düşmanlık yaptığı taktir de Semerkand vasıtasıyla Buhara'nın suyunun kesileceği tehdidinde bulunulmuştur. Ayrıca Buhara'nın hareketine bakılmaksızın çıkarlarını için mevkilerinin güçlenmesi gerektiği ve Afganistan ile Hindistan'da İngilizler ile Rus çıkarları çatışsa Buhara'nın tavrının ne olacağı sorgulanarak ilerisi için Buhara Hanlığının ortadan kaldırılması gerekliliğine işaret edilmektedir.

⁵²⁹Fazıl Ahmed Burget, “Türkistan Milli Mücadelesi ve Sonrasında Afganistan Türkleri, (Basılmamış Master Tezi)” G.Ü. SBE Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2004, s., 56

büyük destekçisi olacak olan İngilizlerin Afganistan üzerinden doğrudan temas kurmasına engel olmuştur.

O dönemde Buhara Hanlığı'nın dışarı ile temasını sağlayabileceği tek bölge Afganistan bölgesidir. Amanullah Han liderliğinde İngilizlere karşı yürütülen bağımsızlık hareketi sonuç vermiş, İngilizler 19 Ağustos 1919 yılında Afganistan'ın bağımsızlığını kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu sebeple Alim Han hemen yanındaki Afgan Hükümeti ile münasebet kurma yoluna gitmiş. Fakat tesis ettiği siyasi münasebetler İngilizlerle kurulan münasebetten daha çetrefilli ve siyasi açıdan çok boyutlu olmuştur. Bu nedenle Afganistan ile siyasetini daha hassas dengeler üzerinde bina etmek zorunda kalmıştır.

Çünkü mevcut siyasi manzara Rusya, İngiltere ve Afganistan tarafından şekilleniyordu. Bolşeviklerin bölgede güçlenmesi ve Emanullah Han'ın onlar ile irtibat kurması İngilizleri endişeye sevk etmiş, Afgan Hükümeti'nin Bolşeviklerle kurduğu yakın ilişki, İngiliz-Afgan ilişkilerinde de yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur. İngiltere bölgedeki nüfuzunu kaybetmemek için Emanullah'a bazı tavizler verme eğilimine girmiş, III. İngiliz-Afgan savaşında yenilmemesine rağmen İngiltere, Afgan taleplerini kabul etmiştir. Sonuçta Afganistan, askeri başarısından çok, Rusya ile İngiltere arasındaki rekabetten kaynaklanan avantajlar elde etmiştir.⁵³⁰

Buhara Hanlığı da Afganistan gibi benzer şartlardan istifade etmek zorundaydı. Fakat bunu aynı pozisyonda olan Afganistan ile çıkarları ve siyaseti çatışmadan nasıl becerecekti? Zira, Buhara Rusya'ya karşı İngiliz desteğini sağlamaya çalışırken, Afganistan ise İngilizlerden kurtulmak için Rusların desteğini sağlamaya çalışıyordu. İşte bu şartlar altında bağımsızlığını yeni kazanan her iki devlet de birbirini tanımakla siyaseten bağımsızlıklarını perçinlemiş oluyor, bu uğurda aralarında dini bağlar ve kader ortaklığı bulunmasına rağmen, "Düşmanımın düşmanı benim

⁵³⁰Mehmet Köçer, "Bolşevik ihtilali Sonrasında Afganistan Üzerinde İngiliz - Rus Mücadelesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9/1, 2004 , s. 79-86

dostumdur” prensibine ek olarak, “Düşmanınım dostu benim de dostumdur” prensibi gibi nadir karşılaşılan bir durumu hayata geçirmek mecburiyetinde kalıyorlardı. İşte hassas dengeler bundan ibaret olup, Buhara’nın coğrafi açıdan tek çıkış kapısı olan Afganistan ile dostane ilişkiler kurarken, aynı zamanda kendisinin düşmanı fakat Afganistan’ın destekçisi olan Ruslara karşı, Rusların ve Afganistan’ın düşmanı olan İngilizlerin desteğini sağlamaya çalışıyordu.

Emîrin Afganistan Hükümeti ile temas kurması için görevlendirdiği kişiler Tore Hoca ve Molla Kutbiddin olup, Afganistan’a giden bu şahıslar ilk teması sağlamıştır. Fakat bu tarihte Afgan Hükümeti’nin daha bağımsızlığına kavuşmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Emîr hatıratında bu olaydan kısa bir süre sonra İngiliz Afgan savaşının başladığını yazmaktadır ki, Afganistan bağımsızlığına bu savaştan sonra kavuşmuştur. Afganistan Hükümeti’nin Buhara’ya gelen ilk temsilcisi, General Muhammed Veli Han’dır.⁵³¹

Alim Han hatıratında bu olayı şu şekilde aktarmaktadır; “Afgan Devleti ile Britanya arasında savaş meydana geldi. (Bahsi geçen savaş Afganistan’ın 19 Ağustos’da bağımsızlığını kazanmasına neden olan savaştır) Daha sonra Afgan Hükümeti tarafından General Muhammed Velihan Muhtar Vezir sıfatıyla Buhara’ya geldi. Bu şahıs benimle görüşüp Afgan Emîrinin yolladığı birçok hediyesini bana sundu. Bu kişi ile görüştüğüm esnada, şu anda Bolşeviklerin zayıflığından istifade ederek onlara karşı taarruza geçmemin nasıl bir fikir olduğunu sorunca, ileri görüşlü biri olan bu şahıs, siz ile Afgan Hükümeti birbirinizle kardeşsiniz. Biriniz Britanya’ya karşı, öbürünüz ise Bolşeviklere karşı mücadele vermektedir. Savaşarak, İslam devleti olan bu iki devletin ortadan kalkmasına sebep olmayasınız. Kardeşinizin (Afganistan) durumunun ne olacağını bekleyin. Daha sonra birbiriniz ile danışarak hareket edin dedi. Bu düşünceleri bana da makul geldi. Daha son Velihan Rusya’ya

⁵³¹ Âlimî, *a.g.e.*, s.96.

gitti. Afgan Emîri dostluğumuzu pekiştirmek için, Fazıl Ahmethan'ı, 200 asker, bir bando, 7 tane top ve 7 tane fil ile bana yolladı.”⁵³²

Alim Han'ın bu şekilde aktardığı Buhara Afgan ilişkileri, Afgan siyaseti bakımından Sovyet eksenli olup, asıl amaçları Bolşevikler ile temas kurmaktır. Zira bahsi geçen Velihan hususan Buhara'ya gelmemiş, tabiri caizse geçerken uğramıştır. Daha sonra Fazıl Ahmethan'ın gelerek hediyeler sunması da Bolşevikler ile kurulan yakın temastan dolayı Alim Han'ın gönlünü almak çabasıdır. Çünkü Afganistan'ın âli çıkarları Buhara'dan değil Moskova'dan geçiyordu. Fakat Buhara Hükümeti'nin açıktan açığa yalnız bırakılması, Buhara halkı ile Afgan halkı arasındaki dini bağlar dolayısıyla, Afgan kamuoyunda henüz yeni tahta geçmiş olan Emanullah yönetimine karşı bir tepkinin gelişmesine de sebep olabilirdi. İzlenen bu siyaset daha gerçekçi olup, dini bağlar ve uluslararası alanda tanınma dışında, Afganistan Hükümeti'nin Buhara ile ortak siyaset belirleyecek başka bir çıkarı da yoktur. İngilizlere karşı Buhara'dan herhangi bir yardım beklemek de akıllıca olmayıp, uzun vadede düşünüldüğünde güçlü bir Buhara'nın, bir zamanlar kendi hakimiyetinde bulunan ve çoğunlukla Türklerden meskun Güney Türkistan'a yönelik politikalar izlemesi dahi ihtimal dahilinde olup, bu durum Afgan Hükümeti'ni rahatsız edecek gelişmelerin ortaya çıkmasına da neden olabilirdi. Bu nedenlerden dolayı Buhara'nın düşmanı olan Bolşevik yönetimi ile ilişkilerin geliştirilmesi Afgan yönetimi için daha büyük ehemmiyet kespemştir.

Nitekim bu süreçte meydana gelen gelişmeler de Bolşevikler ile sıkı ilişkilerin kurulmakta olduğuna işaret ediyor, Rusların Afganlıların müttefiki olduğu resmi ağızlardan da işitilmeye başlanıyordu. Muhammed Veli Han

⁵³² Alim Han *a.g.e.*, s. 10. Alim Han'ın bahsettiği Muhammed Velihan'ın başkanlığındaki kafilde Serdar Feyz Muhammed Han, Zekeriya Mirza Muhammed Han, Yaflı Mehdigul Han, Kazi Seyfullah Han ve Hidayetullah Han gibi kişiler bulunmakta idi. Bu ekip Buhara'ya uğradığında Alim Han Bolşeviklere karşı Afganistan'dan yardım talebinde bulunmuş, fakat heyet Amanullah Han'ın Bolşevikler ile savaşa taraftar olmadığını belirterek istenen yardımı, savaşın her iki kardeş ülkeye zarar vereceği iddiası ile nazıkçe ret etmiştir. Bkz., Âlimî, *a.g.e.*, s.98-99. Çünkü böyle bir anlaşma Amanullah Han'ın İngilizler karşı Bolşeviklerin desteğini ağılama siyasetine ters düşüyordu. Ama Buhara yönetimini de küstürmek istemediğinden savaşın her iki ülkeye zarar vereceğini iddia ederek bazı hediyeler de göndermeyi ihmal etmiyordu.

başkanlığındaki Afgan heyeti ekim 1919'da, Moskova'da Lenin ile görüştükleri zaman, Lenin Afganlıları sadece yakın zamanda olan bağımsızlık savaşındaki cesur mücadeleleri için değil, aynı zamanda gelecekte oynayacakları rolleri için de övüyordu. Lenin Emanullah'ın göndermiş olduğu mektuba verdiği cevapta; Afganistan'daki özel Rus temsilciden Afganistan ile dostça anlaşmalar imzalarken her iki ülkeyi birbirinden ayırmış olan Birleşik Krallığa bir darbe vurmayı göz önünde tutmasını istediğini yazmaktaydı. İlişkilerin gelişmesinin bir sonucu olarak heyetin dönmesinden sonra Afganistan Taşkent'te ve Buhara'da birer konsolosluk açarak Rus desteğini sağlamış oldu.⁵³³

Afgan heyeti ile Rus heyetinin görüşmesi sırasında Ruslar, İngilizlerin Çarcuy'a kadar geldiklerini ve Buhara ile ilişki kurup bu ülkeyi kontrol altına alacaklarını söylemiş, bu ihtimalin gerçekleşmesi halinde her iki ülkenin de zararlı çıkacağını dile getirmiştir. Sonuçta Buhara Devleti'nin bağımsızlığının her iki ülke tarafından kabul edilmesine karar verilmiştir. 14 Ekim 1919 tarihinde Lenin ile görüşen Afgan heyeti böylece bağımsızlıklarını perçinlemiş oluyordu.⁵³⁴ Bu anlaşmanın Buhara'yı ilgilendiren yönü ise Rusya'nın onayını alan Afgan Hükümeti'nin alınan bu karar gereği Buhara'nın bağımsızlığını tanınması olmuştur. Bu gelişmelerden sonra Buhara Devleti Kabil'e siyasi temsilci göndermiştir

Rusya'da Afganistan'ı İngilizlerin etkisinden kurtarmakla, Hindistan üzerinde nüfuz elde edecek ve Petro'nun hayallerini bu kez de Lenin gerçekleştirmeye çalışacaktır. Bu gelişmeler ile Alim Han kendini, bir kez daha sahnelenen uluslararası mücadelenin ortasında bulmuş, bu şartlar altında Ruslara karşı bağımsızlığını korumaya çalışarak yardım alabileceği İngiltere ile arasında bulunan komşusu Afganistan ile dostluk ilişkileri kurmaya çalışmıştır. Bölgede mücadele eden dört devlet içinde eli en zayıf olup, siyaseten fazlaca seçeneği ve hareket alanı olmayan tek devlet Buhara Hanlığı olduğu için, bu süreçte etken olmaktan ziyade edilgen bir

⁵³³Mehmet Köçer, *a.g.m.*, s., 79-86

⁵³⁴Mir Gulam Muhammed Gubar, *Afganistan der Mesir-i Tarih*, Afganistan, Devleti Matbai Kâbil , 1968, s. 876.

siyaset izlemek mecburiyetinde kalmıştır. Alim Han, Afganistan ile ilişkilerini bu temel üzerinde kurmak mecburiyetinde kalmış ve bu ilişki ölünceye kadar da bu şekilde devam etmiştir. Afganistan daima Alim Han'ın yanında gözükmüş fakat gerçekte Buhara'ya karşı daima Rusları desteklemiştir. Alim Han'ın biraz da mecburiyetten güvenerek gittiği Afganistan'da göz hapsinde tutulmasının sebebi de Afganistan'ın bu öncelik tercihidir. Bu şartlar altında kurulan Afganistan Buhara ilişkileri, Buhara Hanlığı'na uluslararası alanda meşruiyet kazandırır da bağımsızlık mücadelesinde beklenen sonucu vermemiştir.

Alim Han'ın, Afganistan kadar önemli olmasa da Müslüman olan bir başka komşusu Hive Hanlığı ile kurduğu temaslar da önemlidir. Hive Hanlığı'da Buhara gibi Rusya'nın himayesini kabul etmiş, Rus iç savaşından istifade ederek bağımsızlığını kazanmıştı. Hive'ye gönderilen Burhancan Hiyabani ve Burhaneddin Mahdum Kulabi, Hive Hanlığı ile Ruslara karşı ortak hareket etme konusunda anlaşma sağlamışlardır. Sağlanan bu ilişkiler ile halk; "Buhara'nın ittifakçıları çoğaldı, şimdi Rusya Buhara ile savaşmayı göze alamaz. Ruslardan kurtulduk" gibi ifadeleri dillendirilmeye başlamıştır.⁵³⁵

Rusya ile kurulan ilişkilere gelince, konunun özünü oluşturması itibarıyla ayriyeten üzerinde durulmayıp olayların akışı içerisinde irdelenmektedir. Ama şu kadarını belirtmek gerekir ki, Alim Han'ın Bolşeviklerin Kolesov baskını sonrası 25 martta elde ettiği bağımsızlık, Buhara Hükümeti ile Bolşeviklerin ilişkileri onarılamaz bir noktaya taşımıştı. Şubat İhtilali sonrası kurulan geçici hükümete nazaran Bolşeviklerin tavırları daha düşmanca olmuş, Bolşevikler Menşevikler ile yürüttükleri mücadelenin bir neticesi olarak, Buhara Hanlığı'nı tanımak zorunda kalmışlar ve bir süreliğine yaşamasına imkân vermişlerdir. Hatıralarından anlaşıldığı üzere Alim Han da Bolşeviklere karşı düşmanca bir tutum sergilemekte ve Çarlık dönemi Buhara–Rusya ilişkilerine olumlu atıflarda bulunmaktadır.

⁵³⁵Belcuvani, *a.g.e.*, s.59.

4.3.2. Alim Han'ın Askeri Faaliyetleri

Alim Han'ın bağımsızlığını elde ettikten sonra diğer ülkeler ile diplomatik ilişki kurma faaliyetlerinden sonra çözmesi gereken en önemli sorunlardan biri de ordunun güçlendirilmesi yani askeri faaliyetler idi. Tıpkı diplomatik ilişkilerde olduğu gibi bu hususta da ciddi problemler ile karşı karşıya kalmıştır. Bütün bu sorunlar ile karşılaşmasının en temel nedeni, sorumluluk almaktan çekinen siyasetçilerin sık sık kullandığı tabirle, seleflerinden bir “enkaz devralması” idi. Dedesinden ve babasından devraldığı hanlık her yönü ile Rusya'ya bağımlı bir devlet olup, efsanevi hazine dışında neresinden tutulursa elde kalan bir durumdaydı. Gerçi kendisi de tahtta bulunduğu süre zarfında bu durumun değişmesi için ciddi girişimlerde bulunmamış, mevcut statükonun sürekli devam edeceğini sanmıştır. Alim Han'ın eleştirildiği konulardan biri de zengin sayılabilecek Buhara hazinesinin ülkenin kalkınması için kullanmaması ve neticede günümüz kurları ile (2001) yaklaşık 80 milyar tutarındaki bu hazinenin Rusların eline geçmesidir.⁵³⁶ Rusların Alaska'yı 1867 yılında 7,2 milyona sattığını düşünülürse Buhara'dan götürdüğü hazinenin büyüklüğü daha iyi anlaşılmış olur. Buhara halkının olan fakat Bolşeviklerce gasp edilen bu paralar hanlığın refaha kavuşturulması için kullanılamamıştır.

Alim han düzenli ve güçlü bir ordu meydana getirme gerekliliğine Şubat ve Ekim ihtilalleri sonrası yaşanmaya başlanan gelişmelerden sonra inanmaya başlamıştır. Çünkü Çar Hükümeti'nin devrilmesi, Bolşevikler ve Y.B. hareketinin açıktan açığa çalışmaya başlaması (Kolesov saldırısında da görüldüğü gibi) Emîrin güven hissini zedeleyip, Emîrin kendini ve yönetimini koruma refleksini harekete geçirmiştir.

Kolesov olaylarından sonra Alim Han, çıkacak olayların çaresini daha önceden temin etme maksadıyla devlet ileri gelenlerini toplamış ve bu meseleye çareler aramaya başlamıştır. Ülke genelinde asker ve silah toplama işine girişmiş ülke genelinden silah ve at toplayarak orduyu

⁵³⁶Recebov, “*Ortak Frunze İşi...*”, s. 26. Bu tarihlerde yani 1920' li yıllarda bir koyunun ortalama fiyatı 1 som, sığırın fiyatı 5-6 som ve bir atın fiyatı ise ortalama 10 somdur.

güçlendirmeye çalışmıştır. Şubat ile Ekim ihtilallerinin ortaya çıkardığı karmaşa ve oluşan yeni dengeler Alim Han'ın 1917 ile 1918 yılına kadar üç kez seferberlik ilan etmesine sebep olmuştur. Bu seferberlik neticesinde bağımsızlığını kazandığı 1918 yılının mart ayında ordusunu 40 bin kişiye çıkarmayı başarmıştı.⁵³⁷

1918 yılının başlarında yayınlanan bir gazete haberine göre, yıllarca Çarlık Rusya'sına güvenen ve güçlü bir ordu kurmanın gerekliliğine inanmayan Buhara Hanlığı, şartların değişmesi üzerine asker toplama telaşına düşmüştür. Toplanan askerlerin çoğunun kanun kaçakları ve sergerdelerden olmasına dikkat çekilmiş, Emîrin düzenli ve güçlü bir ordu kurması gerektiği tavsiye edilmiştir. Hatta toplanan askerlerin niteliği ve ordunun durumuna bakılarak Emîrliğin sonunun pek parlak olmadığı yorumları yapılmıştır.⁵³⁸

Alim Han'da bu durumun farkında olacak ki bağımsızlığını kazandığı tarihten itibaren asker toplamaya hız vermiştir. Bu dönemde Emîrin tedarik edebildiği askerler, Afgan paralı askerleri ve yerli halktan oluşup Şirbeçeler⁵³⁹ denilen gruptan ibaret idi. Afgan askerleri Afgan Hükümeti'nin yolladığı askerler olmayıp, Afganistan'dan türlü sebeplerden dolayı kaçıp Buhara'ya gelen kişilerdi. Afganlılardan oluşan birliğin kumandanlığını da Afganlı subaylar yaptığı için bunların disiplinsiz hareketleri görülmeye başlamış ve Şirbeçeler grubu ile anlaşmazlıklar yaşamaya halkı rahatsız etmeye başlamışlardır ki bu sebeplerden dolayı büyük bir çoğunluğunun silahı alınarak Afgan sınırına yollanmışlardır. Şirbeçeler grubu ise her ne kadar vasıfsız kişilerden oluşup bazı disiplinsiz hareketleri gözüксе de sonuna kadar Emîrle beraber savaşmışlar, Buhara işgal edildikten sonra Emîrle beraber Hisar'a gitmişler ve Emîrin Afganistan'a geçmesinden sonra

⁵³⁷Tohmehmetov, *a.g.e*, s. 145. Belcuvani bu sayıyı 50 bin olarak vermektedir. Bkz., Belcuvani, *a.g.e*, s. 55.

⁵³⁸“Buhara'da Ahval” *U.T.*, S. 52, 17 Ocak 1918.

⁵³⁹Şir aslan, Beçe ise erkek çocuk anlamındadır. Şirbeçe tabirinin bu gruba verilmesinin sebebi kahramanlık duygularının ön plana çıkarılması içindir.

Basmacılık⁵⁴⁰ denilen Türkistan milli bağımsızlık hareketine katılmışlardır. Bunların dışında bağımsızlık öncesi orduda görev yapmakta olan ve begliklerden tedarik edilen askerlerde var olup, bunlar da paralı asker statüsünde ve diğerlerine nazaran daha profesyonel askerlerdir.⁵⁴¹ Bağımsızlık sonrası bir bakıma seferberlik ilan edilmiş ve asker toplama işine hız verilmiştir.

Ordunun ıslah edilmesi ve devletin varlığı için milli bir ordunun kurulma gerekliliği Y.B. tarafından da dile getirilmişti. Y.B. Komitesi'nin 1918 yılında hazırladığı "Buhara Islahat Layıhası" adlı tarihi belgenin askerlik ile ilgili bölümünde, askerlik hizmetinin okumuşlar ve şehzadeler istisna tutularak genel bir seferberlik ilanı ile vatan hizmeti sayılması gerektiği savunulmuştur. 22 yaşını dolduran ve sağlığı el veren gençlerin 2 yıllığına askere alınıp bu süre içinde eğitilmeleri gereğini dile getirmişlerdir.

Ordunun güçlendirilmemesini Alim Han hatıratında şu ifadeler ile dile getirmiştir. "Rusya ile Buhara Devleti arasında yapılan anlaşma gereği, Buhara'nın asker ve silah gücü sınırlanmış idi. Buhara'yı korumak için ihtiyaç duyulacak silah ve askerin teminini Ruslar üstlenmişti. Buhara dahilinde güvenliği sağlamak için 12 bin asker barındırılması karara bağlanmıştı. Ülkeyi koruma ihtiyacı hâsıl olursa bu işi Rusya yapacaktı. Bu nedenle Çarlık döneminde Buhara asker ve silaha ihtiyaç duymadan sükunet içinde yaşıyordu."⁵⁴²

Emîri'in bu ifadelerinden Buhara Hanlığı'nın askeri durumu ve bu durumun sebepleri, yoruma gerek bıraktırmayacak şekilde açık olarak

⁵⁴⁰Türkistan'ın işgalinden sonra ortaya çıkan, Türkistan Türklerin Milli Mücadelesine olumsuz bir anlam yüklemek için Ruslar ve yandaşları tarafından uydurulan bu tabir Anadolu'da kullanılan eşkıya tabirine denk gelmektedir. Bu nedenle bağımsızlık sonrası literatürde Basmacılık yerine İstiklalcilik tabiri kullanılmaktadır. Bu konuda bkz. M. Coreyev 'vd, *Ozbekistanning Yangı Tarihi II*, Taşken, Şark Neşriyatı, 2000. Çağatay Koçar, *16. Yaşında Özbekistan'da Değişim*, <http://www.turania.com>, 28 01 2009.

⁵⁴¹Ayni, *Materyaller ...*, s.245.

⁵⁴²Alim Han ,a.g.e., s. 9. Alim Han'ın bahsettiği anlaşma, Rusya ve Buhara arasında imzalanan 1868 veya 1873 tarihli anlaşmalar değildir. Çünkü kaynaklarda yer alan bu anlaşmalarda daha çok ticari konuları kapsayan maddeler yer almaktadır. Buhara askerini 12 bine sınırlayan bir maddeye rastlanmamaktadır. Böyle bir madde daha sonraki dönemlerde yapılan bir anlaşmada konulmuş olsa gerek. Bu çalışmanın yapıldığı esnada asker kısıtlama ile ilgili bir belgeye ulaşılamamıştır. Alim Han'ın hatıratındaki ifadede de bu anlaşma ile ilgili geniş bir izahat yoktur.

anlaşılmaktadır. 1917 yılında meydana gelen olaylardan sonra Alim Han'ın bu fikri değişmeye başlamış ve askeri gücünü takviye etmeye başlamıştır. Aynı yıl Kuşbegi Mirza Nasrullah'ı hazinenin kaydını çıkarması için görevlendirmesinin ardında yatan asıl sebep, bekli de orduyu güçlendirme düşüncesi idi. Çünkü paraya en çok ihtiyaç duyulan ıslahatlar askeri alanda yapılacak ıslahatlardır. Fakat hazinedeki paraları İngiliz askerlerinin davet edilmesi içinde kullanmaktan kaçınacaktır.

Asker sayısından daha önemli sorun kurulacak ordunun silahlandırılması olmuştur. Silah desteği sağlama ihtimali en yüksek olan devletler İngiltere ve Afganistan olduğu için, yukarıda izah edildiği üzere bu ülkeler ile diplomatik ilişkilere ehemmiyet verilmiştir. Fakat Afganistan'ın İngilizler ile savaş halinde olması ve 1919 Ağustosunda bağımsızlıklarını kazanması umulan İngiliz yardımını engellemiştir. Fakat daha öncesinde Buhara'nın İngilizler ile kurduğu temasa binaen İngiltere asker ve silâh yardımı yapmayı taahhüt etmiştir.⁵⁴³

Kasım 1918 yılında İngiliz askerlerinin Çarcuy mevkiinde görünmesinin sebebi de kurulan bu temas ve anlaşma gereği sağlanacak askeri yardımlardır. Fakat tüm bu olumsuzluklara rağmen İngilizler, Türkistan ile yakından ilgilendiklerinin göstermek ve bu bölgede nüfuzlarını devam ettirebilmek için İran sınırları üzerinden Emîrliğe bir miktar silah vermeyi başarmıştır.⁵⁴⁴

Tüm olumsuzluklara rağmen Alim Han Afganistan yolu ile de bir miktar silah temin etmeyi başarmıştır. Hive Hanlığı'nın başına gelenlerin kendisinin de başına geleceğini bildiği için temin ettiği silahlar ile Buhara'nın sınırlarını müstahkemleştirmeye çalışmıştır. Onun bu hazırlıkları Bolşeviklerin dikkatinden kaçmamış, Bolşevikler Alim Han'ın Türkistan Hükümeti'ne (Taşkent) hücum etmek için hazırlık yapmakta uydurma haberlerini yaymaya çalışarak kendilerinin askeri hareketlerini gizlemeye ve halk arasında Emîre

⁵⁴³ Âlimî, *a.g.e.*, s.98.

⁵⁴⁴ Morris *a.g.m.*, s., 369. Gönderilen elli kişilik heyet İngilizlerden bir miktar top ve tüfek almayı başarmıştır. Bkz, Becuvani, *a.g.e.*, s. 58.

karşı olumsuz bir havanın esmesini sağlayarak kendi saldırıları için zemin hazırlamaya çalışmışlardır.⁵⁴⁵

Alim Han ordusunu güçlendirme anlamında Rus iç savaşında esir düşen Avusturyalı askerlerden de istifade etmeye çalışmıştır. Aylığa bağlanan bu askerlerden Hasfi Kebir Kapısı yanındaki kalede silah yapımı konusunda istifade edilmiştir. Kafirabat şehrinde de barut ve silah atölyesi açılarak silah üretilmeye çalışılmıştır.⁵⁴⁶ Neticede Alim Han nihai saldırının yapıldığı Ağustos 1920 tarihine kadar 8 725 piyade, 7 850 süvari, 27 070 gönüllüden oluşan bir ordu hazırlamayı başarmıştır.⁵⁴⁷

4.3.3. Alim Han'ın İçişlerine Yönelik Çalışmaları

Diplomatik ve askeri faaliyetlerden sonra çözmesi gereken ve ülkenin iç siyaseti ile kendi hâkimiyetini doğrudan etkileyen önemli olay, Y.B. hareketinin tasfiyesi meselesiydi. Alim Han açısından siyaseten doğru olabilecek, fakat umumi Türk tarihi için bir talihsizlik olan bu gelişmeler neticesinde Buhara Hanlığı'nın son 20 yılda yetiştirdiği aydın tabakası büyük yara almış, Emîrin elinden kurtulanların bir çoğu da, bu sefer darbenin çocuklarını yemesi misali Sovyet Rusya tarafından türlü bahaneler uydurularak ortadan kaldırılmıştır.⁵⁴⁸ Türkistan topraklarında sadece Buharalı Y.B. üyeleri değil, Ceditçilik hareketi içinde yer alan diğer Türk bölgelerindeki aydınlar da Stalin'in katliamlarına maruz kalmış, Kril alfabesine geçiş sürecinde kalemi güçlü olan ve kültür hayatında önemli yere sahip bu aydınlar türlü bahaneler ile katledilmiştir.⁵⁴⁹

Mart ayında yaşanıp, Kolesov vakası olarak adlandırılan ve Buhara Devleti'nin bağımsızlığı ile neticelenen olaylar, Alim Han için büyük bir ders olmuştur. Alim Han Bolşeviklerin işgalci niyetlerini, hiçbir anlaşılmaya bağlı

⁵⁴⁵ Coreyev, *a.g.e.*, s. 124.

⁵⁴⁶ Belcuvani, *a.g.e.*, s. 58.

⁵⁴⁷ Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 264. Ordunun silah durumu 8725 tüfek, 7850 kılıç, 16 makineli tüfek ve 23 toptan ibaret olup gönüllüler silah bakımından çok zayıf teçhizatlaşmıştı. Belcuvani *a.g.e.*, s.58'de Buhara ordusundaki top sayısını 600 olarak belirtse de bu rakam abartılıdır.

⁵⁴⁸ Hareketin önde gelen isimlerinden Feyzullah Hoca ve Fitrat 1930'lu yıllarda idam edilmek suretiyle Ruslar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

⁵⁴⁹ Öldürülen Türk aydınları hakkında bkz. Zeliha Yeşilyurt, "Sovyetlerde Ruslaştırma Politikası ve Öldürülen Türk Aydınları", *Türk Kültürü*, S. 165, Yıl XIV, Temmuz 1976, s., 50-55.

kalmayacaklarını ve riyakar bir siyaset güttüklerini anlamıştır. Bu sebeple Buhara'nın bağımsızlığı devam ettirebilmesi için birçok tedbiri alması gerektiği anlaşılmıştır. Dış ilişkilerden önce içişlerinde karşılaştığı sorunu çözmeye çalışarak Y.B. grubunun Buhara'daki nüfuzunu ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Moskova'ya giden ve Bolşevikler tarafından maddi ve manevi destek gören Feyzullah Hoca'nın aktardığına göre mart olaylarından sonra Buhara'da birçok kişi öldürülmüş ve malları müsadere edilmiştir. Buhara dahilinde sadece Y.B. grubuna değil farklı sebeplerden dolayı Emîrlik yönetimine muhalefet edenler de sindirme politikasıyla karşı karşıya kalmıştır. Örneğin 1919 yılının bahar aylarında esnaf ve çiftçilerden oluşan 15000 kişilik bir grup vergilerin yüksekliğinden ve vergi memurlarının keyfi uygulamalarından şikâyetle bir gösteri tertip etmişler bu gösteriye katılanlardan 63 kişisi idam edilmiş, 5000 kişisi de hapse atılarak sorun giderilmeye çalışılmıştır.⁵⁵⁰ Anlaşılabacağı üzere Alim Han içişlerinde ciddi sorunlarla karşılaşmış, bu sorunlar askeri ve diplomatik alanlarda yaptığı faaliyetlere olumsuz etki etmiştir.

Alim Han ile Y.B. arasındaki mücadele bağımsızlığın kazanıldığı 25 mart tarihine kadar ölümcül sonuçlar ortaya çıkarak düzeyde değildir. Gerek Emîr gerekse Y.B. arasında birbirlerini tamamen ortadan kaldırma düşüncesi mevcut değildir. Örneğin Alim Han Y.B. hareketine mesafeli yaklaşıp da onların demokratik isteklerini Kolesov'un yaptığı hareket esnasında dahi kabul etmiştir. Buna karşılık Yaşlar da Emîri tamamen ortadan kaldırmayı düşünmeyip meşruti bir yönetim talep etmekteydiler. Fakat mart ayında meydana gelen gelişmelerde, Yaşların ihanet derecesinde Bolşevikler ile iş birliği yapıp Buhara'ya saldırması, hem Emîr hem de halk nezdinde Yaşların itibarını düşürdü ve onlara karşı acımasız bir siyasetin başlamasına neden oldu. Bu olaydan sonra Yaşlar arasında da siyasi açıdan ayrışmalar yaşanmış bir kısmı hareketten ayrılarak, kalanlar da Buhara Komünist Partisi ve Genç Buharalılar Partisi'ni kurarak parçalanmışlardır.

⁵⁵⁰Merat Hasanov-Vilariy Germanov, "Emîr Alim Han Faciası", *Fen ve Turmuş*, S.3 1991, s., 19.

Elbette ki Yaşlar, Buhara dışında yaşayan mezkûr gruplardan ibaret olmayıp, Buhara dahilinde de yaşayanları da vardı. Emîr tarafından izlenen amansız politika sebebiyle asıl yıkımı yaşayanlar da Buhara içindeki bu grup olmuştur. Yukarıda zikredilen diplomatik ve askeri alanlarda karşılaşılan zorluklara karşın, üçüncü sorun olan Yaşların tasfiyesi konusunda Alim Han yönetimi oldukça başarılı bir performans sergilemişlerdir. Rusların'da müdahalesi söz konusu olmayınca, Yaşlara karşı yürütülen kampanya da Emîr yönetimi ölçülüğü kaçırmış ve olaylara müdahil olmayıp sadece sempatizan olan bir çok kişiyi de cezalandırmıştır. Ortaya çıkan gelişmelerden anlaşılacağı üzere genel manada Kadimciler olarak adlandırılan grup fırsattan istifade Ceditlerden hesap sormaya başlamışlardır.

Ayni'nin, Buhara İnkılabı için Materyaller eserinde anlattığı üzere, Ceditleri sindirme faaliyeti savaşın başlaması ile beraber başlamış, Ceditçi olduğu şüphelenen kişilerin evleri basılıp, bazılarının aileleri dahi katledilerek malları müsadere edilmiştir. Kafir ve hain suçlamaları ile sokaklarda insanlar öldürülmeye başlanınca sokak ortasında adam öldürme Emîr tarafından men edilmiştir. Yakalanan kişilerin Emîrin sarayına getirilmesi istenerek getirilen kişileri yargılamak için bir mahkeme kurulmuş, mahkemede yargılanan kişiler suçlu bulunduğu ya idam edilmişler ya da hapse atılmışlardır. Gizlice çalışan memurlar sayesinde Yaşlar tespit edilmiş ve tutuklanarak yargılanmışlardır. Yaşlara karşı yürütülen sindirme kampanyası Buhara'ya bağlı olan tüm begliklerde de sürdürülmüştür. Örneğin hapiste bulunan eski Kuşbegi Nasrullah, kardeşleri ve adamları ile Kermine'de idam edilmişlerdir. Hatta Buhara dışındaki Ceditlere suikast düzenleyen görevliler dahi atanmış, bu görevliler Yaşların lideri Feyzullah Hoca'yı öldürebilmek için Semerkand'a sahte telgraf ile davet dahi etmişlerdir.⁵⁵¹

Feyzullah Hoca'nın aktardığına göre bu dönemde, Buhara şehri ile hanlığa bağlı diğer yerlerdeki Yaşlar, Emîr yönetimi tarafından takibe alınarak teşkilatları dağıtılmış, Y.B. teşkilatına üye olanlar ve sempatizanlarından

⁵⁵¹ Ayni, *Materyaller*., s., 233-243.

suçlu bulanarak idam edilenlerin sayısı 1500 kişiyi bulmuştur.⁵⁵² Yaşlara karşı yürütülen bu kampanya Buhara Hanlığı dâhilindeki Yaşların sindirilip etkisizleştirilmesi konusunda kısmi bir başarı elde etmiş olsa da, özellikle Semerkand ve Taşkent'te toplanarak faaliyet gösteren Yaşların üzerinde fazla etkili olamamış, bu şehirlerde çalışan Yaşlar bazı sıkıntılar yaşayıp bölünmelerine rağmen, Bolşeviklerin problemlerini halledip tekrar Buhara'ya yönelmeleri ile kendilerine verilen rolü tekrar oynamaya başlamış, Bolşevikler ile beraber Buhara Hanlığı'na saldırarak Emîr yönetimini devirmeyi başarmışlardır.

5. BUHARA HANLIĞI'NIN BOLŞEVİKLER TARAFINDAN İŞGALİ VE BUHARA HANLIĞI'NIN ORTADAN KALKMASI

Alim Han bağımsızlığını kazandığı 25 Mart 1918 ile Buhara'nın işgal edildiği 2 Eylül 1920 tarihine kadarki yaklaşık 2,5 yıllık süre zarfında tüm imkanları ile savaşa hazırlık yapmış, bu cümleden olmak üzere yukarıda izah edilmeye çalışılan gelişmeler vukuu bulmuştur. Fakat Alim Han ve yönettiği Buhara Hanlığı'nın kaderini tayin edecek nihai savaşın tarihine Alim Han değil, Bolşevikler karar vermiştir. Bu zaman zarfında Alim Han diplomatik, askeri ve siyasi alanlarda çalışmalar yapıp savaşa hazırlanırken, Bolşevikler de başta Menşevikler olmak üzere kendi sorunları halledip nihai savaşa uygun zamanını beklemişlerdir.

5.1. Bolşevikler Cephesinde Meydana Gelen Gelişmeler

Çarlık Rusya'sı ile Sovyet Rusya'sının Buhara Hanlığı'nın işgali konusundaki düşünceleri arasında herhangi bir fark yoktur. Uygun şartları sağlayıp hanlığı ortadan kaldırmayı bir türlü başaramayan Çarlık yönetimi, bu işin halledilmesi işini sanki siyasi bir miras olarak Sovyet Rusya'ya bırakmıştır. Sovyet yönetimi de güney sınırlarında en büyük tehdit olarak İngiltere'yi görüyor, Afganistan'ın bu yıllarda bağımsızlığını kazanması,

⁵⁵²Coreyev, *a.g.e.*, s. 117.

İngilizlerin Türkistan'ın iç bölgelerine müdahalesini güçleştiriyordu. Artık tampon bölge Buhara toprakları değil Afganistan olmuş, mücadelede avantaj sağlamak için Buhara topraklarının Rusya'ya bağlanması bir zorunluluk olmuştur.

Bir halk hareketi olarak ortaya çıkan ve hareketin temeline sınıf mücadelesini koyarak geniş kitlelere ulaşmayı amaçlayan Bolşevizm, aslında Çarlığın sömürgeci uygulamaları altında yaşayan Türkistan'daki halk için bir kurtuluş reçetesi olabilirdi. Zira Türkler Bolşevik İhtilalini yaşadıkları toplumda bir sınıf mücadelesi olduğundan değil, Çarlık yönetimine ve uygulamalarına alternatif olduğu için olumlu karşılamışlardır. Fakat ihtilalin ileriki evrelerinde bu felsefi fikrin siyasileştiği ve Türkler için Çarlık yönetiminden bir farkının olmadığı anlaşılmıştır. Buhara Hanlığı'nın işgal edildiği dönemde, Ruslar ile hanlığın ilişkilerinde Bolşevizm'in hem felsefi hem de siyasi yönünü etkili olmuştur. Felsefi olarak ezilen kesimin haklarını savunan böyle bir anlayışın, doğal olarak Buhara Hanlığı gibi monarşik bir yönetim biçimi ile uyuşmayacağı, Çarlık rejiminin ortadan kaldırılması ile ortaya çıkmıştı. Dini afyon olarak gören ideologların düşüncelerinin hayata geçirildiği bu rejimin şariat kuralları ile yönetilen bir idare ile dokularının uyuşmayacağı da apaçık belliydi.⁵⁵³ Bolşevikler bunlara rağmen konumlarını güçlendirinceye kadar siyaseten Buhara Hanlığı'nı tanımışlardır. Buhara–Rus ilişkilerinde, düşünsel anlamda ortaya çıkan bu olumsuz durumun yanında siyasi, askeri ve ekonomik açıdan da anlaşmazlıkların ortaya çıkması doğal bir gelişmeydi. Bu şartlar altında şekillenen ilişkilerin nihai bir çatışma ile sonlandırılması için uygun zeminin oluşması yaklaşık 2.5 yıl sürmüştür. Geçen bu sürede en belirleyici merkez Taşkent'teki Bolşevik idare olmuştur.

Taşkent'te Rusların varlığını devam ettirmesi Buhara Hanlığı için büyük bir şanssızlık olmuştur. Zira Ekim İhtilali sonrası Rusya'da yaşanan iç savaş Taşkent'te ciddi anlamda yaşanmamış, Taşkent ve diğer Türk bölgelerinde iktidarı ele geçiren Bolşevikler kurdukları yerel yönetimlerde

⁵⁵³ Alim Han da Bolşevikleri bozguncu ve dine karşı bir grup olarak niteleyecekti. Bkz., Alim Han *a.g.e.*, s., 11.

Türkleri yetki sahibi yapacak makamlardan bilinçli şekilde uzak tutmuşlardır. Bu yönü ile ihtilali bir Rus meselesi olarak görmüşler ve Çarlık dönemi yönetim anlayışını devam ettirerek Rus milli çıkarlarını koruma yoluna gitmişlerdir. Örneğin Birinci Taşkent Sovyeti'nin Başkanı Kolesov, 5 Kasım 1917'de Taşkent'te yapılan Sovyet Türkistan'ın Üçüncü Kongresi'nde yaptığı konuşma Çarlık Rusya politikalarının devamını savunur niteliktedir. "Yerli halkın Sovyetlere karşı olan tutumları belli olmadığından ve proleter teşkilatları da bulunmadığından, Müslümanları ihtilalcı iktidarın yüksek mevkilerine getirmek mümkün değildir." ⁵⁵⁴ şeklinde ifade ettiği düşünceleri Rusların Çarlık veya Sovyet döneminde Türklere karşı tutumlarında bir farklılık olmayacağını işaretleri olmuştur.

Çünkü 1917 yılında meydana gelen Ekim İhtilali Rusya genelinde bir kargaşaya ve iç savaşa neden olsa da, Rusya'nın sömürgesi konumundaki Türkistan bölgesinde Bolşevikler iktidarı ele geçirerek Taşkent merkezli kısmi bir sükunet sağlamışlardır. Başka bir deyişle Bolşeviklerin iktidar mücadelesi yaptığı bir dönemde Türkistan'daki durumu idare etmişlerdir. Taşkent Bolşevik yönetiminin en büyük handikabı merkezi Rusya ile bağlantısının kesilmiş olmasıydı. Bu nedenle Bolşevikler tam anlamı ile üstünlüklerini sağlayıncaya kadar Taşkent kendi imkanları ile Türkistan bölgesindeki Rus çıkarlarını korumaya çalışmış, geçen bu zaman zarfında Buhara Hanlığı da hazırlık yapma imkanı bulmuştur.

1918 ve 1919 yılları Bolşevikler için ölüm kalım mücadelesinin yapıldığı bir dönüm noktası olmuştur. Bu yıl içerisinde Bolşevikler rakipleri olan Sosyalist Demokratlara, Menşeviklere ve özgürlükçü yerel hareketlere karşı amansız bir mücadele vermek zorunda kalmışlardır. Bu mücadelelerden Taşkent'teki Bolşevikleri ve dolayısıyla Buhara Hanlığı'nın durumunu en çok etkileyen yönü, Çarlığa bağlı generallerin ve ulusalcı hareketlerin 1918 yılı içerisinde Taşkent ile Moskova arasındaki bölgelerde

⁵⁵⁴Chantal-lemarcler-Quelqejay, "İhtilal ve İç Savaş Sırasında Azınlıktaki Müslümanlar", *Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, Editör S. Enders Wimbush Çev., Yuluğ Tekin Kurat, Forum Yay., s., 83.

Bolşeviklere karşı önemli başarılar kazanarak Moskova ile Taşkent arasında bir tampon bölge oluşturmıştır.

Bu bağlamda karşı devrimci orduların başına geçen Anton Ivanovich Denikin'in, Kafkaslar'ın hemen üstünde, Azak Denizi'nin doğusunda ve Don Nehri'nin güneyinde olan Kuban steplerinde, Aleksandr Vasiliyevich Kolchak'ın Omsk ve civarında, Orenburg Kozakları komutanı Dutov'un Orenburg civarında Bolşevikleri yenerek bu bölgeleri ele geçirmeleri ile Çekoslovak lejyonlarının⁵⁵⁵ isyan ederek Ural dağlarından Baykal'a neredeyse bütün Trans-Sibiry demiryolunu kontrolleri altına almaları, Başkırt, Kazak ve Tatarların yaşadığı topraklarda Bolşeviklere karşı milli hareketlerin ortaya çıkması, Taşkent ile Moskova arasındaki bağı büyük oranda koparmış oldu.

Taşkent ile Moskova arasında lojistik anlamda böyle sorunlar yaşanırken Türkistan bölgesinde de Bolşevikler açısından sıkıntılar yaşanmakta idi. Aralık 1917 yılında Hive Han'ı İsfendiyar'a Taşken'teki Sovyet Komiserliği bağımsızlığını vermesine rağmen Taşkent yönetimi ile Hive arasındaki ilişkiler düzelmedi. Bir de Hive'de bulunan Rus ordusu Bolşeviklere karşı olan Beyaz Ordu saflarına geçip 16 Temmuz 1918'de Aşkabat'ta Bolşevik karşıtı bir hükümet kurulunca, günümüz Türkmenistan topraklarını içine alan Trans Hazar bölgesinden Hazar yolu ile yardım alınması da zorlaşmıştır. Buhara'nın da Bolşevikleri yenmesi ve Buhara'nın güney batısındaki Çarcuy ile Taşkent'in bağlantısının kopması, olası bir savaşı Taşkent'te yapılması ihtimalini ortaya çıkardı ki bu durum yardım alamayan Taşkent yönetimi için büyük bir tehlike arz ediyordu. Ayrıca İngilizler de bölge ile yakından ilgileniyor Merv bölgesinde Bolşeviklere karşı Türkmenlere ve Menşeviklere destek veriyordu.⁵⁵⁶ Örneğin I. Dünya

⁵⁵⁵Bu lejyonlar I. Dünya savaşında Avusturya savaşından ayrılarak Rus ordusuna katılmış, fakat Bolşeviklerin savaştan çekilip Almanlar ile anlaşmasına kızarak, 27 Mayıs 1918 tarihinde isyan etmişlerdir. Silahlı oldukları için isyandan kısa bir süre sonra Çarlık döneminde yerleştirildikleri Ural ve Batı Sibiry taraflarındaki demiryollarının kontrolünü ele geçirmişlerdi. Bu durum başkırtlar tarafından da sevinçle karşılanmış ve bunlar ile iş birliği yapılmıştır. Bkz, Togan, *Hatıralar*, s., 174.

⁵⁵⁶Becker *a.g.e* , s., 274. Hayit, *Türkistan Devletlerinin....* s.269. İngilizlerin Trans Hazar bölgesi ile ilgilenmeleri ve faaliyetleri hakkında Bkz, Morris, *a.g.m*, s. 363-379.

Savaşı'nın devam ettiği tarihlerde General Malleson kuvvetleri Aşkabat Türkmenleri ile iyi ilişkiler kurmuş, Merv civarını işgal ederek Güney Kafkasya (Transcaspia) Hükümeti ile bilfiil temas kurarak işbirliği yapmıştır.⁵⁵⁷

Bu şartlar altında Emîrin Bolşeviklerin zayıf durumundan yararlanarak saldırıya geçme isteği ve bunun için Afgan Hükümeti'nden Muhammed Velihan nezdinde yardım talebinde bulunması, mevcut durumu doğru tahlil ettiğini göstermektedir. Fakat Velihan'ın böyle bir savaşın her iki ülkeyi tehlikeye düşüreceğini söylemesi Buhara lehine değil, İngilizlere karşı destek aradığı Bolşeviklerin lehine olmuştur. Alim Han Bolşevikler ile savaşmama kararına o kadar çok inanmıştı ki 1918 ve 1919 yıllarında Bolşeviklere karşı meydana gelen diğer bölgelerdeki hareketlere hiç ilgi göstermediği gibi, bağımsızlık savaşı dışında kendisi de başka bir faaliyette bulunmamıştır. Togan'ın hatıratında anlattığı bir olay Alim Han'ın o dönemdeki olaylara bakış açısını anlatması açısından dikkate şayandır. Togan olayı; "Temmuz ayı sonunda bir hadise oldu (1918) Feyzullah Hoca ve Osman Hoca Türkistan'dan Moskova'ya gitmekte iken Dutov'un emniyet subayları tarafından yakalanarak, Bolşevik casusu suçlaması ile Orenburg Hapishane'sine atılmıştı. Bunların durumu bana bildirilince onları hapisten çıkarttım ve Buhara'nın durumu hakkında bunlardan geniş bilgi aldım. Sonra bunları Moskova'ya gitmeleri için Kazan'a yolladık. Bu bilgiler üzerine Emîre bir heyet göndererek Buhara askerlerinin Akmescit ile Aral gölü arasındaki demiryolunu işgal etmesini teklif ettik. Hatta gerekirse ona asker göndererek yardım edeceğimizi de bildirdik. Fakat Emîr bizim heyetimizi kabul etmeyerek kuşbegi ile görüşmelerini bildirmiştir. Kendisinin Moskova'da kim hâkim olursa onu Rusya'nın meşru hükümeti olarak tanıyacağını, Rusya ile yapmış olduğu anlaşmalara sadık kalacağını bildirdi. Oysa Emîr az bir kuvvetle bunu yapabilirdi ama yapmadı. Neticede zararını 2 yıl sonra kendisi de gördü. Eğer teklifimizi kabul edip demiryollarını tahrip etseydi bu bölgede bulunan Aktepe Hazar yolu ile Moskova'dan ve Taşkent'ten yardım alamayacak, Orenburg

⁵⁵⁷Glenda Fraser, "Alim Khan and the Fall of the Bokharan Emirate in 1920", *CAS*, Vol 7, No 4, 1988, s. 54.

Kozzak subaylarının kontrolünde olan ordularımız ile Aktepe'yi ele geçirdikten daha sonra Taşkent'e saldıracaktık" ifadeleri ile aktarmaktadır.⁵⁵⁸

Togan başka bir eserinde; "1918'de Buhara Emîri Alim Han, Aral Gölü mintikasında Beyazlar, Başkırt ve Kırgızlar ile çarpışan Taşkent Rus Bolşeviklerini bir alay askeri ile yandan vurursa bu ülkenin onların zulmünden kurtulacağını biliyordu. Kızıkları ortadan kaldırmak yolunda yardımda bulunursa bununla ancak Moskova'daki Sovyet Hükümeti'ni kızdırmış olacağını zannetti"⁵⁵⁹ ifadeleri ile Alim Han'ın Ruslara karşı sergilediği tavrı eleştirmektedir. İki yıl sonra güçlenen Rusların Buhara'yı işgal etmesi Alim Han'ın Afgan elçisi telkinleri ile aldığı kararın Buhara ve bütün Türkistan için ne derece isabetsiz bir karar olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu iki yıllık dönemi Bolşevikler Emîre göre çok daha verimli şekilde kullanmışlardır. 1920 yılının yazına gelindiğinde Rusya genelinde Bolşevikler üstün duruma gelmeye başladılar. Taşkent'teki askeri birliklerin bir kısmı Orenburg civarındaki mücadelelerde kullanılmıştı. Orenburg ve civarında Bolşevik hâkimiyeti sağlanınca buradaki askerlerin bir kısmı tekrar Taşkent'e kaydırılmıştır. Hokand Hükümeti'nin ortadan kaldırışı ile ortaya çıkan bağımsızlık hareketleri ilk dönemdeki etkinliğini yitirmiş Fergana Vadisi'ndeki ayaklanmalar kısmen de olsa bastırılmış, Hive Hanlığı ortadan kaldırılmış, Orenburg civarında hakimiyet sağlanarak burada kullanılan askerlerin bir kısmı tekrar Taşkent'e yollanmış ve Taşkent'in Moskova'dan destek aldığı Hazar denizinin çevresindeki güzergahlar Bolşeviklerin kontrolüne geçmiştir. Bölgede yabancı güç statüsündeki İngilizlerin, Afganistan'da çıkan olaylar yüzünden Afganistan ve İran üzerindeki nüfuzları zayıflamış iç kesimlere müdahaleleri zorlaşmıştır. Tüm bu gelişmeler Bolşeviklerin ayak sesleri niteliğindeydi ve yavaş yavaş Buhara'ya doğru yaklaşıyordu.

Alim Han, Bolşevikler ile Menşevikler arasındaki mücadeleden her kim galip çıkarsa onu Rusya devletinin meşru hükümeti olarak tanıyacağını daha

⁵⁵⁸Togan, *Hatıralar.*, s., 187 188.

⁵⁵⁹Zeki Velidi Togan, *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, II. Baskı, Hazırlayan, Tuncer Baykara, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1977, s. 175.

öncesinden beyan etmişti. Moskova'daki yönetim Bolşeviklerin eline geçip Bolşevikler, Rusya genelinde hakimiyetlerini pekiştirince Mehdi Han, Hacı Cora Beg, Toksabe Gaybetullah, Hacı Mirza ve Nevruz Beg adında güvendiği kişilerden oluşan bir kabileyi Moskova'ya Lenin ile görüşmek için yollamış, fakat anlaşma için bir sonuç alamamıştır.⁵⁶⁰ Bu gelişmeden de anlaşılacağı üzere Lenin'in ve dolayısıyla Bolşevik yönetiminin Alim Han'a karşı olan tutumunu değiştirmiştir.

Çünkü 1920 yılı mart ayı başlarında Taşkent'ten Moskova'ya giden Türk Komisyonu üyeleri Ş. E. Elieva ve Y. E. Rudzutek, Rusya Dışişleri Komiseri G. F. Çiçerin'den Buhara'nın işgali hakkında kesin bir karar çıkartılmasını istemişlerdir. Bu komisyon Buhara'ya karşı girişilecek silahlı bir müdahalenin tüm ayrıntılarını daha öncesinden Sovyet Türkistan Kumandanı M. B. Frunze ile çalışmışlar ve karara binaen Moskova'ya böyle bir teklif sunmuşlardır.⁵⁶¹

Taşkent ve Moskova yönetimlerinin böyle bir karar vermesinin iki sebebi vardı. Birincisi Bolşevikler bu tarihlerde iç savaştan galip çıkarak Taşkent ile Moskova arasındaki isyancı grupları ortadan kaldırmış ve Taşkent'i askeri açıdan güçlendirmeye başlamışlardı. İkinci sebep ise Rusya'daki iç savaştan istifade eden Buhara Hanlığı yabancı ülkeler ile temasa geçerek, Afganistan ve İngilizlerden silah temin etmiş, bağımsız bir ülke gibi davranıp konumunu güçlendirmişti. Bu iki sebep birleşince Ruslar Buhara'yı ortadan kaldırmak için silahlı bir harekâtı zaruri görerek savaş için bahaneler aramaya başlamışlardır.

20 Mart 1920 yılında Frunze, Emîri ziyaret ederek Sovyet Rusya ile işbirliği yapmasını istemiş Emîr de Sovyet Rusya'nın Buhara üzerindeki hâkimiyetini reddetmiştir. Bunun üzerine Frunze "Emîr ile Sovyetler Birliği arasında uygun görülen bir zamanda savaş başlayacaktır." Diyerek Alim Han'ı tehdit etmiştir. Sovyet Rusya, Buhara'ya girmek için bu seferde

⁵⁶⁰ Alim Han, *a.g.e.* s., 13.

⁵⁶¹ Kahraman Recepov, *Buharaga Kızıl Armiye Baskını ve Unge Karşı Kureş: Tarih Hakikati 1920-1924*, Taşkent, Taşkent Manevyatı Yayınları, 2002, s. 12.

Buharalı mültecilerin yardımıyla hazırlıklara başlamıştır. Frunze hareket plânını hazırlamış ve 1 Ağustos 1920'de Buhara ile silâhlı çatışmanın kaçınılmaz olduğunu bildiren bir telgrafla Lenin'den Buhara ile ilgili talimatnamenin gözden geçirilmesini istemiştir. 10 ağustosta Moskova'dan gelen talimatta Buhara ordusuna karşı saldırıya geçmek için hiçbir teşebbüsün yapılmaması emredilmiştir. Fruze'nin, Lenin'e gönderdiği Buhara'nın işgal plânının Lenin tarafından kabul edilmemesi Buhara'nın işgal edilmeyeceği anlamına gelmiyordu. Lenin Frunze'ye şu cevabı yazmıştı: "Savunma tedbirlerinden saldırı tedbirlerine geçiş ancak bizi bir müdahaleye davet eden bir Buhara halk ihtilâl merkezinin mevcut olması halinde yapılabilir."⁵⁶²

Lenin'in Buhara'nın işgali için ortaya koyduğu metot, Sovyetler Birliği'nin yıkılışına kadar devam eden rejim ihraç etme siyasetinin Hive'den sonra ikinci örneğini teşkil ediyordu. Bu metot Ruslar tarafından yararlı görülmüş olacak ki, çok sonraları dahi uygulamasından vazgeçilmemiştir. Zira Afganistan'da da ilk önce Rusların desteği ile darbe yapılmış ve yönetimi ele geçiren grupların Rusları davet etmesi üzerine, Ruslar yardım etme bahanesi ile Afganistan'ı 1979 yılında işgal etmiştir. 1920'li yıllardaki siyasi ortam gereği, bu planın uygulanması için kullanılacak en önemli grup Y.B. grubuydu. Kolesov'un müdahalesinden sonra Emîr tarafından acımasız şekilde cezalandırılan Yaşlar dağılma sürecine girmiş, az bir kısmı Bolşevikler ile beraber hareket ederek fikri manada komünizmi kabul etmişlerdi. Büyük bir çoğunluğu bu fikirleri paylaşmasalar da hanlık yönetiminin devrilmesini en önemli siyasi hedef olarak seçmişler ve bu hedefe varmak için de Ruslardan yardım almayı sakıncalı bulmamışlardır. Zira hareketin önde gelen isimlerinden Feyzullah Hoca Bolşeviklerin güçlenmesinden sonra Moskova'dan Taşkent'e geri dönmüş ve siyasi faaliyetlere hız vermişti.

⁵⁶²Hayit, *Türkistan Devletlerinin..*, s.263.

5.2. Buhara Hanlığı'nın Ortadan Kaldırılma Sürecinde Yaş Buharalılar Cephesi ve Bolşevikler ile İşbirlikleri

Lenin'in planının uygulanması için Yaşların üsleneceği rolün hazırlıkları daha öncesinden başlamıştı. Belki de Lenin gelişmeleri takip ettiğinden dolayı böyle bir yol seçmiştir. Çünkü, Y.B. Komitesi'nin başkanı olan Feyzullah Hoca mart ayındaki başarısız darbe girişiminden sonra başkanlığı bırakarak Rusya'ya gitmişti. Dağılma sürecine giren Y.B. hareketi Bolşeviklerin Rusya genelinde hâkimiyetlerini kurmalarının ardından tekrar toparlanmaya başlamış, Moskova'da bulunan Feyzullah Hoca 1920 yılının ocak ayında Taşkent'e dönerek Yaş Buharalılar Partisi'ni kurmuştur.⁵⁶³ Feyzullah Hoca'nın Bolşevikler safını kabul edilerek ortak çalışmaya başlaması hareketin siyaseten Bolşeviklerin kontrolüne girmesine sebep olmuştur. Karakul derisi ticareti sayesinde ciddi bir servete sahip olacak kadar zenginleşen Feyzullah Hoca'nın Bolşevikler safını kabul edilmesi için oldukça yüklü miktardaki parayı Frunze'ye; "Bu benim partiye üyelik bedelim" diyerek vermesi,⁵⁶⁴ Emîr karşıtı muhalefetin kararlılığını ve kurtuluş için Bolşevikler ile ortak çalışacaklarının açık bir delili olmuştur. Böylece Y.B. diye adlandırılan Emîr karşıtı grubun sol kanadı Yaş Buharalılar Partisi çatısı altında faaliyet göstermeye başlamıştır.

Yaşların ikinci çalışma dönemi diyebileceğimiz bu dönemde siyasi gruplar ortaya çıkmış ve kendi aralarında anlaşmazlıklar yaşamaya başlamışlardır. Yaşlar arasında Bolşevik İhtilalinin siyasi etkileri görülmeye başlanmıştır. Ayrıca hareket artık cemiyet safhasından siyasi parti safhasına geçmiştir. Doğal olarak siyasi farklılıklar su yüzüne çıkmış ve siyaseten olgunlaşmaya başlamıştır.

Bu dönemde Yaşlar iki önemli gruba ayrılmıştı. YB grubunda sol görüşlüler ağırlıkta olsa da içinde sağ görüşü temsil edenler de vardır. İki grup arasında anlaşmazlık olmasına karşın, iki grubun da ortak amacı Emîrlik

⁵⁶³R.A. Nurullin, "Feyzulla Hocayev ve vatan Tarihining Bazı Meseleleri", *Feyzulla Hocayev Hayatı ve Faaliyeti Hakkında Yengi Mulahazalar*, Fan Neşriyatı, Taşkent 1997, s., 28

⁵⁶⁴Gulchehra Murodali, "Feyzullah Hocayev Hem Kominizimge, Hem Demokratiyaga İşangan." Erişim: <http://www.voanews.com/uzbek/>, 07 06 2007.

yönetimini yıkmaktır. Feyzullah Hoca'nın aktardığına göre iki grup arasında ciddi anlaşmazlıklar yaşanmış ve birleşme denemeleri sonuçsuz kalmıştır. Fakat Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Türk Bürosu olaya müdahale ederek Frunze'nin özel teşebbüsleri ile bu iki grup birleştirilmiştir. Böylece iki grup Buhara Komünist Partisi adı altında RKP'nin bir kolu haline gelmiştir. Her iki partiden bu duruma itiraz eden sağ kanat üyeleri olayın dışında kalmayı tercih ederek hareketten çekilmişlerdir. Böylece Y.B. hareketi komünistler ve milliyetçiler adı altında tekrar iki gruba ayrıldılar.⁵⁶⁵ Bu bölünmeye rağmen gruba komünistler hakim oldular ve Bolşevikler ile ortak hareket etmeye başladılar.

Yapılan bu işbirliğinin Yaşlar için amacı, hanlık yönetimine karşı işbirliği yapmak, Ruslar içinl amacı ise Sovyetlerin Buhara'yı işgal için aradığı bahaneyi ortaya çıkarmaktır. Yaşanan süreçte tüm ipler Rusların elinde olduğu için Yaşlar, amaca ulaşmak için araç olarak kullanılmıştır. 25 ağustosta Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin "Türk Bürosu", Türkistan Cephesi İhtilâl ve Harp Şûrası, Şark'ta Milletler Arası Propaganda Şûrası ve Buhara Komünist Partisi'nin müşterek toplantısında "Buhara'da ihtilali başlatma kararının"⁵⁶⁶ alınması Buhara Hanlığı'nın işgal sürecini başlatmıştır.

Farklı iki grubun tek bir çatı altında toplanmasına Rusların bu kadar önem vermesi, Rusların propaganda yöntemiyle ilgiliydi. Bolşevik stratejisine göre, uzun vadeli ilhak planının bir safhası olarak Buhara'da gerçekleştirilmek istenen inkılap, dış görüntüsü bakımından bütün Buhara halkının zalim idarecilerine karşı ayaklanması şeklinde gösterilmeliydi. Yapılan planlara göre, baskı rejiminden kurtulmak için Kızıl Orduyu yardıma çağıranın Buhara halkı olduğu izleniminin verilmesi çok önemliydi.⁵⁶⁷

Bu karardan sonra daha öncesinden planlandığı gibi Çarcuy vilayetinde Komünist kanattan Beşim Serdar, Sakar köyünde bir ayaklanma

⁵⁶⁵Hocayev, *Materyaller...*, s., 167-169.

⁵⁶⁶Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s.263.

⁵⁶⁷İbrahim Yarkın, "Buhara Hanlığı'nın Sovyet Rusya Tarafından Ortadan Kaldırılması ve Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu", *Türk Kültürü*, Yıl VII, S. 76, Şubat 1969, s. 45.

tertiple ederek Sovyet askerlerinin de yardımı ile bu vilayetteki idareyi ele geçirmiştir. Ayaklanan halk adına Sovyetlerden yardım talebinde bulunmuştur.⁵⁶⁸ Bu gelişmeler üzerine Frunze 25 Ağustos 1920 tarihinde ayaklanan Buhara emekçilerine yardım” için Türkistan Sovyet’i askerlerine harekete geçme emri vermiştir. Asıl saldırının 29 ağustos tarihinde yapılacağını söyleyerek, savaşın siyasi yönden yönetilmesi için Türk Komisyonu ve Türk Bürosunun yeni Azası G. Seferov’u Kagan’a yollamıştır.⁵⁶⁹

5.3. Buhara’nın Düşüşü ve Alim Han’nın Buhara’yı Terk Edişi

Rus ve Yaşlar cephesinde bu gelişmeler yaşanıp savaş için siyasi bahaneler aranırken Emîr cephesinde de hazırlıklar devam etmiştir. Buhara’nın merkezine düzenlenecek olan bir askeri harekâta en stratejik nokta yaklaşık 15 km uzaklıkta bulunan Kagan şehriydi. Ruslar Buhara üstündeki askeri ve siyasi hâkimiyetlerini bu şehir vasıtası ile sağlıyorlardı. Zaten bu şehir hanlığın bağımsızlığını kaybetmesinden sonra kurulmuş, çekilen demiryolu ile de kolayca takviye edilecek bir üs haline gelmişti. Bu üssün savaştaki önemini hem Ruslar hem de Alim Han çok iyi biliyordu. Savaş öncesinde yapılan hazırlıklarda bu merkez ile alakalı idi.

Alim Han’ın kendi hatıratında belirttiği üzere, Bolşeviklerle yapılması muhtemel bir savaşa hazırlık babında Kagan Demiryolu İstasyonu’na asker yerleştirmiştir. Stratejik açıdan oldukça önemli bu noktaya asker yerleştirilmesi Bolşevikleri rahatsız etmiş ve buradaki askerlerin geri çekilmesi için diplomatik girişimde bulunmuşlardır. Buhara Hanlığı ile barış imzalama bahanesiyle Taşkent’den Baranov Peter İvanoviç isminde bir elçi gelerek Alim Han’dan buradaki askerlerini geri çekmesini karşılığında daha önceden tutukladıkları Buhara vatandaşlarını serbest bırakacaklarını bildirmiştir. Alim Han, Rusya’da aldığı askeri eğitime rağmen bu noktanın stratejik önemini gereği kadar anlamamış olacak ki serbest bırakılan birkaç

⁵⁶⁸Nurullin, *a.g.m.*, s., 30.

⁵⁶⁹Recepov, *Kızıl Armiye.*, s., 12.

esirin karşılığında bu askerlerini demiryolundan yaklaşık 6 kilometre geriye çekmiştir. Yine kendisinin ifadesi ile her ihtimale karşı burada bir istihkâm kurarak 40 kişiden oluşan bir öncü karakol bırakmıştır.⁵⁷⁰ Bırakılan 40 kişinin yapılacak bir saldırıya karşı durması elbette ki mümkün değildi ve yaptığı hatanın bedelini çok ağır bir şekilde ödeyecektir.

Buhara Hanlığı'nı ortadan kaldıracak olan savaş 29 Ağustos 1920 tarihinde gece yarısı bir baskın şeklinde başlatılmıştır. Güya Buhara emekçilerinin daveti üzerine, ilan edilmeden başlatılan bu savaş, bu yönü ile savaş hukukuna da aykırıdır. Yardım uydurması uzun süre Sovyetler tarafından bir propaganda malzemesi olarak kullanılacak ve halka Buhara'nın zorla işgal edilmediği, baskıcı Emîrliğe karşı emekçilerin yardımına cevap verildiği uydurması işlenecektir. Emperyalist batının sömürdüğü topraklara medeniyet götürme iddiasına karşılık, güya emperyalizme karşı olan Bolşevikler de emekçilere yardım için Buhara'yı işgal ettiklerini iddia ediyorlardı. Emperyalizmim düşüncesinde bir değişiklik olmamış, sadece ismi değişmiş Kızıl Emperyalizm olmuştur.

Buhara'nın halktan oluşan gönüllüleri hesaba katılmazsa aslında iki ordu arasında asker sayısı açısından pek bir fark yoktur. Örneğin Rus ordusu; 10.000 asker, 46 top, 229 makineli tüfek, 4 zırhlı araba, 5 zırhlı tren ve 12 uçaktan ibaret olup Buhara Emîrliği'nin ordusu 8725 piyade, 7850 süvari ve 27070 gönüllüden oluşmuştur.⁵⁷¹ Ayrıca 5000 kişilik Y.B. grubu işbirliği mahiyetinde Rus ordusuna fiili destek vermiştir. İki ordu arasındaki fark asker sayısından değil, kullanılan silah, teknoloji ve askeri disiplinden kaynaklanmıştır. Çünkü Emîrin ordusu Ruslara nazaran düzensiz ve teçhizat bakımından kötü durumdaydı. Ordu dört gruba ayrılmış başına da Rahman Kuli Beg geçirilmiştir. Buhara ordusu içinde Kafkas Türkleri ve Türkiye Türkleri'nden oluşan birlikler de vardır. Bunların dışında bir kısım asker de Emîrin özel korumalığını yapıyor ve Emîrin yanından ayrılmıyorlardı.

⁵⁷⁰ Alim Han, 1991., s., 14.

⁵⁷¹ Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 264. Bazı kaynaklarda ordu sayısı 30 bin ile 50 bin arasında verilmektedir. Belcuvani, *a.g.e*, s.55. Tohmehmetov, *a.g.e*, s. 145.

Askeri teçhizat bakımından farkın açılmasına neden olan en önemli faktör dönemine göre kullanılan teknolojik araçlardır. Örneğin Buhara'nın uçağı olmadığı gibi hava saldırılarına karşı koyacak bir silahı da yoktur. Bunların dışında Alim Han'ın da belirttiğı gibi zırhlı otomobiller yani günümüzün tankları da kullanılmıştır. Bu sebeplerden dolayı da savaşın kaderini kahramanlık değil teknoloji belirlemiştir.

Alim Han bu savaşta savunma stratejisini seçmiş ve ordusunun büyük bir kısmını surlarla çevrili Buhara şehrine toplamıştır. Bu nedenle savaş başlar başlamaz Sovyet Silahlı Kuvvetleri, Kitap, Şehr-i Sebz, Çırakçı, Yaka Bag, Hatırcı, Ziyatdin ve Kermin'e şehirlerini kolayca işgal etmeye muvaffak olmuşlardır. Bu şehirlerde Ruslara karşı koyanlar askerden ziyade sivil halktı ve düzenli ordular karşısında fazlaca direnmesi mümkün olmamıştır. Savaşın kaderini belirleyen asıl çatışmalar Buhara şehri civarında meydana gelmiştir.

Ordunun büyük bir kısmı Buhara şehrinde toplandığı için Ruslar diğer bölgelerin aksine burada ciddi bir direnişle karşılaşmışlardır. Yakın mesafe çatışmaları devam ederken halk ve askerler şehri korumak için üstün çaba sarfetmişlerdir. Şehrin surları dibinde şiddetli çatışmalar meydana gelmiş, Rus saldırıları Buharalılar tarafından püskürtülmüştür. Şehrin Karakuli kapısına şiddetli hücumlar yapılmış, hatta bir defasında Rus birlikleri bu kapıdan geçmeyi dahi başarmışlardır. Fakat insanların silahı olmamasına rağmen bu gruba saldırmışlar ve saldırıyı geri püskürtmeyi başarmışlardır. Açılan topçu ateşi sonucunda surlarda açılan gediklerden giren Rus askerleri sokaklarda halk ile boğuşmaya varacak şekilde savaşmak zorunda kalmıştır. Savaşın üçüncü gününde dahi Buhara ile Rus askerlerinin arasındaki savaş denk sayılacak bir şekilde devam etmiştir. Osman Hoca'nın aktardığı bir anekdot bize savaşın gidişatı hakkında ipucu vermesi açısından önemlidir. Osman Hoca şöyle demektedir; "Savaşın üçüncü gününde Feyzullah Hoca bana gelerek Buhara içindeki bir birliğin ortadan kaldırıldığını ve onların yerine geçecek kişilerin acilen yetiştirilmesi gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Rus bir komutan ile 1000 kişiden oluşan bir grup ile Buhara'nın merkezine

doğru hareket ettik. Olay yerine gittiğimde savaşın Buhara ordusunun lehine geliştiğini gördüm.”⁵⁷²

Frunze şehrin uçaklar ve toplar ile bombardımana tutulması emrini vermesi⁵⁷³ şehir için tam anlamı ile bir yıkım olmuştur. Buhara halkını ve ordusunun çok zayıf vererek savaşın yönünü değiştiren gelişme hava ve topçu saldırıları olmuştur. Özellikle hava saldırıları Buhara halkının ve ordusunun direncini kırmıştır. Bu bombardıman öylesine şiddetli ve sivil asker ayırımı yapmaksızın yapılmıştır ki nerdeyse rastgele hedef belirlenmeksizin bombalar atılmıştır.

Kagan’dan havalanan uçakları kullanan pilotların yazdıkları Buhara bombardımanın niteliği hakkında bilgi vermektedir. Bu bilgilere göre uçaklar Buhara üzerine birçok sorti yapmışlardır. Üçüncü sortide uçaklar Emîrin sarayını⁵⁷⁴ bombalamışlardır. Bu bombardımana katılanlardan birisi de Farman modelindeki uçağı kullanan Faysek adlı pilottur. Bombardımana katılan bu pilot bir eserde hatıralarını şu şekilde dile getirmiştir: “Biz Buhara’yı bombalayarak Buhara Emîrliği’ni harabeye çevirdik. Özellikle meşhur minarenin bombalanmasının bize bir faydası olmasa da bu minareyi bombalamak bize ayrı bir zevk verirdi.” Aynı pilot başka bir cümlesinde şunları söylemektedir: “Bomba yükleyip Buhara’ya doğru uçarken aşağıda bir cami gördüm. Nişan alarak bombayı bıraktım.”⁵⁷⁵

Toplar ve uçakların bombardımanı evlerin ve ibadethanelerin yıkılmasına sebep olmuştur. Topların etkisinden ibadethanelere sığınan halk uçakların bu ibadethaneleri bombalaması ile tekrar dışarıya çıkmışlardır. Halk arasında korku ve dehşet yayılmıştır. Zira Buhara halkı hayatlarında ilk defa uçağı görüyordu. Demirden kuşlara benzeyen bu uçakları durduracak

⁵⁷²Said Abdulkebir Azmi, *Emîr-i Buhara*, 1996,. Eserin basılış yeri hakkında herhangi bir bilgi yoktur. s. 3.

⁵⁷³Coreyev, *a.g.e.*, s., 129.

⁵⁷⁴Ark denilen Emîrin sarayı savunmanın merkezi konumundaydı. İlgili tezin hazırlık safhasında Buhara’ya yaptığım gezide bu sarayı görme imkanına kavuştum. 2006 tarihinde dahi saraya yapılan bu bombardımanın şiddetini anlamamıza yardımcı olan açık işaretler vardır. Sarayın arka taraflarında yıkık duvarlar ve bombaların açtığı çukurlar ile yıkılan binaların molozlarını görmek halen mümkündür.

⁵⁷⁵Tahir Tairov, “Buhara Bombardıman Kılıngende”, *Yaşlık Pirusını*, No 7, 1989, s 54.

silahları da yoktur. Bu durum halk arasında korku ve dehşetin yayılmasına sebep olmuştur. Pilotlar bombaları bitinceye kadar şehri bombalama emri almışlardır. Pilotlardan biri olan Aleksiviç Laskin bir açıklamasında Buhara'nın bombardımanı sırasında 26 pud⁵⁷⁶ bomba attığını söylemektedir. Bu bombardıman üç gün sürmüştür. Bu üç gün içinde Emîrin karargâhı, sarayı ve ikametgâhı Mahıhassa-i Sitare harap olmuştur.⁵⁷⁷ Sadece hava saldırılarının ortaya çıkardığı üstünlük değil, kara savaşlarındaki üstünlük de Buhara Hanlığı'nın direncini kırmıştır. Özellikle gönüllü birlikler ve halk ilkel silahlar ile teçhizatlandırılmıştı. Halk bıçak, kılıç ve mızraklar ile düşmana karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu çatışmalarda ilkel silâhlar ile saldıran Buharalılar çoğu doğal olarak Ruslar tarafından öldürülmüştür.⁵⁷⁸

Savaş dördüncü gününü doldurduğunda artık Buhara'nın direnci tamamen kırılmıştır. Durum öylesine bir hal almıştı ki Alim Han'ın şehri terk etmekten başka seçeneği kalmamıştır. 1 eylül tarihinde şehre ilk giren Tatar birliği olmuştur. Karşı Kapısını patlatarak şehre gitmeleri ile sokak çatışmaları başlamış ve şehrin direnci tamamen kırılmıştır.⁵⁷⁹ Rus askerlerinin şehrin içine girmesinden sonra en büyük çatışma Lebi Havz civarında gerçekleşmiştir. Abdulsettarbeg Topçubaşı komutasındaki yaklaşık 5 bin kişilik Buhara güçleri ile Ruslara karşı koyarken Buhara askerlerinin bir kısmı kaçmaya başlamıştır. Ruslara teslim olmak için silahlarını bırakan askerlerin bir kısmı Ruslarca öldürülmüştür. Şehrin değişik yerlerinde çatışmalar devam etmiş Abdulsettarbeg Lebi Havuz çatışmalarında şehit olmuştur. Mezar-ı Semerkand kapısında yerleşmiş olan Afgan kuvvetleri şehrin düştüğüne hüküm vererek ellerindeki silahları ile birlikte Sitare-i Mahi Hassa'daki Alim

⁵⁷⁶Pud uluslar arası ölçü birimleri kabul edilinceye kadar kullanılan ağırlık birimidir. 1 pud 16 kilograma denk düşmektedir.

⁵⁷⁷Tahirov, *a.g.m.*, s., 55.

⁵⁷⁸Sarli, *a.g.e.*, s.33.

⁵⁷⁹Naimov, *Emîrning Hazinesi....* s. 28. Buhara'ya ilk olarak Tatar birliğinin girmesi iki önemli olaya açıklık getirmiştir. Birincisi Buharalılar gibi Türk ve Müslüman olan Tatarların bağımsızlıklarını kaybettikleri için Ruslara hizmet etmek zorunda kalmaları, diğeri ise Sovyetlerin Buhara ve Türkistan topraklarının kendi istekleri ile Rusya'ya katıldığı yalanını açığa çıkarmasıdır. Bu olay Bolşeviklerin Ceditçileri kandırarak sanki Buhara'daki inkılâbı ve Rusların gelişini halkın isteği gibi gösterme çabalarını boşa çıkarmıştır. Şayet Rusların iddiası gerçek olsaydı şehir içeriden yardım alınarak işgal edilirdi. Oysa Buhara halkı sonuna kadar Ruslara direnmıştır. Şehrin düşüşü dışarıdan yapılan saldırılar ile olmuştur.

Han'nın yanına gitmişlerdir. Bu esnada reis ve kazikelan kaçarken Buharalı askerlerin eline düşmüş Alim Han huzuruna çıkarılmıştır. Alim Han onların savaşı terk ederek kaçmalarına kızarak onları hapsedirmiştir. Bu gelişmelerden anlaşıldığı gibi şehrin düşmesine rağmen Alim Han şehri terk etmeyi düşünmemektedir. Alim Han Afgan komutandan durum değerlendirmesi yaparak yapılması gerekenin ne olduğunu sormuş, Afgan komutan savaşın gidişatının kötü olduğunu söyleyerek şehri terk etmesini telkin etmiştir. Bunun üzerine Alim Han takdiri ilahi diyerek Sitare-i Mahi Hassa'dan faytonlara binerek hareket etmiş. 5-6 fayton ve yaklaşık 2-3 bin silahlı asker yanında olduğu halde Buhara'yı terk etmiştir. Silahlı askerlerinin dışında halktan da onu takip edenler olmuştur.⁵⁸⁰

Alim Han olayların gelişimini hatıratında şu şekilde ifade etmektedir; "Savaş esnasında top ve uçakların bombardımanından çok telefata verildi. Biçare Müslümanlar evlatların mal ve mülklerini kaybederek ne yapacaklarını bilmeden etrafa kaçışmaya başladılar. Buna rağmen bu bende-i aciz dört gece ve dört gündüz düşman ile mücadele etti. Top atışlarının ve bombardımanların yoğunluğu Buhara'daki telefata ve yıkımı arttırarak, biçare halk arasında korku saldı. Buhara şehrini terk edersem bu yıkımın sebebini ortadan kaldırmış ve biçare halkı kurtarmış olurum diye düşündüm....."⁵⁸¹ Çaresizliğini ortaya çıkaran bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Alim Han kayıpların daha da artmaması için 1 Eylül 1920 Çarşamba günü saat öğleden sonra 4 civarında özel sarayı Sitare-i Mahi Hassa'dan geçerek şehri terk etmiştir. Fakat şehrin Ruslar tarafından tam olarak işgal edilmesi 2 Eylül tarihinde olmuştur. 1-2 Eylül gecesi şehir üç yerinden yanıyor ve merkez nerdeyse tamamen yıkılmış durumdadır. Emîrin de ayrılması ile şehir ertesi gün tamamen işgal edilmiştir.⁵⁸²

Buhara işgal edildikten sonra Frunze Lenin'e şu telgrafı çekmiştir; "Kızıl Buharalılar ile birleşen güçlerimiz kadim Buhara şehrini aldı. Terakkiyat düşmanlarının ve kara güruhların son dayanağı olan Buhara yok edildi.

⁵⁸⁰Belcuveni, *a.g.e.* s.65-66.

⁵⁸¹Alim Han, *a.g.e.*, s., 15.

⁵⁸²Fraser, *a.g.m.*, s., 51.

Registan üzerinde dünya devriminin kızıl bayrağı galip bir şekilde dalgalanmaktadır.”⁵⁸³ Gerçekten de Frunze’nin dediği gibi Buhara yok edilmiştir.

Savaş bittikten sonra o dönemde çekilen fotoğraflardan da anlaşılacağı üzere Türk-İslam aleminin en prestijli şehirlerinden biri olan Buhara tam anlamı ile harabe şehir görüntüsüne bürünmüştür. Buhara şehri 30 tane minareden ibaret eski bir sur ile çevrilmişti. Bu minareler ve surun tamamına yakını yıkılmıştır. Surun on bir tane tarihi kapısı da bombardımanlarda yok olmuştur. Ayrıca surun içinde bulunan Emîrin sarayı (ark) ve çevresi de bombalanmış ve büyük bir kısmı yıkılmıştır. Surlardaki kapılardan biri olan Karşı Kapısı 832 kilo patlayıcı patlatılmak suretiyle ortadan kaldırılmıştır.⁵⁸⁴ Savaşın son direnme noktası Emîrin sarayı (ark) olmuş bu yüzden buranın ele geçirilmesi sırasında da çok ağır bir şekilde bombalanmıştır Şehrin yarısı çıkan yangınlarda yanmış 4/5 i harabeye dönmüştür.⁵⁸⁵ Bu yangınlar Alim Han’ın Buhara’yı terk ettiği 2 Eylül tarihinden sonra da 3 gün devam etmiş, şehri yağmalamakla meşgul olan Ruslar yangınları söndürmemişlerdir. Bu yangında birçok kütüphane de yanmış değerli el yazma eserler yok olmuştur. Yangınlar Feyzullah Hocayev’in şehre gelerek yangınların söndürülmesi yönündeki çabalarından sonra söndürülmüş, bu iş için ordu birliklerinden bir itfaiye bölüğü oluşturularak yangınlara müdahale edilmiştir.⁵⁸⁶

Binalarda meydana gelen yıkımın yanında beşeri açıdan da bir yıkım yaşanmıştır. Çünkü her bir yerleşim yeri ya da ev için sonuna kadar mücadele edilmiştir. Elliye yakın sorti sonucunda birçok insan ölmüş ve Emîrin Buhara’yı 25 000 kişilik bir kabile ile terk etmesinin ardından on bin kişiye yakın insan Emîri takip ederek onun ardından gitmiştir. 20000 kişilik

⁵⁸³Erşahin, *a.g.e.*, s.105.

⁵⁸⁴Tahirov *a.g.m.*, s., 55

⁵⁸⁵Coreyev, *a.g.e.*, s., 130. İlgili çalışma için 2006 yılının Ağustos ayında Özbekistan’a gittiğimde Buhara ve Emîrin sarayı Ark’ı ziyaret etme imkanı buldum. Ziyaretçilere kapalı olan Ark’ın arka tarafları, günümüzde de yıkık ve harabe şeklindedir. Yapılar yapılan şiddetli bombardıman ile yerle yeksan olmuş bombaların sebep olduğu çukurlar günümüze kadar ulaşmıştır.

⁵⁸⁶Naimov, *Emîrning Hazinesi*, s. 30. Buhara da işgal sonrası yıkılan binalar ve esir alınanlar için bkz., Belcuvani, *a.g.e.*, s. 70-74.

Rus ve Y.B. kuvveti şehre girdiğinde nüfusun 3/1 ölmüştür.⁵⁸⁷ Bu savaşları yakından gören birinin, “ölüler o kadar çok idi ki onları toplamaya dahi yetişemiyorduk” ifadeleri yaşanan insan kaybını anlatması açısından önemlidir.⁵⁸⁸ Bu savaşta Buhara öylesine harap oldu ve halkı da o derece büyük kayıplar verdi ki, halk arasında bu olay küçük kıyamet olarak adlandırılmıştır. Buharalıların yaşadığı bu kıyamete karşılık Rusların kaybı sadece 500 kişi olmuştur.⁵⁸⁹

İşgal sırasında yaşananlar Buhara’nın hiç de kendi isteği ile Rusya’ya katılan bir ülke muamelesi görmediğini gözler önüne sermiştir. Şayet Buhara halkı kendi isteği ile Ruslara katılsalardı, savaş sırasında şehir içinden Ruslara yardım edenler olurdu. Ya da bu kadar şiddetli bir direnme yaşanmaz şehir harabe haline gelmezdi. Demek ki halk ve Emîr Ruslarla sonuna kadar mücadele etmişler, Rus işgaline direnmeye çalışmışlardır. Buhara Moğol istilasından beri bu derece büyük bir yıkımla karşılaşmamıştır. Moğollara teslim olmadığı için yakılıp yıkılan Buhara, Bolşeviklerin yalan iddialarını yalanlarcasına mücadele etmiş ve teslim olmadıkları için yakılıp yıkılmıştır.

Buhara halkının başına gelenler sıcak savaş sırasında meydana gelen olaylarla sınırlı kalmamış, şehir işgal edildikten sonra da Kızıl Ordu tarafından talan edilerek, hanlığın hazinesine el konulmuştur. Bir duvar gazetesinin haberine göre, Buhara işgal edildikten sonra Emîrin sarayından on pudlarca külçe altın, altın eşya ve sikke ile binlerce pud gümüş ve başka ülkelere ait gümüş paralar ile çeşitli değerli eşyalar bulunmuştur.⁵⁹⁰ Gazeteye haber olan bu hazinenin parasal olarak miktarı 77 milyon altın som’dur. Bu meblağ günümüzdeki kurlar ile yaklaşık 80 milyar dolara denk gelmektedir.⁵⁹¹ Buhara’nın Ruslar tarafından işgal edilişinden sonra talandan kurtarılabilen

⁵⁸⁷Freser, *a.g.m.*, s., 51-52.

⁵⁸⁸Coreyev, *a.g.e.*, 130.

⁵⁸⁹Recepov, *Kızıl Armiye...*, s., 13. Belcuvani, *a.g.e.*, s.64.

⁵⁹⁰*Rusta Gazetesi*, 16 Ekim 1920.

⁵⁹¹Recepov, “*Ortak Frunze...*,” s. 26.

bu altın, gümüş ve değerli eşyalar 13 yük vagonu ile Rusya'ya gönderilmiştir.⁵⁹²

Rusya bu dönemde ciddi bir altın kıtlığı yaşamıştı. Çünkü Çarlık rejiminin hazinesinin saklandığı Kazan şehri 1918 yılının Ağustos ayında yaşanan iç savaş neticesinde Menşevik Kolçak'ın eline geçmiş, o da bu hazinenin bir kısmını kendisiyle götürmüştür. Kalan kısmını Ruslar savaşta ve Almanlara ile anlaşılabilmek için kullanmışlardır. Bu noktada Buhara'dan götürülen altınlar Bolşeviklerin işine çok yaramıştır. Türkistan halkının olan ve Ruslar tarafından zorla müsadere edilen bu altınların kayda geçirilmesi için Feyzullah Hoca çok uğraşmış, nihayetinde 1924 yılı 15 Nisanında BHC ile Sovyetler arasında bir belge imzalanmıştır.⁵⁹³ Kayıttaki bu paralar ile daha önce Alim Han'ın sayım yaptığı hazine arasında çok fark vardır. Muhtemelen Ruslar bu miktarı az göstermeye çalışmışlardır. Ya da bu hazine resmi makamlara ulaşmadan önce askerler tarafından talan edilmiştir.

5.4. Alim Han'ın Doğu Buhara'ya Çekilmesi, Oradaki Faaliyetleri ve Afganistan'a Geçişi

Alim Han Buhara'yı terk edince gidebileceği tek yer ülkenin doğusuydu. Zira Doğu Buhara hem yardım alınabilecek tek ülke olan Afganistan ile sınırdış, hem de arazi bakımından dağlıktır. Emîr ile beraber Buhara'yı terk eden kafilenin içinde Afganistan'ın, Buhara ve Taşkent elçileri de vardır. Ülkenin doğu ve güney doğusunda yaşayan halkın da büyük bir çoğunluğu Emîr taraftarı olup bu bölgelerde Kızıl Ordu ve Rusların da etkisi ülkenin diğer bölgelerine nazaran daha sınırlıydı. Alim Han Buhara'nın işgali esnasında düzenli sayılabilecek ordusunu da kaybetmiştir. Yapılacak bir mücadele ancak arazi şartlarının avantajı kullanılarak yapılabilirdi ki bu şartları sağlayacak arazi yapısına da ülkenin doğusu ve güney doğusu sahipti.

⁵⁹²Nerzulla Yoldaşev, "Emîr Alimhan Hezinesi Kerda" , *Fen ve Turmuş Dergisi* ,Yıl 1991, No 7, s s.10.

⁵⁹³Kayıtlara geçen hazine miktarı şöyledir. 5 Pud altın eşyalar, 2 pud altın, 4 pud altın tozu, 54 bin 331 Rus altını, 189 pud buhara altını, Naimov, *Emîrning Hazinesi*, s. 33.

Buna karşın Alim Han'ın ülkenin doğusuna çekilmesi ile Emîr karşıtı propagandaya başlayan Y.B.'lar Emîrin Doğu Buhara'yı seçmesinin sebebini bu bölge halkının cahilliğine bağlamaktadır. Onlara göre bu bölgedeki halk bilgisiz ve merkezden uzak oldukları için Emîrlik yönetimin zülmünden habersizdir. Bu yüzden Alim Han ile beraber hareket etmektedirler.⁵⁹⁴

Emîrin kendi hatıratında anlattığı üzere, başkenti 25 bin kişilik bir kabile ile terk ederek Gıcdıvan şehrine doğru yola çıkmış arada bir gece konaklama imkanı bulabilmiştir. Yaklaşık on bin kişiden oluşan bir kabile de bir gün sonra kendisine yetişmiştir. Kadın ve çocuklardan oluşan bu kabile ile Emîr arasında duygusal anlar yaşanmış aradan sekiz gün geçtikten sonra ülkenin doğusuna yapılan yolculuk neticesinde Korgantepe'ye ulaşılmıştır. Korgantepe'ye giderken (demiryolunu geçtikleri esnada) yolları Kızıl Ordu tarafından kesilmiş ileri gelen memurlarından bir kısmı Ruslara esir düşmüş ya da öldürülmüştür. Emîr Korgantepe'de düşmana karşı koyabilmek için istihkâmlar meydana getirmek suretiyle bir savunma hattı oluşturmaya çalışmıştır.⁵⁹⁵

Bu bağlamda, Baysun çevresindeki dar geçitleri Doğu Buhara'ya kadar olan 180 km'lik alanı kuvvetlendirmiş ve kuzeye çekilerek savaşı Hisar vilayetinden yönetmeye başlamıştır. Ruslara karşı ayaklanan diğer grupların da varlığı Rusları zor duruma düşürmüştür. Rusların harekâtı genişletip Moskova'dan yardım temin etmesi üzerine, dışarıdan da yardım alamayan Alim Han savaşı idare ettiği Hisar'dan daha da güneye inerek Kulap şehrinin doğu kısımlarından savaşı idare etmeye devam etmiştir.⁵⁹⁶ Bu arada silah bakımından durumu kötüleşmiş ve dış desteye duyulan ihtiyaç hat safhaya ulaşmıştır. Zaten Hisar'ın terk edilip daha güney inmesinin de sebebi cephane yetersizliği yüzünden Ruslara karşı direnememesidir. Alim Han'ın ve Türkistan Kuva-i Milliyesi'nin başarısızlığa uğramasının en önemli sebeplerinde biri dış destek alamamış olmalarıdır.

⁵⁹⁴M.B, "Hainler Uhlamaydur", *Buhara Ahbarı*, S. 9, 26 Kasım 1920.

⁵⁹⁵Alim Han, *a.g.e.*, s., 16. Alim Han'nın beyanına göre esir düşenler Osman Kuşbegi, Kazikelan Burhaniddin Reis Abdurrauf Kervanbaşı, Yusufbey isimdeki kişilerdir.

⁵⁹⁶Fresera, *a.g.m.*, 51.

Alim Han savaşı sürdürdüğü altı aylık süre içerisinde dış devletlerden yardım talebinde bulunmuştur. İlk akla gelen ve yardım ihtimali en yüksek olan devlet İngilteredir. Alim Han 12 Ekim 1920 tarihinde İngiliz Kralı V. George'a hitaben bir mektup yazarak yardım talebinde bulunmuştur. Mektubunu 15 kişilik bir heyetle Kaşgar'daki İngiliz konsolosluğuna göndermiştir. Heyet Kaşgar'dan onay aldıktan sonra Hindistan Genel Valiliği'ne ulaşacak ve yardım mektubunu teslim edecektir. Bu mektupta Alim Han şunları söylüyordu: "İnanıyorum ki yardıma ihtiyaç olan şu dönemde, Majesteleri, devlet borcu olarak 100 000 Pound, mühimmatları ile birlikte 20 bin silah, 30 makineli tüfek ve donanımlarıyla birlikte 10 uçak vermek suretiyle yardımseverliğini gösterecektir. Belirttiğim malzemelerin gönderdiğim temsilcilere teslim edilmesi beni çok mutlu edecektir. Ruslarla savaşın nasıl yürütüleceğini siz çok iyi bildiğiniz için tam donanımlı 200 askerin Karategin yoluyla gönderilmesi beni sevindirecektir. Bu aramızdaki dostluk ve dayanışmanın güçlenmesini sağlayacaktır."⁵⁹⁷

İngilizler ile kurulan bu temas olumlu bir netice vermemiş talep edilen yardım temin edilememiştir. Bu mektuptan da anlaşılaacağı üzere talep edilen yardım biraz abartılı olup, İngilizlerin böyle bir yardıma karşılık vermesi Sovyetleri karşısına alması demektir. O dönemin şartlarında İngilizler böylesine köklü bir değişikliğe sebep olacak bir girişime imza atmayı uygun bulmamışlar olacak ki Emîrin yardım talebine karşılık vermemişlerdir. Bu durumda destek sağlanması muhtemel tek kaynak olarak Afganistan kalmıştır.

Yürütülen mücadele için hayati önem taşıyan dış desteğin temini için, Alim Han Afganistan'a gitmeye karar vermiştir. Alim Han'ın yardım temin etmek için dahi olsa Afganistan'a gitmesi yürüttüğü direnişe psikolojik açıdan büyük bir darbe vurmuştur. Kendi ifadelerinden anlaşılaacağı üzere Alim Han tekrar dönme niyetiyle sınırı geçmiş, fakat bu durumu duyan halktan yaklaşık yüz bin kişi de Emîrden sonra sınırı geçerek Afganistan'a gitmiştir. Alim Han'ın, komutanlarına söylediği sözleri hem gidiş amacını hem de halkın

⁵⁹⁷ Andican, *Ceditçilik...*, s., 78.

durumunu göstermesi açısından önemlidir. Alim Han komutanlarına şunları söylemiştir: “ Bu bende-i aciz darülsaltana Kâbil’e gidip yardım temin etmeye karar verdi. Şayet yardım alma amaçlı çıkışım herhangi bir yardım teminine sebep olursa onu derleyip getirinceye kadar sizler kendi askerlerinizle düşmana karşı koyun. Şu sıralar düşmanın taarruzları şiddetlendi. Eğer bu taarruza karşı koymazsanız halk paniğe kapılır. Ben geri dönünceye kadar halk dağılmadan beklemelidir.”⁵⁹⁸

Bu ifadelerden de açık şekilde anlaşıldığı gibi Alim Han Afganistan’a kaçmamış sadece silah temin etmek ve geri dönmek üzere gitmiştir. Ama gelişmeler umduğu gibi olmayacak ve ülkesine tekrar dönemeyecektir. Hatıratında yazdığı ifadelerden halkının da Alim Han’ın gidişini yanlış değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Alim Han sınırı geçişini ve akabinde meydana gelen olayları şöyle anlatmaktadır. “Ben Emîr Fermanı çıkarıp fermanı belli yerlere gönderdim. Muhammed İbarhimbek ile Devletmenbeg’e benim bu fermanım ile iş görmelerini ve düşmanın yolunu tutmalarını emrettim. Kendim Kulap vilayeti yolu ile Amu Derya’nın geçit veren noktasından 1339 yılının Cemazeyilahir ayının 22’sinde sınırı geçtim.”⁵⁹⁹ Afganistan sınırında görevli memur askerleri ile bizi karşıladı. Abdunazarbegi denilen yerde konakladım. Burada bir gün dinlendikten sonra Rustaki denilen yere gittim. Buraya gittiğimde Muhammed Alemhan beni üç yüz kişilik bir askeri birlik ile karşıladı ve şerefime 11 pare top atışı yaptı. Burada iki gün kaldım ve daha sonra Katağan denilen yere gittim. Orada da devlet yetkilileri beni resmi olarak karşılayarak yoluma çıktılar ve 21 pare top atışı ile beni selamladılar. Burada otuz beş gün kaldım ...” Bu ifadelerden anlaşılabacağı üzere Alim Han Afgan Hükümeti tarafından çok iyi karşılanmıştır.

Ama Buhara halkının paniğe kapıldığını şu ifadelerinden anlıyoruz; “Bu bende-i aciz Amu Derya’dan Afganistan topraklarına geçtiğimde Buhara’nın en muteber hizmetkârlarından tahminen üç yüz kişi benimle beraberdi. Bunun dışında mezkûr nehri tahminen yüz bin kişi geçip etrafıma

⁵⁹⁸ Alim Han , *a.g.e.*, s. 16.

⁵⁹⁹ Bu tarih Miladi takvimde 3 Mart 1921 tarihine denk gelmektedir.

toplanmış idi. Bu topluluktan tahminen beş yüz kişiyi kendi kabileme kattım. Kalanları Afganistan'ın değişik yerlerine yerleştirdim. Kendim de işte bu beş yüz kişi ile Kâbil'e gittim."⁶⁰⁰

Alim Han'ın Afganistan'a geçmesi onun hayatının başka bir safhasının başlamasına neden olmuştur. Çünkü yardım almak ümidiyle gittiği bu ülkeden kendi ülkesine dönemeyecek ve mücadelesini ölünceye kadar Afganistan'dan sürdürecektir. Böylece 1785 yılından beri Buhara Hanlığı'nı yöneten Mangıt Hanedanlığı ve Buhara Hanlığı tarihe karışmış oldu.⁶⁰¹

⁶⁰⁰ Alim Han, *a.g.e.*, s. 17.

⁶⁰¹ Buhara Hanlığı 2 Eylül 1920 yılında resmen yıkılmıştı. Fakat alim han'ın Buhara topraklarını terk ettiği 21 Mart 1921 yılından sonra bir daha topraklarına dönme şansı kalmadı. Alim Han'ın Afganistan'daki faaliyetleri ve hayatı çalışmanın ileriki safhalarında farklı bir başlık altında ele alınacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALİM HAN'IN SÜRGÜN HAYATI

Alim Han'ın, Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığa kavuşması için yürüttüğü yoğun faaliyetler göz ardı edildiği gibi onun Afganistan hayatı ile ilgili de pek az şey bilinmektedir. Oysa ki Alim Han 1944 yılında vefat edinceye kadar Buhara'nın tekrar bağımsız olacağına inanmış ve bir an olsun ümidini kaybetmeyerek ülkesinin bağımsızlığı için faaliyetlerde bulunmuştur. Buhara'nın bağımsızlığa kavuşacağına dair beslediği umut, ölmeden önce 5 Mart 1944 yılında bıraktığı vasiyetnamedeki ifadelerinden de açıkça anlaşılmaktadır. Alim Han bu konuda şöyle demektedir. “Eğer yüce Allah'ın izniyle ülkemiz Buhara-i Şerif istiklaline kavuşursa ve orada bir İslam devleti kurulursa, geride kalan vefalı halk bana duyduğu vefa gereği büyük oğlum Mir Ömer'i, Buhara Emîrliğine seçsinler.”⁶⁰²

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Alim Han, Buhara'nın bir gün bağımsızlığa kavuşacağına inanmaktadır.⁶⁰³ Hayatta iken de bu inancını korumuş ve Basmacılık hareketi diye bilinen Türkistan istiklal hareketini maddi ve manevi yönden desteklemiştir. Bu mücadelenin en uzun soluklu oyuncusu olan İbrahim Bek ile temasını hiçbir zaman kesmemiştir. Buna

⁶⁰²Bu vasiyetnamede Alim Han kendisinin yerine geçecek oğlunu zikretmekle beraber, maddi varlığı gibi konulara da değinmiştir. Vasiyetnamede adı geçen Ömer Han ile Gaziantep ilinde yaptığım görüşmede bu vasiyetnameden bahsetti ve bu vasiyetnameden şahitler ve yakın çevresi hariç hiç kimsenin haberi olmadığını, kendisinin de bazı özel sebeplerden dolayı bu vasiyetnameyi gün yüzüne çıkarmadığını söyledi. Bu tarihi belgenin yayınlanması için yaptığımız ısrarlara dayanamayıp yaşadığı ABD'den yollayacağını söyledi. Sözünde durarak belgenin bir kopyasını gönderince biz de bu belgeyi yayınlama şansına kavuştuk. Farsça kaleme alınan bu vasiyetnamenin tercüme edilmiş hali çalışmanın ileriki safhalarında verilecektir.

⁶⁰³Bu bağımsızlıktan kast edilen Rus işgalinden kurtulmasıdır. Alim Han'ın oğulları ve hanedan mensupları ile yapılan görüşmelerde 1991 yılında Özbekistan'ın bağımsızlığına kavuştuktan sonra Buhara'nın da bağımsızlığına kavuştuğunu belirtmişlerdir. Bu hususun yanlış anlaşılmasını özellikle belirtmişlerdir. Oğullarından Abdulkebir Azmi Afganistan ziyareti sırasında bazı kişilerin kendisine Buhara'nın bağımsızlığından bahsederek bu hususta yapılacak faaliyetlerden bahisle kendi tutumlarının ne olacağını sorulduğunu belirtmektedir. Abdulkebir Azmi bu değerlendirmelere şiddetle karşı çıktığını ve Özbekistan'ın bağımsızlığı ile Buhara'nın da bağımsızlığa kavuştuğunu artık böyle bir faaliyete gerek kalmadığını, bu tür faaliyetlere tüm hanedan mensuplarının ve Ömer Han'ın karşı olduğunu, bu tür faaliyetlerin bölgede huzur bozmaktan başka bir şey olmadığını ve bölgede hakimiyet kurmaya çalışan ülkelerin oyunu olduğunu ve kendilerinin de asla böyle bir oyuna alet olmak istemediklerini söylemiştir.

rağmen Alim Han, İbrahim Bek'in ve Türkistan İstiklalcilik hareketinin gölgesinde kalmış bu hareketteki gerçek rolü anlayamamıştır.

Alim Han'ın saltanat ve sürgün hayatı döneminde Türkistan topraklarında görülen iki önemli sosyal ve siyasi olay vardır. Bunlardan birincisi Ceditçilik diğeri de Basmacılık denilen Türkistan İstiklal hareketidir. Her iki konuya da tarihçiler büyük ilgi göstermiş fakat Alim Han'ın bu hareketlerdeki pozisyonunu doğru konumlandıramamışlardır. Örneğin saltanat yıllarında karşılaştığı Ceditçilik hareketine karşıymış gibi bir pozisyonda değerlendirildiği gibi kaynağını Ceditçilikten alan İstiklalcilik hareketine verdiği destek de yeteri kadar anlayamamış ve takdir edilmemiştir. Oysa ki Alim Han geçmiş konularda irdelenmeye çalışıldığı gibi, Ceditçilik olarak adlandırılan ve kültürel alandaki gelişmeyi hedefleyen harekete değil, Rusların yardımı ile kendisini ortadan kaldırmayı amaçlayan YB hareketine karşı olmuştur. Afganistan'daki hayatının ve siyasi faaliyetlerinin de ana hatlarını İstiklalcilik hareketi ve bu hareketin desteklenmesi teşkil etmektedir. Alim Han'ın sürgün hayatının iyi anlaşılması, İstiklalcilik hareketindeki yerinin ve faaliyetlerinin iyi anlaşılması ile mümkün olacaktır.

Buhara'nın Ruslar tarafından işgal edilmesi ile, önce Doğu Buhara'ya, oradan da yardım temin etmek için Afganistan'a giden, fakat tekrar ülkesine dönemeyen Alim Han'ın sürgün hayatındaki en dikkat çekici faaliyeti Türkistan'da yürütülen istiklalcilik hareketinin Buhara topraklarındaki kısmına yaptığı yardımlardır. Bir taraftan Enver Paşa, İbrahim Beg ve Abdulkahhar gibi komutanlarla iş birliği yaparak askeri mücadeleyi yürütmeye çalışmış, diğer taraftan uluslar arası destek sağlamak için dönemin önemli devletlerine müracaatlarda bulunmuştur. Askeri faaliyetlerine geçmeden önce Kâbil'e gelişi ve orada kamet edişi konularını irdelemekte yarar vardır.

1. ALİM HAN'IN KÂBİL'E GİDİŞİ VE KARŞILAŞTIĞI ZORLUKLAR

1.1. Kâbil'e Gitme Amacı ve Adı Konmamış Tutsaklık

Alim Han'ın Afganistan'da kaldığı süre içinde en büyük amacı Buhara Hanlığını Bolşeviklerden ve Ceditçilerden kurtarmak ve tahtına tekrar dönmek olmuştur. Bütün faaliyetleri bu amacına ulaşmak olmasına karşın yaşadığı sorunlar sadece bu konular ile sınırlı kalmamış, kendisini ve yakın çevresini derinden etkileyen sorunlar ile karşılaşmıştır. İleriki sayfalarda işlenen istiklalcilik hareketlerinde karşılaştığı sorunlar, Afganistan Hükümeti'nin olumsuz tutumu, Rusların Afganistan'daki gizli servislerinin baskısı, uluslar arası kamuoyuna mücadelesini tanıtmak, diğer ülkeler ile diplomatik ilişkiler kurmak gibi siyasi sorunların dışında, ailesinin ve üç oğlunun Bolşevikler tarafından esir edilişi, ailesi dışında kendisi ile birlikte gelen muhacirlerin iâşesinin sağlanması, Buhara'dan hazinesini getirememesi yüzünden ekonomik darlık içine düşmesi ,güvendiği kişilerin ihanetine uğraması gibi kişisel sorunlar ile de uğraşmak zorunda kalmıştır. Alim Han'ın sürgün hayatı ile ilgili en dikkat çekici faaliyet ve karşılaştığı sorun Buhara'nın bağımsızlığı için yürütülen İstiklalcilik hareketi ile ilgilidir. Fakat diğer faaliyetleri ve karşılaştığı sorunlar da dikkatten kaçmamalıdır.

Alim Han'ın sürgün hayatını ve karşılaştığı sorunları daha iyi anlayabilmek için onun Afganistan'a geliş sebebini ve geliş şeklini layıkıyla değerlendirmek gerekmektedir. Bu konu aydınlığa kavuşturulmadan Alim Han'ın yürüttüğü mücadeleyi anlamak mümkün değildir. Çünkü yaptığı faaliyetlerin gerekçesi, gelme amacı ve şekli ile doğrudan ilişkilidir. Bu hususta ilk önce Alim Han kaçtı mı? Kaçmadı mı? Sorusunun cevabını bulmak gerekir.

Alim Han'ın Afganistan'a kaçıp kaçmadığı ya da, gidişinin sebepleri gibi ihtilafli değerlendirmeler hakkında en önemli belge kendisinin yazmış olduğu hatıratıdır. Kaleme aldığı bu hatıratı anlaşıldığı kadarıyla Alim Han Afganistan'a yardım almak için gitmiş ve tekrar dönmeyi tasarlamıştır. Alim

Han ilgili hatıratında bu hususta şunları ifade etmektedir. “...Onları⁶⁰⁴ leşkerbaşılığına tayin ettim. İkisini yanıma çağırıp buyruk verdim. Darülsaltana Kâbil’e gidip yardım temin etmeye çalışayım. Eğer buradan gidişim ile bize bir yardım temini söz konusu olursa, onu getirinceye kadar sizler kendi askerlerinizle düşmana karşı koyun. Şimdi düşmanın saldırıları çok yoğun düşmana karşı koymazsanız fukaralar arasında endişe artar. Ben tekrar dönünceye kadar fukaralar düzen içinde kalsın dedim. Ben fermanlar çıkararak belli yerlere yolladım. İbrahim Beg ve Devletmen Beg’i bu fermanlara binaen düşmana karşı mücadele etmeleri için görevlendirdim. Ben kendim ise Kulap vilayetinden Amuderya’nın geçit verdiği yerinden 1339 yılının 22 Cemadiülsanin Çarşamba günü Afganistan topraklarına dahil oldum.⁶⁰⁵ Afganistan’ın sınır memuru yanındaki askerleri ile bizi karşıladı. Bizi selamlayarak karşılayan kabile ile beraber Abdalnazarbegi denilen yere bağlı bir köye gittim. Burada dinlendikten sonra ertesi gün yani Perşembe günü Rustaki denilen yere gittim. Rustaki’nin yöneticisi olan Muhammed Âlim Han yaklaşık 300 asker ve 11 pare top atışı yaparak beni resmi törenle karşıladı. İki gün burada kaldıktan sonra birkaç kişiyi Katagan’a yollayarak ahvalim hakkında bilgi verdim. Sonra aynı ayın cumartesi günü Katagan’a gittim. Geleceğimden haberdar olan hükümet yetkilisinin oğlu beni yarı yolda karşılayarak bana refakatlik yapmış ve hükümet temsilcisi (Vali) olan Muhammed Ekber Han ve Komutanı beni bando ve 21 pare top atışı ile karşılamıştır. Aynı ayın 29’unda Katağan merkezine vardım. Benim için hazırlanan Hayatül Abat denilen Şahane Bağ’da konakladım ve 35 gün burada kaldım. Kaldığım süre zarfında Afgan Emîri Amanullah Han, Muhammed Selim adında birini yanıma yolladı. Bu kişi bir süre benimle kalarak misafirperverlik gösterdi. Daha sonra Emîr hazretleri bana bir mektup göndererek bana tesellide bulundu ve bu ahvallerin telafisi için beni kendi yanına, başkent Kâbil’e davet etti.⁶⁰⁶

⁶⁰⁴İbrahim Beg (Lakay) ve Devletmen Beg’i kast etmektedir.

⁶⁰⁵Bu tarih miladi 3 Mart 1921 tarihine denk gelmektedir.

⁶⁰⁶Alim Han, *a.g.e.*, s.16- 17.

Buraya kadarki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Alim Han Afganistan'a yardım temin etmek için gitmiş ve bir ülkenin hükümdarına uygulanan protokol kurallarına uygun bir şekilde karşılanmıştır. Katagan'da kaldığı süre içerisinde de Amanullah Han kendisini Kâbil'e davet etmiş ve içinde bulunduğu sıkıntının giderileceğine dair söz vermiştir. Yine Alim Han'ın hatıralarından anlaşılacağı üzere sınırı 300 kişi ile geçmiş sınırı geçtikten sonra orada mülteci durumundaki Buharalılar'dan 200 kişiyi de yanına alarak toplam 500 kişilik bir kabile ile Kâbil'e hareket etmiştir. Kâbil'e 16 Mayıs 1921 tarihinde ulaşan Alim Han kendisi için hazırlanan Muratbegi kalesine yerleştirilmiştir. Burada kendi ifadesine göre bir ay misafir olduğunu yazmaktadır. Bu süre içerisinde Amanullah Han ile görüşme imkanı bulmuştur. Bir aydan sonra kendisine masrafları için 2 000 Kâbil Ruphisi maaş bağlanmıştır.⁶⁰⁷ Alim Han Amanullah Han ile görüşünceye ve kendisine maaş bağlanana kadar geçen bir aylık süreyi misafirlik dönemi olarak nitelemektedir. Yani bu bir aylık süre içinde tekrar dönmeyi planladığı anlaşılmaktadır. Fakat bu bir aylık süren misafirlik dönemi bitmiş bir bakıma tutsak edilmiştir. Hatıratından aktardığımız yukarıda bölümün son satırları dikkat çekicidir. Ruslara karşı askerlerini görevlendiren birinin Kâbil'e gelirken 35 gün gibi uzun bir süre Katagan'da dinlenmesi normal bir gelişme değildir. Alim Han'ın, Amanullah Han'ın gönderdiği mektuptan bahsederek, "ahvallerin düzeltilmesi için beni Kâbil'e çağırdı" ifadesinden Alim Han'ın kasten bekletildiği anlaşılmaktadır. Bu gelişmeler olumsuz gelişmelerin habercisi gibidir. Çünkü Alim Han'ın Afgan topraklarına girdiği 3 Mart tarihinden kısa bir süre önce yani 28 Şubat'ta Rusya ile Afganistan arasında bir dostluk anlaşması imzalanmıştır.

Hatıratındaki diğer ifadelerinde de buna benzer imalar vardır. Örneğin bir ifadesinde şöyle demektedir; "...Kendi işimi icra etmeye çalıştım. Buna karşın Allahın iradesine bağlı olarak işlerimi yapmaya muvaffak olamadım.

⁶⁰⁷ Alim Han *a.g.e*, s. 18

Bana yardım etme düşüncesinden uzaktı. Bu nedenle takdiri ilahiye razı olup Kâbil’de kalıverdim.”⁶⁰⁸

Alim Han’ın hayatta olan oğulları arasında Amanullah Han’ın, Alim Hanı tutsak ettiği görüşü yaygındır. Her ne kadar Alim Han kendisi tutsak edildiğini açıktan açığa dile getiremese de görüşme imkanı bulduğumuz Alim Han’ın hayatta olan ve vasiyetinde de Buhara Hanlığının veliahdı olarak ilan edilen büyük oğlu Ömer Alimi ve diğer oğulları Mansur Alimi ve Abdulkebir Azmi bu konuda aynı ifadeleri kullanmaktadırlar. Buhara Gevare-i Türkistan adlı eserinde Seyit Mansur Alimi bu düşüncelerini açıktan ifade etmiştir. Bu eserinde Amanullah Han’ın samimî tavırlarının zamanla değişmeye ve sertleşmeye başladığını, daha önce vermiş olduğu vaatleri unuttuğunu, Amanullah Han’ın tavrındaki bu değişme elbette öncesinden hazırlanmış plânın bir parçası olduğunu söylemiştir. Seyit Mansur Alimi’ye göre, Amanullah Han, Rusya’ya yapılacak herhangi bir muhalefeti Afganistan’ın istiklâline yapılmış bir muhalefet olarak görmüştür. Afganistan’ın ve şark milletlerinin yegâne dostunun Rusya ve yegâne düşmanının da emperyalistler olduğunu düşünmüştür.⁶⁰⁹

Ömer Alimi ile yapılan görüşmede kendisine yöneltilen; Alim Han’ın Afganistan’da göz altında tutulduğu doğru mu? sorusuna cevaben kullandığı ifadeler de Alim Han’ın göz altında tutulduğu fikrini desteklemektedir. Alimi bu soruya cevaben şunları söylemiştir: “Afgan Hükümeti tarafından göz altında tutuluyordu. Fakat bu açık bir şekilde yapılmıyordu. Rusya’nın baskısı ile Afgan Hükümeti Alim Han’dan korkuyordu. Çünkü şimali Afganistan’da Emîrin etkinliği fazlaydı. Özellikle Belh şehrindeki bağlılık daha fazlaydı. Bu durum bilindiğinden dolayı göz altında tutuluyordu. Afganistan’ın diğer bölgelerine gitmesine ses çıkarılmaz iken, ülkenin kuzeyine gidişine izin verilmiyordu.”⁶¹⁰

⁶⁰⁸ Alim Han, *a.g.e.*, s 18

⁶⁰⁹ Âlimî, *a.g.e.*, s.121-123

⁶¹⁰ Bu görüşme 10 08 2005 tarihinde Türkiye’nin Gaziantep ilinde gerçekleştirilmiş olup, görüşmenin imzalı tutanakları mevcuttur. Alim Han’ın çocuklarının büyük bir kısmı Rus Afgan savaşından sonra dönemin Cumhurbaşkanı Kenan evren tarafından 1983 yılında Türkiye’ye getirilmiş ve Gaziantep’in merkeze bağlı Göllüce köyü nüfusuna kaydedilmiştir. Türkiye Devleti tarafından kendilerine tesis

Alim Han, Kâbil'e gelişinden itibaren Amanullah Han'ın kontrolünde bir hayat sürdürmek zorunda kalmıştır. İleriki tarihlerde (Habibullah Han devri hariç) hükümette meydana gelen değişimlere bağlı olarak bu kontrol daha sıkı hale gelmiştir. Amuderya'nın öbür tarafı ile direk olarak bağlantı kuramasa da Buhara'daki gelişmeleri dayısı Muhammed Said Beg Pervaneçi ile kontrol etmeye çalışmıştır. Bir süre sonra Amanullah Han, Alim Han'a siyasi yük muamelesi yapmaya başlamıştır. "Benim annem senin annen sayılır, onu bir ziyaret et" diyerek Kâbil'e çağırımış olmasına rağmen, uzun süre Alim Han ile görüşmemiştir.⁶¹¹ Amanullah Han'ın, Alim Han'ın Kâbile gelişinden sonra sergilediği bu isteksiz tavrı Rus – Afgan işbirliği ve dostluk anlaşması ile açıklamak mümkündür.

İddialardan öte, o dönemde yaşanan siyasî olaylar Afganistan'ın ortaya koymuş olduğu tavrı açıklamaya yetmektedir. Her ne kadar Amanullah Han, Alim Han'a ilk başlarda destek verse de meydana gelen bazı olaylar tavırlarının değişmesine neden olacaktır. şöyle ki, Afganistan 28 şubat 1919 yılında bağımsızlığını ilan ettikten sonra bağımsızlığının diğer ölkeler tarafından tanınması için faaliyetlere başlamıştır. Yaptığı ilk iş, Rusya Devleti ile siyasî münasebet kurmak olmuştur. Nitekim Rusya 27 Martta Afganistan'ı resmen tanı mıştır. Bu olaydan önce Özbekistan (Taşkent)'da görevli olan Baranof temsilci olarak Kâbil'e gönderilmiştir. Ruslar, İngilizlerin Çaharcuy'a kadar gelmelerinin amacının Buhara'yı kontrol altına almak olduğunu düşünmektedirler. Bu durumdan Rusya ve Afganistan'ın zarar göreceğini düşündüklerinden Buhara'nın bağımsızlığı bu devletler tarafından (Rusya, Afganistan)⁶¹² tanınmış ve Kâbil'e Buhara tarafından siyasî temsilci gönderilmiştir. Geçen zaman zarfında Rus-Afgan münasebetleri gelişmiş ve 28 şubat 1921 de bu devletler aralarında bir dostluk anlaşması imzalayarak

edilen Gazikent Mahallesi Buhara sokaktaki ikametgâhlarında yaşamaktadırlar. Ömer alimi ise ABD'ye giden ve Amerikan vatandaşlığına geçen oğullarından olup, belli aralıklar ile Gaziantep'teki diğer hanedan üyelerinin ziyaretine gelmektedir. İlgili görüşme bu ziyaretlerin birinde gerçekteşmiştir.

⁶¹¹ Andican, *Cedidizm...*, s.,186.

⁶¹² Daha önceki konularda değindiğimiz üzere Bolşeviklerin ilk hücumunu engelleyen Âlim Han 25 Mart 1918'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Rusya ve Afganistan'da Buhara'yı resmen tanı mışlardı.

ilişkileri gün geçtikçe daha da arttırmışlardır.⁶¹³ İşte Amanullah Han'ın tavrındaki değişme bu tarihten sonra olmuştur. 28 Şubat'ta imzalana dostluk anlaşmasının hemen akabinde yani 3 Mart'ta Alim Han Afganistan'a geçmiştir. 16 Mayıs'ta da Kâbile ulaşmış yaklaşık bir ay sonra'da Amanullah Han ile görüşebilmiştir. Bu tarihe kadar geçen süre zarfında Amanullah Han'ın Ruslar ile Alim Han aleyhinde kararlar almış olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Afganistan'ın bağımsızlığını koruyabilmesi o dönemin şartlarında Rusya ile kurulacak sıkı ilişkilere bağlıdır.

Amanullah Han'ın önceleri Buhara Hanlığı'na siyasî ve askerî yardım yaptığı bilinmektedir. Fakat tavrı daha sonra⁶¹⁴ değişmiştir. Tavrındaki bu değişim yapılan dostluk anlaşmasından sonra olmuştur. 1921 Anlaşması ile, Afganistan Rusya'ya gümrüksüz mal satma ve denizlere ulaşma imkanı kazanmıştır. Bu durum deniz yollarını kapatan İngilizlerin Rusya kanalı ile baypas edilmesi anlamına geliyordu. Rusya Afganistan'ı elde etmek için başkaca yardımlarda da bulunmuştur. Örneğin 1921- 1923 yılları arasında Rusya 1milyon 600 bin som nakit para ile 5 bin silah ve 12 tane uçağı yardım olarak Afganistan devletine vermiştir.⁶¹⁵ Kurulan bu sıkı ilişkiler içerisinde Alim Han'ın Rusya'ya karşı Afganistan'dan yardım alması mümkün olmamıştır.

Amanullah Han, muhtemelen Lenin'in isteği üzerine, Âlim Han'ı yapacağı siyasî ve askerî yardımların görüşülmesi için Afganistan'a davet etmiştir. Fakat daha sonra anlaşılmıştır ki, Amanullah Han'ın böyle bir niyeti yoktur. Üstelik emîri Kâbil'de oturmaya mecbur kılmıştır. Böylece emîr'in, askerleri ile ilişkisi kesilmiş oldu. Emîr'in durumunu öğrenen askerler bir süre daha mücadele etseler de fazla direnememişler sonuçta isyanları bastıran

⁶¹³Gubar, *a.g.e.*, s.786.

⁶¹⁴27 Mart 1919 yılında, Afganistan'ın Sovyet Rusya tarafından tanınmasından sonra Amanullah Han'ın Buhara politikası değişti. 28 Şubat 1921'de iki ülke arasında imzalanan dostluk anlaşması Âlim Han aleyhine gelişmelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

⁶¹⁵Şadman Hayitov- Kemal Rahmanov, *Buhara Halk Sovyet Respublikası ve Şark Memleketleri (1920-1924 Yıllar)*, y.y, Buhara 2004, s.34.

Sovyet Rusya tüm Türkistan'ı işgal edip sınırlarını kolaylıkla Afganistan sınırlarına ulaştırmayı başarmıştır.⁶¹⁶

Âlim Han bu şartlar altında Kâbil'de gözaltında tutularak Buhara ile irtibatı koparıldı. İkametgâhı sürekli değiştirilmiştir. Örneğin Haşim Han bağından bir yıl sonra Murad Kale'ye, dört aydan sonra da oradan Kale-i Haşmet'e nakledilmiştir. En son olarak da Kâbil'e 11 kilometre uzaklıktaki Kale-i Fethu'ya yerleştirilmiştir.⁶¹⁷ Ayrıca Emîr ve yakınlarının masraflarının karşılanması için aylık 12 bin Kâbil Rupisi maaş bağlanmış, fakat Kale-i Fethu'ya nakledildikten sonra bu miktar 4 bin 5 yüz'e indirilmiştir.⁶¹⁸

Bazı söylentilere göre Emîr'e bağlanan maaş Sovyetler tarafından Amanullah Han'a verilmiştir.⁶¹⁹ Bu durum ihtimal dahilindedir. Çünkü Âlim Han'ın Afganistan'da kalması, ayaklanmalar ile uğraşılan bir dönemde Rusları rahatlatmıştır. Zira Âlim Han'ın Kâbil'de tutulması Şark-i Buhara'da bulunan güçlerin başsız kalmasına ve bir süre sonra düşman karşısında dağılmalarına sebep olmuştur. Ruslar, Afgan Hükümeti'nin de yardımı ile Buhara Emîri'ni etkisiz hale getirmişlerdir. Alim Han hakkında Rus- Afgan ittifakı Rusların Alim Han'ı Hindistan'a sürgün etme niyetinden de anlaşılmaktadır. Ruslar aslında Alim Han'ın göz altında olsa da Afganistan'da bulunmasından ve Buhara ile ilgilenmesinden rahatsızdı. Bu nedenle 1924 yılının eylül ayında Rus yetkililerinden Leonid Stark Afgan hükümetinden Alim Han'ı Hindistan'a göndermesini talep etmiştir. Amanullah Han bu teklif üzerine Alim Han'ın ülkede nüfuzu olduğunu ve kendi ülkesinde bazı karışıklıkların devam ettiğini söyleyerek, şayet Alim Han'ı sınır dışı ederse ayaklanmaların çıkacağını dile getirmiş ve Rusların bu teklifini ret etmiştir.⁶²⁰ Alim Han'ın yurt dışına gönderilmesi hususunda Rus cephesinde böyle gelişmeler yaşanırken Alim Han'ın kendi isteği ile önce Hindistan'a, oradan da Hac'ca gitmek için bazı girişimlerde bulunması ilginçtir. Fakat Hindistan

⁶¹⁶Âlimî, *a.g.e.*, s. 118-119.

⁶¹⁷Âlimî, *a.g.e.*, s.119-120.

⁶¹⁸Kâbilî, *a.g.e.*, s.15-16.

⁶¹⁹Âlimî, *a.g.e.*, s.123.

⁶²⁰Hasanov- Germanov, *a.g.m.*, s. 26. (26-31). Leonid Stark, Sovyetlerin 1923 yılında Kâbil'e atadıkları Rus büyükelçisidir.

üzerinden Hac'a gitmek için yaptığı tüm başvurular İngilizler tarafından ret edilmiştir.⁶²¹

Bu girişimler Amanullah Han'ın, Alim Han'ı sınır dışı etmeyişinin sebebinin Alim Han'ı korumak olmadığını göstermesi açısından önemlidir. Amanullah Han, Türklerin yoğun olarak yaşadığı ve Buhara mültecileri sayesinde Türk nüfusunun daha da arttığı kuzey bölgelerini Alim Han sayesinde kontrol etmek istemiştir. Afganistan'ın kuzey bölgelerinde Alim Han'ın nüfuzu 1929 yılındaki iç çatışmalarda ve İbrahim Beg olayında daha net olarak anlaşılmıştır. Alim Han'ın yurt dışına çıkma talebinde Afganistan'da sürdürmek zorunda olduğu kontrollü hayatı etkili olmuş olabilir. Hindistan'a giderek İngilizler ile bizzat irtibata geçmek ve hac'a giderek İslam ülkelerinin dikkatini Buhara meselesi üzerine çekme niyeti ihtimal dâhilindedir. Hacca gitme teşebbüsleri ve Afgan hükümetinin tavırları hakkında Ömer Alimi'ye yöneltilen, dönemin Afgan Hükümeti hakkında ne düşünürdü, sorusuna cevaben kullandığı ifadeler bu ihtimallere farklı bir boyut kazandırmaktadır. Alimi cevabında; "Afgan yönetiminden memnun değildi. Fakat bunu açık şekilde dile getirmezdi. Çünkü siyasi sebepler vardı. En büyük dileği Hac'a gitmek ve oradan da Türkiye'ye gidip orada kalmaktı. Fakat yurt dışına çıkmasına izin verilmedi" ifadelerini kullanarak Alim Han'ın Türkiye'ye gelmek istediğini söylemiştir.⁶²²

Emîr, yerleştirildiği Kale-i Fethu'dan Afgan hükümeti'nin izni olmadan dışarı çıkamıyordu. Zaruri durumlarda ise izin alması şarttı. Çıktığı taktirde bir grup muhafız eşliğinde çıkmak zorunda idi ki, buradaki amaç emîr'in dışarı ile irtibatının koparılmasıdır.⁶²³ Sadece Afgan hükümeti değil, Kâbil'de görevli Rus istihbaratı da Alim Han'ın ikametgahı olan Kale-i Fethu'yu göz altında tutmuş, özellikle istiklalcilik hareketinin yoğun olarak devam ettiği 1933 yılına kadar, bu saraya kimlerin gelip gittiğini yakından takip etmişlerdir.⁶²⁴

⁶²¹Andcan, *Cedidizm..*, s. 187.

⁶²²Ömer Alimi, a.g.g, Bu isteğini daha önce hiçbir yerde işitmediğimiz için şaşkınlık ile karşıladığımızı ifade etmemize rağmen ifadesinde ısrar etti.

⁶²³Alimi, a.g.e., s.121.

⁶²⁴Hasanov- Germanov, a.g.m., s. 26.

Örneğin bir Çeka⁶²⁵ üyesinin hatıralarında anlattıkları, Rusların Alim Han'ı kontrol etmek için hangi yollara baş vurduğunu göstermesi için önemli bir belge niteliğindedir. Çekist Agabekov Buhara muhacirleri arasındaki çalışmalar hakkında şunları söylemektedir; "... Moskova, Buhara muhacirleri ile çok yakından ilgilenmekteydi ve her mektupta Buhara muhacirleri arasında çalışmalar yapmamızı söyleyerek sıkıştırıyorlardı. Muhacirlere yaklaşmak için tesadüfî bir olaydan yararlandım. Bir gün ata binerek Kâbil'in etrafına çıkmıştım. Yolda tesadüfen bir Buharalı ile tanıştım. O beni gayet dostane bir şekilde evine davet etti. Bu adam Kale-i Fetu'da yaşamakta olan Emîrin adamlarından biriydi. Daha sonra bir cuma günü onun evine gittiğimde Basmacıların arasına sızma imkânı buldum. Özbekçe ve batı Türkçesini iyi bildiğim için onlar benim Türk misyonunun adamlarından biri sandılar. Fakat biraz sonra Sovyet misyonundan olduğumu ve Buhara'dan geldiğimi söyleyince beni düşmanca karşıladılar. Fakat bir süre sonra anlattığım hikayelerle ilgilenerek çeşitli şeyler sormaya başladılar. Sonuçta dost olarak ayrıldık. Birkaç gün sonra üç Buharalı memlekete dönebilmek için gereken izinler için bana geldiler. Kendilerine izin verilebilmesi için Sovyet yönetiminin kendilerinin samimi olduğuna kanaat getirmesi gerektiğini ve bunun için de Buhara Emîri ve onun hareketleri hakkında bütün bildiklerini söylemelerini ve Buharalı muhacirler arasında yurda dönmeyi teşvik etmelerini söyledim."⁶²⁶ Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi Ruslar Alim Han'ın faaliyetlerini kontrol etmeye çalışmışlardır.

Casusluk faaliyetleri sadece Ruslar ile sınırlı kalmamış İngilizler de Emîrin yaşadığı yere kadar casuslarını sokmayı başarmışlardır. Çocuklarına İngilizce dersi vermek için Hindistan'dan getirttiği Hoca Rahmetullah ve Hoca

⁶²⁵Rusça, ЧК - чрезвычайная комиссия Chrezvychaynaya Komissiya, IPA: [tʃe.ka]) Sovyet devletinin ilk güvenlik kurumu olan teşkilattır. 20 Aralık 1917 tarihinde Vladimir Lenin tarafından yayınlanan bir kararname ile kurulmuştur. 1922'den sonra Çeka birçok yeniden yapılanmaya uğramıştır. Sovyet rejiminin ayakta kalması için hayati önem arz eden bir siyasi-askerî kuvvet haline gelmiştir. Büronun tam adı Bütün Rusya'nın Karşı Devrim ve Sabotajlarla Mücadele Olağanüstü Komisyonuydu. Bkz, <http://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87eka> 05 05 2009.

⁶²⁶Hint Muhaciri Abdulkerim, "Eski Çekist Agabekov'un Hatıralarından Türkistan" YT, S. 14 Ocak 1931, s. 23-28, bkz, Duran - Andican, a.g.e, s. 462. Bu hatıralardan anlaşıldığı kadarıyla Ruslar doğu Buhara'nın yaşanan savaşta harabeye dönüşmesinden rahatsız olmuşlar, çöken ekonomiyi topraklarını terk etmiş olan kişilerin tekrar dönmesini sağlayarak toparlamaya çalışmışlardır.

Keramatullah isimli öğretmenler Alim Han'ın yaptıkları hakkında İngilizlere bilgi vermiştir. Ağa Muhammed isimli casus da Annesi ile Alim Han'ın yaşadığı bağa sokulmayı başarmış ve Alim Han hakkında İngilizlere bilgi vermiştir.⁶²⁷ Fakat İngilizlerden ziyade Rusların casusluk faaliyetleri Alim Han üzerinde daha etkili olmuştur.

Hem Rusların gizli servis ile sağladıkları kontrol ve baskı hem de Afgan Hükümeti'nin tavırları yüzünden Alim Han adı konmamış bir tutsaklık hayatı yaşamış, ölünceye kadar kendisine tahsis edilen bu malikanede kalarak tüm faaliyetlerini buradan idare etmeye çalışmıştır.

1.2. Siyasi ve Askeri Faaliyetler Dışında Karşılaştığı Zorluklar

Alim Han, ileriki konularda geniş bir şekilde ele alınacak olan siyasi ve askeri faaliyetleri sırasında karşılaştığı sorunlar dışında, sürgün hayatının ortaya çıkardığı psikolojik ve sosyo - kültürel sorunlar ile de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bir yerden başka bir yere yerleşme ve hayatın bir kısmını veya tamamını farklı ülke ya da coğrafi mekanlarda geçirme faaliyeti⁶²⁸ şeklinde tanımlanmaya çalışılan ve özellikle sosyologların dikkatini çeken göç olgusu, sosyal yaşamda olduğu kadar kişisel yaşamda da bir çok sorunun ortaya çıkmasına neden olur. Alim Han'ın iktidarını kaybetmesi ile Buhara topraklarından Afganistan'a yapılan göçlerin ortaya çıkardığı sosyo-kültürel sorunlar bağımsız bir çalışmayı gerektirdiği için, bu çalışmada sadece Alim Han'ın yaşanan göç dolayısıyla karşılaştığı sorunlar ile yetinilmiştir.

1.2.1. Karşılaştığı Psikolojik ve Sosyo – Kültürel Problemler

Alim Han'ın yaşadığı sorunlar göç kavramı çerçevesinde ele alınacak olursa, onun yabancı bir ülkede yaşamak zorunda kalması başlı başına bir sorun olarak değerlendirilebilir. Çünkü bir kişinin ya da toplumun farklı bir

⁶²⁷Hayitov- Rahmanov, *a.g.e.*, s.36.

⁶²⁸Kasım Karaman, Göçmen Uygurların Dini Yaşayışları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (Kayseri Örneği)", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1995, s. 1

bölgeye yerleşmek zorunda kalması, birçok sorunu beraberinde getirir. Alim Han'ın sürgün şeklinde maruz kaldığı göçün onda meydana getirdiği psikolojik ve sosyolojik travmalar siyasi sorunlar ile mücadele etmesini güçleştirdiği gibi, asli görevi ve amacı olan siyasi faaliyetlerini sekteye uğratacak gelişmelere zemin hazırlamıştır.

Yaşadığı sorunlar içinde mali problemler gibi diğer faaliyetleri doğrudan etkileyen sorunlar olduğu gibi, ailesi ile ilgili olup sadece şahsını ilgilendiren kişisel sorunlar da vardır. Her ne kadar ülkesine dönme hayalleri olsa da bu amacının gerçekleşmesinin zorluğunun farkında olan Alim Han, gelecek kaygısı taşımadan tüm olanaklarını bu amacı gerçekleştirmek için kullanmıştır. İktidarını kaybederek başka bir devletin gösterdiği yerde ve onların çizdiği sınırlar içinde yaşamak zorunda kalan Alim Han'ın psikolojik durumu ile ilgili ayrıntılı çalışmalar ve kaynaklar olmasa da, hayatta olan oğullarından aldığımız malumatlar, onun Afganistan'da kalmaya fazlaca istekli olmadığı, yalnızlık çektiği, etrafındakilere duyduğu güven duygusunun sarsıldığı, çocuklarına kavuşamamasının verdiği psikolojik sorunlar yüzünden gözünde görme kaybı oluştuğu, yüksek tansiyon hastalığına müptela olduğu ve ölümüne yakın içine kapanık bir ruh haline girdiği şeklindedir. Tüm bu psikolojik sorunlara rağmen Alim Han enerjisinin büyük bir kısmını siyasi ve askeri faaliyetlere ayırmış, Ruslara esir düşen çocukları ile dahi istiklalcilik hareketinin zayıflamaya başlamasından sonra ilgilenmeye çalışmıştır.

Psikolojik sorunlar dışında, Alim Han karşılaştığı ilk önemli sorun Kâbil'e kendisi ile birlikte ve daha sonra gelen Buharalı muhacirlerin barınma ve hayatlarının idamesi sorunu ile Buhara'da tutsak kalan ailesi olmuştur. Kâbildeki Rus büyükelçiliğinde görevli gizli servis ajanlarının istihbarat raporlarına göre, Alim Han Buhara'dan gelen önemli kişilerden Torekulbay, Tağaybeg, Senakulbeg, Kari Mirzabay, Hoca Divanbegi gibi kişilerin de bulunduğu yaklaşık 320 aile ile birlikte yaşamıştır⁶²⁹. Bu kadar kalabalık bir grubun ikamet edeceği evlerin yapımı ve işlerinin sağlanması Alim Han'a ciddi maddi külfet getirmiş, ekonomik açıdan sıkıntılar yaşamış olmasına

⁶²⁹Hasanov- Germanov, *a.g.m.*, s. 26.

rağmen bu muhacirlere sahip çıkmaya çalışmıştır. Alim Han'ın hayatta olan çocuklarından Abdulkebir Azmi ile yapılan görüşmede, kendisine “Babanızın ve sizlerin Afganistan'daki hayatları hakkında bilgi verebilir misiniz?” sorusuna şu cevabı vermiştir; “Babam Afganistan'a gelince daha öncede belirttiğimiz gibi Kale-i Fethu'ya yerleştirilir. Burada bir süre kaldıktan sonra Buhara'da iktidara gelen Rus yanlısı Feyzullah Hoca, ailesini Afganistan'a gönderir. Bunlar Kale-i Fethu'da evler yaparlar. Bunlar ile gönderilen diğer insanlar da buraya yerleştirilirler. Hatta burada okullar açılarak coğrafya, tarih, ingilizce ve benzeri dersler verilir. Buhara'dan gelen muhacirler çok şahdost (kral seven) olurlar ve babam da bunlara yardımcı olur. Bunlara ev inşa ederek, yaşadığı süre zarfında bunların masraflarını karşıladı. Kâbil'deki dostlarından birisi; “Bunlara yardım ediyor bayramlarda hediye ve harçlık veriyorsunuz. Ne zamana kadar bunları besleyeceksiniz, sizin de aileniz var. Geleceğiniz nasıl olacak?” diye sorduğunda babam cevap olarak: “Siz Buhara halkının padişahlarına olan bağlılığını bilmiyorsunuz. Onlar benim için canlarını feda ettiler ve benimle burada beraberler. Benim için anne babalarını bırakan bu insanlara gücüm yettiği sürece yardım edeceğim.” diye cevap vermiştir. Sizin çocuklarınız aileniz var. Ev ve benzeri şeyler satın alın denildiğinde o da, “hayatta kaldığım sürece üstümde tek gömlek kalsa bile onu satıp onlara yardım ederim. Gerisini, Allah kendi bilir” diyerek karşılık vermiştir⁶³⁰.

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Alim Han Afganistan'daki sürgün hayatı boyunca maiyetindeki insanlar ile bir aile şeklinde yaşamıştır. Bu durum bazı ekonomik problemler çıkarmakla beraber Alim Han'ın potansiyel bir güç olarak barınmasına yardım etmiştir. Tek başına kaldığı takdirde yürüttüğü mücadelede kimse tarafından dikkate alınmayacağı tahmini zor bir durum değildir. Maiyetinde bir grup insanın olması onun Afgan hükümeti karşısındaki nüfuzuna katkı sağladığı gibi, dışarıdan gelecek siyasi ve kişisel

⁶³⁰Bu görüşme 18 Şubat 2002 tarihinde Türkiye'nin Gaziantep adlı ilinde gerçekleşmiş olup ses kaydı mevcuttur. Bu görüşmenin tam metni için bkz. Nurettin Hatunoğlu, “Mangıt Hanedanlığı Döneminde Buhara Hanlığı”, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi) EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2003, Ekler Bölümü.

tehlikelere karşı da Alim Han'ı korumuştur. Ayrıca Ruslara karşı mücadelesinde hem irtibatı sağlaması hem de yürütülen mücadelenin çekirdek kadrosunu oluşturması açısından maiyetindeki grubun Alim Han'a sağladığı destek önemlidir. Örneğin Çekist Agabekov'un, "Emîr Kâbil'in dışında Kala-i Fatu'da yaşamaktaydı. Emîrin yanında 300 kişi vardı. Basmacı liderleri ve Sovyet Buhara'sındaki basmacılık hareketleri ile Emîrin arasındaki ilişki bu adamlar aracılığı ile yürütülmekteydi"⁶³¹ şeklindeki değerlendirmelerinden, Alim Han ile beraber olan bu kitlenin mücadelenin devam ettirilebilmesi için hayati önem taşıdığını ve Alim Han'ın varlığını devam ettirebilmek için bu kitleye ihtiyaç duyduğu sonucu çıkarılabilir.

Alim Han'ın Buharalı muhacir Özbekler arasındaki otoritesi ölümüne kadar devam etmiştir. Abdulkebir Azmi'nin aktardığına göre, Alim Han ve yakın çevresinin yaşadığı Kale-i Fethu, Kâbil'den 11 km uzaklıkta ve 250 dönümlük bir araziye sahiptir. Kaleye ait olan araziye yakın akrabaları ve muhacirler için evler yapmış ve kaleyi küçük bir yerleşim merkezi haline getirmiştir. Bu şekilde kendine bir tebâ oluşturmayı başaran Alim Han'a Afganistan hükümeti, Buharalı muhacirlerin kontrolünü vermiş, Afganistan'dan çıkacak herkesin Alim Han tarafından onay almasını şart koşmuştur. Kale-i Fethu'da hizmetinde çalışan askerleri ve yardımcıları olup dışarıdan kendisini ziyarete gelen önemli misafirleri bu yardımcıları sayesinde ağırlamıştır. Burada bulunan muhacirler için okul açılarak eğitim almaları sağlanmaya çalışılmış hatta bu muhacirler arasında bir futbol takımı dahi kurulmuştur.

Kendisini bazı tehlikelerden koruyan bu durumun Alim Han için doğurduğu en büyük sorun maddi sıkıntı olmuştur. Bu maddi sıkıntılar askeri alandaki faaliyetlerinden olduğu kadar maiyetindeki insanların harcamalarından da kaynaklanmıştır.

Alim Han'ın maddi sıkıntılar çekmesine rağmen, onun varlık içinde yaşayıp öldüğünü ifade eden bazı görüşler de yok değildir. Alim Han ailesini yakından tanıyan Afganistan'daki Türkistanlıların arasında da buna benzer

⁶³¹ Abdulkarim, *a.g.m.*, s. 23-28, bkz, Duran - Andican, *a.g.e.*, s. 462.

fikirleri savunanların olduğu gözlemlenmiştir. Örneğin, bu çalışma esnasında Alim Han'ın Buhara'dan getirilen altınların gereksiz yere harcandığını söyleyenlere rastlanmıştır. Fakat, bugün hayatta olan çocuklarından hiç birinin ne Afganistan'da ne de diğer ülkelerde ciddi bir mal varlığının olmayışı bu iddiaların bir söylentiden ibaret olma ihtimalini güçlendirmektedir. Görüşülen çocukları ve torunları da bu iddiaları kesinlikle ret etmekte babalarından ve dedelerinden kendilerine Kale-i Fethu dışında, ki onu da Afgan Hükümeti hediye etmiştir, hiçbir mirasın kalmadığını söylemektedirler. Alim Han hakkındaki iddialar sadece bunlarla sınırlı olmayıp bazı ilmi çalışmalara da konu edilmiştir. Örneğin, Glenda Fraser İngilizlerin Kâbil büyükelçisi F.W Humphrys'un Alim Han'ın ahlaksız bir mirasyedi olarak görüldüğünü ifade ettiğini, fakat Alim Han'ın kişisel özellikleri ve hayatı hakkında fazla bir şeyin bilinmediğini dile getirerek bu iddiaların doğruluğunun tartışılır olduğunu söylemektedir.⁶³²

1.2.2. Ailesi ile İlgili Olarak Karşılaştığı Sorunlar

Buharalı muhacirler ve kendisinin ikameti dışında Alim Han'ın yaşadığı bir diğer önemli sorunda ailesi ile ilgili sorundur. Çünkü Kâbil'e geldiği zaman ailesi ile beraber gelmemiş, tekrar dönmeyi planlayıp dönemeyince ailesinin Afganistan'a getirilmesi sorun olmuştur. Rusların Buhara saldırısında savaşın gidişatının Buhara aleyhine döndüğünü anlayan Alim Han, şehrin düşeceğini sezmiş, askerlerinin ve memurlarının bir kısmını alarak Buhara'yı terk etmek zorunda kalmıştır. Alim Han'ın ailesi savaş esnasında yaşanan telaş ve kargaşada Ruslara esir düşmüş, bu sebepten dolayı Alim Han Buhara'yı terk ederken ailesini yanında götürememiştir.

Alim Han'ın ailesinin Ruslara esir düştüğü Buhara Kominist Partisi Merkez Komitesinin 4 Temmuz 1923 tarihli toplantısından da anlaşılmaktadır. Çünkü bu toplantıda Alim Han'ın ailesinin durumu tartışılmış ve ailenin serbest kalmasına karar verilmiştir. Fakat oğulları Rahim Han, Şahmurad ve

⁶³²Freaser, *a.g.m.*, s.48.

Sultan Han bu aftan istisna tutularak serbest bırakılmamış alınan karar gereği oğulları Moskova'ya gönderilmiştir.⁶³³

1923 yılının Temmuzuna kadar hanedan ailesinin kaderi hakkında bir belirsizlik vardır. Bu süre zarfında Alim Han hem diğer sorunlarla boğuşmuş hem de ailesinin geleceği hakkında endişeli bir bekleyiş sürecini yaşamıştır. Zira Bolşeviklerin çarlık hanedanına uyguladığı katliam herkes tarafından biliniyordu. Benzer bir durumun Mangıt Hanedanına uygulanmaması için hiçbir sebep yoktu. Hatta benzer teklifler tartışılmış ve aile üyelerinin öldürülmesi konusunda ısrarcı davrananlar dahi olmuştur.

İleri düzey yöneticilerin ve Emîr ailesinin ortadan kaldırılmasını savunanlar olmasına rağmen Feyzullah Hoca ve Abdurrauf Fıtrat gibi ceditçiler bunların öldürülme fikrine şiddetle karşı çıkmışlardır. Bu bağlamda Alim Han ve ailesi bu iki ceditçiye çok şey borçludurlar. Şayet bu ve onlara destek veren diğer aydınlar olmasaydı Türk tarihinin bu sayfasına kanlı bir leke sürülmüş olacaktı. Alim Han ile siyaseten kanlı bıçaklı olan Feyzullah Hoca'nın, çarlık ailesini katleden Rus Bolşeviklerinin aksine masum insanların kanını akıtmama hususunda gösterdiği hassasiyet, fikri açıdan Bolşevikler ile benzerlik gösterse de insani açıdan Ruslara benzemediğinin bir göstergesi olmuştur.

Emîrin ailesinin durumu BHC içinde bir sorun olmuştur. Karar öncesi BHC yetkilileri 15 mart 1923 yılında yaptığı bir oturumda bu konuyu görüşmüş, Doğu Buhara da Emîrin faaliyetleri dikkate alınarak ailesinin göz altında tutulmasına karar verilmiştir. Emîrin faaliyetlerine karşı sigorta görevi üstlenen ailesi güvenlik için Lebi Havuz olarak bilinen mevkide yer alan Nadir Divanbegi binasına yerleştirilmişlerdir. Emîr ailesinin hapishaneye dönüştürülen bir medrese de değil de Nadir Divanbegi Köşküne yerleştirilmesi, siyaseten düşman olsa da ceditçilerin Emîr ailesine duydukları saygıdan ileri gelmiştir. Tam bir tutuklu muamelesi görmeseler de dışarı çıkmaları yasaklanmıştır. Bu uygulamanın sebebi Emîrlik ailesinin kaçma

⁶³³Kahramann Recebov “Yurt Didarige Telpinib”, *Özbekistan Avazi*, san 24, 1997, s. 2 .

ihtimalinden ziyade, Emîr aleyhtarlarının onlara zarar verme ihtimalinden duyulan endişeden kaynaklanmıştır. Aile üyeleri günlük yaşantılarına bir sıkıntıya maruz kalmadan devam ediyorlardı. Tek sıkıntıları geleceklerinin ne olacağının bir türlü açığa kavuşmaması yüzünden ortaya çıkan belirsizlikti. Bu belirsizliği ve ailenin çaresizliğini Emîrin kızlarından birinin kaldıkları odanın duvarına yazdığı şu satırlar çok iyi özetlemektedir; “Nevistem der deri divarı in hane, Bimaned ez padişahı miskin işare”⁶³⁴ Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere ailenin bir daha eski günlerine kavuşamayacağı, zor bir tahmin değildi. Hanedan mensupları için zor bir hayatın başlayacağını kendileri gibi herkes biliyordu. Nitekim öyle de olmuş hanedan üyeleri bu tarihten sonra ciddi sıkıntılar ile uğraşmak zorunda kalmışlardır.

Bu sıkıntılı bekleyiş süreci daha fazla devam etmemiş BHC'nin bakanlar kurulu Feyzullah Hoca'nın teklif ettiği ve Emîr ailesini serbest bırakan kararını kabul etmiştir. İsteyenlerin Emîrin yanına Afganistan'a gitmelerine izin verilmiştir. Emîrin erkek çocuklarının ise Moskova'ya okumaya gönderilmesine karar verilmiştir. Emîrin öz annesi, Devletbaht Hanım ile üvey annelerinden Toreayım, Şemsiyeayım, Tutiayım, karısı Muharremayım, Mubarekayım, Hursendayım, kızları, amcaları ve diğer yakın akrabaları (toplam 51 kişi) kendi istekleri ile Afganistan'a gönderilmişlerdir. Emîrin ailesinden 64 kişi ise Buhara'da kalmış ve bunların hayatlarını devam ettirmeleri için bir süreliğine uygun ortam yaratılmıştır. Moskova'daki çocukları ile ailenin geri kalanının irtibatı koparılmıştır. Örneğin, Muharremayım Moskovaya gönderilmiş olan oğlu Şah Muradı ziyaret etmek amacıyla Moskova'ya gitmek istemiş, Sovyetlere defalarca baş vurmasına rağmen bu istekleri kabul edilmemiş ve oğlunu göremeden Afganistan da ölmüştür.⁶³⁵

⁶³⁴Nusretullah Naimov, *Emîrning Zürriyeti*, Buhara Neşriyatı, 1995 s. 18- 19. Bu satırların Türkçesi şöyledir; bu duvarın kapısına bu yazıyı yazıyorum - miskin padişahlardan bir nişane kalsın.

⁶³⁵Naimov, *a.g.e.*, 1995 s. 19. Kızları Hasiyetay, Saadettay, eşleri Muharremayım, Muşerrefayım, Mubarekayım, Hursendayım, Amcaları (Muzafferhan'ın oğulları) Mir Muhammed Sıddık, Mir Sadık, Mir Nasır, Mir Abdul Alim Han ve Kız kardeşi Şah Han Afganistan'a giden kabile içinde yer almıştır. Bkz, Recebov, “*Yurt Didarige..*”, s. 2 .

Muharremayım'ın ölümü hakkında Abdulkebir Azmi yapılan görüşmede, Azmi çok farklı iddialarda bulunmuştur. Azmi'nin; "Büyük kardeşimiz (Şah Murat'ı) hayatta olduğu için, annesi Zahir Şah'a bir dilekçe yazar. Dilekçesinde oğlunu görmek istediğini söyler. Rusya elçiliği üç ay sonra gelmesi gerektiğini söyler. Üç ay sonra gittiğinde oğlu tarafından kendisine davetname gönderildiğini görür. Gideceği gün Rusya elçiliğinde bir iğne yaparlar bir hafta sonra dönünce tekrar bir iğne yapılacağını söylerler. Fakat iğne yaptıkları gece vefat eder" şeklindeki ifadesi farklı tartışmalara yol açabilecek iddialı bir ifadedir. Fakat gerçekleşen ölümün bir tesadüf mü yoksa anlatıldığı gibi mi olduğunu ispatlamak oldukça güç bir durumdur. Fakat hanedan mensupları olayların anlatılan şekilde gerçekleştiğine inanmaktadırlar.

Bir gazete haberine göre ise, Afgan Hükümeti'nin yardımı ve Kızıl Haç kuruluşunun ara buluculuğu ile Şahmurad'ın annesi Muharraemeayım, oğlunu görmek için Moskova'ya gitme izni alır. Yolculuk için kararlaştırılan tarih yaklaşırken hazırlıklar yapmaya başlamış ve gideceğini etrafındaki insanlar ile paylaşmıştır. Gideceği tarihe kısa bir süre kala kaldığı yere üç kişi gelir ve kendisine yola çıkabilmesi için bir iğne yapmaları gerektiğini söylerler. Doktorların iğneyi yapıp gitmelerinden kısa bir süre sonra Muharremeayım fenalaşır ve oracıkta ölür.⁶³⁶

Abdulkebir Azmi ile gazete haberi arasında olayın oluşu hususunda farklılık dikkat çekmektedir. Ama olay hakkında her ikisi de aynı şeyleri aktarmaktadır. Gazete haberinde olayın kaynağı olarak gösterilen Feyzullah Kılıçev⁶³⁷, Alim Han'ın çocukları ile telefonda görüştüğünü belirtmektedir. Bu sebeple olayları Alim Han'ın çocuklarından öğrenmiş olma ihtimali kuvvetle

⁶³⁶ Alimcan Nazar, "Buharaning Songi Emîri", *Özbekistan Avazı*, 14 Ocak 1993 tarihli sayısından naklen, *Buhara Hakikatı* 19 Kasım 1993 tarihli gazete.

⁶³⁷ Feyzullah Kılıçev, Muzaffer Han'ın oğullarından Ekrem Han Tore'nin torunudur. Ekrem Han babasına isyan edip mücadele ederken Feyzullah Kılıç'ın babası olan Said Mirrahman adlı oğlunu 10 yaşında iken kaybetmiştir. Başkalarının yanında büyüyen Mirrahman'ın bu süre zarfında ismi değişmiş Kılıçhan olmuştur. Kılıçhan öldüğünde oğlu Feyzullah Kılıçev babasının gerçek ismini öğrenir ve araştırmaya başlar. Netice de Alim Han'ın çocukları irtibat kurar ve gerçek kimliğinin farkına varır. Özbekistan'da Hakimlik yapmış olan Feyzullah Kılıçev, hayatta iken Özbekistan yazarlar birliği üyeliği de yapmıştır.

muhtemeldir. Fakat ortada ciddi bir iddia olan iğne ile ölüm olayı tüm aile tarafından kabul görmektedir.

Moskova'ya gönderilen çocuklar ile Feyzullah Hoca çok yakından ilgilenmiş olmasına rağmen, Alim Han'ın tutsak edilen çocukları ile olan münasebetleri çok trajik bir şekilde gelişmiştir. İlk önceleri BHC den giden öğrenciler ile kalan Emîrin çocukları BHC nin ortadan kaldırılmasından sonra diğer Buharalılardan tecrit edilmişlerdir. Bu süre zarfında askeri sorunlar ile uğraşan Alim Han çocukları ile yeteri kadar ilgilenememiştir.

Feyzullah Hoca,Emîr ailesinin katledilmekten kurtarılmasında olduğu gibi Emîrin çocukları ile ilgilenme konusunda da hassas davranmıştır. Moskova'da BHC ye ait olan merkezde Moskova'ya gönderilmiş olan öğrenciler barınmaktaydı. Feyzullah Hoca her Moskova gidişinde bu öğrenciler ile görüşür ve bunlar ile yakından ilgilenirdi. 35'i kız olmakla beraber toplam 290 öğrenci Moskova'da eğitim görüyor ve burada barınıyorlardı. Emîrin Moskova'ya gönderilen oğulları da burada kalıyordu. BHC ye son verilince bu merkez Semerkand'a taşınmış ve Emîrin oğulları başka bir yere nakledilmişlerdir. Emîr oğullarının rehin kalmasından son derece rahatsız olmasına rağmen onların geri getirilmesi için ilk başlarda faaliyette bulanamamıştır. Çünkü enerjisinin tamamını Doğu Buhara'da yürütülmekte olan mücadeleye ayırmış bu durum da çocuklarının meselesini ikinci plana bırakmıştır. Aradan zaman geçip de Doğu Buhara olayları Ruslar tarafından kontrol altına alınmaya başlanınca Emîr oğullarının iadesi çalışmalarına ağırlık vermiştir. Bu amacına ulaşmak için Kızılhaç gibi kuruluşlara başvurmuştur. Emîrin bu isteklerine karşılık Sovyet Hükümeti Buhara'dan götürdüğü malların iadesi şartını koymuştur.⁶³⁸

Ruslar, Emîrin çocuklarını yürütülen mücadelede koz olarak kullanmaya çalışmıştır. Bu hususta Abdulkebir Azmi şöyle demektedir;

⁶³⁸Naimov, *Zürriyeti...*, s.22. Oysaki Buhara'nın hazinesi ve malları Ruslar tarafından talan edilmişti. Bu durum, "yavuz hırsız ev sahibini bastırır" atasözünü akla getirmektedir. Rusların hazineyi talanları hakkında Bkz., *Rusta Gazetesi* , 16 Ekim 1920. Nerzulla Yoldaşev, "Emîr Alimhan Hezinesi Kerda" , *Fen ve Turmuş Dergisi* ,Yıl 1991, No 7, s.10.

“Ruslar, savaştan vazgeçmez isen bunları öldürürüz” diye Alim Han’ı tehdit etmişlerdir. Âlim Han, Ruslara yazdığı cevapta; “Sizler yaklaşık 50 bin evladımı topraklarımıza saldırınca öldürdünüz. Onların hepsi benim evladım idi. Üç evladımın ehemmiyeti nedir ki, ben savaştan vaz geceyim. Hayatımın sonuna kadar bu faaliyetlerime devam edeceğim” diyerek Ruslar ile olan mücadeledeki kararlılığını göstermiştir.

İbrahim Beg’in yakalanarak idam edilmesinden sonra Alim Han destekli istiklalcilik hareketi büyük ölçüde bitmiştir. Mücadelede yapacak başka bir şey bulamayan Alim Han çocuklarına tekrar kavuşma faaliyetlerine ağırlık vermiştir. Bu bağlamda, 1932 yılında Sovyetler birliğinde Afganistan büyükelçilik görevinde bulunan Muhammed Aziz Han’a özel bir mektup göndererek, oğullarının iadesi için yardım istemiştir. Muhammed Aziz Han dış işleri kanalı ile bu meseleyi çözmeye çalışmasına karşın bir sonuç alamamıştır.⁶³⁹ Bunun üzerine Alim Han Moskova’da Afgan elçiliğinde görevli Muhammed Sıdık Han ile irtibat kurarak Moskova’da eğitim almakta olan Afgan, Tacik, Özbek ve Türkmen öğrencilerin oğulları ile yakın temasa geçmesini sağlamaya çalışmıştır. Bu gençlere ekonomik yardımlarda da bulunarak oğulları ile ilgilenmelerini ve yakın arkadaşlık ilişkileri kurmalarını sağlamaya çalışmıştır. Eğitim almakta olan oğullarının kendisi aleyhinde yürütülen propaganda da kullanılacağını bildiği için, çocuklarının kendi kültürüne yakın olan insanlar ile münasebette bulunmalarını sağlamaya çalışmıştır. Alim Han, çocukların kendi geçmişlerini ret edip Rusların isteği doğrultusunda bir dünya görüşüne sahip olmalarını bu yolla engellemeye çalışmıştır. Ailelerine bağlılıklarının devam etmesini ve eninde sonunda ailelerinin yanına gelmeğe istekli olmalarını sağlamaya çalıştı. Elçilik görevlileri ve sınırdaki Afgan memurları ile irtibata geçmiş, şayet oğulları Afganistan’a gelmek isterlerse onlara maddi yardımda bulunulmasını ve sınırı geçişleri sırasında kanuni işleyişlerin uygulanmayarak pasaport ve vize sorulmadan şehzadelerin derhal Kâbil’e yollanmalarını Muhammed Aziz

⁶³⁹Recebov, *Yurt Didarige...*, s. 2.

Han' dan rica etmiştir. Bu ricasına karşılık Muhammed Aziz Han da Moskova ve Sovyet sınırındaki memurlara bu konuda bilgi vereceğini vaat etmiştir.⁶⁴⁰

Muhammed Aziz Han Moskova'ya döndüğünde Alim Han'ın çocuklarından Rahim Han ile görüşerek babasının çocuklarının dönebilmesi için yaptıklarını anlatmış, bu görüşme sonucunda Rahim Han'ın resmi yollar ile Afganistan'a gidiş yolları aranmaya başlanmıştır. Rahim Han SSCB merkezi icra komitesi SSCB Halk Komiserliğine resmi başvuruda bulunmuş, başvuru dilekçesi Moskova'daki Özbekistan temsilciline gönderilmiştir. Rahim Han'ın Afganistan'a babasının yanına gidiş isteğinin gerçekleşemeyeceği kendisine bildirilmiştir. Rusların tepkisinden çekinilerek verilmeyen izinden sonra Rahim Han Afganistan elçiliğine müracaatta bulunmuş, Afganistan'a vizesiz gitmek için yaptığı müracaat Ruslar'dan çekinilmesinden dolayı Afgan elçiliği tarafından ret edilmiştir. Tüm bu olumsuzluklara rağmen Rahim Han Afganistan elçiliği çalışanları ile yakın ilişkiler kurmuş ve bu kişiler sayesinde babası Alim Han ile temasa geçmiştir.⁶⁴¹

Rahim Han'ın babası ile kurduğu temas hakkında Azmi şöyle demektedir; “Bir bayram günü yanına gelen birisi, “Bana Abdurrahim Han isminde bir oğlunuz bu mektubu verdi” diyerek ona bir mektup verir. Mektupta, “Cihat faaliyetlerinizden çok memnunuz hiçbir zaman biz dinimizden dönmeyiz” diye yazmıştır. Bu olaydan sonra babam Ruslara, “artık tüm topraklarımızı işgal ettiniz. Hiç olmazsa çocuklarımı bana geri gönderin” diye bir mektup yazar. Bir süre sonra, Rusya'da bulunan Afganistan büyük elçisi babamla konuşurken Abdurrahim Han'ın öldürüldüğünü ağzından geçirir. Olayı sorunca sefir şunları söyler: “Ben oğlunuz ile görüştüm. Oğlunuz bana, Ruslar babamız aleyhinde bir şeyler yazmamız için bize baskı yapıyor. Fakat biz kabul etmiyoruz. Hatta Sultan Han'ı hapse atarak orada öldürdüler. Yalnız Şah Murad Han babam aleyhine bir şeyler yazdı. Fakat, Rahim Han ben bunu yapmadan babamın yanına

⁶⁴⁰Naimov, *Zürriyeti...*, s.24.

⁶⁴¹Naimov, *a.g.e.*, s.26.

gideceğim dedi. Oğlunuz Afganistan sınırında yakalandıktan sonra orada öldürüldü.” demiştir.⁶⁴²

Rahim Han’ın akıbetine dair iki türlü malumat vardır. Birinci Rusların söylediği ve gerçekçi olmayan resmi görüştür. Bu resmi iddiaya göre Rahim Han Rusya dışındaki anti devrimciler ile ilişki kurmuş ve bu ilişkisi açığa çıktıktan sonra 1937 yılında hapse atılıp idam edilmiştir. Fakat halkın arasındaki söylentiler ve Emîrin oğlunu tanıyan kişilerin verdiği bilgilere göre ise, resmi yollar ile Afganistan’a gidemeyen Rahim Han yasa dışı yollar ile Afganistan’a gitmeye çalışmış fakat sınır boyunda yakalanarak kurşuna dizilmiştir.⁶⁴³ İkinci iddia birincisine nazaran daha gerçekçi olarak kabul edilmektedir. Yukarıda da zikredildiği gibi hayatta olan kardeşleri de Rahim Han’ın Afgan sınırında öldürüldüğüne inanmaktadır.

Küçüklüğünde bir kaza geçirmiş ve bu kaza sonucunda bacağında kalıcı hasar oluşmuş olan büyük oğlu Sultan Murad’ın da kaderi kardeşininki gibi olmuştur. Ayağındaki rahatsızlık nedeniyle Moskova’da bulunan engelliler fabrikasında çalışmıştır. 1930’lu yıllarda İngilizce diline merak sarmış ve bu dili öğrenmeye çalışmıştır. 1940’lara gelindiğinde ise Sovyet düşmanının oğlu bahanesiyle hapse atılmıştır. Sultan Murad uğradığı haksızlığı protesto etmek için, yattığı hapishanede açlık grevine başlamış ve bu açlık grevi sonucunda ölmüştür.⁶⁴⁴

1.2.2.1. Sovyetlerin Alim Han’ın Çocuklarını Siyasi Propaganda Aracı Olarak Kullanması ve Şahmurad Olayı

Oğullarında Şahmurad Emîrin diğer iki oğlundan farklı bir yaşamı tercih etmiştir. Onun diğer kardeşlerinden farklı bir kaderi tercih ettiğinin ilk işareti 1929 yılının 16 Haziranında İzvestiya gazetesinde Şahmurad imzalı yayınlanan mektup olmuştur. Emîrin tüm çabalarına rağmen Sovyetlerin etkisinde kalan Şahmurad, babasına ağır hakaretlerde bulunarak hem

⁶⁴²Bu bilgiler Alim Han’ın oğullarından Abdulkebir Azmi’den naklen yazılmıştır.

⁶⁴³Naimov, *a.g.e.*, s.27.

⁶⁴⁴Naimov, *a.g.e.*, s.36.

babasını hem de geçmişini ret etmiştir. Bu mektup siyasi propaganda amaçlı olarak hazırlanan bir mektup olup zamanlaması açısından da şüpheleri üzerine çeken bir mektuptur. Çünkü 1929 yılında Afganistan’da meydana gelen hükümet değişikliği sonucunda Alim Han serbest olarak Rus aleyhtarı faaliyetlere yönelmiş ve Herat’a giderek bir beyanname yayınlamıştır. Bu mektubun yayınlanması Alim Han’ın beyannamesini yayınladığı Mayıs ayından bir ay sonraya denk gelmektedir. Aynı dönemde Buhara dahilinde de bütün Rusya Müslümanlarını savaşa davet eden benzer bir beyanname el altından dağıtılmış, Ruslar bu işten Alim Han’ı sorumlu tutmuşlardı.⁶⁴⁵ Sınır harbi şeklinde cereyan eden bu olaylarda Ruslar, el altından dağıtılan beyanname ve Alim Han’ın aktif faaliyetlerine, bir karşı saldırı olarak bu mektubu yayınlamışlar, Alim Han’ın oğlunu bu mücadelede koz olarak kullanmaktan çekinmemişlerdir.

Manşetten verilen haberin giriş kısmında; “Bir evladın öz babasına yazdığı mektubu yayınlıyoruz. Onun babası Çarlık Rusyası’nın sadık hizmetkârı Buhara Emîrliğinin son Emîridir. Emekçiler tarafından Buhara’dan çıkarıldıktan sonra Afganistan’da yaşamaya başladı. O Sovyet Hükümetine karşı olduğunu ilan ederek aynı zamanda sınırlarımıza hücum eden Basmacı gruplara destek verdi. Bu gelişmeleri daha önce bildirmiştik. Moskova’daki oğlu Şahmurad babasının bu yaptığı yersiz hareketlere karşı ilk ve son mektubunu ilan ediyor. Biz de bu mektubu tarihi bir belge sıfatıyla ilan ediyoruz” şeklinde yer verilen ifadelerden de anlaşıldığı üzere bu mektup yürütülmekte olan sınır harbinde kullanılmak üzere hazırlanmıştır.

Gazete ve o dönem Sovyet Hükümeti’nin düşüncelerini ortaya konduktan sonra mektuba Şahmurad’ın ağzından şu şekilde devam edilmiştir; “Ben sana ilk ve son defa mektup yazıyorum. Sana mektup yazmayı hiç düşünmemiş idim. Fakat son zamanlarda meydana gelen olaylar⁶⁴⁶ beni sana mektup yazmaya mecbur kıldı. 1917 yılında dünya sosyalizm ve kapitalizm adında iki kutba ayrıldı. 1918 yılında senin

⁶⁴⁵ Andican, *Cedidizim*., s, 190.

⁶⁴⁶ Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere son dönemlerde Alim Han Habibullah’ın sağladığı imkanlar ile istiklalcilik hareketine hız vermiştir. İbrahim Beg Güney Türkistan’da çalışmalarını yoğunlaştırmıştır.

hâkimiyetine karşı hareketler güçlendi. Registandaki çiftçiler ve fakir halk zulme karşı baş kaldırdı ve sen de hepsini öldürdün. Sen zevk ve sefa içinde yaşıyordun. Baba oğul olmamıza rağmen seninle yılda bir görüşür, diğer zamanlar kendi annelerimiz ile yaşırdık. Sen çocuklarının varlığından habersiz idin. Onları anlamazdın. Annemin şikayetleri hala aklımda. 1920 yılına gelindiğinde Buhara'daki baskıcı ve yarım müstemleke hâkimiyetin ortadan kaldırıldı. Mollaların zenginlerin ve senin hâkimiyetine son verildi. Emîrlik hâkimiyeti yok edildi. Onun yerine yeni düzen halk hakimiyeti geldi. Yeni kurulan Buhara Sovyet Cumhuriyeti bizleri bağrına bastı. Yeni cumhuriyet bizi açıkta bırakmadı. 1923 yılında okumak üzere biz Moskova'ya gittik, sonra Buhara Halk Cumhuriyeti, Harezmi Halk Cumhuriyeti ve Türkistan Sovyetleri birleşerek Özbekistan Sosyalist Cumhuriyetini kurdular. Özbekistan Sosyalist Cumhuriyeti başka cumhuriyetler ile eşit haklara sahip olmasına rağmen SSCB hâkimiyetine girdi. Yalnız sen değil senin efendin olan Çarlık da ortadan kalktı. Buhara değişti. Şimdi oralarda Emîrlik zulmü altında ezilen Emîrlik Buharası ve zülüm yok. Orada cehalet ve bilgisizlik ortadan kalkmakta ve okulların sayısı artmaktadır. Çalışkan halkın on binlerce evladı bu okullarda değişik ilimleri öğrenmekte. Bolşeviklerin düzgün rehberliği sayesinde halk yönetimi güçlenmekte ve gelişmektedir. Ben altı yıldan beri Sovyetler birliğinin iktisadi siyasi merkezi olan Moskova'da okumaktayım. Ben işçiler fakültesinde eğitim aldım. Burada arkadaşlarım ile okuyup büyük Sovyet camiasının üyesi oldum. Ben seni sevmiyorum. Benim senin gibi bir babam olmadığı gibi senin de benim gibi bir oğlunun olmadığını hatırlatmak istiyorum. Ben senin eski oğlun değilim. O yeni bir dil ile konuşuyor. O hür fikirli ve geleceğe farklı bakan birine dönüştü. Dünya iki kutba ayrıldı. İnkılabî hareket yalnız batıda değil doğuda da gelişmekte. Çin halkı sömürgeciliğe karşı ayaklandı ve Hind halkı bağımsızlık hareketlerine başladılar. İnkılap ateşi tüm dünyaya yayılmakta ve bu ateş tüm zindanların karanlığını aydınlatacak. Müstemlekeçiler halkın arasına nifak tohumları serperler ve halkları kendi kontrollerine alırlar. Sen ininden kovulan tilki! Sovyet Tacikistan'ına saldırmayı ve daha sonra hamin olan müstemlekeçiler

himayesinde Buhara'ya gelmeye niyet etmişsin. Böylece Sovyet Hükümetini yıkarak yeniden Buhara Emîrliğini kurmaya niyetlenmişsin.

Bundan önce sen halkı ezip topladıklarını Çarlık Rusyası ile bölüşürdün. Şimdi ise açgözlülüğü ile tanınan İngiltere ile işbirliği yapıyorsun. Lakin yanlış hesap yapmaktasın. Tacikistan'da Sovyet Hükümeti yaşıyor ve yaşamaya devam edecek. Sosyalizmi kurmak kolay olmadı. Senin gibi aşağılık ahmak ve derbeder biri sosyalist hükümeti kolaylıkla yıkamaz. Sen 1920 yılında Buhara'dan kaçarak bütün Doğu Buhara'da Basmacılık tohumlarını serptin. İşçi ve çiftçi kızıl ordu ve milli askerler Basmacıları tarumar etti. Fakat basmacı grupları Sovyetler birliğinde tekrar ortaya çıktılar. Kızıl ordu kandırılmış bu kişileri yok edecek. Sovyetler birliği Tacikistan'ın arkasında. 140 milyon nüfuslu güçlü Sovyetler Birliği ve batıdaki işçiler sınıfı ve bütün doğu müstemlekeleri Tacikistan'ı destekleyecek. Bunlar benim sana söylediğim son sözlerdir. Seninle ebediyen ayırız. Ben istemediğim halde eğer kader beni seninle karşılaştırırsa seninle iki düşman gibi karşılarız. Senin eski oğlun Şahmurad.”⁶⁴⁷

Bu mektuptan sonra Alim Han ile Şah Murat'ın arasındaki ipler tamamen kopmuştur. Babasını ve geçmişini inkâr etme pahasına imzaladığı bu mektup Şahmurad'ın yolu üzerindeki engelleri de kaldırmıştır. Çünkü Şahmurad'ın asker olmak uğruna babasına yazdığı bu mektup, onun Komünizme sadakatini ispatlamıştır. Hangi tarafta olduğunu gösterdiği için yönetim tarafından desteklenmeye başlamıştır.⁶⁴⁸

Şahmurad bu mektubunun diyeti olarak Koybişev Akademisinde harp mühendisliği bölümüne girmiş ve okulu başarı ile bitirmiştir. Bu okul sayesinde Rusya ordusunda generalliğe kadar yükselmiş hatta bitirdiği okulda ders dahi vermiştir. II dünya savaşında demiryolları ve köprülerin havaya uçurulması görevlerini başarı ile yürüttüğü için, gösterdiği başarılarla karşılık madalyalar ile ödüllendirilmiştir. 1944 yılında Kırım'ın Rusya düşmanlarından arındırılması sırasında ağır yaralanmış ve bir bacağı

⁶⁴⁷Naimov, *a.g.e.*, s.32.

⁶⁴⁸Naimov,*a.g.e.*, s.33.

kesilmiştir. Hayatının kalan dönemini bitirdiği askeri okulda ders vererek geçirmiş geçmişini ve akrabalarını inkâr ederek akrabalarını tamamen unutmuştur. Çocukluğunda çıktığı Buhara'ya da bir daha asla dönmemiştir.⁶⁴⁹

II. Dünya savaşı sırasında ölümle bile karşı karşıya kalmış, bir Rustan farksız şekilde, sadakatle Rusya'yı savunmuştur. Zorla ve kandırılarak savaştırılan binlerce Türkistanlı gibi o da Ruslar tarafından savaşlarda kullanılmıştır. Fakat onun birçok Türkistanlıdan farkı yaptığı işi bir Rusun yaptığı gibi samimiyetle yapması olmuştur. Geçmişini ret etmesinin ruh dünyasında yarattığı derin yaralar, Şahmurad'ın, içine kapanık, asık suratlı ve sinirli biri olmasına neden olmuştur. Emîrin soyundan gelen birinin hayatta kalabilmek için düşmanına bu denli sadakatle bağlı olması ve geçmişini inkar etmesi, onun asaletinin tartışılır hale gelmesine neden olmuştur. Zira onun, en azından tutsak olan diğer kardeşleri gibi Türkistanlılara iyi örnek olması beklenirdi.⁶⁵⁰

Şahmurad geçmişinden o derece kopmuştu ki, Alimov olan soyadını dahi değiştirmiştir. 1985 yılında 75 yaşında Moskova'da ölmüştür. 1923 yılında Afganistan'a gitmeyip Buhara da kalan Emîrin aile azalarının sonu da trajik olmuştur. Özbekistan Milli Havfsızlık Arşivi'nde bulunan ve A. Filimanov imzalı 1940 tarihli mektuba göre, 1937 – 38 yıllarında Emîrin Buhara'da kalan ailesi hapsedilmiş ve daha sonra hepsi öldürülmüştür.⁶⁵¹

Bu şekilde ailesi darmadağın edilen Alim Han'ın sürgün hayatındaki en büyük sorunlarından birisi ailesinin Afganistan'a getirilmesi sorunu olmuştur. Bu hususta elinden geleni yapmış fakat oğulları konusunda bir neticeye ulaşamamıştır. Ülkesini kaybettiği gibi çocuklarını da kaybetmiştir. Alim Han, devrik bir liderden ziyade evlatlarından ayrılan bir baba olarak da büyük sıkıntılar yaşamıştır. Çocuklarını yanına getirememesi, duygusal travmaların yanında, siyaseten de sıkıntı yaşamasına neden olmuştur. Çünkü yürüttüğü mücadelede yalnız kalmış kendisine destek olacak büyük oğullarından

⁶⁴⁹Naimov, *a.g.e.*, s.37.

⁶⁵⁰M. Tarbeciev, "Buhara Emîrining Oğlu", *Yaş Yılduzu Gazetesi*, 23 Guber? 1991.

⁶⁵¹Naimov, *a.g.e.*, s.39.

mahrum kalmıştır. Diğer oğullarının en büyüğü Ömer Han dahi 1925 yılında Afganistan'da doğmuştur. Mücadele ettiği dönemde oğullarının yanında olması onu siyaseten daha doğru kararlar almasına sebep olabilirdi. Özellikle maddi konularda güvendiği kişilerin Alim Han'a dürüst davranmaması sıkıntılar yaşamasına neden olmuştur. Yaşça büyük oğullarının yanında olması yürüttüğü mücadelenin kendisinden sonra da devam ettirilmesine olanak sağlayabilirdi. Fakat Sovyetlerin katı tutumu ve Alim Han'ın oğullarını siyasi koz olarak kullanma niyetleri bu tür gelişmelere engel olmuştur.

1. 3. Alim Han'ın Karşılaştığı Ekonomik Sıkıntılar

Kendi ülkesi dışında sürgün hayatı yaşamak zorunda kalan Alim Han'ın en çok tartışılan yönlerinden biri de beraberinde götürdüğü iddia edilen efsanevi hazinesidir. Afganistan hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmayan Emîrin, sanıldığı gibi bir hazineye sahip olmadığı, son dönemde elde edilen bilgiler ışığında netlik kazanmaktadır. Afganistan'da yaşadığı ekonomik zorluklara geçilmeden önce bu hazinenin var olup olmadığının netleştirilmesi konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu hazinenin var olup olmadığı Afganistan'a hazinesini götürmeyi başardı mı sorusunun cevabında gizlidir.

Alim Han ölmeden önce 1944 yılında bir vasiyetname bırakmıştır. Bu vasiyetnamesinde kendi yerine geçecek olan kişiyi belirlemekle beraber çok tartışılan maddi varlığına da açıklık getirmiştir. ABD'de yaşayan büyük oğlunun şahsi eşyaları arasında bulunan ve bu güne kadar yakın çevresi dışındakilerin görme şansına erişemediği bu vasiyet⁶⁵² bir çok gerçeği gün yüzüne çıkarmaktadır. Özbekistan halkı tarafından da yakından takip edilen ve merak edilen Alim Han'ın maddi varlığını da açığa çıkarması açısından önemli bir tarihi belge niteliğindedir. Tarihimizde pek bilinmeyen bu dönem hakkında önemli bir belge niteliğinde olan bu vasiyetname de Alim Han bir

⁶⁵²Farsça kaleme alınan bu vasiyetname iki nüshadır. 10 Rebiülevvel 1363 (1944) tarihinde Kâbil'de yazılmıştır. Orijinal nüshaları ABD'deki büyük oğlu Seyit Ömer Alimi tarafından muhafaza edilmektedir.

hazineden bahsetmemekle beraber mali konuların yer aldığı ikinci bölümünde, bahsedilen paraların kaynağı olarak da iktidarı kaybetmediği dönemde gönderdiği karakul derilerini göstermektedir.

Alim Han bu hususta vasiyetnamesinde şöyle demektedir; “İkinci olarak, şahsi meselelerimi ilgilendiren işler, burada alınan karara ve zikredilen rakamlara binaen yürütülsün. Emîrlik yapmakta olduğum 1338 Hicri Kameri senesinde⁶⁵³ 119300 cilt Karakul derisini ve bunun yanında 15376 cilt Takar derisini (631 balya olarak) hizmetimde bulunan Musemiyan Torekulbay Toksaba, Veledi Seferbay Kari Mirzap Miri Ahur ve Kari Muhiddin adındaki üç kişi vasıtasıyla Londra’ya gönderdim. Maalesef bu zamanda ülkemde inkılap meydana geldi ve bu olay neticesinde kardeş ülke Afganistan’a hicret etmek zorunda kaldım. Bu esnada İngiltere’den bana haber geldi. Zikredilen mallar hizmetimdekiler vasıtasıyla satılmış ve bu malların yaklaşık meblağı olan 2 milyon Hint Ruphi’si, bu kişilerce Hindistan bankalarına yatırılmış. Yanımdaki yardımcılarım mektup yazarak ilgili paranın bana gönderilmesini talep ettiler. Fakat onlar (Londra’ya gönderilen kişiler) bu parayı inkâr ettiler. Bunun üzerine, onlardan (yerleştikleri Hindistan’da) davacı oldum ve yaklaşık iki yıl süren dava sonunda, bana hakkımı ödemeye razı oldular. Toplamı 2 milyon Ruphi olan paranın 400 bin Ruphisi’ni masraf gösterdiler. Geriye kalan 1 milyon 600 bin Ruphi şu şekilde işlem gördü; 200 bin Ruphi Torekulbay’a hizmetleri karşılığı verilmesini onayladım. 60 bin Ruphi’yi Kari Mızrap Mir-i Ahur’a ve 40 bin Ruphi’yi Kari Muhiddin’e hizmetleri karşılığı verdim. Bu işlemlerden sonra 1 milyon 300 bin benim hakkıma düştü. Bu paradan 500 bin Ruphisi’nin Saadet-i Vatan hesabına ayrılmasını emrettim. Bu paranın ticaret yolu ile işletilmesini ve elde edilen kârın da aynı paraya eklenmesini istedim. Kalan 800 bin Ruphi’yi Hacı İsmail beye devrettim ve bu paranın işletilmesi ile edilen kârın masraflarımı karşılamak üzere Kâbile yollamasını istedim”.

Alim Han’ın tartışılan paraların kaynağı bu paralar olup, bir miktarı Hacı İsmail Bey ve Hacı Torekulbay vasıtası ile İngiliz bankalarına intikal

⁶⁵³1338 hicri yılı 1920 senesine denk gelmektedir.

etmiş, bir miktarı da yapılan ortaklıklar ile işletilmeye çalışılmıştır. Günümüzde bazı ulusal gazetelere abartılı şekilde haber olan ve halk arasında büyük paralarmış gibi zikredilen bu paralar aslında ciddi miktarda değildir.⁶⁵⁴

İngiliz bankalarına yatırılan ve Saadet-i Vatan ismi verilen bu para hakkında Alim Han'ın vasiyetinde şöyle devam etmektedir; "...Saadet-i Vatan parasına gelince, bu para yardımcılarım tarafından 660 bin Ruphi olarak gösterilmişti ve Emperyal Bank ile Grindlays Bank adındaki bankaların Peşaver şubelerine yatırılmıştı".

Alim Han Saadet-i Vatan adı verilen banka hesabındaki paraların dışındaki sermayeyi yardımcıları sayesinde işleterek ekonomik açıdan içine düştüğü durumu kontrol etmeye çalışmıştır. Fakat vasiyetnamede de belirttiği gibi ticaret işi ile uğraşmayı kendisine yakıştıramadığı için bu işleri yardımcıları ile takip etmeye çalışmıştır. Fakat olayların gelişiminden Hacı İsmail dışındaki yardımcılarının Alim Han'a yeteri kadar dürüst davranmadığı anlaşılmaktadır. Hacı İsmailin vefatı yürütmekte olduğu ekonomik işlerin kötüye gitmesine sebep olmuştur. Alim Han şöyle devam etmektedir; " ... İkinci olarak adı geçen kişiler benim onayımı alarak, bu sermayeden bir miktarını kullanmak suretiyle, Karakul derisi aldılar ve Londra'ya yolladılar. Bu deriler satıldığı esnada Hacı İsmail hastalandı ve Hindistan'a dönmek istedi. Hacı İsmail Londra'daki Yahudi asıllı bir komisyoncuya tüm derilerin parasını benim adıma Hacı Torekulbay'ın Londra'daki Grindlay Bank hesabına yatırmasını söylemiş. Hacı İsmail Peşaver'e döndüğünde Allah'ın takdiri üzere vefat etti. Hacı İsmail'in ölümünden sonra Hacı Torekulbay, Kâbile benim yanıma gelerek, Hacı İsmail'in ölüm haberini ilettiler. Ticari işlerin kötüye gitmemesi için daha öncesinde Hacı İsmail'e verdiğim vekâleti kendisine vermemi istedi. Fakat ben daha önce Hacı İsmail'e verdiğim vekâleti Hacı Taşpolat'a verdim. Fakat bir süre sonra Hacı Taşpolat'ın bu

⁶⁵⁴İlk önce Emperyal Bank'a yatırılan para daha sonra Torekulbay ve Hacı İsmail'in ortak hesabıyla Grindlays Bank'a yatırılmıştır. 1954 yılında banka tarafından yazılan bir mektupta bu para 27, 854.14.9 Pound olarak gösterilmiştir. Günümüz kurları ile yaklaşık 60 bin dolar etmektedir. Bu paranın akıbeti ileriki konularda işlenmiştir.

yeni işte liyakatinin olmadığını gördüm ve mezkur şahsı görevden aldım. Daha sonra Hacı Torekulbay tekrar huzuruma çıkarak vekâletimi vermemi istedi. Bu işler ile doğrudan uğraşmayı kendime uygun görmediğim için, iyice düşündükten sonra, vekaletimi Peşaver'deki bu şahsa mecburi olarak gönderdim. Bu vekalet vasıtasıyla adı geçen şahıs ticari faaliyetlere başlayarak bana aylık 3 bin Ruphi yollamaya başladı. Bir süre sonra dünya savaşının⁶⁵⁵ başlaması üzerine, Hacı Torekul'un ticari faaliyetlerinden habersiz kaldım. Uzun süre bekledim ve daha sonra anladım ki, Hacı Torekul benim vekâletimi suiistimal ederek benim paralarımı çarçur etmiş. Şu anda sağlık durumum iyi olmadığından dolayı tedavim ile meşgul olmaktayım ve bu hususta bir girişimde bulunamamaktayım. Bir girişimde bulunabilmek için hastalığımın geçmesini ümit ediyorum.”

Alim Han'ın vasiyetinden de anlaşılacağı üzere vekaletini vermek zorunda kaldığı Torekulbay, Alim Han'ın vekaletini şahsi amaçları için kullanmış ve İngiliz bankaları dışındaki sermayeyi kendi hesabına geçirmiştir. Bu paranın bir kısmı Hacı İsmail'in elinde kalmış onun varisi bulunmaması dolayısıyla paraları bir vakfa devredilmiştir. Ayrıca Hacı İsmail vasiyetinde, sahip olduğu paraların bir kısmının Alim Han'a ait olduğunu belirtmeyi ihmal etmeyerek, Torekulbay'ın aksine Alim Han'a sadık davranmıştır. Hacı İsmail'in 24 01 1932 tarihinde bırakmış olduğu vasiyetnamede Alim Han'a ait olan paraları zikrederek başkalarının hak iddia etmesinin hükümsüz olduğunu bildirmiştir.⁶⁵⁶

Alim Han vasiyetinin son bölümlerini yine parasal konulara ayırarak, maddi konularda da oğlu Ömer Han'ı vekil tayin etmiştir. Bu son bölümde vasiyetnamesinin önceki kısımlarında hakkında bilgi verilen paranın dışında, büyük bir miktardan bahsedilmektedir. Fakat borçlu olan kişi veya konu edilen para ile ilgili yazılı bir belgeden bahsetmemektedir. Alim Han vasiyetini şu sözlerle bitirmektedir; “Ölümün bana çok yakın olduğunu hissedebildiğimden dolayı, benden sonraki kişisel işlerimde kendi yerime

⁶⁵⁵Dünya savaşından kast edilen savaş II. Dünya Savaşıdır.

⁶⁵⁶Hacı İsmail ölmeden bir vasiyetname bırakmış ve günümüzde ihtilaflı olan bazı ekonomik konulara açıklık getirmiştir. Bu vasiyetname ileriki konularda daha ayrıntılı olarak işlenecektir.

büyük oğlum Sait Mir Ömer'i vekil bırakıyorum. Lazım gördüğü üzere Hacı Torekulbay ve çevresi ile hesaplaşıp, Saadet-i Vatan adlı parayı da ticaret için kullansın. Bu paranın ana parasını tamamladıktan sonra kârından sadece onda birini alsın.

Mekke-i Muazzama ve Medine-i Mükerreme'de bulunan ve amcamın oğlu Sait Abdilmubin'in tasarrufunda bulunan vakıflarımı da Sait Ömer'e devrediyorum ve o da İslamî esaslara göre muamele etsin. Rahmetli babamın Fransa'daki bir Yahudi'ye ticaret için vermiş olduğu yaklaşık 300 milyon Pound Sterlinin, eğer belgeleri bulabilirse, tek varisi Sait Ömer dir. Eğer bu konuda dava eden olursa davası batıldır. Sait Ömer bu parayı istediği gibi kullanabilir.

Bu vasiyetten anlaşıldığı üzere Alim Han, vefatı esnasında ciddi bir mal varlığına sahip değildir. Çalışmamızın geçmiş konularında işlendiği gibi Alim Han döneminde Buhara hazinesi hatırı sayılır bir zenginliğe sahiptir. Alim Han'ın efsanevi bir hazineye sahip olduğu görüşünün yayılmasının temelinde bu zenginlik yatmaktadır. Fakat Alim Han'ın iktidarını kaybettiği sırada bu hazineyi dışarıya çıkaramamış olması onun sürgünde bu hazineden mahrum olmasına sebep olmuştur. Bu para Buhara'nın işgali sırasında talan edilmiş, kalan kısmı da Moskova'ya gönderilmiştir. Moskova'ya gönderilen bu hazinenin yaklaşık miktarı 77 milyon altın som dur. Günümüzdeki kurlar ile 80 milyar dolara denk gelmektedir⁶⁵⁷. Buhara'nın Ruslar tarafından işgal edilişinden sonra bu altın, gümüş ve değerli eşyalar 13 yük vagonu ile Rusya'ya gönderilmiştir. Ayrıca bir çok altın ve değerli eşya, Rus askerleri tarafından talan edilmiştir.⁶⁵⁸

Acaba Alim Han bu hazineden ne kadarını kendisi ile götürmüştür. Ya da hiç götürebilmiş midir? Alim Han'ın hatıratından, Emîrin Buhara'yı 25 bin kişilik bir kabile ile terk ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁵⁹ Emîrin 25 bin kişilik gibi büyük bir grup ile Buhara'dan ayrılması beraberinde hazinenin bir miktarını

⁶⁵⁷Recebov, "*Ortak Frunze...*", s. 26.

⁶⁵⁸Nerzulla Yoldaşev, "Emîr Alimhan Hazinesi Kerda", *Fen ve Turmuş Dergisi*, Yıl 1991, No 7, s.10.

⁶⁵⁹Alim Han ,*a.g.e.*, s.39.

götürdüğü fikrinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Emîrin Buhara'dan ayrılışı sırasında ne kadar altını kendisi ile götürdüğü ya da götürüp götürmediği hakkında farklı görüşler mevcuttur. Emîrin Buhara'yı terk edişi sırasında, yukarıda bahsedilen hazineden 100 arabalık bir kısmını kendisi ile götürmeye muvaffak olabildiği, Rusların takibi sırasında, bu 100 arabanın da 25 tanesinin Rusların eline geçtiği⁶⁶⁰ iddia edilmektedir.

Alim Han'ın vefat ettiği esnada sahip olduğu maddi varlık ile yukarıda bahsedilen hazine ve beraberinde götürdüğü altınlar arasında bir tezat vardır. Bu çelişkinin sebebi, Alim Han'ın hazinesini Rus işgalinden ve talanından kurtaramamasıdır. Başka bir deyişle sahip olduğu hazineyi Buhara'dan çıkarmayı başaramamasıdır. Şayet Alim Han iddialardaki gibi bu hazinenin bir miktarını götürmeye muvaffak olabilseydi, kuşkusuz bu çelişki yaşanmazdı. Oysa Özbekistan'daki yaygın görüş, Alim Han'ın yüklü bir hazine ile Buhara'yı terk ettiği şeklindedir. Bu kanaatin oluşmasının sebebi, Rusların kendi talanlarını gizlemek için, Emîrin halka ait olan hazineyi götürmeye çalıştığı görüşünü yaymalarıdır. Ruslar, talan ettikleri Buhara Hazinesi'nin bir kısmını Sovyet yardımı adı altında Anadolu'ya yollamışlardır. Oysa ki bu paralar Rusların değil Buhara Hanlığı'nın ve halkının paraları idi.⁶⁶¹ Şayet Alim Han hazinesini Buhara'dan çıkarmaya muvaffak olsaydı Doğu Buhara'da bulunduğu sırada (12 Ekim 1920) İngiltere Kralı V. George'a yazdığı mektupta dile getirdiği 100 000 Poundluk yardımı talep etmezdi.⁶⁶²

Alim Han kendisi ile hiç altın getirmemiş midir sorusu, 2005 yılının temmuz ayında Alim Han'ın hayatta olan ve vasiyetnamede adı geçen en büyük oğlu, Seyit Ömer Han ile yapılan görüşmede kendisine sorulmuştur. Ömer Han cevabında şu ifadeleri kullanmıştır: “Babam Buhara'yı terk edince Doğu Buhara'ya gitti. Buralar kendisine bağlı olduğu için burada bulunan paraları topladı ve bu paralar ile Afganistan'a geçti. Afganistan'a getirdiği paraları da silah gönderme işinde kullandı. Annemin küpelerini alarak silah

⁶⁶⁰Yoldaşev, *a.g.m.*, s.11.

⁶⁶¹Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın 3 Mart 2007 tarihinde düzenlediği, “Buhara -Ankara Kurtuluş Savaşında Sözde Rus Yardımının İç Yüzü ve O Dönemde Enver Paşa” adlı konferansta Timur Kocaoğlu bu konuya dikkat çekmiştir. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 244, Nisan 2007.

⁶⁶²Andican, *Cedidizm..*, s77-78.

alma işinde kullandığına kendi gözlerim ile şahit oldum.”⁶⁶³ Bu ifadeden anlaşılacağı üzere Alim Han, Buhara hazinesinden aldığı altınlar ile değil, kendine bağlı olan Doğu Buhara’dan topladığı bir miktar altın ile Afganistan’a geçmiş ve bu paraları da ülkesinin işgalden kurtarılması için yürütülen faaliyette harcamıştır. Alim Han, Afgan yetkilerin yardımları engellemesi üzerine bazı devlet görevlilerine hediyeler vererek silah göndermeye göz yummalarını ve kendisine karşı tutumlarının olumlu olmasını sağlamaya çalışmıştır. Bu sebeple Alim Han altın tacını ve Peygamber efendimizin saçı olduğuna inanılan kutsal emaneti Nadir Şah’a, çok değerli hususi atını Şah Mahmut Han’a, elmas yüzüğünü Zahir Şah’a ve birçok kıymetli eşyası ile parasını diğer devlet görevlilerine vermiştir.⁶⁶⁴

Yukarıda değindiğimiz vasiyetnamede kendisi ile götürmeye muvaffak olduğu iddia edilen bu altınlardan bahsetmemiştir. Ayrıca hatıratında da bu konuda bir bahis olmadığı gibi, ölümü sırasında da varlıklı olmadığı bilinmektedir. Ayrıca oğullarının Emîrin ölümünden sonra yaşamlarını ekonomik sıkıntılar içinde idame ettirmeleri, yukarıda izah ettiğimiz vasiyet ve sürgün hayatının mahiyeti Alim Han’ın hazinesinden bir şey götüremediği, götürdüyse de ciddi bir meblağa tekabül etmediği kanaatinin oluşmasına sebep olmaktadır. Bazı kaynaklarda 18 çuval altını kendisi ile beraber götürmeye çalıştığı fakat bu altınların bir kısmının takip sırasında Bolşeviklerin eline geçtiği, bir miktarının da Zerefşan Nehrinin geçişi sırasında Rusların açtığı ateş neticesinde develerin ölmesi ile Nehirde kaybolduğu belirtilmektedir.⁶⁶⁵ Zira, oğullarına da, iddia edilen bu servetten herhangi bir şey intikal etmemiştir. Çünkü Alim Han’ın oğulları, Afganistan’da

⁶⁶³Bu görüşme 10 08 2005 tarihinde Gaziantep’te gerçekleşmiş olup görüşmenin metni mevcuttur.

⁶⁶⁴Said Azam Buhari (Azizi), *Niyagan-ı Ma Zinde Est*, 1999, (basılmamış el yazma eser), s. 43. yazar bu bilgi için yazılı kaynak göstermemiştir. İfadelerinden, dönemin şahitleri tarafından aktarılan bilgilerden yararlandığını anlaşılmaktadır.

⁶⁶⁵Buhara hazinesinden bir miktar götürmüş olma ihtimali de mevcuttur. Fakat bu miktarın fazla olmadığı kanaati daha ağır basmaktadır. Kahraman Recepov ile yaptığımız bir sohbette buhara yakınlarında Zerefşan Nehri’nin içinde 1970’li yıllarda tesadüfen bir miktar altın bulunduğunu ve bu altınların Alim Han’ın kafilisinin geçişi esnasında boğulan develerden kaldığını, kendisinin de altının bulunduğu yerleşim biriminde olaya tanıklık etmiş kişiler ile görüşüp bu olayı teyit ettiğini söyledi. Demek ki miktarı çok olmasa da bir miktar altını çıkarmaya teşebbüs etmiştir. fakat tam olarak ne kadarını götürmeye muvaffak olduğu kesin değildir. Yaşadığı ekonomik sıkıntılardan bu miktarın ciddi oranda olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu konuda bkz, Naimov, Emîrning Hazinesi, s.29,43.

ve daha sonra gittikleri diğer ülkelerde maddi sıkıntı içinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Günümüzde dahi Alim Han'ın varislerinden hatırı sayılır maddi olanaklara sahip bir kimse yoktur.

Alim Han'ın hatıratından anlaşılacağı üzere, Alim Han Afganistan'a geldiğinde Afgan Hükümeti tarafından kendisine ayda 12 000 Afgan Ruphi'si aylık bağlanmıştır.⁶⁶⁶ Bu durum Ömer Han'ın iddiasını güçlendirmektedir. Zira bir ülkenin padişahı konumunda olan birinin serveti olması halinde böyle bir muameleyi kabul etmesi beklenen bir davranış değildir. Doğu Buhara'dan beraberinde getirdiği altınların, bahsedildiği kadar ciddi bir miktara tekabül etmediği de anlaşılmaktadır. Bazı çalışmalarda ve halkın dilinde olan bu yüklü miktarlar, Sovyetler tarafından uydurulmuş, Ruslar kendi yaptıkları talanı gündemden düşürüp hedef şaşırtmaya çalışmışlardır. Ayrıca bu iddiaları Ruslar, Emîr karşıtı propaganda bir malzeme olarak başarılı şekilde kullanmıştır. Şuan İngiliz bankalarında yer alan ve vasiyetnamede Saadet-i Vatan hesabı olarak zikredilen paralardan ve Pakistan'da Alim Han'ın parası ile alınan gayri menkullerden hanedan üyelerinin yararlanması bugüne kadar mümkün olmamıştır.

Sonuç olarak, Alim Han'ın büyük sayılabilecek bir hazineye sahip olduğunu ve bu hazinenin Ruslar tarafından talan edildiğini söylemek mümkündür. Ayrıca, Alim Han'ın kendisi ile götürdüğü iddia edilen servetin gerçekte var olmadığı, bu iddiaların Ruslar tarafından propaganda aracı olarak kullanıldığı söylenebilir. Alim Han hazinesinden bir miktarını götürmeyi başarmışsa da bu miktar abartıldığı kadar değildir. Çünkü Emîrin Afganistan'daki sürgün hayatı, hatıratı, vasiyetnamesi ve dönemin canlı tanıkları bu iddiaları yalanlamaktadır.

Alim Han'ın ekonomik alanda karşılaştığı sorunlar diğer sahalardaki faaliyetlerini de olumsuz etkilemiştir. Böylece siyasi ve askeri faaliyetleri sekteye uğramış ve yürüttüğü mücadeleyi kaybetmiştir. Tüm bu ekonomik sorunlara rağmen siyasi ve askeri sahalarda sonuna kadar mücadeleyi bırakmamış ve her fırsatı değerlendirmeye çalışmıştır.

⁶⁶⁶ Alim Han, *a.g.e.*, s. 51.

2. ALİM HAN'IN SİYASİ FAALİYETLERİ

Alim Han sürgün yaşamının sebep olduğu tüm olumsuzluklara ve sıkıntılara rağmen, ülkesinin Rus işgalinden kurtarılması adına her türlü siyasi çabayı göstermekten geri durmamıştır. Hatta bu faaliyetlerinin finansmanı için elindeki tüm varlıkları tüketmiş ve yokluk içinde ölmüştür. Dönemin şartları hep onun aleyhine olmuş, siyasi faaliyetleri konusunda dünya kamuoyunun dikkatini çekememiştir. Tüm çabalarına rağmen, hem bölge ülkeleri hem de batı ülkeleri onun sesini duymazlıktan gelmişlerdir. Hatta Türkistan'dan ayrılmak zorunda kalıp Sovyetlere karşı mücadele eden Türkistanlı aydınlar dahi onu desteklememişlerdir.

2.1. İngilizlerin ve Batının Desteğini Sağlama Çabaları

Alim Han, Buhara Hanlığının bağımsızlığını kazandığı 25 Mart 1918 tarihinden sürgünde öldüğü 1944 yılına kadar diplomatik alanda Bolşeviklere alternatif olarak hep İngilizleri görmüş ve İngilizler ile münasebetlerini geliştirerek diplomatik anlamda Bolşeviklere karşı ayakta durmaya çalışmıştır. Çünkü o dönemde İngilizler hem güçlü bir devlettir, hem de Hindistan'dan dolayı bölgede çıkarları vardır. Fakat onun bu ısrarlı isteklerine rağmen İngilizler, Alim Han ile hiçbir zaman siyasi ve askeri açıdan muhattap olmamışlardır. Bu hususta sadece geçmiş konularda zikredilen Çarcuy olayı istisnai bir durum olup bu olayda da Alim Han beklediği oranda bir destek sağlayamamıştır. İngilizler ile Buhara arasında istenen düzeye erişemeyen siyasi ve askeri ilişkilere karşın, iki ülke arasında ekonomik açıdan daha olumlu ilişkiler kurulabilmiştir. 1917 devriminin yol açtığı karışıklık neticesinde Rus kağıt paralarının değerini kaybetmesi ve Buhara dahilinde kullanımdan kalkması, 1918 yılından itibaren İngilizlerin Buhara pazarında güçlenmesine neden olmuştur. Pamuk, ipek yün, ve karakul derisi gibi Buhara'nın ihraç malları ciddi miktarlarda İngiltere'ye

satılmıştır.⁶⁶⁷ Alim Han'ın tahtta bulunduğu dönemde gelişen bu ticari ilişkilerden ve İngiliz- Rus rekabetinden siyaseten yararlanmayı amaçlayan Alim Han, dönemin süper gücü İngilizleri dış destek konusunda her daim birinci sıraya koymuştur.

Alim Han Buhara'nın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra da İngilizlerin yardımını temin edeceğini umarak yardım talebinde bulunmuştur. Buhara'nın işgalinden sonra İngilizler ile ilk resmi temas 12 Ekim 1920 tarihinde İngiliz kralı V. George'a yazdığı mektup ile olmuştur. Mektubunu 15 kişilik bir grupla Kaşgar'da bulunan İngiliz konsolosluğuna göndermiştir. Bu elçilik heyeti Kaşgar'a uğrayıp izin alacak ve Hindistan'a giderek İngiliz genel valisi ile görüşecekti. Alim Han Wilson prensipleri temeline dayandırdığı mektupta şu ifadeler ile yardım istemiştir: "İnanıyorum ki yardıma ihtiyaç duyulan şu önemde majesteleri, devlet borcu olarak 100 000 Pound, mühimmatları ile birlikte 20 bin silah, 30 makineli tüfek, ve donanımlarıyla birlikte 10 uçak vermek suretiyle yardımseverliğini gösterecektir. Belirttiğim malzemelerin gönderdiğim temsilcilere teslim edilmesi beni çok mutlu edecektir. Ruslar ile savaşın nasıl yürütüleceğini siz çok iyi bildiğiniz için tam donanımlı 2000 askerin Karategin yolu ile gönderilmesi beni sevindirecektir. Bu aramızdaki dostluk ve dayanışmanın güçlenmesini sağlayacaktır."⁶⁶⁸

Bu mektuba olumlu karşılık vermek açıktan açığa İngilizlerin Bolşeviklere karşı Buhara Hanlığını desteklemesi anlamına geleceği için, İngiliz diplomatları bu mektubu olumsuz bir tavırla değerlendirdiler. Zira İngiltere'nin bölgede içinde bulunduğu siyasi durum da mektupta yazılan bir yardımın teminini imkansız hale getiriyordu. Bu manada şans Alim Han'dan yana değildi. Bölgede ve dünya da meydana gelen şartlar Alim Han'ın bu yardım talebinin yazılı bir mektuptan öteye gitmesine imkan vermedi.

Bu mektup kral'a ulaşınca kadar bir dizi bürokratik kanallardan geçmiş, yapılan tercümeyle eklenen yorumlar mektuptan daha fazla itibar

⁶⁶⁷D. A. Alimova 'vd, *Özbekistan Tarihi*, Taşkent, Şark Neşriyatı, Taşkent 2006, s.54. 1918 yılı içinde İngilizler 1 milyon pud Pamuk, 1 Milyon tane Karakul derisi, 200 bin Pud, yün 150 bin pud ham ipek almışlardır. Bu ticaret 1919 ve 1920 yıllarında da devam etmiştir.

⁶⁶⁸Andican, *Cedidizm...*, s.78.

görmüştür. İngiliz yetkilileri Emîrle bir ilişki kurmanın onu siyaseten tanımak anlamına geleceği düşündüklerinden dolayı, teklifin ret edilmesi konusunda fikir bildirdiler. Alim Han'ın ülkesinin bütünlüğü için yaptığı teklifler çok aşırı derecede ters yorumlara maruz kalmıştır. İngiliz yetkililerinden D.T Monteath Buhara'nın Rus imparatorluğunun bir parçası olduğunu ve Emîrin, Ruslar'a karşı olduğu için yapılacak bir girişimin dış işlerine kabul ettirilmesi gerektiğini, bu nedenle her türlü ortaklığın ret edilmesi gerektiğini savunuyordu. Başka bir yetkili de böyle bir ortaklığın Ruslar ile savaşa neden olabileceğini bildirmekteydi. Kısacası İngiliz yetkileri böyle bir olayı maceraya atılmak olarak değerlendirmişlerdir.⁶⁶⁹

İngilizler, Türkistan bölgesi ile ilişkilerini Kaşgar, Kâbil ve Meşhed konsoloslukları aracılığı ile yürütüyordu. Ekim devriminin ortaya çıkmasından sonra Bolşevikler ile düşman olan İngilizler, Türkistanlı istiklalcilerden ziyade Menşevik Ruslar ile daha yakın temas kurmaya çalışmıştır. Çünkü Türkistan'da kurulacak olan milli bir Türk İslam devleti Hindistan ile sınır olacağından, Hindistan'da etki yapabilir ve Hindistan'daki milli hareketlerin güçlenmesine sebep olabilirdi. Bu sebeplerden dolayı İngilizler milli karakterli İstiklalcilik hareketine Buhara veya Fergana merkezli olmasına bakmaksızın destek vermemişlerdir. İngiliz Hükümeti gerek Fergana gerekse Buhara istiklalcilerine bir tane tüfek ya da kurşun geçmesine müsaade etmediler.⁶⁷⁰

İngilizlerin Bolşevikler ile düşman olmalarına rağmen hesaplaşmalarını Buhara üzerinden yapmaktan çekinmesi, Buhara'nın coğrafi şartlarından ve bölgedeki İngiliz varlığının hassas durumundan kaynaklanmakta idi. Bu tarihlerde Afganistan'ın bağımsız olduğu ve Bolşevikler ile dostluk ilişkilerinin kurulduğu düşünüldüğünde bu bölgeye bir İngiliz müdahalesi söz konusu olamazdı. Ayrıca Anadolu'da devam etmekte olan Kurtuluş Savaşı görünüşte Yunanlılara karşı yapılmakta ise de asıl savaşın Sevr Anlaşmasını yürürlüğe koymaya çalışan İngilizlere karşı yapıldığı bilinmektedir. İngilizlerin bu

⁶⁶⁹Fraser, *a.g.m.*, s. 54.

⁶⁷⁰Sukuli Kayoğlu, *Türkistan İstiklal Hareketine Karşı Buhara Emîri (Yeni Türkistan Mecmuasının 5-6 sayfalarından ayrı basım)*, İstanbul , Resimli Ay Matbaası, 1927s. 7. İngilizler milliyetçi Türkistanlılara da mesafeli durmuş Hindistan üzerinden diğer ülkelere geçmelerine dahi zorluk çıkarmıştır.

cephede alacağı bir yenilginin diğer Müslüman ve mazlum milletlere örnek teşkil etme ihtimali İngilizlerin öncelik sırasını bu cepheye vermesine sebep olmuştur. Bu şartlar altında Asya kıtasının içlerinde yer alan Buhara Hanlığı'na bir İngiliz yardımı ihtimali zayıflamıştır.

Zira bu tarihlerde İngilizler, Anadolu hariç diğer Asya topraklarında savunmaya çekilmiştir. Asya topraklarında Rus ve İngiliz devletleri kendi nüfuz alanlarından memnundu. Rusların yaşadığı iç meselleleri tam olarak sona erdiremediği ve Türkistan topraklarında bağımsızlık hareketleri ile uğraştığı bir dönemde İngilizler de 1919 yılından beri Müslüman milliyetçiliğinden ortaya çıkan Hindistan sınırlarındaki bir Müslüman gücün varlığından da çekinmiş ve bu bölgede savunmaya çekilmişti. İngilizler açısından olumsuz bu durum Hindistan Hükümet Dairesi tarafından şu şekilde özetlenmiştir: “ Kafkasya'dan ve İran'dan çıkartıldık. Bağdat'tan da çıkartılabiliriz. Afganistan üzerindeki hâkimiyetimizden vazgeçmeliyiz. Orta Asya'da macera yaşamamızın zamanı geçti.”⁶⁷¹ İngilizlerin durum değerlendirmesi mahiyetinde yaptığı bu değerlendirme Alim Han'ın İngilizler'den bir yardım alamayacağını en güçlü emaresi olmuştur. Nitekim Alim Han çok uğraşmasına rağmen dönemin süper gücü İngilizlerin desteğini sağlayamamıştır. Dış destek sağlayamamasından dolayı yürüttüğü mücadelede siyaseten yalnız kalmış, bu yalnızlık da başarısızlığına zemin hazırlamıştır.

Almanya ve Fransa gibi diğer ülkelerin birinci dünya savaşında yaşadığı yıkım dolayısıyla Alim Han'a, Bolşevikleri karşılarına alarak yardım etmesi imkansız gibiydi. Wilson prensipleri ile sömürge toplumlarının sempatisini sağlamaya çalışan ABD ise bu tarihlerde diplomatik ve askeri bakımdan İngilizlerin yerini alabilecek kabiliyette değildi. Bu şartlar altında Alim Han'ın mücadelesini başarıya ulaştıracak dış destek bulabilmesi çok zayıf bir ihtimaldi. Zaten kanlı bir şekilde cereyan eden Buhara'nın işgali de dünya kamuoyunun ve hükümetlerinin dikkatini fazlaca çekmemişti. Sonraki dönem de bir desteği sağlanması için uygun bir zemin oluşmamıştır.

⁶⁷¹Fraser, *a.g.m.*, s, 55.

İngilizlerden umduğu yardımı alamayan Alim Han, dünya kamuoyunun dikkatini çekerek uğradığı haksızlığa karşı dünya devletlerinin ve milletlerinin yardımını temin edebilmek için Avrupa'ya bir yardımcısını göndermiştir. Bu iş için görevlendirdiği kişi, BHC Dış ticaret kafilesi ile Berlin'e gelip daha sonra Hindistan'a sığınan Buhara tüccarlarından General Hacı Yusuf Mukimof idi. Bu kişi Alim Han'ın yetkili temsilcisi olarak 1927 yılının haziran ayında Paris'e ulaşmış oradaki siyasilerle görüşmelerde bulunduktan sonra eylül başlarında Cenova'ya giderek orada açılan Cemiyet'i Akvam meclisine Emîr adına bir memorandum vermiştir.⁶⁷²

Her ne kadar General Hacı Yusuf Mukimof hatıralarında; “Emîrin Cenova'daki şikayetten sonra adı saygıyla anılmaya başlandı. Fransa İtalya, Almanya, İngiltere, ve İran temsilcilerinin saygı ile karşıladıklarını Emîre bildirince, o beni tekrar Avrupa'ya gönderdi ve devlet başkanlarına birer mektup yazarak onların desteğini aradı. Ben görevimi layıkıyla ifa ettim”⁶⁷³ dese de bu memorandum ve mektupların bir yararı olmamıştır. Hiçbir ülke Alim Han'ın yaşadıklarına ve uğradığı haksızlığa kulak asmamıştır. Bu girişimlerin en büyük yararı Alim Han'ın hatıratı şeklinde kaleme aldığı memorandumun ve General Hacı Yusuf Mukimof'un faaliyetlerinin o dönemde (Le Journal de Geneve) gibi yayın organlarında basılması ve Bolşeviklerin söylediklerinden farklı bilgilerin günümüze ulaşması olmuştur.⁶⁷⁴

2.2. Türkiye'nin Alim Han'a Bakış Açısı ve Alim Han'ı Desteklememe Sebepleri

Alim Han'ın Bolşevikler ile mücadelesi düşünüldüğünde milli ve tarihi

⁶⁷²Kayoğlu, *a.g.e.*, s. 2.

⁶⁷³Alim Hana.*a.g.e.*, s. 29.

⁶⁷⁴General Hacı Yusuf Mukimof faaliyetleri hakkında şöyle demektedir: Bu hatıraları okuyanlardan şunu diliyorum. “Onlar bizim bu mukaddes borcumuzu yerine getirmemize yardım etsinler, Bolşeviklerin bize attıkları iftiraların ve yalanların boş olduğunu anlasalar”. Bkz, Alim Han, *a.g.e.*, s. 30.

sebeplerden dolayı destek alabileceği ilk ülke olarak akla gelen Türkiye devleti olabilir. Fakat o dönemde meydana gelen gelişmeler de Alim Han'ın aleyhinedir. Gerek Osmanlı döneminde gerekse cumhuriyet döneminde Türkistan coğrafyası ile kurulan temaslar, içinde bulunulan dönemin dengelerinin imkân verdiği ölçülerde olmuştur. Rusların, Türkistan'a musallat olmaya başladığı dönemin, Rusların güçlenmeye, Osmanlı Devletinin ise zayıflamaya başladığı bir döneme denk gelmesi, Osmanlı yardımlarının maddi yardımlar olmaktan ziyade, Rus tehlikesine ikaz şeklinde gerçekleşmesine ve Türkistan coğrafya'sında siyasi birliğin sağlanmasının öğütlenmesi şeklinde olmasına sebep olmuştur. Alim Han'ın iktidarını kaybettiği 1920 yılı Osmanlı devletinin yıkılıp yerine Türkiye cumhuriyetinin kurulmaya başladığı döneme denk gelmektedir. Yeni kurulan, fakat henüz bağımsızlık mücadelesini sonuçlandıramamış olan Türkiye Devleti, bu kritik dönemde dahi, geleneksel tutumunu devam ettirerek Türkistan coğrafyası ile olumlu münasebetlerini devam ettirmiştir. Fakat aleni şekilde kurulan bu ilişkiler devrik lider Alim Han ile olmaktan ziyade yeni kurulan Buhara ve Hive Cumhuriyetleri ile olmuştur.

BHC'nin Ankara Hükümeti tarafından desteklenmesi iki ülke arasındaki münasebetlerin olumlu bir şekilde gelişmesine neden olmuştur. BHC tarafından Anadolu'daki milli direnişe maddi destek sağlanması ve Ankara Hükümeti'nin BHC'yi tanıması bu ilişkilerdeki en somut gelişmelerdir. Bu gelişmeler yaşanırken Ankara Hükümeti Alim Han'ı Türkistan halkının temsilcisi olarak görmemiş Sovyetler ile yürütülen münasebetlerin de etkisi ile BHC'yi Türkistan halkının temsilcisi olarak görmüştür. Buhara'da yaşanan bazı olaylardan da Buhara halkının Ankara'ya bakışını anlamak mümkündür. İki coğrafyadaki halkların birbirleri hakkındaki duygu ve düşünceleri hükümet bazında olmaktan ziyade milli ve dini temelde olmuştur. Örneğin Türk ordularının 9 Eylül 1922 tarihinde Yunanlıları kesin olarak mağlubiyete uğratarak İzmir'e çıkmalarının hemen ardından, Buhara halkı 12 Ekim tarihinde bir miting düzenleyerek sevinç gösterilerinde bulunmuşlardır. Bu mitinge devlet yetkilileri, din adamları, öğrenciler ve halkın değişik

kesimlerinden katılım olmuştur. Bu gelişmeler iki hükümet arasındaki kurulan olumlu ilişkilerin bir neticesiydi. Zira Ankara Hükümeti BHC'nin ilanından dört ay sonra Buhara'da elçilik açmış, bu elçilik Buhara'daki ilk yabancı elçilik olmuştur.⁶⁷⁵ Bu olay, Türkiye'nin 1991 yılında Özbekistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmasının, tarihi bir arka planının olduğunu ve tarih boyunca Türkiye halkının Türkistan coğrafyasına bakış açısını göstermesi açısından çarpıcı bir örnektir.

Türkiye ve BHC arasında meydana gelen bu olumlu gelişmeler siyaseten Alim Han'ın aleyhinde gelişmelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Türkiye tarafından Alim Han ile aleni bir temas kurulmamakla birlikte, dönemin şartlarından dolayı gizli olarak yürütülen temaslar da olmuştur. Geleneksel Türk politikasına uygun olarak, siyaseten olmasa da diğer alanlarda Alim Han'a destek verilmeye çalışılmış ya da en azından düşmanca bir tavır gösterilmemiştir. Bu görüşmeler Afganistan'daki Türkiye Büyük Elçiliği kanalıyla gerçekleştirilmiştir. Örneğin Alim Han'ın Afganistan'da dünyaya gelen oğullarından en büyüğü olan Ömer Han, Türkiye büyük elçiliğinden ziyaretçilerin gelerek babası ile görüştüğünü aktarmaktadır. Ömer Han, Alim Hanı ziyaret edenler arasında Fahri Paşa diye birinin ismini kendinden yaşça büyük olanlardan duyduğunu ifade etmektedir.⁶⁷⁶

Fahri Paşa dediği kişi çöl kaplanı ve Medine kahramanı olarak bilinen, Mustafa Kemal Paşa tarafından 1922 yılında Afganistan'a, Kabil Büyükelçisi olarak atadığı Fahrettin Paşadır. Afganistan o yıllarda da Türkiye'nin yeni

⁶⁷⁵Hayitov- Rahmanov, *a.g.e.*, s.9- 10.

⁶⁷⁶Bu kişi Türkiye'de yaptığı Medine savunması ile tanınan Fahrettin Paşa'dır. Dışişleri bakanlığına 19 05 2009 tarih ve 147442 sayılı müracaatımıza verilen cevapta şu ifadeler yer verilmiştir: "Ömer Fahreddin Türkkan 9 Kasım 1921 tarihinde Kâbil Büyükelçisi olarak atanmış ve görevini 1926 yılına kadar sürdürmüştür. Büyükelçi Türkkan'ın Buhara Hanlığı'nın devrik lideri Alim Han'la temasına ilişkin olarak kayıtlarımızda resmi bir belgeye rastlanamamıştır." Ömer Han'ın 1925 doğumlu olması düşünüldüğüne Fahrettin Paşa'nın ismini büyüklerinden duymuş olması kesinlik kazanmaktadır. Resmi bir temasın kayıtlarda bulunmamasının nedeni de yukarıda izah edilmeye çalışılan siyasi sebeplerdir. Ömer Han doktorlardan Fuat ve Prof. Süreyya Asım Tanay isimlerini hatırladığını söylemektedir. Dışişleri bakanlığının göndermiş olduğu listede Süreyya ve Asım isimleri farklı kişiler olarak yer almaktadır. Alim Han'ın hastalığının devam ettiği 1943 yılında M Süreyya Tanay ve Asım Aral adındaki doktorlar Afganistan'da görev yapmışlardır. Ömer Han yaşının ileri olmasından dolayı bu kişilerin isimlerini bir kişi gibi hatırlamaktadır. Bu küçük karışıklık dışında dışişlerinin verdiği bilgiler Ömer Han'ın söylediklerini doğrulamaktadır.

rejimini tanıyan birkaç ülkeden birisiydi.⁶⁷⁷ Alim Han ile kurulan temas da Afganistan Hükümeti kanalıyla kurulmuştur. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Alim Han'ın düşmanı olan BHC'yi muhatap alıp desteklese de, bu kurulan temastan olsa gerek Alim Han, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti hakkında olumlu bir görüşe sahip olmuştur. Ömer Han'a yöneltilen; Alim Han'ın Atatürk ve yeni kurduğu devlet hakkındaki düşünceleri nasıldı? sorusuna verdiği cevap şöyledir: "Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti hakkında olumsuz bir tavrına rastlamadım. Zira Türkiye'ye gelmek istiyordu. Türkiye hakkındaki düşünceleri olumlu idi. Fakat bu düşüncelerini açıktan açığa söylemeye çekinirdi. Türk milletinin tercihlerinin doğru olduğunu söylüyordu. Fakat açıktan açığa düşüncelerini açıklamazdı. Afgan ve Rus baskısı söz konusuydu. Siyasi sebepler vardı, o da bunun farkındaydı". Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Alim Han, BHC'nin desteklenmesine rağmen Türkiye hakkında olumlu duygular beslemiştir. Bu düşüncelerinin oluşmasında kurulan temasların ve zayıf da olsa gösterilen ilginin etkisi vardır. Bu temaslarda ve görüşmelerde Türkiye Cumhuriyetinin içinde bulunulan şartlar gereği yürüttüğü politikaların izah edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Türkiye devletinin Alim Han'a mesafeli durmasının birkaç sebebi vardır. Bunlardan en önemlisi Alim Han'ın tahtını kaybettiğinde devrik lider durumuna düşmüş olması ve belli bir siyasi kimliğe sahip olmamasıdır. Bu durumu herhangi bir resmi ilişkinin kurulmasına engel olmuştur. Gerek 1920 li yıllarda gerekse ileriki tarihlerde Türkiye Devleti, Alim Han'ın resmen tanınmasını sağlayacak bir temasta bulunmamıştır. Çünkü kendisi bağımsızlık mücadelesi vermekte ve uluslar arası alanda tanınma çabası içerisindeydi. 23 Nisan 1920'den Lozan Anlaşmasının imzalandığı 24 Temmuz 1923 tarihine kadar geçen süre, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devletinin uluslararası alanda tanınma faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir dönemdir. Böylesine kritik bir dönemde iktidarını kaybeden ve yerine başka

⁶⁷⁷Emin Çölaşan, "İşte gerçek Müslüman: Fahrettin Paşa" Hürriyet Gazetesi, 20 Ağustos 2006. Çölaşan'ın verdiği tarih dışişlerinin kayıtları ile uyumsuzluk göstermektedir. Fahrettin Paşa hakkında bkz, İsmail Bilgin, *Medine Müdafası Çöl Kapları Fahrettin Paşa*, 3. Baskı, İstanbul ,Timaş Yayınları, 2008.

hükümetin kurulduğu bir hükümdarı siyaseten tanımak akılcı bir politika değildi.

Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadrolar halk egemenliğine dayalı demokratik bir devlet anlayışını savunan ve bu yönleri ile fikren monarşik devlet anlayışına karşı olan kişilerden oluştuğu için, Alim Han gibi bir monarkın desteklenmesi bu yenilikçi kadroların fikrine de ters düşmekteydi. Alim Han ile ilişkiler bu zeminde şekillenmesine rağmen, yeni kurulan Türkiye Devleti bağımsızlık savaşını tam anlamı ile tamamlamamış olmasına rağmen Türkistan toprakları ile ilgilenmiştir. Fakat bu münasebetlerde Türkistan halkının temsilcisi olarak devrik Buhara hanı değil, Bolşevik güdümünde olsa da demokratik anlayışla kurulan Buhara ve Hive Cumhuriyetleri olmuştur. Örneğin, 1 Mart 1921 tarihinde Moskova'da bulunan TBMM temsilcilerinden Yusuf Kemal (Tengirşek) ve Rıza Nur ile Afganistan temsilcisi Muhammed Veli Han arasında imzalanan 10 maddelik Türk- Afgan ittifakı anlaşmasının ikinci maddesinde yer alan; “ Taraflar birbirlerinin istiklalini tanımayı, bütün doğu milletlerinin kurtuluşunu ve bağımsızlığını, bu milletlerin istediği yönetim biçimini seçmeye hakları olduğunu ve Buhara ile Hive devletlerinin bağımsızlığını onaylar”⁶⁷⁸ ifadelerden de anlaşılacağı üzere Türkiye devleti, monarşik devletlerin yerine kurulan demokratik cumhuriyetlere açıktan destek vermektedir.

Alim Han yerine, yeni kurulan BHC'nin tercih edilmesinde o dönem Türk dış siyasetinin de etkisi vardır. TBMM Hükümeti'nin ilk siyasi münasebet kurmaya çalıştığı devlet Sovyet Rusya olmuştur. Meclisin açılışından üç gün sonra M. Kemal Lenin'e bir mektup göndererek Ankara ve Moskova arasında normal ilişkiler kurulmasını istemişti. Bu mektup olumlu şekilde karşılanmış ve Moskova ile Ankara arasında olumlu gelişmeler meydana gelmiştir. Bu olumlu gelişmeler 16 Mart 1921 tarihli Moskova anlaşması ile sonuçlanmıştır.⁶⁷⁹ Ortak düşman İngilizlere karşı yapılan bu anlaşma ile Türkiye doğu sınırını çizmek, silah yardımı almak gibi avantajlar sağlarken

⁶⁷⁸Mehmet Saray, *Dünden Bugüne Afganistan*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları., 1981, s., 206.

⁶⁷⁹Refik Turan 'vd, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, 2. Baskı, Ankara, Siyasal Kitap evi Yayınları, 1994, s. 196.

Ruslar da Anadolu üzerinden gelecek bir İngiliz tehlikesine karşı önlem almış oluyorlardı. Günün şartları gereği Rusların yardımına duyulan ihtiyacı Mustafa Kemal meclis kürsüsünde şu şekilde dile getirmiştir: “... Kendi kuvvetimize düşmanlarımızın adedinin çokluğunu nazarı dikkate alarak kuvvet ilave etmek bir farizadır. Bu suretle bittabi şarktan gelmesi muhtemel olan müspet kuvvetlere iltifat edeceğiz...”⁶⁸⁰ Bu kaideler üzerinde gelişen Sovyet Rusya – Türkiye ilişkileri, Türkistan ve Alim Han’ı da etkilemiştir. Bu siyasi durum Sovyetler ile mücadele eden Alim Han’ın Türkiye tarafından desteklenme ihtimalini ortadan kaldırmıştır. Ayrıca Ankara Bolşevikler tarafından kurulan BHC desteklemekle hem Rusları gücendirmemiş olacak hem de bu devletlerin siyaseten yaşayabilmeleri için destek sağlamış olacaktı.

İleriki tarihlerde de Türkiye Cumhuriyeti savaşın yol açtığı yaraları sarmaya girişecek ve BHC ile HHC yerine kurulan yeni cumhuriyetler ile ilgilenmeyi siyaseten uygun görmeyecektir. Zaten bu cumhuriyetler Bolşeviklerin iktidarlarını sağlamlaştırmasından sonra ortadan kaldırılacak ve Türkistan topraklarında Sovyetlere bağlı kukla cumhuriyetler kurulacaktır.⁶⁸¹ Ne Türkiye nede diğer ülkeler bu cumhuriyetler ile bağımsızlıklarını kazandığı 1990’lı yıllara kadar herhangi bir temas kuramayacaktır. Sovyetler iktisadi, kültürel, siyasi ve dini açıdan Türkistan’ı tamamen kontrolleri altına alacaklardır. Yürütülen sıkı politikalar sayesinde dış dünya ile irtibatı koparılan Türkistan halkının birçok alanda Türkiye ile de ilişkisi kesilecektir.⁶⁸² Bu şekilde gelişen süreçte Türkiye’nin Alim Han’ın yürüttüğü başarı şansı az

⁶⁸⁰Kadir Kasalak, “Milli Mücadele Başlarında Türk – Rus İlişkileri”, *Askeri Tarih Bülteni*, S. 37, Yıl 19, Ağustos 1994, , s. 32-33. (24-33) Mustafa kemalin sözleri şu şekilde devam etmektedir: “Ancak bu noktada iki ciheti birbirinden tefrik etmek lazımdır. Biri Bolşevik olmak, diğeri Bolşevik Rusya’sıyla ittifak etmek. Biz Heyet-i İcraiye Bolşevik Rusya’sıyla ittifak etmekten bahsediyoruz. Yoksa Bolşevik olmaktan bahsetmiyoruz. Bolşevik olmak büsbütün başka bir meseledir. Böyle bir mesele ile iştigale bizim ihtiyacımız yoktur.” Ayrıca milli mücadele dönemi Türk – Rus ilişkileri için bkz. Ahmet Avanas, Kuva-yı Milliye Heyeti Temsiliye Dönemi Türk Rus ilişkileri (19 Mayıs 1919-23 Nisan 1920), S.Ü Eğitim Fakültesi Dergisi, S.5, 1991, s. 8795

⁶⁸¹Türkistan’da bu esasına göre yeni devletlerin kurulması ile ilgili bkz, Arslan Koçiyev, “Milli Özelliklere Göre Orta Asya’nın Sınırlarının Belirlenme Politikası”, *Avrasya Dosyası*, Cilt 7, S. 2 Yaz 2001, s. 295-305

⁶⁸²Sovyet dönemi Türkistan’daki uygulamalar için bkz, Nazif Shahrani, Çev. Vildan Serin, “Orta Asya ve Sovyetler Dönemi Uygulamalarını Sorgulama”, Erişim: <http://www.academical.org>, 06 10 2005.

bir mücadeleyi desteklemesi de düşünülemezdi. Bu sebeplerden dolayı Alim Han diğer ülkelerden siyasi yardım alamadığı gibi Türkiye cumhuriyetinden de ciddi bir yardım alamamıştır.

2.3. Türkistan Göçmenlerinin Alim Han'a karşı Tutumu

Alim Han'ın siyaseten karşılaştığı sorunlardan biri de yenilikçi ve milliyetçi Türkistanlıların desteğini sağlayamamasıdır. Bu durumun ortaya çıkışında Alim Han'ın siyaseten izlediği yolun etkisi oldukça fazladır. BHC kurulduktan sonra Ceditçilerin bazıları Sovyetlerin yaptığı politik kurnazlığın farkına varmışlardır. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra Reisi Cumhur Osman Hoca, Harbiye Nazırı Arifoğlu Abdulhamit, Guzarlı Kari Zuhur, Karşili Core Eşan, Şerif Hoca, Haşim Şaik gibi Ceditler Ruslara ve BHC karşı isyan etmişler ve bir kısmı Afganistan'a giderek oradan faaliyetlerine devam etmişlerdir.⁶⁸³ Bu milliyetçi çevreler Rus aleyhtarı olmalarına rağmen ortak düşmanları için Alim Han ile iş birliği yapmadılar. Alim Han beyanatlarında Rus düşmanlığından ziyade Bolşevik düşmanlığı yapmıştır. Yani Çarlık Rusya düzenini desteklemiş 1917 devriminden önceki statükoyu savunmuştur. Kendi hatıratında çarlık dönemi ile ilgili olumlu ifadeler kullanmıştır.⁶⁸⁴ Ayrıca kadimci denilen muhafazakar çevreleri desteklemiş ceditçileri siyasi rakip olarak görmüştür. Gerek milliyetçilerin gerekse solcu aydınların siyasi mücadeleye girişerek Alim Han ile mücadele etmesi onların bir kısmının öldürülmesi bir kısmının ise sürgünde yaşamasına sebep olmuştur. Örneğin çok sevilen ve Buhara'da yenilik hareketlerine çok destek veren Mahmud Hoca Behdudi'nin, Emîrin bağınaz yakın çevresinin baskısıyla 25 Mart 1919 yılında öldürülmesi Emîre karşı Ceditler arasındaki nefretin

⁶⁸³Kayoğlu, *a.g.e.*, s. 3.

⁶⁸⁴Bkz, Alim Han. *a.g.e.*, s. 9. Milliyetçi kadrolar Alim Han'ın faaliyetlerine olumsuz şekilde bakmışlar ve yürüttüğü faaliyetleri desteklememişlerdir. Alim Han hakkında "Çarın Generali" unvanını sık sık kullanmışlardır.Bkz, *YT*, S. 23, Ekim 1931, s., 21-23. Ayrıca Togan, Afganistan'da olduğu sıralarda bir resmi törende Alim Han'ı görmüş, kendisine; "Türkistan'ın son hükümdarıdır. Sen de git bir selamla" şeklinde bir teklif yapılmıştır. Togan bu teklifi; "Alim Han'ın gönderilen elçiye söylediği, "Moskova'da kim oturursa anlaşma ile bağlandığımız Rus hükümdarı odur, onlar bozsa da ben anlaşmaya sadık kalacağım" sözlerini hatırlatarak ret etmiştir. bu ifadeden de anlaşılacağı üzere milliyetçi çevreler Alim Han'ın bu tavrından dolayı onu desteklememişlerdir.bkz, Togan, *Hatıralar*, s.437.

artmasına sebep olmuştur.⁶⁸⁵ Fikri ve siyasi anlamdaki bu ayrılıklar Ceditler ile Emîrin iş birliği yapmasına engel olmuştur.

Siyasi faaliyetlerinde karşılaştığı bu sorunlar Alim Han'ın başarısını olumsuz olarak etkileyecektir. Çünkü dış destek almadan başarılı olması zor bir ihtimaldi. Alim Han tek başına Sovyet Rusya'ya karşı koyması mümkün olmasa da tüm yolları denemiş fakat siyasi açıdan dünya ülkelerinin ve kamuoyunun desteğini sağlayamamıştır. Dışarıdan bir destek sağlayamadığı gibi Rusların politikalarından hoşnut olmayıp onlara karşı mücadele eden ceditçi milliyetçi çevrelerin de desteğini sağlayamamıştır.

3. İSTİKLALCİLİK VEYA BASMACILIK HAREKETİ VE ALİM HAN

Sovyetlerin Türkistan'ı işgal etmesinden sonra bölgede meydana gelen en önemli askeri ve siyasi gelişme, Sovyetlerin tanımlamasıyla basmacılık, bağımsızlık dönemi tabiri ile İstiklalcilik hareketidir. Ceditçilik hareketi gibi çok yönlü sebepleri olan bu hareket günümüz Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin milli kimliklerinin oluşmasına ve gelişmesine önemli katkılar sağlamaktadır. Bu sürecin doğru tahlil edilmesi ve gerçeklerin gün yüzüne çıkarılması tarihçiler için önemli bir vazifedir. Günümüze kadar yapılan çalışmalarda Alim Han bu hareketin dışında tutulmuş, hatta harekete karşı olarak gösterilmiştir. Oysa Alim Han İbrahim Beg vasıtasıyla bu hareketi uzun süre desteklemiştir. Bu faaliyetleri yüzünden Rusların yıpratıcı propaganda kampanyalarına dahi maruz kalmıştır.

3.1. Genel Manada İstiklalcilik Hareketi ve Rusların Bu Harekete Karşı Tutumları

Türkistan tarihinin Sovyet dönemi öncesinde meydana gelen en

⁶⁸⁵İbrahim Yarkin, "Türkistan'ın Ceditçilik Devri Rehberlerinden, Edip ve Siyaset Adamı Mahmud Hoca Behdudi (1874-1919)", *Türk Kültürü*, S. 90, Yıl VIII, Nisan 1970, s. 53.

önemli olaylardan biri olan basmacılık hareketinin sebepleri ve gelişimin safhalarına geçmeden önce, bu hareketi anlatan Basmacılık kelimesinin Etimolojik analizini yapmak gerekmektedir. Mustafa Çokay, bastırmak, baskı yapmak, zorbalık etmek, manalarına gelen basmak fiilinden türetilen, bu yüzden de Özbek dilinde haydut, yol kesen, zorba manasına gelen basmacılık kelimesinin, 1930'lu yıllarda artık bu anlamını yitirerek Türkistan'daki anti Sovyet hareketi ifade eden bir kavram olarak kullanılmakta olduğunu iddia etmekte ve batı literatüründe de aynı şekilde kullanımına sebep olacak meşhur makalesinde aynı tabiri kullanmakta bir sakınca görmemiştir.⁶⁸⁶

Gerçi Mustafa Çokay bu kelimenin kullanımına değil, yüklenen anlamına karşı idi. Fakat bu kelimeyi aynen kullanması batı literatüründe de Basmacılık teriminin yayılmasına sebep olmuştur. Çokay tarafından çıkartılan Yaş Türkistan dergisinde de bu konu tartışılmış ve kelimenin Sovyetler tarafından kasıtlı olarak çıkarılıp yanlış anlamda kullanıldığı ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu dergide şu ifadeler yer verilmiştir; “Basmacılık iyi bir söz değildir... Savaş esnasında her iki tarafın karşısındaki düşman askerini yağmacılar grubu olarak nitelemesi gibi Bolşevikler de Rus proletaryası diktatörlüğüne karşı çıkan birinci Türkistan ihtilalcılarına yukarıdaki basmacı ismini vermişlerdir.”⁶⁸⁷

Oysa ki Türkistan'da Ruslara karşı yürütülen mücadeleyi küçük düşürmek ve bu hareketi bir eşkıya hareketi olarak gösterip harekete olumsuz bir anlam yüklemek için Ruslar tarafından uydurulan bir kelimedir. Baymirza Hayit bu hususta şunları ifade etmektedir. “Çar Rusyası ve Sovyetler aleyhinde silahla mücadelede bulunan Türkistanlılar hiçbir zaman kendilerini “basmacılar” (çeteciler – haydutlar) diye hissetmemişler. Rus siyasi edebiyatında 1916'daki isyan ve Sovyet Rusya dönemindeki mücadele “basmacılık” (Çetecilik – haydutluk) diye gösterilmiştir. Buna rağmen

⁶⁸⁶Mustafa Chokaev, “The Basmaji Movement in Turkestan “, *The Asiatic Review*, (London) 1928. Vol. XXIV, Part 78, s. 273-288. Çeviren; Eşref Bengi Özbilen, Türkistan'da Basmacı Hareketi, *Türkistan*, yıl I, S., 4, 1988, s., 13.

⁶⁸⁷Canay (takma isim), “Basmacılık Toğrisıda”, *Y.T.*, S. 3-4, Yıl 2, Şubat – Mart 1930, s., 5.

hürriyetçiler kendilerinin İslam askerleri, Müslüman abatlık cenkçileri, vatan müdafaacıları, Türkistan bağımsızlığının askerleri olarak gösterirler. Sovyet Rusya'nın propagandası ve yazıları vasıtasıyla Türkistan'da 1918 başından itibaren başlanan milli hürriyet mücadelesi Batı Avrupa'da da basmacılık terminolojisi ile tanındı.”⁶⁸⁸

Sovyetler birliğinin dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni tarih anlayışı basmacılık kelimesi yerine İstiklalcilik hareketi kelimesini kullanmaktadır. Böylece Sovyet rejimi sebebiyle bu olaya müdahil olamayan, hareketin meydana geldiği topraklardaki aydınlar, bağımsızlık sonrası olaya müdahil olmaya başlamışlar ve Basmacılık kelimesi yerine İstiklalcilik kelimesini kullanmaya başlamışlardır.⁶⁸⁹ Bağımsızlık sonrası Türkistan'da yaşayan aydınların Basmacılık kelimesi yerine İstiklalcilik Hareketi tabirini kullanması bu hareketin daha doğru anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Hanlıklar dönemi dediğimiz dönemin Türkistan topraklarında meydana getirdiği siyasi bölünmüşlüğün gölgesi altında, Türkistan topraklarının Bolşevikler tarafından işgali sonrası Bolşeviklere karşı geliştirilen silahlı direniş hareketine, eski tabirle “Basmacılık”, yeni tabirle “İstiklalcilik” hareketi denir. İstiklalcilik hareketinin en parlak simalarından biri olan ve Adana'da vefat eden Şir Muhammed Bek' bu hareketi; Umum Türkistan'ın istiklali için, bir araya gelmiş çilekeş milliyetçilerin hareketidir. Bu hareket Cengizler'in Timurlar'ın Nevailerin yurdunu Moskof tahakkümünden halas kılmak demektir. Çünkü inanıyorduk ki, Türkistan Türkistanlılarıdır. Ruslar kaç yıldır kanımızı emmektedir. Bayrağımızı Moskof egemenliğine hayır diyerek açmıştık”⁶⁹⁰ ifadeleri ile tanımlamaktadır.

⁶⁸⁸ Baymirza Hayit, “Türkistan'da Basmacılık Hareketi (Milli Mücadele 1918-1934)”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 17, Temmuz 1986 s., 25.

⁶⁸⁹ Coreyeve, a.g.e. s. 194, Recebov, *Kızıl Armiye..*, s.14. gibi eserlerde basmacılık hareketi yerine İstiklalcilik kelimesi kullanılmaktadır.

⁶⁹⁰ Ali Bademci, **Korbaşılar :1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa**, İstanbul ,Kutluğ Yayınları, 1975, s., 224. Ali Bademci bu konuyu eserinde s., 222-228 “Basmacılar mı Korbaşılar mı?” başlığı altında ele almış ve Basmacılık kelimesi yerine Korbaşılık kelimesinin kullanılması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca Enver Paşa'nın bu kelimeler yerine mücahit kelimesinin kullanılmasını istemiştir. Fakat son dönem Özbek literatüründe bu kelimelerin hiçbirini kullanılmamakta daha kapsamlı olan İstiklalcilik kelimesini tercih edilmektedir.

Korbaşıların bu yaklaşımına karşılık Ruslar olaylara farklı açıdan bakmakta ve bu hareketin basmacılık kelimesinin olumsuz yanları ile eş değer anlamda olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır. Örneğin Stalin'in bu hareketi tanımlamak için kullandığı ifadeler gerçekten uzak ve her konuda olduğu gibi ideolojik bir yaklaşımın örneğini teşkil etmektedir. Stalin'e göre; "Basmacı hareketi, 1918-1924 yılları arasında Orta Asya'da bir karşı ihtilal ve milliyetçi hareket olarak, Orta Asya Cumhuriyetlerini Sovyet Rusya'dan ayırmak ve sömürücü sınıfın hakimiyetini yeniden kurmak gayesi ile zenginler tarafından yürütülen aleni siyasi bir haydutluk olarak ortaya çıkmıştır."⁶⁹¹

Sovyetlerin, işgal ettikleri Türk topraklarında, karşılarına çıkan bağımsızlık hareketini karalama gayreti siyaseten doğru bulunsa da, ilmi açıdan bu tavrın hiçbir haklılığı yoktur. Siyasi açıdan bakıldığında Sovyetlerin bu hareketi karalamalarındaki sebepler şunlardır:

a- Bu hareket Sovyetlerin işgali ve zulmüne karşı ortaya çıkmış bir hareketti.

b- İstiklalcilik hareketlerinin sebeplerinin itiraf edilmesi sömürge faaliyetlerinin açığa kavuşması anlamına gelirdi.

c- Hareketin doğru yönleri ile değerlendirilmesi Türkistan halkının Sovyetlere zorla bağlanması gerçeğini ortaya çıkaracaktı.

d- Hareketin uzun süre devam etmesi Türkistan halkının kahramanlık duygularını güçlendirip milli gururu ve bağımsızlık hislerini güçlendirecekti.

Bu hareketin doğru anlaşılması halkın tarihine saygısını arttırıp Sovyetlere olan nefretini körükleyecekti.

Bu sebeplerden dolayı Ruslar bu hareketin olumsuz şekilde anlaşılması için ellerinden geleni yaptılar. Tehdit, yıldırma ve baskılar ile İstiklalcilik hareketini olumlu değerlendiren yazıların çıkmasını engellediler. 1921 yılından başlayarak sahte haberler çıkarılarak bu olay hakkında olumsuz haberler yayınlanmaya başlandı. "İstiklalciler düşman", "Kızıl ordu

⁶⁹¹Bademci, *a.g.e.*, s., 225.

kurtarıcı” şeklinde haberler yayınlanarak halk arasında ortaya çıkış sebebi haklı gerekçelere dayanan bu hareket karalanmaya çalışılmıştır.⁶⁹²

Askeri ve siyasi boyutuyla tarihçiler tarafından kaleme alınan bu hareketin ortaya çıkışının en önemli sebebi Bolşevizm’in ortaya çıkardığı terör ortamı ve Türkistan topraklarının işgal edilmesidir. Ortaya çıkış sebebi ortak gibi görünse de, hanlıklar döneminin derinleştirdiği siyasi bölünmüşlük yüzünden bu hareket tek bir merkezden yönetilememiş, genel manada Türkistan’ın bağımsızlık hareketi olsa da bölgesel hareket kimliğini üzerinden atamamıştır.

İstiklalcilik hareketinde Hanlıklar döneminin meydana getirdiği siyasi bölünmüşlüğün tesirini, hareketin hiçbir zaman tek bir çatı altında toplanamayıp, bölgesel hareketler şeklinde cereyan etmesinden anlaşılabilir. Çalışmalarda bu husus göz ardı edilmiş, istiklalcilik hareketi sanki genel bir hareketmiş gibi ele alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Oysa ki ortaya çıkış sebebi ve amacı temelde ortak ise de mücadele farklı liderler tarafından farklı bölgelerde ve birbirinden bağımsız denilebilecek mahiyette yürütülmüştür. Bu durumun ortaya çıkışındaki en önemli sebep hanlıklar döneminde Türkistan topraklarında meydana gelen siyasi bölünmüşlüktür.⁶⁹³ Anadolu’daki milli mücadele ile Türkistan’daki Milli mücadele bu yönü ile karşılaştırıldığında, Misakı Milli sınırlarının ilan edilmesinin Anadolu’daki Milli mücadelenin başarıya ulaşmasındaki rolü daha iyi anlaşılmış olur. Siyasi, kültürel, tarihi ve coğrafi sebeplerden dolayı Türkistan’daki milli mücadele, uğruna savaşılacak sınırları kesin olarak çizememiş, bu yüzden hareket birden fazla bölgede ve birlikten yoksun bir şekilde gelişmiş, bu sebeplerden dolayı da başarıya kavuşamamıştır.

⁶⁹²Dana Ziyaeva, *Turkistan Milli Azadlık Hareketi*, Taşkent, Gafur Gulam Namıdeki Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, 200, s.80-81.

⁶⁹³1930’lu yıllarda dahi Buhara mı Türkistan mı gibi tartışmalar yaşanmış, Türkistan kelimesinin bütün Türkleri kapsayan genel bir kavram olduğu üstünde durularak birlik ve beraberlikten bahsedilen yazılar kaleme alınmıştır. Yaşanan tüm bu ayrılıkların sebebi Hanlıklar döneminde yaşanan siyasi ayrılıklardır. Türkistan – Buhara tartışması için bkz., “Türkistan ve Buhara mı ? Yoksa Doğrudan Doğruya Türkistan mı?”, *Y.T.*, S. 28, Mart 1932, s. 1-4.

İstiklalcilik hareketi üç bölgede önemli askeri ve siyasi hareket olarak ortaya çıkmıştır. Birinci bölge eski Hokand Hanlığı'nı içine alan Fergana Vadisi bölgesi, ikincisi Buhara Hanlığı'nı içine alan batı ve doğu Buhara bölgesi, üçüncüsü ise Hive Hanlığını içine alan Harezm bölgesi idi. Her bölgede birbirinden bağımsız olarak ortaya çıkan ve birbiriyle temas halinde olmayan bu hareketin bu şekilde ortaya çıkması tesadüf değildir. "Hanlıklar dönemi siyasi yapı" ifadesinden kast edilen budur. Eğer bu nokta doğru tespit edilirse hareketin gelişimi daha kolay anlaşılmış olur.

Fergana bölgesindeki hareket Hokand Muhtar Cumhuriyeti'nin Harezm bölgesindeki hareket Hive Hanlığı'nın doğu ve batı Buhara'daki hareket de Buhara Hanlığının işgalinden sonra ortaya çıkmış olduğu için, genel manada istiklalcilik hareketinin başlaması ilk önce işgal edilen KMC olduğu için Fergana vadisinde daha sonra sırasıyla Hive ve Buhara bölgelerinde ortaya çıkmıştır. Bu bölgelerde devam eden hareketlerin ömrü bölgenin coğrafi şartları ve dışarıdan yardım alabilme imkanlarına bağlı olarak uzun ya da kısa olmuştur. Bu noktadan hareketle dışarıdan yardım temin eden ve coğrafi şartların uygun olduğu Doğu Buhara'daki hareket diğerlerine göre daha etkili ve uzun ömürlü olmuştur. Bu durumun ortaya çıkışında Alim Han'ın etkisi oldukça fazla olduğu için, Alim Han'ın İstiklalcilik hareketine katkısı onun yurt dışındaki siyasi faaliyetlerinin kapsamına girmesine neden olmaktadır. Her ne kadar bu husus çalışmalarda fazlaca irdelenmese de Alim Han, İstiklalcilik hareketine büyük destek vermiştir. Gerek İstiklalcilik hareketinin en önemli ve uzun soluklu mücadele adamı İbrahimbeg Lakay'ın, gerekse Enver Paşa'nın, Emîr ile irtibat halinde olması ve mücadelelerini Alim Han adına yaptıklarını açıklamaları, Alim Han'ın hareketteki yerini göstermektedir. Fakat Alim Han bu hususta tüm imkanlarını sonuna kadar kullanmasına ve tüm servetini bu yolda tüketmesine rağmen, bağımsızlık hareketini yürüten kişi olduğu halde, çalışmalarda ve vicdanlarda görevlendirdiği komutanlar kadar tanınıp takdir edilmemiştir. Her ne kadar Hive ve Fergana bölgesindeki İstiklalcilik hareketlerinden ziyade Buhara merkezli istiklalcilik hareketine yoğunlaşsa da genel manada istiklalcilik

hareketine destek vermiştir. Aksini iddia edebilmek için Enver Paşa, Abdulkahhar ve İbrahim Beg'in faaliyetlerini istiklalcilik hareketinin dışında değerlendirmek gerekir. Oysaki bu üç liderin faaliyeti istiklalcilik hareketi içinde değerlendirilmektedir.

Alim Han her zaman kendini Buhara merkezli yürütülen hareketin lideri saymış ve buna göre davranmıştır. Örneğin 1923 yılının haziranında Menchester Gardian gazetesinde yayınlanan Emîrin mektubunda bu durumu açık şekilde görmek mümkündür. Alim Han bu mektubunda şöyle demektedir; “.....Benim Buhara'yı terk etmeme rağmen savunmasız halk dört gün boyunca aralıksız bombalandı. Bu bombardıman sonucunda Buhara halkının üçte biri öldü, mukaddes yerler ve camiler viran oldu. Batum yolu ile Buhara ya gelen Gazi Enver Paşa Buhara halkının çektiği ızdırabı derinden hissederek benden yardım istedi. Ben de ona mücahitlerin kumandanlığı vazifesini verdim. Fakat Enver paşa savaşların birinde şehit oldu. Ben ki geçmişte ve halen Buhara'nın kanuni hükümdarı ve aynı zamanda mücahitlerin lideriyim, bu kimliğimle ilk defa dünya kamuoyuna memleketimdeki durumu anlatıyorum. Adaletten yana olan insanların bu konu ile ilgileneceklerini ümit ediyorum.”⁶⁹⁴ Bu ifadeden anlaşıldığı gibi Alim Han kendini yürütülen hareketin lideri olarak görüyor ve Sovyetlere karşı yürütülen mücadelede elinden geleni yapıyordu.

ABD'de yaşayan ve Alim Han'ın vasiyeti gereği Buhara Hanlığı'nın günümüzde kağıt üzerindeki hanı olan Ömer Alimi'nin “ Babam Buhara'yı terk edince Doğu Buhara'ya gitmişti. Buralar kendisine bağlı olduğu için buralardaki paraları toplayarak Afganistan'a gitmişti. Bu paraları silah olarak değerlendirdi. Ben kendi gözlerimle gördüm ki annemin küpelerini alarak silah gönderme işinde kullandı”⁶⁹⁵ ifadeleri, İstiklalcilik hareketi ile Alim Han arasındaki ilişki hakkında bize ipuçları vermesi açısından önemlidir.

⁶⁹⁴Naimov, *Zürriyeti...*, s. 20.

⁶⁹⁵Bu görüşme 10 08 2005 tarihinde Gaziantep ilinde gerçekleşmiş olup ilgili konularda sorulan sorular ve verilen cevapları yazılı olarak kayıt altına alınmıştır. Bu görüşmenin kayıtları mevcuttur.

Alim Han geçmiş konularda da değünildiğı gibi ölümüne kadar Buhara Hanlığı'nın tekrar kurtuluşuna olan inancını kaybetmemiştir. Bu umudunu vasiyetnamesinde dahi belirmiş, umudunun gerçekleşmesi için de elinden geleni yapmıştır. Yakın çevresindeki biri tarafından kaleme alınan bir şiir kitabındaki ifadelerden de Alim Han'ın ve yakın çevresinin sürece bakış açısı kesin bir şekilde anlaşılmaktadır.⁶⁹⁶

Her ne kadar bu çalışmada genel manadaki İstiklalcilik hareketi bütün hatları ile ele alınmayıp daha çok Buhara Hanlığı dahilindeki hareketlere ağırlık verilse de, diğer bölgelerdeki hareketlere ve hareketin genel mahiyetine kısaca temas etmek konuyu bütünlüğü ve anlaşılması açısından zaruri gözükmemtedir. Çünkü genel manada İstiklalcilik hareketi anlaşılman bütünün bir parçası mahiyetindeki Buhara dahilindeki İstiklalcilik hareketi layıkıyla anlaşılmaz.

3.2. İstiklalcilik Hareketinin Çıkış Sebebi

Bu hareketin çıkış sebebini, Türkistan'da Rus işgaline duyulan tepkinin en üst perdede yansıması gibi tek bir cümle ile açıklamak mümkün olsa da, hareketin mahiyetinin tam anlamı ile anlaşılması için eksik bir ifade olacaktır. Çünkü bu hareket hem bağımsızlık hareketidir hem de değildir. Hem milliyetçi bir harekettir hem de değildir. Hem İslami kaynaklıdır hem de değildir. Hem ceditçilerin faaliyetleri söz konusudur hem de Kadimcilerin. Tüm bu unsurları

⁶⁹⁶Kazak , Barlas Türk oğlanlar, men men degen pehlivanlar
(Kazak Barlas Türk gençleri, benim benim diyen pehlivanlar)
Şir ve peleng arslanlar, iş korsatmak kunudur bugün
(Aslan ve kaplanlar, iş görmek günüdür bugün)
Bolşevik kanının içingler, kanınını içmek kunudur bugün
(Bolşevik kanını için, kanını içmek günüdür bugün)
Kollarıga kılıç alıp , duşmanın boynıga salıb
(Ele kılıç alıp Düşman boynuna vurup)
Ceditke gelinip galip, galip gelmek kunudur bugün
(Cedit'e galip gelinip, galip gelme günüdür bugün). Bu satırlar yazarının Atahan Ferhanegi olduğu söylenen el yazması bir kitaptan alınmıştır. Emîrin çocuklarından Abdulkebir Azmi'nin özel kütüphanesinde bulunan bu eser oldukça yıprandığı için eserin künyesinin bulunabileceğı sayfaları kaybolmuştur. Fakat Azmi yazarının ismini hatırladığını söylemektedir. Bu el yazması eser elimizdeki hali ile 152 sayfadan ibaret olup bir şiir kitabıdır. Emîrin yakın adamlarından biri tarafından, Buhara'nın işgalinden sonra yazıldığı anlaşılmaktadır.

ve daha fazlasını içinde barındıran çok yönlü ve genel karaktere sahip bir harekettir. Ama tüm yönlerinin ortak noktası vardır ki o ortak nokta da Rus işgalidir.

Ruslara karşı Türkistan'da farklı tarihlerde farklı isimler ve liderler önderliğinde birçok ayaklanma ortaya çıkmıştır. Fakat bunların hiçbirisi hatta yaklaşık 2 yıl öncesinde çıkan 1916 ayaklanması dahi istiklalcilik hareketi içinde değerlendirilmez. Çünkü Ruslara karşı girişilen hiçbir ayaklanma bu denli geniş kapsamlı ve askeri açıdan operasyonel bir hareket olmamıştır. Her ne kadar dış destek sınırlı olsa da diğer hareketlere nazaran nispeten dış destek sağlanabilmiştir. Tüm bunlar 1917 yılı sonrası Rusya'da meydana gelen köklü değişimler ile yakından ilgilidir.

Hareketin çıkış sebebi ve sonuçları Rusya'nın Türkistan bölgesinde meydana getirdiği siyasi yapı ve uygulamaları ile doğrudan ilişkili olduğu için, bu hususa dikkat çekilmesi konun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. 1917 yılının sonlarına gelindiğinde Rusya'ya bağımlı Buhara ve Hive hanlıkları dışında Türkistan toprakları Türkistan Genel Valiliği adı altında doğrudan Rusya'ya bağlıydı. Her alanda ikinci sınıf vatandaş muamelesi gören Türkler, Ceditçilik hareketinin de etkisi ile ekim İhtilali sonrası ortaya çıkan Rusya iç savaşını bazı haklar elde etmek için bir fırsat olarak değerlendirmişlerdir.

Çarlık rejiminin yıkılmasından sonra Türkistan Genel Valiliği'nin başkenti Taşkent'te de yönetim değişikliği meydana gelmiş çarlık taraftarları görevlerini yeni yönetim taraftarlarına devretmişti. Böylece Türkistan topraklarında Türksovnarkom (Halk Komiserleri Meclisi) 1918-1920 ile Türk Komissia (Türk Komiserliği) 1921-1928 yönetimleri ortaya çıkmış oldu. Bu iki dönemin ideolojik amacı aynı olsa da siyasi uygulamalar farklılık göstermiştir. İzlenen farklı politikalar İstiklalcilik hareketinin ortaya çıkışını Türksovnarkom dönemine, büyük ölçüde kontrol altına alınmasını da Türk Komiserliği dönemine denk gelmesine sebep olmaktadır. İç savaştan dolayı Rusya ile bağların kopması ve oldukça müşkül duruma düşüp yerli halkı kendi varlığına tehdit olarak gören Türksovnarkom dönemi yöneticilerinin aşırıya giden

hareketleri İstiklalcilik hareketini tetiklemiştir. Bunun aksine 1920 yılından sonra Merkezden yapılan atamalar ile yönetim kadrosu değişen Türk komiserliği döneminde yerli halk ile iş birliğine gidilmiş bu sefer de İstiklalcilik hareketinde yar alan bazı kesimlerin silah bırakmasında muvaffak olunmuştur.⁶⁹⁷

1917 yılında meydana gelen devrimin Rusya'da ortaya çıkardığı kargaşa ortamı, devrimin başında Türkistanlılara geniş haklar verileceğine dair beyanların aldatmaca çıkması, merkez ile ilişkisi kesilen Taşkent Sovyet yönetiminin zorba tutumları, Türkistan iktisadında meydana gelen Rus merkezli ekonomik yıkım ve o dönemde Türkler tarafından kurulan siyasi teşekküllerin acımasızca ortadan kaldırılması, Türkistan Türkleri'ni bağımsızlık hareketine yöneltmiş, böylece bir tepki olarak ortaya çıkan istiklalcilik hareketi Türkistan topraklarının mühim bir kesimine yayılmıştır. Bu hareketin hızla yayılmasında Rusların milli çıkarlarını düşünerek hareket etmesi ve Türkistan'daki milliyetçi uygulamalarının etkisi de oldukça fazladır.

Örneğin, yaşanan bu kargaşada beyazları destekleyen Semerci'deki silahlı Kozak birliğinin Taşkent'deki Bolşevikler ile mücadele eden Hokand Hükümeti'nin faaliyetlerini Panislamist ve kutsal bir savaş olarak görüp Taşkent'e saldırmayarak silah bırakması.⁶⁹⁸ Hokand şehrinin işgalini kolaylaştırıp istiklalcilik hareketinin başlamasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca, bu olay Rusların siyasi mücadelelerinin Türkistan'ın çıkarı söz konusu olunca bir kenara bıraktığına güzel bir örnek teşkil etmiştir.

İstiklalcilik hareketinin başlangıç tarihi olarak Rusların KMC'yi⁶⁹⁹ ortadan kaldırmak için Hokand şehrine saldırıya geçtikleri 18 Şubat 1918 tarihini kabul etmek yanlış bir yaklaşım olmayacaktır. Her ne kadar İstiklalcilik hareketi Hokand şehrinin 22 Şubat tarihinde işgal edilip burada

⁶⁹⁷Marie Broxup, "Basmachies", *CAS C.II*, S. I, Temmuz 1983, s. 57-81 makalesinden tercüme ile, Yuluğ Tekin Kurat, ODTÜ, Asya- Afrika Araştırmaları Grubu yay. No 4, 1984, s.,11.

⁶⁹⁸Musfa Çokayev, "The National Movement in Central Asia", Erişim: http://www.turklib.ru/uploads/files/default/mustafa_chokayev_national_movement_turklib.uz.pdf 21 02 2009

⁶⁹⁹KMC için bkz. Bulak Başı, "Kokannd ve Alaş Orda Milli Hükümetleri", *Milli Türkistan*, San, 70-71 A ,Yıl 2 Mart 1951, s.15-22. İbrahim Yarkın, "Muhtar Türkistan ve Alaş Orda Hükümetleri ile Basmacılık Hareketi Hakkında", *Türk Kültürü* S. 23, Eylül 1964, s. 37-42, Andican, *Cedidizm*, s.43. Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 245.

bulunan hükümet üyeleri, Korbaşılar ve şehir Karavulları'nın (Polis) bir kısmının şehir dışına çıkıp mücadeleye başlamışları ile başlatılsa da, hareketin temel amacı Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi olduğu için 18 Şubat tarihini hareketin başlangıcı olarak kabul etmek yanlış bir yaklaşım olmayacaktır. 1917 yılında da Ruslara karşı münferit saldırılar olmuş fakat bunlar toplu bir halk hareketi şeklinde yapılmadığı için İstiklalcilik hareketi içerisinde değerlendirilmemektedir. Bu hareketin milli bağımsızlık amacına yönelik milli bir harekete dönüştüğün işaretleri KMC nin dağıtılmasından sonra ortaya çıkmıştır. Bu harekete katılanların "Türkistan'ın Rusya'dan kurtuluşu için", "zalimlerin olmadığı Türkistan", "Türkistan Türkistanlılarındır" gibi sloganlar kullanması hareketin milli bir harekete dönüştüğünün emareleri olmuştur. Bu nitelikteki sloganların kullanılmasının sebebi KMC nin zalimce ortadan kaldırılmasıydı.⁷⁰⁰ Bu yönüyle de Buhara ve Hive merkezli İstiklalcilik hareketinden farklı bir niteliğe sahiptir.

3.3. Hokand Merkezli İstiklalcilik Hareketi

Üç evreye ve bölgeye ayırdığımız İstiklalcilik hareketinin ilk dalgası Hokand şehrinin işgali ile başlamıştır. Hokand özerkliğinin son bulmasından dolayı Sovyet Rusya hâkimiyetine karşı Türkistan milli mücadelesi filizlenmiş, bu mücadelenin amacı milli özgürlük olduğu için Hokand özerkliğinin sonu aynı zamanda milli mücadelenin başlangıcı olmuştur.⁷⁰¹ Şehrin işgal edilişi sırasında Müslüman halkın kendiliğinden başlayan ayaklanması kısa sürede çevre köylere de yayılmış ve çevre köylerden gönüllüler de yardıma gelmiştir. Hokand savaşı esnasında ilk askeri lider eski bir Sibiryâ sürgünü olan ve kısa bir süre önce Hokand belediyesi tarafından Müslümanların müdafaasını yönetmek için seçilen Ergeş idi. İşgalden sonra, Ergeş'in mücadeleyi Hokand'ın dışına taşıması, siyasi bir amacı olan Muhtariyetçilerin yerine, örgütlü siyasi amacı olmayıp, sadece Ruslara karşı mücadele etme fikri ile

⁷⁰⁰Saidekber Azamhocayev, *Türkistan Muhtariyeti (Milli, Demokratik Devletçilik Kuruluşu Tecrubesi)*, Taşkent, Taşkent Neşriyat, 2000, s. 151.

⁷⁰¹Baymirza Hayit, *Basmacılar :Türkistan Milli Mücadele Tarihi 1917- 1934*, Ankara, TDV Yayınları, 1997, s. 42.

hareket eden ve Korbaşı denilen kişilerin otoritesi altında mücadeleye başlayan bir hareket kendiliğinden ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum İstiklalcilik hareketinin en zayıf noktasını teşkil etmiştir. Olaylar muhatariyet taraftarı Türkistanlı aydınlar açısından kontrolden çıkmış, sayıları giderek artan ve Korbaşı denilen her bir lider ortak bir programdan yoksun olarak mücadeleye başlamışlardır.⁷⁰²

İstiklalcilik hareketi liderlik ve birlik meselesini bir türlü köklü bir çözüme kavuşturamaya muvaffak olamamıştır. Hareketin ilk lideri sayılan Ergeş Korbaşı (Küçük Ergeş)⁷⁰³ Hokand şehri içinde mücadele eden adamlarından sağ kurtulanları ile Hokand şehrinin yakınlarında bulunan Baçır köyüne sığınmayı başarsa da, mücadelesini devam ettirdiği sırada çıkan bir çatışmada 27 Şubat günü Ruslar tarafından şehit edilmiştir. Küçük Ergeş'in ölümü üzerine dini kimliği yüzünden halk tarafından sevilip sayılan Kette Ergeş, mücadelenin kumandasını devralmış ve Korbaşı unvan'ının da sahibi olarak savaşı organize etmeye başlamıştır. Ergeş'in yaptığı faaliyetler neticesinde Ruslara karşı başlatılan askeri hareket 1918 yılının mart ayına kadar Fergana Vadisi'nin tümüne yayılmıştır. Mart ayında birbirinden bağımsız olarak Bolşeviklere karşı mücadele eden Korbaşılar'dan 40 tanesi Baçır köyünde toplanarak hareketi tek bir çatı altında toplamak gayesiyle bir karar almışlardır. Bu karara göre; Ergeş Emîr'ül Müslimin (Başkomutan - Müslümanların Emîr'i) olarak hareketin en üst Emîr ve yürütme yetkisine sahip lideri oldu. Yardımcılığına Mehmet Emin Beg ve Şir Muhammed Beg seçilmiştir.⁷⁰⁴

1918 yılının ekim aylarına gelindiğinde Ergeş'in komutası altında toplanan askerlerin sayısı 15 000' ulaşmıştır. Ergeş mart ayındaki kurultayda

⁷⁰²Çokay, *a.g.m.*, s.15-16.

⁷⁰³Bu dönemde isimleri aynı olan iki tane Ergeş olup, her ikisi de aynı mücadele içinde yer almışlardır. Adaş ve hemşeri olan bu arkadaş, boylarının uzunluğu ve kısalığına göre kette (büyük) ve kiçk (küçük) Ergeş olarak adlandırılmışlardır.

⁷⁰⁴Hayit, *Basmacılar.*, s., 53. Bu toplantı sonucu ile ilgili farklı görüşler de vardır. Bademci, *a.g.e.*, s.251'de bu toplantıda Şir Muhammed Beg'in Emîr'ül Müalimin sıfatı ile korbaşıların liderliğine seçildiğini bildirmektedir. *YT Degisi*'nin Nisan 1932, 29. Sayısında yayınlanan, "Türkistan'da İnkılap Devri" başlıklı bir yazıda, 1920 yılında Muhammed Emin Bek'in Ruslara tesliminden sonra liderlik Şir Muhammed Beg'e geçti denilmektedir. Bir hatıra defterinden notların aktarıldığı bu yazıdan anlaşıldığı kadarıyla Hayit'in aktardığı bilgi daha doğudur.

Emîrül Müslimin unvanı ile istiklalcilerin lideri seçilmesine rağmen tüm hareketi tek bir çatı altında toplayamamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında Ergeş'ten kaynaklanan sebepler olduğu gibi ortak çıkarları doğrultusunda hareket etme yolunu seçmeyen liderlerin olmasının da etkisi vardır. Ortak bir programı olmayan hareketin en büyük sıkıntısı da bu olmuştur. Bir de karışıklık ortamından yararlanarak halkı soymaya çalışan kişilerin de ortaya çıkması ortak hareket etmeyi güçleştirmiştir. Ergeş'in dünya görüşü, teşkilatçılık kabiliyeti ve savaş sanatı hususlarındaki eksikliği bir süre sonra aldığı görevi hakkı ile yürütemediğini ortaya koymuştur. Ayrıca bir otoriteye bağlanmaktan imtina eden bazı liderlerin başına buyruk hareketleri Ergeş'in hareketi birleştirmesine mani olmuştur. Bu boşluktan yararlanan Memedemin⁷⁰⁵ Beg, Ergeş'e karşı çıkarak diğer korbaşları kendi etrafında birleştirmeyi başardı. Bunun üzerine iki lider arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmaya başladı. Bazen ortak hareket etseler de bu iki liderin arası açılmıştır. Hatta iki grup arasında 14 Nisan da silahlı çatışma dahi yaşanmış bu çatışmadan Ergeş mağlup ayrılan taraf olmuştur. 1919 yılının başlarında hareket iki büyük merkeze bölünmüş oldu. Birinci grubun başında Mehmet Emin Beg Skobelov (Fergana Şehri) Andican ve Nemangan civarında etkili olup merkezleri Gerbaba köyü idi. 1919 yılının başında emrindeki asker sayısı 25 000 kişi civarına ulaşmıştır Ergeş'in liderliğindeki grup ise Margılan ve Hokand civarlarında olup merkezleri Baçkır köyü idi.⁷⁰⁶

Her ne kadar Mehmet Emin Beg büyük bir güç ve otorite olarak ortaya çıksa da, Fergana Vadisinde ortaya çıkan hareket birbirinden bağımsız liderler tarafından, sınırları kesin olarak belirlenemeyen nüfuz bölgelerinde Ruslar ile mücadele edebildi. Hokand civarında Ergeş, Margılan civarında Mehmet Emin Beg, ve Şir Muhammed Beg en tanınmış liderlerdendir. Bu üç önemli liderin dışında Oş bölgesinde Halhoca Eşan, Andican bölgesinde Parpi Beg, Namangan bölgesinde Aman Pehlivan önemli sayılabilecek liderlerden olup mücadelelerine uzun süre Mehmet Emin Beg liderliği altında devam etmişlerdir.

⁷⁰⁵ Asıl adı Mehmet Emin Beg dir. Bu isim halk arasında kısaltılmış şekliyle kullanılmıştır.

⁷⁰⁶ Coreyev, *a.g.e.*, s. 95-97.

En geniş katılımlı toplantı ancak 1919 yılının ekim ayında gerçekleşmiş ve İstiklalcilik hareketi Emîrül Müslimin sıfatı ile bu kez Mehmet Emin Beg'i lider seçmiştir. Fakat artık iş işten geçmiş iç mücadeleden zafer ile çıkan Bolşevikler Taşkent yönetimini askeri yönden güçlendirerek 1919 yılının ağustos ayında Türkistan cephesindeki kızıl ordu birliklerinin sayısını ağır silahlarla donatılmış olarak 115376 kişiye ulaştırmıştır. Bu dönemde Mehmet Emin Beg emrinde 30 000 kişi, Şir Muhammed Beg'in emrinde 20 000 kişi Ergeş'in emrinde ise 8 000 kişi bulunmaktadır.⁷⁰⁷

Türkistan'daki İstiklalcilik hareketini Anadolu'daki milli mücadele ile karşılaştırılacak olursa en büyük sorun denilen husus daha iyi anlaşılmış olur. Türkistan'daki hareket bir türlü birliğini sağlayamamış iken aynı şekilde düşman işgaline karşı ortaya çıkan Anadolu'daki Kuvayı Milliye hareketi düzenli ordunun kurulması ile birleştirilmiş ve bu sayede başarıya ulaşılmıştır. Anadolu'daki düzenli ordunun kurulmasına da itiraz edenler olmuştur, fakat devreye yasama yetkisi olan ve yürütme gücü bulunan TBMM'nin girmesi ile Kuvayı milliye birlikleri tek çatı altında toplanabilmiştir. Şartlar Türkistan toprakları için çok daha zor olup, ne bir karar organı ne de bu kararları hayata geçirecek bir yasama ve yürütme organı vardır. KMC'nin dağıtılmış olması ve belli bir programın olmayışı birlik ve beraberliğin sağlanmasını engellemiştir. Türkistan'daki hareket Anadolu'daki gibi halkın her kesiminden destek görse de siyasi anlamda hareketi yönetecek kadrolardan yoksundu. Bir bakıma Ceditçilik hareketinin yeteri kadar gelişmemesinin sıkıntısı çekilmiştir.

İstiklalcilik hareketinin karşılaştığı en önemli sorunlardan biri de askeri alanda tecrübe sahibi kadrolardan yoksun oluşuydu. Savaşçılığı ile bilinen Türkler, değişen dünya ile birlikte askerlik alanında da geri kalmışlardı. Savaş teknikleri ve organizasyonunda meydana gelen değişimleri Türklere göre daha iyi takip eden Ruslar, Türklerin bu imkânlardan yararlanmasını engellemek için onları askerlik görevine almamışlardır. 1916 isyanına sebep olan askere alma kararı da, Türkleri geri hizmette çalıştırmak için alınan bir karardır. Türkistanlılar İstiklalcilik hareketinin başlamasından sonra silah

⁷⁰⁷Coreyev, *a.g.e.*, s. 99.100.

kullanmanın ya da modern anlamda askerliğin eksikliğini his etmeye başlamışlardır. Ruslar Türklerin askerlik ile meşgul olmalarını istememişlerdir. 1921 tarihinde bile BHC de açılan askeri okullar kapatılmış ilan edilen askeri seferberlik ile toplanan askerler Ruslar tarafından dağıtılmıştır. Ordu içindeki mevcut askerlere de mümkün mertebe talim verilmemeye çalışılmıştır.⁷⁰⁸ Bu sebeplerden dolayı İstiklalcilik hareketi askeri açıdan da sıkıntılar yaşamıştır.

Hokand şehrinin işgali ile başlayan İstiklalcilik hareketinin bir tepki hareketi olarak programsız ve birlikten yoksun bir şekilde gelişmesi İstiklalcilik hareketinin en büyük handikabı olmuştur. Başarısızlığa uğramasının en önemli sebeplerinden biri de hareketin bu yönüdür. Farklı siyasi altyapı ile bölgede ortaya çıkan bu hareket en azından kendi bölgesi dâhilinde bir birlik oluşturabilseydi akıbetleri bu şekilde olmazdı. Özellikle farklı bölgelerdeki hareketler tek bir çatı altında toplanabilseydi, Türkistan toprakları için tarihin seyrinin değişmesi işten bile değildi. Bu birliği o günün şartları içinde sağlayabilecek tek kişi devrik lider Alim Han olabilirdi. Fakat onun ülke yönetiminde Ruslara fazla güvenmesi ve dış ilişkilerde diğer bölgelerdeki halk ile yeteri kadar ilişki kurmaması böyle bir hareketi imkansız hale getirmiştir. Çünkü Alim Han'ın devrildiği 1920 Eylül'ünden önce başlayan Fergana Bölgesi istiklalcilik hareketi Şir Muhammed etrafında kısmi bir birlik ve teşkilat meydana getirmiş fakat bu tarihlerde tahtında bulunan Alim Han, bu oluşuma destek vereceği yerde yardım talebiyle Buhara'ya giden elçileri hapse attırmıştır.⁷⁰⁹

Fergana Vadisi'ndeki İstiklalcilik hareketinin iki büyük sorunu olup, bunlar mutlak bir lider etrafında iş birliği yapamamaları ve silah bakımından düşmanları ile kıyaslanamayacak derecede zayıf olmalarıdır. Silah

⁷⁰⁸“Türkistan’da Askerlik Meselesi”, *Yeni Türkistan*, S.9, Yıl 1, 30 Nisan 1928, s.2. Bu yazı baş makale olarak yayınlanmış olup makalenin yazarı belirtilmemiştir.

⁷⁰⁹Fergana Umum Leşkeri İslam Başlığı imzası ile Şir Muhammed Beg'in Alim Han'a yazdığı mektupta şu ifadeler yer almakta idi; “Zat-ı şahanemiz hazretlerine, maruzatımız şudur ki, vatanımıza ve namusumuza musallat olan düşmanlarımıza karşı iz bu vatanın evlatları dövüşmekteyiz. Silahımız mevcudumuza kafi gelmemektedir. Hatta 300 kişi yiğidimiz silahsızdır. Eğer arzu buyururlarsa bunları size gönderelim. Yoksa bize silah teminini ümit ediyoruz. Arzı hürmetle”. Bkz., Bademci, *a.g.e.*, 300.

bakımından zayıf olmasının en büyük sebebi dışarıdan yardım alamaması ve uzun yıllar Rus egemenliği altında yaşamış olmalarından dolayı bağımsız hareket edip bir devlet örgütlenmesinden uzak kalmalarıdır.

Fergana istiklalcilerinin askeri faaliyetlerine gelince, bu hareketin başarısı Rusya'da yaşanan iç savaşın şiddeti ile doğru orantılıdır. 1918 yılında Rusya'daki iç savaşın en yoğun olduğu dönemlerde İstiklalcilerin askeri faaliyetleri çok yoğun olup büyük şehirler hariç Fergana Vadisi'ndeki üstünlüğü ele geçirmişlerdir. Hatta Rusya ile bağlantısı kesilmiş olan Taşkent yönetimi için en büyük tehdit olmuşlardır. Gerek Mehmet Emin Beg, gerekse Ergeş ve diğer korbaşılar ciddi askeri başarılar kazanmışlardır. Fakat hiçbir zaman son darbeyi vurabilecek noktaya ve güce ulaşamamışlardır. Alim Han'ın Afgan elçisine belirttiği gibi Bolşeviklerin nazik durumundan yararlanıp savaşması ve bu savaşta İstiklalciler ile iş birliği yapması durumunda hem hareket tek bir bayrak altında toplanmış olacak hem de Türkistan topraklarının işgali için önemli bir merkez olan Taşkent'te Rus yönetimi ortadan kalkacaktı. Fakat olaylar bu şekilde gelişmemiş Buhara Hanlığı bu gruplar ile iş birliği yapmadığı gibi kendisi de Taşkent üzerine saldırmamıştır.

1919 yılının yaz aylarına gelindiğinde artık şartlar Türkistan toprakları için değişmeye başlamış, 13 Ağustos'ta doğu cephesi kumandanı Frunze Türkistan Cephesi kumandanlığı görevine getirilmiştir. Türkistan cephesinin ilk hedefi en kısa zamanda Ural ve Orenburg bölgelerinde denetimi sağlayıp Türkistan seferine başlamak idi. Türkistan cephesi 1. 4. ve 11 ordulardan müteşekkil olup, temel görevi Sovyet hâkimiyetini yaymaktır. Frunze'nin 14 Ağustos tarihinde yayınladığı talimatname üstlendiği vazifenin ne olduğunu açıkça belirtmektedir. Bu talimatname de; "Türkistan'daki askeri seferin hedefi, Türkistan'ın tamamını işgal etmek ve yerli halkın tamamını Sovyet otoritesine kazandırmak olmalıdır" ifadeleri ile Frunze amacını açıktan açığa dile getirmiştir. Bu amaca ulaşabilmek için 120 000 ile 160 000 arasında bir askeri güç Frunze'nin emrine verilmiştir.⁷¹⁰ Türkistan cephesinin kurulması Rusların İstiklalcilik hareketini ciddiye alarak kesin bir çözüme kavuşturmayı

⁷¹⁰Hayit, *Basmacılar.*, 97-98

amaçladıklarının göstergesidir. Askeri çalışmalar dışında siyasi açıdan da adımlar atılmıştır.

Türkistan topraklarında doğup görev yapan Frunze'nin Türkistan cephesine atanması Fergana istiklalcilerini en çok etkileyen olaylardan biri olmuştur. Bu tarihlerden sonra Rusların İstiklalciler ile yürüttüğü mücadelede askeri ve siyasi açıdan köklü bir gelişme meydana gelmiştir. Taskent Sovyeti zamanında sergilenen katı tutum değiştirilmiş Lenin tarafından kurulan özel bir Türkistan komisyonu Taşkent'teki yönetime getirilmiştir. Daha liberal ve yumuşak bir politika izleyen bu komisyon yerli halkı kendi tarafına çekme çalışmalarına başlamış komünist partisinin kapılarını ardına kadar yerli devrimcilere açmıştır.⁷¹¹ Ayrıca istiklalciler arasında da propaganda faaliyetleri yürüterek bazı liderlerin davadan kopmasını sağlamışlardır. Bu faaliyetlerde en çok işe yarayan birlikler Tatarlardan oluşan birlikler olup hem askeri hem de siyasi açıdan Ruslara büyük hizmetleri dokunmuştur.

Frunze bir taraftan yerli komünistleri kullanarak halkı İstiklalcilere destek vermekten vazgeçirip kendi tarafına çekerken bir taraftan da komünist olmalarına rağmen yerli aydınlardan gelen taleplere kulağını tıkamıştır. Türk kökenli komünistler ile merkezden gelen komünistler arasında yürütülen mücadelenin şekli konusunda fikir ayrılığı çıkmış, Türk kökenli komünistler Türklerin milli ve siyasi haklarının korunmasını, halk ile anlaşma yollarının aranmasını ve kızıl ordunun uyguladığı şiddetin kaldırılmasını istemişlerdir. Buna karşın Frunze 15 Mart 1920 yılında İstiklalciler ile her türlü müzakereyi rafa kaldırıp askeri faaliyetlere hız verme kararı almıştır. Rusların tavrındaki bu değişiklik İstiklalcilik hareketine karşı sert tutumların sergilenmesine sebep oldu. Ayrıca İstiklalcilere katılan herkesin halk düşmanı ilan edilerek yakalandığı yerde kurşuna dizilmesini ve basmacılara yardım edenlerin acımasızca cezalandırılmasını isteyen bir emirname yayınladı⁷¹²

Frunze'nin çalışmaları ve aldığı kararlar ile sertleşen mücadelede, Frunze'nin emrine verilen askerler içerisinde Tatarların özel bir yeri vardı.

⁷¹¹ Quelqejay, *a.g.m* ,s.101.

⁷¹² Ziyaeva, *Türkistan Milli..* , s. 37.

Gerek dini açıdan İstiklalciler gibi Müslüman olmaları ve gerekse yerli halkın dilini bilmeleri Ruslara büyük avantajlar sağlamakta idi. 1919-1920 yıllarında bütün birliklerdeki Tatarların sayısı 50 000 kişiyi geçmişti. Onlar Doğu cephesinde Kolçak'a ve Orenburg Kazaklarına karşı savaşmışlar buradaki görevleri sona erince bir kısmı (5. Ordudaki Tatarlar) Fergana Vadisi istiklalcilerine karşı kullanılmak üzere yollanmışlardı.⁷¹³ Fergana'ya gönderilen Kazan-Tatarlarının tugayındaki asker sayısı 14 000 kişiden ibaret olup bu durum Müslümanlar arasında büyük bir psikolojik çöküntüye sebep olmuştur. Her ne kadar 620 kişiye yakını Basmacılar tarafına geçse de bu tugayın süvari birlikleri İstiklalcileri amansız şekilde takip ediyor ve ağır kayıplar verdiriyordu. 3 Şubat 1920 yılında İstiklalcilerin en faal lideri olan Mehmet Emin Beg, bu Tatar birliklerinin aktif faaliyeti sayesinde kızıl ordu tarafından ağır yenilgiye uğratılmış 3500 askerinden sadece 700 sağ kalmayı başarmıştır.⁷¹⁴

İstiklalcilere yönelik kurulan Türkistan cephesi Ruslar açısından olumlu sonuçlarını 1920 yılının başından itibaren vermeye başlamıştır. 18 Ocak'ta Ergeş'e ait birlikler ağır bir yenilgi aldı ve merkezleri olan Baçkır mevki Rusların eline geçti. Aradan yaklaşık bir ay gibi kısa bir süre geçtikten sonra bu kez de Mehmet Emin Beg ve Şir Muhammed Beg'e karşı harekate başlamış, Bolşeviklerin uçak, top ve ağır makineli silahlar kullandığı savaşta, Şubat ayının sonlarında Gerbaba mevki işgal edilmiştir. Şir Muhammed Beg Alay mıntıkasına çekilmek zorunda kalmıştır. Siyasi propaganda yolu ile Mehmet Emin Beg 1920 yılının 6 Martında Bolşevikler ile anlaşma imzaladı ve savaşımdan vazgeçerek Bolşevikler tarafına geçti. Bolşeviklerin gücü karşısında ümitsizliğe kapılan Mehmet Emin Beg İstiklalciler arasında propaganda yapmak üzere görevlendirildi. Şir Muhammed Beg ve adamlarını barışa ikna etmek için gittiği Karavul köyünde Hal Hoca tarafından Şir Muhammed Beg'in onayı ile öldürüldü.⁷¹⁵

⁷¹³Quelqejay, *a.g.m.* 92.

⁷¹⁴Hayit, *Basmacılar*, s., 102.

⁷¹⁵Coreyeva, *a.g.e.* s. 100.

Halk tarafından çok sevilen ve sayılan Mehmet Emin Beg'in istiklalciler tarafından öldürülmesi başka bir sorunu daha ortaya çıkardı. Hareketin faal adamlarından olan ve sonuna kadar davasından vazgeçmeyen Şir Muhammed Beg'e bazı kesimler küstü ve ondan desteklerini çektiler. Fakat Ergeş'in 18 Ocak'ta ağır bir yenilgi alması ve etkinliğinin azalması Mehmet Emin Beg'in Bolşevikler tarafına geçmesinden sonra İstiklalcilik hareketinin liderliği Şir Muhammed Beg'e kalmıştır. Emîri Leşker-i İslam unvanı ile Fergana istiklalcilerinin lideri olan Şir Muhammed Beg Bolşeviklerin birinci derece hedefi haline geldi.⁷¹⁶

2 Mayıs 1920 yılında yapılan bir kurultayda Muvakkat Müstakil Türkistan Hükümeti ilan edilerek Şir Muhammed Beg başkomutan, Hükümet Reisi, ve Emîri Leşkeri İslam başlığı olarak seçilmiştir.⁷¹⁷ Uzun süre Bolşevikler ile mücadele etikten sonra önce doğu Buhara'ya çekilmiş oradan da Afganistan'a geçerek aktif savaşı bırakmak zorunda kalmış, 10 Mart 1970 yılında Adana'da vefat etmiştir.

3.4. Hive Merkezli İstiklalcilik Hareketi

Kaderi birçok yönü ile Buhara Hanlığı'na benzeyen Hive Hanlığı da tıpkı Buhara gibi Çarlık Rusya'sı zamanında istiklalini kaybetmiş, iç işlerinde serbest bir şekilde, Rusya'nın mandası olarak siyasi yaşamını sembolik olarak devam ettirebilmişti. 1864 - 1910 yılları arasında Hive Hanlığı'nı idare eden Sait Muhammed Rahim Bahadır zamanında (29 Mayıs 1873) Ülke Rus işgaline uğradı ve bu tarihten itibaren tıpkı Buhara'da olduğu gibi Hive'de de kukla hanlar ülkeyi idare etmeye başladı. Hive Han'ı Muhammed Rahim kendisinden önce kurulmuş olan matbaayı destekleyerek İslam ülkeleri ile Rusya'dan kitap ve benzeri yayınlar getirtip Usul-i Cedit okullarının açılmasına müsaade etmiş, Kazanlılar'dan bazı aydınları Hive'ye celp etmeyi

⁷¹⁶Timuroğlu, "Türkistan İnkılap Devri III", *Y.T.*, S. 29, Nisan 1932, s. 18.

⁷¹⁷Bademci, *a.g.e.*, s. 325.

başarmıştı.⁷¹⁸ Bu faaliyetler tıpkı Buhara'da olduğu gibi Hive'de de yenilik taraftarı aydın bir grubun oluşmasına zemin hazırlamış, Osmanlı Devleti ile kurulan temasa binaen bu grup Genç Hiveliler olarak adlandırılmıştı.

Hive Hanlığı'nın son dönemine ve istiklalcilik hareketinin ortaya çıkışına bu grubun etkisi fazla olmakla birlikte, bu etki Ruslara karşı yapılan harekete destek vermeleri şeklinde değil, Ruslara yanaşmaları neticesinde Rus aleyhtarı ortamın ortaya çıkması şeklinde olmuştur. Çünkü Muhammed Rahim Han'ın 1910 yılında ölmesinden sonra tahta geçen İsfendiyyar Han'ın uyguladığı politikalar hem Yamud Türkmenleri'nin hem de yenilik taraftarı kesimlerin faaliyete geçmesine sebep olmuş, iktidarı Cüneyt Han şahsında ele geçiren Türkmenler'in ve hanın iktidardan uzaklaştırılması için Genç Hiveliler'in, Genç Buharalı aydınları gibi Bolşeviklerden yardım talep ederek iktidarı ele geçirmeleri, iktidardan uzaklaştırılan Cüneyt Han'ın Ruslara ve yeni yönetime karşı istiklalcilik hareketine başlamasına sebep olmuştur.

Harezm bölgesinde Ruslara karşı direnişte en faal kişi emrindeki askerlerin sayısı bir ara 30 000 kişiye ulaşan ve hayatının sonuna kadar Ruslara karşı direnen Cüneyt Han olmuştur.⁷¹⁹ Hive Hanlığı'nın yıkılıp yerine Harezm Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Ruslara karşı olan hareket Cüneyt Han'ın karizmatik liderliği etrafında toplanmıştır. Hanlığın yönetimini ellerinde bulunduran Özbek yönetimine karşı Yamud Türkmenlerinin muhalefeti olarak ortaya çıkan hareketin lideri Cüneyt Han, Özbek Kazak, Karakalpak ve Türkmenler'in de desteğini elde ederek Harezm bölgesi İstiklalcilik hareketinin lideri konumuna gelmiştir. Fergana bölgesindeki harekette olduğu gibi Harezm bölgesindeki hareketin de önceden belirlenmiş bir siyasi programı olmayıp, tek amaç Rus işgaline karşı olmak şeklinde yürütülmüştür.

⁷¹⁸İbrahim Yarkın, "Hive Hanlığı'nın Ortadan Harezm Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Sonunda Sovyetler Birliği'ne İlhakı", *Türk Kültürü*, S. 99, Yıl IX, Ocak 1971, s. 54.

⁷¹⁹ Cüneyt Han'ın asıl adı Kurban Memed Serdar olup, Yamut Türkmenlerinin Cüneyt uruguna mensup olmasından dolayı Türkmenler tarafından kendisine bu ad verilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz., Coreyeva, s.215-216.

Zira hareketin lideri Cüneyt Han, hanlığı geri kurmak iddiasında olmadığı gibi, kendisi de hanlığa karşı mücadele etmişti. Cüneyt Han'ın 1920 yılından önceki faaliyetlerine bakıldığında hanlık aleyhtarı bir faaliyet içinde olduğu görülüyor. 1917 yılında meydana gelen siyasi olaylar bütün Rus topraklarında olduğu gibi ona bağlı Buhara ve Hive hanlıklarında da karışıklıkların ve yeni gelişmelerin ortaya çıkmasına neden oldu. Hive Hanı İsfendiyar Han'ın (1910-1918) yönetiminden memnun olmayan Türkmen kabileleri Cüneyt Han'ın önderliği altında birleşti. Kısa süre içinde 1918 yılının başlarında onun emri altında 15 000 kişilik bir kuvvet oluşmuş oldu. İradesi zayıf ve zevki sefaya düşkün olan İsfendiyar Han Cüneyt Han'ın oğlu tarafından 1918 yılının ekim ayında kendi sarayında öldürülünce, yerine Han'ın amcası Sait Abdullah Han, Cüneyt Han tarafından tahta geçirilmiştir. Cüneyt Han'ın oyuncağı konumundaki han sözde hanlık yapıyor ülke aslında Cüneyt Han tarafından idare ediliyordu⁷²⁰.

Bolşevikler iç savaştan galip çıkıp Moskova ile Taşkent arasında ikmal yolları açılınca Hive Hanlığı'nı ortadan kaldırma faaliyetlerine hız verdiler. Hanlıkların ortadan kaldırılışı işine askeri açıdan Buhara'ya nazaran daha zayıf olan Hive'den başlamaya karar verdiler. Cüneyt Han'ın kuşbegilik makamı vasıtası ile idare ettiği Hive Hanlığı'nı ortadan kaldırmak için Genç Hiveliler kullanılmıştır. 4 Kasım 1919 yılında Tortköl'deki Türkistan Komünist Partisi, Taşkent'teki Rus Komünist Partisi Müslümanlar teşkilatı yerel bürosuna çektiği telgraf, Bolşeviklerin çalışma yöntemlerini ve Genç Hiveliler'in nasıl kullanıldığını gözler önüne sermesi açısından çarpıcı bir örnektir. Zira benzer gelişmeler Buhara Hanlığı'nın işgali zamanında da yaşanmış ve bu gelişmeler işgal hareketlerinin istiklalcilik hareketinin aksine ne denli planlı ve organize yürütüldüğünün kanıtı olmuştur.

Bu telgrafta şu ifadelerden ibaretti; "Bizim güçlenen saldırılarımız sayesinde Hive proletaryası Cüneyt Han'a karşı ayaklanmıştır. Her tarafta savaş tüm şiddeti ile devam etmektedir. Sizden ricam ayaklanan Hive proletaryasına yardım etmek üzere, ordu birliklerinin Hive'ye saldırmasına

⁷²⁰ Kahraman Recepov, Mustekil Turkistan Fikri İçün Mücadeleler, (1917-1935 yıllar), Taşkent, Ozbekistan Neşriyatı , 2000, s. 17.

müsaade etmenizdir. Konuyla ilgili ayrıntılar dışişlerinden sorumlu komisyere tam olarak iletilmiştir.”⁷²¹ Bu telgrafta ifade edilen proletarya sınıfının Hive’de mevcut olmadığı herkesçe bilinen bir gerçektir. Çünkü Hive de bir işçi sınıfı olmadığı gibi çiftçilerin de hepsi Genç Hiveliler’e destek vermemiş, bu hareketler Buhara’da olduğu gibi geniş halk kitlelerine nüfuz edememişti. Bu nedenle bu telgrafta bahsi geçen grup tüm halkı ifade etmemekle beraber siyasi amacına ulaşmak için Rusların desteğine inanan küçük bir zümreyi kastetmektedir. Bu telgraftan amacın daha öncesinden kararlaştırılan ilkeler doğrultusunda müdahaleyi haklı göstermek amacıyla uydurulan bahaneler olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu telgrafların doğruluğu veya yanlışlığı bir yana Bolşevikler Genç Hiveliler’e yardım etme amacıyla askeri harekâtlara başlamışlar, netice de Hanlık rejimini ortadan kaldıran olayların fitilini yakmışlardır.

Buhara’da olduğu gibi Ruslar Hive’de de aynı uydurma yalanları kullanmışlar güya yerli halkın daveti üzerine bu topraklara askeri harekâta bulunmuşlardır. Rusların bu tür faaliyetlerinin yanında, Hive’nin iç işlerinde meydana gelen olaylar da işgal sürecini hızlandırmıştır. Örneğin, Türkmenlerin lideri olan Cüneyt Han’ın Özbeklere kötü davranması ve öteden beri var olan su paylaşımı konusunda Türkmenleri tutması Özbekleri ve Genç Hivelileri Cüneyt Han’dan soğutmuştur. Genç Hiveliler’in yardım talebi üzerine 25 Aralık 1919 tarihinde 800 askerden oluşan Kızıl Ordu kuvvetleri Genç Hiveliler’den de destek alarak Hive Hanlığı topraklarına harekâta girişti. Kızıl ordunun harekatı neticesinde 20 Ocak 1920 tarihinde Cüneyt Han’ı karargahı Tahta Kale, 1 Şubat’ta da hanlık merkezi Hive işgal edildi. 2 Şubat’ta da Hive Han’ı tahtından feragat ettiğini ilan etti. Sait Abdullah Han Moskova’ya götürüldü ve orada hastanede iken açlık ve sefaletten öldü. Cüneyt Han kendi birliklerini alarak Karakum çölüne çekildi. Kontrolü Bolşeviklerin elinde olan Harezm Halk Cumhuriyeti Palvanniyaz Hacı Yusupov başkanlığında 30 Nisan 1920 yılında ilan edildi.⁷²²

⁷²¹ Hayit, *Basmacılar*, s., 105.

⁷²² Harezm Halk Cumhuriyeti ilk başlarda Bolşevik bir karaktere sahip değildi. Hatta yönetimde bulunan bazı yöneticiler Rusların samimiyetsizliğini görerek Cüneyt Han saflarına katılmıştır.

Yeni hükümet ülkeyi mümkün olduğunca bağımsız hale getirmeye çalışmış, milli bir yapılanma çabasına girmiştir. Fakat Ruslar bu ülkeler ile ilgili tasarladığı stratejiyi adım adım uygulama kararındadır. Ruslar cumhuriyet ilanından hemen sonra Harezmi Komünist Partisi'ni kurdurtmuş, Koçkaroglu başkanlığında kurulan bu parti Rusların da desteği ile kısa sürede güçlenerek 1921 ilkbaharında hükümet darbesi yapmıştır. Devlet başkanı Pehlivan Niyaz olmak üzere bütün hükümet üyelerini tutuklanmıştır. Ata Mahdum başkanlığında kurulan yeni hükümet de uzun ömürlü olamamış Sovyetler Birliği'nin HHC de görevli temsilcisi bu Hükümeti de görevden almıştır. Bu olaylar ceditçilerin Bolşeviklerin gerçek amacını anlamalarına sebep olmuş onların hapisten kaçmayı başaranları Cüneyt Han birliklerine katılmışlardır.⁷²³

HHC'nin ilan edilişi ve yeni yönetiminin Bolşevik kontrolü altına girmesinden sonra Cüneyt Han'a verilen desteğin mahiyeti değişmiştir. Daha öncesinde su kanallarının aşağı kesimlerinde oturdukları için su kaynaklarının yukarı kesimlerinde oturan Özbekler tarafından suları sık sık kesilen ve onlardan artan suları kullanmak zorunda kalmalarından dolayı Cüneyt Han'a destek verip bu sayede Hanlık yönetimini ele geçiren Türkmenlerin dışında, Cüneyt Han'a diğer grupların da destek vermeye başlaması hareketin geniş halk kitleleri tarafından destek gören bir bağımsızlık hareketine dönüşmesine sebep olmuştur. Medrimbay, Ata Mahsum, Temir Alihan, Sadulla Bala, Şakir Bala, Mevlambeg gibi şahıslar mahiyetlerindeki güçler ile Cüneyt Han'a destek vermeye başlamış özellikle Urgenç, İlallı, Taşoğuz, Mangıt, Koşkupir, Çımbay, Kongırat, ve Tortköl gibi yerleşim merkezlerinde Kızıl orduya ciddi zayıflatlar verilmiştir.⁷²⁴

Cüneyt Han mücadelesini askeri ve siyasi olmak üzere iki yönlü idare etmeye başlamıştır. Bolşeviklerin silah bırakmasını istemesine rağmen o

HHC'nin bu ilk Hükümetinde Baba Ahund Selim Başbakanlık, Oraz Hoca Muhammed Dışişleri bakanlığı, Cumanıyaz Sultanmuradoğlu içişleri bakanlığı, Molla Begcan milli eğitim bakanlığı, Hasanoğlu savunma bakanlığı, Nur Muhammed Babaoğlu maliye bakanlığı, Mir Şerefoğlu ise askeri kuvvetler başkomutanlığı görevlerini üstlenmişti. Bkz., Yarkin, *Hive.*, s. 56-57.

⁷²³ Andican, *Ceditizim.*, s., 82.

⁷²⁴ Recepov, *Mustakil Turkistan...*, s. 18.

silahlı mücadeleye devam etmiştir. 1921 yılı boyunca devam eden çatışmalarda her iki tarafta kesin bir sonuca ulaşamamıştır. Bu yıl içinde Rus askerleri ve HHC'ye karşı 23 saldırı düzenlemesine rağmen kesin bir başarı elde edemedi. Siyasi faaliyetleri ise yeni yönetimden hoşnut olmayan hükümet üyelerini kendi safına çekmek şeklinde olmuştur. 6 Mart 1921 yılında Rus istihbarat birimleri HHC başkanı Palvanniyaz Yusupov'u tutuklamışlar 15 Mayıs tarihinde de Ata Mahsum devlet başkanlığına getirilmiştir. Fakat onlar da Ruslardan bağımsız politikalar izlemiş Kasım 1921 yılında Ata Mahsum ve 14 arkadaşı tutuklanmıştır. Onlardan bir kısmı kaçmayı başararak Cüneyt Han birliklerine katılmışlardır. Hatta dışişleri bakanı Molla Niyaz, Cüneyt Han birliklerinin genel sekreterliğine getirilmiştir. Bunların dışında Bekcan Nazar, Yusuf Pehlivan gibi birçok Genç Hiveli İstiklalcilerin safına geçerek Bolşeviklere karşı mücadele etmeye başladı. 1921 yılının sonlarına gelindiğinde ise Harezm topraklarının % 80'i Cüneyt Han'ın hâkimiyetine geçmiştir.⁷²⁵ Cüneyt Han'ın kesin başarıya ulaşması HHC'nin merkezi olan Hive şehrini ele geçirmesine bağlıydı. O da bu amaca ulaşmak için Hive üzerine top yekûn bir saldırı yapmayı düşünmüştü fakat askeri açıdan daha da güçlenmek için bir süreliğine beklemeyi tercih etmişti.

Cüneyt Han'ın bu iki yönlü faaliyetlerine karşı Bolşevikler de askeri ve siyasi olmak üzere iki yönlü faaliyet gösteriyorlardı. Askeri faaliyetlerinin yanında Türkistan'daki Rus işgaline karşı Türklerin yumuşak karnı olan boylar arasındaki anlaşmazlık Cüneyt Han'a karşı da kullanılmıştır. Bu hususta 18 Temmuz 1922 tarihinde Türkistan Sovyet Cumhuriyeti Halk Komiserleri Meclis Şurası, Kaygısız Atabayev'in sunduğu rapor oldukça dikkat çekicidir. Atabey şunları söylemiştir; "Yoldaşlar, bizi Türkistan'da ve hatta doğuda meşgul eden basmacılık büyük bir yük olmuştur artık. Fergana'da başlamıştır ancak dağıtılamadığı için tüm Türkistan'a yayılmıştır.... Hive de yaptığımız çalışmalardan bir netice alamadık. Bildiğiniz gibi Ekim devriminden sonra her ne olursa olsun Hive'yi devrimci yapma noktasında karar almıştık. Orada han döneminde başbakan olan Cüneyt Han

⁷²⁵Hayit, *Basmacılar*, s., 184

karşımıza çıktı. Hanedanlığın başkenti Hive'yi işgal ettik. Hive hanedanını tutukladık. Fakat uzun süre Cüneyt Han'ı devre dışı bırakamadık. Belki de tesadüfî bir olay bize yardım etmemiş olsaydı onunla daha uzun süre uğraşmak zorunda kalacaktık. Cüneyt Han'a karşı savaştırmak için diğer Türkmen liderlerinden Gulam Ali ve Koşmamaed ile anlaşma yaptık ve bu iki kabile arasında savaş çıkarmayı başardıktan sonra ancak Gulam Ali ve Koşmamed yardımı ile kızıl ordumuz Cüneyt Hanı yenebildi.”⁷²⁶

Bolşeviklerin tüm gayretlerine rağmen halk arasında giderek artan destek ve HHC'nin uygulamaları neticesinde Cüneyt Han safına katılımlar artmış, Genç Hiveliler'in de katılımı sayesinde 1924 yılı başlarında ciddi bir güç haline gelen İstiklalcilik hareketi birçok yerleşim yerini Bolşeviklerden kurtarmayı başarmıştır. Hive'ye taarruz fırsatı da 1923 yılı sonlarında meydana gelen çiftçi ayaklanması ile gelmiş Bolşevik yönetiminden rahatsız olan çiftçiler geniş çaplı bir isyan başlatmışlardı. 10 Ocak 1924 tarihinde Cüneyt Han bu isyandan istifade ederek 15 000 kişilik kuvveti ile Hive'ye taarruz etmiş ve şehri kuşatmıştır. Süvari ve piyadelerden oluşan birlikler ağır silahlara sahip olmadığı için kuşatma uzun sürmüştü ve bir türlü şehir ele geçirilememiştir. 26 Ocak tarihlerinde çatışmalar şiddetlenmiş istiklalciler bir ara şehir içine girmeye muvaffak olmuştur. Fakat yaşanan sokak çatışmalarında Cüneyt Han'ın kardeşi Bayramali Han şehit düşmüş ve Cüneyt Han'ın kendisi de bu çatışmalarda yaralanmıştır. Kuşatmanın uzun sürmesi dolayısıyla şubat aylarının başında Tortkök ve Taşkent'ten askeri yardım gelmesi üzerine Cüneyt Han kuşatmayı kaldırıp geri çekilmek zorunda kalmıştır. Hive'yi kurtarmak için elde ettiği en iyi fırsatı elinden kaçıran Cüneyt Han 27 Şubat tarihinde Kızıl ordunun karşı saldırısına maruz kalmıştır. Bu saldırılarda Cüneyt Han'ın karargâhı olan Kuyı Belikli işgal edilmiştir. Mart ayına gelindiğinde ise Cüneyt Han'ın Karakum'daki kuvvetlerinin büyük bir kısmı Bolşevikler tarafından etkisiz hale getirilmiştir.

⁷²⁶Hayit, *Basmacılar*, s., 243. Bu raporda sözü geçen Gulam Ali ve Koşmamed işlerini Cüneyt han'a karşı mücadele ederek onun askeri açısından güçlenmesine engel olmaya çalışmışlardır. Burada bahsi geçen savaş Hive'nin Bolşevikler tarafından işgal edildiği sıralardaki savaştır. Daha sonra bu hainler Bolşevikler tarafından tutuklanmışlar Koşmamed Han hapiste kendi adamları tarafından öldürülmüş Gulam Ali de kaçarak istiklalciler safına katılmıştır. Bkz., Recepov, *Mustakil Türkistan...*, s. 19.

17 Temmuz tarihinde yanında 20 kişilik bir kuvvetle Afganistan'ın bölge ile sınırdaş olan Herat vilayetine gitmek zorunda kalmış altı aylık bir süre zarfında 15 000 kişilik birliğinden 20 kişi kalmış ve artık Bolşevikler için ciddi bir tehlike olmaktan çıkmıştır. Fakat onun mücadele azmi 70 yaşında olmasına rağmen hiç eksilmemiştir. Sık sık sınırı geçerek Bolşevik güçlerine saldırıyor ve Karakum'a çekiliyordu. 1931 yılına kadar bu mücadelesini devam ettirdi. Bu tarihten sonra İran'a çekilmek zorunda kaldı ve 1938 yılında vefat etti.⁷²⁷

Karakum kartalı olarak adlandırılan Cüneyt Han'ın ilerlemiş yaşına rağmen yürüttüğü destansı mücadele diğer bölgelerde yaşanan İstiklalcilik hareketlerinin de yaşadığı sorunlar yüzünden başarıya kavuşamadı. Ama Harezm halkının istilacılara karşı yürüttüğü mücadele azmini ve kararlılığını göstermesi açısından takdir edilecek bir kişilik olarak tarih sayfalarındaki yerini aldı.

3.5. Buhara Merkezli İstiklalcilik Hareketi

Fergana ve Harezm bölgelerinde olduğu gibi Buhara toprakları dâhilinde de İstiklalcilik mevcut olan siyasi yapının Ruslar tarafından dağıtılmasından sonra ortaya çıkmıştır. Hokand ve Hive yönetiminde yer alan yönetici ve memurların başlattığı hareket halkın diğer kesimleri tarafından desteklemiş ve Rus karşıtı hareketler bir halk hareketine dönüşmüştür. Buhara merkezli İstiklalcilik hareketinin başlaması bu açıdan diğer bölgelerden biraz farklı şekilde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Buhara'daki hareket ülkesi işgal edilen Emîr tarafından başlatılmıştır. Bu yönü ile diğer bölgelerin aksine tek elden yönetilme imkânına sahip olmasına rağmen bu hususa kısmen ulaşılabilmiş buradaki hareket de diğer bölgelerde olduğu gibi tek elden bir mücadele mahiyetine ulaşamamıştır.

Buhara dahilindeki gelişmeler de hareketin tek elden idare edilmesine müsaade etmemiş kendine özgü özellikleri dolayısıyla hareket Doğu Buhara

⁷²⁷Recepov, *Mustakil Türkistan...*, s. 19-21.

ve Batı Buhara diye gruplandırabileceğimiz şekilde ortaya çıkıp yayılmıştır. Doğu Buhara'daki İstiklalcilik hareketi Alim Han'ın liderliği altında gelişip Buhara merkezli istiklalcilik hareketinin ana kısmını teşkil etmektedir. Alim Han'ın Afganistan'a gitmesinden sonra değişik komutanlar tarafından fakat Alim Han adına yürütülmüştür. Batı Buhara bölgelerinde ortaya çıkan hareket ise yine Alim Han'ın kontrolü ve desteği ile Molla Abdulkahhar liderliğinde ortaya çıkıp gelişmiştir. Bu iki grubun ortaya çıkışında coğrafi şartlar etkili olduğu kadar Buhara dâhilindeki siyasal gelişmeler de çok etkili olmuştur. Doğu Buhara'da yürütülen hareket Emîrlik yönetimini tekrar ihdas etme amacıyla olduğu için hem Ruslara hem de onların desteği ile ayakta duran BHC ye karşı yürütülmüştür. Batıdaki hareket ise Alim Han'ın belirttiğine göre Emîrlik yönetimini ihdas etme gayesi ile faaliyet gösterecekler de, BHC'deki Rus baskısından rahatsız olanlar ile yakın temas kurulması sebebiyle daha çok işgalci Rusları Buhara'dan atma amacı ile yürütülmüştür.⁷²⁸ Ortaya çıkış amaçları ve zeminleri benzer olmasına rağmen bu iki hareket coğrafi sebeplerden dolayı fiili olarak birleştirilememiştir. Alim Han'ın liderliğini yaptığı hareket Buhara işgal edilir edilmez bu işgalin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmasına karşın Molla Kahharın idare ettiği hareket Buhara Halk Cumhuriyeti'nin içindeki iktidar mücadelesi ve bu mücadele sonunda yönetimin Rusların elinde olmasının anlaşılmasından sonra ortaya çıkmıştır. Rus kontrolünün yarattığı endişeyi ortadan kaldırmak için BHC kadroları ülkede birliğin önemini vurgulayan yazılar yayınlamışlardır. Buhara'nın bağımsızlığını koruması halinde Buhara'nın birkaç yıl içinde tanınamıyacak kadar gelişeceği dile getirilerek bir bakıma zaman istenmiştir.⁷²⁹ Tüm bu çabalara rağmen Devletmenbeg, Cabbarbeg, ve Danyalbeg gibi liderler Molla Abdulkahhar'ın liderliği altında BHC ne karşı harekete geçmişlerdir.

⁷²⁸Molla Abdulkahhar'ın faaliyetleri ile ilgili Alim Han hatıratında şunları yazmaktadır. “ Molla Abdulkahhar Darül saltana Kâbil'den bu bendenin izni ile Buhara ve onun etrafında fedakar mücahitlere liderlik yapıp askerle arasında düzen meydana getirmiştir..... Nurata vilayetine girmiş Bolşevikleri tutuklayıp halk ona memnuniyetini gösterip hutbeyi bu bendeyi aciz adına okumuştur. ” bkz., Alim Han, *a.g.e.*, s. 23. Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Buhara'nın batı kısmında yürütülen hareket de Doğu Buhara'da yürütülen hareket gibi Emîr kontrolü ve desteği ile yürütülüp Emîrliği ihdas etme amacını gütmektedir.

⁷²⁹M.B, Buhara'da Tertip ve İntizam, *Buhara Ahbarı Gazetesi*, No 1,3 Aralık 1920.

Silahlı mücadele şeklinde gelişen bu iki hareketin dışında silahlı eylem safhasına geçmeyip çoğunluğunu YB hareketine mensup kişilerin oluşturduğu ve amaçları Emîrliği ihdas etmek olmayıp, bağımsız bir Buhara düşüncesine sadık kalan kişilerden müteşekkil üçüncü bir grup daha vardır. Buhara'da yönetimini ele geçiren YB hareketinin milliyetçi kanadını oluşturan bu grup Bolşeviklere ve Ruslara karşı olup, Buhara'nın tam bağımsız olmasına taraftar oldukları için Alim Han'a bağlı olmamakla beraber Emîre bağlı hareket eden Molla Abdulkahhar'a destek vermişlerdir. Bu kişiler, BHC Cumhurbaşkanı Osman Hoca, Muhiddin Mahsum Hoca, BHC polis şefi Ali Rıza Efendi, Şerabat vilayeti temsilcisi Hasan Efendi, Tirmiz vilayeti askeri birliklerinin komutanı Osman Efendi, Savaş İşleri Bakanı Abdulhamit Arifov, gibi yeni yönetimde görevli kişiler olup bunlardan bir kısmı açıktan bir kısmı ise imkânları ölçüsünde gizli olarak silahlı mücadeleye destek vermişlerdir.⁷³⁰

Yeni kurulan BHC ve Bolşeviklere karşı halkın tepki göstermesinin ve İstiklalcilik hareketine katılıp destek vermesinin en büyük sebebi karşılaştıkları ağır baskılardır. Gerçi BHC yöneticileri bu hareketleri gerçekleştirmemişlerdi fakat onların işbirliği içinde oldukları ve onlar sayesinde Buhara'ya hakim olan Bolşevik Ruslar yerli halka çok büyük zulümler yapmışlardır. Doğal olarak halk hem BHC yönetimine hem de Bolşevik Ruslara tepki göstermeye başlamışlardır. İşte Emîr taraftarı olmayıp bağımsız Buhara Devleti'ne taraftar olan ve Rusların ülkeden çıkmasını savunan bu kesim işgal sonrası ortaya çıkan üçüncü grubu oluşturuyordu. Rusların Buhara'yı ağır bir bombardıman ile işgal edip şehri talan etmeleri, masum insanları öldürmeleri, ülke içinde garnizonlar kurarak bu birlikler sayesinde halka kötü davranmaları, yerli halkın dini ve milli değerlerine saygısızlık yapmaları, camileri yakmaları, camileri askeri birliklerin ikametgahına dönüştürmeleri, askerlerin Kuran-ı Kerim sayfalarını sigara kağıdı olarak kullanmaları, toplu ibadetleri yasaklamaları, halk tarafından sevilen tanınmış kişileri öldürmeleri ve zenginlerin mallarını müsadere

⁷³⁰Coreyev, *a.g.e.*, s., 251.

etmeleri, İstiklalcilik hareketini yürütenlere desteğin artmasına ve katılımın halkın geniş kesimlerine ulaşmasına olanak vermiştir.⁷³¹

Yeni kurulan hükümete karşı gelişen hareketin güçlenmesinde BHC dâhilindeki iktidar mücadelesinin de etkisi büyüktür. Çünkü Alim Han'ın devrilmesi sırasında ortak düşmanlarına karşı birlik yapan farklı görüşteki YB'liler, düşmanlarını bertaraf ettikten sonra fikri açıdan ayrışma yaşamaya başlamış ve var olan fikir ayrılıkları gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Bu sebeple ortaya çıkan iktidar mücadelesini kaybedenler hazır olan muhalefet hareketine katılarak mevcut siyasi yapıyı çok boyutlu hale getirmişlerdir. Örneğin, yeni kurulan BHC de görev alan bazı Osmanlı subayların verdiği rapora göre devletin ilk cumhurbaşkanı Abdulkadir Muhiddinov ile Kabine reisi Feyzullah Hoca arasında ortaya çıkan ihtilaf ülkeyi ikiye bölmüştür. Rapora göre bu mücadele öylesine bir hal almıştı ki her iki taraf da birbirine karşı silahlı harekete geçmeyi dahi planlamıştır. Bu mücadele de milliyetçi kimliği ön planda olan Abdülkadir Muhiddin ve destekçileri yenilmiş Sovyetlere yakın olan Feyzullah Hoca iktidarını sağlamlaştırmıştır. Rusların Buhara'daki hakimiyetlerini pekiştirmek için kullandığı bu iç mücadele hakkında ilgili raporda şu ifadeler yer verilmiştir.

“Eski Cumhurbaşkanı Abdülkadir Muhiddin ile Kabine reisi Feyyullah Hoca arasında zuhur eden şahsî ihtilâf ve nefret memleketi ikiye bölmüştür. Çünkü her ikisi de, arkalarında çok sayıda taraftarı olan Buhara'nın en tanınmış ve en zengin ailelerine mensup kişileridir. Hâlbuki bu ikisi arasında ihtilâf ortaya çıkana kadar, memleket iyi denilebilecek bir şekilde idare olunmuş ve devlet daireleri peyderpey ıslah edilmiştir. Nazırlar arasında da ihtilâftan eser yoktu. Nazırların cümlesi memleketlerine ve Türklüğe

⁷³¹Recepov, *Kızıl armîye..*, s., 14-15. Bolşevikler ile berber hareket edebilmek için para verecek kadar Bolşeviklere güvenen ve Alim Han'ın Buhara'yı terk etmesinden sonra yönetimi ele geçirerek kurulacak olan Özbekistan Sosyalist cumhuriyetinin ilk Cumhurbaşkanı olan Feyzullah Hoca'nın, Çolpan'ın, Abdullah Kadiri'nin ve Fıtrat'ın başına gelenler Bolşeviklerin gerçek niyetinin daha sonra anlaşılmasına sebep olmuştur. Fakat bazı Buharalılar Bolşeviklerin bu niyetlerini işgal esnasında sezmişler ve Rus karşıtı hareketlere destek vermişlerdir. Feyzullah Hoca'nın siyasi hayatı ve Bolşevikler ile mücadelesi için bkz, Murodali, agm, s.1-2. Abdullah Kadiri için bkz, İbrahim Yarkın, “Türkistan Milliyetçi Simalarından Abdullah Kadiri”, *Türk Kültürü*, S.100, Yıl, IX, Şubat 1971, s. 386-389.

fevkalade bağılı kişilerdi. İşte bu sırada Buhara'da bulunan Türkler, çok önemli işler görmeye muvaffak olmuşlardır. Buhara Hükümeti'nin yegâne askeri kuvveti olan ve miktarı on bini bulan milis kuvvetleri, Türkler tarafından yeniden düzenlenerek ıslah edilmiştir..... Ancak yukarıda da kaydedildiği gibi, 1921 yılı sonlarında Mirza Abdülkadir ile Feyzullah Hoca arasında ortaya çıkan ihtilaf, hem Buhara halkını ikiye bölmüş, hem de memleketi geriye götürmüştür. Hatta bu iki lider, gerektiğinde kendi fikirlerini silâhla savunabilmek için iki ayrı milis kuvveti teşkil etmekten çekinmemişlerdir. Aralarındaki kin ve husumeti kaldırmak için çok büyük gayret sarf edilmişse de, ikisini barıştırmak mümkün olmamıştır. Bu ihtilâf sırasında Türkler, katiyen taraf olmayıp, bîtarafıklarını muhafaza etmişlerdir. Nihayet Mirza Abdülkadir'in teşkil ettiği kuvvetin tehditkâr bir hal aldığını gören Feyzullah Hoca, derhal Ruslara müracaat etmiş ve (Taşkent'ten) getirttiği Rus kuvvetleri ile Abdülkadir'in teşkil ettiği silâhlı kuvvetleri dağıtarak nüfuzunu arttırmıştı. Hükümetteki bu karışıklık, Buhara İkinci Kurultayı'nın toplanmasına kadar devam etmiştir. Her iki taraf külliyetli miktarda para sarf ederek propaganda yapmış ve taraftarlarını arttırmaya çalışmışlardır. Kurultayın son oturumunda hükümet üyeleri yeniden seçilirken, bu sırada Cumhurbaşkanlığı'ndan düşürülen Mirza Abdülkadir'in yerine, Feyzullah Hoca'nın amcazadesi Osman Hoca getirilmiştir. Feyzullah Hoca ile diğer nazırlar mevkilerini muhafaza etmiş ve Feyzullah Hoca'nın diktatörlüğü bu tarihten itibaren başlamıştır.⁷³²

Bu raporda da ifade edildiği gibi YB arasında çıkan ihtilaflar ve Rusların desteğini alan Feyzullah Hoca'nın kendine muhalif olanlara karşı gösterdiği müsamahasız tavır, halkın yeni yönetimden soğumasına ve Buhara dışında meydana gelen İstiklalcilik hareketine katılmalarına ya da en azından onların sempatizanı olmalarına sebep olmuştur. Ülkenin merkezi ve batısında yukarıda izah edilmeye çalışılan muhalefet hareketleri ortaya

⁷³²BCA, nr.30.10.0.0/247.671.11. üzerinde tarih olmayan bu rapor Buhara'da görevli Türk subayları tarafından yazılmıştır. Ayrıca bu raporun tam metni için bkz., Mehmet Yılmaz - Ferudun Ata, "Buhara Halk Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor" *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi* S.,15. Yıl 2004, s., 205-225.

çıkarken, Rusların korkuya kapılmasına neden olup, Afganistan ve İngiliz faktörleri sebebiyle uluslararası niteliğe ve dış desteğe ulaşma imkanına sahip olabilecek asıl muhalefet hareketi Enver Paşa liderliğinde ülkenin doğu bölgelerinde güçlenmeye başlamıştır.

3.5.1. Buhara Merkezli İstiklalcilik Hareketinde Enver Paşa Dönemi

Osmanlı Devletinin ölüm kalım savaşı verdiği I. Dünya Savaşı yıllarında ülkenin kaderinde etkili olan simalardan biri olan Enver Paşa, savaştan sonra ayrılmak zorunda kaldığı Anadolu'dan çok uzaklardaki Türkistan topraklarında giriştiği faaliyetler ile Sovyet dönemi öncesi Türkistan tarihinde de etkili şahsiyetlerden biri olmuştur. Anadolu topraklarına girişi TBMM 'nin 16 Mart 1921 tarihli karar ile dâhili ve harici siyaset açısından sakıncalı bulunarak yasaklanan Enver Paşa'nın⁷³³, Türkistan topraklarında giriştiği istiklalcilik hareketi ve akabinde şehit olması hem onun hayatının hem de Türkistan tarihinin önemli ve anlamlı bir kısmını teşkil etmiş, yıllar sonra dahi kahraman bir kişilik olarak tarih sayfalarında yer almasına sebep olmuştur. Giriştiği projedeki başarısızlık Türkistan'a yönelik çalışmaları Rusların etkisi ile Pantürkizm ipoteğine soksa da, güttüğü amaçların milli hisleri okşaması, gerek Türkistan'da gerekse Türkiye'de milliyetçi çevrelerce sempati ile bakılan bir kişi olmasına sebep olmuştur. Onun Türkistan'daki faaliyetleri Rus karşıtlığının bir dayanağı olmasına ve İstiklalcilik hareketinin parlak simalarından biri olarak anılmasına sebep olmuştur.

Enver Paşa'nın faaliyetleri, Fergana Bölgesi, Harezm Bölgesi ve Buhara Bölgesi olarak üç bölüme ayrılan İstiklalcilik hareketinin Buhara bölgesi faaliyetleri içinde değerlendirilmelidir. Gerçi o tüm bölgelerdeki İstiklalcilik hareketini tek bir bayrak altında toplamayı tasarlamıştı ama ortaya çıkan fiili şartlar onun ilk başlarda sadece Doğu Buhara'da yürütülen hareketin liderliğini yapmasına müsaade etmiştir. Bu durum dahi diğer

⁷³³BCA, nr. 30.18.1.1/2.38.18.

bölgelerde yürütülen mücadelelere nazaran Ruslar için daha tehlikeli bir vaziyetin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Üç bölgede yürütülen hareketin tek bir çatı altında toplanması ihtimalinin en çok güçlendiği dönem Enver Paşa dönemi olmuştur. Alim Han dışında, İstiklalcilik hareketini yürüten Mehmet Emin Bek, Kette Ergeş, Şir Muhammed Beg, Cüneyt Han gibi liderlerin eğitim durumları ve devlet idaresindeki tecrübeleri dikkate alındığında, Enver Paşanın, eğitimi ve tecrübesi sayesinde diğer liderlerin aksine İstiklalcilik hareketinde birlik meydana getirme ihtimali daha iyi anlaşılmış olur. Fakat Türkistan'da yüzyıllar boyunca devam eden siyasi, ekonomik, içtimai gerilik ile Enver Paşa'nın bu olumsuzlukları bertaraf edecek siyasi ve askeri dış destek sağlayamaması bu ihtimalin gerçekleşmesine mani olmuştur. Enver Paşa'nın İstiklalcilik hareketini tek bir çatı altında toplayamaması ve Buhara Eski Emîri Alim Han tarafından Buhara'daki istiklalcilik hareketinin lideri olarak atanması, fikri anlamda bütün İstiklalcilik hareketinin lideri olsa da, fiiliyatta bütün istiklalcilik hareketinin değil de sadece Buhara merkezli İstiklalcilik hareketinin askeri lideri olmasına sebep olmuştur.

Buhar Merkezli İstiklalcilik hareketi Emîrin Buhara'dan çıkışı ile başlamış Emîrin Afganistan'a gitmesinden sonra da devam etmiştir. Bu hareketin kendi içinde Alim Han dönemi, Enver Paşa dönemi ve İbrahimbeg Lakay dönemi olarak ayrılması, konunun daha anlaşılır olmasına yardımcı olacaktır. Buhara dahilindeki diğer istiklalcilik hareketleri ve Doğu Buhara'daki bu hareket Ruslara karşı yapılması dolayısıyla istiklalcilik hareketi içerisinde değerlendirilebilir. Fakat Fergana vadisindeki hareketten farklı olarak Türkistan kavramı etrafında değil de Buhara Hanlığı'nın Rus işgalinden kurtarılması amacıyla yapılmasından dolayı Buhara'daki hareket farklı bir niteliğe sahiptir. Gerçi İstiklalcilik hareketine hareket getiren Enver Paşa da bu hareketin sadece bir döneminde yer almıştır. Fakat onun Alim Han adına iş görmesi Buhara Hanlığını diriltmek amacından değil mevcut durumda sağlayabileceği en etkin desteğin Doğu Buhara'da olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Emîr taraftarları ile yürüttüğü mücadelenin

Enver Paşa dönemi diğer bölgelerdeki istiklalcilik hareketi ile aynı niteliğe sahip olması açısından önemlidir. Onun bu düşüncesi yürüttüğü hareketin bölgesel bir hareket olmaktan çıkıp milli bir harekete dönüşmesine sebep olmuştur.⁷³⁴

Enver paşanın İstiklalcilik hareketine katılmasına ve faaliyetlerine geçilmeden önce Doğu Buhara'daki durumun izah edilmesi gerekmektedir. Önceki konularda denildiği gibi Alim Han Buhara'dan çıkmak zorunda kalınca ülkenin Doğu bölgelerine çekilmiş ve Afganistan'a geçtiği 3 Mart 1921 tarihine kadar Bolşeviklere karşı bizzat mücadele etmiştir. Alim Han'ın hatıratında belirttiğine göre, Afganistan'a giderken İbrahim Beg ve Devletmen Beg Divanbegi'i kendi yerine atayarak direnişin devamını sağlamaya çalışmış yardım getirinceye kadar düşmana karşı durmalarını tembihlemiştir⁷³⁵. Fakat Afganistan'dan geri dönemeyince Alim Han'ın Doğu Buhara'da yürüttüğü mücadelenin liderliğini İbrahim Beg Lakay üstlenmiştir. İbrahim Beg, Buhara'nın Bolşevikler tarafından işgalinden sonra Sovyet işgaline karşı koyan yüzlerce mücahitten biri olup, Hisar vilayetinde yaşayan Lakay aşiretine mensup idi. Âlim Han'ın Amu Nehrini geçerek Afganistan'a gitmesi üzerine emîr adına cihada başlamış, Hisar Kalesi'ni alarak burasını kendine

⁷³⁴Fergana ve Hive merkezli İstiklalcilik hareketi ile Buhara Merkezli istiklalcilik hareketi (Yaş Buharalılar'ın küskünleri hariç) amaç bakımından farklılık göstermektedir. Bütün bölgedeki hareketler Rus karşıtlığı fikri ile yapılsa da buhara Dahilindeki istiklalcilik hareketi Hanlığı yeniden kurmak amacıyla yapılmıştır. Fikri anlamdaki bu farklılık İstiklalcilik hareketinin birleşmesine engel olduğu gibi yıllar sonra dahi tartışılmıştır. Örneğin *YT* dergisinin 28. Sayısında bu konu ile ilgili şu ifadelerle yer verilmiştir. "Türkistan ve Buhara diye parçalamak bizim kendi aramızda bir ayrılık ruhu doğuracağı gibi dışarıda da Türkistanlı ve Buharalı adında iki ayrı millet varmış gibi yanlış ve milli hareketimiz için son derece zararlı fikirlerin yayılmasına sebep olacaktır. Türkistan ve Buhara ya da Türkistan veya filan yoktur. Yalnız Türkistan vardır". Bkz. "Türkistan ve Buhara mı? Yoksa Toğridan Toğrıya Türkistan mı?", *YT*, S. 28, Mart 1932, s., 4. Aynı derginin 1931 tarihli 23 numaralı sayısında dergi adına kaleme alınan bir yazıda, Afganistan Ankara Büyükelçisi Sultan Ahmethan'ın İbrahim Beg Lakayı haydut olarak nitelemesi doğru bulmuş ve onun Emîr Alim Han'ın adamı olduğu, Emîrin de iddia ettiğinin aksine Türkistan'ın bağımsızlığı için uğraşmadığı belirtilmiştir. Bu anlayış içinde Enver Paşa Türkistan fikri için mücadele eden fakat mevcut şartlar dolayısıyla Alim Han adına mücadele eden bir lider olarak karşımıza çıkmaktadır. Enver Paşa'nın faaliyetlerini Alim Han'ın faaliyetleri arasında değerlendirmek de yanlış bir yaklaşım olmayacaktır. Bu özellikleri bakımından Enver Paşa Türkistan'daki bölgesel anlayışın aksine milli bir hareketin lideri olmuştur. Onu ve hareketini de değerli kılan bu özelliğidir.

⁷³⁵Alim Han, *a.g.e.*, s., 16

merkez yapmıştır. Yakalanıp idam edilinceye kadar Alim Han ile irtibatını devam ettirmiş ve görevini sadakatle ifa etmiştir.⁷³⁶

Enver Paşanın Buhara'ya geldiği 1921 yılının ekiminde bu bölgenin kontrolü İbrahim Beg Lakay'ın kontrolünde olup, İstiklalcilik hareketi Emîr adına onun tarafından idare edilmekteydi. Hem Bolşeviklere hem de Ceditlere düşman olan Emîr taraftarları feodal beyler tarafından idare olunup örgütsüz ve eğitimsiz köylülerden oluşuyordu. Bu gruplar Lakay Özbeklerinin lideri İbrahimbeg Lakay, Dervaz Taciklerinin lideri İşan Sultan, ve Belcuvan Taciklerinin lideri Devletmen Beg tarafından idare edilmekteydi.⁷³⁷ Her ne kadar eğitimsiz ve örgütsüz güçlerden oluşsa da bu dönemde Ruslara karşı direnen en güçlü grup Emîrin artık güçleri diye de adlandırabileceğimiz bu gruptur. Bu bölgedeki direniş hareketi farklı komutanlar tarafından idare olunsada İbrahim Beg'in Emîr tarafından görevlendirilmesi Emîr komuta zincirinde kısmen birlik sağlanmasına imkan vermiştir. İbrahim Beg'in liderliği ve harekette Taciklerin de ağırlıklı olarak yer alması, Enver Paşa için iki önemli sorunu ortaya çıkaracaktır. Bunlardan birincisi hareketin lideri konumundaki İbrahim Beg'in, Enver Paşanın gelmesi ile liderliğini kaptırmamak için Enver Paşaya karşı gönülsüz davranması, ikincisi ise Tacik faktörü yüzünden Doğu Buhara'daki hareket ile Özbeklerden müteşekkil Fergana kuvvetlerinin birleşmemesi olmuştur.

Enver Paşa'nın İstiklalcilik hareketine katıldığı sıralarda Doğu Buhara'daki vaziyet kısaca özetlendikten sonra, konunun anlaşılır olması için hikâyenin başına dönlüp, Enver Paşa'nın Rusya ve Türkistan'daki hayatı ve faaliyetleri özetlenmeye çalışılacaktır. Anadolu topraklarındaki faaliyetleri konumuzla doğrudan ilişkili olmadığı için, Enver Paşa'nın hikâyesine Buhara'ya gelişi ile başlanacaktır.

Osmanlı tarihinin son yıllarına damgasına vuran Enver Paşa'nın en çok üzerinde durulan yönlerinden birisi Türk dünyasına yönelik fikirleri ve

⁷³⁶Muhammed Alim Feyzzad, *Mucahid-i Kahraman İbrahim Beg-i Lakay*, Pakistan , Hicri 1372 s.9.

⁷³⁷Nermin Menemencioğlu, "Enver Pasha in Turkhistan 1918-1922", *X Türk Tarih Kongresi (Ankara 22-26 Eylül 1986 Kongreye Sunulan Bildiriler)*, IV Cilt TTK Yayınları, Ankara 1993, s. 1521.

girişimleridir. Bazı kesimler hayali projeler dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne ağır bedeller ödediği düşüncesi ile onu eleştirirken bazı kesimler de Türkistan'daki faaliyetleri yüzünden onu bir özgürlük ve Türklük kahramanı olarak değerlendirmektedir. Fakat şurası da unutulmamalıdır ki Enver Paşa öldükten sonra, ne Türkiye ne de Türkistan topraklarında faaliyetlerinin haklılığını savunacak siyasi bir zemine kavuşamamış, her iki cenah da kendi siyasi amaçları doğrultusunda Enver Paşa'nın aleyhinde siyasi propaganda faaliyetleri yürütmüşlerdir. Fakat şurası bir geçektir ki Enver Paşa'nın Türkistan milli mücadelesine katılması harekete ivme kazandırmış ve birbirinden bağımsız hareket eden birliklerin tek çatı altında toplanma ihtimalini her zamankinden daha fazla ihtimal dairesine sokmuştur. Her ne kadar Z. Velidi Togan hatıralarında Enver Paşa'nın Buhara'ya gelişini ve faaliyetlerini olumsuz bir şekilde ifade etse de istiklalcilerin siyasi kişiliği ile öne çıkan simalarından Mustafa Çokay, Enver Paşa'nın faaliyetlerine farklı bir anlam yüklemektedir. Çokay'ın; "Enver Paşa'nın 1921 yılının güz aylarında birden bire Buhara şehrinde ortaya çıkması Türkistanlılarda yurdumuzun milli düşmanlarına karşı mücadelede başarıya ulaşma imkânına olan ümitleri arttırmıştı. Askeri tecrübe ve şahsi cazibesi Türkistan isyancılarını kendi rehberliğinde birleştirmek için son derece mühim olan bu sıfatlar Enver'de fazlası ile mevcuttu"⁷³⁸ ifadeleri daha isabetli bir değerlendirme olup, Enver Paşa'nın Türkistan İstiklali için şehit olma pahasına giriştiği faaliyetlerin karizmatik bir liderden yoksun Türkistan istiklalcileri için ne anlama geldiğini daha iyi ifade etmektedir. Enver Paşa'nın İstiklalcilik hareketindeki bu yönü ile onun karşılaştığı zorluklar ve başarısızlık nedenleri birbirine karıştırılmamalıdır. Zira aydın kesim (ceditçi) tarafından tanınan ve Osman Hoca gibi şahsiyetler tarafından desteklenen Enver Paşa'nın, İbrahim Beg Lakay gibi bazı komutanlar tarafından yeteri kadar benimsenmemesi ve Türkistan'ın sosyo - kültürel yapısı dolayısıyla örgütlenme sıkıntısı çekerek Enver Paşa'yı zor durumda bırakması farklı bir konudur. Bu olumsuzluklardan hareketle onun Türkistan'daki faaliyetlerini

⁷³⁸Mustafa Çokayoğlu, "Merhum Enver Paşa Hakkında Hatıra Parçaları", *Y T*, S. 33, Ağustos 1932, s., 5.

farklı şekilde yorumlamak ve olumsuz bir tavır takınmak doğru bir yaklaşım değildir.

Enver Paşa'nın hayatında bir dönüm noktası olan ve şehit olması ile neticelenen Türkistan'daki faaliyetleri 1 Eylül 1920 tarihindeki Bakü Kongresinden sonra Buhara'ya gitme kararıyla başlamıştır. Enver Paşa Batum' dan hareket ederek, Tiflis üzerinden Bakü'ye gelmiş oradan da gemiyle Kızıl Su' ya, oradan da demiryolunu kullanarak 2 Ekim 1921 tarihinde Buhara'ya ulaşmıştır. Yanında Moskova Hükümeti'nin temsilcisi de bulunan⁷³⁹ Enver Paşa Buhara'da coşku ile karşılanmıştır. Moskova'dan niçin geldiği belli olmayan Enver Paşa'nın gelişi o tarihte Baysun'da bulunan Cumhurbaşkanı Osman Hoca'ya bildirilince oda da bir mektup göndererek gelişinden duyduğu memnuniyeti bildirmiş ve desteğini eksik etmeyeceğini ifade etmiştir.⁷⁴⁰

Bu olumlu gelişmelere karşın Enver paşanın kafasında olayları ne şekilde yönlendireceği konusunda net bir hareket planı yoktur. Çünkü kendi önderliği altında kurmayı tasarladığı Sosyalist İslam Devleti fikri, Bakü Kongresindeki izlenimleri ve Bolşeviklerin gerçek niyetleri hakkındaki fikrinin netleşmesiyle sona erince daha geniş kitlelere hitap eden bir İslam devleti kurma fikrine kapılmıştır. Bu projesini gerçekleştirmek için hem Ruslardan yardım almak istemiyor hem de onlara düşman olmak istemiyordu. Fakat asıl amacı bir Turan devleti kurmak olduğu için milli duygularından ziyade dini duygular ile Ruslara karşı mücadele eden İstiklalciler ile iş birliği yapma olasılığını da düşünmek zorunda kalmıştır. Rusların dışındaki alternatifleri seçmesi Ruslara karşı savaş açma anlamına geldiği için, yıllarca Bolşevik gibi gözüküp Türkistan'a gitmek için Rusların yardımını ve desteğini alan Enver Paşa'nın bindiği dalı kesmesi anlamına geliyordu. Çünkü böyle bir

⁷³⁹Ruslar Enver Paşa'ya uzun süre destek vermişlerdir. Buhara'ya gelişini de Ruslar temin etmiştir. çünkü Bolşevikler Enver Paşa'yı kullanarak Türkistan'daki istiklalcilik hareketlerini bastırmayı planlamaktaydılar. 1920 li yıllar Bolşeviklere karşı istiklalcilik hareketlerinin en yoğun olduğu döneme rast gelmektedir. Buna karşın asıl amacını gizleyen Enver Paşa'da Bolşevikleri kullanmak istemiştir. Bu iş birliği Enver Paşa'nın Buhara'ya gitmesinden sonra gizli gündemlerin anlaşılması yüzünden ortadan kalkacak Enver Paşa amacına ulaşmak için Ruslara güvenemeyeceğini anlayarak İstiklalciler safına geçecektir.

⁷⁴⁰Hayit, *Basmacılar..*, s., 196-197.

durumda kendisine destek olacak bir güç olmayacak ve koskoca bir düşman karşısında yapayalnız kalacaktı.⁷⁴¹ Bu ikilemler Enver Paşa'nın Buhara'da bulunduğu süre içerisinde bazı tereddütler yaşamasına neden olmuştur. Enver Paşa karşısındaki alternatifler sadece yukarıda zikredilen durumlar ile sınırlı olmayıp her alternatif kendi içinde bazı tezatları ve zorlukları içeriyordu.

Örneğin, İstiklalcilere katılması durumunda bu gruplar üzerinde etkili olan devrik Emîr Alim Han ile nasıl bir pozisyon içinde hareket edecekti. Kendisi fikren Ceditçilere yakın olmasına karşın Ceditleri Ruslar kadar tehlikeli ve düşman olarak gören istiklalci gruplar ile dengeyi nasıl sağlayacaktı. Eğer askeri bir harekât yapılacaksa hali hazırda silahlı mücadele yürüten İstiklalciler ile iş birliğine gidilmesi en mantıklı yol gibi görünmekte idi. Bir diğer alternatif ise yeni kurulan Buhara Hükümeti ile iş birliğine geçmektir. Fakat bazı kişilerin desteğine rağmen Buhara Cumhuriyeti'ndeki Rus varlığı yeni hükümet ile de iş birliği yapmaya müsaade etmiyordu. Kişisel hırsları ve içinde bulunduğu ruhsal durum, tüm zorlulara rağmen, Almanya'ya giderek her şeyden el etek çekmesine mani oluyordu. Tüm bu alternatifler ve birbiri ile zıt şartlar Enver Paşa'nın Buhara'da olduğu dönemde tereddütler yaşamasına sebep olmuştur.

Enver Paşa'nın Buhara'ya gelmesinden sonra harekete atılma öncesinde içine düştüğü kararsızlık bu sürecin plansız ve olayların akışına göre şekillenmesinden olduğu kadar birbirine zıt birçok alternatifin mevcudiyetinden de kaynaklanmaktadır. Örneğin Z. Velidi Togan'ın hatıralarında bu hususta aktardıkları dikkat çekicidir. “ Enver Paşa'nın bazı arkadaşları ile Buhara'ya gelmiş olduğuna dair haberden bir gün sonra, ben Buhara'dayım hemen buraya gelmenizi rica ediyorum, diye küçük bir mektup geldi. Bende hiç durmadan atıma bindim ve tek başıma Buhara'ya gittim.... Kendisinin Buhara'ya kadar gelmiş iken Türkistan için faydalı olabilecek ne gibi işler yapabileceğini ve kendisine bu hususta ne gibi tavsiyelerde bulunacağımı sordu. Ben böyle karar verdim öyle yapacağım diye bir iddiası yoktu. Doğrusu şaşkındı”. Togan'ın anlattığına göre Paşa ile dört defa

⁷⁴¹Kenan Aksu, *İngiliz gizli Belgelerinde Enver Paşa*, İstanbul, Çatı Yayınları, 2007, s., 108.

görüşmüş ve bu görüşmelerinde, Almanya'ya dönme, Afganistan'a gitme ya da direnişçilere katılma konusunda tereddüt yaşamıştır Togan, dördüncü ve son görüşmesini de şu şekilde aktarmaktadır. “ Mirza Muhittin Hakimbay'ın evinde mahrem arkadaşlarımızdan iki üç kişiyi çağırdık. Paşa bize belki de Basmacılar geçeceğini anlattı. Mamafih daha birkaç gün var. Senin dediklerini de hala düşünüyorum, eminim ki bütün sözlerinde samimisin. Burdalığ⁷⁴² yolundaki hazırlığı da bırakmayalım dedi. Gözlerinden yaş akıyordu. Bu hali ile mücadeleye atılmak isteyen bir sporcu gibiydi. Çok samimi olarak konuştu ve fikirlerini açıkça söyledi. Afganistan'a geçerse belki Türkistan milli mücadelesine artık katılamayacağını düşünüyordu. Bu memleketin kurtuluş hareketine canını feda etmek hususunda kararı kesindi. Ruslar ile mücadele için her ne yapmak lazımsa onu yapmanın zaruri olduğunu anlattı. Şimdi kendisini Türklerin ana vatanında hissettiğini söyledi. Bu zatın çok büyük bir idealist olduğunu hatta hayatla ve vakalarla pek hesaplaşmadığını ve Türkistan'ın coğrafya ve istatistiğine dair Avrupa ve Rus neşriyatını okumamış olduğunu o günlerde gördüm. Şüphe yok ki bu zat Türkistan'da yapacağı işlerini ancak burada, Buhara'da bulunduğu günlerde tasarlamıştı.”⁷⁴³ Enver Paşa ile ilgili yapılan çalışmaların ortak düşüncesi onun mücadele ettiği Türkistan hakkında fazla bir bilgiye sahip olmadığı konusunda birleşmektedirler.⁷⁴⁴

Enver Paşanın İstiklalciler safına katılmasında Buhara'nın içinde bulunduğu siyasi durumun etkisi de oldukça fazladır. Buhara'yı işgal edilmiş bir ülke gibi gören Ruslar BHC'nin çalışmalarını kontrol altında tutmaya çalışıyor ve baskı yapıyorlardı. Buhara Hükümeti yetkilileri Rus baskısından endişe duyduklarından, Enver Paşa'nın Moskova ile Buhara arasında arabuluculuk yapmasını istiyorlardı. Osman Hoca ve bazı hükümet

⁷⁴²Paşa bir ara Afganistan'a gitmeye karar vermiş ve Togan Paşanın izleyeceği güzergah hakkında bir plan hazırlamıştır. Bu plan gereği Burdalığ denilen mevkiden Afganistan'a geçecektir.

⁷⁴³Togan, *Hatıralar*, s., 330-335. Buhara'daki faaliyetlerini o günlerde tasarlasa da Türkleri birleştirme fikrine Türkistan'da değil Osmanlı topraklarında inanmıştı.

⁷⁴⁴Aksu, *a.g.e.*, s.,128'de, Jacop M. Landau'nun, *Pan – Turkism: From Irredentism to Cooperation*, Hurst, London 1995, eserinin 56'dan şunları aktarmaktadır; “Artık o bir Emîrdi ve popülaritesi de her geçen gün bir çığ gibi büyüyordu. Bir an kendisini bölgenin hükümdarı gibi hissetmeye başladı... fakat Enver Paşa bölgenin insanlarından ve coğrafi yapısından pek fazla haberdar değildi”.

yetkililerinin Enver Paşa'nın gelişini sevinçle karşılamalarının bir sebebi de Enver Paşa'nın görünüşte Moskova Hükümeti ile arasının iyi olması ve bu konumunun Rus baskılarını azaltacağı beklentisi idi. Ayrıca Enver Paşa gibi devlet idaresinde tecrübesi olan birinin Buhara'da kalması Ceditçiler'den oluşan hükümete güç katacaktı. Enver Paşa'nın fikriyatının faaliyetlerinin ve dünya görüşünün Ceditçiler ile uyuşması Buhara şartlarında düşünüldüğünde, onun bir lider olarak ön plana çıkması mümkündü. Fakat o bu ihtimalin hayata geçirilmesinde biraz geç kalmıştır. Alim Han'ın Buhara'dan çıkmak zorunda kaldığı 1920 yılının Eylül aylarında Buhara'da olsaydı Ceditçi kadrolara daha büyük yararı olabilirdi. Fakat bu tarihlerde Enver Paşa daha farklı projeler ile ilgilenmiştir. Onun Türkistan'a yönelmesi için Sakarya Zaferinin (13 Eylül 1921) kazanılması gerekmektedir.

Her ne kadar Z.V. Togan, Enver Paşa'nın Buhara'daki faaliyetlerini etkisiz görüşmeler olarak gösterse de tüm bu olumsuz etkenlere rağmen Enver Paşa Buhara'da kaldığı kısa süre içinde arabuluculuk yapma şansına erişmiştir.⁷⁴⁵ 1921 yılı Ekim ayında Sovyet Rusya Halk Konseyine yazdığı mektup arabuluculuktan ziyade bir nota niteliğinde olup onun Ruslara karşı tutumunu da açıkça ortaya koymuştur. Bu mektupta şu ifadeler yer verilmiştir; "Müslüman Asya'yı İngiliz emperyalizminden kurtarma görevini ancak Sovyet Rusya devrimci liderliğindeki bağımsız Buhra'nın yardımı ile başarılı bir şekilde tamamlayabiliriz. Bundan dolayı halk komiserliği konseyinden, Buhara topraklarında işgal edilmiş topraklardaki düşman ordusu gibi davranan kızıl orduyu geri çekmesini rica ediyorum. Kızıl Ordu açlık içinde kıvranan Müslüman halkın elindeki son dilim ekmeğini de almıştır ve Sovyet Rusya'ya karşı memnuniyetsizlik havasını oluşturmuştur. Doğu Buhara'daki ayaklanma genişliyor. Bu ayaklanma cumhuriyetin diğer bölgelerine de sıçrayabilir. Bu olayların doğu cepheniz için büyük tehlike arz

⁷⁴⁵Z. V. Togan Enver Paşanın Buhara'da kalmasına ya da İstiklalciler safına katılıp Ruslara karşı savaşmasına pek taraftar değildir. Hatıratının Enver Paşa ile ilgili bölümlerinden de anlaşılacağı üzere Togan Bolşevikler ile iş birliği yaparak Türkistan'da bir hükümet kurmayı tasarlamaktadır. Enver Paşanın hareketi Rusların iç meselesi olmaktan çıkaracağını ve bununda Rusları kızdıracığını düşünmektedir. Baymirza Hayit' de Togan'ı bu hususta eleştirmektedir. Bu hususta Bkz, Baymirza Hayit, *Basmacılar*, TDV Yay., s., 199. Mehmet Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, Acar Yay. İstanbul 1988, s., 116.

ettiği hususunda Sovyet Hükümetini uyarıyorum. Buhara halkına kendi hayatını belirleme hakkı verilmelidir. Buhara halkının ricası üzerine, Sovyet Rusya Hükümeti ile Buhara Cumhuriyeti arasında yapılacak görüşmelerde Buhara halkını temsil etmeye hazır olduğumu belirtmek isterim. Bu teklife kısa zamanda cevap vermenizi görüşmeler için temsilciler belirlemenizi istirham ediyorum. Ben görüşmelerin Buhara'da 1921 yılı Aralık ayında olmasını tavsiye ederim.”⁷⁴⁶ Bu mektup Enver Paşa'nın Ruslar hakkındaki düşüncelerinde köklü değişikliklerin meydana geldiğinin açık bir göstergesi olmuştur. Zira birkaç ay öncesinde Müslüman halklarının Batı emperyalizminden kurtuluş yolunu Sovyetler ile işliliğinde gören Enver Paşa şimdi kızıl emperyalizmden bahsetmeye başlamıştır.⁷⁴⁷

Bu mektup Enver Paşa'nın, Ruslara karşı aleni şekilde tavır aldığı bir göstergesidir. Zaten Ruslar da Enver Paşa'nın Buhara'daki faaliyetlerini yakından takip ediyorlardı. Buhara'ya gelişinden 2 gün sonra Buhara komünistleri RKPMK'sine Enver Paşa ile ilgili bir rapor yollamış merkezi komitenin 9 Ekim tarihindeki toplantısında Enver Paşa'nın Buhara'dan çıkarılması kararlaştırılmıştı. Ayrıca Kagan'da bulunan Rus elçiliğinde yapılan bir görüşmede Rus Elçisi Yurinev'in sarfettiği cümleler Rusların Paşa'ya bakış açısını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu sohbette Paşa, Cemal Paşa'nın Afganistan'dan ne zaman döneceğini sorması üzerine elçi; “Cemal Paşa'ya yol vermek bir yana sizin Buhara'da hangi işler ile meşgul olduğunuzu çok iyi bilmekteyiz”⁷⁴⁸ diyerek açıktan açığa Enver Paşa'yı tehdit etmiştir. Elçinin sarf ettiği bu sözler Enver Paşa'nın karar sürecini derinden etkileyerek İstiklalciler safına katılması hususunda acele etmesine neden olmuştur. Mevcut alternatifler içinde başarıya en yakın gözükeni, İstiklalciler safına katılması ve kurmak istediği devletin çekirdek askeri kuvvetlerini meydana getirerek Rusları bu topraklardan atması idi.

⁷⁴⁶Hayit, *Bamacılar*, s., 197.

⁷⁴⁷Menemencioğlu, a.g.m., s. 1521.

⁷⁴⁸U. Raşidov, “Enver Paşsa Şahsı ve Siyasi Biyografyasına Dair, *Ozbekistan Tarihi* ,San 4, Taşkent 2004, s. 41.

Eğer Ruslar ile savaşılacaksa, ki bu kaçınılmaz bir durumdu, hali hazırda devam etmekte olan ve Rusları gerilla savaşı yöntemleri ile oldukça zor urumda bırakan İstiklalciler ile iş birliği yapma ve onların başına geçerek milli bir birlik meydana getirme fikri daha akılcı gözükmekteydi. Olayların bu şekilde gelişmesinden önceki süreç elbette kolay geçmemiştir. Fikirleri netleşmeden önce birçok gelgit yaşamıştır. Bu gelgitler (Almanya'ya gitme seçeneği hariç) gerçekleştirmeyi düşündüğü amacı hakkında olmayıp amacına ulaşmak için takip edeceği yöntem hakkında olmuştur. Bu toraklarda Ruslara ile kozunu paylaşma ve bu toprakları Rus emperyalizminden kurtararak bağımsız bir devlet kurma fikrinden vazgeçmiş değildir.

Buhara Hükümeti üyelerinin ve Togan gibi aydınların ısrarlı telkinleri bir anlık kararsızlığa sebep olsa da bağımsız bir devlet kurmak için İstiklalciler ile iş birliği yapma fikrini gerçekleştirmeye karar vermiştir. Buharalı yöneticilerin göze alamadığı kanlı bir mücadeleyi göze alarak harekete geçmeye karar veren Enver Paşa “Kazanırsak gazi, kaybedersek şehit oluruz” diyerek Doğu Buhara'ya doğru yola çıkmıştır.⁷⁴⁹ Buharalı yöneticilerin Enver Paşa'yı askeri bir harekâta girişmekten vazgeçirmeye çalışmasının sebebi onun Ruslar ile yapılan bağımsızlık anlaşmasının uygulanmasını sağlayacak en uygun kişi olduğunu düşünmelerinden kaynaklanmaktaydı. Çünkü Moskova ile arabuluculuk yapılabilir ve Rusların, Buhara üzerindeki baskısını azaltılabildi. Buhara'da yeni yönetim tarafından sevinçle karşılanması ve kısa sürede arabulucu rolü ile Ruslara ültimatona gönderebilmesinin sebebi bu nazik durumdan kaynaklanıyordu.⁷⁵⁰ Fakat Enver Paşa, Buhara'daki geçici yönetimin bir aldatmaca olduğunu ve Rusların BHC yi gerçek anlamda tanımayacaklarını görerek mücadeleyi başka bir şekilde yapmaya karar vermiştir.

⁷⁴⁹Olaf Caroe, Soviet Empire, (The Turks of Central Asia and Staliism), 2 Edition, St. Martins Pres, New York 1967, s.,124.

⁷⁵⁰Mustafa Çokay, Orta Asya ve Sovyet Rusya'da Enver Paşa, <http://www.turksam.org/tr/a211.html>. 15 09 2007.

İdeolojik olarak Enver Paşa'nın gençlik yıllarından beri kafasında değişmeyen yegane fikir Turancılık olmuştur. Daha sonra kafasında oluşan diğer bütün fikirler bu ana fikrine ulaşmak için birer araç rolü üstlenmiştir. Enver Paşa'ya göre oluşturulacak bir İslam birliği dahi Türklerin önderliğinde kurulmalıydı. Almanya'da kaldığı sürgün günlerinde Pan-Türkçü fikirler Enver Paşa'nın kafasında iyice yer etmiştir. Bu fikirlerin babası olarak oryantalist Arminius Vambery görülmektedir. Bu anlayışa göre; "Orta Asya halkının büyük çoğunluğu Türk soyundan gelmektedir ve Türkçenin değişik lehçelerini kullanırlar. Aynı tarihi ve aynı kültürü de paylaşırlar. Bu yüzden doğu Asya'daki Altay dağlarından Balkanlara kadar uzanan geniş alanda bir politik birlik ya da devlet kurulması da muhtemel bir olasılıktır."⁷⁵¹ Bu olasılığın farkında olan Ruslar, Pantürkizm - Panislamizm bilincini ve ihtimalini ortadan kaldırmak için çeşitli federal cumhuriyetler, özerk cumhuriyetler, oblastlar ve yönetim bölgeleri oluşturacaklar, istiklalcilik hareketinin yarattığı etkileri hafızalardan silmeye çalışacaklardır.⁷⁵² Rusların daha sonra gerçekleştireceği bu girişimlerden önce Enver Paşa ideolojik olarak inandığı bu fikirlere ulaşmak için hiç bu kadar yaklaşmamıştır. Yaşadığı tereddütler bu fikrini nasıl gerçekleştireceği hususunda olup, karşısına çıkan birçok alternatiften amacına ulaşmayı gerçekleştirecek en akılcı yolun, yani İstiklalcilere katılmak olduğuna karar verince, Buhara'dan ayrılma kararı vermiştir.

Batı ve Doğu Buhara'da devam eden İstiklalcilik hareketinde Doğu Buhara'nın seçilmesi coğrafi şartlarından, Afganistan ile yardım kanallarının açık olmasından ve Alim Han'ın buradaki nüfuzundan kaynaklanmaktadır. Alim Han ile yapılacak bir anlaşma her iki tarafın çıkarlarına daha uygun olacaktır. Alim Han, Enver Paşa gibi bir şahsiyetin yürüttüğü mücadeleye katılması ile topraklarını tekrar kurtaracak Enver Paşa ise sağladığı destek ile askeri bir güce kavuşacak ve tasarladığı devleti kuracaktır. Alim Han ile

⁷⁵¹Aksu *a.g.e*, s., 114. Panturanizm ve Pantürkizm fikirlerinin ortaya çıkışı ve Enver Paşa'nın bu fikirler ile Türkistan'da yaptığı faaliyetler hakkında bkz, Yalçinkaya, *a.g.e*, s. 167-184

⁷⁵²Bohdan R. Bocurkiw, "Sovyetler Birliğinde Kurumsallaştırılmış Din ve Milliyet İlişkileri", *Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, Editör S. Enders Wimbush Çev., Yuluğ Tekin Kurat, Forum Yayınları., s. 281.

liderliği nasıl paylaşacaktı ya da Alim Han'a iktidarını geri verecek miydi gibi meseleler daha sonra çözümleri gereken meseleler olarak rafa kaldırılmıştır. Bu dönem Alim Han'ın Afganistan'a gittiği döneme rast geldiği için sağlıklı haberleşmeler gerçekleştirilememiş, Alim Han ile Enver Paşa arasındaki irtibat Enver Paşa'nın Doğu Buhara'ya gitmesinden sonra sağlanmış. Sağlanan irtibatın ardından yukarıda zikredilen hususlar gerçekleşmeye başlamış Alim Han'ın bir süreliğine yaşadığı tereddüt Enver Paşa'ya destek ile neticelenmiştir. Rafa kaldırılan muhtemel sorunlar ortaya çıkma şansı bulmadan Enver Paşa şehit olacaktır. Fakat bu destek Alim Han'ın siyasi faaliyetleri çerçevesinde ele alınmadan tarihçiler tarafından göz ardı edilmiştir. Oysa ki, 15 Temmuz'da Enver Paşa'nın Alim Han'a yolladığı mektupta, İbrahim Beg'ten şikayet ederek Lakay meselesini çözmek zorunda olduğunu söyleyerek Alim Han'ı bilgilendirmekte ve Alim Han'dan acilen silah desteği istemektedir.⁷⁵³

Enver Paşa yanında Hacı Sami süvari yüzbaşı Hasan, ihtiyat zabiti Bartınlı Mühittin, Manstırlı Teğmen Nafi beyler ve otuz kadar milis askeri olduğu halde 8 Kasım 1921 tarihinde Buhara'dan av bahanesi ile çıkarak Doğu Buhara'ya doğu yola çıkmıştır. Buhara emniyet müdürü muavini Bartınlı Halil Bey de hazırlıklarını tamamlayarak Karşı civarında Enver Paşa kafilesine dâhil olmuştur.⁷⁵⁴ Enver Paşa ölümü göze alarak büyük ümitler ile giriştiği bu yolculuğunu; "Artık ok yaydan çıktı. Dua et! Artık ancak tam muvaffakiyetten sonra dönerim. Allah bu büyük işte de utandırmasın sen bu biçare Türklük ve İslam alemi için dua et. Naciye...." şeklindeki ifadeler ile eşine bildirmiştir.⁷⁵⁵

Buhara'daki ayaklanmaları bastırmaya yardımcı olacağı ümidiyle Ruslar tarafından Buhara'ya gönderilen ya da Buhara'ya gelmesine göz yumulan Enver Paşa'nın mevcut hükümete karşı ayaklanmış olan İstiklalciler

⁷⁵³Joseph Castagne, "Türkistan milli Kurtuluş Hareketi (Ekim 1917- Ekim 1924) : Basmacılar", Çev. Reşat Uzman, İstanbul, Orkun Yayınları, s .146.

⁷⁵⁴Abdullah Recep Baysun, Türkistan İstiklal Hareketleri ve Enver Paşa, Haz., Erol Cihangir, İstanbul, TKV , Yayınları, 200, s., 63

⁷⁵⁵Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt III IV Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, s. 609.

safına katılması beklenmeyen bir durumdur. Enver Paşa'nın saf değiştirdiği haberinin bir gün sonra Buhara'ya ulaşması üzerine Ruslar ve onlara bağlı BHC yetkilileri harekete geçerek gizli bir toplantı yapmışlar bu toplantıda alınan kararlar gereği 20 Osmanlı Türkü subayın evi aranmış ve aralarında 6 tanesi Osmanlı Türkü olmak üzere toplam 69 kişi tutuklanmıştır. Kentte sıkıyönetim ilan edilmiş ve saat 18 den sonra kimseye evden çıkma izni verilmemiştir. Paşa'nın Buhara'ya gelmesine sevinen ve yolladığı mektup ile desteğini esirgemeyeceğini bildiren Cumhurbaşkanı Osman Hoca'da sürpriz bir kararla Enver Paşa gibi İstiklalciler safına geçmiştir. Bu hareket kısa süreli bir hükümet bunalımına sebep olsa da, Ruslara sadakatle hizmet eden ve Buhara'nın Bağımsızlığı adlı gizli örgüte üye olmayan tek hükümet yetkilisi olan Feyzullah Hoca sayesinde duruma hâkim olmayı başarmışlardır.⁷⁵⁶

Müslüman halklara karşı yürütülecek politikalar açısından Bolşevikler için iyi bir propaganda aracı olabilecek olan Enver Paşa'nın muhalif saflara geçmesi, onu bir anda İngiliz Hükümeti'nin kiralık ajanı yapıvermiştir. Türkistan'daki bazı tarafsız çevreler Bolşeviklerin söylediklerine inandırılmışlardır. Bolşevikler, Enver Paşa'nın İngiliz Hükümetince satın alındığına, İngiliz emperyalistlerinin ajanı olarak Buhara'yı ve hatta bütün Türkistan'ı İngiliz sömürgesi haline getirmek niyetiyle Londra ile iş birliği yaptığına dair dedikodular yaymışlardır. Oysaki İngilizler bu dönemde Ruslar veya Türkistan için bir tehlike arz etmiyordu. Üstelik az miktarda kişi İngilizlerden çekinmişlerdir.⁷⁵⁷ Bu bakış açısı sebebiyle Enver Paşa'nın Türkistan'daki faaliyetleri çarptırıldı ve Türkistan halkı üzerindeki etkisi, Sovyet döneminde ortadan kaldırılmaya çalışıldı. Sovyet dönemi söylemlerin yol açtığı tahrifat günümüzde de benzer görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.⁷⁵⁸ İngilizlerin düşman olarak ilan edilmesi ve Enver Paşa'nın Türkistan bölgenin bağımsızlığı için giriştiği faaliyetlerin İngilizlerin bölgedeki emperyalist emelleri ile ilişkilendirilmesi, Türkistan'da milli bilincin

⁷⁵⁶Salahi R. Sonyel, "Enver Paşa ve Orta Asya'da Baş Gösteren Basmacı Akımı", *Belleten Dergisi*, S. 211, Cilt LIV, Aralık 1990, TTK Yayınları, 1991, s., 1182-1183.

⁷⁵⁷Çokay Orta Asya ve Enver Paşa,

⁷⁵⁸Raşidov, *a.g.m.*, s., 35-46. adlı makalede Enver Paşa'nın Almanlar ve İngilizler adına çalıştığına dair yorumlara yer verilmiştir.

engellenmesinde bir argüman olarak kullanılmasına sebep olduğu gibi, Bolşevik Rusların bu bölgede taraftar bulması için siyasal bir söylem de geliştirmesine olanak vermiştir.

Bu denli önemli gelişmelere ve tartışmalara sebep olacak olan Enver Paşa'nın istiklalciler safına geçişi tam bir sürpriz ile başlayacaktır. Çünkü Enver Paşa büyük umutlar ile gittiği Doğu Buhara'da umduğunun aksi bir hareketle karşılaşmıştır. Enver Paşa, her ne kadar bazı direnişçi gruplar tarafından sevinçle karşılanmış ise de bölgenin en güçlü direnişçi lideri İbrahim Beg Lakay tarafından esir edilmesi olayına kelimenin tam anlamı ile şoke olmuştur. Enver Paşa İstiklalcilik hareketine atıldığında iki büyük sorunla karşılaşmıştır. Bunlardan birincisi şahsi olup İbrahim Beg'in liderlik sevdası ve bu şahsın Enver Paşa'nın kurmaya çalıştığı otoriteyi kabul etmemesi, bir diğeri ise siyasi olup Alim Han'ın Enver Paşa'ya yerine geçeceğini sanarak şüphe ile bakmasıdır. Enver Paşa'nın karşılaştığı ve yersiz gibi görünen bu sorunların baş rollerindeki İbrahim Beg ve Alim Han Türkiye'deki çalışmalarda ağır eleştirilere maruz kalsa da, o dönemin şartlarında kendi içinde tutarlı ve haklı gerekçeleri vardır.

İbrahim Beg'in Enver Paşa'yı tutsak etmesi talihsiz bir olay olsa da o dönemin olağanüstü şartları düşünüldüğünde, bu hareket mantıklı bir olay olarak değerlendirilebilir. Birincisi Enver Paşa direnişçilerin mücadele ettiği Buhara'dan gelmektedir ve orada yaklaşık bir ay müddetle kalmış, hem BHC yetkilileri hem de Rus yetkililer ile temasta bulunmuştur. İbrahim Beg cephesinden bakıldığında, bu şartlar altında Doğu Buhara'ya gelen Enver Paşa hakkında akla ilk gelen ihtimal onun işbirlikçi ya da casus olma ihtimalidir. Ceditçiler ile Ruslar arasında arabuluculuk yapması onu ceditçiler safına sokmakta bu durum ise onu ceditçiler ile mücadele eden direnişçilerin rakibi yapmaktadır. İkincisi ise Enver Paşa hakkında bilgi sahibi olmayan direnişçilerin Enver Paşa'yı tanımaması ve onun gerçek niyetlerinden habersiz olmasıdır. İbrahim Beg Lakay'ın liderliği Enver Paşa'ya kaptırmak istememesi onu tutsak etmesinden ziyade hareketin ileri safhalarında gönülden bağlılık göstermemesi ile açıklanabilir. Şayet liderlik hırsı yüzünden

Enver Paşa'yı bir tehdit olarak algılasaydı, Emîr ile irtibat kurmadan Enver Paşa ve birliklerini ortadan kaldırma yolunu seçebilirdi.

İbrahim Beg'in Ruslar tarafından yakalanmasından sonra KGB tarafından yapılan sorgusundan da anlaşılacağı üzere, Enver Paşa'nın Buhara'dan gelmesi İbrahim Beg Lakay üzerinde olumsuz bir etki bırakmış ve onun Rus ajanı olabileceği kuşkusunu uyandırmıştır. Yapılan sorguda İbrahim Beg Lakay; "Günlerden bir gün Hisar bölgesindeki Karamuntu kışlağına yaklaşık 90 askeri ile Enver Paşa'nın geldiğini haber verdiler. İlk defa kendisi ile burada tanıştım. Enver Paşa Buhara'daki isyancıları teslim olmaya ikna etmek için buraya bizzat Lenin'in isteği üzerine arabulucu olarak gelmiş ama daha önceden yaptığı plan gereğince Türkistan azatlık hareketinin başına geçmek için ava çıkma bahanesi ile ortadan kaybolmuştu.....Yıllar önce hacca giderken İstanbul'a uğrayan hacılarımızdan Enver Paşa hakkında çok iyi sözler işitmişim. Söylediklerine göre o büyük bir komutanmış. Türk sultanının da damadıymış. Bu sebepten işte ben o anda şu büyük Enver Paşa ile oturup konuştuğuma bir türlü inanamıyordum. Ben onu Buhara Ceditçilerinden birisi sanmıştım. Bu yüzden yanındaki askerleri ile birlikte silahlarının alınması için Emîr verdim. Askerler hemen gerekeni yapmışlardı. Enver Paşaya şunları söyledim; sizle ilgili gerekli belgeleri ve onayı alıp, söylediklerinizin gerçek olduğuna inandıktan sonra sizi Ruslarla ve Ceditlere karşı savaşan bütün Müslüman askerlerin baş komutanı olarak muhatap almaya hazırım"⁷⁵⁹ ifadelerini kullanmıştır bu ifadelerden İbrahim Beg'in Enver Paşa'yı ilk başlarda tanımadığı ve casus olmasından şüphelendiği anlaşılmaktadır.

Bu olay Alim Han açısından değerlendirildiğinde liderlik meselesi daha büyük bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Aslında Enver Paşa liderlik açısından İbrahim Beg'den ziyade Alim Han için daha büyük bir sorundu. Çünkü Enver Paşa siyaseten ve fikren Alim Han'ın yönetimi gibi bir idareye karşıydı. İl

⁷⁵⁹İrfan Ülkü, *KGB Arşivlerinde Enver Paşa*, İstanbul , Kamer Yayınları, 1996, s., 32. Yine aynı eserin 34 sayfasında İbrahim Beg bir süre sonra esir ettiği kişinin Enver paşa olduğuna inandığını belirten şu cümleyi söylüyor; Bu olaylardan sonra inandım ki, yanımızdaki zat, gerçekten Enver Paşadır.

meşrutiyeti ilanını sağlayan İttihat ve Terakki partisinin önemli bir adamı olan Enver Paşa meşrutî yönetim isteyerek ortaya atılan ve sonuçta Alim Han'ı ülkeyi terk etmek zorunda bırakan YB arasında fikren bir fark yoktur. Başarıya ulaştığı taktirde siyaseten Alim Han'a tahtını iade etmesi uzak bir ihtimaldir. Oysa ki, söylenenlerin aksine ilk başlardaki iletişimsizlik sonucu ortaya çıkan talihsiz olay hariç, hem İbrahim Beg hem de Alim Han, Enver Paşa'ya destek vermişlerdir. İlk başlarda yaşanan tereddüt Alim Han'ın Afganistan'a gittiği ve durumunun belirsiz olduğu döneme denk gelmesinden ve Enver Paşa aleyhine yapılan Rus propagandasından kaynaklanmıştır. Enver Paşa'nın BHC ile Ruslar arasında arabuluculuk yapacağına dair kaleme aldığı ve Kızıl Ordu'nun çekilmesini teklif ettiği mektuptan sonra, Ruslar'ın Enver Paşa'ya karşı tutumları değişmiş, bu mektuptan sonra onu İngiliz ajanı olarak suçlamaya başlamışlar ve Alim Han ile Enver Paşa aleyhinde görüşmeler yürütmüşlerdir. Bu görüşmelerde Enver Paşa'nın Buhara, Türkistan Afganistan ve Hindistanın Emîri olmak istediği konusunda Alim Han'ı ikna etmeye çalışmışlardır. Kendisinden habersiz Buhara'ya giden Enver Paşa'dan ilk başlarda şüphelenen Alim Han, Enver Paşa hakkında tereddüde düşmüştür.⁷⁶⁰ Enver Paşa'nın İbrahim Beg ile katıldığı bir toplantıda dile getirdiği "Ben Buhara-i Şerifin tahtına talip değilim. Buhara topraklarından Ruslar kovulup çıkarılsın yeter. Derhal Buhara Emîri Alim Han'ı Kâbil'den çağırıp tahtına oturmaya davet edeceğim"⁷⁶¹ şeklindeki beyanatları, hakkındaki tereddütleri bitirerek bir güven havası meydana getirmiş ve Enver Paşa'nın serbest kalmasına katkı sağlamıştır.

Enver Paşa'nın anlattıklarına göre İbrahim Beg ile 30 Kasım 1921 tarihinde karşılaşmışlardır. Aynı tarihli notuna göre; "Lakay İbrahim Beg'in adamları bizi karşıladılar. İbrahim Beg gece dokuzda geldi. Biz de atlanıp çıktık. Oldukça tuhaf bir adam. İbrahim Beg yaklaşınca atından indi. Ben de

⁷⁶⁰Hayit, *Basmacılar*, s., 198.

⁷⁶¹Ülkü, *a.g.e*, s. 35.

indim. Kucaklaştık. Oturduk konuştuk”⁷⁶² ifadelerinden bu ilk görüşmenin oldukça sıcak bir şekilde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Anlatılan bu sıcak karşılaşmaya rağmen bir süre sonra 1 Aralık 1921 tarihinde Enver Paşa’nın yanındakiler silahlarını teslim etmek zorunda kalmıştır. Yalnız Paşa ve Hacı Sami’nin silahlarını taşımalarına izin verilmiştir. Göktaş’daki merkeze götürülen Enver Paşa bu şekilde İbrahim Beg’in esiri olmuştur. Hacı Sami’nin olaya sinirlenerek İbrahim Beg askerlerinden birini öldürmesi üzerine Enver Paşa taraftarı Ali Rıza birlikleri ile Lakaylar arasında çatışmalar baş göstermiş, bu çatışmalarda Ali Rıza’nın 600 kişilik birliğinden 450 kadarı öldürülmüştür.⁷⁶³

Esaret hali İbrahim Beg ve Alim Han’ın haberleşmesinin ardından ortadan kalkmıştır. Enver Paşa’nın esir edilişi ve serbest bırakılışını Alim Han da hatıratında şöyle ifade etmektedir; “Enver Paşa Buhara’nın şark tarafından gelerek Korgantepe Vilayetinde mücahitler ile karşılaşır. Mücahitler Enver Paşa’nın gelişini İbrahim Beg’e haber verir. Böylece bu leşkerbaşımız bu haberi bana haber verdi. Bu durum karşısında nasıl davranması gerektiğini sordu. Ben bu haberi alınca İbrahim Beg’e ferman yolladım. Bu fermanda Enver Paşa’nın düşman ile mücadele tecrübe ve kabiliyet sahibi olduğunu, ona alicenaplık göstermesi gerektiğini, kendisini yanına çağırıp sormasını, eğer İslam milletine hizmet etmeyi kabul ederse bizim zatı alimiz tarafından bizim adımıza saygı göstermesini, aksi halde nehirden (Amu Derya) geçirip bu tarafa yollamasını söyledim.”⁷⁶⁴

⁷⁶²AydEmîr *a.g.e.*, s. 616. Abdullah Recep Baysun bu görüşmeyi daha farklı ifade etmektedir. Baysun bu karşılaşmayı şu şekilde ifade aktarmaktadır. Enver Paşa Togay sarı’ya İbrahim Beg Lakay ile görüşmek istediğini söyler. Fakat bir an evvel görüşmek istediği İbrahim Beg Lakay’ın gecikmesinden paşa ve maiyeti şüpheyne düşüyor. Sabahleyin paşa misafir oldukları evin Lakay askerlerce sarıldığını görüyor. Bu hareketin sebebini sorup anlamaya vakit kalmadan İbrahim Lakay geliyor. Paşa’yı hoş geldiniz aziz misafirim diyerek selamlıyor. Enver paşa düşmana karşı kuvvetli olmak lazım geldiğini, milli hükümetle birleşince kuvvetin artacağını ve yurdu düşmandan kurtarmanın daha kolay olacağını açıkça anlatıyor. Dinler gibi görünen İbrahim Lakay bu sözlerden hiç birine kıymet vermeyerek artık benim misafirimsiniz dedikten sonra kakıp gider. Biraz sonra İbrahim Lakayın adamları Paşa’nın yanına girerek İbrahim Lakay’ın emri ile yanlarındaki silahları teslim almaya geldiklerini bildirir. Bkz baysun age., s., 69.

⁷⁶³Hayit, *Basmacılar*, s. 200.

⁷⁶⁴Alim Han, *a.g.e.*, s.,20.

Bu haberleşme süresince yaklaşık iki buçuk ay geçmiştir. Bu süre içerisinde esir olan Enver Paşa, ocak ayının başlarında ulaşan Emîrin mektubu ile serbest bırakılmıştır. Enver Paşa'nın Alim Han'a yazdığı mektuptan anlaşılacağı üzere bu mektup 9 Ocak 1922 tarihinde ulaşmıştır. Alim Han'ın emrine rağmen İbrahim Beg'in Enver Paşa'ya mesafeli durduğu ifade edilen ve kendisinin yaptığı faaliyetleri de içeren Enver Paşa'nın bu mektubu, Alim Han'ın yazdığı mektuba cevaben kaleme alınmıştır.

“ Şevketlü Kudretlü Biraderim Tacidar-ı Mükerrerem Efendim!

Cemaziül- evvelin 10'u tarihli iltifat-ı şahaneleri Kemal-i terkim ile aldım. Hizmet-i din-i mübin olan teklif-i şahanelerini kabul ve bi iznillah-i teali işe başladım. Düşanbe'den çıkan Rusları takiben Mortepe Şorab Nevabat, Şeşme Sariasya Anbarsay Mirşadi'de Rusları vurduk. Kendilerinde 50'den fazla ölü vardır. Bir o kadar da yaralı. Araba ve at elimize düştü. İbrahim Bey arkamızdan Rögarde yetişti. Fakat Anbarsay'da vuruşa girmedim. Eğer girseydi Ruslar hiç kurtulamazdı. Şimdi bütün teba-i şahaneleri cihad hususunda gayret kıladırlar..... İbrahim Bey askerlerini alıp Hisar vilayeti'ne döndü. Mamafih kendisine yazdık. Geleceğini ümit ederim....”⁷⁶⁵ Şeklinde devam eden bu mektuptan da anlaşılacağı üzere İbrahim Beg, Enver Paşa'yı serbest bıraksa da onu tam anlamı ile desteklememiştir. Enver Paşa'nın Buhara'dan geldiğinde Ceditçi ya da işbirlikçi şüphesi ile esir edilmesinin gerekçeleri kalkmış olduğundan İbrahim Beg'in bundan sonraki mesafeli yaklaşımını şahsi ihtiras veya liderlik yarışı ile açıklamak mümkündür.

İbrahim Beg'in tavırları bir yana Enver Paşa'nın serbest bırakılması yapacağı faaliyetlere başlamasına olanak vermiştir. Kendisine katılan İşan Sultan, Nafi Bey, Rahman Mingbaşı, Futsail Mahdum ve İsmail Hakkı gibi komutanların birlikleri ile 28 Ocak 1922 tarihinde Duşanbeye başarılı bir hareket düzenlemiştir. Doğu Buhara'da Ruslar için önemli bir garnizon şehri olan bu şehir 15/16 Şubat tarihinde kurtarılmıştır. Telaşa düşen Ruslar Taşkent ve Buhara'dan acil yardım talebinde bulunarak şehrin 40 km kadar

⁷⁶⁵Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olmamış Adam Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1995, s.262.

uzağına çekilmek zorunda kalmışlardır. Burada sağladığı başarı Enver Paşanın şöhretini daha da arttırmıştır.⁷⁶⁶ Enver Paşa ve ona bağlı birliklerin Ruslardan kurtardıkları yerler Duşanbe ile sınırlı kalmamıştır. Kulap, Korgantepe, Hisar, Divan, Şirabat, ve Baysun gibi yerleşim yerleri Ruslardan temizlenmiştir. Hemen hemen bütün Doğu Buhara kurtarılmış bölge olarak ilan edilmiştir. Buhara merkezli istiklalcilik hareketinin en çok güçlendiği dönem, Enver Paşa'nın liderlik yaptığı dönem olmuştur.⁷⁶⁷

Şubat ayında sağlanan başarı için aslında 10 Aralık 1921 tarihinden beri mücadele yürütülmekte idi. Bu tarihte BHC Cumhurbaşkanı Osman Hoca Rus garnizon komutanı ve konsolosunu bir ziyafete davet ederek onlardan Duşanbe'yi terk etmelerini istemiş, onları esir etmesine rağmen yaşanan çatışmalarda kısmen başarı sağlansa da nihai sonuca ulaşılamamıştır. 10 bin kişilik bir kuvvetle Duşanbe'yi kuşatan direnişçiler mücadeleye devam ettikleri sırada İbrahim Beg 20 aralık tarihinde Ruslara bir tebligatta bulunmuş Rusların Duşanbe'yi terk etmesi halinde kendilerinin geçeceği yolları açacağını belirtmiştir. Tüm bu tekliflere rağmen Ruslar Duşanbe'yi savunmaya devam etmiş, nihayet Alim Han'ın emri ile serbest kalan Enver Paşa 15-16 Şubat'ta şehri Ruslardan kurtarmıştır. Kısa süre içinde İstiklalci grupları büyük ölçüde birleştiren Enver Paşa, Sovyet tarihçilerinin ifade ettiği üzere, 1922 martında Fergana, Semarkand bölgesi Doğu Buhara birlikleri de dahil olmak üzere genel bir cephe oluşturmayı başarmıştır.⁷⁶⁸

Bu başarıdan sonra şartlar Enver Paşa'nın lehine değişmeye başlamış, esir edilişi ile yaşadığı şok, yerini umuda bırakmaya başlamıştır. Kısa süre içinde 28 mart tarihinde Enver Paşa, Alim Han tarafından yollanan bir ferman ile Doğu Buhara'nın bütün kuvvetlerinin baş kumandanı olarak ilan edilmiştir. Böylece Enver Paşa yürüttüğü mücadelede güç ve moral kazanmış elde ettiği bu sıfatla Buhara, Hive ve Fergana bölgesindeki İstiklalcileri birleştirme teşebbüslerine girişmiştir. Afganistan yolu ile gelen yardım,

⁷⁶⁶Glenda Fraser *Basmachi I*, CAS Vol 6 No I 1987 s., 58.

⁷⁶⁷K. Recepov, "Türkistan Mentikesindeki İstiklalçilik Hareketi Tarihining Devrleştiriş Muammalaları (1918- 1935)", *Özbekistan Tarihi*, San 1-2, 2000, s. 85.

⁷⁶⁸Hayit, *Basmacılar*, s. 202-203.

halifenin damadı ve Peygamberin naibi gibi sıfatlar sayesinde halk arasında destek bulmuş ve küçük grupları birleştirerek 30 bine yakın bir askeri güce ulaşmıştır. Bu birliklerin 10 – 15 binine yakını silahlı olup geri kalanı iptidai silahlar ile donatılmıştır.⁷⁶⁹

15 Nisan tarihinde İstiklalcilerin ileri gelenleri Kafirnigan 'da bir toplantı düzenlemişler bu toplantı sonucunda Enver Paşa siyasi ve askeri lider olarak seçilmiştir. Kafirun karargahında toplanan kongreye⁷⁷⁰ Alim Han Core Tore'yi temsilci olarak göndermekle Enver Paşa'ya verdiği desteği perçinlemiştir. Anadolu'daki kurtuluş hareketinin hazırlık safhasında gerçekleştirilen ve her ilden gelen temsilciler sayesinde milli nitelik kazanan Sivas Kongresi'nin bir benzeri olan Kafirun Kongresi'nde de değişik yerlerden temsilciler katılmış, kongre milli bir niteliye kavuşmuştur. İşte bu husus Enver Paşa'nın Türkistan kurtuluş hareketindeki asıl yerini ortaya koymakta, bu bakış açısı ile tüm birliklerin birleştirilmesi ihtimalini güçlendirmektedir. Türkistan kurtuluş hareketine böyle bir anlayış ve hareket getiren Enver Paşa kısa süre içinde İstiklalcileri büyük oranda tek bir çatı altında toplamayı başarmış bu durum Ruslar için asıl tehlikenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Ayrıca bu tarihlerde orta ve batı Buhara'da faaliyet gösteren Abdulkahhar'ın bir dizi başarı sağlayarak Buhara'ya saldırması ve Enver Paşa ile birleşme teşebbüsleri Rusları tedirgin etmiş, Enver Paşa ile ateşkes teklifinde bulunmalarına sebep olmuştur. Fakat Enver Paşa Bolşeviklere güvenmediği için bu barış teklifini ret etmiş ve barış ancak Rus ordularının Türkistan topraklarını terk etmesi ile olabilir diyerek anlaşma için kırmızı

⁷⁶⁹Raşidov, *a.g.m*, s., 41. Alim Han ile temas kurulup serbest kaldıktan sonra halkın desteğini sağlayan Enver Paşa'nın kısa süre içinde Rusları telaşa düşürecek bir güce ve desteye kavuşması dikkat çekici bir durumdur. Oysa ki AydEmîr, *a.g.e.*, ve Baysun, *a.g.e.*, gibi eserlerde İbrahim Beg Lakay'ın Enver Paşa'yı Alim Han ile temas kuruncaya kadar tedbir amaçlı alı koymasını yanlış değerlendirerek Enver Paşa'nın gösterdiği fedakarlıkların Türkistan halkı tarafından karşılıksız bırakıldığı intibahı uyandırmışlardır. İbrahim Beg'in Enver Paşa'ya çok sıcak yaklaşmadığı doğrudur. Fakat Alim Han ve birçok Korbaşı elinden geldiğince Enver Paşa'yı desteklemiş bu da Enver Paşa'nın Türkistan mücadelesi için beslediği umutların abartıldığı kadar karşılıksız bırakılmadığını göstermiştir. Enver Paşa'nın kısa süre içinde Rusları telaşlandıracak bir kuvvete kavuşması ona verilen desteğin sonucudur. Emrindeki askerlerin hepsinin Anadolu'dan gelmeyip yöre halkından oluştuğunu unutmamak gerekir.

⁷⁷⁰Kurulması muhtemel devletin ilk temelleri olan bu kongrede alınan kararalar için bkz., Baysun, *a.g.e.*, s., 103-104.

çizgilerini çizmiştir. “Kumandanı olduğum istiklalciler bağımsızlıkları için son nefeslerine kadar savaşmak için silahlanmışlardır” diyerek kararlığını bildirmiştir.⁷⁷¹

Enver Paşa eğer Batı Buhara’da Molla Abdulkahhar tarafından yürütülen İstiklalcilik hareketi ile fiili temas sağlayabilseydi Rusların barış teklifine karşılık verdiği cevaptaki şartları sağlaması işten bile değildi. Çünkü 1921 yılının sonlarında ve 1922 yılının başlarında hemen hemen Batı Buhara’nın tamamı Abdulkahhar’ın yürüttüğü İstiklalcilerin hâkimiyetine girmiştir. Bu türlü başarıları elde eden Abdulkahhar Afganistan’daki Alim Han ve onun vekili İbrahim Beg ile temas kurmuş, Enver Paşa’nın, Alim Han tarafından vekil tayin edilmesinden sonra da Enver Paşa ile temasa geçmiştir. Buhara etrafından topladığı yaklaşık 20 000 kişilik birlikle ciddi bir kuvvet haline gelen Abdulkahhar’ın Enver Paşa ile birleşme taraftarı olması İstiklalcilerin birleşmesi hususunda olumlu gelişmelere sebep olabilirdi. Duşanbe şehrini ele geçirip Doğu Buhara’daki bazı yerleri kurtaran Enver Paşa’nın faaliyetleri ile Buhara’nın civarındaki birçok yerleşim yerini ele geçiren ve hatta Buhara merkezine saldırıp altı kapısını dört saat boyunca elinde tutan Abdulkahhar’ın başarılı hareketlerinin aynı zamana denk gelmesi ve birleşmeleri yolunda her iki liderin istekli oluşu Rusları tedirgin etmiştir.

Enver Paşa birliklerinin bir kısmını Danyal Beg komutasında Surhen Derya vilayetine göndererek, burada mücadele eden Hurram Beg ile birleştirmiştir. Şehri Sebz yolu ile Buhara’yı kuşatan Abdulkahhar ile birleşmeleri kararlaştırılmıştır. Enver Paşa’nın kendisi de Buhara şehrine saldırmayı planlamaktaydı. Doğu Buhara’da Enver Paşa, Batı Buhara’da ise Abdulkahhar birçok yeri Ruslardan kurtarmıştır. Eğer Buhara şehri kurtarılabilseydi batı ve doğudaki istiklalcilerin birleşmesi sağlanmış olacaktı. Karşı şehrini ele geçiren Abdulkahhar bu şekilde Doğu Buhara’daki birlikler ile birleşmek istemiştir. Semerkand ve Nurata İstiklalcileri ile birleşerek Ruslara büyük darbe vurmayı planlamıştır. Enver Paşa ise Baysun’dan Şehri Sebz’e doğru ilerleyerek birleşmeyi sağlamaya çalışmıştır. Eğer bu

⁷⁷¹Fraser, *Basmachi I*, s. 58.

amaçlarına bulaşabilseler ve tek bir çatı altında hareket sağlanabilseydi, Buhara'daki Kızıl Ordunun dağıtılması mümkün olabilirdi. Fergana bölgesi ile birleşmesi halinde ise tüm Türkistan'ın Ruslardan kurtarılması mümkün olurdu. Ruslar açısından öylesine büyük tehlikeler ortaya çıkaracak bu girişimlerin önlenmesi için Kızıl Ordu birlikleri Buhara'ya kaydırıldı. Kaydırılan askerlere rağmen Abdulkahhar birlikleri Buhara merkezine saldırdı ve şehrin altı kapısını ele geçirdi. Fakat burada daha fazla direnemedi ve şehrin 10 km uzağındaki Bahaidin Nakşibendî ziyaretgahına gitti ve burada on saate yakın Ruslar ile mücadele etti. Abdulkahhar teknik bir hata yaparak ordusunun bir kısmını şehirden 12 km uzakta bulunan ve Taşkent'ten gelen yardım için hayati önem taşıyan Kagan mıntıkasına gönderdi. Ruslar için hayati önem taşıyan bu mevki iyi istihkâm edildiği ve Taşkent'ten yardım aldığı için, burada yürütülen savaşlarda Abdulkahhar'ın ordusu yenildi. Bu sebeple Buhara merkezinde ve Bahaidin mevkiinde elde edilen başarılar bir neticeye ulaşmadı. İstiklalcilerin birliği Ruslar tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı.⁷⁷² Enver Paşanın Şehri Sebz ve Karşı yolu ile gönderdiği birlikler de zamanında ulaşamadığı için sağlanan başarı uzun süreli olmamış bu yenilgiden sonra Abdulkahhar'ın gücü büyük ölçüde kırılmıştır.

Molla Abdulkahhar'ın başarılı hareketleri neticesinde Karşı vilayeti üzerinden Enver Paşa birlikleri ile birleşme imkanı ortaya çıksa da, Rusların bu birleşmeden ortaya çıkacak tehlikeyi fark ederek Buhara'ya 22 Nisan 1922 tarihinde büyük miktarda asker sevk etmeleri, düşünülen birleşmeyi engellemiştir. Fakat Enver Paşa'ya karşı geniş çaplı bir hareket düzenlenmesi 19 Haziran tarihine denk gelmektedir. RKPMK'nin isteği ile tecrübeli generallerden N.E. Kakurin ve daha sonra A.P. Pavlov Buhara'ya gönderilmiştir. Telaşa düşen Bolşevikler sorunun vahametini anlayarak Rus Silahlı Kuvvetleri kumandanı S.S. Kemenev, parti üyelerinden S. Orconikidze, Y. Peters ve L. Troçki gibi önemli kişileri de Buhara'ya

⁷⁷²Recepov, *Kızıl Armye.*, s. 83-84. Ruslar durumla başa çıkmak ve için Buhara'daki askeri kuvveti güçlendirmek amacıyla Buhara dışındaki 20.000 askeri 20 Nisan da Kagan'da toplamıştı. Bu askerlerden bir 8 000 kadarı da kuşatılan Karşı'ye gönderilmiştir. Kagan'ın Abdulkahhar birliklerinde alınamamasının bir sebebi de getirilen bu takviye kuvvetlerdir. Bkz., Sonyel, *a.g.m.*, s., 1194.

göndermiştir. Hatta İtalya'daki uluslar arası konferansa Buhara'yı temsilen gitmekte olan Feyzullah Hoca, Lenin tarafından Moskova'dan Buhara'ya geri gönderilmiştir.⁷⁷³ Bütün bu gelişmeler Enver Paşa'nın İstiklalcilik hareketindeki yerini göstermesi açısından önemli olduğu kadar, Rusların Enver Paşa'ya karşı top yekun bir harekata girişmesine de sebep olması açısından önemlidir.

Enver Paşa'nın sağladığı destek ve Ruslar için ciddi bir tehlike olmaya başlaması üzerine Ruslar, Enver Paşa'ya barış teklifinde bulunmuşlardır. Enver Paşa'nın Ruslara verdiği cevaba geçmeden önce onun Ruslara ve onların işbirlikçilerine bakış açısına etki eden sebeplerin üzerinde kısaca durmak gerekir. Enver Paşa Doğu Buhara'daki İstiklalcilerin liderliğini sağladıktan sonra ince bir siyaset takip etmek zorunda kalmıştır. Alim Han adına faaliyet göstermesine rağmen Emîr yanlıları gibi BHC ve Ruslara aynı gözle bakmamış, BHC ile olan ilişkilerinde Ruslara nazaran daha ılımlı davranmıştır. Asıl hedef olarak Rusları telakki etmiştir. Oysa ki, Doğu Buhara'daki İstiklalciler Emîr taraftarı oldukları için Enver Paşa'nın da Emîr'e düşman olan ceditçilere düşman olmasını istemişlerdi. Bu durumu Enver Paşa şu ifadeler ile aktarmıştır; "Ben yalnız Ruslara değil, asıl Ceditlerle harp etmek zorundaymışım. Ben de Ruslara ve onlarla beraber olanlara karşı mücadele taraftarı olduğumu ve mukaddes şeriat üzere hareket edeceğimi söyledim."⁷⁷⁴ Şartlar gereği söylenen bu sözlere rağmen asıl düşmanın Ruslar olduğunu çok iyi bilen Enver Paşa, kendine olan güveni yerine gelenince ve gerekli şartlar oluşunca, kendine Ruslarca teklif edilen anlaşmanın şartlarını da belirten bir ültimatı 19 Mayıs 1922 tarihinde Hive Buhara ve Türkistan Orduları Baş Kumandanı imzası ile Sovyet Azerbaycan'ı Konsey Başkanı Nerimanov aracılığı ile Moskova Hükümetine gönderdi. Enver Paşa'nın gerçek niyetlerini gösterip asıl hedefinin BHC değil de Ruslar olduğunun açıkça ortaya konması, Rusların Buhara'daki tehlikeyi sezip yığınak yapmasına sebep olmuştur. Enver Paşa'nın Ruslar hakkındaki düşüncelerini ortaya koyan bu ültimatın şu ifadeleri içermektedir;

⁷⁷³Reşidov, *a.g.e.*, s. 44., Sonyel, *a.g.m.*, s.1196.

⁷⁷⁴Aydemir *a.g.e.*, s., 619.

“Halk Komiseri Nerimanov!

Israrım üzerine, konsey RMİK ve Komiserler Konseyi'nin cevabına kadar Rusya Sovyet Cumhuriyetine savaş ilanından vazgeçmiştir. Buna karşılık Buhara, Hive ve Türkistan halklarının hür ve bağımsız yaşama arzularını size iletmekle görevlendirildim. Bu bağımsızlık Sovyetler Rusya'sı tarafından kabul edilecektir.

Konsey Sovyet Rusya Cumhuriyeti Hükümeti'ne, şu sırada Hive, Buhara ve Türkistan'da bulunan yabancı ordunun (Kızıl Ordu) 15 günlük bir mühlet sonuna kadar ülkeyi terk etmesini teklif eder. Adı geçen ülkelerde Sovyet Rusya Cumhuriyetine ait idari teşkilatlar da aynı mühlet içinde feshedilmelidir.

Bu kararın Halk Komiserleri Konseyi'nin eline geçtiği andan itibaren bütün siyasi tutuklular serbest bırakılmalıdır.

Sayın komiser, Hive, Buhara ve Türkistan halkları yüce konseyi sizden savaş komiseri Troçki'ye ve Sovyet Kuvvetleri Baş Komutanı Kamenev'e Müslüman Halk Ordusu ile Kızıl Ordu arasında her türlü kan dökülmesini önlemek için Kızıl Ordu'nun en kısa zamanda Rusya'ya çekilmesini istemenizi rica eder.

Hive, Buhara ve Türkistan halklarının yüce konseyini heyecanlandıran Rus halkına karşı duydukları derin sempati duyguları yüzünden, tarihin çok eski devirlerinden beri düzen ve meşruluk içinde yaşamış olan ve şimdi dışarıdan gelmiş itimatsız ve komünist unsurların zulüm rejimine terk edilmiş Müslüman ülkelerin kurtuluşunda her türlü düşmanca hareketten kaçınılacağını bildirmek konseyin bir görevi olmuştur.

Sovyet Rusya Hükümeti'nin, zalim komiserlerin boyunduruğu altına alınmış ve Moskova'nın yabancı iktidarına karşı topraklarını kurtarmak için silaha sarılmış Müslüman halkların iradesine saygı göstermek ihtiyacını duymaması halinde sizi uyarmak isterim ki, mevcut bildirinin tesliminden iki

hafta sonra hareketlerimde tamamen serbest olacağım. Bu bildiriye ilişkide RMİK tarafından bana tevdi edilen görev belgesini iade ediyorum.”⁷⁷⁵

Ruslar her ne kadar bu ültimatoma cevap vermeseler de, Kızıl Ordu’nun Türkistan topraklarını terk etmesini, bağımsızlığının tanınmasını ve Rus idari teşkilatlarının feshedilmesini istemesi artık Enver Paşa’nın Ruslar için ciddi bir sorun olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu olaylardan sonra Ruslar Enver Paşa ile daha yoğun bir şekilde mücadele etmeye başlamışlar, diğer direnişçi liderlerden farklı vizyonu ve alt yapısı bulunan Enver Paşa’nın Rus karşıtı mücadeleyi birleştirme ihtimali, Rusları telaşa düşürmüş kaygılarını haklı çıkarmıştır.

1 Haziran tarihinde Buhara dâhilindeki Rus birlikleri doğu - batı olmak üzere ikiye ayrıldı ve böylece iki cephe meydana getirildi. Batı cephesi Abdulkahhar birlikleri ile, Doğu cephesi ise Enver Paşa birlikleri ile mücadele edecek şekilde organize edilmişti. Doğu Buhara’da Enver Paşa birliklerinin üzerine yürüyecek ordu da, sol ve sağ olmak üzere iki bölüme ayrıldı. Rusların bu taktiği Enver Paşa birliklerinin Afganistan’a geçmelerini önlemek içindi. Birinci grup Baysun Denav Hisar, Duşanbe, Kafirnihan Irmağı ve Feyzabat doğrultusunda ilerler iken, ikinci grup Şirabat, Termiz, Kurgantepe, Kulyap ve Belcivan doğrultusunda ilerliyordu. Kakurin kumandasındaki Rus birlikleri 9 Haziran tarihinde yaklaşık dört aydan beri Baysun’u kuşatmakta olan Enver Paşa birliklerine karşı saldırıya geçti. Bu saldırılarda Enver Paşa birliklerinin sert direnişi ile karşılaşan Ruslar çekilmek zorunda kalsalar da, top gibi ağır silahlar ve süvari birlikleri sayesinde Enver Paşa birliklerinin Baysun civarındaki köylerden uzaklaşmalarını sağlamayı başardılar.⁷⁷⁶

Ruslar, Enver Paşanın kaderini tayin edecek toplu saldırıya 1922 yılının 15 haziran’ında başladılar. Bu hücumlar karşısında geri çekilmek zorunda kalan Enver Paşa, bu savaşta 200 askerini ve birçok savaş malzemesini kaybetti. 19 Hazirana kadar Enver Paşa kontrolündeki birçok yerleşim yeri Bolşeviklerin kontrolüne geçti. Haziran ayının sonlarına doğru

⁷⁷⁵Castagne, *Basmacılar*, s. 136-137.

⁷⁷⁶Sonyel, *a.g.m.*, s., 1196-1197. Recepov, *Kızıl Armiye..*, s., 93.

iyi silahlanmış kızıl ordu Enver Paşa'nın birliklerini birçok çatışmada yenilgiye uğrattı.⁷⁷⁷

Bu savaştan sonra Ruslar sürekli Enver Paşa'yı takip etmeye Enver Paşa da Rus birliklerinin önünde geri çekilmeye başlamıştır. Bu arada Enver Paşa birlikleri arasında çözümlerin de başladığı görülmektedir. Örneğin Belcivan Lakayları Devletmen Beg'in idaresinden çıkıp kendi başlarına hareket etmeye ve bazı yerlere baskınlar yaparak uygunsuz hareketlerde bulunmaya başlamıştır. Bu itaatsiz grupları kontrol altına almak için gönderilen Hasan Bey Afganistan'a geçmekle mücadeleden çekilme yolunu seçmiştir. Kafirun karargahına çekilmelerine rağmen Ruslar takiplerine devam etmişler buradan da 28 Haziran'da çıkmak zorunda kalarak Duşanbe şehrine çekilmişlerdir.⁷⁷⁸ Enver Paşa birlikleri asıl darbeyi Duşanbe'de yemiş ve 14 Temmuz'da Duşanbe şehrinin işgal edilişi ile Enver Paşa Afganistan yönünde çekilmeye başlayarak Belcivan civarında direniş hattı oluşturmaya çalıştı. Baysun'dan başlamak üzere Kafirun, Hisar, Kurgantepe ve Duşanbe sırayla Rusların eline geçmiş ve tüm bu yerler ve diğer köyler için Ruslar ile çetin mücadeleler yapılmıştır. Artık son direnme noktası Belcivan şehri olmuş ve ölüm kalım savaşı burada verilmiştir. Her iki taraf da hazırlıklara başlamış Taşkent ve Rusya'dan takviye yapan Ruslara karşılık Enver Paşa hem asker hem de teçhizat bakımından çok güç duruma düşmüştür. 20 Temmuz tarihinde bu şehir de tamamen işgal edilmiş Enver Paşa'nın yanındaki birlikler Devletmen Beg hariç kendi memleketlerini savunmak üzere ayrılmışlardır. Böylece Enver Paşa'nın birlikleri çok zayıflamıştır. Belcivan şehrinin 12 km kuzey doğusunda bulunan Abı Dere köyünde konuşlanan Enver Paşa'nın birliklerini fark eden Ruslar 4 Ağustos'ta hücumla geçmişlerdir.⁷⁷⁹

Enver Paşa bu tarihte Devletmen Beg'in karargahı olan Çagan mevkiine gelmiş ve kurban bayramını birlikte geçirmek istemiştir.

⁷⁷⁷Kahraman Recepov, "Buhara Respublikasında İstiklalçilik Hareketi: Enver Paşşa Başlığide Alıp Barılgen Cenkler", *Buhara Mevcleri*, S.3, 2004, s. 27.

⁷⁷⁸Baysun., *a.g.e.*, s., 115.

⁷⁷⁹Recepov, *Cenkler..*, s. 94-100.

Belcuvan'dan 8 km uzaklıktaki bu mevkide Enver Paşa bayram tebriklerini kabul ettiği bir esna da 300 kişilik bir Rus birliğinin Abı Dere köyüne doğru geldiğini haber almıştır. Bu haberi alır almaz Enver Paşa diğer askerleri beklemeden 25 kişilik bir grup ile düşmanı karşılamaya gitmiştir. Karşılarındaki tepeyi aşınca üç bölüme ayrılmış olan Ruslara da karşı tepeye çıkmışlardır. Enver Paşa ilk saldırıda üçe ayrılmış olan bu birliklerden birini tarumar etmiş, yanında kalan beş kişi ile diğer gruba karşı kılıç ile hücum etmiştir. Fakat açılan makineli tüfek ateşi neticesinde isabet almış ve aldığı beş kurşun yarası ile yere yığılmıştır. Bu arada Devletmen Beg de yardıma yetişmiş fakat Enver Paşa'nın şehit olmasını engelleyememiştir. Yaşanan çatışmalarda Devletmen Beg de şehit düşmüştür.⁷⁸⁰

Enver Paşa'nın geri çekilme'ye başlaması ile ona bağlı olan birliklerin yavaş yavaş Enver Paşa'dan kopmaya başladığı ve yaşanan mağlubiyetlerin her birliği kendi bölgesini koruma gibi bir düşünceye ittiği görülmektedir. Enver Paşa'nı şehit olma anı da bu dağılmanın bir sebebi gibi gözükmemektedir. Çünkü yaklaşık 300 kişilik Rus birliğine karşı 25 kişilik bir kuvvetle saldırmanın ölümcül bir hata olacağı Enver Paşa gibi yıllarca askerlik hizmetinde bulunmuş bir komutanın dikkatinden kaçmayacak kadar basit bir değerlendirmedir. Enver Paşa bittabi bu saldırı sonunda öleceğini bildiği halde bu saldırıyı gerçekleştirmiş ve neticede şehit olmuştur. Büyük umutlar ile başlattığı ve Türk - İslam dünyası açısından çok hayırlı bu işin istediği gibi gitmemesi ve sona yaklaşma duygusu onu böyle bir harekete itmiştir. Zira, birliklerinin dağılması, yerli unsurların tek bir çatı altında toplanmamak için direnç göstermesi ve Rusların amansız takibinin Enver Paşa'nın ruh dünyasını inkıraza uğrattığı ve bu ruh hali ile düşmana bir bakıma intihar saldırısı düzenlemesi kuvvetle muhtemeldir.

⁷⁸⁰Mustafa Şahkuli'nin aktardığına göre; Enver Paşa'nın yerine Danyal Beg, Devletmen Beg'in yerine de oğlu Abdulkadir geçmiş ve yaklaşık 15- 20 bin kişinin katıldığı cenaze merasimi ile Enver Paşa ve Devletmen Beg, Çagan mevkiinde defnedilmişlerdir. Aynı şahıs cenaze merasimi içinde şu ifadeleri kullanmıştır; “Bu kadar kısa zamanda 15-20 bin kişinin nasıl toplandığını aklım almıyor. Herkes ağlıyor ve Enver paşanın saçından mukaddes sıfatıyla bir tutam almaya çalışıyorlardı. Onun eli ile ayağını öpen sayısızca insan vardı ve mahşeri bir an yaşanmaktaydı”. Feyzzat, *a.g.e.*, s. 34-35. Enver Paşa'nın bayram namazı esnasında içinde bulunduğu mescidin bombalanarak öldürüldüğü şeklinde de görüşler mevcuttur. Bkz., Sonyel, *a.g.m.*, s.1201.

Çünkü onun ölümünden kısa bir süre önce Alim Han'a yazdığı mektuptan en büyük destekçisi, diğer taraftan da en büyük siyasi rakibi İbrahim Beg hakkında şikayette bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu mektupta şunları yazmıştı; "Müslümanlar aralarında kavga ediyorlar, bu da ancak Rusların işine gelir. İbrahim Beg sizi aldatmak için değişik bir yol buldu. Etrafına bütün tanınmış önderleri toplamak ve beni uzaklaştırmak istiyor. Bir taraftan size bağlılığını ifade ederken diğer taraftan Kulyap'ta bir ayaklanma tertipliyor. Artık ona güvenmeyiniz." Bir başka mektupta Enver Paşa Korbaşı Abdurrahman Beg'in kendisine 3000 kişilik sopalı adam vaat ettiğini bunların oraya geldikten sonra halkı yağmalayıp, ordunun düzenini bozduktan sonra kaçacaklarını bildirerek şikayette bulunuyordu.⁷⁸¹

6 Temmuzda yazdığı bir mektupta yazdıkları Enver Paşa'nın askeri durumunu göstermesi açısından önemlidir. Mektupta şöyle demektedir: "Duşanbe'den yazmıştım. Ruslar Çilligöl ve Kurgantepe'yi işgal etmişler. 30 atlı ve 290 piyade ile ben dağlar kayalar arasında yatıyorum." 14 Temmuz tarihli mektupta ise Afgan askerleri ile ilgili bilgi verilmekte bu mektupta Afgan Hükümeti'nin siyasetinin değiştiğini ve askerleri geri çağırdığını yazmaktadır.⁷⁸² Bu mektuplardaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Enver Paşa'nın askeri birliklerinde erime yaşanmış ve oldukça güçsüz duruma düşmüştür. Bu erimeye karşın 1920 -1923 yılları arasında Türkistan cephesindeki Rus askerinin sayısı 120 bin ile 160 bin civarında olup bunlar silah bakımından da oldukça kuvvetli idiler.⁷⁸³

Bu olumsuzluklara bir de Afgan Rus dostluğuna binaen Afgan Hükümeti'nin tarafsızlığını ilan etmesi tüm dengeleri Enver Paşa'nın aleyhine çevirmiştir. Ruslar Afgan Hükümetine baskı yaparak tarafsızlığını ilan etmesini sağladıktan sonra Afgan Hükümeti'nin İstiklalcilere karşı olan

⁷⁸¹Castagne, *a.g.m*, s, 153-154.

⁷⁸²AydEmîr, *a.g.e*, s, 636.

⁷⁸³Türkistan'daki Rus birliklerinin sayısı ve niteliği hakkında bkz., Broxup, *a.g.e*, s., 12-13. Ayrıca Baymirza Hayit Enver Paşa'nın şehit edildiği 1922 yılının yaz ayında Kızıl ordu birliklerinin sayısı hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır. "Bilindiği gibi 1922 yazında Türkistan'da 200 000 'den fazla Sovyet askeri bulunmakta idi. bu askerlerin takriben 100 000'i Fergana'da bulunuyordu". Bkz, Hayit, *Basmacılar*, s., 230-31. Askerlerin geri kalanları batı ve doğu Buhara ile Harezmi bölgesinde bulunmakta idi.

tutumunda köklü bir değişiklik meydana gelmiştir. Bahar havasına giren Rus-Afgan ilişkileri neticesinde bazı Afganlı öğrenciler eğitim için Rusya'ya gitmiş, Afgan hava kuvvetlerinin güçlendirilmesi için de 30 tane Rus teknik elemanı Afganistan'a gelmiştir.⁷⁸⁴

Enver Paşa'nın, Türkistan milli mücadelesinde savaşıarak boy göstermesi, gerek Türkistan tarihinde gerekse Türk dünyasında eşine az rastlanan bir olaydır. Türkistan bağımsızlık hareketine yeni umutlar ve ufuklar getiren Enver Paşa, Rus işgalini kabullenmeyen Türkistanlılar için bir meşale olmuştur. Osmanlı topraklarında doğup büyüyen ve bu topraklarda önemli vazifeler ifa eden birinin askeri açıdan bir yenilgiye uğramış olsa da, Türkistan'da yaptığı destansı faaliyet takdire şayandır.⁷⁸⁵ Her ne kadar Ruslar bu hareketi Panislamizm ve Pantürkizm gibi kavramlar ile özdeşleştirerek Türkiye'nin Türk dünyasına karşı yapacağı her türlü hareketi engellemeye çalışsa da meydana gelen tarihi olaylar Türklerin işbirliğini kaçınılmaz hale getirmekte ve Enver Paşa bu ilişkilerin kurulmasında manevi bir ilham görevini yerine getirmektedir. Türkiye'de yaşayan bazı Türkistanlıların çocuklarına Enver ismini vermesi Enver Paşa'nın Türkistan için yaptığı faaliyetlerin ne anlama geldiğinin anlaşılması için dikkat çekici bir örnektir. Sadece Türkiye'de yaşayan Türkistanlılar değil Türkistan'da mücadele ettiği kısa süre zarfında en ücra köylerde dahi tanınan Enver Paşa'nın adını taşıyan çocukları Özbekler ve Kırgızlar arasında da görmek mümkündür.⁷⁸⁶ Ayrıca Enver Paşa'nın son nefesini verdiği ve kanının aktığı çukurlukta da bir mezar inşa edilmiştir. Bu mezarı onun destekçilerinden Talip Şah yaptırmış onun ölümünden sonra oğlu Muzaffer Şah 74 yıl boyunca mezarı koruyarak bakımını yaptırmıştır. Enver Paşa'nın mezarına bir türbe muamelesi yapılmış ve türbenin korunması kutsal bir görev addedilmiştir.⁷⁸⁷ Enver Paşa'nın başarısızlığına rağmen fikirlerinin ve faaliyetlerinin günümüzde de tazeliğini koruması giriştiği işin Türk Dünyası için önemini göstermektedir.

⁷⁸⁴Gubar, *a.g.e.*, s., 878.

⁷⁸⁵Hayit, *Basmacılar*, s, 223.

⁷⁸⁶Çokay, "*Orta Asya'da ve Rusya'da ..*

⁷⁸⁷Aksu, *a.g.e.*, s., 139.

Çünkü Enver Paşa'nın düşündüğü projenin başarıya ulaşma ihtimali zor olsa da imkansız değildi. Tek sorun doğru zaman ve uygun şartlar altında çalışma imkanı bulamamasıydı. Eğer Enver Paşa Türkistan'a büyük bir bölümünün Sovyet işgaline girmediği ve her tarafta isyanların baş gösterdiği 1918-19 yıllarında gelmiş olsaydı neticeler farklı olabilirdi. Uzun süreden beri Rus hâkimiyeti altında yaşayan Türkistan'da Rus politikaları bölgeyi sadece askeri açıdan zayıflatmamış, halk arasında ekilen nifak tohumları ve teşkilatlanması önündeki engeller halkın milli bir gaye etrafında hareket etmesine engel olmuştur. Rusya'da 1917 devrimi yaşandığında Türkleri birleştiren milli bir gaye ve merkezin olmayışı, İstiklalcilik hareketinin milli bir merkez değil de nüfuzlu kişilerin etrafında yürütülmesine sebep olmuştur.⁷⁸⁸ Bu husus Enver Paşa'nın da başarısızlığa uğramasına en büyük etkenidir.

3.5.1.1. Enver Paşa ve Alim Han İlişkisi

Enver Paşa ile ilgili yapılan çalışmalarda Alim Han'ın rolü de maalesef yeteri kadar anlaşılamamış, Türkistan'da bağımsızlık sonrası ortaya çıkan yeni tarih anlayışı sayesinde daha objektif olarak ele alınan Alim Han ve faaliyetleri, Enver Paşa ile Alim Han arasındaki ilişkinin ihmal edildiğini ortaya koymuştur. Bu çalışmada da irdelendiği gibi Alim Han İstiklalcilik hareketine destek vermiş ve Enver Paşa'nın bu harekete katılması ile aynı destek ona da verilmeye çalışılmıştır.⁷⁸⁹ Örneğin Enver Paşa'nın Amanullah Han'a yazdığı tarihsiz fakat Mayıs – Haziran 1922 tarihli olması kuvvetle muhtemel bir mektupta Alim Han'ın desteği hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “Buhara Emîrinden İbrahim Bey'e Kat'iyen bana itaat kılmasını müşir bir hak gelmiştir. İbrahim'den maada bütün rüesa İşan Sultan, Devletmen Beg, Abdulcebbar, ve Evliyakuli bidathahlar ila-ahiri tamamıyla emrime münkaddırlar. İbrahim Beg de zahiren münkaddır. Fakat halen hile kılmağa ve itaate zayıf halde bırakmağa çalışmaktadır.”⁷⁹⁰ Bu mektuptan da anlaşıldığı gibi İbrahim Beg

⁷⁸⁸Çokayoğlu, *Merhum Enver Paşa*, s. 6.

⁷⁸⁹Recepov, *Kızıl Armiye..*, s. 76. Coreyev, s. 258.

⁷⁹⁰Yamauchi, *a.g.e*, s. 281.

bazı şahsi hususiyetlerinden dolayı Enver Paşa'ya mesafeli durmuştur. Bu durum Alim Han'ın Enver Paşa'ya karşı olduğu anlamına gelmez.

Yaşanan olaylar ve kurulan münasebetlerden de anlaşılacağı üzere Enver Paşa'nın yürüttüğü İstiklalcilik hareketi Alim Han tarafından desteklenmiştir. 28 Mart tarihinde Enver Paşa'nın Alim Han tarafından vekil tayin edilmesi ve 29 Mart 1922 tarihinde Türkmen Ordu Baş Komutanlığına (Cüneyt Han) gönderdiği mektupta yazdığı; "Cenabali (buhara Emîri) niabeten Buhara umurunu idare etmek üzere umumi askerlerin Emîri olmamı rica etti. Ben de hizmeti din ve Hüda diye kabul ettim. Şimdi her taraf memnun ve hamdolsun işler pek yolundadır. Hüda elbette İslam'a nusret verecektir"⁷⁹¹ ifadelerden de anlaşılacağı üzere Alim Han ile Enver Paşa arasında sıkı bir münasebet vardır. Bu sebeple Enver Paşa'nın yürüttüğü ve bazı şartlar yüzünden Alim Han'ın naipliğini kabul ettiği mücadeleyi Alim Han'ın yürüttüğü faaliyetler içinde ele almak yanlış bir yaklaşım olmayacaktır.

Enver Paşa'nın askeri faaliyetlerine Alim Han açısından bakıldığında, Alim Han'ın yürüttüğü mücadelede Enver Paşa gibi birini saflarına katabilmesi (ya da Enver Paşa'nın katılması) başarı olarak değerlendirilebilir. Fakat Enver Paşa açısından bakıldığında Alim Han'ın saflarına katılması bazı sorunlar yaşamasına neden olmuştur. Her ne kadar Emîr aleyhtarı olsa da Mustafa Çokay'ın bu hususta yaptığı değerlendirmelerin haklılık payı yok değildir. Mustafa Çokay, Alim Han ile işbirliğini Enver Paşa açısından şu ifadeler ile eleştirmektedir: "Hürriyet yolunda, mevcut olan bütün güçleri bir kutsal birlik etrafında toplamak varken, Enver Paşa genç Buharalılar'ın tavsiyelerine bakmaksızın eski Emîrle görüşmeye yöneldi. Bu hareketi, basiretli düşünen insanların Enver Paşa'ya sırt çevirmesine neden oldu ve onu yavaş yavaş Emîrin yandaşlarına o kadar yaklaştırdı ki, "Kutsal Buhara Sultan'ının büyük veziri haline geldi". Ruslara karşı isyan edenler böylece kendi aralarında birbirine düşmanlık besleyen iki gruba ayrıldı. Fergana

⁷⁹¹Baysun, *a.g.e.*, s., 139. Bu mektupta kullanılan "şimdi her taraf memnun" ifadesinden kast edilen Emîr taraftarları ve İbrahim Beg olsa gerek. Zira bu tarihten sonra İbrahim Beg Enver Paşa'ya destek vermiş ve beraber mücadele etmiştir. fakat bu desteği Enver Paşa'nın Ruslar karşısında 9 Haziran'da Baysun civarından gerilemesinden itibaren sona erecektir.

isyancıları, Buhara Emîri'nin "büyük vezirinin" yetkilerinin tanımadı. Ülkede Paşa aleyhinde dizginsiz bir propaganda başladı ve yayıldı. Onun dünkü hayranları düşman oluverdiler. Enver Paşa'nın sempati duyduğu Müslüman Türkistan'ın tarafsız çevreleri, onun hakkında daha çok Bolşeviklerin söylediklerine kulak astılar... Paşa'yı Emîr'le yakınlaştıran bir diğer sebep de Bolşevik provokasyonu idi. Türkistan Dışişleri Halk Komiseri Geppner, Enver Paşa'nın nasıl bir tehlike oluşturduğunu sezerek, Buhara Emîr'i ile iktidarını canlandıracağı konusunda söz vererek görüşmelere başladı. Bu görüşmelerde halkı Enver Paşa'ya karşı kışkırttı. Emîr'i kudret sahibi olarak gören Enver Paşa ise onun gücünden ve kuvvetinden faydalanmak için Bolşeviklerden önce davranmaya çalıştı. Kahraman bir geçmişe ve Enver diye yüce bir isme sahip olan bir kişiden maceraperest davranışlar değil, büyük işler bekleniyordu. Enver Paşa, büyük Türk isimlerini aklında tutan Türkistan'ı iyi tanımamanın kurbanı oldu.”⁷⁹²

Unutulmamalıdır ki Enver Paşa fikri açıdan Alim Han'ın desteklediği Kadimcilerden ziyade Alim Han'ın düşmanı Ceditçilere daha yakındı. Enver Paşa'nın başarılı olması halinde Alim Han'ın tekrar tahtına kavuşması çok zor bir ihtimaldi. Bunu bildiği halde, Alim Han şahsi ve milli çıkarlar için Enver Paşa'ya destek vermiştir.

3.5.1.2. Enver Paşa'dan Sonra Hareketi Onun Adına Yürüten Hacı Sami Bey ve Faaliyetleri

20 Nisan 1922 tarihinde Osman Hoca, Ali Rıza ve Hacı Sami Beyler Afganistan'a geçmişler ve burada Afgan Hükümetin desteğini kazanarak siyasi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Osman Hoca ve arkadaşları Doğu Buhara'ya geçmek için geldikleri sınırda Enver Paşanın şahadet haberini alınca, planda bir değişiklik yapmışlar, Hacı Sami Bey'e Paşa unvanı verilerek Türkistan İhtilal orduları başkomutanı sıfatı ile Doğu Buhara'ya göndermişlerdir. 25 Ağustos 1922 tarihinde Doğu Buhara'ya geçen Hacı

⁷⁹²Çokay,” Orta Asya ve Rusya’da Enver Paşa”, , <http://www.turksam.org/tr/a211.html>. 15 09 2007.

Sami Bey Rusları tekrar bir cephe açmaya mecbur bıraksa da Emîr taraftarı İşan Sultan ile kardeşini ve Abdulkadir gibi komutanları, otoritesini sağlamak adına öldürmesi, halkı ve komutanları Hacı Sami Bey'den soğutmuştur.⁷⁹³

Tüm bu olumsuzluklara rağmen Hacı Sami Bey, Türkistanlı Korbaşılar ile halk tarafından Enver Paşa kadar karizmatik ve samimi bulunmasa da destek görmüş, Karategin de düzenlenen kurultay'da Doğu Buhara İstiklalcileri'nin Baş Kumandanı olarak seçilmiştir. 1923 yılının şubat ortalarında (16 Şubat) Vahş ırmağını geçerek Korgantepe civarında faaliyetlere başladı. Bu esnada daha önce kendisine mesafeli yaklaşan İbrahim Beg'in bağlılık haberi gelmiştir. Böylece emrindeki askeri birliğin sayısı 10.000'e ulaşmış ve ciddi bir kuvvet haline gelmiştir. İbrahim Beg ile yaptığı anlaşma gereği Selim Paşa, Guzar ve Karşi vilayetlerinin olduğu Orta Buhara'ya doğru hareket etmiştir. Amacı Abdulkahhar önderliğindeki Batı Buhara birlikleri ile birleşmektir. Bu hareketi karşılık bulmuş ve Orta Buhara'da 15 Korbaşı Selim Paşa birliklerine katılmıştır. Öte yandan İbrahim Beg, 3.000 kişilik kuvvetle kendi nüfuz alanı, Duşanbe, Hisar ve Kabadiyan'da faaliyet göstermeye başlayarak Selim Paşa'yı arkadan gelecek saldırılara karşı korumaya çalışmıştır. Fakat Ruslar 15.000 kişilik bir kuvvet ile Doğu Buhara'daki birliklere saldırma kararı verince birliklerini Vahş Nehri'nin sol ve sağ kısmını istiklalcilerden temizlemek için ikiye ayrıldı. Bu mücadele esnasında uçak gibi teknolojik silahlardan da yararlandılar. 1923 yılının mart aylarında girişilen topyekun savaş nisan ve mayıs aylarında şiddetlendi. Çatışmalar neticesinde İstiklalciler yenilgiye uğradı. Gösterilen kahramanlıklar uçak gibi teknolojik silahların karşısında bir işe yaramadı. Selim Paşa'da Karşi şehrinden Doğu Buhara'ya doğru çekilmek zorunda kaldı. Yapılan bir dizi başarısız çatışmadan sonra Hacı Sami Bey 15 Temmuz'da Afganistan'a geçmek zorunda kalmıştır.⁷⁹⁴

⁷⁹³Baysun *a.g.e.*, s.159 – 189.

⁷⁹⁴Recepov, *Kızıl Armiye.*, s., 134. Bu tarihi, Abdullah Recep Baysun *a.g.e.*, s.189 da 4 Haziran 1923 olarak vermektedir. Kahraman Recepov ise, Rus arşiv belgelerine dayandırarak verdiği bilgilerde bu tarihi 15 Temmuz 1923 olarak vermektedir.

Hacı Sami Bey'in Afganistan'a geçmesinde bazı Korbaşıları idam etmesi sonucunda halk desteğini kısmen kaybetmesi ve Rus birliklerinin askeri üstünlüğü etkili olmuştur. Selim Paşa'nın toplayabildiği 1300 süvariye karşılık Kızıl Ordu 22 bin kişilik bir kuvvete sahipti. Orana vurulduğunda 17'ye 1 gibi dengesiz bir oran karşımıza çıkmaktadır.⁷⁹⁵

Böylece Enver Paşa merkezli İstiklalcilik hareketi sona ermiş, Doğu Buhara'daki istiklalcilik hareketinin yeni bir safhası olan İbrahim Beg Lakay dönemi başlamış oldu. Her ne kadar Enver Paşa ile aralarında bazı sıkıntılar yaşansa da İbrahim Beg, Alim Han desteği sayesinde yaşamının sonuna kadar Ruslara karşı direnmiştir. Enver Paşa'dan sonra Doğu Buhara'daki İstiklalcilik hareketinin en parlak ismi olarak anılmıştır.

3.5.2. Buhara Merkezli İstiklalcilik Hareketinin İbrahim Beg Lakay Dönemi ve Alim Han

Enver Paşa'ya karşı tutumu ve onu bir süre göz altına tutmasından dolayı Türkiye'deki eserlerde sert bir şekilde eleştirilen ve hakkında olumsuz değerlendirmeler yapılan İbrahim Beg, hayatının sonuna kadar Ruslara karşı mücadele etmiş, bu mücadelesi esnasında Ruslara esir düşerek idama mahkum olmuş kahraman bir savaşçıdır.⁷⁹⁶ Enver Paşa'nın bir süreliğine esir tutularak yürütülen milli mücadeleye zarar verilmesini, Timur ile Bayezid'in kapışması gibi talihsiz bir olay olarak ele almak gerekmektedir. Çünkü Enver Paşa ve İbrahim Beg aynı amaçlar için faaliyet göstermişlerdir. Yaşanan bu talihsiz olayın İbrahim Beg'in faaliyetlerini gölgede bırakmasına

⁷⁹⁵Broxup, *a.g.m*, s, 13

⁷⁹⁶İbrahim Beg (1889-1932) Doğu Buhara'da Bolşevik Ruslar ve onların kontrolündeki Buhara Halk Cumhuriyeti'ne karşı direnen Emîr taraftarlarının baş kumandanı idi. 1889 yılında Duşanbe yakınlarındaki Göktaş köyünde, Özbeklerin Lakay Aşiretinin Eşan Hoca uruğuna mensup bir ailede dünyaya geldi. Babası Çekabay Toksaba olup, Emîrin bölgedeki görevlilerinden biri idi. İbrahim Beg kendisi de 1919 yılında Hisar Vilayeti'nde gösterdiği yararlı hizmetler dolayısıyla Karavulbegi sıfatı ile ödüllendirilmiştir. Daha sonra BuharaEmîr'i tarafından Mir Divanbegi, Topçubaşı, Leşkerbaşı gibi makamlara getirilmiştir. Alim Han Afganistan'a gidip dönemeyince onun adına mücadele etmiş, 1926-29 yılları arasında Afganistan'a gitmek zorunda kalarak Alim Han'ın yanında yaşamıştır. 1931 yılının Mart ayında Rus sınırını geçerek tekrar faaliyetlerine başladı. Fakat aynı yılın 23 Haziran tarihinde yaralı olarak esir edildi. 31 Ağustos 1932 tarihinde idam edildi. Bkz. Coreyeva, *a.g.e.*, s. 254.

izin verilmemeli, Türk tarihi bir bütün olarak ele alınarak değerlendirilmelidir. Enver Paşa'yı gözaltında tutmasının sebepleri yukarıda izah edilmeye çalışıldığı için tekrar bu konunun üzerinde durulmaya gerek duyulmamıştır.

Fakat Enver Paşa'nın serbest bırakılarak İstiklacilerin başına geçmesinden sonra İbrahim Beg ile bazı sıkıntılar yaşamasının sebepleri üzerinde kısaca durmanın yararı olacaktır. Bu dönemdeki anlaşmazlıkların en büyük sebebi İbrahim Beg'in, Enver Paşa'nın otoritesini kabullenememesidir. Bu durum şahsi çıkarlardan ziyade kişilik özelliklerinden kaynaklanmıştır. Birlikleri tek çatı altında toplamaya çalışan Enver Paşa'nın bu hususta karşılaştığı en büyük engel grup liderlerinin bir otoriteye girmeme konusundaki ısrarları olmuştur. Kendi başına hareket etmeye meyilli olan bu liderlerden biri de İbrahim Beg olmuş, Alim Han'ın emri ile Enver Paşa'ya itaat etse de Emîr komuta zinciri içinde önemsiz ufak bir ikaz, aralarının açılmasına sebep olabilmıştır. İbrahim Beg olayları şu ifadeler ile aktarmaktadır; “Enver Paşa'nın komutasında savaşmak için karar alındıktan sonra Duşanbe ve çevresindeki Ruslar ile büyük bir savaş başladı. Kızılıordu Duşanbeyi bırakıp Tirmiz'e çekilmek zorunda kaldı. Bizde onları Mirşadiye'ye kadar izledik. Askerlerimiz düşmanın ve ahalinin mallarını talan etmeye başladılar. Yağmayı görünce kızdım ve İslam askerlerine yakışmayan bu davranıştan ötürü onlara küfrettim. Bu Enver Paşa'nın kulağına gitmiş. Mirşadi'yi Rusların elinden aldıktan sonra beni çağırdı ve sertçe azarlayarak şunları söyledi; Müslüman askerlerinin komutanı benim. Böyle olduğuna göre, neden sen benden izinsiz askerlerime küfrediyorsun. Askerlerimin hareketleri seni ne ilgilendirir? Sonra silahlarımı alıp beni ordudan atmak istedi. Ben de askerlerimi toplayıp Göktaş bölgesine çekildim. Enver Paşa Kafirnihan'a karargahını kurup savaşı oradan idare ediyordu. Bu arada Devletmen Beg'e mektup yazarak beni yakalamak ve cezalandırmak için Göktaş'a asker gönderdiğini ve kendisinin de yardım etmesini emrediyordu. Olaylar aleyhime gelişmeye başlamıştı. Ben ne yapacağımı düşünürken Kâbil'den Alim Han'ın bir elçisi, acele kaydıyla yanıma geldi. Getirdiği mektupta Alim Han bana Emîrlerini bildiriyor ve özetle şunları söylüyordu:

Eğer sen benim Emîrlerime itaat etmek istiyorsan Enver Paşa'ya itaat etmen gerekir. Emîrin emrine uymamam söz konusu olamazdı. Askerlerimle Göktaş'a gittim. Alim Han'ın Emîrlere uyarak Enver Paşanın yanına gitmek için yola çıktım. Enver Paşanın başkomutanlığı yeniden tescil edildi. İhtilaf çözümlenmişti. Enver Paşa Ruslara saldırı emri verdi. Ben de askerlerimi alıp saldırının başlayacağı Filhakan bölgesine gittim. Aradan 25 gün geçti. Enver Paşa bazı Emîrleri uygulamadığım için beni karargahına çağırdı. Gitmek istemiyordum. Savaşmayı bırakmıştım artık. Aradan bir ay geçtikten sonra bana Enver Paşa'dan bir mektup geldi. Mektubunda Ruslara karşı yardım istiyordu. Fakat karşıma Ruslar çıktı onlar ile savaşmak zorunda kaldım. Kötü haberi Rengtav'da duydum.⁷⁹⁷ İbrahim Beg'in bu ifadelerine karşı Enver Paşa da İbrahim Beg hakkında Alim Han'a 19 Temmuz 1922'de şu mektubu yazmıştır; "İbrahim Beg sizi kandırmak üzere taktik değiştirdi. Etrafına en tanınmış olanları toplamak ve beni tecrit etmek istiyor. Bir yandan size itaat eder gibi gözüküyor, diğer yandan Kulyap'ta bir ayaklanma düzenliyor. Her şey İbrahim Beg'in emin bir insan olmadığını gösteriyor. Bu yüzden her türlü kötü anlaşılmadan beni masun tutmanızı istirham ediyorum. Daima size saygı duyan kardeşiniz Enver."⁷⁹⁸

İbrahim Beg doğrudan doğruya Alim Han'a bağlı olarak faaliyet gösteren ve hayatının sonuna kadar da bu bağlılığından ödün vermeyen bir şahsiyettir. Emîrcileri temsil eden İbrahim Beg elbette Ruslara karşı mücadele eden tek komutan değildir, ama zamanla Ruslara karşı yenilgiyi kabullenen, öldürülen ya da ülke dışına çıkmak zorunda kalan liderlerin aksine ölümüne kadar Ruslara karşı direnme azmini gösterebilen ve bu yüzden istiklalcilik hareketinin en önemli simalarından biri olmayı başaran bir komutandır. Onun yakalanarak idam edilmesi ile istiklalcilik hareketi resmen sona ermiş fakat onun ve onun gibi düşünen insanların bıraktığı manevi miras, komünizmin tüm baskılarına rağmen halkın iç dünyasında yaşamaya

⁷⁹⁷Ülkü, *a.g.e.*, s., 336-40.

⁷⁹⁸Castagne, *a.g.m.*, s., 147.

devam etmiştir.⁷⁹⁹ Bu sebeple İbrahim Beg'in faaliyetleri Enver Paşa ile olan münasebetlerinin gölgesinden kurtararak ele alınmaya çalışılmıştır.

Alim Han'ın kendi hatıratında ifade ettiği gibi, yardım almak için Afganistan'a giderken birlikleri İbrahim Beg'e bırakmış, fakat Enver Paşa'nın Doğu Buhara'ya gelmesi ile İbrahim Beg askerlerin liderliğini Alim Han'ın emri ile Enver Paşa'ya devretmiştir. Hatta Hacı Sami Bey'e de itaat ederek onun da liderliğini tanımış fakat Hacı Sami Bey'in yaralanarak yakın arkadaşları ile dahi vedalaşmadan Afganistan'a geçmesi üzerine tekrar askerlerin liderliğini ele alarak mücadelesine devam etmiştir.

Rusların Buhara'yı işgal etmelerinden sonra İbrahim Beg mensup olduğu ve Doğu Buhara'nın Hisar vilayeti civarında yaşayan Lakay aşiretinin lideri olarak Ruslara karşı mücadeleye başlamış, kısa süre içerisinde mensup olduğu Lakaylar'ın dışında diğer Özbek ve Tacik kabilelerinin de desteğini alarak önemli bir güç haline gelmiştir. Farklı kabileleri barındırsa da birliklerinin çekirdeğini Dere-i Lakay'da meskun olan Lakaylar oluşturmakta idi.⁸⁰⁰

Enver Paşa'nın ölümü ve Selim Paşa'nın Afganistan'a geçişinden sonra Doğu Buhara'daki istiklalcilik hareketinin kontrolü tekrar İbrahim Beg'e geçmiştir. İstiklalcilik hareketi Enver Paşa ile doruk noktasına ulaşmış, mücadele oluşturulan birlik sayesinde kısmen de olsa ulusal bir harekete dönüşmüştür. İbrahim Beg'in liderliği tekrar alması, mücadelede oluşturulan kısmi birliğin ortadan kalkarak, karizmatik kişiler etrafında toplanan gönüllü savaşçıların yürüttüğü harekete tekrar bir dönüşe sebep olsa da, İbrahim Beg Doğu Buhara'da uzun soluklu bir mücadeleyi yürütülebilme kabiliyetini göstermiştir.

Hacı Sami Bey'in 15 Temmuz 1923 tarihinde Afganistan'a geçmesinden sonra Doğu Buhara'da yürütülen istiklalcilik hareketinin tartışmasız ve tek lideri olan İbrahim Beg bölgede ortadan kalkmış devlet

⁷⁹⁹Türkistanlılar arasında İbrahim Beg'in öldürülmesinden sonra Doğu Buhara'da İbrahim Beg'i destekleyen Özbeklerin Ruslar tarafından öldürüldüğü ve bu yüzden bir zamanlara Doğu Buhara'da nüfusun çoğunluğunu oluşturan Özbeklerin zamanla azınlığa düştüğüne dair görüşler mevcuttur.

⁸⁰⁰Feyzzad, *a.g.e.*, s., 8.

otoritesi ve yapısına rağmen, gösterdiği direniş ile uzun süre Sovyetleri korkulu rüyası olmayı başarmıştır. Ülkeyi terk etmek zorunda kalan devlet idarecilerine rağmen, dağlık arazinin de yardımıyla Doğu Buhara'daki direniş hareketini canlı tutmayı ve sürdürmeyi başaran İbrahim Beg'in, 1923-24 yılları arasındaki 43 bin kişilik destekçisinin 25 bini kendi mensubu olduğu Lakay aşiretinden oluşuyordu. İbrahim Beg şimdiki Tacikistan bölgelerinde yürüttüğü mücadele de 200 korbaşı ile 5.000 kişilik bir savaşçı grubu idare etmiştir.⁸⁰¹

Hacı Sami Bey'in gidişinden sonra 19 Ağustos 1923 tarihinde 13. Kolordu komutanı P.A.Pavlov Doğu Buhara'nın en yetkili komutanı olarak silahlı yakalanan ya da harp meydanlarında esir alınan tüm istiklalcilerin kurşuna dizileceğini ilan etmesine rağmen, Doğu Buhara'daki direniş var gücüyle devam etmiştir. Bu bölgedeki en önemli güç İbrahim Beg'e ait olan birlikler olup, daha 1923 yılının nisan ayında Türkistan Özel Tugayı bu birliklere karşı operasyon başlatmıştır. Hacı Sami Bey'in gitmesinden sonra liderliği ele geçiren İbrahim Beg hem askeri hem de siyasi anlamda Ruslar ile mücadele etmeye çalışmıştır. 8 ile 20 ağustos tarihlerinde yaklaşık 800 kişilik birlikle Beşbulak ve Kızıl Kala köylerine saldırmıştır. Lakay Vadisi bölgesine çekilerek Rahman Datha ile birleşmiş ve 5.000 kişilik bir kuvvet meydana getirmiştir. Yapılan bazı çatışmalarda yenilgiye uğrasa da asıl önemli darbeyi 22 Ekim tarihinde Hisar şehri civarında almıştır. Bu tarihlerde İbrahim Beg'in birlikleri Hisar civarında bulunuyordu. Saldırı 11. Süvari tümeni, 6. süvari tugayı ve 3. Piyade tümenlerinin harekete geçmesi ile başlamıştır. Cancik köyünde çembere alınan Rus birliklerinin yardımına 1. Süvari Tugayı yetişir ve İbrahim Beg birliklerine ağır kayıplar vererek onları geri çekilmeye mecbur bırakır. 22 Ekim 1923 tarihinde gerçekleşen bu savaşta Ruslar 800 süvari 720 piyade ve 21 makineli tüfek ile savaşır. Buna karşın İbrahim Beg'in 3800 süvari ve 6 makineli tüfeği vardır. Bu yenilginin ardından zor duruma düşen İbrahim Beg aynı zamanda Rusların farklı

⁸⁰¹Willam S. Ritter, "The Final Phase in The Liquidation of anti –Soviet Resistance in Tadzhikistan: İbrahim Bek and The Basmachi (1924-31)", *Soviet Studies*, No.4 Vol. XXXVII, October 1985, s., 484.

yöntemler ile yürüttüğü mücadelenin sonuçları ile de mücadele etmek zorunda kalmıştır. 25 Aralık 1923 yılında Ruslar Lakaylar'ın ileri gelen mollalarını toplayarak bir toplantı düzenlemişlerdir. Bu toplantıda tek bir konu tartışılır: "İslam dini Sovyet hakimiyetini meşru kılar mı ve Basmacılar İslam savunucusu olarak görülebilir mi?" bu toplantıda çarpıtılan ayetler İstiklalcilerin aleyhine kararların alınmasına sebep olur. Bu karardan sonra kendisi de Molla olan İbrahim Beg, direnişçileri Allah ve İslam'a karşı gören tüm mollaları öldürmeye karar verir, fakat bu düşüncesini tam anlamı ile gerçekleştiremez.⁸⁰²

1923 yılında Sovyetlerin istiklalcilere karşı yürüttüğü amansız saldırılar İbrahim Beg'i de olumsuz etkilemiştir. Eylül ve kasım aylarında şiddetlenen saldırılara rağmen İbrahim Beg ve ona bağlı güçler varlıklarını sürdürmeyi başardılar. Fakat Rus baskılarının yerli halk üzerinde ortaya çıkardığı olumsuz hava dolayısıyla bazı kişiler İbrahim Beg'in silah bırakması gerektiğini dillendirmeye başlamışlardır. Fergana ve Semerkand'taki kısmen başarıya ulaşılan istiklalcilerin halk desteğinden yoksun bırakılması çalışmaları Doğu Buhara için pek işe yaramadı. Bu bölgedeki hareketin diğer bölgelerdeki harekettten farklı olarak yabancı bir ülke ile teması söz konusu idi. Çünkü Alim Han'ın Afganistan'a gitmesinden sonra yaklaşık 200 000 kişi Afganistan'ın kuzeyine muhacir olarak gitmiş ve bu kitlelerde Rus karşıtlığı ağır basmıştır. Bu gruplardan sürekli destek alınmıştır. Bu muhacirlerin üzerinde Alim Han'ın da etkisi fazla olup onun tarafından organize ediliyordu. Bu nedenle İbrahim Beg Afganistan sınırı içine geçebiliyor ve yardım temin edebiliyordu. Ayrıca Alim Han ile haberleşmek için kurulan haberleşme ağı karmaşık olsa da işliyordu.⁸⁰³

⁸⁰²Hayit, *Basmacılar*, s., 240-241. İbrahim Beg'in asker sayısında sık sık değişmeler olmuştur. değişik önemlerde değişik sayılarda birliklerden bahsedilmektedir. Bu durum İbrahim Beg ve diğer İstiklalcilerin mücadele şekilleri ile ilgilidir. Düzenli ordu teşkilatlanmasından ziyade liderliğini karizmatik bir liderin yaptığı küçük birlikler şeklinde örgütlenmişlerdir. Bazen kısa zamanda bu birliklerin birleşmesi ile büyük birlikler meydana gelmekte bazen de çıkan sorunlar yüzünden bu birlikler ayrılarak kendi başlarına hareket etmektedir. Bu durumda emri altındaki birliklerin azaldığı görülmektedir.

⁸⁰³Ritter, *a.g.m*, s., 485. 1925 yıllarında Afganistan'a geçmiş muhacirlerin sayısını 400 000 olarak veren çalışmalar da vardır. Recepov, *Kızıl Armiy* s. 140. Başka bir kaynakta 1920 yılında Afganistan'a geçenlerin sayısı 900 000 olarak verilmiştir. Broxup, *a.g.m*, s. 14. Kaynak arasında çok

Yapılan yazışmalardan İbrahim Beg'in Alim Han'a bağlı olarak onun adına faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Alim Han'ın hatıratında da İbrahim Beg ile sık sık haberleştiği şu ifadelerden de açıkça anlaşılmaktadır; "İbrahim Beg Hisar vilayetine hücum edip isteğine kavuşmuş. Bu vilayeti kendine merkez yapmıştır. Baysun, Guzar, Şirabat ve Karşi'de yürüttüğü faaliyetler hakkında bu bende-i acize malumat verdi. Ben de onu övüp kendi tarafımdan bir kıta rızaname ve bir Kuran-ı Kerim göndererek teşekkür ettim ve onu sevindirdim." Yine Alim Han'ın hatıratından anlaşıldığı üzere Batı Buhara'da faaliyet gösteren Abdulkahhar ile teması da İbrahim Beg sağlamıştır. Hatta Alim Han, Abdulkahhar ile İbrahim Beg'in ortaklaşa hareket etmesi için bir ferman dahi yazmıştır.⁸⁰⁴

İbrahim Beg oldukça disiplinli bir birliğe komuta ediyordu. İstiklalcilik hareketinin bir eşkiyalık hareketi gibi gösterilmesi gayretlerine çanak tutan bazı istisnai olayların kendi birliğinde yaşanmasına müsaade etmemiş, halkın mallarını talan ettiği belirlenen askerlerini ağır cezalara çarptırmıştır. Kendine bağlı Korbaşılar ile yaptığı yazışmalardan anlaşıldığı üzere askerlerinin silahlı olarak köylere girmesini yasaklamıştır. Abdurrahman Bay adlı korbaşısına yazdığı bir mektuptaki; "Siz askerleri silahları ile ve izin belgeleri olmadan göndermektесiniz. Bu uygulama yanlıştır" ifadelerinden de anlaşılacağı üzere askerlerini köylere silahla göndermeyecek kadar disiplini sağlamıştır. Onun hakim olduğu bölgelerdeki otoritesi ve faaliyetleri Rusları tedirgin etmiş, halk arasındaki nüfuzunu kırmak için casusluk faaliyetlerine hız vermişlerdir. Halkı ve ona bağlı korbaşılarını İbrahim Beg'e karşı kışkırtıp aralarını açmaya çalışmışlardır.⁸⁰⁵

Gerilla savaş taktiği ile sürekli hareket halinde düşmana saldıran İbrahim Beg, Enver Paşa kumandasındaki Danyal Beg gibi korbaşılardan da desteği ile dağılan kuvvetleri tekrar toplamış faaliyetlerini Hisar, Kulap ve Duşanbe civarında yoğunlaştırmıştır. 1925 yılında Bolşeviklere karşı ciddi

büyük bir fark olmasına karşın, kesin kayıtlar olmasa da Afganistan'a oldukça fazla miktarda muhacirin geçmiş olduğu ve bu gruplar sayesinde Afganistan üzerinden lojistik ve askeri yardım alındığı bilinen bir gerçektir.

⁸⁰⁴ Alim Han., *a.g.e.*, s., 20-21.

⁸⁰⁵ Coreyev, *a.g.e.*, s., 255.

başarılar elde ederek bu savaştan ciddi miktarda askeri mühimmat ele geçirmiştir. Kazanılan bu başarılar kesin bir sonuç getirmiyor bitmek tükenmez Rus askerlerine karşı kazanılan başarılar topyekûn bir saldırı yapılmadığı için Ruslar tarafından telafi ediliyordu. Ruslar bazı başarısızlıklara rağmen planlı bir şekilde İbrahim Beg ve korbaşılarına karşı mücadele etmeye devam ediyordu.

Rusların düzenli ordularına rağmen bu yıllarda İbrahim Beg'in büyük başarılar sağlamasındaki en büyük sebep Afgan Hükümeti'nin kuzey sınırlarını kontrol edememesi yüzünden, bu bölgede bulunan Buharalı muhacirlerden sağlanan destektir. Direnişçiler çok rahat bir şekilde sınırı geçiyor, ihtiyaç duydukları silah ve mühimmatı kolaylıkla temin edebiliyorlardı. Afgan Hükümeti'nin bu faaliyetleri engelleyememesi Sovyetler ile Afgan Hükümeti'nin arasında sıkıntıların yaşanmasına neden olmuş, bu sıkıntılar Kasım 1925 yılında meydana gelen Orta- Tugay Adası meselesi yüzünden doruğa çıkmıştır. Kulyap şehrinin güney batısında Amuderya Nehrinin içinde yer alan bu adacık İstiklalcilerin geçiş yaptığı ve destek aldıkları bir noktaydı. Afgan Hükümeti burada bir karakol, İstiklalciler de bir barınak kurmuş olmalarına rağmen, birbirleri ile çatışmaktan imtina ediyorlardı. Ruslar sınır bölgelerine yaptıkları bir operasyonda bu adacığı ve İstiklalcilerin geçiş yaptıkları barınağı fark edince, adacığı işgal ederek Afgan sınır karakolunun da silahlarına el koymuştur. Afgan Hükümeti bu olayı geçiştirmeye çalışsa da Sovyetler bu fırsattan istifade ederek sınırlar arası geçişleri kontrol eden bir anlaşmanın yapılması konusunda ısrarcı davranmıştır.⁸⁰⁶

Fakat 31 Ağustos 1926 yılında Afganistan ile Rusya arasında imzalanan anlaşma gereği her iki ülke birbirine karşı yapılacak saldırıları engelleme kararı vermişlerdir. Ruslar ile Afganlılar arasında sınır anlaşmazlığı için 27 Kasım 1925'te ortaya çıkan sorun böyle bir anlaşma ile neticelenince bu işten en çok İbrahim Beg zararlı çıkmıştır. Çünkü bu karar İbrahim Beg'in mücadelesini devam ettirebilmek için silah ve adam desteği

⁸⁰⁶Ritter, *a.g.m*, s. 487.

sağladığı Afganistan kanalının kapanması anlamına geliyordu. Nitekim öyle de olmuş ve Afganistan'dan gelen yardımlar kesilmiştir.⁸⁰⁷ İbrahim Beg aleyhine gelişen olaylar bununla da sınırlı kalmayıp Rus saldırılarına da maruz kalmasına yol açmıştır.

Bu anlaşma öncesinde Ruslar ile Afgan Hükümeti arasında yaşanan anlaşmazlıklar sıcak bir çatışma ihtimalini ortaya çıkarınca İbrahim Beg Afganistan'a yardım etmek amacıyla, 15.000 askeri ile Afgan sınırına gelmiştir. Fakat Rus-Afgan anlaşması üzerine bir çatışmaya girmeden geri dönmüştür. Afganlılar ile anlaşılan Ruslar, İbrahim Beg'in bu hareketinden haberdar olunca 25.000 asker ile İbrahim Beg'in üzerine yürümüşlerdir. Çetin geçen çatışmalar sonunda İbrahim Beg'in askerleri dağılmış kendisi de 300 askeri ile düşman tarafından sarılmıştır. Çaresiz kalınca atı ile Amuderya Nehrini geçerek 21 Haziran 1926'da Afgan topraklarına girmiştir. İlk başlarda Afgan Hükümeti onu emîrin yanına yaklaştırmamış ve İbrahim Beg'in emîrin yanına gelmesine mani olmuştur.⁸⁰⁸ Fakat daha sonra fikir değiştirerek İbrahim Beg'in Alim Han'ın yanında kalmasını sağlayarak Türklerin yoğun olarak yaşadığı Güney Türkistan'a gitmesine izin vermemiştir.

Amanullah Han'ın bu tutumu yürütülen dış siyasetinden kaynaklanıyordu. Çünkü bağımsızlığını İngilizlerden yeni alan Afganistan, güney sınırlarında yaşadığı bazı sıkıntılardan dolayı Türkistan topraklarını istila eden Sovyetler birliğinin desteğine ihtiyaç duyuyordu. Bu bağlamda İbrahim Beg'i desteklemesi Rus Afgan ilişkilerinin olumsuz etkilenmesi anlamına gelecekti. İbrahim Beg defalarca Amanullah Han'dan Güney Türkistan'a gitmek için izin istemesine rağmen kendisine bu izin verilmemiştir. Fakat Afganistan iç işlerinde meydana gelen gelişmeler İbrahim Beg'in bu isteğinin gerçekleşmesine olanak vermiştir. Amanullah Han yönetimin iç isyanlarla uğraştığı bir dönemde, İbrahim Beg Güney Türkistan'a geçmiş ve bir takım girişimlerde bulunmaya başlamıştır.⁸⁰⁹ İbrahim Beg'in

⁸⁰⁷Feyzzat, *a.g.e*, s. 47. Bkz. Gubar, *a.g.e*, s. 878.

⁸⁰⁸Kâbilî, *a.g.e*. s.20-21.

⁸⁰⁹Burget, *a.g.t*, s, 137-138.

Güney Türkistan'a gitmesi Afgan Hükümeti'nin izni ile değil, Amanullah Han yönetimine olan tepkilerin yol açtığı iç karışıklıklar sayesinde olmuştur.

Afganistan'da iktidarı ele geçirip bağımsızlığını ilan eden ve dış ülkeler ile temaslar kuran Amanullah Han reformcu bir padişah'tı. Afganistan, aynı yıllarda ve aynı düşmana karşı savaşarak kurulan Türkiye Devleti ile birçok benzerlikler taşıyordu. 20 Mayıs 1928 yılında Türkiye'ye yaptığı ve Türkiye Cumhuriyeti'ne yapılan ilk resmi ziyareti niteliğinde olan ziyaretinin temelinde, iki ülke ve liderler arasındaki bu benzerlikler etkili olmuştur. Amanullah Han da sosyal alanlarda reformlar yapmaya çalışmış yaptığı bu reformlara Türkiye gezisinden sonra hız vermiştir. Fakat Afgan halkının sosyo-kültürel durumu reformlar açısından Türkiye'den daha kötü durumda olduğu için, Afganistan'daki reform karşıtı hareketler daha dirençli bir şekilde yeni yönetime muhalefet göstermişlerdir. Halk arasındaki bu hoşnutsuzluğu kullanan bazı çevreler Afganistan'da bir yönetim değişikliğine sebep olacak kadar destek bulmuşlardır.

Bu yönetim değişikliği ve öncesindeki kargaşa ortamı Alim Han ve İbrahim Beg'i de derinden etkilemiştir. Çünkü İbrahim Beg'in Afganistan'da kaldığı 1926-1931 arasındaki yıllar, Afganistan'da siyasi çalkantıların yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu çalkantıların baş aktörü okuma yazması olmayan fakat yönetimi ele geçirmeyi başaracak kadar gözü pek bir lider olan Habibullah Han'dır. Amanullah Han'ın iktidarına karşı başlattığı isyan 17 Ocak 1929 yılında bitmiş ve bu tarihten hemen sonra kabinesini ilan ederek ülkeyi yönetmeye başlamıştır. Bece-i Sakav olarak da bilinen Habibullah Kalgani, Âlim Han, İbrahim Beg ve diğer Buharalılar'a karşı çok iyi davranarak onlara, Ruslara karşı destek vereceğini bildirmiştir. Bu açık destek Pravda gazetesinin 1 Mayıs 1929 tarihli sayısında; "Habibullah Han'ın, Emîr ve İbrahim Beg'in hazır bulunduğu bir konuşmasında Buhara Emîri'ni himaye ettiği ve Türkistan'daki mücadelelerinde Müslümanları destekleyeceği şeklinde" haber yapılmıştır.⁸¹⁰ Tacik asıllı olan Habibullah'ın bir oldu bitti ile iktidarı ele geçirmesi Peştunlar için de kabul edilmez bir

⁸¹⁰Feyzzad, *a.g.e.*, s.47-48. Afganistan'daki bu siyasi gelişmeler için bkz, Gubar, *a.g.e.*, s., 815-837.

durumdu. Ülke içinde yönetimini sağlamlaştırmaya çalışan yeni kralın Alim Han'ı etkileyen en önemli faaliyeti Sovyetlere karşı tutum alması olmuştur. Zira, Rusların dostu Amanullah Han'a karşı başarı sağlayan Habibullah'ın Rusların aleyhinde faaliyetlerde bulunması kendi içinde tutarlı bir hareketti. Neticede Afganistan yönetiminde meydana gelen bu iç çekişmeler, Buhara mücadelesine yeni bir hareket getirme şeklinde, Alim Han ve İbrahim Beg'e yaramıştır.

Bu iktidar değişikliği Alim Han ve İbrahim Beg için o derece rahatlık sağlamıştı ki Alim Han göz altında tutulduğu Kâbil'in dışına çıkarak Türkistanlılar ile görüşme imkanı bulmuştur.⁸¹¹ Bu bağlamda Alim Han Mayıs 1929 tarihinde Afganistan'ın kuzey batısında bulunan Herat şehrine gitmiş, burada Türkistan ve Buharalı muhacir halka hitap etmiş, Bolşeviklere karşı mücadele için açık davette bulunmuştur.⁸¹²

Alim Han yeni gelen Afgan Hükümeti'nin olumlu tavrı ile karşılaşınca, havaların da operasyonlar için düzeldiği bahar aylarında, kendisi gibi sürgünde olan korbaşılar ile görüştü ve İbrahim Beg komutası altında birleşip Ruslara karşı mücadele etmelerini isteyen bir ferman yayımladı. Bu ferman kısa süre içinde karşılık bularak Mart 1929 yılında iyi silahlanmış 600 kişilik bir kuvvetin İbrahim Beg'in komutasında sınırı geçip Rus birliklerine saldırması ile sonuçlandı. 1926 yılındaki anlaşma geçersiz hale gelmiş diğer korbaşılar ile de temas sağlanarak Ruslara başarılı baskınlar yapılmıştır. Bu gelişmeler Rusları rahatsız etmiş General Budenny komutasında bir çok askerin Afgan sınırına sevk edilmesine sebep olmuştur. Haziran ayına kadar mücadelesini sürdüren İbrahim Beg, haziran ayında tekrar Afganistan'a dönerek diğer korbaşılar ile görüşmeye başlamıştır. Bu gelişmeler üzerine

⁸¹¹Alim Han'ın çocuklarının aktardığına göre babaları Afganistanda kaldığı süre içerisinde (Habibullah Han Dönemi Hariç) yazı mevsiminde Pağman'a, kış mevsiminde ise Celalabada kontrollü bir şekilde gidebiliyordu. Bu iki yer dışında kendi başına Kabil'den uzaklaşmasına izin verilmemiştir.

⁸¹²Bu beyannamede Alim Han kendini sadık Çarın bir tebaası olarak göstermiş ve Müslümanları Bolşeviklere karşı mücadeleye davet etmiştir. Alim Han'ın baştan beri sergilediği Çarlık taraftarlığı milliyetçi Türkistanlı aydınların haklı nefreti ile karşılanmıştır. Bkz. Andican, *Cedidizim...*, s.190.

Ruslar, Afgan sınırlarını geçerek Mezarı Şerifi işgal etmişler fakat Afgan topraklarında fazla kalamadan geri dönmüşlerdir.⁸¹³

Alim Han için olumlu gibi görünen bu gelişmeler Afganistan'ın dış ilişkilerinde bazı sorunları beraberinde getirmiştir. Çünkü bu gelişmeler Amanullah Han zamanında oluşturulan Rus - Afgan ilişkilerine ters bir durum arz ediyordu. Yapılan dostluk anlaşmaları ile Afganistan üzerinden Sovyet topraklarına yapılan saldırılar büyük ölçüde engellenmişti. Amanullah Han'ın Enver Paşa'ya göndermiş olduğu askerleri en kritik dönemde geri çağırmasındaki asıl sebep de, tesis edilen bu Rus Afgan dostluğu idi. Fakat şimdi bu ilişkiler köklü bir değişime uğrayarak süreç Alim Han ve İbrahim Beg lehine işlemeye başlamış, Habibullah Han açıktan açığa Alim Han ve İbrahim Beg'i Ruslara karşı himaye etmeye başlamıştır. Bu gelişmelerden ne Ruslar ne de Afganistan'daki Peştun çevreler memnundu.

Bu rahatsızlık kısa bir süre sonra politik gelişmelere yol açmış, Amanullah Han döneminde Fransa'ya elçi olarak gönderilen Nadir Han Fransa'dan Pakistan sınırlarına gelerek, oradan Afganistan'ın güney bölgelerine geçmiş ve Habibullah Han'a karşı mücadele etmeye başlamıştır. Yaşanan iktidar mücadeleden başarı ile çıkmayı başaran Nadir Han 16 Ekim tarihinde kendisini Afgan kralı ilan ederek 3 Kasım 1929 tarihinde Habibullah Han'ı idam ettirmiştir. Amanullah Han tarafından davet edilmiş olmasına rağmen Nadir Han, Amanullah Han'ın iş birliği tekliflerini kabul etmeyerek iktidarı ikinci bir kişi ile paylaşmaya yanaşmamış⁸¹⁴, bunun üzerine Amanullah Han bir daha ülkesine dönmek üzere Avrupa'ya gitmiş ve 1960 yılında İsviçre'de ölmüştür. Habibullah Han, Nadir Han ve Amanullah Han arasındaki iktidar mücadelesinde Ruslar da etkili olmaya çalışmış, Amanullah Han'ı tekrar tahta geçirmek için Afganistan topraklarına girmiştir. Fakat Rusların bu girişimi bir netice vermemiş, Afganistan'da Nadir Şah iktidarı ele geçirmiştir. Nadir Şah'ın iktidarı ele geçirmesi Alim Han ve İbrahim Beg için yeni bir sürecin başlamasına neden olmuştur. Bu süreç Habibullah Han

⁸¹³Ritter, *a.g.m*, s., 488-489.

⁸¹⁴Burget, *a.g.t*, s. 140-141.

döneminden farklı olarak olumsuz bir takım gelişmelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Habibullah Han Kâbil’de teslim olduğunu duyan İbrahim Beg, Kâbil’e geri dönmemiştir. Bu arada Rusların Afganistan’ın iç işlerine müdahale etmek maksadıyla giriştiği hareket esnasında İbrahim Beg ezeli düşmanı olan Ruslar ile savaşmak için Aybeg’e gelmiş; fakat savaşa iştirak edememiştir. Çünkü savaş sona ermiş ve Nadir Şah iktidara gelmeyi başarmıştır.⁸¹⁵ Nadir Şah’ın iktidara gelmesinden sonra Güney Türkistan’da bulunan İbrahim Beg, burada faaliyetlerine devam edince Afgan Hükümeti’nin tepkisi ile karşılaştı ve bu gelişmeler İbrahim Beg ile Afgan Hükümeti’nin arasının iyice açılmasına, İbrahim Beg’in kanunlara uymayan bir haydut olarak nitelenmesine sebep oldu. Bu durum Afgan Hükümeti’nin Alim Han ve onun faaliyetlerine hangi açıdan baktığını göstermesi açısından önemli olduğu kadar, Afgan devletinin Alim Han tarafından yürütülen Buhara’nın bağımsızlık mücadelesine karşı tavrında meydana gelen değişimin merhalesini göstermesi açısından da önemlidir.

Afganistan Elçisi Sultan Ahmet Han’ın Ankara’da basılan Milliyet gazetesinin 15 Eylül 1931 tarihli sayısına; “Bir aralık müstakil Türkistan Hükümeti teşkili ile uğraştığı söylenen İbrahim Beg’in kendine verdiği milli kahraman unvanının doğru olmadığı, kendisinin sadece haydut olduğu”⁸¹⁶ şeklinde verdiği beyanattan da anlaşılacağı üzere, İbrahim Beg, Nadir Han Hükümeti tarafından bir haydut olarak telakki edilmiştir.

Nadir Han’ın iktidarı ele geçirmesi ile İbrahim Beg ve Alim Han için sıkıntılı bir dönem başlamıştır. Amanullah Han’dan sonra yaşanan baskılar bu dönemde daha bariz bir şekilde yaşanmaya başlanmış İbrahim Beg Ruslar ve Afganlılar arasında iki ateş arasında kalmıştır. Alim Han ve İbrahim Beg’in Ruslara karşı yürüttüğü bu mücadelenin Türkistan diasporasından da yeteri desteği bulamadığı anlaşılmaktadır. Alim Han’ın yürüttüğü hareketi Türkistan için değil de Buhara için yürütüldüğünü düşünen Türkistanlı aydınlar yürütülen hareketin Ruslara karşı yapıldığına bakmaksızın

⁸¹⁵Feyzzad, *a.g.e.*, s.51.

⁸¹⁶“Afganistan ve Milli Türkistan” *YT*, S.23, Ekim 1931, s., 21-23.

eleştirmekte ve sahiplenmemektedirler. Örneğin, Yaş Türkistan Dergisi yönetimi Afganistan Ankara Büyükelçisi Sultan Ahmet Han'ın İbrahim Beg Lakayı haydut olarak nitelemesini doğru bulmuş ve onun Emîr Alim Han'ın adamı olduğu, Emîrin de iddia ettiğinin aksine Türkistan'ın bağımsızlığı için uğraşan birisi olmadığı belirtilmiştir.⁸¹⁷ İstiklalcilik hareketinin dışarıdaki uzantıllarının bu tarihlerde dahi (Ruslara karşı mücadele eden tek hareket olmasına rağmen) Alim Han hakkında olumsuz tavır takınmasının sebebini, İstiklalcilik hareketinin başarısızlığının en büyük sebebi olan bölgecilik karakterinde aramak gerekir. Fakat Alim Han ve İbrahim Beg'i asıl etkileyen olaylar dışarıdaki diasporanın tavrı değil, yeni Afgan Hükümetindeki değişen tavrı olmuştur.

İçeride ve dışarıda böylesine sıkıntılar yaşayan İbrahim Beg'in yeni Afgan Hükümeti tarafından bir haydut olarak değerlendirilmesinde İbrahim Beg'in Güney Türkistan'da yaptığı faaliyetler etkili olmuştur. Çünkü Nadir Han'ın iktidara gelmesinden sonra Kâbile dönemeyen İbrahim Beg, Nadir Han'ın kendisine Habibullah Han ile ilişkilerinden dolayı olumlu bakmadığını biliyor, Kâbile gelmesi durumunda gözaltında tutulacağından ve tekrar bu bölgelere dönememekten korkuyordu. Onu Türkler ile meskûn bir bölgede faaliyet göstermesi, hem yeni hükümetin ülkedeki devlet otoritesini sağlama, hem de muhtemel bir Rus - Afgan ihtilafına sebep olma potansiyeli açısından sıkıntı yaratmaktaydı.

Bu şartların yakın bir zamanda silahlı bir çatışmaya yol açacağı belliydi. Güney Türkistan'da, Türklerin yoğun ilgi ve desteği ile Ruslara karşı faaliyetlerde bulunan İbrahim Beg, Rusya ile Afgan hükümetlerinin sınır

⁸¹⁷ "Afganistan ve Milli Türkistan" *YT*, S. 23, Ekim 1931, s., 21-23'te yer alan bu yazıda Afgan Elçisinin değerlendirmeleri desteklenmektedir. Dergi yönetiminin Alim Han'ın bağımsız bir Türkistan kurmama konusundaki yorumu doğru olabilir. Fakat "düşmanımın düşmanı benim dostumdur" gibi siyasetten doğru bir anlayışı kabul etmeyerek Ruslara karşı direnen bir faaliyeti haydutluk olarak tanımlamak yanlış bir yaklaşımdır. Fergana ile Buhara bölgelerindeki İstiklalcilik hareketlerinin bir türlü tek bir çatı altında birleşememesinin en büyük sebebi bu olayda da görülen bölgecilik anlayışı ve Türkistan kavramındaki netlik kazanmayan farklı anlayışlardır. *YT* dergisi dağıtılan KMC'nin yayın organı gibi çalışmakta, derginin sahibi olan Mustafa Çokay'da bu hükümette görev almış biriydi. Bu derginin Alim Han'a bakış açısı, Fergana ve Buhara dışındaki diğer bölgelerin Alim Han'a bakış açısı hakkında ip ucu vermektedir. Bu derginin içeriği ve yayın politikası hakkında bkz., Tülay Duran - Ahat Andican, *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.

ihtilafına düşmesine neden oldu. Çünkü Ruslar ara sıra sınır ihlallerinde bulunarak Afgan sınırları dahilindeki İbrahim Beg kuvvetlerine askeri operasyonlar düzenlemeye başlamışlardı. Afgan Büyükelçisinin Taşkent'te öldürülmesi iki ülke arasındaki sorunlarda bardağı taşıran son damla olmuştur. Afgan Hükümeti bu olayın iki ülke arasında ciddi sıkıntılar doğuracağını ifade eden bir ultiatom yollayınca Ruslar Afgan Hükümetinden İbrahim Beg'in faaliyetlerinin durdurulmasını dile getirmişlerdir. Ruslar ile ilişkilerinin bozulmasını göze alamayan Nadir Han İbrahim Beg'i Afganistan'ın ve Rusya'nın ortak düşmanı ilan etmiştir. Nadir Han Hükümeti açısından İbrahim Beg, Afgan iç siyaseti açısından da tehlike arz ediyordu. Çünkü Türklerle meskûn Güney Türkistan'da oluşacak bir askeri kuvvet Afganistan için de sorun teşkil edebilirdi. Nitekim ögle de olmuş bölgenin önemli ruhani liderlerinden biri olan Halife Kızılayak ile görüşen İbrahim Beg, Haziran 1930 yılında Nadir Han ve Rusya'ya karşı silahlı mücadele için önemli bir destek bulmuştur. İbrahim Beg, Maymana şehrinde tutuklu direnişçilerin tutulduğu hükümet konağına saldırarak kısa süreliğine de olsa Maymana şehrini ele geçirmiştir. Fakat Kâbil'den gelen takviye kuvvetler Maymana şehrini tekrar ele geçirmişlerdir. Artık İbrahim Beg hem Ruslara hem de Afgan Hükümeti'ne karşı silahlı mücadele yapmak zorunda kalmıştır. İbrahim Beg'in içinde bulunduğu vaziyeti Afganistan'ın önemli tarihçilerinden biri olan Mir Gulam Muhammed Gubar şu şekilde ifade etmektedir; "İbrahim Beg ve arkadaşları, tuzak ile kafesin ortasında sıkışan vahşi bir kuş gibiydiler. Her ikisine de teslim olmamak için direniyorlardı."⁸¹⁸ İki güçlü ordu arasında sıkışıp kalan İbrahim Beg bu duruma ne kadar direnebilirdi? Arazi şartlarının ve lojistik desteğin elverdiği imkânlar ölçüsünde Afgan Hükümeti'ne karşı koymaya çalışan İbrahim Beg düzenli bir ordu ile mücadele edecek güçte değildi.

Nadir Han Hükümeti'nin İbrahim Beg konusunda ısrarcı davranmasının sebeplerinden biri de İbrahim Beg'in Güney Türkistan'da kaldığı süre içerisinde Alim Han'ın önerisi ile Habibullah Han ile Nadir Han

⁸¹⁸Burget, a.g.t,142-146.

arasında yaşanan iç savaşta Habibullah Han'ı desteklemiş olması ve iç savaş bittikten sonra da Habibullah'ın arta kalan güçlerini de kendi idaresine alıp Nadir Han'a karşı koymasındır. Bu sorun Afganistan için o derece büyük bir sorun haline geldi ki, bir ara İbrahim Beg'in yakalanarak Kâbile getirildiği haberleri dönemin gazetelerinde⁸¹⁹ çıkmaya başladı. Çıkan bu haberlere ve girişilen önemli askeri hareketlere rağmen, Afgan Hükümeti hiçbir zaman İbrahim Beg'i yakalayamamıştır. Fakat düzenli ordu ile giriştikleri hareket İbrahim Beg'in kaderine tesir edecek sonuçların ortaya çıkışında etkili olmuştur.

Afgan Hükümeti Harbiye Nazırı Şah Mahmut'u, İbrahim Beg'i yakalaması için görevlendirerek kasım 1930 yılında çok sayıda asker ile Güney Türkistan'a göndermiştir. Kunduz vilayeti yakınlarında bulunan Hanabat'da karargâhını kuran Şah Mahmut Han sadece İbrahim Beg ve askerleri ile mücadele etmiyor bölgede yaşayan Türk kökenli sivil halka karşı da katliamlarda bulunuyordu. Bu katliamlara bizzat şahit olan Cemşit Şule bu konuda şu ifadeleri kullanmıştır; “Şah Mahmut Han, ağabeyi Nadir Han tarafından, Maverâünnehir den kaçan Lakaylar'ı (İbrahim Beg'in mensubu olduğu Türk boyu) yakalayarak Ruslara teslim etmek ve onlara yardım edenleri de cezalandırmak üzere görevlendirilmişti. Ancak bu bölgedeki insanların tümü Lakaylar ile aynı kökten geldikleri için onları kollamaktaydılar. Bu nedenle Şah Mahmut Han bu insanların tamamını cezalandırdı. Ne kadar çekik gözlü ve az sakallı genç insan varsa Şah Mahmut tarafından ya öldürüldü ya da hapse atıldı. Geride kalan yaşlılar ise, evlerinden göçe zorlandı. Lakaylar'a yakın ne kadar kavim varsa hepsinin malları zapt edildi. Ama buradaki insanların hiç biri İbrahim Beg'in ailesinin bulunduğu yeri söylemediler. İbrahim Beg yakalanamadı ve halk da büyük katliamlara uğramaya devam etti.”⁸²⁰ Afgan Hükümeti sadece Lakaylar ile yetinmeyip bu

⁸¹⁹YT dergisine göre, haberlerin söz konusu olduğu bu gazete'nin adı Sulh gazetesi olup, Kasım 1930 tarihli 29. Sayısıdır. “İbrahim Beg Lakaylı” YT, S.20, Temmuz 1931, s. 26- 28, bu dergideki makale için bkz, Duran- Andican, *a.g.e*, s., 440.

⁸²⁰Burget, *a.g.t*, s., 147-148, Burget bu bilgiyi, Cemşit Şule'nin Cihad-ı Millet-i Buhara ve Havadis-i Lakay der Şimali Hindikuş, Peşaver Yay. Haz. Cemrad Cemşid, 1996, adlı eserinden nakletmiştir.

bölgeye Buhara ve Fergana vadisinden muhacir olarak gelen Türkistanlılara da eziyet etmeye başlamışlardır.

Stalin ve Nadir Han hükümetlerinin yakınlaşması, muhacirlerin Afganistan'ın güney bölgelerine sürgün edilmesine sebep oldu. Bu işin mesuliyeti Mezar-ı Şerif (Belh) Valisi Muhammedgül Mihmend'e verildi. Bu vali muhacirleri 1000-2000 kişilik gruplar halinde, başlarında 40 kişilik atlı süvari eşliğinde zoraki göçe tabi tuttu. Bu göç esnasında kadın, yaşlı, çocuk ayırımı yapılmaksızın kabile gerisine düşenlere eziyet edildi. Birçok kişinin bu eziyet ve hastalıktan dolayı yollarda ölmesine göz yumuldu.⁸²¹ 1930'lu yıllarda Rusya'nın isteği ile Türkistanlı muhacirlere yapılan baskıların artması, Türkiye'nin de dikkatini celp etmiş, Mustafa Kemal Atatürk dönemin Afgan elçisini huzuruna çağırarak, "Eğer ülkenizde Türkistanlılar için yer kalmamış ise onları bize yollayınız."⁸²² diyerek tepki göstermiştir.

Rus ve Afgan hükümetlerinin ortak hareket etmesi şartları değişmiş, Alim Han ve onun sadık hizmetkârı İbrahim Beg'in hareket alanları oldukça daralmıştır. Ne Alim Han ne de İbrahim Beg dışarıdan ya da içeriden yeteri kadar destek alamıyorlardı. Afgan-Rus ittifakı daha öncesinde yardım gitmesini engellediği gibi bu sefer de İbrahim Beg'in Afgan sınırlarının içinde

⁸²¹ Şahabettin Yesevi İsmail Şeyh Oğlu, *Türkistanning Açık Hakikatları*, (basılmamış El Yazma Eser) Türkiye 1984, s. 55-56. Bu bölgeye sürülmüş olan Türkistanlıların yaşadığı sıkıntılar günümüzde bile tazeliğini korumaktadır. Kendileri ya da anne babaları bu bölgeye sürgün edilenler, kurtlu sular içtikleri, aç kaldıkları, ölümün çokluğundan ölü gömme işine dahi yetişemedikleri gibi içler acısı hatıraları anlatmakta ya da nakletmektedirler. Yesevi'nin anlattıklarından da bu sürgünü bizzat yaşadığı anlaşılmaktadır. Onun bu hususta anlattığı bir olay, Afgan Hükümeti'nin yeri geldiğinde Türkistanlılara ne kadar acımasız bir şekilde davrandığını göstermesi açısından önemlidir. Kafilenin başında bulunan sipahiler, " Ey firariler! Yürüyün! Çaknasur'a hareket edin! (Çaknasur Hilmend'te sürgün yeri olup yaşamak için uygun olmayan yarı çöl bir bölgedir) diyorlardı. Hasta ve sakat olanlar kervandan geri kaldıklarında sipahiler gelip, sen kervandan geri kalmışsın diyerek geri kalanları kamçılıyordu. Hatta geride kalan bazı hasta ve yaşlılar kamçı ve at nalları altında can verdi. Muhtemelen bu zulümler bir iki kişi ile sınırlı kalmamıştır. Doğum sancıları gelen bir kadın yol kenarındaki çalılıkların arasında doğum yapmaya çalışıyordu. Bu esnada acı içinde kıvranan kadının yanı başına gelen asker "Hey Ferganeçi (Fergana vadisinden olan Özbeklere söylenen bir tabir), hey firarı" kafileden geri kalmışsın. Niçin yürümüyorsun diyerek hakaretlerde bulunuyordu. Bu kadının yaşlı babası ve genç kocası ise askerlere yalvararak bir iki saat müsaade etmeleri için yalvarıyordu. Askerler yaşlı adamı ve genç kocayı kamçılamağa başladılar ve öldürdüler. Bu durumu gören kadın da ağlayarak askerlere yalvarmaya başladı. Askerler bir iki saat sonra geri dönüp kendisini götürceklerini söylediler. Fakat bir süre sonra geldiklerinde kadını yarı baygın halde bulunca onu da çocuğunu da öldürmüşler. Bkz, Yesevi, *a.g.e*, 56 – 57.

⁸²² Hayitov- Rahmanov, *a.g.e.*, s.20.

barınmasına dahi müsaade etmemiştir. Afgan ordusuna vur kaç taktiği ile karşı koyabilen İbrahim Beg'in düzenli bir orduya karşı koyacak gücü olmadığından eninde sonunda Afgan topraklarını terk edeceği belliydi. Yaşanan olaylar neticesinde bir çıkmaz içine giren İbrahim Beg, ya teslim olup Ruslara iade edilmeyi göze alacak, ya kanının son damlasına kadar savaşıp bir İslam ülkesinde ölümü göze alarak haydut yaftasını kabullenecek, ya da Türklüğün ve İslam'ın azılı düşmanı Ruslar ile mücadele edip bir kahraman olarak anılacaktı. Nihayetinde İbrahim Beg üçüncü yolu seçerek imkansız gibi görünen bir mücadele için Rusya topraklarına geçti ve Türklerin işgale karşı koyan inatçı bir kahramanı olarak tarihe geçti.

Afganistan'daki baskılara daha fazla direnemeyen İbrahim Beg 30 Mart 1931 yılında sekiz korbaşısı ile birlikte vatanı olan Doğu Buhara'ya geçti. Buradaki mücadelesine kaldığı yerden devam eden İbrahim Beg, 10 Mayıs'a kadar 974 adamını kaybetti. Doğu Buhara topraklarında Ruslar hakimiyeti büyük ölçüde sağlamış oldukları için şartlar İbrahim Beg'in ayrıldığı 1926 yılından farklılık arz ediyordu. Ayrıca Ruslar casusları sayesinde İbrahim Beg'in Afganistan'daki hareketlerinden haberdardı. Sovyetler, İbrahim Beg'e karşı 4.000 asker göndermişler 12 Haziran 1931'da Akbaş Tav'da son ve kati muharebeler vuku bulmuştur. Bu savaşta yaralanarak savaşı kaybedince Babadağ'a doğru çekildiyse de 23 Haziran 1931'de hemşerilerinin ihaneti üzerine Kafirnigan Irmağı'nı geçerken tutuklanmıştır.⁸²³

Türkiye'nin Kâbil Büyükelçiliği tarafından yollanan telgraf üzerine hazırlanan 23.06.1931 tarihli Hariciye Vekaleti raporundan anlaşılabacağı üzere İbrahim Beg'in Rusya sınırlarına girerek mücadeleye başlaması Rus-Afgan ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Bu raporda İbrahim Beg'in Afgan kuvvetleri ile bir süre mücadele ettikten sonra Rusya'ya geçtiği ve kendisi üzerine gönderilen Buharalı askerlerin saf değiştirerek İbrahim Beg tarafına geçtiği

⁸²³Hayit, *Türkistan Devlrinin..*, s.285-286. Doğu Buhara'ya dönen İbrahim Beg, Cihat ilan ederek Emîrlik dönemi kuralları tekrar hayata geçirmeye çalıştı. Bu tutumu çiftçiler tarafından yeteri destek görmediği için zor durumda kaldı. İbrahim Beg'in Doğu Buhara'daki faaliyetleri için bkz, Ritter, *a.g.m.*, s., 490-491.

yazmaktadır. Rapordan anlaşıldığı kadarıyla Ruslar, İbrahim Beg'in İngilizler tarafından desteklendiğinden kuşkulananarak Afganistan Hükümeti'nin, İngilizler ile gizli bir anlaşma yaptığından şüphelenmişlerdir. Afgan dışişleri bakanlığının böyle bir anlaşmanın mümkün olamayacağını bir mukavele ile beyan etmeye hazır olduğunu bildirmesi üzerine, Ruslar da Emanullah Han zamanında imzalanan ve Afganistan'a silah ve para yardımı yapılan anlaşmanın tekrarlanabileceğini söylemişlerdir.⁸²⁴ İbrahim Beg'in Ruslar tarafından yakalanması İstiklalcilik hareketini büyük ölçüde bitirdiği gibi Rus Afgan ilişkilerinin de normalleşmesine sebep olmuştur.

İbrahim Beg önce Duşanbe'ye oradan da Özbekistan'ın başkenti Taşkent'e götürülerek KGB ajanları tarafından sorguya çekilmiştir. Sorgusu tamamlandıktan kısa bir süre sonra Moskova tarafından kurulan bir mahkemede yargılanmaya başlanmıştır. Sovyet kanunlarına göre vatana ihanet suçu ile suçlanan İbrahim Beg suçlu bulunmuş ve sorgulandığı binanın avlusunda ensesine sıkılan bir kurşun ile 31 Ağustos 1932 yılında idam edilmiştir.⁸²⁵

İbrahim Beg'in öldürülmesi ile Buhara merkezli İstiklalcilik Hareketi büyük oranda bitmiştir. Her ne kadar yaptığı bazı davranışlar bir kısım çevrelerce eleştirilse de, destek aldığı Emîri, Alim Han'a bağlı kalarak sürdürdü inatçı mücadele, toprakları işgal edilmiş Türkistan halkının Ruslara karşı gösterdiği haklı bir tepki olarak tarih sayfalarına geçmiş, Rusların Türkistan'ın kendi isteği ile Rus egemenliğine girdiği uydurmasına en anlamlı cevaplardan biri olmuştur. Rus işgal sürecinde Kafkaslarda Kafkas Kartalı olarak tanınan Şeyh Şamil ve Karakum çöllerinde Karakum Kartalı olarak bilinen Cüneyt Han, milli kahramanlar olarak tarih sahnesine çıkmış, Rus işgaline karşı yürüttükleri haklı mücadele onların halk arasında birer sembol haline gelmelerine sebep olmuştur. İbrahim Beg'in yürüttüğü mücadele dikkate alındığında, onun "Buhara Kartalı" sıfatını fazlasıyla hak ettiği değerlendirilmesi yanlış bir değerlendirme olmayacaktır.

⁸²⁴Bu rapor Kâbil Büyükelçiliği tarafından Dışişleri Bakanlığı'na yollanmış, o dönemde İbrahim Beg ve Afgan Rus ilişkileri hakkında bilgi vermiştir. BCA, nr.30.10.0/258.735.3

⁸²⁵Ülkü, *a.g.e.*, s., 45. Coreyev, *a.g.e.*, s. 254.

Genel manadaki İstiklalcilik hareketinin, çıkış sebebi, teşkilat yapısı, savaş yöntemleri ve başarısızlık nedenleri gibi yönleri Buhara bölgesinde yürütülen hareket ile benzerlik gösterse de, Alim Han'ın Doğu Buhara'da yürütülen hareketteki rolü ve konumu bu bölgedeki hareketi siyasi niteliği bakımından farklılaştırmıştır. Çünkü İstiklalcilik hareketi içinde mücadele eden tek hükümdar Alim Han'dır. Ayrıca Enver Paşa'nın gelerek bu bölgedeki harekete dahil olması ve Afganistan üzerinden yardım temin edilerek hareketin yürütülmeye çalışılması bu harekete uluslararası bir nitelik kazandırmıştır.

3.5.3. İstiklalcilik Hareketi'nin Genel Bir Değerlendirmesi

Rus işgaline karşı yürütülen istiklalcilik hareketi bir bütün olarak ele alındığında ortaya çıkış sebebi, teşkilatlanması, mücadele yöntemleri, başarısızlık nedenleri hakkında özet olarak şunlar söylenebilir.

1- Ortaya Çıkış Sebebi:

İstiklalcilik hareketi Rusların iddia ettiği üzere bir haydutluk hareketi olarak ortaya çıkmamıştır. Dönemin kaotik şartları gereği haydutluk olarak nitelenebilen münferit olaylar olmuştur. Fakat resmin geneline bakıldığında bu olayın Rus işgaline Türkistan halkının milli ve dini karakterli bir tepkisi olarak ortaya çıktığını anlamak güç olmayacaktır. Sovyetler kendileri gibi olmayan bütün siyasi hareketleri, burjuva sınıfının emekçilere tahakkümü ve İngiliz emperyalistlerinin işbirlikçileri olarak nitelemişlerdir. İlk başlarda destekledikleri fakat daha sonra kendi eksenlerine alamadıkları Anadolu'daki haklı milli mücadeleyi de bir burjuva hareketi olarak değerlendirmelerinin sebebi bu anlayıştır. Stalin'in İstiklalcilik hususundaki beyanatında da bu görüşü açık şekilde görmek mümkündür. Stalin'e göre; "Basmacılık hareketi, Orta Asya'da 1918-24 yıllarında zenginler ve mollalar tarafından yürütülen açık siyasi haydutluk şeklinde görüldü. Onun isteği orta Asya Cumhuriyetleri'ni Sovyet Rusya'dan ayırmaktan ibaretti."⁸²⁶ Oysaki

⁸²⁶Ülkü, *a.g.e*, s., 73

İstiklalcilerin her ne kadar resmi bir ideolojileri olmasa da, “Kahrolsun kafirler ve onların uşakları, Ruslar memleketlerine geri gitsinler, Emîrlere yetkileri geri iade edilsin”⁸²⁷ gibi slogan haline getirdikleri taleplerinden, bu hareketin sadece zenginler ve mollalar tarafından yürütülen bir hareket olmadığını, dini ve milli kaygılar ile Ruslara ve onların işbirlikçilerine karşı ortaya çıkan bir hareket olduğunu anlamak mümkündür.

2- Teşkilatlanmaları:

İstiklalcilerin en büyük sorunu teşkilatlanma hususundaki beceriksizlikleri idi. Türkistan coğrafyasının son 400 yılda yaşadığı çöküntü ve Rus idaresinin Türkleri devlet teşkilatından uzak tutma gayretleri siyasi bir bölünmüşlük ve beceriksizlik olarak İstiklalcilerin karşısına çıkmıştır. Bölgesel anlayış yüzünden milli bir birliğin oluşturulamaması hareketin Korbaşı denilen karizmatik liderler etrafında küçük gruplar şeklinde örgütlenmesine sebep olmuştur. Hareketin devlet geleneğinden nasibini almış Enver Paşa gibi bir lider ile birleşme hususunda büyük bir merhale kat etmesi, İstiklalcilerin teşkilatlanmasındaki lider handikabını göstermesi açısından önemlidir. Birbirleri ile bir türlü anlaşamayan ve küçük sorunlar yüzünden, birleşip milli bir ordu haline gelemeyen İstiklalcilik hareketinin halkın büyük çoğunluğu tarafından yetki verilen bir yasama ve yargı organlarının olmayışı İstiklalcilik hareketinin milli bir hareket olarak örgütlenmesini engellemiştir. Liderlik yapacak durumda olan Alim Han'ın iktidarda olduğu dönemde Buhara dışındaki hareketlere destek vermemesi ileriki tarihlerde kendi yürüttüğü hareketin tüm Türkistan halkı tarafından desteklenmesine mani olmuştur. Önce yasama, sonra yürütme ve en sonunda da yargı teşkilatını kuramayan hareket halkı tek bir çatı altında toplayamadığı gibi, oluşturulan derme çatma birlikler bazı yerlerde başarı elde etse de, düzenli bir ordu karşısında nihai bir zafer kazanma şansını da kaybetmiştir. Anadolu'daki milli mücadelenin gelişim safhaları incelendiğinde Türkistan milli mücadelesindeki teşkilatsızlık ve başarısızlık daha iyi anlaşılmış olur.

3- Mücadele Yöntemleri:

⁸²⁷Broxup, *a.g.m.*, s., 6.

Düzenli bir ordu meydana getirilemediği için düzenli Kızıl Ordu'ya vur kaç taktiği ile karşı koymaya çalışan İstiklalciler silah ve lojistik destek temini konusunda da sıkıntılar yaşamışlardır. Bu dönemde Türkistan bölgesinin ekonomik durumu düşünülduğünde düzenli kalabalık bir orduyu besleyemeyeceği anlaşılmaktadır. Bu husus Z. V. Togan tarafından Enver Paşa'ya da söylenmişti. Ayrıca dışarıdan ciddi bir yardım da temin edilememiş savaş büyük oranda Ruslardan ele geçirilen silahlarla yapılmaya çalışılmıştır. Sadece ilk başlarda Afgan Hükümeti'nden ve Alim Han tarafından sınırlı miktarda silah ve para desteği alınabilmiş, askeri ve siyasi destek verme ihtimali en fazla olan İngilizler bu dönemde dikkatlerini başka bölgelere yöneltmişlerdir. Yiyecek temini konusunda halka başvurulması ve zaman zaman yağma olaylarının yaşanması halk arasında hoşnutsuzluğa neden olmuştur. Bu yöntemler ile bir mücadelenin kazanılmayacağı belli olmasına rağmen Türkistan halkı teslimiyet yerine mücadeleyi seçmişlerdir.

3-Başarısızlık Nedenleri:

Yukarıda izah etmeye çalıştığımız hususların toplamı başarısızlığın sebebini ortaya koymaktadır. Türkistan milli kurtuluş hareketinin önemli simalarından biri olan Mustafa Çokay'ın yöneticiliği yaptığı Yaş Türkistan dergisinde İstiklalcilik için yapılan değerlendirme konunun özeti mahiyetindedir. İlgili makalenin son kısmında İstiklalcilik hareketi için şu değerlendirme yapılmaktadır; "Basmacılık, genel milli bir hareket, milli bağımsızlık için mücadele, Sovyet Hükümeti'nin Türkistan'daki sömürü rezaletine karşı mücadele olarak doğmuştur. Eğer bizim halkımız bir cephe halinde Moskova kolonizatörlerine karşı ayaklanmamış, aç, çaresiz ve silahsız olmasına rağmen kendi hakkı ve hukuku için savaş açmamış olsaydı, gelecekte kendi nesillerinin nefretini kazanacaktı. Doğrudur! Basmacılık hareketinde yanlışlıklar, eksiklikler, hem de büyük yanlışlıklar vardı. Fakat bunlar bizleri eğitim ve medeniyet ışığından mahrum bırakan Rus sömürgecilik siyaseti neticesinde olmuştur. Biz devrime, uzun süre devam eden Rus baskısının sebep olduğu şiddetli hastalık sonrasında tamamen halsiz bir vücutla uyanarak girdik. Bir daha ayağımızın üzerinde sağlamca

duramamıştık. Kollarımız henüz güçsüzdü. Biz silahtan yararlanmayı dahi öğrenememiştik. Hatta o dönemlerde bizim silahımız dahi yoktu. Basmacılık başarısızlığa uğradı. Bu mağlubiyetin teknik, idari ve siyasi mahiyette bir çok sebepleri vardı. Fakat bu başarısızlıklar ve yanlışlıklara rağmen, Basmacılığın Moskova sömürgecilik rezaletine karşı milli bağımsızlık için mücadele amaçlı genel halk hareketi olarak doğduğunu bizim fikrimizden hiçbir şekilde kaçırılmaz. Bu milli istiklal bayrağı altında şehit düşen mücahitlerimize Allahtan rahmetler. Bu bayrağa sadık kalanlara da bin rahmet.”⁸²⁸

İster Buhara’da isterse Fergana veya Hive bölgelerinde olsun, Rus işgaline karşı Türkistan halkının haklı direnişini ifade eden ve namus davası şeklinde yürütülen Basmacılık, ya da son dönem tabiriyle İstiklalcilik hareketi, 30.05.1934 tarihli Tacikistan Halk Komiseri Bakanı Abdullah Rahimbay’ın “Orta Asya’da basmacılık hareketi bitmiştir şeklindeki ifadesiyle”⁸²⁹ resmen bitirilmiş olsa da, Türkistan halkının milli davası olarak gönüllere kazınmış ve tarihe mal olmuştur.

Sovyet dönemi tahribatlara rağmen Türkistan coğrafyası bağımsızlık sonrası süreçte geçmişi ile tekrar yüzleşmek zorundadır. Rusların Türkistan tarihinin son dönemlerinde yaptığı tahribatın etkilerinden kurtularak tarihini tekrar yorumlaması gerekmektedir. Bu süreçte İstiklalcilik hareketi milli kimliğin oluşması için en önemli konulardan biridir. Bu süreçte Alim Han’ın da bu hareket içindeki yeri ve önemi Rus propagandalarının etkisinden kurtarılarak tekrar yorumlanmaya ihtiyaç duymaktadır.

⁸²⁸ “Basmacılık 1918 -1933 (Baş Makale)”, *YT*, S., 39 Şubat 1933, s.5-6.

⁸²⁹ Hayit, *Basmacılar*, s. 301.

4. ALİM HAN'IN VEFATI VE SONRASINDA HANEDANIN DURUMU

4.1. Âlim Han'ın Vefatı ve Cenazesi

II. Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllar, Alim Han için her açıdan sıkıntılı, yürüttüğü mücadelenin ve hayatının sona erdiği bir dönem olmuştur. Yürüttüğü siyasi mücadele İbrahim Beg'in yakalanarak idam edilmesinden sonra büyük ölçüde bitmiş, oğullarına kavuşmak için yürüttüğü mücadeleden de bir sonuç alamamıştır. Dış dünyanın yürüttüğü mücadeleye karşı olan ilgisizliği ve askeri sahalardaki mücadelede elindeki maddi olanakları sonuna kadar kullanması Alim Han'ı hem psikolojik hem de ekonomik sıkıntılar yaşamasına sebebiyet vererek başarısızlığa uğramasına neden olmuştur. II Dünya Savaşı'nın başladığı ve devam ettiği yıllarda meydana gelen siyasi gelişmeler ve kurulmaya çalışılan yeni dengeler Alim Han'ın yürüttüğü siyasi ve askeri mücadelenin hareket alanını kısıtlamasına rağmen hayatının son yıllarında dahi bazı girişimlerde bulunmuş savaş şartlarında oluşan yeni dengeleri lehinde kullanmaya çalışmıştır.⁸³⁰ 1935'li yıllardan itibaren Alim Han'ın faaliyetleri durma noktasına gelmiş ve Alim Han çaresizlik içinde kendi kabuğuna çekilmiştir. Yürüttüğü mücadele de karşılaştığı başarısızlığa içine düştüğü ekonomik sorunlar da eklenince Alim Han ciddi sıkıntılar yaşamıştır. Görüşme imkanı bulduğumuz çocuklarının anlattıkları ve ölümüne yakın çektiirdiği fotoğraflardan anlaşıldığı kadarıyla Alim Han ölümüne doğru ruhsal ve ekonomik açıdan büyük sıkıntılar yaşamıştır.⁸³¹

Kendi vasiyetnamesinde de belirttiği gibi ölümüne yakın hastalanarak zayıf düşmüş ve uzun süre yakalandığı yüksek tansiyon hastalığıyla mücadele etmiştir. Çocuklarının ifadesine göre ölümüne yakın sol gözünde

⁸³⁰ Alim Han'ın çocuklarının belirttiğine göre II. Dünya savaşı yıllarında Alim Han'ın yakın çevresinden ve Türkistanlı muhacirler arasından tutuklananlar olmuştur. Afgan hükümeti Rusların baskısı ile bu muhacirleri Almanlar ile iş birliği yaptığını iddia ederek tutuklamıştır. Alim Han'ın çocukları babalarının da Almanlar ile bazı temaslar kurduğunu söylemektedirler.

⁸³¹ Alim Han'ın saltanat yıllarında veya hemen sonrasında çektiirdiği fotoğraflarda, gerek yüz ifadesi gerekse üstündeki kıyafetler son döneminde çektiirdiği fotoğraflardan farklıdır. Son dönemde çektiirdiği fotoğraflarda hükümdarlık ve zenginlik alameti kıyafetlerden ziyade sıradan insanların giydiği kıyafetler giymesi içinde bulunduğu durumu göstermesi açısından önemlidir.

ciddi oranda görme kaybı meydana gelmiştir. Afganistan'da kaldığı süre içerisinde sağlık sorunları hususunda Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı doktorlardan da yardım almıştır.

İçinde bulunduğu şartlar onun hem maddi hem de manevi olarak yıpratmıştır. Yaşadığı sıkıntılar yüksek tansiyon hastalığına müptela olmasına sebebiyet vererek, uzun süre mücadele ettiği bu hastalığın sebep olduğu beyin kanaması sonucunda 5 Cemazeyevvel 1363 tarihinde, hastalığının ağırlaşması nedeniyle Kâbil'in merkezi bir noktasından aldığı ve kısa süre ikamet edebildiği evde vefat etmiştir.⁸³² Böylece Alim Han, adı konmamış bir tutsaklık hayatı sürdüğü Afganistan'ın başkenti Kâbil'de 23 yıl süren sürgün hayatının ardından 63 yaşında vefat etmiştir. Alim Han'ın 28 Nisan 1944 yılında⁸³³ Kâbil'de vefat etmesi, gerek dönemin Afgan Hükümeti'nin gerekse yazılı basının dikkatini celp ederek şaşkınlık ve üzüntüye sebep olmuştur. Alim Han'ın ölüm haberi, dönemin gazetelerinden Anis ve Islah'ta manşetten verilmiş ve ilgili gazetelerin baş yazıları bu habere ayrılmıştır. Gazetelerde bu haber şu ifadeler ile verilmiştir. "Buhara'nın eski Şah'ı Ali Hazret Alim Han, Afganistan'daki 23 yıllık hayatından sonra 63 yaşında yüksek tansiyon hastalığından vefat etmiştir. Ve biz bu musibet olaydan dolayı geride kalanlarına baş sağlığı diliyoruz. Afgan Devleti de, mesajında üzüntülerini dile getirerek cenazenin resmi bir tören ile yapılacağını, merhumun cenazesinin yerinden alınmasından sonra İdgah Camii'nde namazının kılınacağını ve daha sonra Şuhedayı Salihiyin kabristanında defnedileceğini beyan etmiştir."⁸³⁴

Oğullarından Abdulkebir Azmi babasının resmi tören ile toprağa verildiğini, devlet erkânından birçok kişinin cenaze törenine katılmakla beraber cenazenin ertesi günü, Zahir Şah'ın Kale-i Fethu'ya gelerek Emîrin

⁸³²Buhari a.g.e., s. 44. Yukarıda zikredilen tarih 28 Nisan 1944 miladi tarihe denk gelmektedir.

⁸³³Alim Han'ın ölüm tarihi Baymıza Hayit, *Türkistan Devletlerinin..* s.265'te 1934 olarak verilmiştir. Oğullarından 1935 doğumlu Abdulkebir azmi babasının ölümünü hatırladığını ve o zamanlar 8 Yaşlarında olduğunu söylemektedir. Kendisi'de babasının ölümünü 1943 olarak verse de buda doğru değildir. Daha önceki çalışmalarımda bu tarihi 1943 olarak vermiş olsam da son dönemlerde çıkan belgeler ve yazılı eserler bu tarihin yanlış olduğunu ortaya koymuştur. Çünkü elimizde olan Alim Han'ın vasiyeti 5 mart 1944 tarihine denk gelmektedir.

⁸³⁴Buhari, a.g.e, s.44.

yakınlarına baş sağlığı dilediğini aktarmaktadır. Bu ifadelerden de anlaşıldığı kadarıyla gazetelerde yayımlanan haberler ve mesajlar doğrultusunda resmi bir cenaze töreni yapılarak Alim Han edebi istirahatgahına defnedilmiştir.

4.2. Alim Han'ın Kişilik Özellikleri ve Dünya Görüşü

Buhara hükümdarları arasında en çok eleştirilen hükümdar Alim Han olmuştur. Monarşik devlet yapılarından demokratik devlet yapısına dönüşümün görüldüğü toplumlarda, iktidarı ele geçiren kadrolar siyasi sebeplerden dolayı mücadele ettikleri eski yönetimi ve başında bulunan hükümdarı kötüleme kampanyası ile kendi iktidarlarını güçlendirme yolunu seçerler. Kendi içinde tutarlı sayılabilecek bu yöntem bir süre sonra hafifletilir, günahları ve sevapları ile geçmiş tarihe tekrar sahip çıkılır. Örneğin Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinden sonra Çarlık yönetimini ve son Çar II. Nikola'yı her alanda eleştiren Ruslar, Sovyetler birliğinin dağılmasından sonra Rus Çarlığının mirasını tekrar kabullenmişlerdir. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin mirası üzerinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde de son hükümdar Vahdettin⁸³⁵ ve Osmanlı hanedanı hakkında olumsuz tutum takınılmış fakat son dönemlerde bu eleştiriler yapılmakla beraber farklı düşünceler de dillendirilmeye başlanmıştır. Türkiye topraklarına girişi yasaklanmış olan Osmanoğulları hakkında yürütülen propagandanın yoğunluğu yeni kurulan yönetimin kökleşmesi ile ters orantılıdır. Cumhuriyet yönetiminin kökleşmesinden sonra son dönemlerde oluşan yeni siyasi iklim Osmanoğulları'nın Türkiye'ye gelebilmelerine olanak tanımıştır.

Osmanlı Hanedanının son temsilcisi Mehmet Orhan Osmanoğlu 1992 yılının Ağustos ayında İstanbula gelebilmiştir. Bir zamanlar Türkiye'ye değil girmeleri transit geçişleri dahi yasak olan Osmanlı hanedanının son halifesi olan Abdülmecit efendinin 1944 yılında Paris'te ölmesinden sonra Türkiye'ye

⁸³⁵Vahdettin hakkında daha fazla bilgi için bkz, Murat Bardakçı, *Şahbaba: Osmanoğulları'nın Son Hükümdarı VI. Mehmed*, İstanbul Gri Yayınları. 2002.

defnedilmesi isteği dahi reddedilmiştir.⁸³⁶ Aynı şekilde Sultan Vahdettin de birçok güçlülüklerden sonra Türkiye'ye en yakın İslam ülkesi olan ve izin alınabilen Suriye'de defnedilmiştir. Osmanlı hanedanından özellikle Sultan Vahdettin hakkında çok olumsuz görüşler öne sürülmüştür. Bu görüşlerin Vahdettin'in şahsında yoğunlaşması tesadüf değil son hükümdar olmasından kaynaklanmaktadır. Yeni yönetimler doğal olarak eskiyi eleştirerek kendi haklılığını ortaya koymaya çalışır. Siyaseten doğru sayılabilecek bu tutumun dayandığı doğru noktalarda oldukça fazla olabilir. Fakat her yönü ile kötülenin ortaya çıkaracağı sonuç bu kampanyaların siyaseten yapıldığı izlemine doğuracaktır ki, bu durumda haklılıkların görülememesine sebep olabilmektedir.

Alim Han'ın karşılaştığı karalamaların da temelinde buna benzer gerekçeler yatmaktadır. Fakat Alim Han, Rusya ve Türkiye Cumhuriyeti'nde görülen kampanyalardan farklı olarak sadece kendi yerine kurulan siyasi yapı tarafından değil Rusya gibi güçlü ve yabancı bir unsur tarafından kampanyaya maruz kalmıştır.

Gerek BHC kadrolarının gerekse Bolşeviklerin yürüttüğü kampanyalar Alim Han hakkında olumsuz bir havanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. BHC mücadele ettikleri ve bir bakıma bağımsızlıklarını Alim Han'ın elinden aldıkları için eleştirmişler, Bolşevikler ise Alim Han'ın Buhara topraklarında yürüttüğü faaliyetleri etkisizleştirebilmek ve kamuoyunu kendi tarafına çekebilmek için karalama kampanyaları düzenlemişlerdir. Geçmiş konularda zikredilen 16 Haziran 1929 tarihli İzvestiya Gazetesi'ndeki Şahmurad imzalı mektup Bolşeviklerin kötülleme kampanyasına en güzel örnektir. Sovyetler birliği dışında da karalama kampanyasının en önemli merkezi Alim Han'ın yaşamakta olduğu Kâbil olmuştur.

Alim Han'ın Çarlık dönemi yapıyı övmesi ve Buhara dışındaki İstiklalcilik hareketlerine mesafeli durması, Türkistanlı milliyetçilerin de Alim Han'a karşı olumsuz tavır takınmasına sebep olmuştur. Türkistanlı milliyetçi

⁸³⁶Murat Bardakçı, *Son Osmanlılar (Osmanlı Hanedanının Sürgün ve Miras Öyküsü)* V. Baskı, Gri Yay., İstanbul 1999, s.63.

aydınlar Alim Han'ın Çarlık Rusya'sını överek Bolşeviklere karşı Çarlık dönemi yetkililer ile iş birliğine gitmesini milli bir zaaf olarak değerlendirmişlerdir.⁸³⁷ Türkistanlı aydınları bir süre sonra Türkiye, Almanya ve Fransa gibi değişik ülkelere gitmesi ve bu tutumlarını sürdürmeleri Alim Han hakkındaki olumsuz havanın geniş bir alana yayılmasına sebep olmuştur. Örneğin haziran 1927 yılında Türkiye'de yayınlanmaya başlanan ve imtiyaz sahipliğini Osman Kocaoğlu'nun, yazı işleri müdürlüğünü ise Z. Velidi Togan'ın yaptığı Yeni Türkistan dergisinin⁸³⁸ 5 ve 6. sayılarından ayrı basım olarak yayınlanan bir kitapçıkta "Türkistan İstiklal Hareketine Karşı Buhara Emîri" başlığının kullanılması yayılan bu olumsuz havaya en güzel örnektir. Aynı şekilde Fransa'da yayınlanan Yaş Türkistan dergisinde de Alim Han aleyhinde yazılar kaleme alınmıştır.⁸³⁹

BHC yöneticilerine gelince; onlar iktidarını devirdikleri Alim Han'a daha öncesinden muhalif idiler ve kaleme aldıkları yazılarda her alanda Alim Han'ı ve yönetimini eleştirmişlerdir. Bolşeviklerin yardımı ile iktidarı ele geçirdikleri zaman bu konuda da işbirliği yapmışlar ve o dönemde kaleme aldıkları eserlerde Alim Han'ın kişiliğini ve yönetimini eleştirmişlerdir. O dönemden günümüze kalan eserlerin Alim Han'ın aleyhindeki eserler olması muhalif eserlerin yayınının teşvik edilmesi ile ilgilidir. Örneğin dönemin önemli düşünürlerinden biri olan ve kaleme aldığı eserler Alim Han dönemi Buhara

⁸³⁷Türkistanlı milliyetçi kadroların Türkiye'de yayınladığı ve Türkistan milli hareketinin yayın organı olan Yeni Türkistan dergisinin 5. ve 6. sayılarında yayınlanan bir makalede Alim Han şu sözler ile eleştirilmektedir. "Emîr gençliğinde Petesburg'da yaşamış bir ortaçağ feodalıdır. Kendisi aynı zamanda Rus generali ve Orenburg Rus Kazakları 5. Alayının komutanıdır. Bugün mukadderatı Rus monarşistleri ile bağlanmıştır. Zaman zaman Emîr adına Avrupa'da dolaşmakta olan ve Peşaverde Emîrin ticaret işlerini idare eden, eski Rus hariciye memuru Haydar Hoca Mirbedelof ve maiyetindeki bazı monarşist Ruslar zabitler Emîrin kıymetli adamlarıdır. Yusufbay'ın Cenova'da neşrettiği makalesinde, Buhara'nın dahili serbestliğine bu devletin hamisi olan Rusya Çarlarının saygı gösterdiği ve Emîrin de kendi ülkesinin iç işlerine müdahale etmeyen hami devlet Rusya ile iyi münasebette bulunduğu gibi sözler, sanki Rus monarşistlerin ağzı ile söylenmiş sözlerdir. Zaten Emîr ve maiyetindekiler kendilerini Rus çarlarının memur gibi bilirler". Bu makale için bkz, Sukuli *a.g.e.*, s. 5.

⁸³⁸Bu dergi hakkında daha fazla bilgi için bkz, Tefik Evcı, "Yeni Türkistan (1927-1931)", Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2006.

⁸³⁹YT dergisinde Alim Han'ı eleştiren yazılar çıkmıştır. hatta bu yazılarda Alim Han' ismi Rus generali unvanı ile birlikte yazılmıştır. Bkz, Ertem, "Hüznîl Mîlel –i Buhara", YT, S. 3-4, Yıl 2, Şubat Mart 1930,s. 33-39. Dergi yönetimi tarafından kaleme alınan "Afganistan ve Milli Türkistan", YT, S. 23, Ekim 1931, s. 21-23.

Hanlığı için önemli kaynak sayılan Abdulrauf Fıtrat'ın Emîr Alim Hanning Hükümrânlık Devrı, adlı eserinin giriş bölümünde; “Tacikistan Devlet Neşriyatı çok zamandan beri Alim Han'ın hayatı ve hükümrânlık döneminde yaptığı uygunsuz hareketlerini bir risalede toplayıp yayınlamayı planlamıştı. Bundaki maksat, bizim içtimai inkılabımızın halkı nasıl bir zulümden kurtardığının gözler önüne serilmesidir. Neşriyat bu amaçla kaç zamandan beri delilleri toplamakta idi. Nihayet toplanan materyalleri bana verip onları işleyip kitap haline getirmemi istediler. Bu iş benim uzmanlık alanıma uymasa da Buhara'da yaşamış ve Alim Han'a karşı faaliyet göstermiş biri olmam dolayısıyla, bu teklifi reddetmeyi uygun görmedim. Sonuçta materyalleri kullanarak işte bu kitabı vücuda getirdim” ifadeleri, Fıtrat ve ona benzer aydınların tarihi gerçekleri gün yüzüne çıkarma gayretinden ziyade, karalama ve propaganda gayretine giriştiğini ortaya koymaktadır.

Tüm bu sebepler birleştirilince Alim Han'ın dünya görüşü ve kişiliği hakkında hakim olan fikir, onun despot, yenilik karşıtı, medeniyet düşmanı, düşkün, beceriksiz, siyasetten anlamayan, iştret düşkünü, bencil, milli duygudan yoksun, gülünç duruma düşecek kadar saf bir hükümdar olduğu şeklindedir. Fakat Alim Han bazı yönlerden eksikleri olsa da siyasi amaçlı yürütülen bu kampanyalarda söylenen tüm özellikleri kendinde birleştiren bir kişiliğe sahip değildir. Siyasi ve askeri faaliyetleri sırasında gösterdiği özveriye bir daha değinmek gereksiz görüldüğü için önceki konularda belirtilen ifadeler ile yetinilmektedir. Fakat kişilik özelliklerini onu en yakından tanıyan oğlu Ömer Han'dan, (fevri olmaması hususunda hassas olduğu hatırlatılarak) temin edilen yardımları ile izah edilmeye çalışılacaktır. Ömer Han'a Alim Han nasıl bir siyasi görüşe ve kişiliğe sahipti? sorusu yöneltildiğinde, şu ifadeler ile soruya cevap vermiştir: “Buhara Hanlığı dini esaslara göre idare edilirdi. Mollaların rızası olmadan yönetime geçmek mümkün değildi. Siyasi düşünce olarak aşırılığı sevmezdi. Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması taraftarı idi. Gelişmeye açıktı ve aşırılığı sevmezdi. Fakat dindar bir insandı. Kişilik olarak da sakin bir kişiliğe sahipti. Asabiyet göstermezdi. Meseleler karşısında orta yollu davranmaya çalışırdı.

Milli konularda çabuk heyecana kapılırdı". Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Alim Han yumuşak tabiatlı bir kişiliğe sahiptir. Olaylar karşısında olumlu yaklaşım gösterip orta yolu bulmaya çalışmıştır. Olaylara olumlu yaklaştığı ve dürüst davrandığı içinde de bazen kandırılmıştır. Örneğin hatıratında belirttiğine göre, Ruslar ile bir anlaşma yaparak Kagan'da kendisi için stratejik bir mevkiyi Ruslara güvenerek boşaltmış, fakat Ruslar bu anlaşmaya uymayarak Buhara Hanlığı'na savaş ilan etmeden saldırmıştır.⁸⁴⁰ Afganistan'daki hayatında da etrafında bulunan kişilerin Alim Han'ı kandırdıkları anlaşılmaktadır. Vasiyetnamesinde yazdığı gibi mali işlerde bazı yardımcıları onu kandırmış ve onlar ile mahkemelik olmuştur. Vekaletini verdiği Torekulbayın kendisini kandırdığını ifade etmektedir. Tüm bu gelişmeler iyi niyetli olmasından ortaya çıkmıştır.

Siyasi düşüncesi konusunda en çok eleştiriyi Ceditlerden almıştır. Ceditlerin solcu kesimi, onu özgürlük düşmanı ve halkı sömüren bir feodal beyi olarak suçlamışlar, milliyetçi kesim ise onu yıkılan Çarlığın sadık hizmetkârı şeklinde davrandığı için eleştirmişlerdir. Alim Han ortaçağ kaideleri ile yönetilen bir devletin hükümdarıydı. Bu yapıyı değiştiremediği için de kendine karşı gelişen muhaliflere yenilerek tahtını kaybetmiştir. Sol kesimin bu hususta dillendirdikleri şikayetlerin haklılık payı vardır. Fakat Alim Han'ın yerinde kim olsa iktidarını korumak için mücadele ederdi ki o da böyle yapmıştır. Milliyetçi Ceditlere gelince; onlar da Alim Han'ın Çarlık Rusyası'na duyduğu sadakati eleştirmekte haklılar. Fakat Alim Han'ın siyasi manada bir milliyetçilik fikri ile hareket etmesini beklemek yanlış bir yaklaşım olacaktır. Çünkü Buhara Hanlığı'nda Türklerin dışında ciddi miktarda Tacik unsurlarda mevcuttu. Milli bir yaklaşım ülkenin bölünmesi anlamına geleceği için Buhara'nın dini geçmişine uygun olarak milli olmaktan ziyade dini anlayış ön plana çıkarılmıştır. Alim Han iç dinamikleri gereği milliyetçi fikirlere mesafeli durmuştur. Bu durum milliyetçi aydınların hoşuna gitmemiştir.

Alim Han'ın dindar olduğu fakat bağınaz olmadığı anlaşılmaktadır. Ceditlere karşı tavrı fikri açıdan değil siyasi açıdandır. Oğullarından

⁸⁴⁰Bkz, Alim Han, a.g.e., s., 14.

Abdulkebir Azmi, Alim Han'ın Afganistan'da futbol oynamanın günah olduğunu düşünenlerin çoğunlukta olduğu bir dönemde Türkistanlı göçmenlerden Kale-i Fethu'da bir futbol takımı kurdurttuğunu ve kendisinin de bu oyunları izlediği bilgisini aktarmaktadır. Zira kendisi Petersburg'da eğitim almış, dünyadaki gelişmelerden haberdar bir kişiydi. Alim Han'ın Avrupa'ya gönderdiği Hacı Yusuf Bey de Le Journal de Geneve dergisinde yayınladığı makalede Alim Han'ın yurt dışında okuduğunu ve petrol gibi madenleri işleterek ülkenin gelişimine katkıda bulunmaya çalıştığını dile getirerek Alim Han'ın fikri açıdan medeni gelişmeye karşı olmadığını açıklamaya çalışmıştır.⁸⁴¹ Piyano çalması ve sarayı işgal edildiğinde sarayından batı edebiyatına ait kitapların çıkması Alim Han'ın dünya görüşü hakkında fikir vermektedir. Ama Alim Han hiçbir zaman Kadimci denilen ve dini referanslar ile hareket eden kesimlerin yönetimdeki direncini kıramamıştır. Ceditçiler ile anlaşıp özgürlük fermanını ilan ettiğinde, Ceditler “Yaşasın Emîr” pankartları taşımışlar fakat Kadimcilerin baskısı ile bu grupları dağıtarak Ceditçiler ile aralarındaki köprüleri atmıştır. Olayların bu şekilde gelişmesi kendi iradesi ile değil Kadimcilerin etkisi ile olmuştur.

Alim Han'ın kişiliğini hedef alarak hakkında uydurulan komik hikaye ve fıkraların da gerçekte bir alakası olmayıp Rusların ve Emîre muhalif çevrelerin uydurduğu hikayelerdir.⁸⁴² Bu hikaye ve fıkralar kulaktan kulağa dolaşarak günümüze kadar gelmiştir. Bu fıkra ve hikayeler dikkatli bir şekilde incelendiğinde maksatlı bir şekilde ortaya çıkarıldıkları hemen anlaşılmaktadır. Buhara'dan ziyade Afganistan'da yaygın olan bu uydurma hikayeler Kâbil'de görevli Ruslar tarafından ortaya atılmıştır.

⁸⁴¹Kayoğlu, *a.g.e.*, s. 4.

⁸⁴²Bu hikaye ve fıkralar incelendiğinde Alim Han'ın kişiliğinin hedef alındığı, onun mücadele adamı olmadığı, bilgisiz ve cahil bir insan olduğu izleniminin verilmeye çalışıldığı hemen anlaşılmaktadır. En yaygın olanı ve Buharalıları kızdırmak için söylenen hikayenin biri şöyledir: Alim Han tahtında çay içip otururken bir yardımcısı telaşla Emîrin huzuruna çıkarak, “efendim Ruslar saldırıya geçmişler” diye feryat eder. Alim Han hiç istifini bozmadan, “çay içilmeden savaş mı olur” diye karşılık verir ve çay içmeye devam eder. Başka bir hikayede de Alim Han Ruslara karşı savaşırken Rusların Buhara sokaklarına girdiğini söyleyenlere, “yollara sabun dökün, sabuna basarak kayıp düşen düşmanları da öldürün” diye cevap verir. Bu hikayeler bile Alim Han'ın düşmanları tarafından ne denli bir karalama kampanyasına maruz kaldığını açıkça göstermektedir.

Çünkü 1920 yılından itibaren Türkistan'dan Afganistan'a yapılan göçler 1931-1933 yılları arasında yoğunluk kazanmış, Afganistan'ın iç siyasetinde meydana gelen gelişmeler İbrahim Beg'in de ülkenin kuzeyinde faaliyet göstermesine imkân vermişti. Bu tarihlerde iktidarını güçlendiren Nadir Han Ruslar ile sıkı işbirliğine gitmiş, daha önceki dönemde olduğu gibi (Habibullah Han hariç) Rus aleyhtarı her hareketi yasaklamıştır. Rus yakınlığı birçok Rus casusunun, danışman, subay ve askerin diplomat kimliği altında Afganistan'da faaliyet göstermesine imkan vermiştir. Hatta bu Rus casuslarının ve işbirlikçilerinin sayısı o kadar artmıştır ki, gerek devlet kademelerinde gerekse sokak ve pazarlarda açıktan açığa faaliyet göstermişlerdir. Rus-Afgan dostluğu adı altında faaliyet gösteren bu görevlilere köylerde dahi rastlamak mümkün olmuştur.⁸⁴³ Elbette ki bu görevlilerin telkinleri Türkistanlı muhacirlerin faaliyetlerini engellemek doğrultusunda olmuştur. Halkın içine bu kadar girmeyi başaran Rus casuslarının propaganda hedefinde yer alanlar, milliyetçi çevreler ile İstiklalcilik hareketini Afganistan'dan yürütmeye çalışan Alim Han olmuştur. Bu çalışmalar neticesinde gerçekle alakası olmayan fakat Alim Han'ın kişiliğini hedef alarak onun itibar kaybına sebep olan hikayeler ortaya atılmıştır.

Sovyetlerin yıkılarak Özbekistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra yaşanmaya başlanan süreç, tüm bu karalamalara rağmen Alim Han hakkındaki gerçeklerin ortaya çıkmaya başladığını göstermektedir. Bağımsızlığın verdiği serbest ortam ve cesaret, Özbek halkının tarihini Sovyet etkisinden uzak bir şekilde yeniden ve doğru olarak yazmaya ve anlamaya sevk etmektedir.⁸⁴⁴ Bu sebeple önümüzdeki dönemde Alim Han

⁸⁴³ Yesevi, *a.g.e.*, s. 58.

⁸⁴⁴ Yakın bir zamana kadar Alim Han'ın Buhara Hazinelelerini kendisi ile götürdüğü ve varlık içinde yaşadığı görüşü tarihçiler arasında hakimdi. Fakat günümüzde Buhara altınlarının Ruslar tarafından talan edilip Moskova'ya götürüldüğüne dair çalışmalar yayınlanmaya başlamıştır. 2006 tarihinde ilgili çalışmayı yapabilmek için vize başvurusu yaptığım Özbekistan'ın Ankara Büyükelçiliğinde görüştüğüm yetkililer, "Okullarda Buharanın kendi isteği ile Ruslara katıldığının öğretildiğini, fakat şimdi günlerce devam eden savaşlar neticesinde işgal edildiğini öğrendiklerini" söyleyerek bağımsızlık sonrası sürecin Özbekistan halkı için ne anlama geldiğini en güzel şekilde ifade etmişlerdi. Alim Han'ın faaliyetleri ve kişilik özellikleri hakkında doğru bilgilerin önümüzdeki yıllarda artacağı beklenmektedir.

sadece günahlarıyla değil hem sevaplarıyla hem de günahlarıyla ele alınarak değerlendirilecektir

4.3. Alim Han'dan Sonra Hanedan Mensuplarının Durumu

20. Yüzyılın ilk çeyreği Rusya Anadolu ve Türkistan bölgeleri için monarşilerin yıkıldığı, Romanov, Osmanlı ve Mangıt Hanedanlarının siyaseten tarihe karıştığı yıllar olmuştur. Mangıt hanedanlığı her ne kadar Çarlık Rusyası'nın son hanedanı Romanovlar gibi kötü bir sona Feyzullah Hoca sayesinde son anda kurtulsalar da, onun başını çektiği muhalefet neticesinde, Osmanlı Hanedanı'na benzer bir sürgün hayatı yaşamak zorunda kalmışlardır. Mangıt Hanedanlığı'nın sıkıntılı hayatı aslında Alim Han'ın Buhara'yı terk etmesi ile başlasa da asıl darbeyi Âlim Han'ın 1944 yılında vefat etmesiyle almıştır. Savaşın sebep olduğu karışıklık sebebiyle Alim Han ile Buhara'yı terk edemediği için esir alınan hanedan mensupları, daha sonra Alim Han'ın yanına gelmişler ve Buhara'dan gelen diğer mülteciler ile beraber Kale-i Fethu'da yaşamaya başlamışlardır. Alim Han'ın Buhara doğumlu üç oğlu esir tutulduğu için Alim Han'ın yanına gelen ailesi içinde çocukları yoktur. Diğer çocuklarının tamamı Afganistan doğumludur. En büyük ve veliaht olarak seçtiği oğlu Ömer Han bile 25 Mart 1925 tarihinde dünyaya gelmiştir. Emîrin büyük çocuklarının Buhara'da Bolşeviklere esir düşerek Afganistan'a gelememesi hem Alim Han için hem de Alim Han sonrası haneden mensupları için sorun olmuştur. Çünkü Alim Han hayatta iken yürüttüğü mücadelede kendisine destek olabilecek oğullarından mahrum kalmıştır. Alim Han öldükten sonra da hanedanın kollayarak idare edecek bir lider sıkıntısı yaşanmıştır. Her ne kadar Ömer Han, Alim Han'ın yerine han ilan edilip kendisine biat edilmiş olsa da, henüz 19 yaşında olan Ömer Han hanedanın dağılmasına mani olamamıştır.

Alim Han öldükten sonra hanedan mensupları ve diğer muhacirler Kale-i Fethu'da yaşamaya devam etmişlerdir. Fakat bir süre sonra sakinler arasında geçim sıkıntısı baş göstermeye başlamıştır. Kaldıkları yerin satışı

söz konusu olunca hukuki bir sorunla karşılaşmışlardır. Çünkü Emanullah Han döneminde, ikametlerine ayrılan Kale-i Fethu'nun tapusu verilmemiş, Emîr ölünce de çocukları hukuken hak iddia edememiştir. Bütün ailenin ortak kararı ile Kale-i Fethu 250.000 Afgani karşılığı elden çıkarılmıştır. Elllerinde tapu olmayan vârisler bu haklarından vazgeçmeleri karşılığında Afgan Hükümeti'nden 3000'er Afgani para almışlardır.⁸⁴⁵

Alınan bu paralar ile geçinmeye başlayan hanedan mensupları bir süre sonra Emîrin hastalığının son günlerinde Kâbil'in içinde almış olduğu evi de satmak zorunda kalmışlardır. Dağınık şekilde yaşamaya başlayan hanedan mensupları bu tarihten sonra kendi başlarının çaresine bakmaya başlamışlar ve her aile kendi geçimine sağlayabilmek için değişik işler ile meşgul olmaya başlamışlardır.

Alim Han öldükten sonra Afganistan'ın Emîre bağlamış olduğu maaş çocuklarına ve diğer akrabalarına bağlandı.⁸⁴⁶ Fakat bu durum hanedan mensuplarının rahatlaması anlamına gelmiyordu. Zira vatandaşlığa kabul edilmeyerek sadece bir mülteci kartı verilmesi, hanedan mensuplarının eğitim ve sosyal hayatta devletin verdiği hizmetlerden yararlanamamalarına neden olmuştur.

Ömer Han hanedan mensuplarının ve muhacirlerin içine düştüğü kötü durumu Zahir Şah Hükümeti'ne bir dilekçe ile bildirerek, geçimlerini sağlayabilecek toprak ve ev talebinde bulunmuştur. Bu dönemde hükümet Kandahar vilayetinin Argındap mevkiinde bazı arazileri tarıma açmış ve işletilmesi için halka dağıtmakta idi. Ömer Han ve muhacirlerin ileri gelenlerinden sekiz kişilik bir heyet bu toprakları görmek ve buradan toprak almak için Kandahar'a gitmişlerdir. Fakat bu bölgenin Pakistan sınırına çok

⁸⁴⁵Abdulkebir Azmi ve Mansur Aliminin beyanlarına göre varislere kişi başına 300 Afgani düşmüştür. Bu malikanenin satışı için bkz, Buhari , *a.g.e.*, s. 47.

⁸⁴⁶Alim Han'ın çocuklarına bağlanan maaş Davut Han (1973-1978) döneminin ilk yıllarında kesilmiştir.

yakın olması muhacirlerin buraya yerleştirilmesi için sakıncalı görülmüş, hükümet hanedan mensuplarının bu isteklerini reddetmiştir.⁸⁴⁷

Bu sonuçsuz girişimden sonra Ömer Han ve muhacirler isteklerinde ısrar ederek taleplerini tekrar hükümete bildirmişlerdir. Hükümet çözüm olarak hanedan mensuplarının yine Peştunların çoğunlukta olduğu Hilmend (Leşkergah) bölgesine yerleştirmeye karar vermiştir. Alınan karara itiraz edip gitmek istemeyen hanedan mensupları zorla gönderilmiştir. Hilmend Bölgesi o dönemde tarıma açılmaya çalışılan bir bölgedir. Hilmend'de Nadeli İlçesinin Luybağ mevkilerine yerleştirilmesi düşünülen vârislerin dışında, bu mevkilere yakın Çekansur ve Narsırac denilen mevkilere de, önceki konularda değinilen, İbrahim Beg'in taraftarları ve muhacir Türkistanlılar da sürgün edilmişti. Genel olarak Afganistan'ın güneyinde yer alan Hilmend bölgesi Peştunların ağırlıkta olduğu yerler olup, kuzeydeki Türk bölgelerinden yapılan sürgünlerin yoğun olarak görüldüğü bir bölgedir.

Güneye yapılan sürgünlere karşılık, Türkleri yoğun olarak yaşadığı kuzey bölgelerine özellikle Kunduz, Bağlan, Belh gibi yerlere de Peştunlar yerleştirilmiştir. Bu proje 1930'lu yıllarda dönemin Afgan kralı Nadir Han'ın Afganistan'ın kuzey bölgelerine yapmış olduğu bir gezi sonrası ortaya çıkmış, bu bölgeye yönelik bir reform programı hazırlanarak ilan edilmiştir. Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki toprakların düzensiz kullanıldığını bahane edilerek, güney bölgelerinde göçebe olarak yaşayan Peştun kabileler planlı olarak ülkenin kuzeyine yerleştirilmiştir. Bununla beraber bölgelerde yaşayan Türklerin arazilerinin bir kısmı ellerinden zorla alınarak Peştunlar'a dağıtılmıştır.⁸⁴⁸

⁸⁴⁷Buhari, *a.g.e*, s. 47. Abdulkebir Azmi ile Mansur Alimi'nin beyanları Azizi'nin yazdıkları ile paralellik göstermektedir.

⁸⁴⁸Fazıl Ahmet Burget- Mehmet Seyfettin Erol, "Afganistan Özbekleri", *Avrasya Dosyası Özbekistan Özel*, Sonbahar 2001, Cilt 7, S. 3, s. 124. (102-136) <http://www.asam.org.tr/temp/temp990.pdf>, 15 03 2009. Bu bölgelere yerleştirilen Peştunlar'ın bir kısmı Afgan iç savaşında kuzey bölgelerini terk etmişlerdir. Raşit Dostum sayesinde bölgesel güç haline gelen bölgenin yerli halk toprakların asıl sahipleri olarak boşalan toprakları tekrar işlemeye başlamışlardır. Merkezi otoritenin güçlenmesinden sonra bu toprakları terk etmiş olan Peştunlar tekrar bu bölgelere yerleşmeye başlamışlar, bu durum bazı olayların çıkmasına sebep olmuştur.

Kuzey bölgelerinden sürgün edilen muhacirler, Mezar-ı Şerif'ten Kandahar'a, oradan Leşgergâh'a ve en sonunda da Nersrac, Aynek, ve Çekansur'a yerleştirilmiştir. Bu sürgünler 1931-1933 yıllarında gerçekleştirilmiş olup Nadir Han önemine denk gelmektedir. Nadir Han Türkistanlı muhacirlerin Afganistan'da en fazla baskı gördükleri dönem olmuş, muhacirlerin bir çoğu Rus aleyhtarı bahanesiyle hapsedilmiş, ya da sınır dışı edilmiştir.⁸⁴⁹ Rus aleyhtarı bahane olsa da asıl sebep bu bölgedeki Türklerin Nadir Şah'ın devirmiş olduğu Habibullah Han'ı desteklemeleri ve İbrahim Beg liderliğinde silahlı mücadeleye girişmiş olmakla siyaseten Afgan Hükümeti için potansiyel tehlike olduklarının anlaşılmasıdır. Yönetimi ellerinde bulunduran Peştunlar kuzey bölgelerindeki demografik yapıyı devlete tehdit olarak düşünmüşlerdir.

Hanedan mensupları ve onlarla birlikte hareket eden diğer muhacirler de Nadir Han zamanında başlatılan projeye dahil edilerek, Puşt-i Rud denilen bölgenin Nadeli mevkisine yerleştirilen hanedan mensuplarına ve diğer muhacirlere aile başına 30'ar Cerip toprak verilmiştir. Bu yörenin toprağı tuzlu ve çorak olduğu için tarıma fazla elverişli değildi. Çünkü bu yöre bir sürgün bölgesi olup, tarıma kazandırılmaya çalışılan topraklardan oluşuyordu. Toprağın verimsizliği ve özellikle hanedan mensuplarının çiftçilik ile hayvancılığı iyi bilmemeleri, hanedan mensuplarının bir kısmının bu toprakları terk ederek kendi imkânları ile Kâbil'e veya Hilmend'in merkezi Leşkerghah şehrine gidip, oralarda hayatlarını sürdürmek mecburiyetinde kalmalarına sebep oldu.⁸⁵⁰ Bu gelişmelerden sonra hanedan mensupları farklı vilayetlere dağılmak zorunda kaldı. Büyük bir çoğunluğu Kâbil'de olmak üzere Hilmend ve farklı vilayetlerde yaşamaya başladılar.

Son zamanlara doğru (1975 civarı) Emîrin çocuklarına Afgan vatandaşı olma hakkı verilmiştir. Vârislerin başvurusu üzerine bir kanun

⁸⁴⁹ Yesevi, *a.g.e.*, s. 53-54. O dönemde Çaknasur ve çevresine sürgün olup, hayatta olan kişilerin anlattığına göre, sürgün edildikleri yerde kurtlu sular içmek zorunda kalmışlar, salgın hastalıklardan yakınlarının büyük bir çoğunluğunu kaybetmişlerdir.

⁸⁵⁰ Buhari, *a.g.e.*, s. 47

hazırlanmış ve Afganistan'da doğup büyüyen vârisler geç de olsa Afgan vatandaşlığına alınmışlardır.⁸⁵¹

Hiçbir siyasî faaliyette bulunamayan hanedan mensuplarının tek dikkate değer çalışmaları, Encümen-i Buhara adıyla kurmuş oldukları bir dernektir. Buhara muhacirlerinin çocuklarının eğitimsiz kalmamaları için çocuklara özel ders verilmiş ders verilen yerlere öğrenci velilerinin de gelmesiyle beraber bu muhacirler arasında bazı diyaloglar başlamış ve bir dernek kurma fikri ortaya atılmıştır.

Bir süre sonra Encümen-i Buhara adında bir dernek kurulmuştur. Bu derneğin yardım sandığı sayesinde fakir olan kişilere yardım edilmiş ve okula gidemeyen öğrencilere maddî yardım yapılmıştır. İlk başlarda eğitim ve sosyal dayanışma amaçlı kurulan bu derneğin başına Âlim Han'ın çocuklarından birisi olan Said Mansur Âlimî getirilmiştir. Dernek, haftada bir gün toplanarak konferanslar yoluyla muhacirler arasında vatan ve memleket duygularının gelişmesi için çalışmalarda bulunmuştur. Zaman geçtikçe katılımlar ve etkinlikler artmış, dernek tiyatro çalışmalarına da başlamıştır. Kalabalık bir seyirci kitlesi önünde bir oyun sergilenirken, Buhara millî kıyafetleri içinde ve elinde Buhara'nın bayrağı olan birisinin sahneye çıkması seyircileri coşturmuştur. Yaşanan duygusal atmosferden etkilenen seyirciler Buhara lehinde sloganlar atılmıştır. Buhara'ya karşı duyulan bu sevgi ve hassasiyet dönemin hükümeti tarafından duyulduğunda dernek başkanı Mansur Âlimî sorguya çekilerek, davranışlarının kanunsuz olduğu söylenmiştir. Ayrıca halk arasında bu derneğin faaliyetlerine katılanların tutuklanacağına dair haberler yayılmıştır. Böylece Buhara muhacirleri, derneğin faaliyetlerine katılmaktan kaçınmaya başlamışlardır. Üyelerin zarar görmesini istemeyen dernek başkanı Mansur Âlimî baskılardan çekindiği için 1958 yılında bir süreliğine Mekke'ye gider, başkanlığa kardeşi Abdulkebir

⁸⁵¹Buraya kadar olan bilgiler Âlim Han'ın oğlu ve Türkiye'de yaşayan Abdulkebir Azmi (Yüce) ile yapılan görüşme doğrultusunda yazılmıştır.

Azmi getirilir. Fakat o da fazla bir faaliyette bulunamaz ve 1959 yılında üyelere ait bilgiler herkesin gözleri önünde yakılarak dernek dağıtılır.⁸⁵²

Hanedan mensuplarının kaderi Afganistan'ın iç siyasi gelişmelerinden doğrudan etkilenmiştir. 1933 yılında öldürülen Nadir Şah'ın yerine geçen oğlu Zair Şah, 17 Temmuz 1973 günü Başbakan Muhammed Davud Han, tarafından devrildi ve ülkede cumhuriyet ilan edildi. Sol ideolojiye inanan Hafızullah Emin'in düzenlediği bir darbeye Davud Han devrilince 27 Nisan 1978'de Afganistan Halk Cumhuriyeti kuruldu. Babrak Karmal'in muhalifleri ile mücadele edebilmek için Rusları davet etmesi üzerine, 24 Aralık 1979 gecesi Sovyet birlikleri Afganistan'a girdiler ve iktidarı Babrak Karmal kanalıyla Ruslar ele geçirdi. Bu tarihten sonra Afganistan'da iç savaş patlak verdi.⁸⁵³ Yaşanan iç savaş tüm Afgan vatandaşları gibi hanedan mensuplarını da etkilemiştir. İç savaş sonucunda Afgan halkı, İran ve Pakistan'a sığınmak zorunda kalmışlardır. Hanedan mensupları güneyde oldukları ve Türkiye'ye gitme ihtimali oldukları için Pakistan'a sığınmak zorunda kalarak buradan dünyanın birçok ülkesine dağılmışlardır. Afganistan içinde dağılan aile bir kez daha parçalanmış ve bu sefer ülkeler arası bir ayrılık söz konusu olmuştur.

Afganistan'da siyasi ve ekonomik sıkıntılar yaşayan hanedan mensupları, kültürel açıdan da ciddi sıkıntılar yaşamışlardır. Muhacir olmanın verdiği psikolojik sıkıntılar bir yana hanedan mensupları Afganistan'da Özbekçe'yi tamamen unutarak dil ve kültür açısından Tacikleşmişlerdir. Gerçi Mangıt hanedanının Tacikleşme süreci çok önceleri başlamıştı. Fakat bunlar Özbekçe'yi de anlıyor ve konuşabiliyorlardı. Fakat Afganistan'daki hayatları boyunca, devlet dilinin ve çevrelerinin Taciklerden oluşması nedeni ile Özbekçe tamamen unutulmuş, hanedan mensupları yalnızca Farsça'yı kullanır olmuşlardır. Dil dışındaki diğer kültürel değerlerini korumayı başarmışlardır.

⁸⁵²Buhara Encümeni hakkındaki bilgiler Âlim Han'ın oğullarından Mansur Âlimî'nin ve Abdulkebir Azmi'nin verdiği bilgiler ışığında yazılmıştır.

⁸⁵³Bkz, Saray, *Dünden Bugüne* .., s. 161, 190, 197.

Abdulkebir Azmi'nin aktardığına göre Âlim Han çocukları ile Özbekçe ve Farsça konuşmasına karşılık daha çok Farsça konuşurdu. Ailesinde bu durum söz konusu olmasına karşın başkaları ile Özbekçe konuşurdu. Hanedan mensuplarının Tacikleşmesindeki en önemli sebep Buhara Emîrlerinin, Badahşan, Hisar ve Dervaz gibi Taciklerin olduğu bölgelerden evlenmeleridir. Tacikler ile evlilik teşvik edildiği için, hem Farsça saraya girmiş hem de doğan çocukların fiziksel özellikleri değişmiştir.

Yazmış oldukları kitaplarda kullandıkları dil Farsçadır. Özellikle Âlim Han'dan sonra, Afganistan'da doğup büyüyenler Özbekçe'yi tamamıyla unutmuşlardır. Hanedan mensupları kadar olmasa da genel olarak Mangıt Boyu'nda bir tacikleşme söz konusudur.⁸⁵⁴

Fakat şunu eklemekte yarar vardır ki hanedan mensuplarının hiç birisi Özbek olduğunu inkâr etmemekte ve Özbekçe'ye bir özlem duymaktadırlar. Düşüncelerindeki bu değişim 1990'lı yılların başlarında meydana gelen siyasî gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Hanedan mensuplarını tanıyan kişiler ile yapılan görüşmelerde hanedan mensuplarının Afganistan'daki hayatlarında Özbek kimliğini kabul etmedikleri anlaşılmaktadır. 1990 yıllarda Özbekistan'ın bağımsız bir ülke olarak ortaya çıkması, hanedan mensupları arasında Özbek milli hissinin yoğunlaşmasına neden olmuştur.

4.3.1. Hanedan Mensuplarının Günümüzdeki Sayısı

Son Buhara Emîri Âlim Han'ın 18 erkek 16 kız olmak üzere toplam 34 tane çocuğu olmuştur. Erkek çocuklarının isimleri ve sahip oldukları evlat sayısı 1996 yılı itibariyle aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir gibidir:

	İsimleri	Sahip olduğu erkek evlat	Sahip olduğu kız evlat	Toplam
1	Said Sultan	-	-	-

⁸⁵⁴Mangıt hanedanının Tacikleşmesi hakkında bkz, Bahtiyar Kerimov,, “Özbeklerin Mangıt Kısımının Tarihi ve Milli Düşünceleri” *XII. Türk Tarihi Kongresi (12-16 Eylül 1994)*, Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt I,I Ankara, T.T.K. Yayınları., 1994., s.417-418

2	Said Şah Murad	-	-	-
3	Said Rahim	-	-	-
4	Said Ömer	8	1	9
5	Said Murad	8	4	12
6	Said İbrahim	8	4	12
7	Said Abdurrahim	3	2	5
8	Said Arif	1	5	6
9	Said Fettah	3	5	8
2	Said İbad	4	5	9
1	Said Mansur	6	2	8
2	Said Abdulhadi	2	3	5
3	Said Gaffar	-	-	-
4	Said Kebir	3	5	8
5	Said Hacı	-	5	5
6	Said Can (Mehmet)	3	3	6
7	Said Satar	1	2	3
8	Said Abdulrauf	1	5	6
	Genel Toplam	51	51	102

Tablo 3: Alim Han Ailesi⁸⁵⁵

Erkek çocuklarının dışında 16 tane de kız çocuğu dünyaya gelmiştir. Bu çocuklarından Ömer Han ABD’de, Said İbrahim ve Said Mehmet ve Said İbrahim Almanya’da, Said Arif Arabistan’da, Said Mansur, Said Abdulkebir, Said İbat ve Said Hadi Türkiye’de, Said Sattar Pakistan’da, Said Rauf

⁸⁵⁵ Âlimî, *a.g.e.*, s. Ekler bölümü

Hollanda'da yaşamaktadır. Said Murad Arabistan'da Said Fettah Almanya'da Said Abdulrahim ve Said Gaffar Türkiye'de vefat etmişlerdir. Kız çocukları da Pakistan, Afganistan, Arabistan, Almanya ve Türkiye gibi ülkelerde yaşamaktadırlar.⁸⁵⁶

Ruslar tarafından esir tutulan ilk üç oğlu çocuk sahibi olacak kadar yaşamalarına rağmen hiç birinin çocuğu olmamıştır, ya da bu hususta bir bilgiye ulaşılammıştır. Doğal sebeplerden dolayı üçünün de çocuğunun olmaması zayıf bir ihtimaldir. Eğer çocukları yoksa, Rusların açık ya da gizli bir müdahalesi doğal nedenlerden dolayı çocuklarının olmamasından daha güçlü bir ihtimaldir.

4.3.2. Yakın Dönemde Hanedan Mensuplarının Karşılaştığı Olumlu ve Olumsuz Gelişmeler

4.3.2.1. Hanedan mensuplarının Karşılaştığı Olumlu Gelişmeler

4.3.2.1.1. Hanedan Mensuplarının Türkiye'ye Gelişleri

Afganistan'da meydana gelen iç savaş dolayısıyla çok sayıda Afgan vatandaşı dünyanın dört bir tarafına dağılmıştır. 1982 yılında hanedan mensuplarına Pakistan'dan gelen bir habere göre, Pakistan'a geldikleri takdirde, Türkiye'ye gelme şansı elde edebileceklerdir. Bunun üzerine Pakistan'a gelerek 1983 Ağustos ayında Türkiye'ye gelmişlerdir. Getirildikleri Adana'da, dönemin valisi tarafından karşılanmışlar ve gördükleri ilgi karşısında çok sevinmişlerdir. Adana'dan Gaziantep'e getirilerek buraya iskân edilmiş olup, her aileye düşük faizle ev verilmiş ve geçici maaş bağlanmışdır. Cumhurbaşkanı Kenan Evren döneminde getirilen göçmenleri en fazla etkileyen olay, gelişlerinden kısa bir süre sonra vatandaşlık hakkı elde edebilmeleridir. Zira uzun süre Afganistan'da vatandaşlık hakkı elde edemeyen hanedan mensupları kendilerine Atatürk portresi ve bayrak

⁸⁵⁶“Demi Ba Ferzendan-i Emîr-i Buhara”, *Padidar Dergisi*, S. 17, Yıl Haziran – Temmuz 1385 (Afganistan), s. 3-7. Bu dergide yayınlanan röportaj Abdulkebir Azmi'nin 2007 tarihli Afganistan ziyareti sırasında gerçekleşmiş olup aynı yılda yayınlanmıştır. Bu röportajda Alim Han'ın Afganistan'a gelişi, ölümü ve hanedanın günümüzdeki temsilcileri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca bu bilgiler bizzat yapılan görüşme ile teyit edilmiştir.

dağıtıldıktan sonra: “Sayın analar, babalar! Bu bayrak bayrağınız bu toprak vatanınızdır” sözünden çok etkilenmiş ve içlerinden bazıları dayanamayarak ağlamıştır⁸⁵⁷.

Hanedan mensupları, kendi beyanları doğrultusunda Türkiye’den son derecede memnundurlar. “İnanın ki biz Türkiye’de gördüğümüz yakınlığı hiçbir yerde görmedik. Şayet babam hayatta olsaydı ve Buhara Devleti babamı davet etseydi, Türkiye’de gördüğümüz yakınlığı orada göremezdik” sözleri hanedan mensuplarının Türkiye Devleti ve Türk milletinden duyduğu memnuniyeti özetler niteliktedir.

Hanedan mensuplarından 11 kişi Türkiye’ye gelmedi. Geçen zaman zarfında bunlardan bir kısmı vefat etmiş bir kısmı ise yurt dışına gitmiştir. Şu an hayatta olan ve Gaziantep’te yaşayan Âlim Han’ın oğulları, Abdulkebir Azmi, Said Mansur Han ve Said İbad Han, Said Hadi Han’dan ibarettir. Veliht olan Ömer Han adındaki büyük oğlu ve kızı Şükriye Amerika Birleşik Devletleri’nde yaşamaktadır. Pakistan ve Arabistan’da yaşayan hanedan mensupları olmasına karşın en kalabalık olarak yaşadıkları yer Türkiyedir. Bu anlamda buluşma merkezleri Türkiye olup, kendi aralarında reis olarak tanıdıkları ve reisliğinde ittifak halinde oldukları kişi de Ömer Han’dır. Çünkü Alim Han vasiyetinde kendi yerine Ömer Han’ı veliaht ilan etmiştir.⁸⁵⁸

⁸⁵⁷ 17/03/1982 tarih ve 2641 sayılı, Afganistan’dan Pakistan’a sığınan Türk soylu göçmenlerin Türkiye’ye kabulü ve iskanına dair kanun çerçevesinde Afganistan’da mülteci durumundaki Türk soylu göçmenler 1982 yılının yaz aylarından itibaren Kayseri, Hatay, Tokat, Şanlı Urfa ve Gaziantep gibi illere iskan edilmişlerdir. Mangıt hanedanına mensup olanlar ile Buharalı muhacirler Gaziantep iline yerleştirilmişlerdir. Buharalı hanlığına mensup olanlar ilgili kanun maddeleri için Bkz. <http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/584.html>, 15 03 2009. Getirilen göçmenlerin hepsi farklı Türk boylarına mensup olup, Kırgız, kazak, Türkmen ve Özbek boylarından oluşmakta idi. devlet tarafından kendilerine geçici maaş bağlanan, ev ve tarla verilen bu göçmenlerin arasında Türk soylu olmayan kimse bulunmamaktadır.. Türkiye’ye getirilen Afgan göçmenler hakkında bkz, Ensar Göçmez, “Afganistan’dan gelen Göçmen Özbekler’in Sosyo-Kültürel ve Dini Hayatları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (Hatay İli Ovakent Beldesi Örneği)” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi S.B.E, Konya 2009.

⁸⁵⁸ Bu konudaki bilgiler Abdulkebir Azmi’nin verdiği bilgiler ışığında yazılmıştır. Ömer Han 2005 tarihinde Türkiye’ye geldiğinde kendisi ile görüşme imkanı buldum. Söz verdiği gibi Alim Han’ın vasiyetinin bir nüshasını bana yolladı. Kardeşleri ve kendisinin söylediğine göre bu vasiyetnameden yakın çevresi dışında kimsenin haberi yoktur. Siyasi nedenlerden dolayı sakladığını belirtmişti.. bu vasiyetnamede de belirtildiği gibi Alim Han’ın yerine veliaht olarak seçilen kişi Ömer Handır. Diğer aile mensupları da onu liderleri olarak tanımaktadır.

4.3.2.1.2. Özbekistan'ın Bağımsızlığına Kavuşması ve Ortaya Çıkardığı Gelişmeler

Hanedan mensuplarının Alim Han'ın ölümünden sonra karşılaştıkları en olumlu siyasi gelişme Özbekistan'ın bağımsızlığına kavuşması olmuştur. Çünkü Özbekistan'ın, dolayısıyla Buhara'nın Rus işgalinden kurtulması Alim Han'ın en büyük dileği olmuştur. Vasiyetnamesinde de zikrettiği gibi Buhara'nın bir gün bağımsızlığa kavuşacağına olan ümidini hiç kaybetmemiştir. Özbekistan'ın bağımsızlığı, dilek ve temennilerden ziyade, Alim Han'ın gerçek anlamda anlaşılıp itibarının iade edilmesi sürecini başlatması açısından da çok önemli bir gelişme olmuştur. Rusların etkisi ile kendi oğlu tarafından bile halk düşmanı ilan edilen Alim Han, bağımsızlık sonrası sadece günahları ile değil günah ve sevapları ile değerlendirilmeye başlanmıştır.

Hanedan mensuplarının Özbekistan Devleti ile her ne kadar hukuki bağları olmasa da, sahip oldukları tarihi ve gönül bağı sayesinde hak ettikleri itibarı görmeye başlamışlardır. Örneğin bağımsızlığın hemen ardından sonra meydana gelen bazı olaylar hanedan mensuplarının resmi anlamda itibar gördüklerini ortaya koymaktadır. Bu süreci hanedan mensuplarının Özbekistan Devleti'nin bağımsızlığını kutlamak için yolladıkları bir mektup başlatmıştır. İlgili mektupta şu ifadeler yer verilmiştir:

“Bağımsız Özbekistan Devleti'nin Başkanı Özbekistan Halkının Lideri Muhterem İslam Kerimov'a !

Eski ve köklü ana Türkistan'ımızın 130 yıllık istibdat işkencesinden kurtulup, özgürlük bayrağını kaldırmasının ikinci yıl dönümünü kutlamaya hazırlanmaktayız. Bu günü bağımsızlığa değer veren dünyanın diğer halkları da beklemekte, atalarımızın ve evlatlarımızın ruhu şad olmaktadır. Bu sene kökleri Türkistan'da olan halklar için, medeni ve tarihi arzularının gerçekleştiği gündür. Bildiğiniz gibi 73 yıl önce tıpkı şu sene 1920 yılının 1 eylülünde bizim babamız Buhara Emîri Said Alim Han'ın din ve ilim diyarı vatanının baskıncıların eline düşmesiyle mecburen terk etmişti. Bundan

sonra muhterem babamız, hanedan mensupları da, bizimle beraber olan vatandaşlarımız da bir arzu ile yaşadık: Vatan bağımsızlığını görmek. Bu istekte, hissimizin, dilimizin ve dinimizin mücadelesi bir an olsun durmamıştır. Birçok kurbanlar verildi. Bu dileğine kavuşmayanlar gözü açık şekilde öldüler. Yaradana hamd ve senalar olsun ki, bugünkü Özbek vatandaşları yanında bize de bu tarihi olayı nasip etti.

Sayın Cumhurbaşkanı Hazretleri!

İşte bu kutlu olayda, Buhara eski Emîrinin dışarıda doğan ve vatan hasreti ile yaşayan evlatları olan bizler, uzun ömürlü olması dileğiyle, şahsen sizi, sizin şahsınızda bağımsızlık bayrağını kaldıran milletimizi kutlamaya cüret ettik. Ülkemizdeki bağımsızlık güneşinin daima parlamasını dileriz. Biliniz ki dışarıdakilerin her birinin evinde ve kalbinde sizler ile birlikte bayramı kutlamaktadır. İnşallah parlak ve müreffeh büyük devlet olma yolunda yaptıklarınız sonuç verir ve vatandaşlarınız ikballi olur.

Kutlamalarımızı kabul edip halka ulaştırmanız ümidiyle bu başvuruyu yaptık. Dışarıdaki vatandaşlar ve Buhara Eski Emîri Alim Han adına onun çocukları. Gaziantep – Türkiye.”⁸⁵⁹

Alim Han'ın oğulları tarafından gönderilen ve resmi niteliğe sahip bir gazete tarafından neşredilen bu mektup sayesinde, hanedan mensupları ile Özbekistan Devleti arasında olumlu gelişmeler meydana gelmiştir. Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov bu mektuba binaen, hanedan mensuplarına bir mektup yollamış ve onları Özbekistan'a davet etmiştir. Birkaç yıl öncesine kadar, Sovyetlerin dağılmasını beklemek ne kadar büyük bir iyimserlik ise, hanedan mensupları için böyle bir fırsatın doğması, o derece gerçekleşmesi zor bir ihtimal idi. İslam Kerimov imzalı mektupta şu ifadeler yer verilmiştir:

“ Buhara Eski Emîri Said Alim Han'ın Çocuklarına,

⁸⁵⁹*Halk Sözü Gazetesi*, (ÖR Aliy Kengeş ve ÖR Vezirler Mahkemesinin Gazetesi), No 170 (665) 31 Ağustos 1993. Bu mektubun altında Alim Han'ın o tarihlerde hayatta olan ve Türkiye'de yaşayan çocuklarından, Said İbrahim Han, Said Rahimhan Han, Said Hadi Han, Said İbat Han, Said Kebir Han, Said Mansur han, Said Hacı Han ve Said Rauf Han'ın isimleri bulunmaktadır.

Değerli Vatandaşlar! Özbekistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ikinci yıl dönümü münasebetiyle göndermiş olduğunuz tebrik nameniz için yürekten teşekkür ederim. Vatana özlem ve saygı duyguları ile yoğrulan mektubunuzda zikredilen 1 Eylül 1920 tarihinde Buhara Devleti'nin mahv edilişi hakkındaki hatırlatmalar bizi çok etkiledi. Allahın kerameti ve adaletine bakınız ki, aradan 71 yıl geçtikten sonra köklü ve cefalı vatanımızda yeni bir bağımsız devlet olan Özbekistan Cumhuriyeti kuruldu. Bu şanlı olay sizinde belirttiğiniz gibi temelini Türkistan'dan alan bütün halklar için tarihi medeni arzulara kavuşma günüdür.

Dışarıda bulunan bütün vatandaşlarımızın Azatlık Bayramı'nı bir kez daha kutlamama izin veriniz. Ülkemizin kapıları sizler için daima açıktır. Hepinize işlerinizde başarı, ömürlerinize bereket ve ailelerinize huzur diliyorum.”

Bu mektuptan sonra hanedan mensuplarından bir kısmı Özbekistan'a gitme şansı bularak ilk kez babalarının memleketini ziyaret etme imkanına kavuştular. Bu geziye katılanlardan biri olan Abdulkebir Azmi yaptıkları ziyareti şöyle anlatmaktadır:

“İslam Kerimov'un daveti üzerine 1993 yılında Buhara'ya gittik. Babalarımızın ve dedelerimizin yaşadığı toprakları görmeyi çok arzu ediyorduk. Oraya gittikten sonra Özbekistan Devleti tarafından bize bir araba tahsis edildi. Böylece biz Semerkand ve Buhara'yı gezme şansı bulabildik. Tirmiz'e, Afganistan sınırına kadar giderek kutsal yerleri gezdik. İnsanlar ile sohbet edebilme imkânına eriştik. 25 günlük yolculuktan sonra Türkiye'ye döndük.

Biz Özbekistan'a gitmeden önce bizim ile ilgili gazetelerde haberler yayınlanmış, bizim ve babamın fotoğrafları gazetelere çıkmıştı. Oraya ulaşınca gazetelere haber olduk. Hatta televizyonda konuşma fırsatı bile bulduk. Gazeteciler ve bazı dergilerdeki yazarlar ile konuştuk. Halk çok büyük ilgi ve sevgi gösteriyordu.

Bize Özbekistan’da kalabileceğimizi söylediler. Biz çifte vatandaş olma şartı ile kalabileceğimizi söyledik. Biz Türk Cumhuriyeti vatandaşı Özbek Türküyüz deyince, onlar da; “Böyle olmaz, sizleri kabul edersek burada doğmuş olan Rusları da çifte vatandaşlığa kabul etmemiz gerekecek. Kanunen bu hakka sahip olurlar. Sizi sadece Özbekistan vatandaşı olarak kabul edebiliriz” dediler. Bizim en kötü günümüzde Türkiye bize iyilik yapıp, yardım elini uzattığı için biz Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığından çıkamayacağımızı bildirdik.”

Bu olumlu hava, hanedan mensupları arasında psikolojik ve fikri manada olumlu gelişmelere neden olmuştur. Sürekli duydukları fakat bir türlü yaşayamadıkları gönül ve kültür bağları bu davet ve akabinde gerçekleşen ziyaret sayesinde somut bir hale dönüşmüştür.

4.3.2.1.3. Alim Han’ın Cenazesinin Nakli

Alim Han’ın cenazesinin naklini olumlu gelişmeler mi, yoksa olumsuz gelişmeler başlığı altında ele alma konusunda tereddüt yaşanmıştır. Çünkü böyle bir durum aslında sorun olarak değerlendirilir. Fakat değişen dünya dengeleri, yıllarca ülkesine kavuşma hasreti ile ölen birinin cenazesini taşıma imkanı veren gelişmelere sebep olup, bu konuyu tartışma imkanı veriyorsa bu olumlu bir gelişmedir.

Alim Han ölümüne kadar, Ruslar tarafından yurtlarından edilen diğer Türkistanlı muhacirler gibi vatan özlemi ile yaşamıştır. Onun ölmeden önce Afgan devlet adamı Ahmet Şah’a söylediği: Afganistan’a gelişime 23 yıl oldu. Bu gurbet süresince başımdan çok musibetler geçti. Fakat vatan özlemi bir an olsun kalbimi terketmedi. Vatan özlemi ile yaşadım ve vatan özlemi ile ölüyorum.”⁸⁶⁰ sözleri duyduğu vatan hasretini göstermesi açısından dikkat çekici olduğu kadar bir vasiyet niteliğindedir.

⁸⁶⁰ Hayitov- Rahmanov, *a.g.e.*, s.37.

Bağımsızlık sonrası meydana gelen olumlu gelişmeler Alim Han'ın mezarının Buhara'ya nakledilmesi fikrinin tartışılmasına neden olmuştur. Gerçi bu tartışmalar hali hazırda sadece hanedan mensupları arasında yapılmaktadır. Fakat yakın bir zamanda olayın resmi bir boyuta kavuşacağı gözükmemektedir. Elimizde bulunan gerçek vasiyette Alim Han'ın böyle bir beyanatı yoktur. Fakat Alim Han'ın çocukları babalarının kendilerine cenazesinin taşınmasını vasiyet ettiğini söylemektedirler. Abdulkebir Azmi'nin bir gazetede verdiği beyanatta da Alim Han'ın cenazesinin Buhara'ya taşınmasından bahsedilmektedir. Azmi'nin aktardığına göre Alim Han ölürken oğullarına şöyle bir vasiyette bulunmuştur: "Siz şehzadesiniz, Buhara halkının dertleri ile ilgilenin ve ben öldüğümde beni emanet olarak defnedin. Buhara bağımsızlığına kavuştuğunda benim cenazemi oraya nakledin."⁸⁶¹

Alim Han'ın cenazesinin Buhara'ya taşınması vasiyetinin gerçekleştirilmesi gibi manevi bir vazifeyi yerine getirme hususiyeti taşısa da, bu olayın gerçekleşmesi Alim Han ve hanedanın itibarının iade edilmesi anlamına gelmesi açısından tarihi bir önem taşımaktadır. Ayrıca Tacikistan'ın Buhara tarihi ile kendilerini özdeşleştirmesi Alim Han'ın mezarının Tacikistan'a taşınması tartışmalarını da ortaya çıkarmıştır. Fakat Türkiye'de ve diğer ülkelerde bulunan hanedan mensupları cenaze nakli için Özbekistan'ı düşünmektedirler. Bu hususta Özbek yetkililerin anlayışlı davranacağı kanaatinde olup Özbekistan'ın tarihine sahip çıkmasını beklemektedirler.⁸⁶²

4.3.2.2. Hanedan Mensuplarının Karşılaştığı Olumsuz Gelişmeler

4.3.2.2.1. Sosyo- Kültürel Sorunlar

Türkiye, ABD, Pakistan, Almanya ve Arabistan gibi çok farklı ülkelere yayılan hanedan mensuplarının en büyük kültürel sorunu gittikleri ülkede uyum sorunu yaşamalarıdır. Bu hususta en şanslı grup Türkiye'de yaşayan

⁸⁶¹Padidar Degisi, *a.g.r.* s.7.

⁸⁶²Alim Han'ın çocukları ile yapılan görüşmelerde hanedan mensuplarının yakın bir zamanda Özbekistan hükümetine resmen baş vurarak resmi süreci başlatacakları bilgisine ulaşılmıştır.

gruptur. Abdukkebir Azmi'nin: "Türkiye'ye gelince kendimizi hiç yabancı gibi hissetmedik. Gördüğümüz yakınlık ve muhabbet bizim muhacir olma hissimizi öldürdü. Kendimizi vatanımızdaymışız gibi hissediyoruz" sözü kültürel ve sosyal yönden çok büyük sorunlar yaşamadıklarının ispatıdır. Âlim Han'ın çocukları Afganistan'da özellikle kendi çevrelerinden evlenmeye özen göstermişlerdir. Fakat günümüzde Türkiye'de yaşayanlar arasında böyle bir seçicilik söz konusu değildir. Seçimlerini kendilerinin deyişleri ile özetlemek mümkündür: "Benim gelinim Anadolu Türklerinden. Neslimizin karışmasından bir rahatsızlık duymuyor aksine gurur duyuyorum. Şayet gelinlerim Alman olsaydı aynı düşüncelere sahip olmazdım." Hanedan mensuplarının bu düşüncede olmasının en büyük sebebi, kendilerini Türkiye'de yaşayanlar ile aynı dinden ve milletten saymalarıdır.

Türkiye'de yaşayan vârisler kendilerini, diğer ülkelerde yaşayanlara göre daha şanslı görmekteirler. Sözelimi Almanya'da yaşayan kardeşlerinin torunlarının dinî, kültürel ve ırkî yönden farklı olduklarını vurgulamakta kendilerinin böyle bir sorunlarının olmadığını belirtmektedirler.

Tüm bu olumlu düşüncelerin yanında hanedan mensuplarının bazı çekincelerinin olduğu gözden kaçmamaktadır. En büyük korkuları tarihî hatıralarının kaybolup gitmesidir. Abdulkebir Azmi bu hususta şunları söylemektedir: "Biz bir padişahın oğullarıyız. Gücümüz yettiğinde geçmişimize ait tarihî hatıraları muhafaza etmeye çalışıyoruz. Fakat çocuklarımız artık yaşam ile mücadele ediyor. Onların ilgi ve alakaları gündelik işlere yönelmiş durumdadır. Muhtemelen torunlarımız döneminde Buhara ile ilgili hiçbir şey kalmayacaktır. Bizlerde şu an mevcut olan bazı hisler zamanla gelecek kuşaklarda kaybolacaktır. Bu yüzden kültürümüzün bazı yönlerini yaşatmaya ve çocuklarımıza öğretmeye çalışıyoruz. Doğal olarak birkaç kuşak sonra yaşayışları ve düşünceleri değişecektir. Çünkü azınlık çoğunluğa tabidir. Türkiye'de biz azlığı temsil ediyoruz. Fakat bu durum bizleri fazla endişelendirmiyor. Çünkü Türkiye ırk, din ve mezhep yönünden bizimle aynı olduğu için değişseler bile yok olmazlar. Örneğin Almanya'da yaşayanlar tamamen yabancılaşılmaktadırlar." Bu sözlerden de

anlaşılacağı gibi günümüzdeki hanedan mensuplarının tek kaygısı gelecek kuşakların bir hanedan üyesi olmalarını unutmalarıdır. Doğal olarak bu durum, şu an hayatta olan birinci kuşağı üzmemekte ve endişelendirmektedir.⁸⁶³

Hanedan mensuplarının kültürel açıdan bir sorunları da hanedan hatıralarını canlı tutacak maddi hatıraları koruyamamış olmalarıdır. Hanlık ve Alim Han'ın özel eşyalarından sadece bir mührü kalmıştır. Ömer Han'ın söylediklerine göre Alim Han özel mührünü ve beylik tabancasını kendisine teslim etmiş, diğer eşyalarını ise çevresine hediye olarak dağıtmıştır. Ömer Han tabancasını baskılardan çekindiği için sattığını söylemektedir. En önemlisi Alim Han'ın kütüphanesinde bulunan çok değerli kitaplar muhafaza edilememiş, ilgisizlikten dolayı bu kitaplar dağılmıştır. Abdukebir Azmi evlerinde kitapların olduğunu hatırladığını belirtmesine rağmen bu kitaplardan hiç biri hanedan mensuplarına intikal etmemiştir.

4.3.2.2.2. Ekonomik Sorunlar

Birçok kişinin aklına ilk gelen şey hanedan mensuplarının babalarından kalma büyük bir servete sahip olduklarıdır. Oysa ki Gaziantep'te yaşayanlar, Türkiye'nin yaşadığı ekonomik sıkıntılardan aynı derecede etkilenen ve gençlerinin kazandığı para ile geçinmeye çalışan sıradan kişilerdir. Hatta Abdulkebir Azmi, 74 (2009) yaşında olmasına rağmen kiracı olup kendisinin işlettiği bir deri atölyesinde bilfiil çalışmaya devam etmektedir. Bu konuyu kendilerine sorduğumuzda şunları söyledi: "Babamız Afganistan'da hayatta iken kendisine yatırım yapması gerektiğini önerenler olmuş. Çocuklarının geleceğini düşünmelerini söylemişler. Oysa babam tüm varlığını çevresindekiler için harcadı.⁸⁶⁴ Biz çocuklarına sadece bir ev ve bir bağ kaldı. Babam öldükten sonra bizde sıradan bir vatandaş gibi

⁸⁶³Görüşmek için yanlarına gidilen hanedan mensuplarının Türkiye'de dünyaya gelen torunlarında çok büyük değişim olduğunu gözlemlenmiştir. Gençler düşünce ve dünya görüşleri bakımından dedelerinden çok farklılar. Giyimleri, ilgileri, düşünceleri babalarına veya dedelerine uymamaktadır. Sorulan sorulara alınan cevaplardan anlaşıldığı kadarıyla gençler tarihlerine ilgi duymamaktadır. Buhara şehri onlar için sıradan bir şehirdir.

⁸⁶⁴ Bu bilgiler Âlim Han'ın oğlu Abdulkebir Azmi'den alınmıştır.

yaşamaya, ve çalışarak ekmeğimizi kazanmaya uğraştık. Adımız dışında hiçbir zenginliğimiz yok. Zira bu durumdan müteessir de değiliz. Çünkü Buhara'daki saray hayatını göremedik. Bu yüzden fazla üzülmiyoruz. Tarihimiz dışında hiçbir sermayemiz yok.”

Hanedan mensuplarının büyük çoğunluğu dericilikle uğraşmaktadır. İkamet ettikleri mahallenin yakınında inşa ettikleri barakalarda deri ve deri mamullerinin satışı tamiri ve boyası ile meşgul olarak hayatlarını kazanmaktadırlar. Fakat son dönemlerde deri sektöründe meydana gelen gelişmelerden dolayı bu işten eskisi kadar kazanç sağlayamamaktadırlar. Değişik fabrikalarda ve işletmelerde işçi vasfıyla çalışanlar olduğu gibi okuyup meslek sahibi olanlar da vardır. Yaptıkları işler sadece gündelik yaşamlarını idame etmekte, tarihi geçmişlerinin aksine ciddi bir varlık içinde yaşamamaktadırlar.

Bir zamanlar saray odalarını süsleyen sırma işlemler, bugün kadınların aile ekonomisine katkıda bulunmak için uğraştığı bir meslek halini almıştır. Sırma işlemeciliği kadınlar tarafından evlerde kurulan tezgâhlarda yürütülmektedir. Gaziantep halkı tarafından beğenilen bu el emeği göz nuru işlemler aile ekonomilerine ciddî anlamda destek olmaktadır. Bir zamanların saray ahalisi, bugün hayatlarını kazanabilmek için kadın erkek çalışmakta, kendi deyişleri ile helâl bir lokma kazanmaya uğraşmaktadırlar.

Bugün yaşayan hanedan mensuplarının ekonomik sıkıntı içerisinde olmalarının temel sebebi, hanlık yapmış olan babalarından hiçbir menkul veya gayrimenkulün kalmamasıdır. Türkiye’de doğup büyüyen çocuklar okula gitmekte ve eğitim yoluyla kazanılan mesleklere yönelmektedir. Aile reislerinin hayatlarını idame ettirmek ve çocuklarının eğitimini sağlamak dışında başka bir kaygıları yoktur. Gelecekleri tamamıyla genç kuşağa endeksli görünmektedir. Genç neslin dil, kültür ve yaşantı bakımından yaşlılara göre daha uyumlu oldukları gözlenmektedir. Uyum sorununu çözmüş olanların Türkiye’deki hayatlarında daha başarılı olacakları aşîkârdır. Bunun farkında olan büyük nesil kısıtlı imkânlarına rağmen çocuklarını okula

göndermekte ve yüksek öğrenim için bütün imkânlarını seferber etmektedirler.

3.3.3. Alim Han'dan Miras Kalan Menkul ve Gayrimenkuller

Alim Han'ın maddi konulardaki sıkıntılarında da değinilen bu paraların miras olarak günümüze intikal etmesinden dolayı bu mirasın miktarı ve yaşanan sürecin ayrı bir başlık altında işlenmesi uygun görülmüştür. Hanedan mensuplarının mal varlığı ile ilgili olarak açıklanması gereken en önemli konulardan birisi Pakistan ve İngiltere'de bulunan menkul ve gayrimenkullerdir. Bu paraların kaynağı iddia edildiği gibi Buhara hazinesinin altınları değil, Alim Han'ın ticaret amaçlı yurt dışına gönderdiği karakul derileridir. Alim Han bu paraların kaynağını vasiyetnamesinde şu şekilde ifade etmektedir: “Emîrlik yapmakta olduğum 1338 Hicri Kameri senesinde⁸⁶⁵ 119300 cilt Karakul derisini ve bunun yanında 15376 cilt Takar derisini (631 balya olarak) hizmetimde bulunan Musemiyan Torekulbay Toksaba, Veledi Seferbay Kari Mirzap Miri Ahur ve Kari Muhiddin adındaki üç kişi vasıtasıyla Londra'ya gönderdim. Maalesef bu zamanda ülkemde inkılap meydana geldi ve bu olay neticesinde kardeş ülke Afganistan'a hicret etmek zorunda kaldım. Bu esnada İngiltere'den bana haber geldi. Zikredilen mallar hizmetime dekiler vasıtasıyla satılmış ve bu malların yaklaşık meblağı olan 2 milyon Hint Ruphi'si, bu kişilerce Hindistan bankalarına yatırılmış. Yanımdaki yardımcılarım mektup yazarak ilgili paranın bana gönderilmesini talep ettiler. Fakat onlar (Londra'ya gönderilen kişiler) bu parayı inkâr ettiler. Bunun üzerine, onlardan (yerleştikleri Hindistan'da) davacı oldum ve yaklaşık iki yıl süren dava sonunda, bana hakkımı ödemeye razı oldular. Toplamı 2 milyon Ruphi olan paranın 400 bin Ruphi'si'ni masraf gösterdiler. Geriye kalan 1 milyon 600 bin Ruphi şu şekilde işlem gördü; 200 bin Ruphi Torekulbay'a hizmetleri karşılığı verilmesini onayladım. 60 bin Ruphi'yi Kari Mızrap Mir-i Ahur'a ve 40 bin Ruphi'yi Kari Muhiddin'e hizmetleri karşılığı verdim. Bu işlemlerden sonra 1 milyon 300 bin benim hakkıma düştü. Bu paradan 500

⁸⁶⁵1338 hicri yılı 1920 senesine denk gelmektedir.

bin Ruphisi'nin Saadet-i Vatan hesabına ayrılmasını emrettim. Bu paranın ticaret yolu ile işletilmesini ve elde edilen kârın da aynı paraya eklenmesini istedim. Kalan 800 bin Ruphi'yi Hacı İsmail Bey'e devrettim ve bu paranın işletilmesi ile edilen kârın masraflarımı karşılamak üzere Kabil'e yollamasını istedim.

Ama maalesef Hacı İsmail Peşaver'de vefat etti. Böylece benim paralarım Hacı İsmail'in ortaklarının tasarrufuna geçti. Hacı Abdulmecit, Hacı Gulamhaydar ve adı aklımda olmayan iki şahıs Hacı İsmail'in ortakları idi. Bu güne kadar defalarca mektup yazılıp gönderilmesine rağmen bu kişiler paramı ya da bu paradan elde edilen kârı bana yollamadılar.

Saadet-i Vatan parasına gelince, bu para yardımcıları tarafından 660 bin Ruphi olarak gösterilmişti ve Emperyal Bank ile Grandley Bank adındaki bankaların Peşaver şubelerine yatırılmıştı.

İkinci olarak adı geçen kişiler benim onayımı alarak, bu sermayeden bir miktarını kullanmak suretiyle, Karakul derisi aldılar ve Londra'ya yolladılar. Bu deriler satıldığı esnada Hacı İsmail hastalandı ve Hindistan'a dönmek istedi. Hacı İsmail Londra'daki Yahudi asıllı bir komisyoncuya tüm derilerin parasını benim adıma Hacı Torekulbay'ın Londra'daki Grandley Bank hesabına yatırmasını söylemiş.

Hacı İsmail Peşaver'e döndüğünde Allah'ın takdiri üzere vefat etti. Hacı İsmail'in ölümünden sonra Hacı Torekulbay, Kâbil'e benim yanıma gelerek, Hacı İsmail'in ölüm haberini ilettiler. Ticari işlerin kötüye gitmemesi için daha öncesinde Hacı İsmail'e verdiğim vekaleti kendisine vermemi istedi. Fakat ben daha önce Hacı İsmail'e verdiğim vekaleti Hacı Taşpolat'a verdim. Fakat bir süre sonra Hacı Taşpolat'ın bu yeni işte liyakatinin olmadığını gördüm ve mezkur şahsı görevden aldım. Daha sonra Hacı Torekulbay tekrar huzuruma çıkarak vekaletimi vermemi istedi. Bu işler ile doğrudan uğraşmayı kendime uygun görmediğim için, iyice düşündükten sonra, vekaletimi Peşaver'deki bu şahsa mecburi olarak gönderdim. Bu vekalet vasıtasıyla adı geçen şahıs ticari faaliyetlere başlayarak bana aylık 3 bin

Ruphi yollamaya başladı. Bir süre sonra dünya savaşının başlaması üzerine, Hacı Torekul'un ticari faaliyetlerinden habersiz kaldım. Uzun süre bekledim ve daha sonra anladım ki, Hacı Torekul benim vekaletimi sülûstimal ederek benim paralarımı çarçur etmiş. Şu anda sağlık durumum iyi olmadığından dolayı tedavim ile meşgul olmaktayım ve bu hususta bir girişimde bulunamamaktayım. Bir girişimde bulunabilmek için hastalığımın geçmesini ümit ediyorum..." bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere sermaye haline getirilen derilerin parası 1 milyon 300 Ruphi olmuş bu paranın 500 bin Ruphisi Saadet-i Vatan hesabıyla İngiliz bankalarına yatırılmıştır. Kalan kısmı Hacı İsmail tarafından işletilmiş ve bir kısmı daha sonra Torekulbay aracılığı ile Saadet-i Vatan parasına eklenmiştir. Hacı İsmail'in kontrolündeki paralar Hacı İsmail'in ölümünden sonra ortakları tarafından kendi hesaplarına geçirilmiştir. Bu paralarla alınıp Londra'ya gönderilen karakul derileri ve sermaye Hacı Torekul'un eline geçmiş o da bu paraları Alim Han'a vermemiştir. Böylece günümüze intikal eden paralar iki kanaldan gelmektedir. Birisi Saadet-i Vatan hesabı, diğeri ise Hacı İsmail'in elinde kalan fakat Alim Han'a ait paralar. Torekulbay Alim Han'dan aldığı paraları inkar ettiği ve herhangi bir vasiyet bırakmadığı için onun elindeki paralar günümüzde tartışma konusu edilmemektedir.

4.3.3.1. Saadet-i Vatan Hesabının Akıbeti

Günümüzde mevzu bahis olan paralar Alim Han'ın emri ile İngiliz bankalarına Torekulbay ve Hacı İsmail tarafından yatırılan Saadet-i Vatan adındaki para ile Hacı İsmail'e ait olan gayrimenkullerdir. Grindlays Bank Limited'in 29 Kasım 1954 yılında Said Ömer Han'a göndermiş olduğu mektuptan anlaşıldığı kadarıyla, İngiliz bankasındaki Saadet-i Vatan adındaki hesap ortak bir hesaptır. Hacı İsmail Beg ve Torekulbay tarafından ortak olarak açıldığı için Hacı İsmail'in 1932 yılında ölmesi ile paranın çekilmesinde sorun yaşanmış ve bu para günümüze kadar intikal etmiştir. İlgili mektupta paranın akıbeti hususunda şu ifadeler kullanılmıştır: "Hacı İsmail ve Hacı Torekulbay ortaklığında hala bankamızda tam olarak 27.854.14.9 Pound

değerindeki para bulunmaktadır. Aslında bu paranın tamamı hesap sahiplerinin ortak imzasıyla tamamen bankadan çekilebilirdi. Ancak Hacı İsmail Beg 25 Ocak 1932 tarihinde öldü ve sonuç olarak banka sadece güvene değil, aynı zamanda bir ortaklığa bağlıydı. Hacı Torekulbay 27 Aralık 1945'te öldü.”⁸⁶⁶

Mektuptan anlaşıldığı kadarıyla bu paranın dışında ilgili bankanın Peşaver'deki şubesinde de 1 milyon 700 bin Ruphi para olup bu paranın 800 bin Ruphilik kısmını Alim Han mahkeme kararıyla almayı başarmıştır. Mektupta bu hususta şu ifadeler yer verilmiştir: “Şimdiye kadar babanızın girişimleriyle Peşaver Bölge Mahkemesi'nde konu olan 1 milyon 700 bin Ruphilik paranın, 800 bin Ruphisini babanıza verme konusunda uzlaştığı kayıtlarımızda mevcuttur. Mahkeme de söz konusu olan bu para, güven ve ortaklık anlaşmasına bağlı olarak Hacı İsmail ve Torekulbay ortaklığıyla bizim tarafımıza yatırılan paradan hariçti.”

Bankanın, Ömer Han'ın yazdığı mektuba cevaben yazdığı anlaşılan mektubun asıl konusu bu paraların asıl sahibinin Alim Han olmasına karşın paranın Hacı İsmail ve Torekulbay imzasıyla yatırılmış olması ve bu yüzden Alim Han'ın mirasçılarının bu paradan yararlanamayacağıdır. Mektup şöyle devam etmektedir: “Banka açısından problemin önemi, paranın gerçek sahibiyle ilgili tartışmaya açıklık kazandırmaktır. Tahmin edebileceğiniz gibi parayla ilgili olarak birçok karışık iddiada bulunuldu. Günümüze kadar elimize ulaşan kanıtlar bu paranın tam olarak babanıza ait olduğu ya da onun şu anki yasal mirasçıları olan sizlere geçtiğini desteklememektedir. En büyük oğlu ve babanızın mirasçısı olduğunuzu ispatlayabileceğinizden bir şüphemiz yok. Ancak daha önce açıklanan nedenler dolayısıyla banka sadece bu kanıtlara dayanarak parayı sizin tasarrufunuza bırakmayı uygun görmedi. Banka paranın kendi pozisyonuyla birlikte gerçek sahiplerini de korumak

⁸⁶⁶Grindlays Bank Limited'in 29 Kasım 1954 yılında Afganistan'ın Girişk şehrinde yaşayan Ömer Hana gönderdiği bu mektup ilgili para hakkında bilgi vermektedir. Ömer Han ilgili mektubun orijinal nüshasının kendisinde olduğunu beyan etmiştir. Mezkur mektubun fotokopisi çalışmanın ekler bölümünde verilmiştir.

istemektedir. Bu iki amacı gerçekleştirmenin kolay bir yolunu bulma ümidiyle paranın yasal danışmanlarıyla yeniden görüşmek istiyor.”

Banka paranın gerçek sahibini değil de parayı yatıranları hukuken muhatap aldığı için, Alim Han'ın vasiyetinde bahsettiği ve tasarrufunu, çalıştırıldıktan sonra elde edilen kârının sadece onda birini şahsi masraflarına kullanmak şartıyla Ömer Han'a devrettiği bu para günümüze kadar ilgili bankadan alınamamıştır.⁸⁶⁷ Oysa ki bu hesapta imzası olan Hacı İsmail Beg'in bırakmış olduğu vasiyetname gayet açık bir şekilde bu paraların Alim Han'a ait olduğunu belirtmektedir.

4.3.3.2. Hacı İsmail'in Elinde Kalan Paraların Akibeti ve Hanedan Mensuplarının Bu Mirastan Yararlanamama Sebepleri

Yukarıda zikredilen banka hesabının dışında, vasiyetnamede de yer alan ve Alim Han'ın güvenini suiistimal etmeden dürüst bir şekilde mali işleri yürüten Hacı İsmail'in kontrolündeki paralardan günümüze kalan gayrimenkuller, hanedan mensuplarının mirasçı olarak talepte bulunabilecekleri varlıklardır. Bu varlıkları Alim Han adına yöneten Hacı İsmail'in bırakmış olduğu vasiyete bakıldığında, aslında bankadaki paraların da söylendiğinin aksine Alim Han'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Hacı İsmail'in 24 Ocak 1932 tarihinde yazmış olduğu vasiyetnamede, Alim Han'ın mal varlığı ile ilgili şu ifadeler yer almaktadır: “Bütün bunların bilincinde olarak esasen Buharalı ve 67 yaşında olan ben Yakup Beg oğlu Hacı İsmail, şu anda Peşaver şehrinin Haştıng mıntıkasının Hughlan sokağında oturmaktayım. Şu an Afganistan'ın başkenti Kâbil'deki Kale-i Fethu'da ikamet etmekte olan Buhara-i Şerifin eski Emîri Zat-ı Ali Said Alim Han'ın vekili

⁸⁶⁷Vasiyetnamede adı geçen Emperyal banktaki paralar ile ilgili Hacı İsmail'in vasiyetnamesinde bilgi verilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla bu bankada da Saadet-i Vatan adı altında hesap açılmıştır. Ömer Han Grindlays Bank'taki paralar için birçok kişinin baş vuru yaptığını ve ilgili bankanın bu parayı kimseye vermediğini iletti. Ayrıca Ömer Han, bu hesabın “Saadet-i Vatan” ismiyle açıldığını ve Alim Han'ın bu paraların Buhara'nın bağımsızlığa kavuşturulması için ya da Buhara için harcanmasını istediğini belirterek, bu paranın gerçek sahibinin Buhara Hanlığının yerini alan Özbekistan Cumhuriyeti olduğunu ifade etti. Kendisinin de elindeki tüm evrakları ABD'deki Özbekistan büyük elçiliğine verdiğini ve kendilerinin bu parada bir haklarının olmadığını belirttiğini söyledi.

olarak ölümünden sonra işleme konulmak üzere aşağıdaki vasiyetnameyi kabul ediyorum. Bir ameliyat geçirdiğim ve hasta olduğum için ölümümün yakın olduğunu düşünerek bu vasiyetnameyi bir önlem olarak addediyorum.

1- Müvekkilim Zat-ı Ali Said Alim Han adına Mallahitola Attok'da ikamet etmekte olan merhum Mian Muhammed Sadık'ın oğulları, Hacı Gulam Haydar, Gulamcilani, Hacı Abdulmecit ve Abdulgani ile ortaklığa girdim. 31 Mart 1932 de son bulmak üzere ortaklığın süresi uzatıldı. Ortaklığın işlerini yürütmekten sorumlu olan Hacı Abdulmecit, Abdulgani, Hacı Gulam Haydar ve Gulamcelani'ye 700 bin Ruphi ödedim. Kâr zarar hesapları şimdilik hesaplanmadı. Ana para ve birkaç yıllık kâr halen orada durmaktadır. Müvekkilim yüce Emîrin gerekli harcamaları gibi ben kendim de makbuzu onlara verilmiş çeşitli miktarlarda parayı fark ettim. Hiçbir para makbuzsuz verilmemiş. Halen Hacı Abdulmacit, Abdulgani, Hacı Gulam Haydar ve Gulamcilani'nin elindeki hesaplara göre orada bulunan 700 bin Ruphiyle birlikte kârın tamamı müvekkilim Zat-ı Ali Emîr'in malıdır. Benim de payım dahil olmak üzere kâra ve ana paraya, onun tek sahibi olan Zat-ı Ali Emîr hariç hiç kimsenin hiçbir hakkı yoktur.

2. Daha önceden Indian Ltd. İmperyal Bank'a yatırılan yaklaşık 660 bin Ruphi olan miktar, Saadet-i Vatan adı altında sabit bir miktarla Peşaver şehrindeki the Chartered Bank ve Messrs Grindlays Co.'ya yatırılan ve daha sonra ben ve Torekulbay tarafından bankadan çekilen para anlaşma şartları belirlenen bir ortaklığa yatırıldı, çalışmalar başlatıldı. İşler bankalarda ve diğer yerlerde Hacı Torekulbay ve benim ismim altında yürütüldü. Bu miktar ve ortaklığın anaparası yüce Emîre aittir. Hiç kimsenin bununla ilgili hiçbir iddiası olamaz. Ortaklığın şartlarına göre aslen Buharalı olan sadık hizmetkarım Abdullah Bay oğlu Hacı Taşpolat Bay'a miras bıraktığım karın %12'sinde hakkım var. Hacı Taşpolat benim adıma hesapları ortaklar ile tutmaya ve benim kârımı takip etmeye hak sahibidir. Yüce Emîr yukarıda zikredilen anaparanın tamamıyla birlikte kendi payının karının tek sahibidir ve onları takip etmeye hakkı vardır. Tüm varlığın Said Mir Alim Han'a ait

olduğuna karşı kimsenin iddiası olamaz. Herhangi başka birinin iddiası geçersiz sayılmalıdır.

3- Biri 7 grat, diğeri 10 grat, ve 17 grat ağırlığında 2 büyük mücevher evde kullanılan 10 büyük halıyla birlikte ölümünden sonra Said Mir Alim Han'ın mal varlığıdır. Başka bir kişinin bunlarla ilgili iddiası geçersiz sayılmalıdır.

4- Hacı Abdulhamit Semerkandi'nin oğlu Hacı Abdulraşit Bay şu an Afganistan'ın Mezar-ı Şerif kentinde ikamet etmektedir. Bana kendisiyle bankaya yatırılan 40 bin Kâbili Ruphisi borçludur. Bu miktar tamamıyla Zat-ı Ali Said Mir Alim Han'a aittir ve Emîrin bu parayı yönetmekte hakkı vardır.

Hacı İsmail'in bu ifadelerinden Alim Han'a ait olduğunu söylediği mal varlığından haneden mensuplarının yararlanmaması için herhangi bir hukuki engel yoktur. Said Mansur Alimi babalarından kalan bu paraların Hacı İsmail'in çevresindekiler ve ortakları tarafından işletildiğini ve gayrimenkullerin günümüze intikal ettiğini söyleyerek, kendisinin bu mirastan yararlanmak için ilgili şirketler ile görüşüğünü belirtmiştir. Fakat bu hususta, vasiyetnamedeki açık beyanlara rağmen herhangi bir sonuç alınamamıştır.

Vasiyetnamenin ikinci bölümünde Hacı İsmail, kendisine ait olan mal varlığı ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Bu bölümde kendisinin bir varisinin bulunmadığını vurgulayarak kendine ait olan bütün mal varlığını Hacı İsmail'den sonra Alim Han'a vekalet edecek olan Hacı Taşpolat'a bırakmıştır.⁸⁶⁸

⁸⁶⁸ Hacı İsmail kendi şahsi mal varlığı ile ilgili şöyle devam etmektedir: Makbuzsuz olarak bankaya yatırılan para gibi kişisel mal varlığıma göre bütün nakit paraları, malları, Buhara'nın Şehri Sebz şehrinden olan Abdullah Oğlu Said Hacı Taşpolat'a miras bırakıyorum. Başka hiçbir kimsenin bu konuda bir iddiası olamaz. Ne burada, ne de Buhara'da bir varsim yoktur. Ve bununla ilgili herhangi bir iddia hükümsüz sayılmalıdır. Makbuzlara göre kişisel mal varlığımın detayları aşağıdaki gibidir.

A- Peşaver şehrinde Messrs Grindlays Co'da şu anki hesaplarımda 12138/10/8 sayılı bir bakiyem var ve sabit olan 500 sterlin.

B- Divan İşerdas'ın oğlu Divan İşardas, onun tarafından verilen makbuzlar ve hesap defterlerine göre 9 bin kaldar Ruphi borçludur.

C- Şu an Medine-i Münevverede ikamet eden Kari Mühittin Buhara-i 'nin oğlu Hacı Hüsamiddin tarafından verilen makbuzlar karşılığında bana 300 sevang borçludur.

Ancak ABC maddelerini içeren makbuzlu ya da makbuzsuz herhangi bir kişinin yaptığı bütün iddialara karşı Hacı Taşpolat adına miras bırakıyorum. Ölümünden sonra bütün mirasıma ek olarak bütün varlığım Hacı Taşpolat'a mal varlığı olarak kabul edilmeli.

Vasiyetnamenin son bölümünde vasiyetnamenin yazılış şekli şahitler ve onaylayanlar ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Kendisi çok hasta olduğu için ismi zikredilen kişiler tarafından ve şahitler huzurunda yazdırılan vasiyetname, Hacı İsmail'in çok bitkin olmasından dolayı imza yerine parmak izi ile tasdik edilmiştir.⁸⁶⁹

Bu mektuptan ve vasiyetnameden de anlaşılacağı üzere, günümüzdeki hanedan mensuplarının Alim Han'dan kalan mirastan yararlanma şansları ve hukuki hakları vardır. Fakat bu mirastan şu ana kadar yararlanamamışlardır. Pakistan'da Hacı İsmail kanalıyla günümüze ulaşılan mirastan hanedan mensuplarının yararlanmasında herhangi bir engel olmamasına rağmen bu paraları ellerinde tutan kişiler böyle bir gelişmeye izin vermemektedirler. Ayrıca gerek bankalardaki gerekse diğer yerlerdeki paralar ile ilgili hanedan mensupları hiçbir resmi kurumdan herhangi bir yardım alamamaktadırlar.

Hanedan mensuplarının bu mirastan yararlanamamalarının kendilerinden ve dışarıdan kaynaklanan iki sebebi vardır. Kendilerinden kaynaklanan sorunların başında birlikte hareket edememeleri gelmektedir. Ekonomik sıkıntılar, birden fazla ülkeye dağılmış olmaları, dernek ya da vakıf gibi bir sivil toplum kuruluşu çatısı altında örgütlenememeleri, bazı hanedan

Dahası hesaplarıma göre yaklaşık 2200 Mian Abdulsalam Falali'ye 100 Ruphi, Mian Guyam Şamdan'i Seth Bay'a ve hizmetkarlarım Abdulsalamcan ve Saidcan Buharai'ye Hacı Taşpolat tarafından ödenecek çeşitli borçlar için 750 Ruphi borçlanıyorum. Beyan edildi ve tasdiklendi. Sd Kerem Elati Hacı K. B, (Fahri Hakim)

⁸⁶⁹Hacı İsmail'in vasiyetinin üçüncü ve son bölümü vasiyetnamenin hazırlanış şekliyle ilgili olup, bu bölümde vasiyetnamenin geçek beyanlar olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Son bölümde şu ifadelerle yer verilmiştir: “ Hacı Muhammed İsmail Beg Sahip Divanbegi tarafından yazdırılan bu vasiyetname benim tarafımdan kaleme alındı. Bu konu bana 22 01 32 tarihinde öğleden sonra saat 3'te açıklandı. Bugün 24 01 32 saat sabah 11 de, onun yanına geldiğim zaman ifadelerine uygun olarak vasiyetnamemi yazmamı istedi. Sonuç olarak bu vasiyetname doktor Muhammed Kasım ve Hacı Abduazizi Hoca nezaretinde tarafımdan yazıldı. Doğruladığı vasiyetname daha sonra Hacı İsmail Beg'e okundu. Şiddetli hastalık devresinde olduğu için belgeyi açık bir şekilde imzalaması mümkün değildi. Bundan dolayı tamamlandıktan sonra belgeyi Hacı İsmail Beg'e teslim ettim. (Sd. Hacı Fuzel Elahi Gurvere, Fahri Hakim 2. Sınıf, Peşaver. 24 01 32). Şahitler: 1- Mian Hacı Ahmet Gul'un oğlu Hacı Abdulaziz Hoca Ror, Dallan Caddesi Peşaver, 2- Hafız Gulam Kasım. Bugün 24 Ocak 1932 ve 1350 Ramazan'ın 15'i saat öğleden sonra 3'te, 2 sayfalık bu vasiyetname, onu doğrulayan Divan Begi Hacı İsmail Beg'e benim tarafımdan okundu. Onu imzalayamayacak kadar güçsüz olduğu için onun baş parmağının izi alındı. 24 1 32, Sd Kerem Klahi Sothi- Hacı KB Hony, bu vasiyetname o anda bilinci yerinde olan hastaya okundu. Yazıların hepsini kabul etti ve kendi ifadeleri doğrultusunda yazıldığını söyledi. Sd. Abdulsamed Yardımcı Cerrah- Sd Mohd Hakimullah 8 yardımcı cerrah, 24 01 32 saat 10 :00.

mensuplarının kişisel hususiyetlerin ortak hareket etmelerini engellemeleri, Alim Han'ın oğulları ve torunlarından bazılarının tarihi ve maddi miraslarına karşı ilgisiz olmaları, herhangi bir konuda olduğu gibi miras konusunda da ortak hareket etmelerini engellemektedir.

Hanedan mensupları dışından kaynaklanan sorunlara gelince; ilgili bankanın paranın sahibi olan Alim Han'ı değil de parayı yatıranları hukuken hak sahibi olarak muhatap alması doğru olmakla birlikte, parayı yatıran İsmail Beg'in, vasiyetinde ilgili paraların Alim Han'a ait olduğunu açıklaması konuyu tartışmalı hale getirmektedir. Bu durumda hanedan mensupları bu paralarda hak sahibi olabilirdi. Fakat Ömer Han bu paraların Özbekistan'a devredilmesini söylemiştir.

4.3.4. Diğer Sorunlar

Hanedan mensuplarının başlıklar altında ele alınan bu sorunları dışında birkaç sorunu daha vardır. Bunlardan birisi hanedan mensuplarının Türkiye'ye gelişlerinden sonra soyadlarının değişikliğe uğramasıdır. Aile mensupları sanki farklı ailelerden geliyormuş gibi ayrı ayrı soyadı kullanmaktadır. Bu durum, ileriki zamanlarda aile efradının birbirinden uzaklaşmasına ve yabancılaşmasına neden olacaktır. Soyadlarının değişmesi yüzünden Buhara Han'ı Âlim Han'ın dolayısıyla Mangıt hanedanının üyeleri olduklarını ispatlayamamaktadırlar. Örneğin soyadlarının değişmesi, hanedanın mirası konusunda menfi durum arz etmektedir. İsimlerin Türkçe yazılışındaki farklılıklar ve yanlışlıklar da bu sorunu daha girift hale sokmaktadır.

Bir başka sorun da hanedan mensuplarının farklı ülkelerde yaşamasıdır. Ekonomik sebeplerden dolayı aile çok farklı ülkelere dağılmıştır. Bir araya gelemeyen aile efradı bazı konularda ortak kararlar almakta sorun yaşamaktadır. Aralarındaki yakınlık ve birlik mesafeden dolayı zayıflamaktadır. Ailenin çocukları, yaşadıkları ülkenin kültürü ile yetiştiği için

aralarında yabancılaşma sorunu vukua gelmektedir. Bu durumun aralarındaki bağları zayıflattığı gözlenmektedir.

SONUÇ

Timur'un ölümünden sonra kurmuş olduğu devlet taht kavgaları yüzünden sarsılmaya ve parçalanmaya başlamıştır. Timur'dan sonra Türkistan coğrafyası siyasi iktisadi ve kültürel açıdan gerileyerek, özellikle siyasi açıdan parçalanmış bir süreci yaşamaya başlamıştır. Yaşanan bu siyasi karmaşa Türkistan'da "hanlıklar dönemi" dediğimiz ve Ortaçağ Avrupa'sında görülen feodal sisteme benzer bir sistemin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ortaçağ Avrupa'sında görülen siyasi bölünmüşlük, toprağa bağlı üretim modeli, iç çatışmalar ve skolastik düşünce anlayışı Türkistan topraklarında da görülmeye başlanmıştır. Ticaret yollarının değişmesi ile ilmi ve kültürel açıdan Asya kıtasının ortasına hapsolan Türkistan topraklarında gelişmenin yerini gerileme, ilmin yerini ise bağınazlık almaya başlamıştır. Genel karakteri özetlenmeye çalışılan ve yaklaşık 400 yıl süren bu sürecin en önemli aktörü Buhara Hanlığı olmuştur. Hanlıklar dediğimiz bu döneme damgasını vuran hanlık Buhara Hanlığı olup, Hokand ve Hive Hanlıkları bu hanlıktan ayrılarak ortaya çıkmışlardır. Kuzey bölgelerde de benzeri bir süreç yaşanmış Altın Orda sonrası bu topraklarda da Hanlık ve Cüz dediğimiz küçük siyasi teşekküller ortaya çıkmıştır.

Buhara Hanlığı 1500 yılında Şeybaniler tarafından kurulduğunda, Türkistan toprakları henüz dünyadan tecrit olmamıştı. Fakat ileriki tarihlerde Buhara'da hem iktidar değişikliği olacak hem de Türkistan bölgesi dağılma sürecine girecektir. Buhara Hanlığı'nda üç sülale hüküm sürmüştür. Bunlar Şeybani sülalesi, Astrahanlılar (Caniler) sülalesi ve Mangıt sülalesidir. Eğer bu sülaleler ile ortaya çıkan iktidar değişimlerinde, ülkenin yıkılıp baştan kurulduğu görüşü itibara alınmazsa, (ki öyle olmalıdır) bu ülke Osmanlı Devleti'nden sonra tarihteki en uzun ömürlü ikinci Türk devleti olarak karşımıza çıkmaktadır.

Altın Ordu devletinin zayıflayıp yıkılmasından sonra güçlenen Rusya'nın 1500'li yılların ortalarından itibaren doğuya ve güneye yayılmaya başlamasıyla Türk topraklarına yönelik işgal hareketleri

başlamıştır. Rusların süreklilik arzeden işgal hareketleri yavaş ama kararlı bir şekilde devam etmiş, ilk önce Tatar bölgeleri, daha sonra Kazak bölgeleri, en sonunda da Maveraynnehir dediğimiz ve merkezinde Buhara şehrinin bulunduğu bölge işgal edilmiştir. Hanlıkların elinde bulunan topraklar Rusların güçlenmesine paralel olarak Rusların ilgisini çekmiş, Hindistan yolu ile sıcak denizlere ulaşma ve gelişen sanayilerine ham madde ile pazar bulma çabaları Türkistan topraklarının işgalinde tetikleyici rol oynamıştır. Ayrıca hanlıklar döneminde yaşanan olumsuz gelişmeler neticesinde Türkistan halkının bu işgallere karşı koyacak teknik ve siyasi yeterliliğe sahip olamaması da Rus işgalini kolaylaştırmıştır.

Rusya, Hokand Hanlığı'nı işgal ederek doğrudan kendi topraklarına katmasına karşın, İngilizler ile yürüttükleri rekabet dolayısıyla Hive ve Buhara Hanlıklarını tamamen ortadan kaldıracakken yarı bağımsız şekilde yaşamalarına müsaade etmiştir. Rusya'ya bağlı olarak yaşayan bu hanlıklar, Rusya'da meydana gelen her türlü siyasi gelişmeden anında etkilenmesine karşın, ilmi ve kültürel açıdan çok yavaş bir şekilde etkilenmişlerdir. Ruslar ve batı kültürü ile kurulan temas neticesinde manda statüsündeki hanlıklarda ve Türkistan topraklarının diğer kesimlerinde Ceditçilik denilen entelektüel bir fikir akımı ortaya çıkmıştır.

Buhara Hanlığı 1868 yılından itibaren Rusya hegemonyasına girdiğinden dolayı, başa geçen Abdulahat ve Alim Han dönemlerinde Ruslar ile sıkı ilişkiler kurulmuştur. Buhara içinde de Ceditçilik fikri ortaya çıkmış, fakat siyasi ve kültürel yapısı dolayısıyla ilmi sahada ortaya çıkan bu fikir hareketi Türkistan'ın diğer bölgelerine nazaran Buhara'da daha önce siyasi bir nitelik kazanmıştır. Medreselerin ve din eğitiminin ağırlığının hissedildiği Buhara, Ceditçi-Kadimci mücadelesinin daha sert yaşandığı bir bölge olmuştur. Ceditçiliğin çıkış noktası olan Türkistan toplumunun geri kalmışlığına çare arama çalışmaları Buhara'da siyasi ve

idari bir muhatap bulmuş, Ceditçiler gerilemede sorumlu gördükleri siyasal anlayışı ortadan kaldırmaya ya da ıslah etmeye girişmişlerdir.

Rusya'da meydana gelen siyasi gelişmeler Buhara Hanlığı'nı da doğrudan etkilediği için Rusya'da 1917 yılında meydana gelen iç karışıklıklar Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığına kavuşmasına sebep olmuştur. Rus işgalinin son halkası olan Buhara Hanlığı'nda, son kez tahta geçen ve bağımsızlığını bir süre de olsa devam ettirebilen hükümdar Alim Han'dır. Alim Han şehzadelik döneminde Rusya'nın o dönemindeki başkenti St. Petersburg'ta eğitim almış 1910 yılında babasının ölmesi üzerine Buhara tahtına geçmiştir.

Alim Han'ın hükümdarlık dönemi, dünyada ve Rusya'da dolayısıyla Türkistan ve Buhara'da önemli olayların meydana geldiği bir döneme rastgelmiştir. Buhara'da meydana gelen Ceditçilik hareketi ve I. Dünya Savaşı'na giren Rusya'nın bu yükün altından kalkamayarak 1917 yılında iç karışıklıklar yaşaması Alim Han'ın kaderine yön vermiştir. Çarlık dönemindeki Rusya Buhara ilişkileri bir anda ters düz olmuş, tüm dengeler değişmiştir. 1917 yılında Rusya'da meydana gelen devrim, Buhara'da Y.B. adı altında örgütlenen Ceditçilerin isteklerini yüksek perdeden dillendirmeleri için cesaret vermiştir. Aldığı eğitim dolayısıyla fikri anlamda Ceditçiler ile anlaşabilecek pozisyonda olan Alim Han, çevresinin ve kökleşmiş anlayışların etkisi ile Ceditçilere düşman olmuş, bu durum Bolşevikler ile işbirliğine giden Y.B. aydınların birinci hedefi olmasına sebep olmuştur.

Alim Han'ı iktidardan devirmek için Bolşevikler ile işbirliğine giden Y.B. girişimleri Buhara Hanlığı'nın mart 1918 yılında bağımsızlığa kavuşmasına sebep olmuştur. Alim Han, Bolşeviklerin iç meseleler ile uğraşmasını fırsat bilerek ordusunu güçlendirmiş ve diğer ülkeler ile diplomatik ilişkiler kurmuştur. Y.B. Bolşevikler ile işbirliği yapıp Buhara'ya saldırımları yüzünden Alim Han bu grupları yok etmeye çalışmıştır. Bolşeviklerin iktidarlarını sağlamlaştırılmalarından sonra Y.B. ile işbirliği yaparak 29 Ağustos 1920 yılında Buhara'ya saldırması, Alim Han'ın 2

Eylülde Buhara'yı terk etmesi ile sonuçlanmıştır. Böylece Kazan'ın işgali ile başlayan Rusların Türkistan'ı işgal siyasetinin son halkası tamamlanmış oldu.

Alim Han dört gün boyunca Buhara'yı halkıyla beraber Ruslara karşı savunmuştur. Buhara'ya ilk giren birlikte Karşi kapısını patlatarak giren Tatar birliği olmuştur. Ruslar Türkistan'a medeniyet götürdüklerini iddia ederek, Türkistan halklarının ve Buhara'nın kendi istekleri ile Rusya'ya katıldığı iddiasını uydurmuşlar, işgallerini haklı göstermeye çalışmışlardır. Buhara'nın dört gün boyunca kanlarının son damlasına kadar direnmeleri, içeriden Ruslara yardım eden herhangi bir unsurun bulunmaması ve şehrin dışarıdan yapılan saldırılar neticesinde düşmesi, Rusların bu iddialarını çürütmektedir.

Y.B. Ruslara yardım etmesi Buhara'nın Ruslar tarafından işgaline olumlu bakmalarından dolayı değil, mevcut şartların gereğindendir. Çünkü Y.B. Alim Han'ı ülkenin gelişmesinin önündeki engel olarak görmüşler, Rusların yardımı ile amaçlarına ulaşmaya çalışmışlardır. Fakat Ruslar bu durumdan yararlanarak Y.B. Ceditçileri kullanmak suretiyle amaçlarına ulaşmışlardır. Yaptıkları hatanın farkına varan Ceditçilerin bir kısmı Rus karşıtı İstiklalcilik hareketine katılmış, bir kısmı da milliyetçi ve anti devrimci bahanesiyle Ruslar tarafından idam edilmişlerdir.

Alim Han Buhara'yı terk ettikten sonra ülkenin dağlık olan doğu kısmına çekilmiş ve altı ay boyunca burada Bolşeviklere karşı mücadele etmiştir. Cephanesinin tükenmesi üzerine yardım almak amacıyla Afganistan'a gitmiş, fakat Rusların baskısı ile burada adı konmamış bir tutsaklık ve sürgün hayatı yaşamak zorunda kalarak bir daha ülkesine dönememiştir.

Afganistan'da kaldığı süre içerisinde Buhara'da Ruslara karşı yürütülen İstiklalcilik hareketini yönetmeye ve desteklemeye çalışmıştır. Doğu Buhara'da kendisi adına savaşan İbrahim Beg Lakay'a cephane

temin ederek Bolşevik karşıtı hareketi canlı tutmaya çalışmıştır. Bu dönemde Türkistan'a gelen Enver Paşa ile temas kurarak onun yürüttüğü mücadeleyi de desteklemiştir. İstiklalcilik hareketine verdiği desteğe rağmen Alim Han'ın bu hareketteki desteği tarihçiler tarafından yeterince takdir edilmemiştir.

Alim Han hakkındaki değerlendirmeler genelde olumsuz niteliktedir. Bunun başlıca sebebi Bolşevikler ile mücadele etmesi ve hanlığın son hükümdarı olmasıdır. Bolşevikler ve onlara ile işbirliği yapan Y.B., Alim Han'ın Buhara'yı terk etmesinden sonra BHC kurmuşlardır. Doğal olarak yeni hükümet ve Bolşevikler Alim Han'ı karalama kampanyası başlatmışlardır. Y.B. Alim Han'a muhalif oldukları için onun hakkında olumsuz değerlendirmelerin yer aldığı yazılar yazmışlardır. Onun dönemi ile ilgili yapılacak çalışmalarda, Abdulrauf Fıtrat, Sadrettin Ayni, Feyzullah Hoca gibi dönemin aydınlarının eserleri temel kaynak olarak kullanılmak zorundadır. Bu aydınlar da Alim Han'a muhalif oldukları için Alim Han ve dönemi hakkında olumsuz değerlendirmeler yapmışlardır. Aksi halde bu eserlerin Bolşeviklerin tutumlarından dolayı günümüze kadar ulaşması mümkün olamazdı. Bununla birlikte Buhara dışındaki aydınlar da Alim Han'a olumsuz tutum takınmışlardır. Alim Han'ın Çarlık dönemini övmesi ve bağımsız olarak tatta bulunduğu sıralarda Buhara dışındaki İstiklalcilik hareketine yeteri desteği vermemesi, milliyetçi çevrelerin tepkisine sebep olmuştur. Bir bakıma Alim Han, ne Musa'ya ne de İsa'ya yaranabilmiştir.

Alim Han'ın Afganistan'daki sürgün hayatı ülkesinin bağımsızlığına kavuşması için yaptığı faaliyetler ile geçmiştir. Bu ülkeye kaçtığı söylene de, o bu ülkeye yardım almak için gelmiş fakat bir daha bu ülkenin sınırlarının dışına çıkamamıştır. Kendi hatıratında yazdığı gibi Devletmenbeg ve İbtarimbeg'i kendisi yardım alıp gelinceye kadar düşmana karşı koyması için görevlendirmiştir. Fakat gittiği Afganistan'da esir tutulmuş, hatta hac farızasını yerine getirme isteği dahi kabul edilmemiştir. Afganistan'daki dahili gelişmelerden etkilenmiş, Rus karşıtı

iktidarların bulunduğu dönemlerde İstiklalcilere daha kolay yardım göndermiştir. Fakat böyle olumlu dönemler kısa sürmüştür, Afgan Hükümeti genel manada onun hareketlerini sınırlamaya çalışmıştır.

Bolşevikler anti Bolşevik hareketinin en büyük destekçisi Alim Han hakkında karalama kampanyası başlatmıştır. Bu hususta kullandıkları en önemli argüman, Alim Han'ın Buhara hazinesini beraberinde götürdüğü iddialarıdır. Oysa son dönemde yapılan çalışmalar bu iddiaların gerçek olmadığını ortaya koymaktadır. Buhara işgal edildiğinde 13 vagona yakın altın ve değerli eşya Moskova'ya gönderilmiştir. Ruslar kendi talanlarını gizlemek için Alim Han'ı hedef gösterme çabasına girmişlerdir. Özbekistan'ın 1991 yılında bağımsızlığına kavuşmasıyla beraber diğer tarihi olaylarda olduğu gibi Alim Han konusunda da Bolşevik bakış açısı yerine milli bakış açısı esas alınmaya başlanmıştır. Alim Han hakkında uydurulan gerçek dışı ithamlar yerini objektif değerlendirmelere bırakmaktadır.

Alim Han 28 Nisan 1944 yılında hastalanarak Kâbil'de vefat etmiştir. Kâbil'de kaldığı süre zarfında kendisine tahsis edilen Kale-i Fethu kalesinde yaşamıştır. Ölümüne yakın rahatsızlığından dolayı Kâbil içerisinde bir ev almış ve orada vefat etmiştir. Ölümünden sonra resmi cenaze merasimi ile defnedilmiş, ölümü dönemin bazı gazete ve radyolarda haber konusu olmuştur.

Alim Han'ın varlık içinde yaşayıp öldüğü söylene de bu değerlendirmeler doğru değildir. Ölümünden kısa bir süre önce yazmış olduğu vasiyetnameden pek varlıklı olmadığı anlaşılmaktadır. Çocuklarına da bir ev hariç hiçbir miras bırakamamıştır. Buhara hazinesini kendisi ile beraber götürmediği için Afganistan'daki Rus karşıtlığı hareketini Doğu Buhara'dan götürdüğü paralar ile yapmaya çalışmıştır. Bir süre sonra sermayesi tükenmiş ve yokluk çekmeye başlamıştır. Sermayesinin bir kısmını Peşaver'deki İngiliz bankalarına yatırarak işletmeye çalışmıştır. Saadet-i Vatan adlı hesapta bulunan bu paralar ölümünden sonra çocuklarına intikal etmemiştir. İlgili bankanın

yazışmaları kendisinin ve mali işlerini vekaleten yürüten yardımcısı Hacı İsmail Beg'in vasiyetinden anlaşıldığı kadarıyla, bu paralar Saadet-i Vatan adında bir hesapta toplanarak Buhara Hanlığı'nın sayılmıştır.

Alim Han vefat ettikten sonra çocukları Afganistan'da yaşamaya başlamışlardır. Buhara işgal edildiğinde Emîrin ailesi Buhara'yı terk edememiş Ruslara esir düşmüştür. Feyzullah Hoca'nın sayesinde kurşuna dizilmekten kurtulan hanedan sülalesinin bir kısmı, alınan bir karar ile Afganistan'a yollanmıştır. Fakat Alim Han'ın erkek çocukları esir tutularak Moskova'ya yollanmışlardır. Bu çocukları Alim Han'ın Sovyet karşıtı mücadelesinde Ruslar tarafından koz olarak kullanılmışlar, Rus baskılarını kabul etmeyen iki çocuğu öldürülmüştür. Buhara'da kalmayı tercih eden hanedan mensupları 1930'lu yıllarda idam edilmişlerdir. Afganistan'da doğan çocukları Afgan vatandaşı olarak yaşamlarını sürdürmüşler, 1979 yılında Afganistan'da meydana gelen iç savaş yüzünden Pakistan'a gitmişlerdir. Çocuklarının büyük bir kısmı bakanlar kurulunun kararıyla 1982-83 yıllarında Türkiye'ye getirilmiş ve Gaziantep iline yerleştirilmişlerdir. Diğer çocukları farklı ülkelere dağılmışlardır.

Çocuklarının Özbekistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonraki en büyük hedefleri ve istekleri babaları Alim Han'ın cenazesinin Buhara'ya nakledilmesidir. Çocuklarının söylediklerine göre Alim Han ölmeden önce; "Buhara bağımsızlığa kavuştuktan sonra benim mezarımı oraya taşıyın" diye vasiyet etmiştir. Bağımsızlık sonrası değişen dengeler Alim Han'ın cenazesinin Buhara'ya taşınmasına imkan vermektedir. Şayet bu vasiyet gerçekleşirse, yıllarca haksız propagandaya maruz kalan Alim Han'a itibarı iade edilmiş olacaktır.

KAYNAKÇA

İnternet Adresleri:

<http://www.asam.org.tr>

<http://www.turklib.ru>

<http://www.turko-tatar.com>

<http://www.jstor.org>,

<http://www.ismailgaspinali.org>

<http://www.escholarship.org>,

<http://www.persee.fr>

<http://www.dallog.com>

<http://egitim.selcuk.edu.tr>

<http://www.obarsiv.com>.

<http://www.voanews.com>

<http://www.turania.com>

<http://www.academical.org>

<http://www.turksam.org>

<http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr>

Görüşme Yapılan Kişiler:

Said Ömer Alimi, (Alim Han'ın En Büyük Oğlu ve Veliahdı)

Said Mansur Alimi, (Alim Han'ın Oğlu)

Said Abdulkebir Yüce, (Alim Han'ın Oğlu)

Abdurrahman Babür, (Rahmetullah Habibullah adlı Basmacının Oğlu)

Arşiv ve Diğer Belgeler:

ÖRMDA, Fond I, Yığma Cild 27, İş 676 (1882-1916)

BCA, nr. 30.18.1.1/2.38.18.

BCA, nr.30.10.0.0/247.671.11.

BCA, nr.30.10.0.0/258.735.3.

Alim Han'ın Vasiyeti

Hacı İsmail Beg'in Vasiyeti

Banka Mektupları

Gazete ve Dergileri:

Askeri Tarih Bülteni

Avrasta Dosyası

Ayna Dergisi (Semerkand) 1913

Belleten

Buhara Ahbarı Gazetesi (Buhara) 1920

Buhara Hakikatı

Buhara Mevcleri

Buhara-i Şerif Gazetesi (Buhara) 1912

Central Asian Survey

Fen ve Turmuş

Hilal

Journal of Contemporary History

Milli Eğitim ve Kültür

Milli Türkistan

Mostar Dergisi

Özbekistan Avazı

Özbekistan Tarihi

Padidar

Pasific Affairs

Rusta Gazetesi (?) 1920

S.Ü Türkiyat Araştırmaları Dergisi

Soviet Studies

Tefekkür

The Russian Review

Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi

Türk Kültürü

Uluğ Türkistan Gazetesi (Taşkent) 1917

Yaş Türkistan

Yeni Türkistan

Kıtap ve Makaleler:

ABDULHALİMOV, B.A., *Buhara Islahat Layihası*, ÖRFA Abu Reyhan Biruni Şarkşınaslık Enstitütü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2005.

ABDULKERİM, Hint Muahciri, “Eski Çekist Agabekov’un Hatıralarından Türkistan” *YT*, Sayı 14 Ocak 1931, s. 23-28.

ADEEB, Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, University of California Press, 1998.

- AKA, İsmail, "Göçebelikten Rönesansa Bir Türk Devleti: Timurlular", *Türk Kültürü*, Sayı. 452 ,Yıl XXXVIII Aralık 2000, s. 12-19.
- AKSU, Kenan, *İngiliz Gizli Belgelerinde Enver Paşa*, İstanbul, Çatı Yayınları, 2007.
- AKYOL, Taha, "Esir Milletler ve Bağımsızlık Çağı", *Milli Eğitim ve Kültür (Esir Türkler Özel Sayısı)*, Sayı 7,Yıl 2, Haziran-Ağustos, 1980, s. 25-53.
- ALİMİ, Said Mansur, *Buhara Gehvare-i Tarkistan*, Peşaver, Merkezi Neşriyat-ı İslâm Yayınları, 1997.
- ALİMOV, D.A, *Özbekistan Tarihi* (1917-1919), Taşkent, Şark Neşriyatı, 2006.
- ALİMOV, D.A., *Tarih Şahidliği ve Sabakları*, Taşkent, Şark Neşriyatı, 2001.
- ALİMOV, D.A., "Mustekıllık Yıllarında Tarih Fennı", *Özbekistan Tarihi*, sayı 4, 2001. s.32-39.
- ALLWORTH, Edward, "Suppressed Histories of the Jadids in Turkistan and Bukhara", *Turkestan als historischer faktor und politishe idee*, Festschrift für Baymirza Hayit zu seinem 70 Geburtstag, 17 Dezember 1987, Studienverlag, Köln, s.33-46.
- ALLWORTH, Edward, *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance in Historical Overview*, Duke University Press, Durham and, London, 1994.
- ALPARGU, Mehmet *Onaltıncı Yüzyılda Türk Dünyası (Özbek ve Kazak Hanlıkları)*, Ankara, 72 Ofet Yayınları, 1994.
- ALPARGU, Mehmet, *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*, Ankara, 72 Ofset Yayınları, 1995.
- ANDİCAN, Ahat, *Cedidizimden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, İstanbul, Emre Yayınları, 2003.

- ANMİNE, Muhbiri, “Buhara’da Toyler”, *Ayna Dergisi*, Sayı 6, 1913, s. 141-142.
- AVANAS, Ahmet, Kuva-yı Milliye Heyeti Temsiliye Dönemi Türk Rus ilişkileri (19 Mayıs 1919-23 Nisan 1920), *S.Ü Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı.5, 1991, s. 87- 95.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa*, C. III - IV. Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- AYNİ, Sadrettin, *Buhara İnkılabı Tarihi İçün Materyaller*, Moskova, SSSC Halklarının Merkezi Neşriyatı, 1926.
- AYNİ, Sadrettin, *Tarihi İnkılabı-ı Fikri der Buhara* (Ba Mukaddime-i ez Kemaliddin Sadrettinzade Ayni), Tahran, İntişarat-ı Seda ve Sima-i Cemhuri-i İslami-i İran.
- AZAMHOCAYEV, Saidekber, *Türkistan Muhtariyeti (Milli, Demokratik Devletçilik Kuruluşu Tecrubesı)*, Taşkent, Taşkent Neşriyat, 2000.
- AZİZİ, Said Azam, *Niyagan-ı Ma Zinde Est*, 1999, (basılmamış el yazma eser).
- AZMİ, Abdulkebir, “Demi Ba Ferzendan-i Emîr-i Buhara”, *Padidar Dergisi*, S. 17, Yıl Haziran – Temmuz 1385 (Afganistan), s. 3-7.
- AZMİ, Said Abdulkebir, *Emîr-i Buhara*, y.y, 1996,.
- BADEMÇİ, Ali, *Korbaşılar :1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa*, İstanbul ,Kutluğ Yayınları, 1975.
- BAKAYEV, C. – Y. Haydarov, *Buhara Tarihi: Eng Kadimki Devirlerden Uluğ Oktıyebır İnkılabıgeçe*, Taşkent, Okutuvçı Neşriyatı, 1991.
- BALDAUF, İngborg Baldauf, “Jadidism in Central Asia Within Reformism and Modernisim in the Muslim World”, *Die Welt des İslam*, New Ser., Vol.41, İssue 1. (Mar., 201), p. (72-88). Erişim: <http://www.jstor.org>, 2 .3. 2007.

- BALTABAYEV, Hamidulla, *Abdurauf Fitrat (Tenlengen Eserler I, II, III Ciltler)*, ÖRŞHHC Taşkent Maneviyatı Yay., 2000- 2003.
- BARDAKÇI, Murat, *Son Osmanlılar (Osmanlı Hanedanının Sürgün ve Miras Öyküsü)*, V. Baskı, Gri Yay., İstanbul 1999.
- BARTHOLD, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yay. Haz. Kazım Yaşar Koprman - Avşar İsmail Aka, Ankara, Emel Matbaası, 1975.
- BARTHOLD, V.V., *Tarih-i Turkha-i Asyay-i Miyane*, Farsçaya Çev. Gaffar Hüseyini, Tahran, Tus Yayınları, Hicri 1376.
- BAŞI, Bulak, “Kokannd ve Alaş Orda Milli Hükümatları”, *Milli Türkistan*, San, 70-71 A ,Yıl 2 Mart 1951, s.15-22.
- BAYSUN, Abdullah Recep, *Türkistan İstiklal Hareketleri ve Enver Paşa*, Haz., Erol Cihangir, İstanbul, TKV , Yayınları, 2000.
- BECKER, Seymour, “Russia’s Central Asian Empire 1885-1917”, *Russian Colonial Expansion to 1917*, Manasell Publishing Limited, London and New York, 1987, p.236 (235-256).
- BECKER, Seymour, *Russia’s Protectorates In Central Asia (Bukhara And Khiva 1865-1924)*, Newyork, RoutledgeCurzon, 2004.
- BEDİRİ, Abdullah, *Yaş Buharaliler: Biçare Halk Dehkanları İçün Yahşi mi, Yaman mi?*, Moskova, Yaş Buharariler Moskow Komitesi Yayınları, 1919.
- BEDİRİ, Abdullah, *Yaş Buharalikler Kimler*, Moskova, Yaş Buharaliklarning Moskov Kemiteti Yayınları, 1919.
- BELCUVANİ, Muhammed Ali, *Tarih-i Nefe-i* Yay. Haz. F.R Ergeşev- R.E Halikova, Taşkent, Akedemiya Neşriyatı, 2001.
- BENİNGSEN, Alexandre, “Çarlık ve Sovyet Hakimiyeti Altında Türkler” Çev. Kemal Aytaç, *Türk Kültürü*, sayı 270, Yıl XXIV, Ekim, 1995, s. 4-15.

- BENİNGSEN, Alexandre, "Panturkisim and Panislamism in History and Today", CAS, Vol.3 No 3, 1984, s. 39-49.
- BOCLURKİW, Bohdan R., "Sovyetler Birliğinde Kurumsallaştırılmış Din ve Milliyet İlişkileri", *Stratejik Açidan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, Editör S. Enders Wimbush Çev., Yuluğ Tekin Kurat, Forum Yayınları., s. 281.
- BOLAY, Süleyman Hayri, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Düşünce Tarihi", *Türkler*, XIV Cilt, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları., 2002, s. .519.
- BROXUP, Marie, "Basmachies", CAS C.II, Sayı I, Temmuz 1983, s. 57-81. makalesinden tercüme ile, Yuluğ Tekin Kurat, ODTÜ, Asya-Afrika Araştırmaları Grubu yay. No 4, 1984.
- BURGET, Fazıl Ahmed, "Türkistan Milli Mücadelesi ve Sonrasında Afganistan Türkleri, (Basılmamış Master Tezi)" G.Ü. SBE Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2004.
- BURGET, Fazıl Ahmet- Mehmet Seyfettin Erol, "Afganisatan Özbekleri", *Avrasya Dosyası Özbekistan Özel*, Sonbahar 2001, Cilt 7, S. 3, s. 124. s.102-136 <http://www.asam.org.tr/temp/temp990.pdf>, 15 03 2009
- CAFEROĞLU, Ahmet, "Kazak Türkleri" *Türk Kültürü*, Sayı 29, Mart 1965, s. 10-14.
- CAFEROĞLU, Ahmet, "Sovyetler Birliğinde Türkoloji Çalışmaları", *Belgeler İle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 23, 1987, s. 15-21.
- CANAY Canay (takma isim), "Basmacılık Toğrısıda", *Y.T.*, S. 3-4, Yıl 2, Şubat – Mart 1930, s. 5-9.
- CAROE, Olaf , Soviet Empire, (The Turks of Central Asia and Staliism), 2 Edition, St. Martins Pres, New York 1967.

- CASTAGNE, Joseph, *Türkistan milli Kurtuluş Hareketi (Ekim 1917- Ekim 1924) : “Basmacılar”*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul, Orkun Yayınları.
- CORAYEV, M, *Ozbekistanning Yangı Tarihi II*, Taşken, Şark Neşriyatı, 2000.
- ÇAĞATAY, Saadet, “Çar Devrinde Hıristiyanlık Yoluyla Ruslaştırma”, *Türk Kültürü*, S.196, Yıl XVII, Şubat 1979, s. 47-53
- ÇOKAY, Mustafa, “Orta Asya ve Sovyet Rusya’da Enver Paşa”, <http://www.turksam.org/tr/a211.html>. 15 09 2007.
- ÇOKAYEV, “Musfa, “The National Movement in Central Asia”, Erişim:http://www.turklib.ru/uploads/files/default/mustafa_chokaev_national_movement_turklib.uz.pdf 21 02 2009
- ÇOKAYEV, Mustafa, “The Basmaji Movement in Turkestan “, *The Asiatic Review*, (London) 1928. Vol. XXIV, Part 78, s. 273-288. Çeviren; Eşref Bengi Özbilen, Türkistan’da Basmacı Hareketi, *Türkistan*, yıl I, S., 4, 1988, s. 13-18.
- ÇOKAYOĞLU, Mustafa, “Merhum Enver Paşa Hakkında Hatıra Parçaları”, *Y.T*, S. 33, Ağustos 1932, s. 5-12.
- DANIŞ, Ahmet Mahdum, *Risale Ya Muhtesar-i Ez Tarih-i Saltanat-ı Hanedanı Mangıtiye*, Haz. Abdulgani Mirzayof, İstalinabat, Neşriyatı Devlet-i Tacikistan, 1960.
- DELİORMAN, Altan, “İsmail Gaspıralı ve tercüman Gazetesi”, *Türk Kültürü*, S. 69, Yıl VI, Temmuz 1968 s. 53-57.
- DEVLET, Nadir, “Rus ve Sovyet Silahlı Kuvvetlerindeki Türklerin Rolü” X. *Türk Tarih Kongresi, Ankara 22-26 Eylül 1986*, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. III, Ankara, TTK. Yayınları, 1991. s. 815.
- DEVLET, Nadir, *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.

- DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara TTK.Yayınları, 1999.
- DEVLET, Nadir, "Orta Asya", *DGBİT*, Ek Cilt, red. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, Çağ Yayınları, 1993.
- DEVLETŞİN, Tamurbek, *Sovyet Tataristanı*, Çev. Mehmet Emircan, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- DOĞAN, Orhan , "Çarlık Rusya'sının Türkistan (Orta Asya) Siyaseti İle İlgili Önemli Bir Belge", Erişim: <http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr>, 25 10 2008.
- DURAN - Tülay - Ahat Andican, *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*, İstanbul, Ayaz Tahir Türkistan İdil- Ural Vakfı Yayınları, 2006.
- ERCİLASUN, Ahmet B., "İsmail Gaspıralı'nın Fikirleri", *Türk Kültürü*, Sayı 337-338, Mayıs Haziran 1991. s., 332-335.
- ERŞAHİN, Seyfettin, *Abdurrauf Fıtrat: Buhara'da Ceditöilik Eğitim Reformu, (Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası)*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- ERŞAHİN, Seyfettin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, Ankara, İlahiyat Vakfı Yayınları, 1999.
- ETHEM, "Hüznü Milel-i Buhara", *YT*, S. 3-4, Yıl 2, Şubat Mart 1930,s. 33-39. HAN, Seyit Alim, *Buhara Halkının Hasreti Tarihi*, Haz., Abdussadık İrisov, Taşkent, Özbekistan SSC. Fen Neşriyatı, 1991.
- EVANS, John L, *Mission Of N.P Ignatiev To Khiva And Bukhara 1858*, Russia İn Assia Series 1 Oriental Research Partners , t.y.
- FERGANEGİ, Atahan, El Yazma Eser, a.y, t.y, y.y.
- FERİDOF, Y., *Orta Asya Milli İnkılâbı Hareket Tarihi*, Taşkent, Özbekistan Devlet Neşriyatı, 1925.

- FEYZZAT, Muhammed Alim, *Mucahid-i Kahraman İbrahim Beg-i Lakay*, Pakistan , Hicri 1372.
- FITRAT, Abdurrauf, *Emîr Alim Hanning Hukumranlık Devri*, Yay. haz. H. Marifet, Taşkent, Özbekistan Yazuvçular Uyuşması (Minhac) Hayriye Neşriyatı, 1992.
- FRASER, Glenda, “Alim Khan and the Fall of the Bokharan Emîrate in 1920”, CAS , Vol 7, No 4, 1988, s. 47-61.
- FRASER, Glenda, *Basmachi I*, CAS Vol 6 No I 1987 s.1-73.
- GASPIRALI, İsmail, “Medrese Meselesi II”, Erişim: <http://www.ismailgaspirali.org>, 20 02 2009.
- GİRARDET, Edvard, *Rusya’nın Afganistan’daki Savaşı*, Çev. Yuluğ Tekin Kurat, ODTÜ Asya – Afrika Araştırmaları Grubu, Yayın No:3, Ankara, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliğı, 1984.
- GOLDEN, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 2. Baskı, Çev. Osman Karatay, Çorum ,Karam Yayınları, 2006.
- GÖÇMEZ, Ensar, “Afganistan’dan gelen Göçmen Özbekler’in Sosyo-Kültürel ve Dini Hayatları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Hatay İli Ovakent Beldesi Örneğı” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009.
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. Reşat Uzman, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1993.
- GUBAR, Mir Gulam Muhammed, *Afganistan der Mesir-i Tarih*, Afganistan, Devleti Matbai Kâbil , 1968.
- GÜLDAL, Fatih, “Maveraünnehir’de İktidar El Değıstiriyor, Şeybaniler ve Hanlıklar”, *Mostar Dergisi*, Sayı 25, Mart 2007, s.48-51.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, TTK Yayınları. 1996.

HASANOV, Merat -Vilariy Germanov, “Emîr Alim Han Faciası”, *Fen ve Turmuş*, S. 3, 1991, s. 18-21.

HATUNOĞLU, Nurettin, “Mangıt Hanedanlığı Döneminde Buhara Hanlığı”, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi) EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2003.

HATUNOĞLU, Nurettin, “Buhara Hanlığının Son Emîri Alim Han’ın Vasiyeti ve Hazinesi”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 254, Şubat 2008, s. 47-53.

HAYİT, Baymirza Hayit, “Türkistan’da Basmacılık Hareketi (Milli Mücadele 1918-1934)”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.17, Temmuz 1986 s.25-31.

HAYİT, Baymirza, “Rusların Kazakistan Bölgesini İlhakı Meselesi Üzerine Düşünceler”, *Belgeler İle Türk Tarihi*, S. 24, 1987, s. 32-33.

HAYİT, Baymirza, “Turkistanda Rusiya Hakimiyatı Taraqqıparvarlık Emış Türkistanning Rusiya Tarafından İşgal Etilişi Masalasida Sovetlarning Yangı Siyasatı” *Milli Türkistan*, San 95,Yıl 90, Mart – Nisan 1963, s. 16-19.

HAYİT, Baymirza, “Türkistan Büyük Temur va Uning İmperiyası Devriden Ruslar Basıp Alğunğa Qadar”, *Milli Türkistan*, No:55,15 Ekim 1944, s. 13-30.

HAYİT, Baymirza, “Türkistan Büyük Temur ve Uning İmperyası Devriden Ruslarning Basıp Alğunğa Qadar,” *Milli Türkistan Hürriyet Davası (MT Mecmuasında Bildirilen Fikirler)*, Yay. Haz. Ömer Çakır, Ankara, AKM Yayınları, 2004, s. 534-553.

HAYİT, Baymirza, “Türkistan nedir?”, *Türkistan*, S. 11, 1990, s. 20-24.

HAYİT, Baymirza, “Türkistanda Rusiya Hakimiyatı Taraqqıparvarlık Emış”, *Milli Türkistan*, San 95 A, Mart -Nisan 1963, s. 16-33.

HAYİT, Baymirza, *Basmacılar :Türkistan Milli Mücadele Tarihi 1917-1934*, Ankara, TDV Yayınları, 1997.

HAYİT, Baymirza, *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, İstanbul ,TDAV Yayınları, 1987.

HAYİT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları, 1995.

HAYİTOV, Şadman - Kemal Rahmanov, *Buhara Halk Sovyet Respublikası ve Şark Memleketleri (1920-1924 Yıllar)*, y.y, Buhara 2004.

HAYTA, Necdet - Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri*, Ankara, Gazi Kitapevi, 2003.

HENZE, Paul B., *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: 19 Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, Çev. Akın Kösetorunu, ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 18, Ankara, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basın İşliğı, 1985.

HIDIRALİYEV, Darhan, "Türkistan'da Cedit Hareketinin Fikri Kaynakları ve Abay", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı 2, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayını İzmir 1997, s. 79-89.

HIZAL, Ahmet Hazer, " Kuzey Kafkasya'ya Karşı Çarlık Rusyası'nın İstila Hareketleri", *Hilal*, S. 3,Yıl 16, Ocak 1961, s. 10-11.

HOCA, Muhammed, "İsmailbek Hazretleri İle Sohbet", *Ayna Dergisi*, S.149, 1914 , s.1162- 1164.

HOCAYEV, Feyzullah, *Buhara İnkılabının Tarihige Materyaller: Feyzullah Hocayev Hayatı ve Faaliyeti Hakkıda Yengi Mulahazalar*, Yay. Haz. ,D. A Alimova, Taşkent, Fen Neşriyatı, 1997.

İNAN, Abdulkadir, "Sovyet Rusya'nın Sömürgelerine Karşı Yeni Siyaseti", *Türk Kültürü*, S. 14, Aralık 1963, s. 62-65.

İRVİNG, T.B, "Milletlerin Esareti: Tatarlar ve Orta Asya Türkleri", Çev. Ali Şafak, *Türk Kültürü*, S. 165, Yıl XIV, Temmuz 1976, s. 25-39.

- İslâm Ansiklopedisi* , C. II, VII, İstanbul, M.E.B. Yayınları, 1970.
- İSMETULLA, Hayrulla, “Buhara Emîrining Mehfi Mektubu”, *Tefekkür*, San 1,Yıl 1999, s. 106-107.
- KABİLİ, Muhammed Ekber Aşık, *Tarih-i Hüznî'l Milel-i Buhara*, Peşaver, W.U.F.A Yayınları, 1992.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Ondördüncü Yüzyıldan Sonra Orta Asya’da Kurulan Türk Devletleri”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, İkinci Baskı, Ankara, TKAE Yayınları 1992.
- KARA, Halim, Reclaiming National Literary Heritage: the Rehabilitation of Fitrat and Abdulhamit Sulaymon Cholpan in Uzbekistan, *Europe-Asia Studies*, Vol. 54, No.1, 2002, s. 123-142.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi* Cilt VII, Ankara TTK Yayınları, 1995.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, Ankara, TTK Yayınları, 1996.
- KARAMAN, Kasım, Göçmen Uygurların Dini Yaşayışları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (Kayseri Örneği)”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1995.
- KASALAK, Kadir, “Milli Mücadele Başlarında Türk – Rus İlişkileri”, *Askeri Tarih Bülteni*, S. 37, Yıl 19, Ağustos 1994, 24-33.
- KASANİ, Said Mübeşşir Süleyman, Orta Asya Tarihi, C. I, Taif , y.y, Hicri1415.
- KAYABALI, İ.- C. Aslanoğlu, “Büyük Türk Mücahidi Şeyh Şamilin, Kafkasya’da Rus Ordularıyla Mücadelesi ve Dargo Meydan Savaşı”, *Türk Kültürü*, S. 126, Yıl XI, Nisan 1973, s. 69-77.
- KAYOĞLU, Sukuli, *Türkistan İstiklal Hareketine Karşı Buhara Emîri (Yeni Türkistan Mecmuasının 5-6 sayfalarından ayrı basım)*, İstanbul, Resimli Ay Matbaası, 1927.

- KAYUMOV, M., “XX Asr Başıda Hive Hanlığında Islahatçılık Hereketlerinin Başlanışı (Vezir Sait İslam Hoca Faaliyeti Misalıda)”, *Ozbekistan Tarihi*, 3. San, s. 53-59.
- KERİMOV, Bahtiyar, “Özbeklerin Mangıt Kısımının Tarihi ve Milli Düşünceleri” *XII Türk Tarih Kongresi (Ankara 12-16 Eylül 1994) Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 417-418.
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Türkistan’da İslâmiyet ve Türkler*, I. Baskı, Konya, Nur Basımevi, 1988.
- KOCABAŞ, Süleyman, *Kuzeyden Gelen Tehdit Tarihte Türk- Rus Mücadelesi*, İstanbul, Vatan Yayınları, 1989.
- KOÇAR, Çağatay, “Türkistan’da Ceditçilik Hareketinin Başlaması”, *Türk Kültürü*, S. 269, Yıl XXIV, Eylül 1985, s. 20-27.
- KOÇAR, Çağatay, 16. Yaşında Özbekistan’da Değişim, <http://www.turania.com>, 28 01 2009.
- KOÇAR, Çağatay, *Atayurttan Anayurda Türkistanlılar*, Adana Ekrem Matbaası, t.y.,
- KOÇER, Mehmet, “Bolşevik ihtilali Sonrasında Afganistan Üzerinde İngiliz - Rus Mücadelesi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9/1, 2004 , s. 79-86.
- KOÇİYEV, Arslan, “Milli Özelliklere Göre Orta Asya’nın Sınırlarının Belirlenme Politikası”, *Avrasya Dosyası*, C. 7, S. 2 Yaz 2001, s. 295-305.
- KOMATSU, Hisao, *Buhara ve Kazan*, IX Türk Tarih Kongresinden Ayrıbasım, Ankara, TTK Yayınları, 1988.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Timur’un Fetihleri ve Neticeleri”, *Mostar Dergisi*, S.. 25, Mart 2007, s. 46-47.

- KURAT, Akdes Nimet - Ahmet Temîr, "Sibir (Sibirya) Hanlığı", *TDEK*, C. I, II. Baskı, Ankara, T.K.A.E Yayınları , 1992, s. 437-450.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara, TTK Yayınları, 1993.
- KUTLU, Sacit, İkinci Meşrutiyet Döneminin Düşünce Akımları, <http://www.obarsiv.com>., Erişim: 14 11 2008.
- KÜZÜTÜVÇİ, H.B, " Niçun Ceditçiligtan Korkmaktalar", *Milli Türkistan*, San 94A ,Yıl 10 Ocak- Şubat 1963, s 28-30.
- LAZZERİNİ, Edward J., "Ğadidism at the Turn of the Twentieth Century : A View From Within", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, Annee 1975, Volume 16, Numero 2, p. 246. Erişim: <http://www.persee.fr> , 02 16.2008 (245 – 277)
- M.B, "Buhara'da Tertip ve İntizam", *Buhara Ahbarı Gazetesi*, No 1, 3 Aralık 1920
- M.B, "Hainler Uhlamaydur", *Buhara Ahbarı*, S. 9, 26 Kasım 1920.
- M.S."Tereki Kabinha", *Buhara-i Şerif Gazetesi*, No 66, 28 Mayıs 1912.
- MACKENZİ, David, "The Conquest and Administration of Turkistan, 1860-85", *Russian Colonial Expansion to 1917*, Edited by Michel Rywkin, Mansell Publishing Limited London and New York.
- MACKENZİ, David, "Turkhistan's Significance to Russia", *Russian Review*, Vol.33, No 2, April 1974, s.167-188.
- MANDEL, William M., "Soviet Central Asia", *Pacific Affairs*, Vol 15, No 4, December 1942, s. 389-398.
- MANZ, Beatrice Forbes, "Central Asian Uprising in the Nineteenth Centruy;Fergana Under the Russians", *The Russian Review*, Vol. 46, 1987, s. 267-281.
- MARDİN, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yay., İstanbul 1994.

- MASALİYEVA, Altınay, “Buhara Emîrligi ve Hıtayning 18-19 Asırlarda Uzara Munasebetleri”, *İctimai Fikir, İnsan Hukukları*, No 4 (28), 2004, s. 141-144.
- MENEMENCİOĞLU, Nermin, “Enver Pasha in Turkhistan 1918-1922”, X *Türk Tarih Kongresi (Ankara 22-26 Eylül 1986 Kongreye Sunulan Bildiriler)*, C.IV, TTK Yayınları, Ankara 1993, s. 1519-1529.
- MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları, 1991.
- MERT, Özcan, *Buhara Emîrligi Elçisi Muhammed Parsa Efendinin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri(1867-1869)* Türk Kültürü Araştırmaları (Ayrı Basım), y.y,t.y,.
- MORRİS, L.P, “British Secret Missions inTukestan 1918-1919”, *Journal of Contemporary History*, S. 12, 1977, s. 363-379.
- MUHAMMEDCANOV, A., “Kermine Yaki Kermene Tapanamının Etimologiyesi Hakkıda” *Ozbekistan Tarihi* san 2,1999, s. 68-72.
- MURODALİ, Gulchehra , “Feyzullah Hocayev Hem Kominizimge, Hem Demokratiyaga İşangan.” Erişim: <http://www.voanews.com/uzbek/>, 07 06 2007.
- NAGAYEV, Safter, Dilde , Fikirde, İşte Birlik; Gaspıralı ve Türkistan, Aktaran Bayram Orak, Erişim: <http://egitim.selcuk.edu.tr>, 07 06 2007.
- NAİMOV,Nusretullah, *Emîrning Zürriyeti*, Buhara Neşriyatı, 1995.
- NAUMKİN, Vitali V., *Buhari*, Haz. G. Andrei Nedvetsky, Arapça'ya Çev., Salah Salah, Menşuratül Mecmuel Sekafi yay. Abu Dabi, 1995.
- NAZAR, Alimcan, “Buharaning Songı Emîri”, *Özbekistan Avazı*, 14 Octobır 1993 tarihli sayısından naklen, *Buhara Hakikatı*, 19 Kasım 1993, s. 3.
- NUR, Rıza, *Türk Tarihi*, Cilt III, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1924.

- NURULİN, R.A., *Feyzulla Hocayev ve Vatan Tarihining Bazı Meseleleri: Feyzulla Hocayev Hayatı ve Faaliyeti Hakkıda Yengi Mulahazalar*, Fan Neşriyatı, Taşkent 1997.
- OĞAN, Gökçen, “Türkistan Cumhuriyetlerinin Perspektifinden Rusya”, Erişim:<http://www.asam.org.tr/temp/temp377.pdf>, s. 40-49. 01 10 2007.
- ORTAYLI, İlber, “XVIII. Yüzyılda Türk-Rus İlişkileri”, *Türk – Rus İlişkilerinde 500. Yıl 1491-1992*, Ankara, TTK Yayınları. 1992,s. 126.
- OSMANOVIÇ, Avazov Yusufcan,” XIX Asır Ahırı – XX Asır Başlarıda Buhara Emîrligining Cenubi- Şarki Bekliklerideki İctimai – Siyasi Ve Medeni Hayat”, Mirza Uluğbek Üniversitesi Tarih Bölümü (Basılmamış Doktora Tezi), Taşkent 2005.
- ÖZAKINCI, Cengiz, *Türkiye’nin Siyasi İntiharı Yeni-Osmanlı Tuzağı*, İstanbul Otopsi Yayınları. 2005.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar*, cilt I, Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- QUELQUEJAY, Chantal-lemarcler, “İhtilal ve İç Savaş Sırasında Azınlıktaki Müslümanlar”, *Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, Editör S. Enders Wimbush Çev., Yuluğ Tekin Kurat, Forum Yayınları, s. 79-110.
- QUELQUEJAY, Hantal Lemercier, *Abdül Kayyum El Nasiri: 19. Yüzyıldabir Tatar Islahatçı*, Çev, Deniz Bozer, ODTÜ Asya Afrika Araştırmaları Yayınları, Ankara 1984.
- RAHMAN, Abdullah, *Şafırkan Yulduzları*, Abdullah Kadiri Halk Mirası Neşriyatı, 2004.
- RASONYİ Laszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Merkezi Enstitüsü Yayınları, 1996.

- RAŞİDOV,U., “Enver Paşşa Şahsı ve Siyasi Biyografyasıga Dair, *Ozbekıstan Tarihi*, 4. San, Taşkent 2004.s. 35-46.
- RECEBOV, Kahraman, “Yaş Buharalıklar”, *Buhara Mevcleri*, San 2, 2005, s.26-29.
- RECEPOV, Kahraman , “Emîr Şahmurad Yahud Emîr Masum” *Buhara Mevcleri*, San 1, 2006, s.36-38.
- RECEPOV, Kahraman, “Buhara Altınları Hakkıda Yahud Ortak Frunze İşi”, *Buhara Mevcleri*, Yıl 2001 No 1, s.25- 26.
- RECEPOV, Kahraman, “Buhara Respublikasında İstiklalçilik Hereketi: Enver Paşşa Başlığıda Alıp Barılgen Cenkler”, *Buhara Mevcleri*, San.3, 2004, s. 25-29.
- RECEPOV, Kahraman, “Emîr Haydar Yahud Emîr Seyit”, *Buhara Mevcleri*, San 2, 2006, s. 40-42.
- RECEPOV, Kahraman, “Muhammed Danyanlbek Atalık” *Buhara Mevcleri*, San 4, 2005, s. 26-27.
- RECEPOV, Kahraman, “Muhammed Rahimhan Mengitler Sulalesi Asasçısı”, *Buhara Mevcleri* , San 3, 2005 , s.36- 37.
- RECEPOV, Kahraman, “Türkistan Mentikesıdeki İstiklalçilik Hereketi Tarihining Devrleştiriş Muammalaları (1918- 1935)” , *Özbekistan Tarihi*, San 1-2, 2000, s. 80-87
- RECEPOV, Kahraman, *Buharaga Kızıl Armiye Baskını ve Unge Karşı Kureş: Tarih Hakikatı 1920-1924*, Taşkent, Taşkent Manevyatı Yayınları, 2002.
- RECEPOV, Kahraman, *Mustekil Turkistan Fıkri İçün Mücadeleler, (1917- 1935 Yıllar)*, Taşkent, Özbekıstan Neşriyatı, 2000.
- RECEPOV, Kahramann, “Yurt Didarige Telpinib”, *Özbekıstan Avazı*, San 24, 1997, s. 2.

- RİTTER, Willam S., "The Final Phase in The Liquidation of anti –Soviet Resistance in Tadzhikistan: İbrahim Bek and The Basmachi (1924-31)", *Soviet Studies*, No.4 Vol. XXXVII, October 1985, s., 484-493.
- RORLİCH, Azade Ayşe, *Kominist İdaresinde Volga- Ural Müslümanları*, Ankara, ODTÜ Asya Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, 1984.
- SARAY, Mehmet , *Özbek Türkleri Tarihi*. İstanbul , Nesil Yayınları, 1993.
- SARAY, Mehmet, *Dünden Bugüne Afganistan*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları., 1981.
- SARAY, Mehmet, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul , Nesil Yayınları, 1993.
- SARAY, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler, (1775-1875)*, Ankara T.T.K. Yayınları, 1994.
- SARAY, Mehmet, *Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri*, Ankara, ODTÜ Asya Afrika Çalışmaları Grubu Yayınları. 1984.
- SARAY, Mehmet, *Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri*, ODTÜ Asya Afrika Çalışmaları Grubu Yayınları Ankara 1984.
- SARAY, Mehmet, *The Russian, British, Chinese And Otoman Rivalry Turkestan*, Ankara, Turkish Historical Society Printing House, 2003.
- SARAY, Mehmet, *Türk- Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, İstanbul MEB Yayınları, 1998, s. 63-67.
- SARAY, Mehmet, *Atatürk ve Türk Dünyası: Türkiye ve Türkiye Haricinde Yaşayan Türkler*, İstanbul, Acar Yayınları, 1988.
- SARLİ, Araz Mehmet, *Turkistan Der Tarih*, Tahran, Muessese-i İntişarat-ı Emîr-i Kebir, Hicri 1364.

SCHAMİLOĞLU, Uli Schamiloglu, “İctihad or Millat? Reflectioan on Bukhara, Kazan and theLegacy of Russian Orientalism”, *Reform Movements and Revolutions in Turkhistan: 1900-1924 (Studies in Honour of Osman Khoja)*, Haz. Timur Kocaoğlu, SOTA Haarlem 2001. Erişim: <http://www.turko-tatar.com> 20 02 2009.

SHAHRANİ, Azif, Çev. Vildan Serin, “Orta Asya ve Sovyetler Dönemi Uygulamalarını Sorgulama”, Erişim: <http://www.academical.org>, 06 10 2005.

SIDIKOV, H., *Özbekistanning Yengi Tarıhı: Turkıstan Çar Rusıyesı Mustemlekeçılığı Devride, cilt I*, Taşkent, Şark Neşriyatı, 2000.

SOMUNCUOĞLU, Bekir Tümen, “Abdurrauf Fıtrat”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), G.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000.

SOMUNCUOĞLU, Bekir Tümen, “Türkistan’da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya’sının Sosyo-Politik Açıdan Eğitime Yaklaşımı, (Basılmamış doktora Tezi), Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 2006.

SONYEL, Salahi R., “Enver Paşa ve Orta Asya’da Baş Gösteren Basmacı Akımı”, *Belleten Dergisi*, S. 211, C. LIV, Aralık 1990, TTK Yayınları, 1991, s.1179-1208.

SUNG, Kim Dae, “Şubat İhtilalinden Sonra Türkistan’ın Siyasi Durumu”, *AÜDTCF Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Dergisi, Cilt5, Sayı 2*, 1993, s. 136-152

ŞAKİROV, Kutlukhan – Adnan Aslan, *Tüzükat-ı Timur*, İstanbul, Kaynak Yayınları , 2004.

TACİDDİN, Ahmet, “Buhara’da Bir İki Gün”, U.T, 14 Ocak 1918.

TAHİROV, Tahir, “Buhara Bombardıman Kılıngende”, *Yaşlık Pirusını*, No 7, 1989, s 54-55.

TARBECİEV, M., “Buhara Emîrining Oğlu” *Yaş Yılduzu Gazetesi*, 23 Guber? 1991.

- TAŞKENDİ, Mirza Alim Bin Domulla Mirza Rahim, *Ansab As-Salatin ve Tevarih al-Havakin*, Erişim: <http://www.turklib.ru/uploads/files/default/mirzaolimtoshkandiy.doc>, 01 03 2009.
- TAYMAS, A. Battal , “Türk Dünyasında Usul-i Cedit Hareketi, *Türk Kültürü*, S. 18, Yıl II, Nisan 1964 s. 119-125.
- TILLABAEV, C., “Rusya İmperyasının Turkistanda Memuri - Hududi Başkeruv Sahasındaki Siyasetining Bazı Hususiyetleri”, *Özbekistan Tarihi*, 3. San 2005. 73-80.
- TİMUROĞLU, Timuroğlu, “Turkistan İnkılap Devrı III”, *Y.T.*, S. 29, Nisan 1932, s. 18.
- TOGAN, Z.V., *Bugünkü Türk İli Turkistan ve Yakın Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul, Enderun Yayınları, 1981.
- TOGAN, Z.Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Başkurtlar Tarihi*, Ankara, Türksoy Yayınları, 2003.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Hatıralar*, Ankara, TDV Yayınları, 1999.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, II. Baskı, Hazırlayan, Tuncer Baykara, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1977.
- TOHMEHMETOV, T.G., *Pabeda Buharskok Nerogna Revolitsi İzgatelustvo*, (Buhara Halk İhtilalinin Zaferi), Taşkent, Fan Yayınları, 1966.
- TURAN, Refik, (Komisyon) *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, 2. Baskı, Ankara, Siyasal Kitap Evi Yayınları, 1994.
- TURSUNOV, R., “Ceditlerning Turkistan İctimai İktisadi Haletige Kereşleri”, *Ozbekistan Tarihi*, san 3, 2004, s. 60-69.
- TÜRKİSTANLI, Yaş, “Gaspıralı İsmail Bey (Tarcümann'ın Çıkışınınng Ellinçi Yılı Münasebetiyle)”, *Y.T.*, S. 41,Nisan 1933, s. 13-21.

UÇAR, Fuat, "Türkistan'da Bir Fikir Hareketi Olarak :Ceditçilik", Erişim: <http://www.turkdirlik.com> , 15 09 2007.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı , *Osmanlı Tarihi* C. IV, Kısım I, Ankara, TTK Yayınları 1995.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, Ankara, TTK Yayınları. 1995.

ÜLKÜ, İrfan, *KGB Arşivlerinde Enver Paşa*, İstanbul, Kamer Yayınları, 1996.

YAKUBOVSKY, A.YU., *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Ankara, T.T.K.Yayınları, 1992.

YALÇINKAYA, Alaattin, *Sömürgecilik ve Panislavizm Işığında Türkistan*, İstanbul , Timaş Yayınları, 1997.

YALÇINKAYA, Alaeddin, "Rusya'nın Tarihi Misyonu: Entrikacılık", *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, S. 31. Erişim: <http://www.dallog.com/buyutec/ignatiyev.htm> 15 09 2007.

YAMAUCHİ, Masayuki, *Hoşnut Olmamış Adam Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1995.

YARKIN, İbrahim, "Buhara Hanlığı'nın Sovyet Rusya Tarafından Ortadan Kaldırılması ve Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu", *Türk Kültürü*, Yıl VII, S. 76, Şubat 1969, s. 41-47.

YARKIN, İbrahim, "Hive Hanlığı'nın Ortadan Harezm Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Sonunda Sovyetler Birliği'ne İlhakı", *Türk Kültürü*, S. 99, Yıl IX, Ocak 1971, s. 53-61

YARKIN, İbrahim, "Muhtar Türkistan ve Alaş Orda Hükümetleri ile Basmacılık Hareketi Hakkında", *Türk Kültürü*, S. 23, Eylül 1964, s. 67-42.

YARKIN, İbrahim, "Türkistan Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış", *Türk Kültürü*, S. 18, Yıl II Nisan 1964, s. 137- 145.

- YARKIN, İbrahim, “Türkistan’da Rusyanın Sömürme Siyaseti”, *Türk Kültürü*, S. 69, Temmuz 1968, s. 68-71.
- YARKIN, İbrahim, “Türkistan’ın Ceditçilik Devri Rehberlerinden, Edip ve Siyaset Adamı Mahmud Hoca Behdudi (1874-1919)”, *Türk Kültürü*, S. 90, Yıl VIII, Nisan 1970, s. 50-54.
- YESEVİ, Şahabettin İsmail Şeyh Oğlu, *Türkistanning Açık Hakikatları*, (Basılmamış El Yazma Eser) Türkiye 1984.
- YEŞİLYURT, Zeliha, “Sovyetlerde Ruslaştırma Politikası ve Öldürülen Türk Aydınları”, *Türk Kültürü*, S. 165, Yıl XIV, Temmuz 1976, s. 50-55.
- YILMAZ, Mehmet - Ferudun Ata, “Buhara Halk Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor” *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.15. Yıl 2004, s. 205-225.
- YOLDAŞEV, Nerzulla, “Emîr Alimhan Hezinesı Kerda” , *Fen ve Turmuş*, San 7,Yıl 1991, , s.10-11.
- YÜCE, Mehmet-İbrahim Kalkan, “Ortalık Asya Devletler Birliği Fikrinin Tarihsel Gelişimi ve İkinci Türkistan Forumu”, (Erişim), <http://www.akedemikbakis.org>,
- ZACONE,Thierry, *Yasak Kent Buhara (1830 1888)*, Çev: Ali Berkday, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.
- ZENKOVSKY, Serge A., *Pan Turkism and İslam İn Russia*, Harvard University Press 1967.
- ZİYA, Muhammed Şarif Sadr, *Ruzname*, Yay. Haz. Adward A. Allworth, The Personal History of A Bukhara İntellektual , Brill Leiden – Boston 2004.
- ZİYAEVA, D., “Tarih Enstitüsü Tedkikatçıları Tızımında Mustemleke ve Sovyet Devrı Tarihi Muammaları” *Özbekistan Tarihi*, S. 4, Yıl 2003, s.23-44.

ZİYAEVA, D., "XIX Asır Ahır ve XX Asır Başlarında Orta Asya'da Harbî İşler Tarihiden", *Özbekistan Tarihi*, San 4, 2002, s. 12-19.

ZİYAEVA, D., "XIX Asır İkinci Yarımı XX Asır Başlarında Çarizminin Türkistan Maddi Baylıklarını Özleştirme Siyaseti", *Ozbek Tarihi*, San 1 -2, 2000, s. 22-34.

ZİYAEVA, Dana, *Türkistan Milli Azadlık Hareketi*, Taşkent, Gafur Gulam Namıdaki Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, 2000, s.80-81.

"Afganistan ve Milli Türkistan", İsimsiz, Y.T, S. 23, Ekim 1931, s., 21-23.

"Ashabat Meydanı- İngilizler ve Buhara Hükümeti", İsimsiz U.T., S. 152, 23 Kasım 1918.

"Basmacılık 1918 -1933 (Baş Makale)", İsimsiz, Y.T , S., 39 şubat 1933, s.5-6.

"Buhara Ahvali", İsimsiz, U.T, S. 1, 25 Nisan 1917.

"Buhara Hakkında Miting ", İsimsiz, U.T, 6 Nisan 1918.

"Buhara İnkılabı" (Başmakale), İsimsiz Y.T, S. 22, Eylül 1931, s. 1-9.

"Buhara Vakaları", İsimsiz, U.T, S. 79, 6 Nisan 1918.

"Buhara Vakıyaları Hakkında", İsimsiz U.T, S. 78, 4 Nisan 1918.

"Buhara Vakıyaları ve Afganistan", İsimsiz, U.T, S. 72, 21 Mart 1918.

"Buhara Vakıyaları", isimsiz, U.T, S. 78, 6 Nisan 1918.

"Buhara Vakıyaları", İsimsiz, U.T, S. 79, 6 Nisan 1918, .

"Buhara Vakıyalarına Dair", İsimsiz, U.T, S. 76, 30 Mart 1918.

"Buhara Yaşları Toğrisı", İsimsiz U.T, S. 98, 30 Mayıs 1918.

"Buhara Yaşları Toğrisı", İsimsiz, U.T, S. 103, 11 Haziran 1918,.

"Buhara'da Bir İki Gün", İsimsiz, U.T, 14 Ocak 1918.

"Buharanın İstikbalı Karanğu", İsimsiz, *Ayna Dergisi*, S.40 Semerkand, 26 Temmuz 1914 . s.,946.

“İbrahim Beg Lakaylı”, İsimsiz, *Y.T*, S.20, Temmuz 1931.

“İlm-i Terekki”, İsimsiz, *Dergisi*, S. 10, 1913, s. 246.

“Türkistan ve Buhara mı? Yoksa Doğrudan Doğruya Türkistan mı?”,
İsimsiz, *Y.T*, S. 28, Mart 1932, s. 1-4.

“Türkistan’da Askerlik Meselesi”, İsimsiz, *Yeni Türkistan*, S.9, Yıl 1, 30
Nisan 1928, s.2.

EKLER

EK I: Belgeler

A- Grindlays Bank'ın Saadet-i Vatan Hesabıyla İlgili Ömer Han'a Gönderdiği Mektup.

TELEPHONE: WHITEHALL 1462

TELEGRAMS: GRINDLAY, LONDON

Grindlays Bank Limited

(ESTABLISHED 1828)

LONDON,
BOMBAY, CALCUTTA, DELHI,
NEW DELHI, KARACHI, LAHORE,
MADRAS, PESHAWAR, QUETTA,
SILKA, COLOMBO, RANGOON

54, Parliament Street,
London, S.W.1.

DIRECTORS:
THE HON. D. S. CAMPBELL,
T. K. ALLAN,
SIR CLAUDE AUCHINLECK,
N. W. CHISHOLM,
T. E. GRANT,
SIR TREVOR MATTHEWS,
SIR GEORGE MORTON.

YOUR REF

IN REPLY PLEASE QUOTE
REF. B.E.H.P.

Air mail

29th November 1954.

H.H. Said M. Omar,
Prince of Bukhara,
Girishk,
Afghanistan.

Your Highness,

We have received your letter dated 10th November.

It is quite true that there is a substantial sum of money - £27,854.14.9 to be precise - still lying with us in the joint names of Haji Toraqul Bai (deceased) and Haji Ismail Beg (deceased). Originally this money could have been withdrawn from the Bank in its entirety under the joint signatures of the two account holders, but Haji Ismail Beg died on the 25th January 1932 and subsequently the Bank was fixed with notice not only of a Trust but also of a Partnership. Haji Toraqul Bai died on the 27th December 1945.

So far as we are aware the money held here originally formed part of a much larger sum of Rs.17 lacs which was the subject of litigation in the Court of the District Judge of Peshawar, apparently as a result of action taken by your late father. According to our records the suit was finally compromised on certain terms which, inter alia, gave to your late father absolutely a sum of Rs.8 lacs, but this was quite separate from the money which was the subject of a Trust and also of a Partnership Agreement and which was subsequently received by us and held to the joint order of Haji Toraqul Bai and Haji Ismail Beg.

The essence of the problem from the Bank's point of view has been to establish beyond dispute the true ownership of the fund. As you may know there have already been a number of conflicting claims to the money and the evidence available to us up to date does not suggest that this money belonged beneficially to your late father or that it now passes to you as his legal heir. We do not doubt that you could without difficulty establish that you are the eldest son and heir of your late father's estate, but as presently advised and for the reasons already indicated, the Bank could not agree, on that evidence alone, to hold the money at your disposal.

The Bank seeks to safeguard the rightful owners as well as its own position and in the hope of being able to find a simple means of achieving this dual objective is again consulting its legal advisers. Having done so, the Bank will then address you again.

We have the honour to be,

Your Highness' obedient Servants,

for GRINDLAYS BANK LIMITED,

Secretary.

Abdulkebir Azmi'den Alınmıştır

A-1. Grindlays Bank'ın Sadet-i Vatan Hesabıyla İlgili Ömer Han'a Gönderdiği Mektubun Tükçe Tercümesi.

GRINDLAYS BANK LİMİTED

Sayın M. Ömer

29. Kasım 1954

Buhara Prensi, Girişk-AFGANİSTAN

10 Kasım'da göndermiş olduğunuz mektup elimize ulaşmıştır.

İsmail ve Hacı Torekulbay ortaklığında hala bankamızda tam olarak 27, 854.14.9 Pound değerindeki para bulunmaktadır. Aslında bu paranın tamamı hesap sahiplerinin ortak imzasıyla tamamen bankadan çekilebilirdi. Ancak Hacı İsmail Beg 25 Ocak 1932 tarihinde öldü ve sonuç olarak banka sadece güvene değil aynı zamanda bir ortaklığa bağlıydı. Hacı Torekulbay 27 Aralık 1945'te öldü. Şimdiye kadar babanızın girişimleriyle Peşaver bölge Mahkemesinde konu olan 1 milyon 700 bin Ruphilik paranın, 800 bin Ruphisini babanıza verme konusunda uzlaştığı kayıtlarımızda mevcuttur. Mahkeme de söz konusu olan bu para, güven ve ortaklık anlaşmasına bağlı olarak Hacı İsmail ve Torekulbay ortaklığıyla bizim tarafımıza yatırılan paradan hariçti. Banka açısından problemin önemi, paranın gerçek sahibiyle ilgili tartışmaya açıklık kazandırmaktır. Tahmin edebileceğiniz gibi parayla ilgili olarak birçok karışık iddiada bulunuldu. Günümüze kadar elimize ulaşan kanıtlar bu paranın tam olarak babanıza ait olduğu ya da onun şu anki yasal mirasçıları olan sizlere geçtiğini desteklememektedir. En büyük oğlu ve babanızın mirasçısı olduğunuzu ispatlayabileceğinizden bir şüphemiz yok. Ancak daha önce açıklanan nedenler dolayısıyla banka sadece bu kanıtlara dayanarak parayı sizin tasarrufunuza bırakmayı uygun görmedi. Banka paranın kendi pozisyonuyla birlikte gerçek sahiplerini de korumak istemektedir. Bu iki amacı gerçekleştirmenin kolay bir yolunu bulma ümidiyle paranın yasal danışmanlarıyla yeniden görüşmek istiyor.

İmza

A-2. Grindlays Bank'ın Sadet-i Vatan Hesabıyla İlgili Ömer Han'a Gönderdiği Bir Mektubun Farsça Tercümesi.

نیشنل گرینڈ لیز بانک لمیٹڈ - لندن

مورخہ ۱۸ اکتوبر ۱۹۶۵

نقل مطابق اصل است

اسمى سيد محمد عمر - گوشك - افغانستان .

محترما : موضوع :- (حاجى توره قل باى و حاجى اسماعيل بيك)

به خاطر خواهيد داشت كه نظر به تقاضاى شما همشيره تان ميرمن شكر پور عسك تقاضاى مذاكراتيرا از ما در مورد پوليكه به حساب اشخاص مرحوم فوق الذكر جمع شده بود نمرد .

ما سروريم از اينكه در زمينه مذاكره طولانى همراى ميرمن رعد به عمل آورد يم و لسي از اينكه مسئله از طرف بانک در سابق به وكلا تفويض گردیده و روى ايران امر موضوع بايستى بر وكلا درميان گذاشته و در بيمه وكلاى ما با ما مفاهيمه ميگرديد لذا نتوانستيم در مورد با موضوعه همكارى بيشتر نماييم .

بهر حال به نظر ما امكان آن بشما و فاميل شما ميست كه در زمينه اقدامات خویش را آغاز و از وزارت امور خارجه افغانستان ويا سفير انگلستان مقیم كابل تقاضا نماييد تا آنها براى صدور امر بيمه شما ويا فاميل شما با محكمه افغانستان در تماس آيند كسبه اين سفارش به محكمه انگلستان رجعت داده شود تا به ما در بيمه آنها توعيه گسرد ما بايست ضرور سفارش ويا امر بيمه را قبل از انقطاع حساب بايكى از معامله داران در زمينه حاصل داريم .

ما ميدانيم كه مکتوب مورخه ۲۳ می ۱۹۵۵ سكرتريت گرینڈ لیز بانک لمیٹڈ به شما تحرير گردیده نزد شما موجود است كه طی آن در زمينه از ادعاى پنجم مراجع ديگر در مورد صرف پول توضيحات داده شده و در پيراگراف اخير مکتوب خود نيز تحرير داشته كسبه امكان موجوديت ادعاى بيمگري نيز مقصود است و لى هيچ يك از ادعايه كننده گان استحقاق

B- Hacı İsmail Bey'in Vasiyetnamesinin Urduca Müsveddesi

حاجی اسماعیل بن محمد
 ۱۔ سات درمکانات مع دو بلاخانہ جات وزین تحت وراج بازارنگہندی کھڑا ہوا۔
 ۲۔ چار درمکانات مع بلاخانہ وزین تحت وراج حدود کھڑا ہوا۔
 ۳۔ دو درراج مع بلاخی نزل و بلاخانہ جات وزین تحت وراج بازارنگہندی کھڑا ہوا۔
 ۴۔ ایک درمکانات مع ۱۲۱۱ وراج حصہ گنج میں خان کھڑا ہوا مع وزین تحت۔
 ۵۔ ایک بڑا مکان مع سات درمکانات و ایک چھوٹا مکان مع چار درمکانات وراج کھڑا ہوا۔
 ۶۔ زمین قدر باغ بگردن کھڑا دو درمکانات وراج کھڑا ہوا مع وزین تحت ۱۹۴۵
 ۳۸۹۵۲۱ مربع فٹ حدود واریت موصوفی ذیل :
 شرقاً خام درختہ عام - غرباً عام شترت - شمالاً لاری کشتہ و اراضی عہدہ بی بی بیوی
 کھڑا ہوا - جنوباً مسجد و رستہ عام ملکیت بی بی بیوی کھڑا ہوا۔
 صنفہ در
 طرہ قیام و بیعت نامہ میں لکھا ہے :
 ذاتی جائیداد کے علاوہ میرا تعلق ایک رستہ سے ہے جو کہ بنام حکومت کے عہدہ بی بی بیوی کھڑا ہوا
 اور جس کا ذکر راجہ نامہ مورخہ ۱۱۸۱ھ میں ہوا ہے جو کہ میرے اور میرے اہل خانہ
 میں مرحوم والی بنجارا کے درمیان شریعت کے تحت میں ہوا ہے تھا جو کہ میرے صاحب مرحوم
 نے میرے اور دیگر خاندان کے درمیان عدالت دہشت کے تحت میں ہوا ہے تھا جو کہ میرے
 صاحب مرحوم کے تصفیہ بروی راجہ نامہ نہ کر ہوا ایک فرد نقش راجہ نامہ عدالت میں داخل کیا
 گیا تھا۔ اس راجہ نامہ کے بعد ایک رقم میں بی بی بیوی کھڑا ہوا اور بنام حکومت کے عہدہ بی بی بیوی
 کھڑا ہوا تھا۔ اور اس کی نسبت میرے اور میرے صاحب مرحوم مرحوم کے درمیان میں طے ہوا تھا کہ
 یہ دو حصہ میرے دو خاندان کے تحویل میں بطور شریعت کے رہے ہیں وقت بنی واپس حکومت کے عہدہ
 منتقل ہو کر حکیم ہو جائے تو یہ دو حصہ اس حکومت کو دیا جائے اور بی بی بیوی کھڑا ہوا

اور اس سے مانگہ اٹھا سکے ہیں

پیش میں اس روپ کو تبادلت کا کما سکتے ہیں اور اگر شہنشاہ میں رکھ سکتے ہیں وہاں پر جو یہ سیر الطرائفی نامہ
 مذکور روپ میں نے اور اگر صاحب مرحوم نے تبادلت میں کیا اور تبادلت کے منافع کا حصہ بھی اسی قدر معلوم
 ہو گا کہ یہ روپ کی جگہ پر اور جو رقم قرب سارے چھ لاکھ کے مجموعہ کی ہے اسے اس طرح معلوم
 محکمہ کو اس رقم کا فقہاء عالم بھی کیا ہو گا ؟ اب میں اس وقت نامہ کے احوال سے یہ ظاہر کرنا چاہتا ہوں کہ جب تک
 یہ روپوں میں اس روپ کے متعلق بہت سیر الطرائفی نامہ عمل کر دیا گیا اور جب تک اس و متولی رقم مذکور
 فراغی سرانجام کرنا چاہوں گا (یہ سب عہدہ سے کامل غرضیں طور میں اپنے آپ کو رہیں اور متولی تیار رکھا
 اور یہ کہ چاہے نہ فراغی سرانجام کرنا چاہوں گا۔ آگے چل کر صفحہ ۲۴ پر کیا گیا ہے وہ قابل تامل اور غور ہے)
 میری طرح ہے میں خود بھی بد میرے دلی حال میں کیونکہ کوئی دوسرا شخص دہانت دار جو اس
 باب میں بنا برادر فی الحال پاس نہ ہو یا افغانیوں میں سکونت نہ ہو سو اسی کا فیض بجا دیوں گا
 اور ان کی اولاد کے اس رمانت کے متعلق امین و متولی مقرر فرماوین یا جس پر اس کی تسلی ہو یا خود دلی
 صاحبان (استقام فرمادیں یا جس کو اس صاحب مرحوم سے اس علم خاں صاحب نے اپنی حق جویت میں اپنی طرف سے
 ہر طرح سے کامل وکیل و امین مقرر کیا ہو اور فقہاء متبعہ مذکورہ افغانیوں کے غیر بڑی غیر تقسیم کامل
 دیا ہو اور اس شخص کے نام میں اس رقم کا ذکر کیا ہو تو امین ہو گا۔ جسے میرے ساتھ صاحب اس کا ایک
 دیکھ کر اسے سب سے صاحب مرحوم سے اس رقم کو خود بخود دے گا اور یہ ایک ہی نہیں ہے (اگرچہ اس میں نہیں ہے
 کیونکہ اس کا دولت نامہ جو اس صاحب مرحوم کی طرف سے دیا گیا ہے وہ بالکل سیدھا ہے)
 رقم بالذکر کے متعلق فیصلہ فرما دیا اور صاحب مرحوم نے یہاں سے رقم و نقدانات کو تقررہ
 جو دوسری دفعہ تجارت پرست قمرہ میں یہاں ہوا اور فرج عرفان و نشان چٹا بھائی جو صاحب دکان مال ہر وقت ہمارے
 آدمی میرے پاس رہتے تھے جو اگر کے بقدر رقم کا تحفہ کیا جادے کیونکہ یہ رقم رمانت سے نہ میرا ذاتی ہے نہ اس
 صاحب مرحوم کی کوئی وارث اس رقم کو ملو رمانت اپنے قبضہ میں لادے۔ لہذا اس رقم کی بابت پورا تسلی و اطمینان ہے
 مرحوم کہ کر جو صاحب حال کا استعجال کرنا چاہی ہے۔ اس صاحب مرحوم کے فوت ہونے کے بعد اس کا تمام مال
 بھی باطل ہو گیا اور اس کو یہ حق حاصل نہیں ہوتا کہ غیر تصدیق دار میں اس صاحب مرحوم اپنے آپ کو فقہاء عالم
 کی حیثیت سے متعارف کرے۔

کامرنگ خاندان

تفصیل افراہم ہے۔ دیکھو کہ خدایا کی جہان میں ہے:

از کتاب سائنس و فلسفه: ۱۰۰ —————

[illegible]

سال ۱۳۴۰ / کل رقم مبلغ یکصد و بیست و هشت هزار و سیصد و بیست و نه ریال و نه دینار

(- ۱۵۸۳/۹/۶) طهارت لکھنؤ کے راج کتب خانہ روزنامہ و کتابت سے ملنے

(سید خدیجہ بیگم کے کون کون سے معجزات اور عجائبات تھے؟ اور یہ خدا کا کون سا معجزہ تھا؟)

اور اسے علو و برکت کا مقام بھی عطا فرمایا اور اسے

[illegible][illegible]

مبلغ ایک لاکھ روپیہ ہر ایسی ہی خیر اور دوسرے چاروں کے واسطے جس جہاں بھی اس کو ملے وہ ہے

اور اگر کسی نے اس سے کہیں نقصان پہنچایا تو اس کا قصور ہے نہ ان کی غفلت بلکہ ان کے خلاف ہے

در باره کربلای معلی و در باره کربلای معلی و در باره کربلای معلی

سن ستمین در دهه ۹۰۰ (۱۸۸۰ م) چاقوچه‌ای از کوه سارنگ در نزدیکی

[illegible]

در فایه می لاکه منده منیر لاجه کوه ساسین رو به اکرانه ۹ مائی تقابل اول و ده

سراسر کی فیکہ لکھنؤ میں میرٹ اور حاجی اسماعیل بیگ کے نام لکھیں اور اس پر جو رقم ہو وہی
مذکورہ ہو۔ ہر ایک کو اپنے اپنے نام پر لکھ کر پانچ پانچ سو روپے کے نوٹوں میں لپیٹ کر

بدل و جی ہے اگر بجایا رہم سے بڑا ہے۔ لیکن یہ احادیث ہم معاوضہ حکایت پر

۱۔ یہ بات بیان غرض ہے کہ اگر ادا سے کہتا ہے کہ اس آدمی سے کسی کا حق نہیں ہے اور دیکھو

طرف سے کیا جو مبالغہائی مرقعہ بنی ہو۔ اور ملازمین اسی قدر بیوقوف قرار

فیه یقینی طور از کتب معتبره منقول و مندرج در این رساله کافیه

مسبحی جادے ایک چھٹی ہوا لڑکے نیک لندن سے مورفہ ۱۳۱۹ کو آئی تھی جس میں اکل رقم

۲۷۹۳۵/۱۲/۹
تعدادی ستائیس ہزار نو سو تیس نوید در کتب نوٹس جو دھو یا تعدادی
تین سو نوید علاقہ اول رقم کے لکھا تھا۔ چھٹی نوید اس صندوق میں تھی جو کہ میری کھڑے
چوری ہوئی تھی۔ ان صندوق میں علاقہ چھٹی کے اور کتب صندوق کا خداتہ دو سو نویدات تھے
جو میں نے صندوق میں پائی ہیں۔ دیا جو تمام کا خداتہ خراب و تر ہوئے اور کتب سے
ضائع بھی ہوئے۔ یہ چھ نوید ملی نیک لندن کو لکھا کہ ہمارا اب یہ بھیجیں تو ان کی
چھٹی لندن مورفہ ۲۷۹۳۵/۱۲/۹ میں آئیں گے۔ انہوں نے ۱۳۱۹/۱۲/۹ میں سے بھی کم لکھا
اور دتین صندوق سو دلا بھی نہیں لکھا اور نہ سو اس قدر صبر کا لکھا تو یہ بھی ۲۷۹۳۵/۱۲/۹
۲۷۹۳۵/۱۲/۹ نوید ملے اور اس قدر صبر کا سو بھی نہیں لکھا۔ اب کہ میں لندن میں تھا
نواکیر سے دیکھ کر ساتھ تھوڑا کیا کہ حاجی ساجد سید اور میرا نام لڑکے نیک لندن
میں تو جمع تھے اور حاجی ساجد سید فوت ہو چکا ہے اس میں رقم نوید سے وصول
کر لکھا ہوں تو میں نے کہا وصول کر لکھو ضائع اس میں دیکھ کر دیکھ کر لڑکے نیک
لندن کو نوٹس دیا یا جواب لڑکے نیک نے کہا کہ اب لندن میں دعویٰ نہیں اور اس میں
لڑکے نیک کے صندوق دعویٰ کریں تو عدالت میں ایک پیشی ہوئے پر آگے دوسرے مل جائیگا
اور مجھے ایک چھٹی بلکہ میرا لڑکے نیک کا دعویٰ ہے اس میں کہ وہ نوید اور اس کے لڑکے نیک
کے منیجر کو چھٹی دی کہ اس نے وجہ اب کہا کہ ادب سے اس میں کسی صورت سے نہیں لے سکتے
لندن میں ہی دعویٰ کرے آپ لے سکتے ہیں اور وہ چھٹی منیجر نے وہ اس نے دی کہ اس کے نام پر تھا
لڑکے نیک لندن کے منیجر نے مجھے دیکھا دیا اور اس کے لڑکے نیک کے منیجر کے نام چھٹی لکھا
دے کر مال دیا اس میں رقم کا نوٹ اور اللہ تعالیٰ لڑکے نیک لندن سے میں محمد علی ادب سے محمد
وصول کر لکھا اور نہ بلکہ میرے دوسرے صاحبان نیک منیجر سے اکل رقم لکھ اس قدر صبر سے کہ وہ
دیکھ کر اس قدر صبر پر کچھ فرج ہو تو میری ذاتی رقم سے فرج کر کے رقم وصول لیجا دے کہ نہ راست

کا روئے اور کوئی نہیں جب روئے نہ ہو تو اس کو جس قدر روئے ہو وہی رقم کے
 قدر پر ہی رقم سے خرچ کی گئی ہو چھوڑ کر اصل رقم کے ساتھ جمع کی جادوی اثر رقم کی
 دھوی نہ دے گا کچھ کسی جتنا نہ رہنا پڑے تو وہ بھی یہی بات دالہ رقم سے ادا کی جائے
 جب یہ رقم نہ ہو تو اصل ہو جائے تو اس رقم کی کوئی اچھی اور سونے دن موقعہ پر معقول آمدنی
 دالہ غیر منقولہ جائیداد اور اس میں بنام میر علی محمد خان صاحب سابق دالہ بنام امین اختر
 حاجی طوقش باہی ابن سفیدی قوم عرب کے خونیہ جادے اور اس جائیداد کی آمدنی سے
 یک حصہ تبرینہ اولاد امیر علیہ مرحوم جو آج کل کابل میں حکومت پور میں یا بعد میں کے جس جگہ پر
 دانا دے یا امیر علیہ مرحوم کے اولاد میں سے جس کو خطاب امیر بنام ہو اس کے پاس رقم بھی لگاؤ
 جانا کرنے کے جو جس طرح سمجھیں گے تقسیم کر نیلے اگر چہ ان کا رقم میں کوئی حق نہیں ہے لیکن
 میں اس روئے اسانت منصفانہ رقم نہ رقم معزز کرتا ہوں کہ وہ شہزادے ہیں ان کو تکلیف نہ ہو
 (یہ سب باتیں کامل غرض میں نے روئے کو خود دیکھ کر اور اصل موقع کو سمجھ کر کہنے کی خاطر
 ایسی ہی بنیاد باتیں لکھی ہیں) ورنہ کچھ ہو سکتا ہے کہ کسی انسان کی فرتیدی کے بعد اس کا نام
 میر صاحب جادوی یا کرینت الیغافنت کیوں نہ ہو دیا جادے یا نہ ہو جب ایک جائیداد
 کسی شخص کے نام پر دے جاتی ہے اس کی فرتیدی کے بعد یہ جائیداد اس کی اولاد کو دی جاتی ہے
 اور بیکوں میں کرینٹ الیغافنت کا سوال ہی پیدا نہیں ہو سکتا تو اس کے بلکہ میں
 کہنے کی خاطر یہ سب بیحد باتیں وصیت نامہ میں درج کی ہیں۔

اور بقایا رقم یک حصہ آرمی کی اصل رقم کے ساتھ جو کہ پہلے سے رقم جائیداد بنام میر علی محمد خان
 صاحب مرحوم و حاجی طوقش باہی کے ہے جمع کی جادے کر نیلے جب کہ ان میں رقم بنام
 طوقش باہی یعنی منی خورو حاجی اسماعیل کے جمع ہے جائیداد میر علی محمد خان صاحب مرحوم کا نام
 مثال نہیں اور نہ ہی اور صاحب باہی بنام میر علی بنام میر علی بنام میر علی بنام میر علی بنام
 مثال ہے جو کہ حاجی اسماعیل کے خونیہ ہو چکا ہے اور میں اس کے خونیہ وصول کر سکتا ہوں۔
 (تم وصول نہیں کر سکتے کیونکہ یہ روئے تھا راہیں ہے) اور بعد میں وہی حاجی بھی وہ روئے نہ ہو

**B-1. Hacı İsmail Bey'in Vasiyetnamesinin Noter Tasdikli
İngilizce Tercümesi**

Being in sense and consciousness, I, Haji Ismail Beg aged sixty-seven S/O Yaqub Beg; originally resident of Chishma Hazrat Ayub Bukharasharif at present residing in Baghlan street Hashtnag Division, Peshawar City, and an agent of the Exalted Seyod Mir Alam Khan Sahib Ex-King of Bukharasharif at present residing in Hilla Pathu, Kabul Afghanistan, execute the following testament to be effected after my death. Since having been undergone an operation and thereby being invalid, I considering death imminent to me; deem it a precaution to execute the following will.

1. On behalf of my client the Exalted Amir Seyod Mir Alam Khan Sahib, had entered into partnership with Haji Abdulmajid, Abdulghani Haji Ghulam Haider, Ghulamjilani paracha Sawals sons of late Khan Mohammad Sadiq residents of Mallahitola Attock. The period of the partnership, having been extended on its termination would expire on 31st March 1932. I paid rupees seven lakhs to Messrs Haji Abdul Majid Abdulghani Haji Ghulam Haider Ghulamjilani as capital to carry on the business of the partnership. The accounts of profit & loss had not been settled as yet. This amount of capital with a few years profit thereon still remains with me. I, for myself as well as for the necessary expenses of my client the Exalted Amir, have realized some miscellaneous amounts of money whose receipts had been given to them. No money has been realized without receipt. The whole amount of rupees seven lakh with profit thereon according to accounts which is still in the hands of Haji Abdulmajid Abdulghani Haji Ghulam Haider Ghulamjilani, is the entire property of my client Exalted Amir. No other person has any claim to this principal and profit including my portion except the Exalted Amir who is its sole owner.

2. Approximately an amount of rupees six lakhs sixty thousand which had been previously deposited with the Imperial Bank of India Ltd., The Chartered Bank and Messrs Grindlay & Co., Peshawar City in fixed deposit accounts in the name of Saadat-i-Watan and then withdrawn by me and Turagulboy, has been invested in a partnership whose agreement has been written. The business has been started. This business is conducted with banks and others in my name with that of Haji Turagulboy. This amount, the capital of this partnership, is the property of the Exalted Amir. No

PESHAWAR CITY.

Handwritten signature and notes in the left margin.

(2)

2

other person has any sort of claim to it. According to the agreement of the partnership I am entitled to 12½ % of the profit which I bequeath in favour of my faithful servant Haji Tashfolad S/O Abdullah Boy originally a resident of Sher Sabz Bukharasharif. Haji Tashfolad is on my behalf entitled to settle the accounts with the partners and realize my part of profit. The Exalted Amir is the sole owner of the profit of his own part together with the amount of the capital mentioned above and is entitled to realize them. No person has any claim to it which is the entire property of Seyed Mir Alam Khan. The claim of any other person should be considered nullified.

3. Two big Diamonds 17 Kirat in weight, one being 7 Kirat, the other 10 together with 10 big carpets used in the house, are, after my death, the entire property of Seyed Mir Alam Khan. The claim of any other person to these things should be considered nullified.

4. Haji Abdurrahid Boy S/O Haji Abdul Hamid Boy Samarkandi at present residing in Mazarsharif Afghanistan owes to me Rs.40000 Kabuli being deposited with him. This amount is the property of the Exalted Seyed Mir Alam Khan and the Amir is entitled to realize the amount from him.

As regard my personal property such as money deposited with Banks against or without receipt, the chattels (except in para 3) all cash, goods, I do hereby totally bequeath in favour of the said Haji Tashfolad son of Abdullah Boy originally resident of Sher Sabz Bukharasharif. No other person has any claim to it. I have no heir either here or at Bukharasharif and any such claim should be considered nullified. The detail of my personal property according to receipts is given here below :-

- A. I hold a balance of Rs. 12138/10/8 in the current account of Messrs Grindby & Co., Peshawar City and five hundred sterling as fixed deposit.
- B. Diwan Ishardas S/O Diwan Narain Das owes to me an amount of rupees nine thousand Kaldar in accordance to account books and receipt given by him.
- C. Haji Hishamuddin S/O Qari Muhaiuddin Bukhari at present residing in Madina Munawara owes to me three hundred sovereigns against receipt given by him.

(3)

3

Moreover I bequeath all other miscellaneous claims against any other person with or without receipt including A, B, C, in favour of Haji Tashfohad. After my death my whole property in addition to all other inheritance should be considered the property of Haji Tashfohad. No other person can claim to it.

Moreover according to accounts I owe about two thousand two hundred to Mian Abdul Salam Balali and rupees one hundred to Mian Ghulam Samdani Sethi & rupees seven hundred & fifty to Abdul Salam Jan and Said Jan Bukhari my servants and some other miscellaneous debts which would be paid by Haji Tashfohad.

Sealed and attested.

Sd. Karam Elahi Haji, K.B.

Honorary Magistrate.

This testament being dictated by Haji Mohammad Ismail Beg Sanib Diwan Begi has been taken down by me. The subject matter was explained to me on 22.1.32 at 3 P.M. Today on 24.1.32 at 11 A.M. when I came to him he asked me to write the testament according to his statement. Consequently the testament is written by me in the presence of doctor Mohammad Qasim and Haji Abdul Aziz Khawaja Ror. Then it was read over to Haji Ismail Beg who he affirmed. He being convalescent was unable to sign it legibly. Hence being completed I handed over the document to Haji Ismail Beg.

Sd. Haji Fazal Elahi Gurwara,

Honorary Magistrate

24.1.32

2nd class, Peshawar.

Witnesses :-

1. Haji Abdul Aziz S/O Mian Haji Ahmad Gul
Khowaja Ror, Dhallan Street, Peshawar.
2. Hariz Ghulam Qasim.

Today on 24th January 1932 and 15th Ramzan 1350 at 3 P.M. this testament written on two pages was read over by me to Diwan Begi Haji Ismail Beg who affirmed it. Since on account of weakness he was unable to sign it his thumb impression was taken down.

Thumb impression of

Haji Ismail Beg.

Sd. Karim Elahi, Setra

24.1.32.

Haji K.B. Hony: 1876.

This was read over to the patient who is in senses at the time. He agrees to all this and says that it was written at his wish.

Sd. Abdul Samad
Assistant Surgeon

Sd. Mond Hakimullah
Assistant Surgeon

24.1.32 10 A.M.

*Certified to be correct
of translation*

Karim Elahi *Setra*

Witness: Mond Hakimullah

19 AUG 1937

Manssur Alimi'den Alınmıştır

B-2 Hacı İsmail Bey'in Vasiyetnamesinin İngilizceden Türkçeye Tercümesi

Bütün bunların bilincinde olarak esasen Buharalı ve 67 yaşında olan ben Yakup Beg oğlu Hacı İsmail, şu anda Peşaver şehrinin Haştnag Mintıkasının Hughlan sokağında oturmaktayım. Şu an Afganistan'ın başkenti Kâbil'deki Kale-i Fethu'da ikamet etmekte olan Buhara-i Şerifin eski Emîri Zat-ı Ali Said Alim Han'ın vekili olarak ölümünden sonra işleme konulmak üzere aşağıdaki vasiyetnameyi kabul ediyorum. Bir ameliyat geçirdiğim ve hasta olduğum için ölümümün yakın olduğunu düşünerek bu vasiyetnameyi bir önlem olarak addediyorum.

1- Müvekkilim Zat-ı Ali Said Alim Han adına Mallahitola Attok'da ikamet etmekte olan merhum Mian Muhammed Sadık'ın oğulları, Hacı Gulam Haydar, Gulamcilani, Hacı Abdulmecit ve Abdulgani ile ortaklığa girdim. 31 Mart 1932 de son bulmak üzere ortaklığın süresi uzatıldı. Ortaklığın işlerini yürütmekten sorumlu olan Hacı Abdulmecit, Abdulgani, Hacı Gulam Haydar ve Gulamcelani'ye 700 bin Ruphi ödedim. Kâr zarar hesapları şimdilik hesaplanmadı. Ana para ve birkaç yıllık kâr halen orada durmaktadır. Müvekkilim yüce Emîrin gerekli harcamaları gibi ben kendim de makbuzu onlara verilmiş çeşitli miktarlarda parayı fark ettim. Hiçbir para makbuzsuz verilmemiş. Halen Hacı Abdulmacit, Abdulgani, Hacı Gulam Haydar ve Gulamcilani'nin elindeki hesaplara göre orada bulunan 700 bin Ruphiyle birlikte kârın tamamı müvekkilim Zat-ı Ali Emîrin malıdır. Benim de payım dahil olmak üzere kâra ve ana paraya, onun tek sahibi olan Zat-ı Ali Emîr hariç hiç kimsenin hiçbir hakkı yoktur.

2. Daha önceden Indian Ltd İmperyal Bank'a yatırılan yaklaşık 660 bin Ruphi olan miktar, Saadet-i Vatan adı altında sabit bir miktarla Peşaver şehrindeki the Chartered Bank ve Messrs Grindlays Co.'ya yatırılan ve daha sonra ben ve Torekulbay tarafından bankadan çekilen para, anlaşma şartları belirlenen bir ortaklığa yatırıldı. Çalışmalar başlatıldı. İşler bankalarda ve diğer yerlerde Hacı Torekulbay ve benim ismim altında yürütüldü. Bu miktar ve ortaklığın anaparası yüce Emîre

aittir. Hiç kimsenin bununla ilgili hiçbir iddiası olamaz. Ortaklığın şartlarına göre aslen Buharalı olan sadık hizmetkarım Abdullah Bay oğlu Hacı Taşpolat Bay'a miras bıraktığım karın %12'sinde hakkım var. Hacı Taşpolat benim adıma hesapları ortaklar ile tutmaya ve benim kârımı takip etmeye hak sahibidir. Yüce Emîr yukarıda zikredilen anaparanın tamamıyla birlikte kendi payının karının tek sahibidir ve onları takip etmeye hakkı vardır. Tüm varlığın Said Mir Alim Han'a ait olduğuna karşı kimsenin iddiası olamaz. Herhangi başka birinin iddiası geçersiz sayılmalıdır.

3- Biri 7 grat, diğeri 10 grat, ve 17 grat ağırlığında 2 büyük mücevher evde kullanılan 10 büyük halıyla birlikte ölümünden sonra Said Mir Alim Han'ın mal varlığıdır. Başka bir kişinin bunlarla ilgili iddiası geçersiz sayılmalıdır.

4- Hacı Abdulhamit Semerkandi'nin oğlu Hacı Abdulraşit Bay şu an Afganistan'ın Mezar-ı Şerif kentinde ikamet etmektedir. Bana kendisiyle bankaya yatırılan 40 bin Kâbili Ruphisi borçludur. Bu miktar tamamıyla Zat-ı Ali Said Mir Alim Han'a aittir ve Emîrin bu parayı yönetmekte hakkı vardır.

Makbuzsuz olarak bankaya yatırılan para gibi kişisel mal varlığıma göre bütün nakit paraları, malları, Buhara'nın Şehri Sebz şehrinden olan Abdullah Oğlu Said Hacı Taşpolat'a miras bırakıyorum. Başka hiçbir kimsenin bu konuda bir iddiası olamaz. Ne burada, ne de Buhara'da bir varsım yoktur. Ve bununla ilgili herhangi bir iddia hükümsüz sayılmalıdır. Makbuzlara göre kişisel mal varlığımın detayları aşağıdaki gibidir.

A- Peşaver şehrinde Messrs Grindlays Co'da şu anki hesaplarımda 12138/10/8 sayılı bir bakiyem var ve sabit olan 500 sterlin.

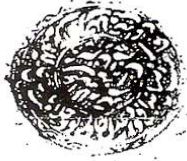
B- Divan İşerdas'ın oğlu Divan İşardas, onun tarafından verilen makbuzlar ve hesap defterlerine göre 9 bin kaldar Ruphi borçludur.

C- Şu an Medine-i Münevverede ikamet eden Kari Mühittin Buhara-i 'nin oğlu Hacı Hüsamiddin tarafından verilen makbuzlar karşılığında bana 300 seveng borçludur.

Ancak ABC maddelerini içeren makbuzlu ya da makbuzsuz herhangi bir kişinin yaptığı bütün iddialara karşı Hacı Taşpolat adına miras bırakıyorum. Ölümünden sonra bütün mirasima ek olarak bütün varlığım Hacı Taşpolat'a mal varlığı olarak kabul edilmeli.

Dahası hesaplarıma göre yaklaşık 2200 Mian Abdulsalam Falali'ye 100 Ruphi, Mian Guyam Şamdan'i Seth Bay'a ve hizmetkarlarım Abdulsalamcan ve Saidcan Buharai'ye Hacı Taşpolat tarafından ödenecek çeşitli borçlar için 750 Ruphi borçlanıyorum. Beyan edildi ve tasdiklendi. Sd Kerem Elati Hacı K. B, (Fahri Hakim) Hacı Muhammed İsmail Beg Sahip Divanbegi tarafından yazdırılan bu vasiyetname benim tarafımdan kaleme alındı. Bu konu bana 22 01 32 tarihinde öğleden sonra saat 3'te açıklandı. Bugün 24 01 32 saat sabah 11 de, onun yanına geldiğim zaman ifadelerine uygun olarak vasiyetnamemi yazmamı istedi. Sonuç olarak bu vasiyetname doktor Muhammed Kasım ve Hacı Abduazizi Hoca nezaretinde tarafımdan yazıldı. Doğruladığı vasiyetname daha sonra Hacı İsmail Beg'e okundu. Şiddetli hastalık devresinde olduğu için belgeyi açık bir şekilde imzalaması mümkün değildi. Bundan dolayı tamamlandıktan sonra belgeyi Hacı İsmail Beg'e teslim ettim. (Sd. Hacı Fuzel Elahi Gurvere, Fahri Hakim 2. Sınıf, Peşaver. 24 01 32). Şahitler: 1- Mian Hacı Ahmet Gul'un oğlu Hacı Abdulaziz Hoca Ror, Dallon Caddesi Peşaver, 2- Hafız Gulam Kasım. Bugün 24 Ocak 1932 ve 1350 Ramazan'ın 15'i saat öğleden sonra 3'te, 2 sayfalık bu vasiyetname, onu doğrulayan Divan Begi Hacı İsmail Beg'e benim tarafımdan okundu. Onu imzalayamayacak kadar güçsüz olduğu için onun baş parmağının izi alındı. 24 1 32, Sd Kerem Klahi Sothi- Hacı KB Hony, bu vasiyetname o anda bilinci yerinde olan hastaya okundu. Yazıların hepsini kabul etti ve kendi ifadeleri doğrultusunda yazıldığını söyledi. Sd. Abdulsamed Yardımcı Cerrah- Sd Mohd Hakimullah 8 yardımcı cerrah, 24 01 32 saat 10 :00.

C- Alim Han'in Vasiyetnamesinin Orijinal Metni

بسم الله الرحمن الرحيم

کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ۝ دُنْیَا فانی است و هیچ کس دفا و بقای ندارد و بجای کل شیئی فهاک و الا و کبریا است
 برگ که کینندگان خدمت چمن این عاجز از مدتی است که علیل و بیمار میباشم باین حقیقت متوجه شده ام که زود بجزای
 کز خواهی نخواهی باید آنرا به پروردگار لایزال تسلیم کرد بنا بر این در توفیق لازم دیده میشود که شخص را قائم مقام خود
 بدارم تا سرپرست آئینده عاید ام بوده باشد ازین رو در حالیکه عقل و حواسم کاملاً بجای است و زمین و آسمان
 می شناسم و قوه تمیز و تشخیص من ثابت است فرزند بزرگم سید میر عمر را جانشین و وکیل مطلق خود مقرر کردم تا اگر
 بخیر است پروردگار لایزال روزی باز وطن مآلوفم یعنی تجارای شریف باستقلالیت نایل شود و یک حکومتی
 در آنجا قائم گردد باید باز ماندگان و رعیت با وفای من بهین سید میر عمر پسر بزرگ را با مارت تجارای شریف برگزیده

ثانیاً در باره سایل شخصی ام بقرار این بعدیت و مرسته دادگی من که اینجا مرقوم میگردد رفتار شود
 حین امارتم در تجارا در سنه ۱۲۳۸ هجری قمری بمقدار یک یک و نوزده هزار و صد و هشتاد و یک تومان و پانزده
 هزار و صد و سیصد و ششصد و شش تومان و پانزده هزار و صد و سیصد و شش تومان و پانزده هزار و صد و سیصد و شش تومان
 مسجیان طوره قل با تو قسایه و دمنه با و قاری مغرب میرا خور و قاری محی الدین به لندن فرستاده شد
 مقارن و متوقع در و طعم انقلاب یعنی آنکه درین محاکمات فغانستان بهادر یعنی خودم مهابرت کردم که
 بود که از لندن برایم خبر رسید به توسط خدمتگذارانم که مال التجاره مذکور فروخته شده و قیمت آن تقریباً یکم و سیصد
 بالغ بر بیست یک روپیة کددار است و اینچه بهندستان شده و در بانک های هندوستان ذریعۀ انتقال من
 تحویل شده ثانیاً با مرمن به خدمتگذارانم یعنی وکیلان تجارتم خطا نوشته شده و طلب کرده شده که قیمت
 پوست چهار برابریم بپوشند اما ایشان منکر آمدند مدت تقریباً دو سال با ایشان که منضم شده
 بودند دعوا کردم تا آنکه حق من ثابت شد ایشان تنذیم کردند و منجمله بیست یک روپیة یک روپیة چهارک
 مصرف نشان دادند و مابقی آنرا یعنی شانزده یک روپیة دیگر را بطور معامله کرده شد که منجمله
 شانزده یک دو یک روپیة برای طوره قل با تو قسایه بخشش و خدمتانه از طرف من منظور شد و
 منقبت میرا در روپیة برای قاری مغرب میرا خور و چهل هزار روپیة برای قاری محی الدین خدمتانه عطا
 فرمودم که سیزده یک روپیة کددار حق من باقی ماند منجمله آن مبلغ پنج یک روپیة را به چندین اید
 امر کردم که بنام سعادت وطن تخصیص داده شود و در تجارت بکار افتد و مفاد آن بالاین
 پرتافته شود مابقی مبلغ بیست یک روپیة دیگر را به حاجی اسماعیل بیگ سپردم که آنرا به
 تجارت انداخته و مفاد آنرا برای معارفم در کابل بفرستد لیکن بدبختانه حاجی اسماعیل
 در پیشاور وفات یافت و پولی من با فائده آن متصرف چند اشخاص شریک گوی
 حاجی اسماعیل بیگ مرحوم ماند یعنی میان حاجی عبدالمجید و حاجی غلام حیدر و یکی دو شخص دیگر
 که اسمهای شان حاضر از خاطرم برآمده است تا حال چند مکتوب نوشته شده و باین جهت

فرستاده شده است مگر آنها صورت حساب پول نمی مرا با فایده آن ارسال نکرده اند
در خصوص مبلغ سعادت وطن که خدمتگاه را هم شش لک و شصت هزار لک در نشان داده اند که در باب
پیشا و مانده اند در ثانی امینان مذکور یعنی خدمتگاه را هم از من جداست گرفتند و یک اندازه از
دست مایه فوق را بخیرید پوست قراکولی هر کرده و پوست که به لندن گسیل شد در همین اثنا یک
پوست که مجموع فروش بود حاجی اسماعیل بیگ بیمار شد و قصد مراجعت به دستان را کرد و به دلالت
در لندن که یک نفر یهودی بود خاطر نشان ساخت که پول پوست ما را بنام حاجی طوره قتل در
گراوندی بانک لندن تحویل دهد و قتی که حاجی اسماعیل بیگ در پیشا در آمد با وجود سعی نزدیکی و دارد
درمان قضای پر در دگاران نیز آن را بیک گفته وفات یافت بعد از فوت حاجی اسماعیل بیگ حاجی
طوره قتل بای در کابل محصور من آمده از فوت حاجی اسماعیل مرا واقف ساخت و اظهار کرد که برای
اشک کار و بار تجارت را که و بینا مانده نمائید لازم که دکالت خود را که به حاجی اسماعیل بیگ تفویض فرموده
بودید باین عظم عنایت نمایند لیکن من دکالت خود را از نام حاجی اسماعیل بیگ مرسوم بنام حاجی
تاش فولاد منتقل ساختم لیکن بعد از مدت کمی برایم ظاهر شد که این شخص لیاقت و صلاحیت این نوع
کار را ندارد بنابران شخص مذکور را بر طرف کردم در جای بار دیگر حاجی طوره قتل بای محصور من
منوده است عا که در دکالت و امینی خود را بنام وی صادر نمایم چونکه واری این را را مستقیماً برای شخص
مناسب نمیدیدم بنابران بعد از یک اندازه غور و مداقه مجبوراً برای مشارالیه و دکالت امینی ترتیب
پیشا و برای مذکور فرستادم تا مبرده با آن دست آویز بکار تجارت شروع کرده و مانده مبلغ سه هزار
برای من فرستاد چند وقت بعد از این جنگ بین المللی شروع شد و از حاجی طوره قتل و کار و بار تجارت
کردنش واقف شدم انظار را زیاد کشیدم عاقبت فهمیدم که طوره قتل بای از دکالت امینی من استفاده
سوء کرده و پول های مرا حیف میل کرده است حاضر چونکه مزاج من بجلالت گرفتار بصحت و طبابت
مشغول هستم هیچ اقدامی از طرف من امکان ندارد بنابران انظار میکنم که بیماری من رفع شود در آنوقت شفا
اقدام خواهم کرد چون بجهت نفع میدانم که مرگ برای بندگان پروردگار بسیار نزدیک بوده و بسیار
بنابران بعد از من فرزند بزرگم یعنی سید میر علی از طرف من در خصوص معاملات شخصی من امین و وکیل مختار
و بهر نحو که لازم بداند از حاجی طوره قتل بای و گماشتگان او حساب گرفته و پول های مرا که معنوی آن
وطن مرسوم است بکار تجارت انداخته و اصل سرمایه را مضاعف سازد و تنها از فایده آن ده یک
مستند بگیرد

در باب رباط های که به مکه معظمه و مدینه منوره دارم و حاضر سید عبدالمعین پسر عم متولی آنها
بپاشند آنرا نیز به سید میر علی تفویض میکنم تا مطابق مرام اسلام بخواهند موقوفه کنند
در باب و چه که از طرف محبت مکانی سید امیر عبدالحامد خان به شراکت استخفاف یهودی در فرانسه
به تجارت مقرر شده و تقریباً بالغ بر سه صد ملیون پوند استرلینگ میشود اگر اسناد بدست آورده تواند
یگان و ارث آن پول را به همین سید میر علی بپاشد درین باره اگر کسی دعوی کردنی شود باطل شافیه شود
و به همین سید میر علی بهر نوعی که خواسته باشد این مبلغ استفاده کرده میتواند فقط به تحریم دوشنبه ۱۳۲۲ هجری
شهر رجب سال ۱۳۲۲ از روز دوازدهم تا بیستم ماه رجب

C-1. Alim Han'ın Vasiyetnemesinin Türkçe Tercümesi

Bismillahirrahmanirrahim

Bütün nefisler ölümü tadacaktır. Dünya fanidir, kimseye vefası yoktur ve kimseye kalmaz. Ve her şey Allah'ın yaratıcılığının delilidir. Ölüm Allah'ın kullarını her zaman için pusuda bekler. Bu aciz kişi uzun zamandan beri hastadır. Bu gerçeğe bağlı olarak yaşamın bir emanet olduğunu anladım, ki ister istemez bu canı Allah'a teslim etmek gerekir. Bu nedenle ailemin gelecekteki temsilcisi ve sorumlusu olması açısından kendi yerime birini atamam zorunlu görülmektedir. Aklım ve şuurum yerinde olmakla birlikte, sağımı solumu tanıyor durumdayım. Çevremi fark edebilecek durumdayken büyük oğlum Seyit Mir Ömer'i kendi yerime tam yetkili olarak vekil tayin ediyorum. Eğer yüce Allah'ın izniyle ülkemiz Buhara-i Şerif istiklaline kavuşursa ve orada bir İslam devleti kurulursa, geride kalan vefalı halk bana duyduğu vefa gereği büyük oğlum Mir Ömer'i Buhara'nın Emîrliğine seçsinler.

İkinci olarak, şahsi meselelerimi ilgilendiren işler, burada alınan karara ve zikredilen rakamlara binaen yürütülsün. Emîrlik yapmakta olduğum 1338 Hicri Kameri senesinde⁸⁷⁰ 119300 cilt Karakul derisini ve bunun yanında 15376 cilt Takar derisini (631 balya olarak) hizmetimde bulunan Musemiyan Torekulbay Toksaba, Veledi Seferbay Kari Mirzap Miri Ahur ve Kari Muhiddin adındaki üç kişi vasıtasıyla Londra'ya gönderdim. Maalesef bu zamanda ülkemde inkılap meydana geldi ve bu olay neticesinde kardeş ülke Afganistan'a hicret etmek zorunda kaldım. Bu esnada İngiltere'den bana haber geldi. Zikredilen mallar hizmetimdekiler vasıtasıyla satılmış ve bu malların yaklaşık meblağı olan 2 milyon Hint Ruphi'si, bu kişilerce Hindistan bankalarına yatırılmış. Yanımdaki yardımcılarım mektup yazarak ilgili paranın bana gönderilmesini talep ettiler. Fakat onlar (Londra'ya gönderilen kişiler) bu parayı inkâr ettiler. Bunun üzerine, onlardan (yerleştikleri Hindistan'da) davacı oldum ve yaklaşık iki yıl süren dava sonunda, bana hakkımı

⁸⁷⁰ 1338 hicri yılı 1920 senesine denk gelmektedir.

ödemeye razı oldular. Toplamı 2 milyon Ruphi olan paranın 400 bin Ruphisi'ni masraf gösterdiler. Geriye kalan 1 milyon 600 bin Ruphi şu şekilde işlem gördü; 200 bin Ruphi Torekulbay'a hizmetleri karşılığı verilmesini onayladım. 60 bin Ruphi'yi Kari Mızrap Mir-i Ahur'a ve 40 bin Ruphi'yi Kari Muhiddin'e hizmetleri karşılığı verdim. Bu işlemlerden sonra 1 milyon 300 bin benim hakkıma düştü. Bu paradan 500 bin Ruphisi'nin Saadet-i Vatan hesabına ayrılmasını emrettim. Bu paranın ticaret yolu ile işletilmesini ve elde edilen kârın da aynı paraya eklenmesini istedim. Kalan 800 bin Ruphi'yi Hacı İsmail beye devrettim ve bu paranın işletilmesi ile edilen kârın masraflarımı karşılamak üzere Kâbile yollamasını istedim.

Ama maalesef Hacı İsmail Peşaver'de vefat etti. Böylece benim paralarım Hacı İsmail'in ortaklarının tasarrufuna geçti. Hacı Abdulmecit, Hacı Gulamhaydar ve adı aklımda olmayan iki şahıs Hacı İsmail'in ortakları idi. Bu güne kadar defalarca mektup yazılıp gönderilmesine rağmen bu kişiler paramı ya da bu paradan elde edilen kârı bana yollamadılar.

Saadet-i Vatan parasına gelince, bu para yardımcılarım tarafından 660 bin Ruphi olarak gösterilmişti ve Emperyal Bank ile Grandley Bank adındaki bankaların Peşaver şubelerine yatırılmıştı.

İkinci olarak adı geçen kişiler benim onayımı alarak, bu sermayeden bir miktarını kullanmak suretiyle, Karakul derisi aldılar ve Londra'ya yolladılar. Bu deriler satıldığı esnada Hacı İsmail hastalandı ve Hindistan'a dönmek istedi. Hacı İsmail Londra'daki Yahudi asıllı bir komisyoncuya tüm derilerin parasını benim adıma Hacı Torekulbay'ın Londra'daki Grandley Bank hesabına yatırmasını söylemiş.

Hacı İsmail Peşaver'e döndüğünde Allah'ın takdiri üzere vefat etti. Hacı İsmail'in ölümünden sonra Hacı Torekulbay, Kâbile benim yanıma gelerek, Hacı İsmail'in ölüm haberini ilettiler. Ticari işlerin kötüye gitmemesi için daha öncesinde Hacı İsmail'e verdiğim vekaleti kendisine vermemi

istedi. Fakat ben daha önce Hacı İsmail'e verdiğim vekaleti Hacı Taşpolat'a verdim. Fakat bir süre sonra Hacı Taşpolat'ın bu yeni işte liyakatının olmadığını gördüm ve mezkur şahsı görevden aldım. Daha sonra Hacı Torekulbay tekrar huzuruma çıkarak vekaletimi vermemi istedi. Bu işler ile doğrudan uğraşmayı kendime uygun görmediğim için, iyice düşündükten sonra, vekaletimi Peşaver'deki bu şahsa mecburi olarak gönderdim. Bu vekalet vasıtasıyla adı geçen şahıs ticari faaliyetlere başlayarak bana aylık 3 bin Ruphi yollamaya başladı. Bir süre sonra dünya savaşının başlaması üzerine, Hacı Torekul'un ticari faaliyetlerinden habersiz kaldım. Uzun süre bekledim ve daha sonra anladım ki, Hacı Torekul benim vekaletimi sûiistimal ederek benim paralarımı çarçur etmiş. Şu anda sağlık durumum iyi olmadığından dolayı tedavim ile meşgul olmaktayım ve bu hususta bir girişimde bulunamamaktayım. Bir girişimde bulunabilmek için hastalığımın geçmesini ümit ediyorum.

Ölümün bana çok yakın olduğunu hissedebildiğimden dolayı, benden sonraki kişisel işlerimde kendi yerime büyük oğlum Sait Mir Ömer'i vekil bırakıyorum. Lazım gördüğü üzere Hacı Torekulbay ve çevresi ile hesaplaşıp, Saadet-i Vatan adlı parayı da ticaret için kullansın. Bu paranın ana parasını tamamladıktan sonra kârından sadece onda birini alsın.

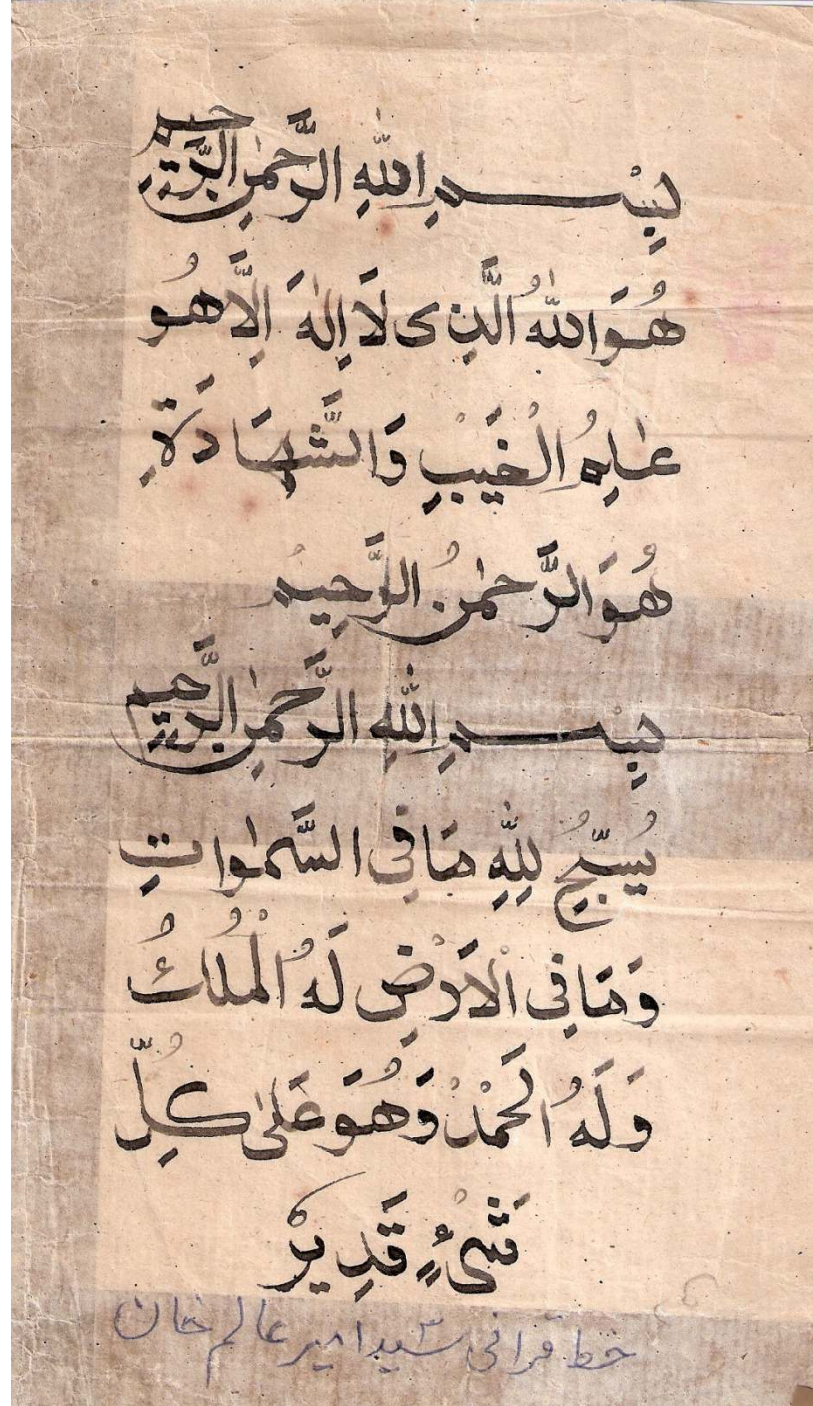
Mekke-i Muazzama ve Medine-i Mükەرreme'de bulunan ve amcamın oğlu Sait Abdulmubin'in tasarrufunda bulunan vakıflarımı da Sait Ömer'e devrediyorum ve o da İslamî esaslara göre muamele etsin.

Rahmetli babamın Fransa'daki bir Yahudiye ticaret için vermiş olduğu yaklaşık 300 milyon Paund Sterlinin (eğer belgeleri bulabilirse) tek varisi Sait Ömer dir. Eğer bu konuda dava eden olursa davası batıldır. Sait Ömer bu parayı istediği gibi kullanabilir.

Abdullahbek ve Abdulrahim Rahimi'nin şahadetleri ile 10 Şehr-i Rebiülevel 1363'e denk gelen, 16 Hud (balık burcu) 1322 Salı günü, Zat-ı Ali Buhara Emîri tarafından yazıldı.

Mühür ve imza

D- Alim Han'ın El Yazısından Bir Örnek

Abdulkebir Azmi'den Alınmıştır

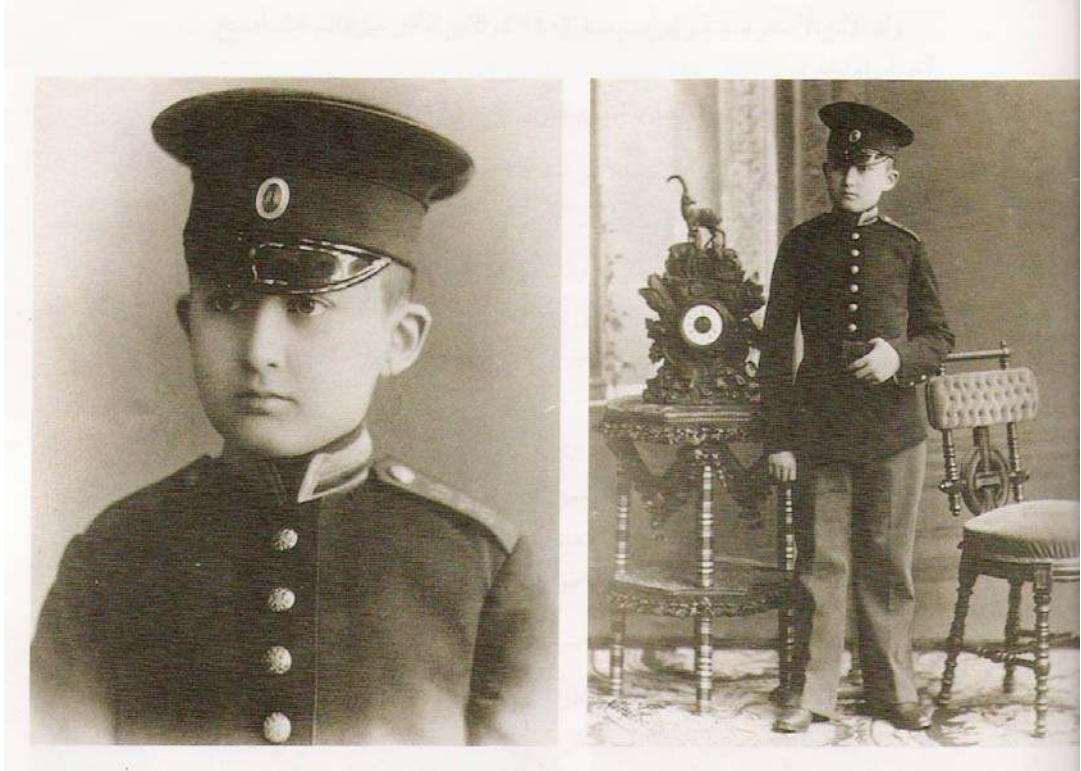
EK 2: Fotoğraflar

A. Alim Han ile İlgili Fotoğraflar

Buhara Hanlığı'nın Son Emîri Alim Han (1881-1944)

Kaynak: <http://www.shanelavalette.com/journal/00/prokudin-gorskii01.jpg>

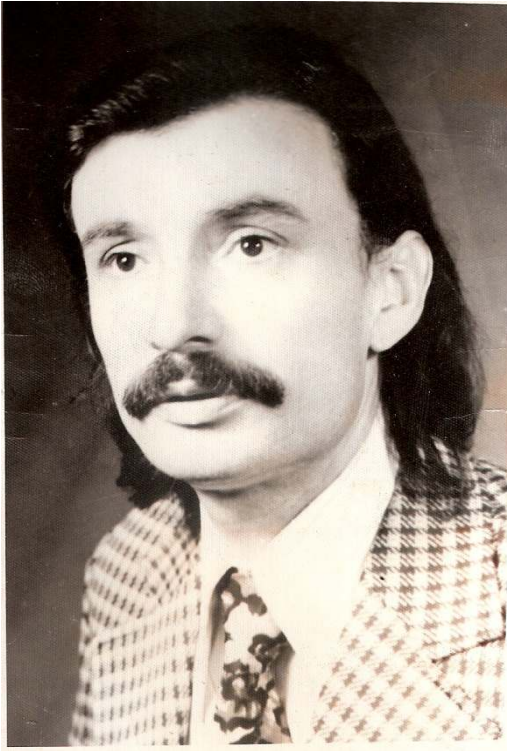

Alim Han'ın Sen Petersburg'daki Öğrencilik Yılları (1893-1896)

Kaynak: Vitali V. Naumkin, **Buhari**, Haz. G. Andrei Nedvetsky, Arapça'ya Çev., Salah Salah, Menşuratül Mecmuel Sekafi yay. Abu Dabi, 1995.

Alim Han Afganistan bir av partisinde. Sağdan sola, Şah Mahmut Han, Şah Veli Han, Amanullah Han, Gulam Mehmet Terzi, Alim Han, Serdar İzzetullah Han, Abdulahat Han, Serdar Muhammed Kebirhan-ı Sırac. (Lağman Elhangar Vadisi 1304)

B. Alim Han'ın Çocukları İle İlgili Fotoğraflar**Said Ömer Han (1944)****Said Abdurrahim Han (1970)****Alim Han'ın Oğullarından Said Abdulkebir Azmi (Afganistan)**

Abdulkebir Azmi ve Ailesi (Afganistan 1359 –Türkiye 2005)

Şah Murad (Rusya - Orta sıra sağdan ikinci 1927-1930)

Abdurrahim Çelik (Türkiye 2005)

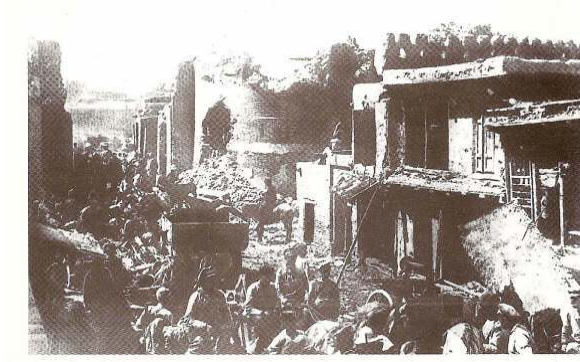

Ömer Alimi (Türkiye 2005)

Şah Murad (Rusya - Soldan Birinci)

C. Buhara'nın İşgali ile İlgili Fotoğraflar

Rus Askerlerinin Şehre Girişi

Alim Han'ın Sarayı

Kaynak: Vilamidir Geris, S Buhari Nedo Konçet (K İstory Butefarskihrivolitys),
Moskova 2001

Buhara'nın İşgal Edilişi Sırasında Bombalanıp Zarar Gören Binalar (02 Eylül 1920)

Kaynak: Vilamidir Geris, S Buhari Nedo Konçet (K İstory Butefarskihrivolitys),
Moskova 2001

F. I. Kolesov

Kaynak: Vilamidir Geris, S Buhari Nedo Konçet
(K İstory Butefarskihrivolitys), Moskova 2001

İbrahim Beg Lakay

Члены нового и старого составов Турккомиссии в Ташкенте (слева направо): Г.И.Сафаров, Г.Я.Сокольников, Я.Х.Петерс, Г.И.Бокний, М.В.Фрунзе и В.В.Куйбышев. (Август 1920 г.)

Taşkent'teki Rus Yönetimi Üyeleri

Seferov, Sakalinkov, Peters, Baki, Frunze, Koybişiev 1920

Kaynak: Vilamidir Geris, S Buhari Nedo Konçet (K İstory Butefarskihrivolitys), Moskova 2001

D. Alim Han Öncesi Buhara Hanlığı ile İlgili Fotoğraflar

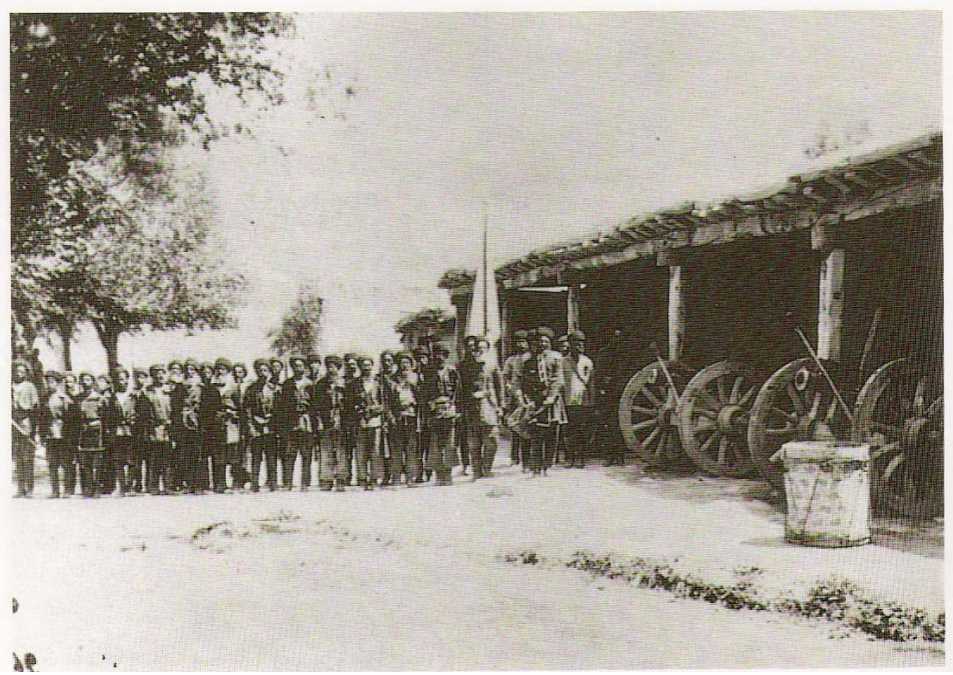
Buhara Sakinleri

Kaynak: Vitali V. Naumkin, **Buhari**, Haz. G. Andrei Nedvetsky, Arapça'ya Çev., Salah Salah, Menşuratül Mecmuel Sekafi yay. Abu Dabi, 1995.

Baysun Vilayeti Sakinleri

Kaynak: Vitali V. Naumkin, **Buhari**, Haz. G. Andrei Nedvetsky, Arapça'ya Çev., Salah Salah, Menşuratül Mecmuel Sekafi yay. Abu Dabi, 1995.

Buhara Ordusu

Vitali V. Naumkin, **Buhari**, Haz. G. Andrei Nedvetsky, Arapça'ya Çev., Salah Salah, Menşuratül Mecmuel Sekafi yay. Abu Dabi, 1995.

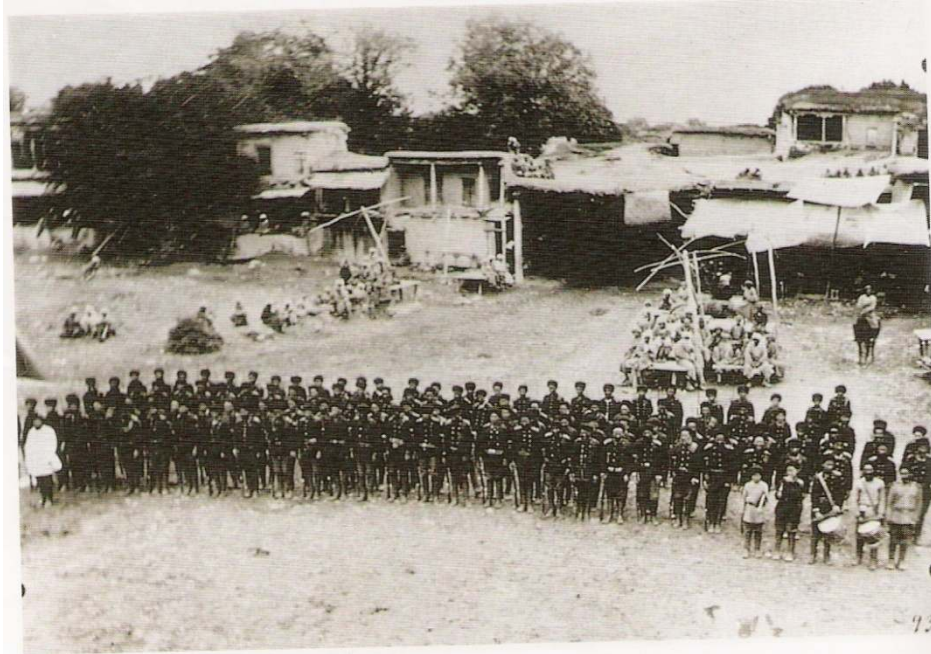
Buhara Ordusu

Kaynak: Vitali V. Naumkin, **Buhari**, Haz. G. Andrei Nedvetsky, Arapça'ya Çev., Salah Salah, Menşuratül Mecmuel Sekafi yay. Abu Dabi, 1995.

Buhara'da İdam

Kaynak: Vitali V. Naumkin, **Buhari**, Haz. G. Andrei Nedvetsky, Arapça'ya Çev., Salah Salah, Menşuratül Mecmuel Sekafi yay. Abu Dabi, 1995.

Buhara Ordusu

Kaynak: Vitali V. Naumkin, **Buhari**, Haz. G. Andrei Nedvetsky, Arapça'ya Çev., Salah Salah, Menşuratül Mecmuel Sekafi yay. Abu Dabi, 1995.

E. Günümüz Buharası ile İlgili Fotoğraflar

Buhara'nın İşgalinde Oluşan Tahribatın Günümüzdeki Görüntüsü (2006)

Ömer Han'ın Elinde Bulunan Alim Han'ın Mühürleri

ÖZET

**HATUNOĞLU Nurettin, Buhara Hanlığı'nın Son Emîri Alim Han ve
Dönemi (1911-1920), Doktora Tezi, Ankara 2009.**

Buhara Hanlığı'nın Son Emîri Alim Han'ı ve Dönemi'ni inceleyen bu çalışmamız üç ana bölümden oluşmaktadır. Tarihimizin önemli ve uzun safhasını teşkil eden hanlıklar dönemi ile ilgili çalışmalar Ruslardan kaynaklanan bazı sebeplerden dolayı ya eksik kalmış ya da Rusların bakış açısı ile işlenmiştir. Özellikle Sovyet dönminin katı politikaları, son dönem Türkistan tarihi ile ilgili çalışmaların Sovyet tezleri etkisinde kalıp, bilimsel olmaktan ziyade siyasi nitelikte olmasına sebep olmuştur. Buna en güzel örneklerden birisi de Buhara Hanlığı'nın son hükümdarı Alim Han ile ilgili çalışmalardır.

Sovyetler Alim Han iktidarını devirip Buhara Hanlığı'nı işgal ettiklerinde, Buhara Hanlığı yerine sözde demokratik Buhara Halk Cumhuriyetini kurmuşlardır. Bu amacına ulaşmak için de, Alim Han yönetimine karşı olan ve Yaş Buharalılar olarak bilinen Ceditçileri kullanmışlardır. Gerek Ceditçiler gerekse Sovyetler, yeni kurdukları yönetimi ayakta tutabilmek ve siyasi hesaplardan dolayı kendilerinden önceki yönetimi kötüleme yoluna gitmişler, Alim Han hakkında kötüleme kampanyası başlatmışlardır. Alim Han'ın Basmacılık denilen Türkistan milli mücadelesine destek vermesinden dolayı, Sovyetlerin karalama kampanyasının hedefi olmuştur.

Sovyet yönetiminin tutumundan dolayı Türkistan ile Türkiye ve dünya'nın diğer bölgeleri arasındaki bilgi akışını sekteye uğratmıştır. Alim Han'ın Çarlık dönemini öven ifadeleri, Sovyet karşıtı Türkistanlı aydınların da tepkisini çekmesinden dolayı Türkiye'deki çalışmalarda da Alim Han hakkında olumsuz bir tavır ortaya çıkmıştır. Bu durum Alim Han ile ilgili asılsız iddiaların yaygınlık kazanmasına neden olmuştur.

Fakat Sovyetlerin dağılıp Türkistan coğrafyasında bağımsız Türk devletlerinin ortaya çıkmasıyla beraber, Türkistan'daki Sovyet dönemi

siyasi bakış açısı yerini milli bakış açısına bırakmıştır. Bu süreçte Alim Han hakkında da doğru ve olumlu değerlendirmeler yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışma ile bağımsızlık sonrası Türkistan ile Türkiye arasında ivme kazanmaya başlayan bilgi akışına ve Türkistan'ın yeni süreçteki milli bakış açısına katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde, Buhara Hanlığı'nın Alim Han'ın tahta geçişine kadarki siyasi hayatı işlenmiştir. Buhara Hanlığının kuruluşu, Mangıtlar dışında devlete hükmeden sülaleler, Rusların Türkistan ve Buhara'ya yönelik işgal faaliyetlerine değinilmiştir. Alim Han öncesi Ruslar ile yapılan savaş ve Buhara Hanlığı'nın Rusya'ya tabi olması ile ilgili gelişmeler bu bölümde işlenmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Alim Han ve onun döneminde Buhara Hanlığı'nda meydana gelen siyasi, askeri, ve sosyo-kültürel gelişmeler sebep sonuç ilişkisi içerisinde işlenmiştir. Ceditçilik hareketi ve Alim Han ile olan münasebetlerinde Rusya faktörüne özellikle değinilmiştir.

Son bölümde ise Alim Han'ın sürgün hayatı, karşılaştığı sorunlar, siyasi faaliyetleri, İstiklalcilik hareketine İbrahim Beg Lakay ve Enver Paşa vasıtasıyla verdiği destek, sebep sonuç ilişkisi içerisinde işlenmeye çalışılmıştır. Bu bölüm Alim Han'ın ölmesi ile bitirilmemiş, onun ölümünden sonra hanedan mensupları hakkında da bilgi verilmek suretiyle konu bütünlüğü sağlanmaya çalışılmıştır. Çocukları ile görüşmeler yapılmak suretiyle hanedan mensupları ile ilgili bilgiler literatüre geçirilmeye çalışılmıştır. Alim Han'dan kalan mirasa da değinilerek bu paraların günümüzdeki akıbeti de, vasiyetname ve benzeri birinci elden kaynaklar ile açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler:

1. Alim Han
2. Buhara
3. Ceditçilik
4. İbrahim Beg
5. Enver Paşa

ABSTRACT

HATUNOGLU Nurettin, Alim Khan The Last Emîr of Bukhara Khanate and His Period (1911-1920) Doctorate Tehesis, Ankara 2009.

This research which studies Alim Khan the last Emîr of Bukhara Khanate and his period is formed by 3 main sections. The studies about the Khanate's period which forms the important and large period of our history, are deficient or written from the Russian point of view because of some reasons by Russians. Especially, the hard political policies of the Soviet period because the studies about the last period of Turkhistan history affected by Soviet thesis and have a political feature not a scientific one. One of the good examples for this situation is the studies about Alim Khan the last ruler of Bukhara Khanate.

When the Soviet overthrew the Alim Khan government and occupied Bukhara Khanate, they assembled the so-called democratic Bukhara Folk Republic instead of Bukhara Khanate. In order to attain this goal they used Jadids against the Alim Khan government. A group called Yash Buharians, both Jadids and Soviet, ran down the former government because of the political plans and in order to keep standing the new government that they assembled and they got a running down campaign begun about Alim Khan since Alim Khan supported the Turkhistan National struggle called "basmacilik" he was the but of Soviets running down campaign.

Because of the economy of Soviet government the flow of data between Turkhistan and Turkey and the other part of the world was interrupted. Because of the expression praising the Alim Khan's Czarism period reacted the Turkhistani intellectual against Soviet, a negative attitude occurred about Alim Khan in the studies made in Turkey. This situation caused insubstantial claim about Alim Khan to become widespread.

But Soviets dissolved and independent Turkish governments appeared on the Turkhistan geography meanwhile Soviet period political view in Turkhistan left its place to national view in Turkhistan left its place to national view. Right and positiv evoluations about Alim Kahan began to be made during this period. With this study it was tried to be contribted to the growing data flow between Turkey and Turkhistan after the independence and it was tried to be contributed to the national view of Turkhistan during the new period.

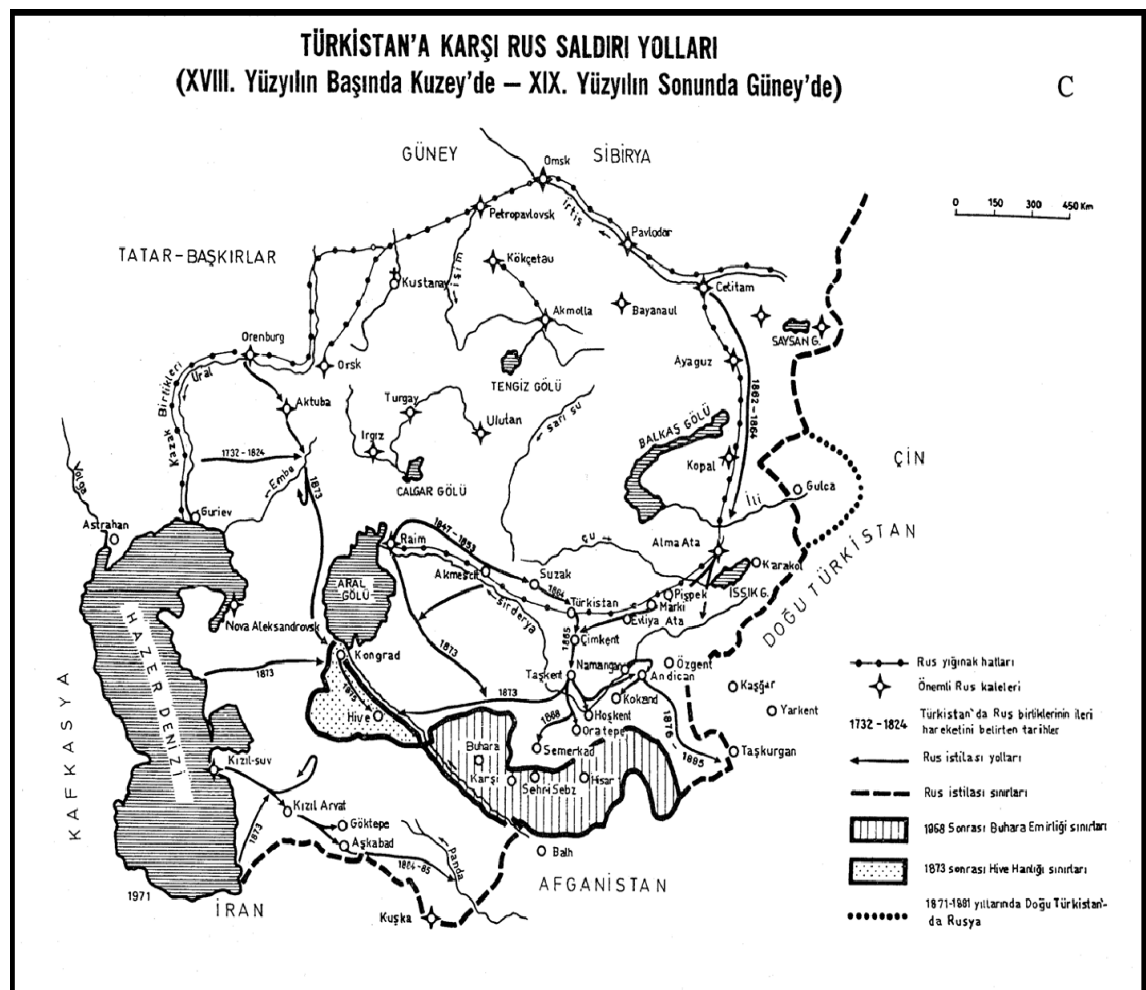
In the first section of the research , the political life of Bukhara Khanate until the Alim Khan's ascending the throne was studied. It was mentioned about the assemblance of Bukhara Khanate, families which ruled the government except Mangits, occupation activities of Russians to Turkhistan and Bukhara. The war made with Russians before Alim Khan and the events about the dependency o Bukhara Khanate to Russia was studied in this section.

In the second section of the research, Alim Khan and political military and social-cultural events occured in Bukhara Khanate during his moragement were studied in the ralation of cause and affect. Russia was especially mentioned about jadidism movement and relationship with Alim Khan.

In the last section the exile life of Alim Khan, the problems he faced with political activities the support he gave to independence movement by Enver Pasha and İbrahim Beg Lakay, was tried to be studied in the relation of cause and effect. This section wasnt be finished with death of Alim Khan, but givind information about members of dynasty after his death. It was tried to be provided the subject integrity by meking interviews with his children. The information about the members of dynasty was tried to be accepted by articles and books. The inheritance of Alim Khan was mentioned and the fate of the Money nowadays was tried to be explained by atestament and similar sources written by first persion.

Key Words:

- 1- Alim Khan**
- 2- Bukhara**
- 3- Jadidism**
- 4- Enver Pasha**
- 5- İbrahim Beg**

Kaynak: Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi, TTK Yayınları, Ankara 1995.